

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2021/4-6.
VOL. 17. no. 4-6.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.

szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Magyar Nemzeti Bank támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Dr. Kása Richárd

A lap megrendelhető:
szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

A Fuggerektől a Fuggerekig? Avagy létezik-e szuverén állampénzügyi rendszer a mi emberöltőnkben? – Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Egy új világrend felé: új kihívások és válaszok</i>	
Matolcsy György – A magyar gazdaság, az MNB változó erőtere és annak okai	15
Domokos László – A koronavírus-járvány közpénzügyi kihívásai és a számvevőszéki válaszok	32
Domokos László – Pulay Gyula – Szikszainé Király Mária – A monetáris politika költségvetési hatásai	47
Fáykiss Péter – Horváth Balázs István – Horváth Gábor – Kiss-Mihály Norbert – Nyikes Ádám – Szombati Anikó – A pénz átalakulása a digitális korban	66
Drabancz Áron – Marosi Anna – Palicz Alexandr – Hitelezés válsághelyzetben – 2008 vs 2020	84
Deák Viktória – MNB Zöld Program	104
Vargha Bálint Tamás – Németh Erzsébet – Borcsiczky Zsuzsa – Integritási kockázatok és kontrollok világjárvány idején	116
Rákóczi Attila – Krizsán Anett – A Békés Megyei Kormányhivatal feladatellátása a koronavírus járvány elleni védekezés időszakában	130
<i>Vállati innovációk és versenyképesség</i>	
Szentesi Ibolya – Túróczi Imre – Pónusz Mónika – Tóth Róbert – Az utódlás hatása a mezőgazdasági gazdálkodók együttműködési készségére	149
Bujáki János – Pataki János István – A mikro- és kisvállalkozások innovációs gyakorlatának különbségei	165
Saáry Réka – Csiszárík-Kocsir Ágnes – A biztonsághoz köthető vállalati felelősségvállalás vizsgálata	182
Veres Pál – Golovics József – Tehermegosztás és pénzáramlások a felsőoktatásban: ki fizeti végül a révést?	201
Bencz László – Tóth Tamás – Baranyai Gergő – Zöldebb út a jövőbe	216
<i>Társadalompolitika, jogtudomány, történelem</i>	
Botos Katalin – Fizikusok	231
Jenei György – Weberiánus lenne-e Max Weber a XXI. században?	244
Egedy Gergely – Nemzet kontra civilizáció? A „civilizációs államok” felemelkedése	264
Hónich Henrik – Koi Gyula – Nagy Ágoston – Sáfrán József – Meglátások Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon című monográfiájának négy kötetes legújabb kiadásáról – I. rész	274
Tózsér Anett – A Délvidék/Vajdaság turizmusának vizsgálata	289

Vehrer Adél – A Sokoró honfoglaláskori mondavilága	309
Sárai-Szabó Kelemen – Dömötör Mihály – A győri bencés gimnázium második államosított tanéve és a szerzetesek visszatérése	324
Giday András – Kettős deficit Magyarországon a 70-es és 80-as években	339
Prugberger Tamás – A facere típusú szerződések alakulása a gazdasági társasági jogalanyiség módosulása tükrében	357
Printz János Károly – Magyar sikerek az olimpiákon	372
<i>Recenziók</i>	
Báger Gusztáv – Könyvismertetés Pulay Gyula: „Integritásmenedzsment – A bizalom megteremtése és megőrzése” című könyvéről	397
Ercsey Zsombor – Monográfia az adóztatás történetéről	400
Filczer-Plósz Krisztina – A Közös Agrárpolitika rendszere	404
Farkas Szilveszter – Recenzió a Közpénzügyek című könyvről	409
<i>Fiatal kutatók tollából</i>	
Drabancz Áron – Túlnépesedő világ?!	413
Berényi Laura – Gondolatok a munkajog dogmatikai fejlődéséről, különös tekintettel a munkáltatói koncepció alakulására	423
Bosnyák-Simon Nikolett – A környezeti számvitel fejlődésének áttekintése és összekapcsolása a vállalatok tevékenységének környezetvédelmi aspektusaival	433
Kelemen-Hényel Nikolett – Az európai építőipari mikrovállalkozások árbevételének hatása az európai uniós tagországok makrogazdasági mutatóira	448
Biljana Gutić-Bjelica – The Last Barrier	462
Vágner Vivien – Hajléktalan emberek foglalkoztatásának elősegítése	471

TABLE OF CONTENTS

From the Fuggers to the Fuggers? Can a sovereign public finance system exist in our generation? – Editor-in-Chief’s Welcome	11
<i>Towards a New World Order: New Challenges and Answers</i>	
György Matolcsy – The Changing Force Field and its Reasons in the Hungarian Economy and the MNB	15
László Domokos – Public Finance Challenges of the COVID-19 Epidemic and the State Audit Office's Responses	32
László Domokos – Gyula Pulay – Mária Szikszainé Király – Fiscal Effects of the Monetary Policy (2007-2020)	47
Péter Fáykiss – Balázs István Horváth – Gábor Horváth – Norbert Kiss-Mihály – Ádám Nyikes – Anikó Szombati – Transformation of Money in the Digital Age	66
Áron Drabancz – Anna Marosi – Alexandr Palicz – Lending in crisis – 2008 vs 2020	84
Viktória Deák – MNB’s Green Program	104
Bálint Tamás Vargha – Erzsébet Németh – Zsuzsa Borcsiszky – Integrity Risks and Controls During Pandemics	116
Atila Rákóczi – Anett Krizsán – Performance of Tasks by the Government Office for Békés County in the Period of Defence Against the COVID-19 Pandemic	130
<i>Corporate Innovation and Competitiveness</i>	
Ibolya Szentesi – Imre Túróczi – Mónika Pónusz – Róbert Tóth – The Impact of Succession on the Cooperation Skills of Farmers	149
János Bujáki – János István Pataki – Differences in the Innovation Practices of Micro- and Small Enterprises	165
Réka Saáry – Ágnes Csiszárík-Kocsir – Examining Corporate Responsibility for Security	182
Pál Veres – József Golovics – Cost sharing and Money Flows in Higher Education: Eventually, Who Pays the Ferryman?	201
László Bencző – Tamás Tóth – Gergő Baranyai – Path for a Greener Future	216
<i>Social Policy, Law, History</i>	
Katalin Botos – Physicists	231
György Jenei – Would Max Weber be a Weberian in the XXI. Century?	244
Gergely Egedy – Nation vs Civilization? The Rise of "Civilizational States"	264
Henrik Hőnich – Gyula Koi – Ágoston Nagy – József Sáfrán – Observations on the Four-Volume Latest Edition of the Monograph Entitled ‘The History of Political Thought in Hungary’ by István Schlett – Part I	274

Anett Tőzsér – Examination of Tourism in the Southland/Vojvodina	289
Adél Vehrér – Legends of the Sokoró Region from the Times of the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin	309
Kelemen Sárai-Szabó – Mihály Dömötör – The Second Nationalized School Year of the Benedictine Grammar School in Győr and the Return of the Monks	324
András Giday – Dual Deficit in Hungary in the 1970s and the 1980s	339
Tamás Prugberger – Development of Facere-type Contracts in the Light of the Changes in Corporate Legal Personality	357
János Károly Printz – Hungary's Olympic Successes	372
<i>Book Reviews</i>	
Gusztáv Báger – Book Review on "Integrity Management – Building and Maintaining Trust" by Gyula Pulay	397
Zsombor Ercsey – Monograph on the History of Taxation	400
Krisztina Filczer-Plósz – The Common Agricultural Policy System	404
Szilveszter Farkas – Book Review on Public Finances	409
<i>Studies by Junior Researchers and PhD Students</i>	
Áron Drabancz – An overpopulated World?!	413
Laura Berényi – Thoughts on the Dogmatic Development of Labour Law, Especially the Development of the Concept of the Employer	423
Nikolett Bosnyák-Simon – Reviewing the Development of Environmental Accounting and Linking it with the Environmental Aspects of Companies' Activities	433
Nikoletta Kelemen-Hényel – The Impact of the sales revenues of European construction micro-enterprises on the macroeconomic indicators of the Member States of the European Union	448
Biljana Gutić-Bjelica – The Last Barrier	462
Vivien Vágner – Promoting the Employment of Homeless People	471

A Fuggerektől a Fuggerekig? Avagy létezhet-e szuverén állampénzügyi rendszer a mi emberöltőnkben?

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: pénzügypolitika, államadósság, pénzügyi hatalomtechnika, Magyarország

A harmincéves háborút a történelemtudomány a 17. század világháborújának is említi, amely egyike volt Európa lepusztítóbb konfliktusainak. Ennél nagyobb rombolást később csak a napóleoni háborúk, még később pedig az első és a második világháború okozott. Bár a harmincéves háborút jobbra vallásháborúként aposztrofálják, amely a katolikusok és protestánsok ellentétére alapult, ám a háború fő törésvonalai a Német-római Birodalmon belül a megerősödésre törekvő császári hatalom és az abszolutizmussal szembeszálló választófejedelmek között húzódtak, míg az európai hegemoniáért a Habsburgok és a Bourbonok vetekedtek. A harmincéves háború hatásai között említhető, hogy a növekvő számú és kiképzettebb, jobban felszerelt zsoldosseregekre való igény kikényszerített államszervezési és pénzügyi változásokat. A harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai béke pedig azért ívódott be a történelmi emlékezetbe, mert utat nyitott a független államok kialakulásához. A leglényegesebb hatás azonban az a felismerés volt, hogy a háborúk megvívásához, és az általuk történő hatalom és gazdasági befolyás szerzéshez stabil alapokon álló állampénzügyi rendszer szükségeltetik, vagy ha az nincs, úgy a háborút mérhetetlenül finanszírozó bankokra. Vagyis, a katonai siker már nem is annyira a katonák hősiességén, vitézségén múlik, hanem a hadsereg felszereltségének minőségén, valamint a mögötte álló államkassza forrásainak, illetve az állam által felvett hitelek bőségén.

Ám vannak a háborúk és a hatalomszerzés gyakorlatának mélyebb, s főleg korábbi összefüggései is a középkorból. A 15–16. században sem a pápa-, sem a császárválasztás egy, a délnémet Augsburgból felemelkedő család megkerülésével nem történhetett. Fugger Jakab (1459–1525) és Fugger Antal (1493–1560) leghíresebb tranzakciói közé tartozik az 1519. évi császárválasztás, amikor az általuk biztosított kölcsönnek köszönhetően foglalhatta el a császári trónt V. (Habsburg) Károly, kiszorítva ezzel a francia királyt. Áttételesen a reformáció

kirobbanásához is hozzájárultak, hiszen Albert mainzi érsek a Fuggerektől felvett kölcsön törlesztésére rendelte el – pápai jóváhagyással – a búcsúcédulák árusítását, ami ellen Luther Márton 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára szegezett 95 tézisből álló vitaindító dokumentumával tiltakozott.

Nem tovább folytatva a Fuggerek befolyás-, és hatalomszerzésének tételes felsorolását, rendszertani megközelítésből rögzíthetjük, hogy államférfiak helyett magánvállalkozóként irányítottak, kormányoztak. Tőlük függött, mint utaltam rá, hogy egy Habsburgot vagy egy Valois-t választanak-e német-római császárnak. Általuk az állam és a korai monopolkapitalizmus egybeolvadása kiteljesedett. Ennél fogva a rendi államban, majd a korai kapitalizmusban az állam már a magángazdaságtól függött. A 15-16. században a gyarmatosítás, a kizsákmányolás, az erőforrások egyenlőtlen megoszlása is kedvezett olyan pénzügyi köröknek, mint a Fuggerek, akik átlátták a folyamatokat, és magukat a fejlődés középpontjába, sőt már rögtön a kiinduló pontjába helyezték. Igaz, a Fuggerekkel kezdődött az európai gazdaság diadalmenete, ők lettek a világ első multinacionális konszernje, és olyan gazdasági-pénzügyi szervezeti minták létrehozói, amelyek máig nem avultak el. Hasznot húztak a fejedelmek bűnös szenvedélyeiből, a tengeri hajósok felfedezéseiből, kihasználták a tudósok újításait, valamint a hívők túlvilágtól való félelmét is. Kihasználták a piac hatalmát, manipulálták az árakat, árfolyamokat, kamatokat, míg vetélytársaik csődbe nem mentek. Igaz, ezen tranzakciók nyereségeivel növelni lehetett volna a nemzetek jólétét. Ám a népvagyon jelentős részét háborúkra pazarolták az uralkodók, amelyek emelkedő költségeit a Fuggerek finanszírozták, busás kamatokért és a befolyásért. Befektetéseik pénzügyi megtérülésére, sőt hatalmi befolyásuk növelésére bizton számíthattak. Gazdasági súlyukat összegezve azt mondhatjuk: a Fuggerek a kor gazdasági életének szinte minden ágazatát uralták. A legnagyobb földbirtokosok, felvidéki bányatulajdonosok, bankárok, pénzverők és fegyvergyártók voltak, ők hitelezték a császárválasztás költségeit, a hadseregek fenntartását, szinte korlátlanul adták a kölcsöneiket, amelyek révén az államirányításban meghatározó befolyást szereztek.¹

A 20-21. század legprofesszionálisabb pénzkölcsönzői az 1944-ben létrehozott két Bretton Woods-i pénzügyi óriás, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap. Pénzt hiteleznek fejlődésben visszamaradt, vagy a válságok következtében meggyengülő országoknak. Végso soron szüksége is van e két intézményre azon kormányoknak, amelyek nem képesek önállóan, saját erőből, olyan állami gazdasági szervezetet, szabályozó rendszert, s általuk pénzügyi kiszámíthatóságot, belső forrásfeltöltést létrehozni, amelyből az állam működése, az állampolgárok szociális biztonsága, életszínvonal igénye az elvárható módon biztosítható lenne.

De ne feledkezzünk meg a világban jelentős más pénzkölcsönzőkről, befektetőkről sem, mint például az államadósság finanszírozáson profitáló Franklin Templeton Investments-ről, vagy Warren Buffett-ről, akinek zseniális befektetéseinek közé tartozik a Coca-Cola Company, a Gillette, a Fruit of the Loom, továbbá repülő-, bank- és biztosítótársaságok részvényeinek megszerzése. Talál meg határozás az Egyesült Államokban, hogy Warren Buffett-tel akkor is találkozhat már, ha még nem találkozhat. A légitököledéstől az élelmiszeriparig mindenhol vannak érdekeltségei. Sőt, még a cégei hitelminősítését végző egyik nagy nemzetközi hitelminősítő cégben is részvényes. A Forbes magazin 2008-as listáján ő volt a világ leggazdagabb embere, a mexikói Carlos Slim és a Microsoft alapító Bill Gates előtt. Hatalma, vagyona,

befolyása azóta is meghatározó, jóllehet a 2007-2008-as nagy amerikai jelzálogpiaci összeomlásért sokan őt (is) okolták.

Igen, modern korunkban is vannak az évszázados lemaradásból, vagy éppen vezetőik alkalmatlansága okán is olyan országok, amelyek rászorulnak a Világbank, vagy a Templeton kölcsöneire és Warren Buffett multinaconális konglomerátumának, a Berkshire Hathaway² világot behálózó tőkepiaci „kisegítéseire”, bár ezek már nem annyira nyers befolyásszerzések, mint Fuggerek idejében, de az adós, a kötelezett helyzete alárendelté válik. Még akkor is, ha a gazdasági erő már nem a hitelből felszerelt hadseregekkel, csatamezőkön aratott győzelmekkel alapozza meg egy adott ország, hanem gazdasági erejével, s rajta keresztül belső társadalmi- és nemzetközi érdekérvényesítő képességével. De ha nincs belső, „önszervezett” ereje egy kormánynak a gazdasági stabilitás fenntartásához, úgy, ha hitelért folyamodik, bizony számolnia kell a hatalmának megosztásával. Mert bizony a hitelezők – az évszázados gyakorlat szerint – részt kérnek.

11 év polgári kormányzás után napjaink dilemmája, hogy állampénzügyi stabilitásunkat, és főleg annak saját erőből történő fenntartását meddig, s hogyan tudjuk megőrizni. Az erre vonatkozó reményeink megalapozottak, hiszen a Trianon utáni száz év legsikeresebb tíz évét tudhatjuk magunk mögött, amelyet még a Covid-19 okozta járványválság sem tudott kikezdeni. És nagyot léptünk előre a gazdasági felzárkózásban is. A 9-11. században végbement honfoglalás, majd államalapítás eleve adott egy letelepedési készséget, államalapítási „időeltolódást”³, s gazdasági „visszavetettséget”, melynek okán az észak-itáliai városállamok és a délnémet városok körül generált nemzetközi kereskedelembe jobbra csak a lábba hajtott szarvasmarhával, mint nem túl magas hozzáadott értékű áruval tudunk becsatlakozni. És az Amerika felfedezésével járó globalizációból, új világrendből, gazdagodásból pedig lényegében ki is maradtunk. A török háborúk fejlődést késleltető hatásai után az Osztrák-Magyar Monarchia dualista államszervezetében „találtunk magunkra”, ám az I. és II. világháború veszteségei, s annak következményei gazdaságilag ugyancsak visszavetettek bennünket.

Ám 2010-től szisztematikusan felépítettük magunkat, csökkent az államadósság, nőtt a gazdaság teljesítőképessége, a társadalom anyagi jóléte, s mindezt nem hitelből értük el. Sőt a világbankos és nemzetközi valutaalapos hitelek visszafizettük, gazdaságpolitikánkba történő beleszólásukat elhárítottuk.

A kérdés, illetve a feladat most az, hogy a rendszerváltás elhibázott gazdaságpolitikája, majd a 2007-2008-as bank- és adósságválság konszolidálása után, de már egy újabb, Covid-19 hullámokkal járó járványválság új világrendet teremtő rendszerébe, a termelés, a szolgáltató szektor és a bankpiac új tektonikus lemezeire (fejlődési irányaira) hogyan tudunk felkapaszkodni. Mennyire tudjuk megoldani a termelési szerkezetünk korszerűsítését, államgazdaságunk működésének fegyelmezettségét, a vállalati hatékonyság növelését, a termékeinkben lévő hozzáadott érték arányának növelését, a bérek, és az életszínvonal felzárkóztatását, vagyis (illetve általuk) az állam és a társadalom saját szervezésből, belső erőforrások előteremtéséből és felhasználásából történő biztosítását, kiszámítható, s főleg nem külső hitelekkel történő finanszírozását. Nehogy a kései Fuggerek által hitelezettek, vagy a Nemzetközi Valutaalap adóssai közé keveredjünk, s újra az IMF Alapokmány 4. cikkelye szerinti gazdaságpolitikái „konzultációra” kényszerüljünk, vagyis a költségvetési jogunk, költségvetés alkotásunk függetlenségének

csorbulását szenvedjük el. Történelmi kérdés jó egy évtized után, hogy mi az esélyünk, és ha előre akarunk lépni, úgy milyen pénzügyi politikát alkalmazzunk.

Ehhez az eligazodáshoz ad iránytűt, sok jó tanácsot a Polgári Szemle, amely 17. évfolyamának dolgozatai, így a 4-6. magyar lapszámé is, erre keresik a választ.

Érdemes Polgári Szemlét olvasni!

Kelt: Budapesten, a 2021. év Adventjén

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

JEGYZETEK

- ¹ Forrás: Gunter Ogger (1978): Die Fugger: Bankiers für kaiser und könige. Droemersch Verlaganstalt Th. Knaur Nachf. München/Zürich. Köszönettel tartozom Dr. Janza Frigyes tábornok úrnak, ny. r. vezérőrnagynak, hogy a kormányzás, irányítás és a pénzügyek összefüggésére a figyelmemet jó egy évtizede kitartóan fókuszálja, irányítja, s a hivatkozott könyvet is figyelmembe ajánlotta.
- ² A cég tulajdonosa a GEICO, a Duracell, a Dairy Queen, a BNSF, a Lubrizol, a Fruit of the Loom, a Helzberg Diamonds, a Lond & Foster, a FlightSafety International, a Pampered Chef, a Forest River és a NetJets-nek. Ezek mellett meghatározó részesedést birtokol a Pilot Flying, a Kraft Heinz, az American Express, a Coca-Cola, a Bank of America és Apple cégekben. 2016 óta a cég nagy számú részvényeket vásárolt vezető amerikai légitársaságokban, bár ezeket 2020 elején eladta.
- ³ Államalapításunk több mint fél évezreddel később történik, miután a fejlett adminisztrációval, közigazgatással, hadsereggel rendelkező Nyugat-Római Birodalom felbomlott, s letelepedésünk idején tőlünk nyugatra „zárt”, fejlett államalakulatok működtek már.

From the Fuggers to the Fuggers? Can a sovereign public finance system exist in our generation?

Editor-in-Chief's Welcome

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: monetary policy, government debt, monetary power techniques, Hungary

The Thirty Years' War is also referred to as the world war of the 17th century by historical science; it was one of the most devastating conflicts in Europe. Larger destruction was later caused only by the Napoleonic Wars, and even later by the First and Second World Wars. Although the Thirty Years' War is usually referred to as a war of religion based on the unrest between Catholics and Protestants, the main fault lines ran within the Holy Roman Empire between imperial power, striving for strengthening, and the prince-electors challenging absolutism, while the Habsburgs and the Bourbons were each other's rivals for European hegemony. The effects of the Thirty Years' War include changes in state organisation and finance, which were brought about by the need for larger, better trained and better equipped armies of mercenaries. The 1648 Peace of Westphalia, ending the Thirty Years' War, has been kept in historical memory as it gave way to the emergence of sovereign states. However, the most significant effect was the recognition of the fact that fighting wars and gaining power and economic influence required a robust public finance system, or, if it did not exist, banks which financed the war infinitely. That is, military success did not depend so much on the heroism and valour of soldiers but rather on the quality of the equipment of the army and the abundance of the resources in the state's coffers backing them or the loans taken out by the state.

However, there are deeper, and in particular, earlier connections between wars and seizing power from the Middle Ages. In the 15th and 16th centuries, no popes or emperors could be elected by bypassing a family rising from Augsburg, southern Germany. The most famous transactions of Jakob Fugger (1459-1525) and Anton Fugger (1493-1560) include the election of the pope in 1519, when the throne of the emperor was taken by Charles V (of Habsburg) over the French king as a result of a loan provided by them. Indirectly, they also

contributed to the breakout of the reformation, since Albert, Archbishop of Mainz, ordered – with the permission from the pope – the sale of indulgences to repay the loan taken out from the Fuggers, against which Martin Luther protested in his debate-provoking document comprising his Ninety-five Theses, nailed to the door of All Saints' Church in Wittenberg on 31st October, 1517.

Without a further account of how the Fuggers gained influence and power, from a taxonomical approach we can conclude that in lieu of statesmen, they exercised control and governed as private entrepreneurs. As I have already mentioned, it depended on them whether a Habsburg or a Valois was elected as the Holy Roman Emperor. The merging of the state and early monopoly capitalism was completed by them. Therefore, in feudal states and then in early capitalism, the state depended on the private economy. In the 15th and 16th centuries, colonialism, exploitation, and an unequal distribution of resources were favourable for such financial circles as the Fuggers, who had complete understanding of the processes, and placed themselves in the centre, or even in the origin of development and progress immediately. Truth be told, the European economy set out on its journey to triumph with the Fuggers, they became the world's first international concern, and the creators of such models of economic and financial organisations which have not become obsolete to date. They profited from the sinful passions of princes, the discoveries of seafarers, they took advantage of the inventions of scientists as well as of the believers' fear of the afterlife. They made use of market power, manipulated prices, exchange and interest rates until their rivals went bankrupt. It is also true that the profit from these transactions could have increased the prosperity of nations. However, monarchs squandered a significant share of collective property on wars, the increasing costs of which were funded by the Fuggers, in exchange for massive interests and influence. They could confidently expect the financial return on their investments and also the increase of their leverage. Summing up their economic weight, we can say that they ruled over almost all branches of the economic life of their time. They were the greatest landowners, mine owners in Upper Hungary, bankers, minters and weapon manufacturers, since they provided loans to cover the costs of electing the emperor and the maintenance of armies, and gave loans practically without any limits, through which they gained major influence in the governance of the state.¹

The most professional lenders of the 20th and 21st centuries are the two financial giants founded in Bretton Woods in 1944: the World Bank and the International Monetary Fund. They lend money to underdeveloped or crisis-stricken and therefore weakening countries. After all, these two institutions are needed by governments which are unable to create independently, from their own resources such a state economic organisation and a regulatory system through which financial predictability is achieved and the liabilities are made good internally to ensure the operation of the state, the social security of citizens and fulfil their need for a higher standard of living as expected.

But let us not forget about other significant lenders and investors of the world, either, such as Franklin Templeton Investments, profiting from funding government debt, or Warren Buffett, whose brilliant investments include the Coca-Cola Company, Gillette, Fruit of the Loom, as well as the acquisition of airlines, banks and insurance companies. In the USA,

there is a very apt definition, saying ‘You have already met Warren Buffett even if you have not met him yet’. He has interests everywhere, from aviation to the food industry. He is even a shareholder of a large international credit rating firm conducting the credit rating of his own companies. In 2008, he was the world’s richest person on the annual listing of Forbes magazine, soaring past Carlos Slim from Mexico and Bill Gates, the founder of Microsoft. His power, wealth and influence have been decisive ever since, although he (among others) was blamed by many for the great collapse of the US subprime mortgage market in 2007 and 2008.

Yes, in our modern era, there are countries which, due to their century-long backlog or the incompetence of their leaders, badly need the loans of the World Bank or Templeton, as well as the worldwide network of stock market “assistance” by Warren Buffett’s multinational conglomerate, Berkshire Hathaway², although these are not so harsh ways of gaining influence as they were in the days of the Fuggers; still, the debtor, and the obligor has a subordinated status. This is so, even though the economic might of countries is no longer based on victories won in battlefields by armies equipped from loans, but their economic strength, and through that, their ability to assert their internal social and international interests. But if a country lacks internal, “self-organised” strength to maintain economic stability and resorts to a loan, it should take the division of its power into account as lenders, – according to century-long practice – ask for their share.

After 11 years of conservative governance, today there is a dilemma about how long and in what way the stability of our public finances, and in particular, its maintenance based on our own resources can be preserved. Our hopes about it are grounded, as these have been the most successful ten years of the century elapsed since the Treaty of Trianon, and this success has remained unmarred despite the pandemic crisis caused by the COVID-19. We have made great progress in economic convergence as well. The Hungarian conquest of the Carpathian Basin at the turn of the 9th and 10th centuries and the foundation of the Hungarian state caused a delay in settling down, a “jetlag³” in founding our state, and an economic “backwardness”, as a result of which “cattle driven to markets”, representing relatively low added value, was our only contribution to international trade generated around the city states in northern Italy and the cities in southern Germany. We were practically left out of the globalisation, the new world order and the enrichment entailed by the discovery of America. After the adverse effects of the Ottoman-Hungarian Wars on our development, we “reinvented ourselves” in the dual state organisation of the Austro-Hungarian Monarchy, but the losses suffered during World War I and II and their aftermath also set our economy back..

However, we have systematically been building ourselves since 2010, government debt has decreased, the productive capacity of the economy and the material wealth of the society have increased, and all these have been achieved without loans. We even have paid back the loans from the World Bank and the International Monetary Fund thus, they no longer have a voice in our economic policy.

The question and the task now is how we can climb up the new tectonic plates (development trends) of production, the service sector and the banking market after the failed economic policy of the regime change and the consolidation of the banking and debt crisis in 2007

and 2008, now in a newer system, stricken by a pandemic crisis and the attendant waves of the COVID-19, and creating a new world order. How effectively can we manage the modernisation of our production structure, the discipline of the operation of our state economy, the enhancement of corporate efficiency, the increase of the proportion of added value in our products, the convergence of wages and the standard of living, that is (and by them), how effectively can we ensure the state and the society through self-effort, by creating and using internal resources, and their predictable financing without external loans? We should avoid being a debtor of modern-day Fuggers or the International Monetary Fund, being forced to have a consultation on our economic policy, pursuant to Article IV of the IMF Articles of Agreement, that is, an impairment of our budgetary rights, of the autonomy to create our own budget. After a decade, it is a historical question as to what our chances are, and what monetary policy should be applied if we want to advance.

Polgári Szemle provides a compass and a lot of good advice to navigate this landscape, and the papers of Volume 17, including Hungarian issues No. 4-6, are seeking an answer to this question.

It is worth reading the Polgári Szemle!

Budapest, Advent of 2021

Dr. Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

NOTES

- ¹ Source: Ogger, Gunter (1978). *Die Fugger: Bankiers für kaiser und könige*. Droemersch Verlaganstalt Th. Knaur Nachf. München/Zürich. I should thank General Dr. Frigyes Janza, ret. pol. major general, for focussing my attention on the connections between governance, control and finances for more than a decade now, and for recommending me the book referred to above.
- ² The company owns GEICO, Duracell, Dairy Queen, BNSF, Lubrizol, Fruit of the Loom, Helzberg Diamonds, Lond & Foster, FlightSafety International, Pampered Chef, Forest River and NetJets. In addition, it has a considerable share in Pilot Flying, Kraft Heinz, American Express, Coca-Cola, Bank of America and Apple. From 2016, the company also purchased a high number of shares in leading American airlines, although these were sold at the beginning of 2020.
- ³ Our State was founded more than half a millennium later, after the Western Roman Empire with its advanced administration, public administration and military disintegrated. At the time of our establishment developed state “formations” were closed to the west of us.

Matolcsy György

A magyar gazdaság, az MNB változó erőtere és annak okai

The Changing Force Field and its Reasons in the Hungarian Economy and the MNB

Összefoglalás

A gazdaságpolitikai fordulatok hatására az elmúlt évtizedben jelentős gazdasági felzárkózás ment végbe Magyarországon, miközben megvalósult a fenntartható belső és külső egyensúly is. Így az „egyensúly és növekedés” képletét először sikerült alkalmazni az elmúlt száz évben. Ennek következtében a koronavírus-járvánnyal és annak gazdasági hatásaival Magyarország erős immunrendszerrel nézett szembe és a helyreállítás is gyors ütemben ment végbe. A válság lecsengésével azonban nem ért véget a munka: helyre kell állítanunk újra az egyensúlyt és végre kell hajtani a versenyképességi fordulatot, hogy újra fenntartható pályára állítsuk a gazdaságot. A 21. századi versenyben azok a gazdaságok győzhetnek, amelyek a saját erősségeiket kidomborítva meglovagolják a nemzetközileg kirajzolódó új megatrendeket. A megváltozó erőterünket helyesen felismerve és hasznunkra fordítva, a versenyképességi tényezőket folyamatosan erősítve Magyarország hosszú távon is a nyertes gazdaságok közé emelkedhet.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E42, E52, E60, E61, G01, H12, O23

Kulcsszavak: monetáris politika, megatrendek, versenyképesség, egyensúly, válságkezelés, koronavírus-járvány, zöld pénzügyek, digitalizáció, digitális jegybankpénz

Summary

As a result of the economic policy turnarounds, significant economic convergence has taken place in Hungary in the last decade, while a sustainable internal and external balance has also been achieved. Thus, the formula of “balance and growth” was applied successfully in the last hundred years for the first time. As a result, Hungary faced the coronavirus pandemic and its economic effects with a strong immune system and the recovery was rapid. However, as the crisis subsides, the work is not over: we need to restore balance and implement a turnaround in competitiveness to redirect the economy back on a sustainable path. In the 21st century competition, those economies can win, which ride the internationally emerging new megatrends by embossing their own strengths. Recognizing correctly the changing force fields and turning them to our advantage, while continuously strengthening the factors of competitiveness, Hungary can rise to these winner economies in the long term.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E42, E52, E60, E61, G01, H12, O23

Keywords: monetary policy, megatrends, competitiveness, balance, crisis management, coronavirus pandemic, green finance, digitalization, central bank digital currency

BEVEZETÉS

A magyar gazdaság és gazdaságpolitika nagy utat tett meg az elmúlt bő egy évtizedben. A 2008-as globális pénzügyi válság Magyarországot legyengült állapotban érte és súlyos károkat okozott (Matolcsy, 2020a). 2010-et követően azonban a gazdaságpolitikai fordulatoknak köszönhetően a gazdaság immunrendszere megerősödött. Ennek köszönhetően a koronavírus-válság okozta gazdasági nehézségeket gyorsan és sikeresen tudta leküzdeni Magyarország. Mi sem bizonyítja jobban a sikert annál, hogy a gazdaságunknak az elmúlt 70 év legsúlyosabb globális válságát okozó koronavírus-járvány időszakában mindössze 6 negyedév kellett, hogy elérje a válság előtti teljesítményét, míg 2008 után ehhez még 6 és fél évre volt szükség.

A sikeres válságkezelés és a gazdaság újraindítása után sem szabad azonban hátradőlni. El kell kerülni a post-covid szindrómát. Végre kell hajtani a versenyképességi fordulatot. Ennek szellemében kell kialakítani és újrahangolni a hazai gazdaságpolitikát. Eközben a nemzetközileg kirajzolódó megatrendeket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Azokat felismerve és hasznunkra fordítva, a hazai sajátosságokat figyelembe véve lehet kialakítani azt a győztes gazdaságstratégiát, ami a következő években, évtizedekben elvezeti Magyarországot a sikeres gazdasági felzárkózáshoz.

A MAGYAR GAZDASÁG A KÉT VÁLSÁG KÖZÖTT

A 2008/2009-es globális pénzügyi válság és az azt követő évtized eseményei fontos korszakhatárt jelentenek gazdaságtörténeti és társadalmi szempontból is. A világgazdasági válság nyomán jelentkező komplex kihívások és az arra adott válaszok ma is meghatározzák min-

dennapjainkat, mélyreható geopolitikai, társadalompolitikai és politikai következményeket okozva ezzel. Ismét bebizonyosodott, hogy nehéz helyzetekben a fenntartható fejlődés csakis kreatív ötletekre, bátor döntésekre és konstruktív együttműködésre alapozó gazdaságpolitikával biztosítható.

Az újszerű problémák a korábbiakkal szakító, új gazdaságfilozófiai megközelítést és a gazdaságpolitika különböző ágainak megváltozó szerepfelfogását igényelték. A válságot megelőző hibás gazdaságpolitika következményeként a 2008/2009-es globális vihar Magyarországot rendkívül legyengült állapotban érte. Ennek eredményeként 2010-ig Magyarország Európa egyik legsúlyosabb válságán ment keresztül, mely jelentős károkat okozott a gazdaságban. A vihar elültétét követően a 2010-ben hivatalba lépő Kormány által elindított költségvetési, majd a 2013-tól végrehajtott monetáris politikai fordulat következtében újkori történelmünk legegészségesebb konjunktúraciklusát élhettük át az elmúlt évtizedben. Ez annak köszönhető, hogy az elmúlt száz évben most először értük el és tartottuk fenn tartósan a gazdasági „egyensúly és növekedés” képletét a növekedés vagy egyensúly közötti választás helyett (MNB, 2021d). Nagyon fontos pillére volt a gazdaságpolitikai fordulatnak, hogy a reformok döntő többségét az évtized első harmadában véghez tudtuk vinni. Az 56 legfontosabb reformból 43-at 2010 és 2013 között hajtottunk végre vagy indítottunk el (többek között az adóreformot, keleti nyitást, stratégiai megállapodásokat, devizaadósság forintban törlesztését, Széll Kálmán Terveket és még számos egyéb reformot). 2010-ben 6, 2011-ben 12, 2012-ben 10, 2013-ban pedig 15 kritikus gazdasági terület reformjára, vagy annak elindítására került sor.

Költségvetési fordulat

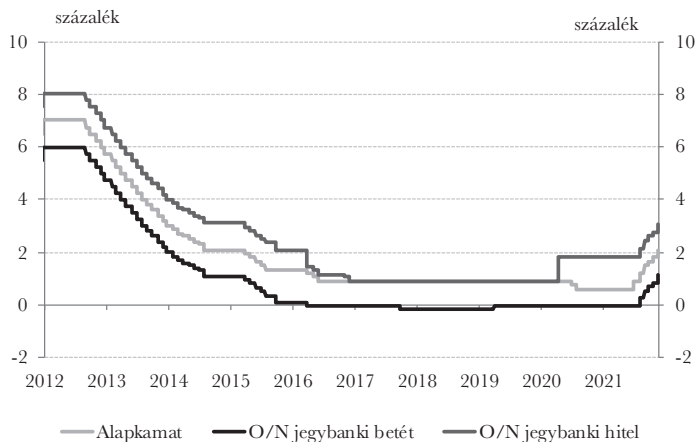
A sikeres válságkezelés első lépéseként Magyarország 2010 és 2014 között sikeres államháztartási konszolidációt hajtott végre, amely során végbement a költségvetés és az adórendszer reformja (Matolcsy, 2019). A 2010-ben elindított adóreform új filozófia keretben valósult meg. Az adórendszer átalakításának célja a költségvetési egyensúly biztosítása mellett a gazdasági növekedés támogatása volt. E kettős cél egyidejű megvalósulásához szükséges volt a foglalkoztatás és a beruházások emelése, ami a leghatékonyabban a tőkét és munkát terhelő adók csökkentésével volt elérhető. Tehát a munkát és tőkét terhelő adókról a fogyasztási típusú adókra helyezte a hangsúlyt a gazdaságpolitika. A 2010 utáni sikeres államháztartási konszolidáció és tartós gazdasági stabilizáció hatására a teljes időszakban valamennyi magyar foglalkoztatási mutató javult. A sikeres költségvetési fordulatnak köszönhetően 9 év után, 2013-ban Magyarország kikerült a túlzottdeficit-eljárás alól. Továbbá a fiskális fordulat lehetővé tette az államháztartási hiány fenntartható konszolidálását és a gazdasági növekedés ösztönzésén keresztül az adósságráta csökkentését is.

Monetáris politikai fordulat

A monetáris politika 2013-tól az új jegybanki vezetés kinevezésével vett teljes fordulatot. A jegybanki politika megújulását az intézményrendszer hatékony átalakítása, azaz a Pénzügyi Felügyelet 2013 végi jegybanki integrációja is nagyban meghatározta. A monetáris politi-

kai fordulat részeként az MNB 2012 augusztusában kezdte meg kamatsökkentési ciklusát, amelynek eredményeként 4 év alatt a kezdeti 7 százalékról három szakaszban 610 bázisponttal csökkentette az irányadó rátát akkori historikus mélypontjára, 0,9 százalékra (1. ábra). Az alapkamat érdemi csökkentése mérsékelte a deflációs környezet kialakulásának esélyét, és jelentősen hozzájárult a kibocsátás szintjének emelkedéséhez, a hitelezés felfutásához, miközben sikerült megőrizni a gazdaság egyensúlyát, és a gazdaság külső finanszírozási képessége is tartósan pozitív tartományban alakult.

1. ábra: A jegybanki alapkamat és a kamatfolyósó alakulása

Forrás: MNB

Megjegyzés: A grafikon a kézirat lezárásakor (2021. 11. 20.) aktuális állapotot tükrözi.

2013-ban a jegybank elindította a Növekedési Hitelprogramot, amellyel kitört a hitelezés a fagyott állapotból és ezzel a jegybank jelentősen hozzájárult a kkv-hitelezés stabil növekedési pályára állításához. Ezzel megvalósult a hitelezési fordulat. 2014 áprilisában sor került az Önfinszírozási program meghirdetésére, amelynek végrehajtása során az MNB úgy alakította át a monetáris politikai eszköztárát, hogy a bankok többletlikviditásukat ne jegybanki betétekben, hanem hosszabb lejáratú, likvid értékpapírokban, állampapírban tartsák. A program hatására jelentősen javult az államadósság finanszírozási struktúrája. Ezen túl a Magyar Nemzeti Bank 2016 nyarán új monetáris politikai keretrendszert vezetett be, amivel az alapkamat tartós tartása és az inflációs folyamatok figyelembevétele mellett célzott, nemkonvencionális monetáris lazítást hajtott végre. A gazdaság válság utáni alkalmazkodásával kialakult jelentős finanszírozási képesség, az ennek nyomán csökkenő külső adósság, illetve külső sérülékenység lehetővé tették, hogy a jegybankmérleget célzott programokkal a tartálékmegfelelés veszélyeztetése nélkül csökkenteni lehessen. Mindezt akkor, amikor a világ nagy részében az a trend rajzolódott ki, hogy a jegybankok monetáris politikai céljaik érdekében általánosságban emelték mérlegfőösszegüket (Csortos–Nagy-Kékesi, 2020).

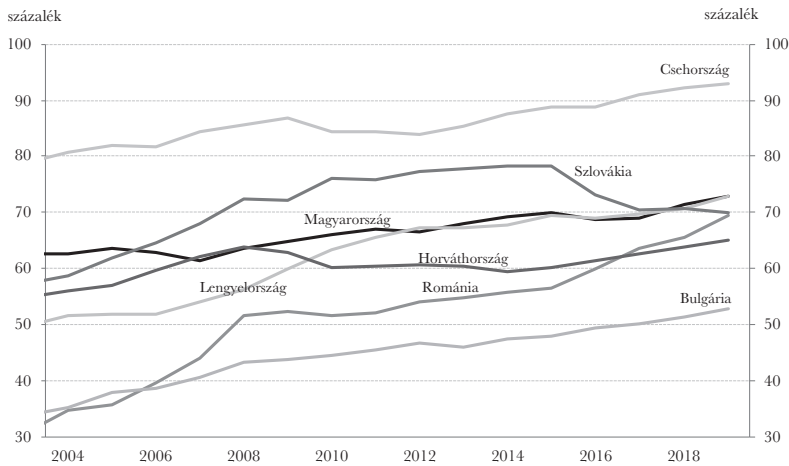
A fordulatoknak köszönhetően gyorsult felzárkózásunk

A 2010 és 2019 közötti évtized egy világos, pozitív nemzetstratégiával indult, amely középpontjában a nemzetállam újjáépítése és a piacgazdaság magyar érdekek mentén történő újszervezése állt. Ez a nemzetstratégia kitűnőre vizsgázott, mind a Trianon utáni 100 évet, mind a régió országainak nemzetstratégiai teljesítményeit figyelembe véve. Nem a korábbi közepesnél gyengébb helyezést, hanem a régióban az első helyet éri a 2010 utáni szakasz nemzetstratégiai teljesítménye. Ez a teljesítmény alapozta meg a 2020-as, különösen a 2021-es évi járványkezelés kiemelkedő eredményeit.

A 2010 utáni sikeres és pozitív nemzetstratégia főbb eredménye az, hogy sikerült a nemzetállam újjáépítése, ezzel a nemzet mint összetartó erő megépítése (Matolcsy, 2021e). Ez a teljesítmény hosszútávon fenntartható, mert széles társadalmi közmegegyezésen alapul.

A gazdaságpolitikai fordulatoknak köszönhetően most először értük el és tartottuk fenn tartósan a gazdasági „egyensúly és növekedés” képletét az elmúlt száz évben. A hazai foglalkoztatottsági ráta 2019-re a sereghajtók közül a régió élmezőnyébe és az uniós átlag fölé került, ami kiemelkedő eredmény. A gazdasági növekedése több mint 2 százalékponttal haladta meg az EU átlagát, miközben egyensúlyi mutatóink is javultak. Hazánk gazdasági fejlettsége az évtized során az Európai Unió átlagának 66 százalékaról 73 százalékra emelkedett, amivel visszaelőztük Lengyelországot és Szlovákiát (2. ábra) is.

2. ábra: Egy főre jutó GDP alakulása az EU átlag arányában a régióban

Megjegyzés: Vásárlóerőparitással korrigált.

Forrás: Eurostat

Az MNB programjai a 2013-19 közötti GDP növekedés közel felét adták, vagyis a jegybank jelentősen hozzájárult Magyarország fenntartható felzárkózásához. Eközben a magyar gazdaság egyensúlyi helyzetének javulása valamennyi fontos mutatóban tükröződött. Az MNB egyeduralkodó sikert ért el az inflációs cél elérésében is: a 2017-2020 közötti időszak kö-

zel 90 százalékaiban az infláció a jegybanki toleranciasávbán tartózkodott, ami nemzetközi szinten is példaértékű. A kormánnyal és a Bankszövetséggel együttműködve kivezetésre kerültek a lakossági devizahitelek, mellyel nagy teher került le a magyar gazdaság szereplőinek válláról. A jegybank emellett megerősítette és hatékonyabbá tette a pénzügyi felügyeletet és a bankrendszer szabályozása is jelentősen átalakult, melynek eredményeként az ügyfelek sokkal jobb, sok esetben minősített termékeket kaptak, miközben a bankok tőkehelyzete, sokkellenálló-képessége megerősödött. A költségvetési hiány tartósan 2 százalék körül mozgott, számottevően csökkent az államadósság és 20 százalék alá mérséklődött a devizaadósság aránya.

A következő lépcső a versenyképességi fordulat lehet

A páratlan évtized ellenére vannak még tennivalók a gazdasági növekedés hosszú távú fenntarthatósága szempontjából. Az MNB elsődleges mandátuma – az árstabilitás elérése és fenntartása – mellett a rendelkezésre álló eszközeivel támogatja a Kormány gazdaságpolitikáját. Ennek keretében az MNB a jegybankban rendelkezésre álló szakmai tudással segíti Magyarország fenntartható felzárkózását a versenyképesség javításán keresztül. Az MNB Versenyképességi programja 12 területen 330 javaslatot fogalmazott meg annak érdekében, hogy az országban rejlő növekedési potenciál teljes mértékben kibontakozhasson és a gazdaság fenntartható módon felzárkózzon a legfejlettebb nemzetgazdaságok közé (MNB, 2019). A jövőben a magyar növekedési modell továbbfejlesztésére van szükség. Meg kell őrizni erősségeinket és ki kell aknázni a tartalékokat.

Ez azért fontos, mert a sikeres digitális átállást végrehajtó gazdaságok (pl. Észtország) példája alapján évi több mint egyszázalékos többlet GDP-t valósíthatunk meg erről a területről a létrejött GDP-hez képest (Matolcsy, 2021c). Ügyelnünk kell arra, hogy célzott gazdaságvédelmi intézkedésekkel megőrizzük az elmúlt évek sikeres növekedési képletét. Fenn kell tartanunk a dinamikus beruházásokat, a bővülő fogyasztást, és a fejlett technológiára, a magas tőkeintenzitásra, valamint a kétszámjegyű hitelbővülésre épülő 2-3 százalékos növekedési többletet az Európai Unió átlagához képest. Egyszerre kell egyensúly és növekedés a fenntartható felzárkózáshoz.

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNYRA ADOTT JEGYBANKI REAKCIÓK

Magyarország, a világ többi országához hasonlóan 2020 elején egy váratlan, globális méretű egészségügyi veszélyhelyzettel szembesült. A koronavírus-járvány és a nyomában kialakuló gazdasági válság mind a társadalom, mind a gazdaság valamennyi szereplője számára rendkívüli kihívásokat okozott. Ugyanakkor az előző válságból tanult a világ, így a pénzügyi válságot sikerült megelőzni.

A 2020-as járvány idején Magyarország erős immunrendszerrel – megfelelő gazdaságpolitikai mozgástérrel és stabil fundamentumokkal – rendelkezett a korábban végrehajtott gazdaságpolitikai fordulatoknak köszönhetően. 2013 óta a jegybank lépéseivel a korábbinál sokkal egészségesebb mederbe terelte a pénzügyi rendszer működését. A válságkezelést nagyban támogatták az MNB lépései: a jegybank célzott programjai 2021.

november közepéig mintegy 10 900 milliárd forintnyi forrást biztosítottak a gazdasági szereplők széles körének.

A gyors és összehangolt lépéseknek köszönhetően a magyar gazdaság sikeresen újraindult és a helyreállása európai összevetésben is az egyik leggyorsabb. Határozott lépéseinknek köszönhetően elkerültük a korábban már megtapasztalt hitel nélküli, elhúzódozó kilábalást.

Az MNB gyorsan és célzottan reagált a válságra

Az MNB megfelelő időzítéssel és jelentős tőzerővel reagált a válságra ezzel segítve a gazdaság gyors újraindulását (MNB, 2021d). A Magyar Nemzeti Bank számos kihívással szembesült, hiszen meg kellett őrizni a piacok stabilitását, az újraindulást segítve gazdaságösztönző lépésekre volt szükség, és a legfőbb célt, az árstabilitást övező új kihívásokkal is szembe kellett nézni. Ezért a korábbiaknál is komplexebb, célzottabb és rugalmasabb monetáris politikai reakció volt szükséges.

Jegybanki szempontból a gazdasági védekezés első szakaszának két kiemelt feladata volt:

- a hazai pénzüpiaci folyamatok stabilizálása, és
- minden gazdasági szereplő számára biztosítani a szükséges, kedvező feltételekkel elérhető, megfelelő futamidejű likviditást.

Ennek érdekében az MNB átalakította eszköztárát és számos olyan koordinált és célzott intézkedést hozott, amelyek a hozamgörbe rövid és hosszú szakaszára egyaránt fókuszáltak (például állampapír-vásárlási program, hosszú lejáratú fedezett hiteleszköz, jelzáloglevél vásárlási program, stb). A programokon keresztül az MNB 2021. november közepéig mintegy 10 900 milliárd forintnyi likviditást nyújtott a gazdaság számára. Emellett a koronavírus-járvány okozta új kockázatokra válaszul a hitelezés fenntartása érdekében a kormány és az MNB azonnali intézkedéseket hozott. Ilyenek voltak többek között a tőkekövetelményi szabályozás ideiglenes lazítása és a devizafinanszírozási kockázatokat célzó hazai likviditási és finanszírozási követelmények ideiglenes szigorítása. Az MNB javaslatának megfelelően a kormány által bevezetett fizetési moratórium a lezárások kezdetétől azonnal enyhítette a háztartások és vállalkozások likviditási nehézségeit, támogatta a fogyasztás és beruházás fenntartását.

A sikeres pénzügyi stabilizációt követően a járvány elleni gazdasági védekezés második szakaszában a gazdasági növekedés helyreállítása került fókuszba. Ennek támogatása a jegybank számára is kiemelt jelentőségű, a gazdaság helyreállása az inflációs cél eléréséhez is szükséges. A jegybank 2020 nyarán két alkalommal, összesen 30 bázisponttal 0,6 százalékra mérsékelte az alapkamat mértékét. A kamatcsökkentések hozzájárultak a magyar gazdaság növekedésének gyors helyreállításához.

Szintén a gazdasági növekedés ösztönző szakasz részeként az MNB 2020. április 20-án elindította az Növekedési Hitelprogram (NHP) legújabb konstrukcióját, az NHP Hajrát. A program indulása óta tapasztalt jelentős érdeklődés miatt az NHP Hajrá keretösszegét az MNB több lépésben 3000 milliárd forintra emelte. Az MNB Növekedési Kötvényprogramjának köszönhetően a vállalati kötvénypiac likviditása a koronavírus-járvány alatt is jelentősen növekedett, aminek következtében a kötvénypiacról történő forrásbevonásra a

vállalatok immár a bankhitellel történő finanszírozás valódi alternatívájaként tekintenek. A jegybank kétszer 250 milliárd forintos költségvetésbe történő osztalékbecfizetéssel is hozzájárult a koronavírus-járvány következtében kialakult válság kezeléséhez és a gazdaság sikeres újraindításához.

A válságkezelés eredménye

Összességében az MNB ebben a rendkívül nehéz helyzetben is elkötelezett maradt az árstabilitás fenntartása mellett és sikeresen teljesítette elsődleges célját. A 2017 óta tartó tendencia 2020-ban a koronavírus-járvány ellenére sem tört meg, a fogyasztóiár-index a tavalyi évben is szinte végig a jegybanki toleranciasávon belül alakult (3. ábra). 2020-ban az éves átlagos infláció 3,3 százalék volt, amellyel a jegybank sikeresen fenntartotta az árstabilitást Magyarországon.

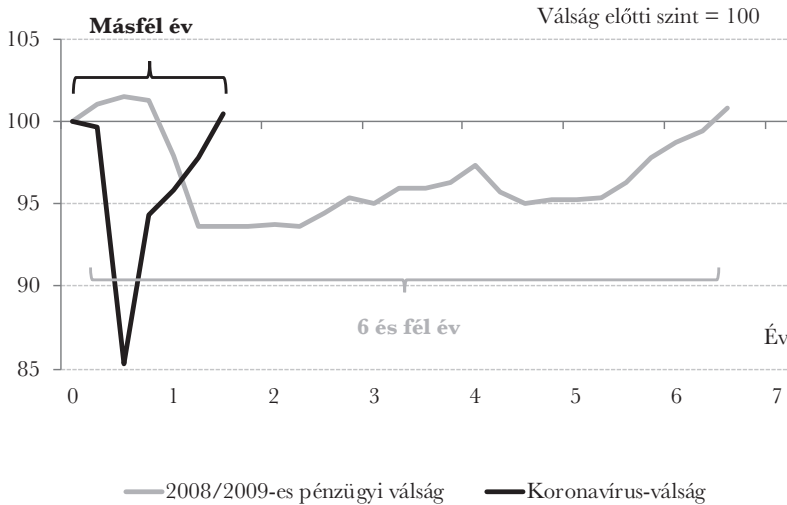
3. ábra: Az infláció alakulása

Forrás: KSH

A magyar gazdaság 6 negyedév alatt elérte a válság előtti teljesítményét, míg 2008 után ehhez még 6 és fél évre volt szükség (4. ábra). A foglalkoztatottság idén májusban már új történelmi csúcsra emelkedett, miközben 2008 után a kilábalás 5 évig tartott. A fogyasztás helyreállításához csupán 7 negyedév volt szükséges, míg a devizahitelezés csapdájára miatt 2008 után ez több mint 10 évig tartott. A 20 százalékos körüli beruházási ráta 2010-ben a legrosszabbak között volt, míg most a 27 százalékos feletti ráta a legjobbak közé tartozik nemzetközi összehasonlításban. A 2008-as pénzügyi válságot követően a hazai hitelpiacok teljesen lefagytak, az újrainduláshoz akkor 10 és fél évre volt szükség. Ezzel szemben a sikeres jegybanki védekezésnek köszönhetően – a koronavírus-járvány hatásait kivéve – már a járvány évében helyreálltak a hitelpiacok.

4. ábra: A GDP helyreállása a 2008/2009-es és a koronavírus-válság után

Megjegyzés: Szezonálisan és naptárhatással igazított adatok alapján.

Forrás: KSH

MEGVÁLTOZTAK A FELTÉTELEK A VÁLSÁG LECSENGÉSÉVEL ÉS A GAZDASÁGOK HELYREÁLLÁSÁVAL

A válság lecsengésével kezd visszarázódni az élet a megszokott kerékvágásba. 2021 második negyedétől egyre több gazdaság nyitott ki az oltási programok előrehaladásának köszönhetően. Magyarországon a korlátozások feloldása az EU átlagánál egy-másfél hónappal korábban történhetett meg az idei évben, ami az európai összevetésben kimagasló hazai átoltottságnak és a gyors és hatékony gazdaságpolitikai válaszainknak köszönhető.

A válságkezelés sikeres volt, a gazdaság újraindult, ideje áthelyezni a fókuszot az újabb kihívásokra. Három, plusz egy terület van, ahol helyre kell állítani az egyensúlyt:

- az infláció,
- a munkaerőpiac,
- a versenyképesség és
- az egyensúlyi pozíciónk.

Így a post-covid szindrómát el tudjuk kerülni, és így megnyerhető a következő évtized is.

Infláció

Az infláció emelkedése globálisan megfigyelhető jelenség, amely összefügg a gazdaságok újraindításának időzítésével és sebességével. Ahol gyorsabban helyreállt a gazdaság, ott az infláció is korábban jelent meg. Magyarországon a gazdaság gyors kilábalása és a kereslet gyors

visszatérése miatt az infláció is hamarabb tért vissza. Az inflációs kiugrásokon túl a kilátások egyértelműen emelkedtek, amelyhez külső és belső tényezők is hozzájárultak. A nyersanyagárak és a nemzetközi szállítmányozás költségeinek tartós növekedése magasabb külső inflációs környezet irányába mutat. Emellett a járvány ellenére élénk hazai bérdinamika, a feszes munkaerőpiac és a hazai fogyasztás dinamizálódása az inflációs várakozások emelkedésével együtt a hazai inflációt is emeli.

A kilátások javulásával új helyzettel szembesült a magyar gazdaság, ami határozott reakciót igényel a jegybanktól. A jegybank számára most az elsődleges feladat a tartós inflációs hatások megelőzése és az inflációs várakozások horgonyzása. A tartósan magas árdinamika erodálja a vásárlóerőt és a lakosság felhalmozott megtakarításait, így fékezve a kilábalás folyamatát. Jelenleg a háztartások pénzügyi eszközeinek 56 százaléka nem védett az infláció ellen. Hiba lenne alábecsülni az infláció tartós megemelkedésének kockázatát.

Emiatt a monetáris politika proaktív módon új szakaszba lépett, hogy biztosítsa az árstabilitást és támogassa a fenntartható gazdasági növekedési pályára való visszaállást. Ezt figyelembe véve, a jegybank 2021 júniusában megkezdte a kamatemelési ciklusát: hat lépésben 2,10 százalékra emelte az alapkamatot (a kézirat november végén történő lezárásáig). A kamatemelési ciklust addig szükséges folytatni, ameddig az inflációs kilátások fenntartható módon a jegybanki célon stabilizálódnak, és az inflációs kockázatok a monetáris politika időhorizontján újra kiegyensúlyozottá válnak. Emellett megkezdte a válságkezelő eszközeinek fokozatos kivezetését: az MNB júniusban a keretösszeg kimerülésével bejelentette az NHP Hajrá lezárását, következő lépésként pedig a júliusi döntés napjától megszüntette a hosszú lejáratú fedezett hiteleszköz alkalmazását. Ezt követően augusztus végén az MNB megkezdte az állampapír-vásárlási program fokozatos kivezetését. Szeptemberben figyelembe véve a swappiaci folyamatokat, döntés született a forintlikviditást nyújtó swapeszköz fokozatos kivezetéséről.

Munkaerőpiac

A magyar gazdaság 2021 második negyedében újraindult. A nyitás után a magyar gazdaság helyreállásának dinamikája jelentősen gyorsult, aminek hatására az egyes ágazatokban várhatóan újból munkaerőhiány léphet fel. Ennek jelei már láthatók: emelkedik azon vállalatok aránya, akik számára potenciális termelési korlátot jelent az elérhető munkaerő hiánya.

A munkaerőpiac feszesedése tovább erősíti az amúgy is dinamikusan növekvő bérek bővülését. A hazai bérdinamika a régióban a legmagasabb volt 2020-ban, és 2021 elejére sem lassult le. A magas hazai bérhányad hosszú távon a kkv-knak jelenthet versenyhátrányt. Ennek jelei láthatók abban, hogy a kisvállalatok körében az év elején mérsékeltebb maradt a bérdinamika, ami rámutat arra, hogy ezeknek a vállalatoknak a meggyengült profithelyzete kisebb teret enged a béremelésekre. Így a fennmaradó magas bérdinamika hosszú távon versenyhátrányba kényszerítheti ezeket a jellemzően magyar vállalatokat a nagyobb, jellemzően külföldi vállalatokhoz képest.

Versenyképesség

A 2020-as évtized megnyerésének kulcsa az egy főre eső bruttó hozzáadott érték reálértékének emelkedése, tehát a termelékenység javulása. A termelékenység folyamatos javulásához minden ehhez kapcsolódó tartalékot mozgósítani kell. Erről szól az MNB 330 pontos versenyképességi programja, az 50 pontos válságkezelési és a 10 pontos újraindítási programunk. Teljes versenyképességi fordulat szükséges a felzárkózáshoz és a következő válságok sikeres kezeléséhez.

Egyensúlyi pozíció

Az elmúlt évtized gazdasági sikerének a receptje az egyensúly és növekedés egyidejű fenntartása volt. Bár az elmúlt év kihívásai miatt az egyensúly szerepe háttérbe szorult, ugyanakkor ez csak ideiglenes volt. A 2020-ban elromló egyensúlyi mutatókat már 2021-ben és 2022-ben is szükséges javítani. A feladat nem egyszerűen a növekedés és a felzárkózás újraindítása, hanem egy fenntartható felzárkózási pálya megépítése, a helyreállítás eszközeivel és forrásaival. Ehhez a pénzügyi források rendelkezésre állnak.

**A GAZDASÁGI FOLYAMATOKAT MEGHATÁROZÓ 21. SZÁZADI GLOBÁLIS
MEGATRENDEK FONTOSSÁGA**

A 21. századot erőteljesen meghatározzák a világgazdasági és a geopolitikai megatrendek, amelyek szelét, ha sikerül a vitorlánkba fogni, akkor az évszázad nyertesévé válhatunk. Nekünk az új világban is meg kell teremtenünk az egyensúlyt és a növekedést, ami elengedhetlenné teszi a főbb megatrendek azonosítását és folyamatos monitorozását.

Deglobalizáció és lokalizáció

A szuperglobalizációt, vagyis a nemzeti keretek eltűnésével járó gazdasági értékteremtés korát felváltja a deglobalizáció, a lokális és regionális termelés (Manfredi-Sánchez, 2021; Matolcsy, 2020b; Sharma, 2016). A globális termelés-szervezésben a termelő és szolgáltató tevékenységek a nemzetközi kiszervezésre és az alacsony készletezésre épülnek. A koronavírus-válság során tapasztalhattuk mennyire törekenyek ezek a globális értékláncok (OECD, 2020; Nandi et al., 2021; Handfield et al., 2021). Ezért a multinacionális vállalatok a globális értékláncokat a gazdasági újjáépítés során lerövidíthetik, regionálisabbá tehetik és növelhetik biztonsági készleteiket. Erre a folyamatra ráerősít a nemzetközi kereskedelmi konfliktusok kiéleződése, ahol a világ az USA és Kína szembenállásának hosszú „hidegháborús” szakaszába érkezett.

A lokalizációs folyamatokat erősíti az eurozónában található belső törésvonal, amely felerosítja az északi és déli tagállamok közötti feszültségeket. Az eurozóna intézményi hiányosságai miatt a közös pénzpolitika az északiaknak fejlődést hoz, a délieknek további lemaradást. Ezen nem segít az eladósodás fokozódása (Matolcsy, 2021d). A pénz nagyobb mennyisége nem oldja fel a pénz minőségi problémáját. Külön euró kellene az északiaknak és a délieknek. Ez ma lehetetlennek tűnik, ám csak az évtized elején járunk. Az új digitális jegybankpénz

megteremtheti az elvi lehetőséget az európai monetáris mozgástér tágítására és egy kettős árfolyamrendszer bevezetésére.

A már eurozóna tagoknak az az érdeke, hogy a jövőben csatlakozó országok megfelelő érettséggel lépjenek be a valutaövezetbe. Amíg nem jönnek létre a megfelelő alapok, addig a sikeres és biztonságos eurobevezetés nem garantált (MNB, 2020). Az elmúlt egy évben azt tapasztaltuk, hogy a forint jobban teljesített az eurónál a koronavírus-járvány pénzügyi és gazdasági hatásainak kivédésében. Euróval mindez nem lett volna lehetséges, a forinttal a jegybank célzottabb eszközöket tudott használni a válságkezelés során. Hazánkban nemzeti érdek, hogy a forint átváltása euróra biztonságos, tehát sikeres legyen.

Digitalizáció, adatforradalom

A digitalizáció átforgalmazza a mindennapjainkat. Az információgazdaság rohamos fejlődésnek indult a koronavírus hatására, ami nemcsak napjaink negyedik ipari forradalmának vívmányait segítheti a gazdaság és társadalom egészében elterjeszteni, hanem hozzájárulhat a mesterséges intelligenciára épülő ötödik ipari forradalom kibontakozásához. Ez a folyamat miközben alacsony összetettségű munkahelyek megszűnéséhez vezet, számos új, összetettebb munkahelyet hoz létre. Erre jó példa az élőmunka visszaszorulása egyes ágazatokban, miközben olyan új foglalkozások jelennek meg, mint a programozó vagy az adatszaktőr (Shah et al., 2015). A készség- és gyakorlatorientált szak- és továbbképzéssel biztosítható a munkavállalók rugalmas helytállása az új világban, miközben a felsőfokú végzettségűek számának emelése is kulcsfontosságú. A tömeges digitalizáció következménye az, hogy a 21. században a nyersanyag helyett az adat válik az új központi erőforrássá, amelynek védelme kiemelt feladattá válik (Seele-Lock, 2017).

A nemzetközi tapasztalatok egységesen azt mutatják, hogy egy gazdaság felzárkózásához folyamatosan magas 25-35 százalék közötti GDP-arányos beruházási ráta szükséges (Matolcsy, 2021a). A fenntartható felzárkózás legfontosabb forrása a termelékenység bővülése, amit a digitális beruházások növelnek a leggyorsabban. Ha kevés a digitális beruházás és magas az építési beruházások aránya, akkor szűkös a termelékenység emelkedésének a forrása. A mostani válságban is az járt jobban, aki korábban nagyobb súlyt fektetett a digitális átmenetre. Tömeges digitalizációhoz számottevő beruházásra lesz szükség, ami jelentős mennyiségű új tőke bevonását igényli.

A digitális pénzügyek terén az MNB nagyszerű példát tud mutatni azzal, hogy 2020 márciusában bevezette az azonnali fizetés rendszerét. A rendszer sikeres bevezetése, és a nemzetközi szinten is egyedülálló magyar modell elismeréseként az MNB 2021. március 22-én a Central Banking Institute magas presztízsű díjában részesült (MNB, 2021c).

A pénzrendszer átalakulása: digitális jegybankpénz

A 21. században nemcsak a termelésben jönnek áttörésszerű változások a digitális forradalom következtében, hanem a pénzügyi rendszerben is (Matolcsy, 2020c). A koronavírus-járvány terjedésével a korábbinál is jobban előtérbe került a készpénzmentesítés (Boar-Wehrli, 2021),

amivel újból megjelenhet annak az igénye, hogy a háztartások és a nem pénzügyi szereplők elektronikusán is hozzáférjenek a jegybankpénzhez. A pénzügyi forradalom következtében a pénzhez való hozzáférés általánosan gyors, olcsó és biztonságos lesz.

A készpénz visszaszorulásával a pénzügyi evolúció következő lépcsőfokává a digitális jegybankpénz válhat (Auer–Böehme, 2020). A digitális jegybankpénz segítségével a jegybankok közvetlenebb kapcsolatba kerülnek majd a reálgazdasági szereplőkkel, így könnyebben befolyásolhatják azok megtakarítási és beruházási döntéseit (BIS, 2018). Ezen új típusú pénzek alapjaiban írhatják át a pénzügyi rendszerek működését és a pénzteremtés folyamatát. Ebből fakadóan számos jegybank kutatja a digitális jegybankpénz témakörét és a lehetséges alkalmazási módjait (5. ábra). Az MNB a digitális jegybankpénz-kutatások terén élenjáró jegybankokhoz történő csatlakozás jegyében, első lépésként egy átfogó tanulmánykötetet publikált 2021 júliusában (MNB, 2021a).

5. ábra: Digitális jegybankpénzt kutató országok térképen

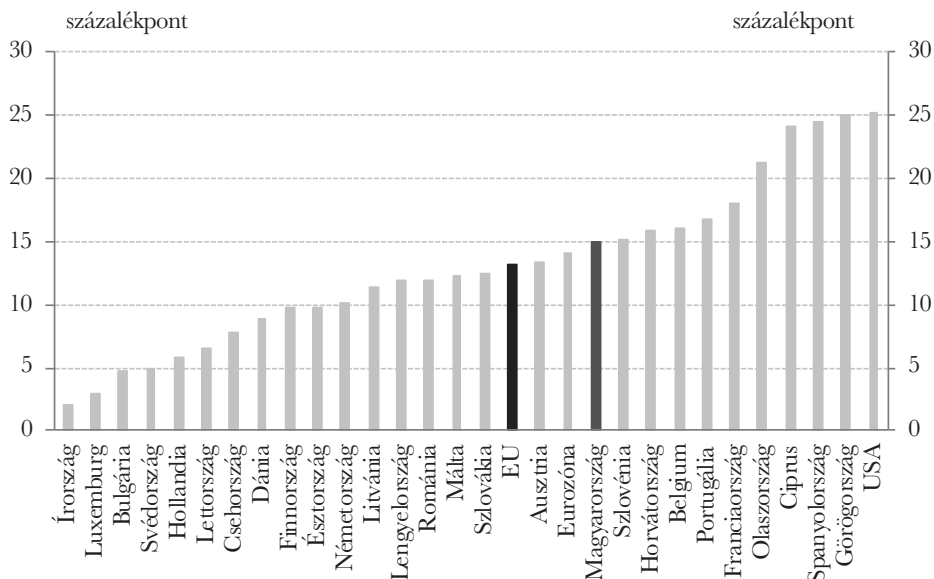

Forrás: Auer et al. (2020), CBDCTracker (2021) és jegybankok honlapok alapján MNB szerkesztés

Fenntartható adóssághelyzet és adóreform

A koronavírus-válság kitörésekor az államok szerte a világon nagymértékű költségekbe kezdtek, növelve az államadósságukat (6. ábra). Az új pénzügyi elmélet hívei szerint már nem számít az államadósság nagysága, mert az alacsony kamatok miatt minden adósság finanszírozható. Az EU és az eurozóna áttérhet a japán útra, ahol a GDP-arányos államadósság átlépte a 260 százalékot, aminek közel fele a jegybank mérlegében van (Matolcsy, 2021b). Ugyanakkor az adósság mindig adósság lesz, és a válság lecsengésével újra előtérbe kerülhetnek a fenntarthatósági problémák. Az infláció már kismértékű, de folyamatos emelkedése is hirtelen megváltoztathatja a jegybankok politikáját. A kamatemelések gyorsan nehézkessé tehetik a felhalmozott adósságok, ezek között az államadósságok finanszírozását, amely megakasztja a fenntartható növekedést.

6. ábra: A GDP-arányos államadósság változása 2019 és 2020 között

Forrás: Eurostat, OECD

A dinamikus, fenntartható növekedéshez a megfelelő adósságmenedzsment mellett versenyképes, növekedésbarát adórendszer és kellően diverzifikált finanszírozási rendszer is szükséges. A növekedésbarát adórendszer kialakítása érdekében Magyarország jelentős lépéseket tett az elmúlt tíz évben. A foglalkoztatás- és beruházásösztönző adórendszer filozófiája, hogy az adócentralizáció súlypontja a munkát és tőkét terhelő adókról a fogyasztási adók felé tolódjon, vagyis nem a keletkezésekor, hanem elköltésekor adóztatja a jövedelmet (Matolcsy–Pálotai, 2018). E versenyképes adórendszer fejlődésének következő állomása lehet a határokon átnyúló digitális szolgáltatások nemzeti adóztatása és a zöld adók aktívabb alkalmazása környezetszennyező tevékenységek esetében.

Zöld pénzügyek

Ma már kétség sem férhet ahhoz, hogy a klímaváltozás a 21. század egyik legnagyobb kihívását jelenti az emberiség számára. Jeleit és káros következményeit mindennap saját bőrünkön érezzük (IPCC, 2021). Ezzel együtt az is egyértelművé vált, hogy a korábban követett növekedési modell nem fenntartható és egy olyan gazdaság szerkezeti fordulat vált szükségessé, amely a nemzetgazdasági célok elérését a természet értékeinek megőrzése mellett képes biztosítani. A klímaváltozással kapcsolatos kockázatok közvetetten és közvetlenül is átfogó hatással bírnak a gazdaság működésére, így befolyással lehetnek mind a pénzügyi stabilitásra, mind a mone-

táris politika irányultságára (BIS, 2020; NGFS, 2021). Ezért a környezetileg is fenntartható növekedés megteremtése érdekében az innováció és a digitalizáció ösztönzése mellett a zöld megoldások alkalmazása is kulcsfontosságú.

Az éghajlatváltozással együtt járó természeti, társadalmi és gazdasági folyamatok átalakítják a jegybanki mandátumokból fakadó feladatokat. Az extrém időjárási jelenségek hatással vannak az árszínvonal, a reálgazdasági kibocsátás és a munkaerőkínálat alakulására, miközben a zöld gazdaságba való átmenet kiugró finanszírozási igényt támaszt a pénzügyi piacokon, így a klímaváltozáshoz kapcsolódó kockázatok közvetlenül és közvetetten is veszélyeztethetik az elsődleges jegybanki cél, azaz az árstabilitás elérését és fenntartását. A fizikai és tranzíciós kockázatok mindeközben hatással vannak a vállalatok jövedelmezőségére, ennél fogva hitelképességükre és az egyéb kapcsolódó pénzügyi eszközök teljesítményére, végső soron pedig akár a pénzügyi közvetítőrendszer egészének stabilitását is megingathatják. Ráadásul számos jegybank a reálgazdaságra vonatkozó mandátummal is rendelkezik, számukra tehát nem lehet kérdés, hogy válaszokat kell adniuk a környezeti fenntarthatóság megvalósításához kapcsolódó kihívásokra.

Nem véletlen, hogy a vezető jegybankok is kiemelten foglalkoznak a környezeti fenntarthatóság kérdésével (Dikau–Volz, 2019). Bátran kijelenthető, hogy az MNB idejében felismerte a téma fontosságát és nemzetközi viszonylatban is élen járva, illetve példát mutatva, számos gyakorlati intézkedést tett az elmúlt években. Kiemelten ilyennek tekinthető a folyamat zászlóshajójaként 2019-ben elindított, hangsúlyos felügyeleti vetülettel rendelkező Zöld program. A program középpontjában a pénzügyi rendszer stabilitását és a kedvező finanszírozási környezet kialakítását célzó intézkedések állnak, de kiterjed a fogyasztói klímatudatosság erősítésére, valamint az MNB saját ökológiai lábnyomának csökkentésére is.

Történelmi jelentőséggel bír, hogy az Országgyűlés 2021. május 28-i döntésével törvényi felhatalmazást adott arra, hogy az MNB támogassa a kormány környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos politikáját. Ennek az új jegybanki szemléletmódnak a gyakorlati alapjait 2021. július 6-án meghirdetett Zöld jegybanki eszköztár-stratégia fektette le (MNB, 2021b), amelynek fő célja, hogy egységes keretet adva mutasson rá azokra a lehetséges irányokra, amelyekén haladva az MNB monetáris politikai eszköztárába is át tudja ültetni a klímavédelem és környezeti fenntarthatóság szempontjait. Mindez hozzájárulhat a gazdaság zöld átállásához, valamint a környezeti szempontokat is hatékonyan és széleskörűen integráló pénzügyi közvetítőrendszer kialakulásához, ami elengedhetetlen Magyarország fenntartható felzárkózásához.

A klímaváltozás megfékezése, valamint a zöld gazdasági modellbe való átmenet ugyanakkor nem csak szavakat, hanem mielőbbi cselekvést követel meg. A két úttörő kezdeményezés – az NHP Zöld Otthon Program és a Zöld Jelzáloglevél-vásárlási Program – célja a megfelelő energiahatékonysággal rendelkező ingatlanokra folyósított hitelek, vagyis a zöld jelzáloghitelek elterjedésének támogatása. Ezzel a két program célzottan hozzájárulhat a korszerű ingatlanok építéséhez és egy egészségesebb szerkezetű hazai ingatlanállomány létrejöttéhez, amely mind fenntarthatósági, mind nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőséggel bír.

ÖSSZEGZÉS

A gazdaságpolitikai fordulatok hatására az elmúlt évtizedben jelentős gazdasági felzárkózás ment végbe, miközben megvalósult a fenntartható belső és külső egyensúly is. Ennek következtében a koronavírus-járvánnyal és annak gazdasági hatásaival Magyarország erős immunrendszerrel nézett szembe és a helyreállítás is gyors ütemben tudott végbemenni.

A válság lecsengésével azonban nem ért véget a munka: helyre kell állítanunk újra az egyensúlyt és végre kell hajtani a versenyképességi fordulatot, hogy fenntartható pályára állítsuk a gazdaságot. A 21. századi versenyben azok a gazdaságok győzhetnek, amelyek a saját erősségeiket kidomborítva a meglévő megatrendeket meglovagolják. A deglobalizációs folyamatok miatt újra kell gondolni a lokális együttműködések szerepét és struktúráit, azokat fenntarthatóvá kell tenni. A digitális megoldásokba való beruházás nagy versenyképességi előnyt biztosíthat azoknak az országoknak, akik időben felismerik ennek fontosságát és összpontosítják rá az erőforrásait. Ennek részeként átalakulhat a pénzügyi rendszer is a digitális jegybankpénz megjelenésével. Újra kell gondolni az adórendszereket is és fenntarthatóvá kell tenni az adósságokat. A gazdasági egyensúly mellett meg kell teremteni a gazdaság ökológiai fenntarthatóságát is, hiszen csak így biztosítható a valódi fenntartható növekedés. Ehhez jelentősen hozzá tudnak járulni a jegybankok is. A nemzetközileg kirajzolódó megatrendeket felismerve és hasznunkra fordítva, a versenyképességi tényezőket erősítve Magyarország ezen gazdaságok közé emelkedhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Auer, Raphael – Böehme, Rainer (2020): The Technology of Retail Central Bank Digital Currency. *Bank for International Settlements Quarterly Review*, March. https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003j.htm
- Auer, Raphael – Cornelli, Giulio – Frost, Jon (2020): Rise of the central bank digital currencies: drivers, approaches and technologies. *BIS working paper*, No 880, 2021. júliusi frissítés., <https://www.bis.org/publ/work880.htm>
- BIS (2018): *Central bank digital currencies*, Bank for International Settlements Committee on Payments and Market Infrastructures, <https://www.bis.org/cpmi/publ/d174.pdf>
- BIS (2020): *The green swan – Central banking and financial stability in the age of climate change*. <https://www.bis.org/publ/othp31.pdf>
- Boar, Codruta – Wehrli, Andreas (2021): Ready, steady, go? – Results of the third BIS survey on central bank digital currency. *BIS Papers* No 114, <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap114.pdf>
- CBDCTracker (2021): *Today's Central Bank Digital Currencies Status*. Adatbázis frissítés: 2021. augusztus, <https://cbdctracker.org/>
- Csontos Orsolya – Nagy-Kékesi Zsuzsa (2020): *Mi tartotta szárazon az MNB puskaportát? – A jegybanki mérleg mozgástere*. Megjelent: portfolio.hu, 2020. május 27. <https://www.mnb.hu/letoltes/csontos-orsolya-nagy-kekesi-zsuzsa-mi-tartotta-szarazon-az-mnb-puskaporat-a-jegybanki-merleg-mozgastere.pdf>
- Dikau, Simon – Volz, Ulrich (2019): Central Bank Mandates, Sustainability Objectives and the Promotion of Green Finance. *SOAS Working Paper* No. 222.
- Handfield, Robert B. – Graham, Gary – Burns, L. (2020): Corona virus, tariffs, trade wars and supply chain evolutionary design. *International Journal of Operations & Production Management* (2020).
- IPCC (2021): *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. International Panel on Climate Change. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_Full_Report.pdf

- Manfredi-Sánchez, Juan-Luis (2021): Deglobalization and Public Diplomacy. *International Journal of Communication* 15(2021), 905–926 1932–8036/20210005
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2018): A magyar modell: A válságkezelés magyar receptje a mediterrán út tükrében. *Hitelintézeti Szemle*, 17(2): 5–42.
- Matolcsy György (2019): A sikeres válságkezelés a 12 gazdasági fordulat tükrében. *Polgári Szemle*, 15. évf. 1–3. szám, 15–45.
- Matolcsy György (2020a): *Egyensúly és növekedés*. MNB szakkönyvsorozat, Budapest.
- Matolcsy György (2020b): Quo vadis Hungaria? – Arcra egy új világ felé. *Polgári Szemle*, 16. évf. 1–3. szám, 2020, 13–35., DOI: 10.24307/psz.2020.070
- Matolcsy György (2020c): *A pénzforrádalom évei jönnek*. Növekedés.hu, május 4., <https://novekedes.hu/mag/a-penzforradalom-evei-jonnek>
- Matolcsy György (2021a): *Áttérés az okostőke-intenzív pályára*. Megjelent: magyarnemzet.hu, 2021. július 26. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/07/atteres-az-okostoke-intenziv-palyara>
- Matolcsy György (2021b): *Az évtized kihívásai*. Megjelent: novekedes.hu, 2021. június 7. <https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-az-evtized-kihivasai>
- Matolcsy György (2021c): *Versenyképesség és válságkezelés*. Megjelent: magyarnemzet.hu, 2021. augusztus 16. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/08/matolcsy-gyorgy-versenykepesség-es-valságkezeles>
- Matolcsy György (2021d): *Európa jövője, a jövő Európája*. Megjelent: magyarnemzet.hu, 2021. július 12. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/07/matolcsy-gyorgy-europa-jovoje-a-jovo-europaja>
- Matolcsy György (2021e): *A nemzetstratégia évtizede*. Megjelent: magyarnemzet.hu, 2021. augusztus 30. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/08/matolcsy-gyorgy-a-nemzetstrategia-evtizede>
- MNB (2019): *Versenyképességi Program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/versenykepességi-program.pdf>
- MNB (2020): *Fenntartható felzárkózás euróval – Hogyan újítsuk meg a maastrichti kritériumokat?* MNB Kiadvány
- MNB (2021a): *Egy új kor hajnalán – Pénz a 21. században*. MNB szakkönyvsorozat, Budapest
- MNB (2021b): *Fenntarthatóság és jegybanki politika – Zöld szempontok az MNB monetáris politikai eszköztárában*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/zold-eszkoztar-strategia-publikacio-2021-hun-0706-2.pdf>
- MNB (2021c): *Rangos nemzetközi elismerésben részesült az MNB az Azonnali fizetés hazai bevezetéséért*. <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozloemenyek/2021-evi-sajtokozloemenyek/rangos-nemzetkozi-elismeresben-re-szesult-az-mnb-az-azonnali-fizetes-hazai-bevezetesert>
- MNB (2021d): *Világjáránytól az újraindulásig – Az MNB válságkezelő lépései*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/mnb-a-valsagban-hu-digitalis.pdf>
- Nandi, Santosh – Sarkis, Joshep – Hervani, Aref Aghaei – Helms, Marilyn. M. (2021): *Redesigning Supply Chains using Blockchain-Enabled Circular Economy and COVID-19 Experiences*. Sustainable Production and Consumption, 27, July, 10-21
- NGFS (2021): *Adapting central bank operations to a hotter world – Reviewing some options. Network for Greening the Financial System Technical document*. https://www.ngfs.net/sites/default/files/media/2021/06/17/ngfs_monetary_policy_operations_final.pdf
- OECD (2020): *The Face Mask Global Value Chain in the COVID-19 Outbreak: Evidence and Policy Lessons*. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-face-mask-global-value-chain-in-the-covid-19-outbreak-evidence-and-policy-lessons-a4df866d/>
- Seele, Peter – Lock, Irina (2017). The game-changing potential of digitalization for sustainability: possibilities, perils, and pathways. *Sustainability Science*, 12(2), 183-185.
- Shah Dhavan V. – Cappella Joseph N. – Neuman W. Russel (2015): Big data, digital media, and computational social science possibilities and perils. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 659(1), 6–13.
- Sharma, Ruchir (2016): *When Borders Close*. Megjelent: [nytimes.com](https://www.nytimes.com), 2016. november 12. <https://www.nytimes.com/2016/11/13/opinion/sunday/when-borders-close.html>

Domokos László

A koronavírus-járvány közpénzügyi kihívásai és a számvevőszéki válaszok

Public Finance Challenges of the COVID-19 Epidemic and the State Audit Office's Responses

Összefoglalás

A koronavírus-járvány hatására világszerte bevezetett intézkedések magukkal hozták egy válság kialakulásának lehetőségét. A válság természete pedig, hogy kihívás elé állít mindannyiunkat. A kihívás azonban egyúttal lehetőséget is teremt. Lehetőséget a minőségi váltás megvalósítására. Jelen cikkben bemutatásra kerülnek azok a kihívások, amelyekkel az Állami Számvevőszék (ÁSZ) a koronavírus-járvány időszakában napi munkája során, illetve a járvány hatásainak elemzése révén szembesült. A személyes kapcsolatok korlátozása szervezeti szintű változtatásokat indukált, emellett az integritás kockázatok növekedtek. E kihívásokra válaszul szervezeti változtatások születtek, amelyeknek munkaszervezési és digitalizációs vetületei is voltak. Új típusú ellenőrzések bevezetésével az ÁSZ célja a lefedettség növelése volt, ezzel járulva hozzá a megemelkedett korrupciós kockázatok csökkentéséhez és ezáltal a jól irányított állam működéséhez. Az ÁSZ növelte közpénzügyi elemzéseink számát, hogy ezekre alapozott tanácsadó tevékenységével is segítse a kormányzati célok megvalósulását. A költségvetés gazdálkodásban át kellett értelmezni a reziliencia fogalmát, és a költségvetési egyensúlyra törekvést alá kellett rendelni a gazdaság egésze ellenálló-képességét erősítő intézkedések finanszírozásának. Új kihívást jelent, hogy a gazdaság újraindításával egyidejűleg a költségvetési egyensúly megszilárdítása érdekében is lépéseket kell tenni.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H61, H70, H10, H12, O30

Kulcsszavak: kihívás, digitalizáció, tanácsadás, reziliencia

DOMOKOS LÁSZLÓ PHD, címzetes egyetem tanár, az Állami Számvevőszék elnöke
(elnok@asz.hu).

Summary

Measures taken worldwide in response to the COVID epidemic have brought with them the possibility of a crisis. The nature of the crisis is that it challenges us all. However, the challenge also creates an opportunity. Opportunity to implement quality change. This article presents the challenges faced by the State Audit Office (SAO) during its day-to-day work during the coronavirus epidemic and through the analysis of the effects of the epidemic. Restrictions on personal relationships have induced organizational-level changes and increased integrity risks. In response to these challenges, organizational changes took place, which also had aspects of work organization and digitization. By introducing new types of audits, the SAO aimed to increase coverage, thus contributing to the reduction of increased corruption risks and thus to the functioning of a well-governed state. The SAO has increased the number of its public finance analyses in order to help achieve the government's goals with its advisory activities based on them. In budgetary management, the concept of resilience had to be reinterpreted and the pursuit of fiscal balance had to be subordinated to the financing of measures to strengthen the resilience of the economy as a whole. A new challenge is that, in parallel with the relaunch of the economy, steps must be taken to consolidate the budget balance.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H61, H70, H10, H12, O30

Keywords: challenge, digitalization, adversary role, resilient

BEVEZETÉS

A 2020. év minden tekintetben rendhagyó volt. Elmondható, hogy a vírus és annak hatása mind gazdasági, mind társadalmi átstrukturálódást hozott. Az eddig viszonylag előrejelezhető kereslet és kínálat kiszámíthatatlanná vált, más termékek iránti igények jelentek meg a keresleti piacon. A kereslet-kínálat átrendeződésében egyre nagyobb hangsúly tevődött az otthoni munkavégzés jelentőségére és a személyes kontaktusok egyre jelentősebb csökkentésére. Míg bizonyos intézmények, szervezetek, vállalatok a túlélésért küzdöttek, mások azzal vívták meg mindennapos harcaikat, hogy a hirtelen jött óriási igényeket hogyan elégítsék ki. Különösen jellemző volt ez a közsférára, ahol az intézményi feladatok ellátása felértékelődött, ott pedig, ahol eddig is jellemző volt az állampolgárokkal való találkozás, áttérlelődött a digitális felületre és megoldásokra.

Az Állami Számvevőszék (ÁSZ), mint független, állami alkotmányos intézmény, tevékenységével a fenntartható jó kormányzást segíti elő. A pandémia ebben az intézményben is éreztette hatását számos módon, ugyanakkor egyértelműen kijelenthető, hogy közvetett módon hatása volt a járvány elleni védekezésben. De hogyan is? A kérdés megválaszolásához érdemes először a közsférával foglalkozó szakirodalmakat áttekinteni, amelyek a pandémia hatását vizsgálták.

A pandémia nagy hatással volt nem csak az állampolgárok életére, de a kereslet és kínálat megváltozásával a kormányokra is nagy teher hárult. A Világbank (2020) tanulmány szerint a kormányoknak három kihívással kellett szembenézni a pandémia idején:

- a vírusfertőzés megakadályozásával, lelassításával;
- az élelmiszerellátással, illetve egyéb infrastruktúrák bizonytalanságának visszaszorításával;
- a közbiztonság megteremtésével.

Ennek a háromnak a kezelésére különös jelentősége volt az integritás megteremtésének. Ugyanis a korrupciós kockázatok képesek a „kezelés” gyorsaságának és méretének a csökkenésére, azaz az intézkedések kevésbé lesznek sikeresek, ha ezeket a kockázatokat nem kezeljük.

A közpolitikák, amelyeknek az integritás egy alapvető fontos eleme, kiemelt figyelmet kaptak a járvány során. Milojevic (2021) tanulmányában szintén hangsúlyozza, hogy a közpolitikáknak nagy szerepe volt a pandémia idején, amelyek olyan gyorsasággal változtak, ahogyan csak tudtak, hogy megfelelő választ tudjanak megfogalmazni a kihívásokra, sokszor pedig ez azt jelentette, hogy naponta más politikai célok fogalmazódtak meg.

A kormányzat még egy igencsak nehéz kihívással találta szembe magát, hiszen a közalkalmazottak, köztisztviselők, akik a minisztériumokban, települési önkormányzatokban, egyéb döntéshozói, illetve végrehajtói helyeken dolgoznak, a pandémia idején az ő megóvásuk is fontos tényező volt. Schuster és szerzőtársai (2020) a közszférában dolgozókat vizsgálták, akik elengedhetetlen eszközei a problémák azonosításának, megoldásában, valamint a feladatellátás hatékonyságának megteremtésében. Köllő (2020) szintén a járvány idején bekövetkezett változásokat vizsgálta meg a munkaerőpiac területén. Tanulmányában bemutatja, hogy a járvány okozta foglalkoztatás-csökkenés sokkal nagyobb lett volna, ha a távoli munkavégzésre való áttérés sok ágazatban nem lett volna lehetőség. Megemlíti, hogy a távoli munkavégzés a nőknek, a budapestieknek, valamint a közszférában dolgozóknak az átlagosnál többet segített, valamint, hogy az áttérés különösen jól megfigyelhető volt a szolgáltatások területén, különösen az oktatásban.

Katona-Petrovics (2021) az állam és az állampolgárok kooperativitását vizsgálták tanulmányukban. Megállapították, hogy kooperatív megoldásokra van szükség a humán közszolgáltatások területén is. Mint ahogy írják, növelni kell az állam, a helyi önkormányzatok és az állampolgárok együttműködése által a közszolgáltatások rugalmasságát, a felek közötti kommunikációt és a bizalmat is. Az eltérő kezelés szükségességét vetette fel Tan (2020) tanulmánya is, amely szerint ez a recesszió eltér az eddig megszokottaktól. Túróczi és szerzőtársai (2020) azt emelték ki egyik főbb különbségnek, hogy a jelenlegi válságot külső tényező okozta, nem pedig a magyar gazdaság belső problémái (amely a válságot megelőző időszakban egy stabil növekedést tudott elérni). A cikk a COVID-19 okozta válság sajátosságairól részletesen ír, a jelen tanulmány szempontjából a két legfontosabb tényező, amelyet ki kell emelnünk, hogy visszaesés néhány hét leforgása alatt történt meg és hogy a kereslet és kínálat oldal jelentős átalakuláson ment át ez idő alatt.

A bemutatott szakirodalmak alapján összegzésként elmondható, hogy a pandémia idején az integritás, valamint a bizalom megerősítése felértékelődött, többek között azért is, mert a gazdasági mutatószámok, előrejelzések gyakorlatilag értelmetlenné váltak. Dudás (2021) a

hitelminősítők módszertanának elemzésekor szintén felveti ezt a problémát, mivel a becslések kiszámíthatatlanná váltak. A munkaszervezésben változások álltak elő, a bizonytalanság egyre jobban befolyásolta a gazdasági mutatószámok kiszámíthatatlanságát és hiánygazdaság állt elő.

KIHÍVÁSOK AZ ÁSZ TEVÉKENYSÉGÉBEN

A kihívásról rendszerint inkább negatív dolgok jutnak eszünkben, miközben a kihívások lehetőségét adnak arra, hogy változtassunk, egy dolgot másik aspektusból vizsgáljunk. A koronavírus-járvány visszaszorítása érdekében az állampolgároknak számos korlátozó intézkedést kellett megtapasztalniuk. Az egyes hullámokban eltérő mértékben, de korlátozni kellett a kereskedelmi egységek, kulturális intézmények és vendéglátóhelyek látogathatóságát, időszakos kijárási tilalmat kellett bevezetni, jelentősen csökkent az egészségügyben igénybe vehető szolgáltatások köre, sőt a családi rendezvényeken résztvevők számát is korlátozni kellett.

Munkaszervezés

Ezen társadalmi viszonyok között az ÁSZ-nak is fel kellett mérnie, milyen kockázatokkal jár a belső és külső tevékenysége. Belső alatt a munkavállalók irodai jelenléte, a közösségi terek használata, az értekezletek megszokott formában történő megtartása, míg külső tevékenység alatt az ÁSZ ellenőrzési, elemzési és tanácsadó funkcióját értjük. A munka megszokott folytatása mellett reális esélye lett volna annak, hogy a kollégák a munkahelyükön fertőződnek meg, annak ellenére, hogy alapvető elvárás az egészséges munkahelyi körülmények folyamatos biztosítása. Ebben a helyzetben az ÁSZ vezetőségének gyors és határozott döntésére volt szükség és az otthoni munkavégzés bevezetése mellett döntött a szükséges digitalizációs előrelépések mellett, amely 2021 során továbbra is megmaradt, annyi különbséggel, hogy az otthoni és irodai munkavégzés 2x2 hét elven működik, így kerülve el annak esélyét, hogy a fertőzés elterjedjen.

Bár a munkaszervezés inkább az ÁSZ belső munkaszervezését elemzi, de természetesen az ÁSZ figyelembe vette azt is, hogy ellenőrzéseivel az ellenőrzött szervezetek munkaszervezésében bekövetkezett változásokra is reagáljon. Tudnivaló volt, hogy az ellenőrzött szervezetek is igyekeztek védeni munkavállalóikat, így fontos volt, hogy leterheltségüket csökkentsük, minél kevesebb munkavállalót kelljen bevonni egy-egy ÁSZ által elvégzett ellenőrzésbe. Az ÁSZ stratégiai dokumentumrendszerében deklarált cél, hogy fejlessze a szervezet külső és belső reagáló képességét, hogy a felmerülő kihívásokra érdemi válaszok születhessenek. Az Országgyűlés határozata is megerősítette az ÁSZ digitális átállását, és elismerte az ÁSZ minden olyan tevékenységét, ami a digitális ellenőrzési környezet megteremtéséhez járul hozzá. Ezt a folyamatot felgyorsította a jelenlegi járványügyi helyzet is.

Az ÁSZ évek óta folyamatosan figyelemmel kíséri és értékeli a környezetében zajló digitalizációs eredményeket, így időben felismerte, hogy a digitális átállás elől nem térhet ki. Ennek jegyében 2018. évben megalkotta az informatikai stratégiáját, valamint megkezdte szervezete működésének korszerűsítését, és az ellenőrzési tevékenysége hatékonyságnövelését is. A ve-

szélyhelyzetben az ÁSZ egyik fő prioritása az volt, hogy az alaptevékenysége körében végzett ellenőrzések, és az elemzések készítése – ezáltal az ellenőrzöttek támogatása – folyamatos és zökkenőmentes legyen. Az ÁSZ elvégzett munkája megtérült, hiszen túl van az első digitális munkanapján, melynek alapjait az előző évben már megteremtette.

Az ÁSZ-nál az elmúlt évek során minden változás digitális kritériumrendszeren keresztül történt. Ennek egyik újítása az elektronikus adatbefogadó rendszer, amely nem csak az ellenőrzöttek munkáját, de az ÁSZ munkáját is korszerűsítette, átláthatóbbá, a papírmentes-ségnek köszönhetően közpénzkímélővé tette és még hatékonyabban biztosítja az integritási szempontok érvényesülését. A digitális átállás következő – a jelenlegi helyzetre reagáló – lépésként a digitalizáció az ÁSZ minőségbiztosítási folyamataiban és a döntési rendszereiben is érvényesül már.

A digitalizáció térnyerésével olyan módszertani fejlesztéseket, folyamatszervezési megoldásokat hajtott végre, amelyek eredményeként 30 év után minden településhez (3197 db) egyidejűleg eljut az ÁSZ az integritásuk megerősítése érdekében. A valós idejű, preventív jellegű, tanácsadó eredményű integritás ellenőrzések pedig már elkezdődtek az önkormányzati szférában. A szervezet tehát rugalmasan lekövette a külső környezeti hatás okozta átállást. Az ÁSZ alkalmas a digitális környezetben folyó munkára, amely támogatja a jól irányított állam működését.

A koronavírus-járvány rávilágított arra, hogy komoly, a technológia által vezérelt változás zajlik éppen körülöttünk. A XXI. század nyersanyagává, fő erőforrásává az adat vált, amelyhez elengedhetetlenül kapcsolódik az azt kezelni tudó megfelelő digitális környezet. Élni kell a digitalizáció adta lehetőségekkel, különben a lemaradás végzetessé is válhat. Ami eddig különös és egyedi volt, az mára általánossá vált. Szemléletváltásra van szükség, különben saját magunk válunk a fejlődés gátjává. Be kell lépünk az új technológiai korbba, ezáltal lehetővé téve a változást mind magánéleti, mind társadalmi szinten. Ez a változás hatalmas, magyarországi viszonylatban az 1990-ben lezajló rendszerváltás léptékéhez mérhető. Az ÁSZ már jó ideje a digitalizáció útján jár, amit a koronavírus-járvány megjelenése nemhogy leállított, hanem fel is gyorsított.

Új ellenőrzési megközelítések

Az Alaptörvényben lefektetett közpénzügyi elvek megvalósításának és fejlesztésének támogatása érdekében az ellenőrzési képességek modernizálása és további erősítése mellett az ÁSZ az elmúlt években egyre inkább előtérbe helyezte a tanácsadó tevékenységét. Ennek érdekében 2020-ban az ellenőrzési programok tekintetében is történtek olyan strukturális fejlesztések, amelyek a számvevőszéki ellenőrzések hatékonyságának növelése és ezáltal az ellenőrzési megállapítások hasznosulásának támogatása mellett erősítik az ÁSZ tanácsadó tevékenységét. Ebbe a fejlesztési körbe tartozik az ellenőrzött szervezeteket kevésbé terhelő adatbefogadási rendszer működtetése, valamint az ellenőrzésekhez felhasználandó lényeges dokumentumok körének meghatározása. Ezáltal – a digitális és technológiai fejlesztések eredményeit felhasználva – kevesebb dokumentum ellenőrzésén keresztül a korábbinál jóval szélesebb körben kerül sor az ellenőrzöttek lényegességi kritériumokon keresztüli értékelésére, a tapasztalatok-

ról is jelentősebb számú ellenőrzött kap rövid időn belül visszacsatolást a közpénzügyi helyzet minél gyorsabb javítása érdekében. Ezen alapulva fokozatosan előtérbe kerültek a kockázati és monitoring ellenőrzések, amelyek tehát az ellenőrzés megközelítési módjában jelentettek változást.

A módszertani és digitális fejlesztések utat nyitnak további technológiai fejlesztésekhez, hozzájárulnak az ellenőrzött szervezetek leterheltségének mérséklése mellett az ellenőrzések hatékonyságának növeléséhez és az ellenőrzések során a személyes érintkezés nélküli kapcsolattartáshoz, amely jelen helyzetben a vírus miatt különösen fontos.

A kockázatalapú ellenőrzési megközelítések lehetővé teszik a végrehajtás időtartamának jelentős csökkenését, amellyel hatékonyságának növelését, egy-egy ellenőrzötti kört teljesen lefedő, kevés számú, kijelölt dokumentum-csoport értékelésével megvalósítva az ellenőrzést. Ezáltal a felelős gazdálkodás, az elszámoltathatóság, az átláthatóság lényeges területeit egyidejűleg több ellenőrzött szervezetenél értékeli az ÁSZ. Mindez hozzájárul az ellenőrzött szervezetek számának növelésén keresztül, a közpénzügyi helyzet és az elszámoltathatóság általános javulásához.

Ezek az ellenőrzések – bár a múltra vonatkoznak, ugyanakkor – jövőbeni bekövetkezéssel fenyegető kockázatokra hívják fel a figyelmet, amelyek indokolhatják további részletes ellenőrzés lefolytatását az egyes szervezeteknél annak érdekében, hogy a gazdálkodást veszélyeztető területekre ráirányítsák a figyelmet. Két nagy területre tudott fókuszálni az ÁSZ 2020-ban és 2021-ben. Egyrészt a szervezeti szintű integritást fejlesztő vezetői felelősségű területre, másrészt az éves pénzügyi stabilitás értékelésére.

Az így feltárt kockázatos területek információi egyúttal egy részletesebb ellenőrzés fókuszainak meghatározását is előkészítik. Ez a részletes strukturálás hozzájárul a lefedettség és az ellenőrzések hozzáadott értékének növeléséhez, valamint a hasznosulási lehetőségek kiszélesítéséhez.

Az ellenőrzés monitoring típusú megközelítése a megfelelőségi ellenőrzések módszertani alapjaira támaszkodva kevés, de az ellenőrzés tárgyát érintő lényeges ellenőrzési dokumentum alapján aktuális „pillanatképet” ad az ellenőrzöttek csoportjáról, azaz „jelen idejű” ellenőrzésről van szó. A monitoring típusú ellenőrzés célja ezáltal az ellenőrzött szervezetek széles csoportja „felkészültségének” felmérése. Miközben a monitoring ellenőrzés az ellenőrzött szervezetek számára is előnyös, összhangban van az ÁSZ ellenőrzési céljaival is: hatékony erőforrás felhasználás mellett az ellenőrzések lefedettségének növelése, az eddig nem ellenőrzött szegmensek valós idejű értékelése, az ellenőrzött szervezetek támogatása, ezáltal az ÁSZ tanácsadó tevékenységének fokozása, a „jól irányított állam” működésének elősegítése. A monitoring ellenőrzések – a jelen állapot lényeges dokumentumaira fókuszálva, kiemelt kritériumok alapján – valós idejű értékeléssel, részben a jelenre, részben a jövőre vonatkozó ajánlásokkal nyújtanak támogatást az ellenőrzött közpénzügyi helyzetének javításához, az alapvető működési és gazdálkodási szabályozási környezet és a megelőzésen alapuló szervezeti integritás kereteinek megerősítése területén.

Mindkét új megközelítésben az ÁSZ képes a működés és gazdálkodás különböző területein felmerülő alapvető feltételek meglétének azonosításán keresztül a hiányosság feltárására, majd az ezekkel kapcsolatos visszacsatolásokon keresztül a közpénzekkel és a közhatalommal való gazdálkodás javításának támogatására.

Azon túlmenően, hogy az ÁSZ a közpénzt felhasználó szervezetek első számú vezetőit érintő tanácsadó tevékenysége is előtérbe került, hozzájárul a folyamatok minél hatásosabb időben való szabályossá tételéhez, és ezáltal támogatja a vezetői kontrollpontok kialakítását, a feltárt szabálytalanságok és hiányosságok legrövidebb időn belüli kijavítását. Tehát mindez a „jelen idejű” tanácsadást támogatja.

Az ellenőrzés technológiáinak és egyéb szervezeti folyamatainak átalakításai során az ÁSZ már évek óta alkalmazza a változáskezelést, illetve a változásmenedzsmentet, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy hatékonyan és gyorsan helyt tudott állni a járványhelyzet jelentette új kihívások közepette is. Ennek fontosságát hangsúlyozza Domokos (2019, 2020) is, amelyben kiemeli, hogy enélkül a fenntarthatóság feltétele nem teljesülhet, a közpénzt felhasználó állami és önkormányzati önálló jogi személyiségű szervezetekben sem.

Integritás

A belső tevékenység mellett a külső is egyre több kérdést vetett fel, hiszen a védekezésben stratégiai szerepet ellátó intézmények, szervezetek ellenőrzése a vírushelyzet idején több szempontból sem lett volna célszerű. A legfontosabb cél ugyanis az emberéletek megmentése volt. Az viszont egyértelmű volt, hogy most a társadalom bizalmát meg kell erősíteni, tekintettel arra, hogy most a közigazgatási intézmények és például a helyi önkormányzatok is számos olyan feladatot látnak el, amelyek során fontos az együttműködés. Az egyik legfontosabb eszköz a bizalom megerősítése, az integritás szemlélet tudatosítása. Az Állami Számvevőszék felmérte, hogy a járványhelyzet alatt más integritás kockázatokkal kell szembesülniük az embereknek, így tapasztalatait összegezve elkészítette az *„Integritás kockázatok és kontrollok újragondolása világjárvány idején”* című elemzését, amely rámutat, hogy milyen anomáliákat tapasztalnak a szervezetek a koronavírus-járvány során a működésében és milyen, a személyes kapcsolatok korlátozásán túli kihívásokkal kellett szembenézni (Németh et al., 2020).

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy míg korrupció minden társadalomban jelen van, annak formáit befolyásolja, hogy kínálati bőség, vagy hiánygazdaság a jellemző. A koronavírus-járvány okozta helyzet keresleti piaci viszonyokhoz vezetett. Az ilyen piacon az eladók diktálnak, amely szokatlan, ugyanakkor nem példa nélküli. Az „eladók piaca” hasonló következményekkel jár, mint az államszocializmus keretei között megtapasztalt hiánygazdaság, a szűkös egészségügyi javak feletti állami kontroll pedig a hadigazdálkodáshoz hasonló logikát követ. Az elemzés megállapította, a koronavírus-járvány időszakát információs vákuum és nagyfokú bizonytalanság jellemezte. Mindeközben sok esetben hiányoztak a piac valóságáról, az árképzésről szóló információk, és a globális beszerzések lebonyolításához szükséges szakértelem is. A hirtelen keresletnövekedés extrém árvolatilitást szült, így a megrendelői oldalnak nem volt lehetősége, hogy megállapíthassa a tisztességes piaci árat és megítélhesse a nyilvánvaló nyereszkeedés, vagy túlárazás eseteit. Az, hogy az igényeket azonnal kellett kielégíteni, jelentős terheket rótt az állami intézmények gazdálkodási és jogi infrastruktúrájára (Németh et al., 2020; Kistóth et al., 2021).

Mindezek mellett több területen is az addig alkalmazott normáktól történő eltérést tette szükségessé az emberi életek védelme. Önmagában ez sem tekinthető példa nélkülinek, minden jogrend maga rendelkezik olyan felhatalmazó rendelkezésekkel, amely lehetővé teszi

azt, hogy a kivételes helyzetek kezelésére egyes szabályoktól el lehessen térni. A koronavírus-járvány versenypiacra, közbeszerzési piacra és a közbeszerzési jogi szabályozási megoldásaira gyakorolt hatásait az ÁSZ két, 2021-ben nyilvánosságra hozott elemzése részletesen vizsgálja (Kistóth et al., 2021; Nagy et al., 2021).

Nehezítő körülmény a koronavírus-járvány elleni védekezésben a bürokrácia, valamint a túlszabályozás. A túlszabályozás a folyamatok indokolatlan lassítása mellett a felelősségi viszonyok tisztázatlanságához vezethet, valamint mérsékli az átláthatóságot, a döntések kiszámíthatóságát, így olyan tényező, amelyek növelheti a szabálytalanság és a korrupció kockázatát is. Az ÁSZ Integritás Felmérésének módszertana által is vizsgált egyik kockázati terület a túlszabályozottság, a szabályozás összetettsége és annak ellentmondásai.

A szervezeti szintű döntéshozatal során a nagyfokú bizonytalanság miatt nőtt meg az igény komplex döntések meghozatalára. Mivel a közintézmények integritás-irányítási rendszerei a hagyományos környezetben felmerülő kockázatok kezelésére jöttek létre, fontossá vált az új kihívások pontos beazonosítása. Összességében tehát a hiánypiacon a korábbról ismert korrupciós sémák megfordulnak, az integritási kockázatok mintázata megváltozik.

MAKROSZINTŰ KÖZPÉNZÜGYI KIHÍVÁSOK

Makrogazdasági, költségvetési témájú elemzések

Az ÁSZ 2020-ban tizennyolc, a költségvetési folyamatokat, illetve a makrogazdaság valamely területét érintő elemzést készített és hozott nyilvánosságra honlapján (www.asz.hu). Ezek közvetlen célja az volt, hogy az ÁSZ – törvényi kötelezettségének megfelelően – elemzéseivel segítse a Költségvetési Tanács (KT) munkáját. Emellett elsődleges cél volt a koronavírus-járvány közpénzügyi hatásainak bemutatása is. A KT részére átadott elemzések az ÁSZ mandátumából eredően szükségképpen visszatekintő jellegűek, a közelmúltban, illetve az elmúlt 3-5 évben végbement változások alapján mutatnak rá kockázatokra, hívják fel a figyelmet új lehetőségekre, illetve tesznek fel releváns kérdéseket. A koronavírus-járvány – legalábbis átmenetileg – megtörte a korábbi évek alapvetően kedvező gazdasági trendjeit, ezért a 2020. márciusát követő elemzések nagy hangsúlyt helyeztek a 2020. évi kihívások, illetve a járvány utáni talpra állás szempontjából fontos összefüggések bemutatására is. Ezek közül az elemzések közül emelünk ki néhányat.

A témakörrel a legátfogóbban foglalkozó „*A költségvetés fenntarthatósági célú elemzése*” című elemzés feltárta, hogy a GDP-arányos hiány-mutatók és államadósság-mutatók értékének folyamatos csökkenését az elemzett években (2011. és 2019. között) a kedvező gazdasági környezet mellett számos tényező támogatta (Simon et al., 2020). Bár a nominális adósság évről évre növekedett, a GDP gyorsabb ütemű bővülésének köszönhetően az államadósság-mutatók folyamatosan javultak. Az elemzés több, a járvány következtében fokozódó kockázatot is azonosított, külön nevesítve az államadósság növekedésére, illetve a GDP alakulására ható kockázati tényezőket.

„*Az uniós támogatások államadósságra és hiányra gyakorolt hatása*” című elemzés (Simon et al., 2020) kiinduló pontja az volt, hogy az európai uniós támogatások nemcsak a gazdasági nö-

vekedésre, hanem a központi költségvetés likviditási helyzetére is hatást gyakorolnak. Az uniós támogatások Európai Bizottsággal történő utólagos elszámolása, és annak időigénye a központi költségvetés számára jelentős finanszírozási kihívást jelentett. A költségvetés által megelőlegezett, de az Európai Bizottság által még meg nem térített uniós támogatás elszámolásának elhúzódása éveken keresztül növelte a magyar államadósságot. Az elemzés e hatások számszerű bemutatása mellett azt emelte ki, hogy a megelőlegezés többletterhét a magyar költségvetés úgy tudta vállalni, hogy közben teljesítette a kormányzati szektor hiányra és az államadósság csökkentésére vonatkozó szabályokat. Ugyanakkor a járványhelyzetben szükséges többletkiadásokra tekintettel az elemzés azt is aláhúzta, hogy az uniós bevételek éveken keresztül történő megelőlegezése egyfajta tartalékképzést is jelentett, mivel az Európai Bizottságnak a következő két-három évben kell majd visszafizetnie a megelőlegezett összeget, ezzel jelentősen csökkentve a magyar államadósságot.

A lakosság pénzügyi sérülékenységének 2007-2019. közötti változását bemutató elemzés (Kádár et al., 2020) feltárta, hogy 2010. óta a lakossági megtakarítások jelentősen meghaladták a lakossági hitelfelvételt. Ez tette lehetővé, hogy a lakosság egyre nagyobb szerepet kapjon az államadósság finanszírozásában. Az elemzés kiemelte, hogy ennek nagy jelentősége van a járvány idején is, mivel a lakosság nagyobb megtakarítási hajlandósága kedvező feltételt teremt ahhoz, hogy a megnövekedett államadósság meghatározó részét hazai szereplők finanszírozzák. Az elemzés arra a következtetésre jutott, hogy az elemzett időszakban, a lakosság túlzott eladósodottságának elkerülése végett bevezetett intézkedések alkalmasak voltak a lakosság pénzügyi sérülékenységének mérséklésére. Az elemzés aláhúzta, hogy a nagymértékű eladósodás kockázatait szem előtt kell tartani, mert – amint azt a koronavírus-járvány kirombanása is mutatja – mindig adódhatnak olyan helyzetek, amelyek a felvett hitelek törlesztését nagyon megnehezítik. Ezt a koronavírus járvány kegyetlenül megmutatta, hiszen ismét kormányzati intézkedésre volt szükség ahhoz, hogy sok tízezer háztartás fizetéseképtelenné válását el lehessen kerülni. Az elemzés azt hangsúlyozta, hogy a túlzott kockázatvállalás elkerülése érdekében tovább kell erősíteni a lakosság pénzügyi tudatosságát.

„A járványhelyzettel összefüggő gazdaságvédelmi akcióterv munkaerőpiacra gyakorolt hatásai” című elemzés (Lajó et al., 2020) a veszélyhelyzet kihirdetésétől augusztus végéig tartó első és második hullámának időszakára vonatkozóan értékelte a munkaerő-piaci folyamatokat. Az elemzés bemutatta, hogy a koronavírus megjelenésével a foglalkoztatottsági mutatók elmúlt években tapasztalt trendszerű javulása megtört. Ugyanakkor a 2020. évi leállások okozta munkaerőpiaci változások differenciáltan zajlottak le. Egyes területeken/szektorokban azonnal látható volt a foglalkoztatási adatokban a visszaesés. A vállalatok jelentős része csupán átmeneti termeléseszköcsökkenésre, és a gazdaság gyors újraindulására számított, ezért a munkaadók jellemzően igyekeztek átmeneti intézkedéseket hozni a munkavállalók tekintetében (pl. átmeneti leépítés, fizetés nélküli szabadság, a munkaidő csökkentése, bérek újratárgyalása, képzés). E munkáltatói hozzáállást támogatták a munkahelyek megvédését célzó kormányzati intézkedések.

A bértámogatási programokkal közel 230 ezer munkahelyet sikerült megvédeni. A munkahelyvédelmi bértámogatásban országosan mintegy 185 ezer munkavállaló részesült, a munkahelyteremtő bértámogatás pedig 25 ezer ember elhelyezkedését tette lehetővé. Emel-

lett a kutatás-fejlesztési munkakörben dolgozók után járó kedvezményre is több mint 16 ezer munkavállalóra érkezett be kérelem. A foglalkoztatottsági helyzet kezdeti drasztikus romlását követően, július végétől kezdve a foglalkoztatottságban javulás következett be. Az elemzés kockázatként azonosította azt, hogy a járvány a különböző ágazatokat eltérő mértékben érintette, ezért várhatóan a felépülés is különböző mértékű lesz. Ennek alapján az elemzés megfogalmazta, hogy célszerű lehet a munkavállalók átáramlásának intenzívebb támogatása a tartósan érintett ágazatokból a gyorsabban magukra találó vállalkozások felé (pl. digitalizációban élenjáró gazdasági szektorokra).

A gazdaság ellenálló-képességének (rezilienciájának) megerősítése

A koronavírus-járvánnyal szembeni ellenálló-képesség egyik legfontosabb pillére a szilárd közpénzügyi rendszer. Az ÁSZ már évek óta foglalkozik a költségvetés rezilienciájának a kérdéskörével, vagyis azzal, hogy miként lehet a költségvetés végrehajtása során rugalmasan alkalmazkodni az évközi változásokhoz, de egyúttal megvédve a költségvetés alapvető céljait, betartva az államadósság-szabályt (Pulay–Simon–Kisapáti (2020) és Domokos (2020)). Az elmúlt években az ÁSZ elsősorban egy többszintű és többelemű tartalékolási rendszer kialakítását, az év végi maradványképződés mérséklését, illetve a maradványok felhasználása átlátható rendszerének kialakítását szorgalmazta.

A koronavírus járvány idején azonban a költségvetési rezilienciájának új értelmet kellett adni, mivel a költségvetési egyensúly megőrzése helyett a járvány elleni védekezéshez szükséges pénzügyi fedezet megteremtése vált a költségvetési politika fő feladatává, ideértve mind az emberek egészségének, mind pedig a munkahelyeknek a megvédését. Másképpen fogalmazva a társadalom és a gazdaság egésze ellenálló-képességét kellett megteremteni a járvány pusztításaival szemben. Ehhez stabil költségvetési háttérre és megfelelő jogszabályi felhatalmazásokra volt szükség. Ezek megteremtéséhez Magyarország Alaptörvénye biztosította a törvényi háttérrel.

Az Alaptörvény 36. cikk (5) bekezdése előírja, hogy „mindaddig, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, az Országgyűlés csak olyan központi költségvetésről szóló törvényt fogadhat el, amely az államadósság a teljes hazai össztermékhez viszonyított arányának csökkentését tartalmazza”. Felidézhető a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi válság legfontosabb tapasztalata, miszerint azok az országok tudtak gyorsabban és kevesebb veszteséggel kikerülni a válságból, amelyek azt megelőzően egyensúlyhoz közeli költségvetési politikát folytattak és államadósságuk finanszírozása stabil lábakon állt. Az Alaptörvényébe foglalt fent idézett ún. államadósság-szabálynak is köszönhető, hogy Magyarország kilenc éven keresztül évről-évre mérsékelte a GDP arányos államadósságát. Többek között ezért állíthatjuk azt, hogy Magyarországot sokkal jobb állapotban érte a járvány okozta gazdasági sokk, mint a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi válság.

Az Alaptörvény megfogalmazói azonban arra is gondoltak, hogy a gazdasági növekedés időszakait rendre megszakítják visszaesést hozó fejlemények. Ezért az Alaptörvény erre a helyzetre is állapít meg szabályt, kimondva, hogy „különleges jogrend idején, az azt kiváltó körülmények okozta következmények enyhítéséhez szükséges mértékben, vagy a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése esetén, a nemzetgazdasági egyensúly helyreállításához szükséges mértékben el lehet térni az álla-

madósság-mutató csökkentésének követelményétől” (Alaptörvény 36. cikk (6) bekezdés.)

A jogászok a most idézett szabályt mentesítési záradéknak nevezik. Közgazdászként azonban inkább felhatalmazó rendelkezésnek célszerű azt tekinteni. A felhatalmazó rendelkezés alatt azt szokták érteni, amikor egy magasabb szintű jogszabály felhatalmazást ad egy alacsonyabb szintű jogszabály megalkotására, például egy törvény felhatalmazza a Kormányt arra, hogy adott tárgykörben kormányrendeletet alkosson. Általános jogi álláspont szerint a felhatalmazás egyúttal kötelezettséget is jelent az adott jogszabály megalkotására.

Miért alkalmazom ezt az analógiát? Azért, mert a mentesítési záradék kifejezés azt a látszatot kelti, mintha valaki helytelenül cselekedett volna, de az adott körülményekre tekintettel eltekintünk ennek a negatív következményeitől. Jelen esetben azonban egyáltalán nem arról van szó, hogy szemet kell hunyni az államadósság-mutató kényszerű növekedése felett. A hangsúlyt egészen máshová kell tennünk. Az Alaptörvény idézett rendelkezését egy felhatalmazásnak kell tekintenünk, arra, hogy a Kormány a kiváltó körülmények okozta következmények enyhítéséhez szükséges mértékben, illetve az egyensúly helyreállításához szükséges mértékben eltérjen az államadósság-mutató csökkentésének követelményétől. A felhatalmazást kötelezettségként értelmezve azt állíthatom, hogy a Kormány akkor járt volna el célszerűtlenül, ha nem él ezzel a felhatalmazással, és a költségvetési egyensúly szempontjait előtérbe helyezi a rendkívüli helyzet orvoslásához szükséges intézkedésekkel szemben. Tudatosan használtam az orvoslást kifejezést, hiszen emberek sokaságának az élete múlt azon, hogy a Kormány biztosítja-e a járvány megfékezéséhez szükséges intézkedések fedezetét. Nem kisebb feladat volt a munkahelyek megőrzése a járvány által okozott gazdasági körülmények közepette.

Miért beszélünk mégis mentesítési záradékról? Azért, mert az Európai Unióban és a világ számos országában valóban a járvány kitörését követően, utólag kellett megadni a felmentést a szabályok betartása alól. Ezzel szemben Alaptörvényünk már elfogadásának pillanatától kezdve tartalmazta azokat az előírásokat, amelyek felhatalmazták a Kormányt a cselekvésre. Itt nemcsak a már említett felhatalmazásra gondolok, hanem arra, hogy a veszélyhelyzetben a törvények felhatalmazták a Kormányt arra is, hogy az Államháztartási törvény előírásaitól eltérve átrendezze az Országgyűlés által egészen más körülmények között elfogadott költségvetés szerkezetét, és a költségvetés erőforrásait két új alap létrehozásával a járvány elleni védekezésre és a gazdaság védelmére csoportosítsa át.

A COVID-19 járvány hazai megjelenése előtt Magyarországon a makrogazdasági és költségvetési folyamatok kedvezően alakultak, hiszen a reál GDP 2013-2019 között minden évben növekedett, a GDP arányos költségvetési hiány 2012-től a *maastrichti* hiánycél (3%) alá süllyedt, míg a GDP arányos államadósság a 2011. évi 80,4%-ról 2019-re 64,2%-ra csökkent. A koronavírus-járvány 2020. márciusi berobbanása így egy évek óta bővülő, erős fundamentumokkal rendelkező nemzetgazdaságra gyakorolt sokkszerű negatív hatást. A járvány első és második hulláma év közben erőteljes gazdasági visszaesést okozott, amelynek következményeként hazánkban a 2020. évi GDP az előző évhez képest reálértékben 4,7%-kal visszaesett. Ez a mérték a stabil fundamentumoknak, valamint az év közben meghozott kormányzati intézkedéseknek köszönhetően az uniós átlagnál (-5,9%) több mint 1 százalékponttal kedvezőbb.

A koronavírus-járvány okozta gazdasági sokkhatás enyhítése érdekében a Kormány ki-

nálatösztönző válságkezelési gazdaságpolitikát alkalmazott, amellyel a gazdasági visszaesést kívánta fékezni, illetve a gazdaság talpra állását minél előbb elérni. A kínálatorientációs gazdaságpolitika eredményeképpen hazánkban a beruházási ráta még a kedvezőtlen makrogazdasági környezet ellenére is – mérsékeltén ugyan, de – növekedni tudott. A beruházási ráta javuló tendenciájához leginkább a költségvetési szektor beruházásainak 2020. IV. negyedévi növekedése, valamint a lakásberuházások dinamikus emelkedése járult hozzá.

Kiemelendő továbbá a munkahelymegtartó és munkahelyteremtő állami szerepvállalás, amely többek között adókönyytételek és adóelengedések, valamint a tudást és technológiát fejlesztő célzott támogatásokon keresztül valósult meg. A válságkezelés következtében a 2020. II. negyedévi mélypontot követően év végére javultak a foglalkoztatási és munkanélküliségi adatok. Az intézkedések eredményessége nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó, hiszen hazánkban 2020-ban a 15-64 éves korosztály foglalkoztatási rátája 2019-hez képest 0,3 százalékponttal kisebb mértékben mérséklődött, mint az EU27 átlaga.

A gazdaság újraindításának kihívásai

A magas foglalkoztatottsági és beruházási szint megőrzése jó alapot szolgáltatott a gazdaság újraindításához, amely megmutatkozott a 2021. II. negyedévi rendkívül dinamikus gazdasági növekedésben, amelynek révén már a GDP 2019-es mértékét is sikerült meghaladni. Ugyanakkor a gyors gazdasági növekedés fenntartását a járvány újabb hulláma mellett több tényező is veszélyezteti.

Mindenekelőtt a világ gazdaságban kialakult hiányjelenségekre gondolok, amelyek egyfelől akadályozzák a folyamatos termelést, másfelől pedig az így kialakult hiány – amely újdonság a jóléti államok számára – hisztérikus reakciókat vált ki, az egekbe tornászva fel az energiahordozók és más alapvető cikkek árát. A költségoldali infláció elszabadulásához kedvező feltételeket teremt, hogy a koronavírus járvány idején a legtöbb állam teljesítmény nélkül pumpált pénzt a gazdaságba. Akkor – a különböző fizikai korlátozások miatt – a jövedelemtulajdonosok nem tudták a pénzeket elkölteni, így annak nem volt inflatórikus hatása. A korlátozások megszűnésével azonban a fogyasztók vásárolni kezdtek, és igényeiket a szétzilálódott globális termelési láncok csak zökkenővel tudják kielégíteni.

Ebben a helyzetben nehéz eldönteni, hogy a fiskális politika még a gazdaság újraindulását támogassa, vagy már a költségvetési hiány csökkentésével, az inflációt fékezze. Ezért a gazdasági folyamatok szoros monitorozása alapján lehet eldönteni, hogy a fékre vagy a gázra célszerű-e lépni. A döntésekhez ebben a helyzetben is irányítúként szolgál az államadósság-szabály, amely a gazdasági visszaesés megszűnésével ismét kötelezővé teszi az államadósság-mutató mérséklését. Következésképpen a gazdaságélénkítő politika addig a határig folytatható, ameddig ebből adódóan a GDP gyorsabban nő, mint az államadósság. Az összefüggés azonban fordítva is igaz, azaz nem szabad olyan megszorító politikát alkalmazni, amelynek következtében az államadósság alig emelkedik, viszont a gazdaság növekedése még ennél inkább lelassul.

A magyar gazdaság 2017-2019 közötti dinamikus növekedése, és az azt megalapozó magas beruházási hányad, valamint az azóta Magyarországra vonzott beruházások alapján azt állíthatjuk, hogy az 5-8 százalék közötti gazdasági növekedésének is megvannak a belső

feltételei, amit a világgazdasági feltételek nem túl kedvezőtlen alakulása esetén ki lehetne használni. Ez lehetővé tenné, hogy a magyar gazdaság belenőjön a járvány alatt megugrott államadósságba, és fokozatosan, de ütemesen csökkentse az államadósság-mutatót egészen az Alaptörvényben előírt szintig, a GDP 50 százaléka megfelelő szintig.

A kormányzati szektor hiányának a GDP 3 százaléka alá csökkentése azonban a költségvetési kiadások mérséklését is megköveteli. A járvány okozta negatív hatások kezeléséhez már a nem szükséges kiadások leépítésével ez a követelmény 2-3 éven belül teljesíthető.

Ugyanakkor látni kell, hogy a fenntartható gazdasági növekedési pályára állás alapvetően nem mennyiségi, hanem minőségi kérdés. A fenntartható növekedéshez fenntartható versenyképességre van szükség. Ennek során a különböző szinergiákat célszerű hasznosítani. Ezeket csak röviden ismertetem, mivel a közelmúltban az ÁSZ elemzői ezekben a témakörökben részletes elemzéseket készítettek, amelyeket az ÁSZ a honlapján nyilvánosságra hozott.

- Elsőként a gazdasági növekedés és a környezeti hatások összefüggésére kell rámutatni. A klímasemlegesség 2050-re történő elérésére törekvés azt jelenti, hogy az egy egyéni termelésre jutó üvegházhatású gáz-kibocsátásnak lényegesen jobban kell csökkennie a gazdasági növekedés üteménél. Ez csak úgy lehetséges, ha a klímavédelmi intézkedésekre egy teljes modernizációs folyamat részeként kerül sor.
- Másodikként említem a biztonság kérdését, amely alatt sokféle biztonságra (nemzetbiztonság, ellátás-biztonság, járványok elleni védelem) is gondolnunk kell. A járvány tapasztalatai arra intenek, hogy csak a nemzetközi együttműködésre nem lehet erős biztonságot építeni, szükség van a nemzeti keretek megerősítésére is. Témánk szempontjából az államadósság biztonságos finanszírozásának kérdése kíván részletesebb kifejtést. Nyilvánvaló, hogy az államadósság finanszírozása akkor a legbiztonságosabb, ha azt döntő arányban hazai befektetők és azon belül is lakossági állampapírok finanszírozzák. A lakosság ugyanis az a befektető, aki pénzügyi turbulenciák esetén nem kivonja a megtakarításait az államtól, hanem inkább beteszi azt. A nekik fizetett kamat pedig visszaáramlik a gazdaságba vagy tovább növeli a megtakarításokat. Az infláció visszaszorítása szempontjából is fontos, hogy a lakosság megtakarításait az állam megfelelő kamatozása, hosszú lejáratú állampapírokkal kösse le.
- A fenntartható gazdasági növekedés meghatározó komponense a fenntartható kifejlesztés, azaz a munkát terhelő adók mérséklése révén a szürke foglalkoztatás átláthatóvá tétele. Ezzel párhuzamosan megy végbe a digitalizáció eszközeivel a gazdálkodás átláthatóságának fokozása. Ez a törekvés nemcsak a költségvetés számára jelent többletbevételt, hanem a társadalom igazságérzetével is találkozik. A fenntartható kifejlesztés nélkülözhetetlen komponense az is, hogy a gazdaság kifejlesztéséből származó többletbevételeket az állam nem tartja meg magának, hanem a személyi jövedelemadó és a béréket terhelő járulékok mérséklése révén „visszaadja” az adófizetőknek. Ennek egyik formája lehet a munkavállalók munka melletti szakképzettségbe, szaktudásba fektetett erőfeszítéseik elismerése a személyi jövedelemadó arányos csökkentése révén.
- A gazdasági és a társadalmi szempontok összehangolásának eddig is kiemelkedően sikeres eszköze volt a foglalkoztatás bővítése. Ezt a célt annak ellenére sem szabad

feladni, hogy a gazdasági aktivitás könnyen mozgósítható tartalékai már kimerültek, és az újabb csoportok (hátrányos helyzetű fiatalok, megváltozott munkaképességűek, kisfalcsoportban lakók) munkába állítása fokozott erőfeszítéseket, például személyre szabott támogatást igényel. Célul lehet kitűzni a foglalkoztatási ráta 80 százalékos fölé emelését Magyarországon.

- A másik fontos – és eddig is sikeresnek bizonyult társadalompolitikai intézkedési irány – a gyermekevelés közös teherviselésének szélesítése, amely ennek kedvező eredményei révén a hosszútávú társadalmi fenntarthatóság (a népességcsökkenés és az elöregedés ütemének mérséklése révén) záloga.
- Természetesen nem feledkezhetünk meg a politikai stabilitásról sem, amely a vele járó kiszámíthatóság révén eddig is fontos tényezője volt Magyarország tőkevonzó képességének.

ZÁRÓGONDOLATOK

Jelen cikk részletesen bemutatta, hogy az Állami Számvevőszék miként válaszolt a koronavírus-járvány okozta kihívásokra. Ugyanakkor fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a járványhelyzet alkalmat teremtett arra is, hogy mind az intézmények, szervezetek, mind az állampolgárok gondolkodásmódja is változzon, és döntéseiket kockázati alapon, a megelőzésre koncentrálva, és tervezésre alapozva hozzák meg a jövőben. A tervezés sajátossága a határidőkben való gondolkodás, és a saját lehetőségeink felmérése. A kiadásainkat priorizálni kell, és a minőségi pénzköltés útjára kell lépni. Az állampolgárok összessége így válhat felelős és öngondoskodó magyar társadalommá. A társadalom érdeke pedig az, különösen jelen helyzetünkben, hogy megtakarítsunk, és kivegyük a részünket a fogyasztásból. Ez közös érdeket és közös teherviselést jelent egyszerre. Így lábalhatunk ki szolidaritással a közösen megélt bajból. A tervezni, félretenni és gazdálkodni tudó lakosság olyan hozzáadott értéket jelent az egész társadalom számára, amelyre válsághelyzetekben támaszkodni lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Állami Számvevőszék (2021): *Tájékoztató az Állami Számvevőszék 2020. évi szakmai tevékenységéről és beszámoló az intézmény működéséről az Országgyűlés részére*. ÁSZ, Budapest
- Állami Számvevőszék (2021): *Vélemény Magyarország 2022. évi központi költségvetéséről szóló törvényjavaslatról*. Állami Számvevőszék. <https://www.asz.hu/storage/files/files/jelentes/2021/21053.pdf?ctid=98>
- Domokos László (2019): *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Domokos László (2020): *Válság- vagy változásmenedzsment?* 58. Közgazdász Vándorgyűlés <https://www.domokoslaszlo.com/hirek/valsag-vagy-valtozasmenedzsment>
- Dudás Pál (2021): Nemzetközi hitelminősítő szervezetek – Rapid elemzés. Pénzügyi Szemle Online. <https://www.penzugyiszemle.hu/hu/fokuszban/nemzetkozi-hitelminosito-szervezetek-rapid-elemzes>
- Erdélyi Attila – Pulay Gyula – Fehér Piroska – Jakovác Katalin (2021): A 2020. II. féléves költségvetési folyamatokról. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/koltsegvetes_2020_2_felev.pdf?ctid=1307
- Kádár Kriszta – Pulay Gyula – Erdélyi Attila – Právitzné Pejko Noémi (2020): A lakosság pénzügyi sérülékenységéről. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/lakossag_penzugyi_serule

- kenysegrol_20200520.pdf?ctid=1296
- Kádár Kriszta – Pulay Gyula – Péter Ákos – Szabó Béla (2020): A költségvetés fenntarthatósági célú elemzése. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/koltsegvetes_fenntarthatosag20201002.pdf?ctid=1296
- Katona Márton – Petrovics Nándor (2021) Válság és együttműködés. A koronavírus-járvány okozta lehetséges intézményi változások és a kooperatív közszolgáltatások. *Közgazdasági Szemle*, 68 (1). pp. 76-95. ISSN 0023-4346
- Kistóth Krisztina – Salamon Ildikó – Pencz Mária – Petrányi Gábor – Péntek László – Szakálné Tóth Zsuzsanna (2021): A piaci verseny szempontjai a COVID-19 világjárvány időszakában a védekezési eszközök tekintetében. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/COVID_0521.pdf?ctid=1307
- Köllő János (2020): Foglalkoztatás a koronavírus-járvány első hullámának idején. http://real.mtak.hu/119784/1/mt_2019_220-232.pdf
- Lajó Adrienn – Pulay Gyula – Jakovác Katalin – Dávid Gábor (2020): A járványhelyzettel összefüggő gazdaságvédelmi akcióterv munkaerőpiacra gyakorolt hatásai. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/jarvanyhelyzet_munkaeropiac_2020_09_30.pdf?ctid=1296
- Milojevic, I. (2021): COVID-19 and Pandemic Preparedness: Foresight Narratives and Public Sector Responses. *Journal of Futures Studies*, 2021, Vol. 26(1) 1–18
- Nagy Imre – Kiss Eeszter – Novák Márta – Melcher István (2021) A piaci versenyt érintő közbeszerzési gyakorlat https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/kozbeszerzesi_gyakorlat_piaci_versen_y_20210428.pdf?ctid=1307
- Németh Erzsébet – Kovács Diána – Beke Andrea – Halkóné Berkó Katalin (2021): A lakossági megtakarításokra és ezek államadósság finanszírozásba való bevonhatóságára ható tényezők https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/E3213_Lak_megtak_ET_vegl_ism2____sszef_z_tt_SKO.pdf?ctid=1307
- Németh Erzsébet – Vargha Bálint – Borcsiczky Zsuzsa (2021): Integritás kockázatok és kontrollok újragondolása világjárvány idején. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/Elemz__s_integritas_kockazatok_vilagjarvany.pdf?ctid=1307
- Pulay Gyula – Simon József – Kisapáti Angéla (2020): A költségvetés rezilienciája alapesetben és külső sokk idején. *Polgári Szemle*, 16. évf. 1–3. szám, 57–77. o. DOI: 10.24307/psz.2020.0705.
- Schuster, Ch. – Weitzman, L. – Mikkelsen, K.S. – Meyer-Sahling, J. – Bersch, K. – Fukuyama, F. – Paskov, P. – Rogger, D. – Mistree, D. – Kay, K. (2020): Responding to COVID-19 through Surveys of Public Servants. *Public Admin Review*, Volume 80, Issue 5, p. 792-796
- Simon József – Pulay Gyula – Kerekes Gábor – Dávid Gábor (2020). Az uniós támogatások államadósságra és hiányra gyakorolt hatása. Állami Számvevőszék. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/az_uni-os_tamogatások_allamadossagra_es_hianyra_gyakorolt_hatasa_20200423.pdf?ctid=1296
- Tan, H. (2020): The Coronavirus Outbreak is a 'Different Kind of Crisis,' says Nobel Laureate Joseph Stiglitz. *CNBC*, 17 March, <https://www.cnbc.com/2020/03/17/joseph-stiglitz-coronavirus-outbreak-is-a-different-kind-of-crisis.html>
- Túróczy Imre – Mester Éva – Zéman Zoltán (2020): Magyarország versus Covid-19: intézkedések, tapasztalatok, jövőkép. *Polgári Szemle*, 16. évf. 1–3. szám, 78–93., DOI: 10.24307/psz.2020.0706
- World Bank Group (2020). Ensuring Integrity in the Governance and Institutional Response to COVID-19. World Bank.

Domokos László – Pulay Gyula – Szikszainé Király Mária

A monetáris politika kölségvetési hatásai (2007-2020)

Fiscal Effects of the Monetary Policy (2007-2020)

Összefoglalás

A monetáris politikának a törvényben meghatározott céljait kell követnie. Ennek során tett intézkedései hatással vannak a központi költségvetésre is. Közvetlen költségvetési kockázatot jelent, hogy ha a jegybank tartalékai kimerülnek, akkor a költségvetésnek térítési kötelezettsége keletkezik, a jegybank mérlegében keletkezett hiány megszüntetése érdekében. A monetáris politika közvetett pozitív hatásai elsősorban az államadósság finanszírozásának biztonságosabbá és olcsóbbá válásában mutatkozhatnak meg. A cikk ezen hatások elemzése során feltárja, hogy 2007 és 2012 között a monetáris politika költségvetési kockázatai felerősödtek. 2013-tól azonban a monetáris intézkedések nem okoztak közvetlen költségvetési kockázatot, sőt a jegybank osztalékot fizetett az államnak. Még kedvezőbbek voltak a monetáris politika közvetett költségvetési hatásai a 2013. évet követő időszakban, mivel hozzájárultak az államadósság kamatterheinek számottevő csökkenéséhez, és az államadósság finanszírozásában a hazai források arányának emelkedéséhez. A járvány negatív hatásainak kezeléséhez szükséges hatalmas összegű kiadások következtében megbomlott költségvetési egyensúly helyreállítása a jövőben is a monetáris és a fiskális politika jó együttműködését igényli.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E02, E59, H63

Kulcsszavak: monetáris politika, fiskális politika, költségvetési kockázat, devizataralék, államadósság

DOMOKOS LÁSZLÓ PhD, címzetes egyetemi tanár, az Állami Számvevőszék elnöke (elnok@asz.hu), DR. PULAY GYULA PhD, felügyeleti vezető, habilitált egyetemi docens, Állami Számvevőszék, Miskolci Egyetem (szvpulay@uni-miskolc.hu), SZIKSZAINÉ KIRÁLY MÁRIA, projektvezető, Állami Számvevőszék (szikszaine63@gmail.com).

Summary

Monetary policy must pursue its statutory objectives. The measures taken in this process have an impact on the central budget. A direct fiscal risk is that if the central bank's reserves are exhausted, the budget will be obliged to reimburse it in order to eliminate the deficit in the central bank's balance sheet. The indirect positive effects of monetary policy may be reflected in the safer and cheaper financing of government debt. In analysing these effects, the article reveals that the fiscal risks to monetary policy increased between 2007 and 2012. However, from 2013 onwards, monetary measures did not pose a direct fiscal risk, and the central bank even paid dividends to the state. The indirect budgetary effects of monetary policy were even more favourable in the post-2013 period, as they contributed to a significant reduction in the interest burden on government debt and an increase in the share of domestic resources in government debt financing. Restoring the fiscal imbalance caused by the huge expenses necessarily needed to deal with the negative effects of the epidemic requires good cooperation between monetary and fiscal policies in the future also.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E02, E59, H63

Keywords: monetary policy, fiscal policy, fiscal risk, foreign exchange reserves, public debt

ELŐZMÉNYEK

A Magyar Nemzeti Banknak (a továbbiakban: MNB vagy jegybank) a monetáris politika kialakításában és végrehajtásában törvényileg garantált függetlensége a költségvetési politikáért felelős Országgyűléstől és Kormánytól egyáltalán nem jelenti azt, hogy a monetáris politikának ne lenne jelentős hatása a költségvetési folyamatokra, mindenekelőtt az államadósság alakulására. Ezért indokolt, hogy az Állami Számvevőszék (a továbbiakban: ÁSZ vagy Számvevőszék), mint az Országgyűlés legfőbb pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve rendszeresen értékelje e hatásokat, abból a nézőpontból, hogy azok az államadósság-szabály teljesülése szempontjából negatív vagy pozitív kockázatot jelentenek-e. Az MNB alapvető feladatai (pl. monetáris eszközök alkalmazása, devizatartalékolás) tekintetében a Számvevőszéknek nincs ellenőrzési jogosultsága. Emiatt az ÁSZ a költségvetési kockázatok témakörét időszakonként egy-egy elemzés elkészítésével járja körbe. A 2013-ban az ÁSZ honlapján nyilvánosságra hozott elemzés (ÁSZ, 2013) a 2007-2011. közötti, a 2018-ban publikált elemzés (ÁSZ, 2018) a 2012-2016. közötti időszakokra kiterjedően értékelte a kockázati tényezők alakulását. A 2021-ben nyilvánosságra hozott elemzés (ÁSZ, 2021) a 2017-2019. évek és a 2020. első félév monetáris politikájának költségvetési kockázatait vette górcső alá. Az elemzések nem a monetáris politika célszerűségét vagy eredményességét értékelték, hanem azt, hogy a monetáris politika megvalósítása együtt járt-e a költségvetésnek az MNB felé fennálló térítési kötelezettsége kockázatának növekedésével, esetleg bekövetkezésével. Ez a kockázat – az MNB mérlegfőösszegét figyelembe véve – akár 100 milliárd forintos nagyságrendű is lehet.

A Szerzők a három elemzés főbb következtetéseit felhasználva, a szakirodalom és a

tényadatok alapján tekintik át, hogy a monetáris politika 2007 és 2020 között milyen hatást gyakorolt a költségvetési folyamatokra, és milyen tényezők, monetáris politikai döntések váltották ki e hatásokat. A monetáris és a fiskális politika egymásra gyakorolt hatásáról több kiváló tanulmány (például is Matolcsy, Palotai, 2016 és Lentner, 2016) is megjelent. A jelen cikk nem vállalkozik a kapcsolatrendszer teljes körű bemutatására, hanem annak feltárására szorítkozik, hogy a monetáris politikai intézkedések milyen pénzben mérhető hatást gyakoroltak a központi költségvetésre.

A KÉT HEGYMÁSZÓ

A monetáris és a fiskális politikai alakítóinak egymástól való függetlensége ellenére a két politika végső célja közös: a nemzetgazdaság fenntartható növekedésének elősegítése, és ezen keresztül a társadalom stabil jóllétének biztosítása. A monetáris és a fiskális politikát lehetne két hegymászóhoz hasonlítani, akik ugyanarra a hegycsúcsra akarnak feljutni, de nem teljesen azonos ösvényen kapaszkodnak felfelé. Tovább folytatva a hasonlatot, azt mondhatjuk, hogy az a legbiztonságosabb, ha a két hegymászó hosszú, de erős kötéllel van egymáshoz kötve. Így ugyanis viszonylag önállóan tudnak mozogni, és egyikőjük megcsúszása nem okoz azonnali veszélyt a másik számára. Ugyanakkor, ha egyikőjük visszacsúszik, netán zuhanni kezd, akkor a másik képes őt megtartani. Feltéve, hogy ő maga szilárdan áll.

A hasonlat annál is inkább helytállónak látszik, mivel a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvény (a továbbiakban: MNB törvény) két „biztonsági kötél” alkalmazását is előírja. A törvény értelmében a központi költségvetésnek a MNB felé térítési kötelezettsége keletkezik, ha:

- az MNB veszteséggé válik és eredménytartaléka nem elégséges a veszteség pótlására;
- két kiegyenlítési tartaléka együttes összege negatívvá válik, és eredménytartaléka, valamint tárgyévi nyeresége nem elégséges a negatív egyenleg megszüntetéséhez.

E kötelezettségek előírásának az az indoka, hogy a monetáris politikának az MNB törvényben meghatározott célokat kell követnie, akár annak árán is, hogy a részvénytársasági formában működő MNB veszteséggé válik és/vagy kiegyenlítési tartalékai kimerülnek. Korábban ez a „biztonsági kötél” rövidebb volt. 2011. december 31-ig, az akkor hatályos törvény szerint a központi költségvetésnek meg kellett térítenie az MNB veszteségét, ha arra az eredménytartaléka nem nyújtott fedezetet, valamint ki kellett pótolnia az MNB „forintárfolyam kiegyenlítési tartalékát”, illetve „deviza-értékpapírok kiegyenlítési tartalékát”, ha azok bármelyike negatív egyenlegűvé vált. Ez utóbbi két pénzátadás nem jelent meg a folyó költségvetés kiadásai között, hanem a pénz átutalását közvetlenül az államadósság növekedéseként számolták el. A kiegyenlítési tartalékok valamelyikének negatív egyenlegűvé válása miatt 2002 és 2010 között a költségvetésnek 6 alkalommal keletkezett térítési kötelezettsége, összesen közel 150 milliárd forint összegben (ÁSZ, 2013:10).

A kötél meghosszabbítása indokolt volt, mivel ez megnövelte az MNB mozgásterét és egyúttal felelősségét is olyan döntések meghozatalában, amelyek monetáris szempontból célszerűek, de kedvezőtlenül érintik az MNB jövedelmezőségét. Az új szabályok bevezetése óta a költségvetésnek még nem keletkezett térítési kötelezettsége az MNB részére.

Ellenkező irányban a biztonsági kötél látszólag nem létezik, mivel az MNB a központi költségvetést közvetlenül nem finanszírozhatja. Azonban éppen a 2020. évi válság mutatott példát arra, hogy az állampapírok másodlagos piacán keresztül, azaz közvetetten, a jegybankok – nemcsak az MNB, hanem több más jegybank is – jelentős állami kötvény-vásárlással hozzájárultak a megugró államadósság biztonságos finanszírozásához. Sőt, az MNB-nek az alacsony alapkamat, a csökkenő devizatartalékok és a gyengülő forint következtében kimagaslóan nyereséges működése azt is lehetővé tette, hogy a 2019. és a 2020. évi eredménye alapján 50 milliárd, illetve 250 milliárd forint osztalékot fizessen tulajdonosának, az államnak, ami az államadósságot közvetlenül mérsékelte. Emellett az „MNB elsődleges céljának veszélyeztetése nélkül, a rendelkezésére álló monetáris politikai eszközökkel támogatja a Kormány gazdaságpolitikáját” (Lentner, 2014:12).

A két hegymászót összekapcsoló kötél azonban csak akkor jelent „win-win” kapcsolatot, ha a két hegymászó azonos irányba halad. Ellenkező esetben a kötél előbb-utóbb megfeszül, és hegymászók óhatatlanul rángatni kezdik egymást. Elvileg a monetáris politika próbálja visszatéríteni a helyes útra a költsékezésben túlszaladó költségvetési politikát, az államadósság finanszírozásának megdrágításával. Ez már egy konfliktusos, nyertes-vesztes helyzet, maga a bekövetkezett kockázat. Míg az alacsony alapkamat jellemzően a jegybanki eredményességet javítja, addig a magas alapkamat rontja az MNB pozícióját, ami egyúttal közvetlen és közvetett költségvetési kockázatot is hordoz. Ezért a monetáris politika költségvetési kockázatait értékelő elemzésnek célszerű kitérnie arra is, hogy a „két hegymászó” együtt történő mozgása mennyire volt harmonikus, például a monetáris politika az alapkamat mérséklésével és alacsony szinten tartásával hozzájárult-e az államadósság kamatköltségeinek csökkentéséhez, vagy éppen ellenkezőleg a magas kamatokkal súlyos terhet rakott a „hegymászó társának hátizsákjába”. Az ÁSZ által értékelt 2007-2020. közötti időszakban mindkettőre volt példa, amelyekre az elemzések részletesen kitértek.

A fentiek alapján a monetáris politika költségvetési hatásainak bekövetkezését, azaz negatív vagy pozitív kockázatait két csoportba sorolhatjuk:

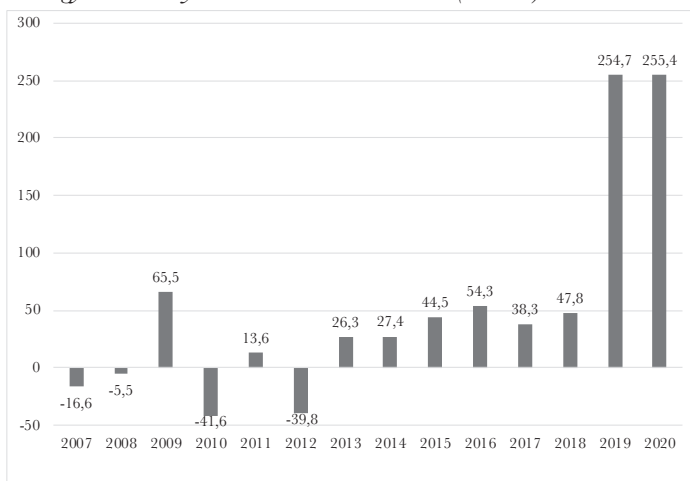
- közvetlen negatív költségvetési kockázatnak tekintjük annak bekövetkezését, hogy a központi költségvetésnek – a fent ismertetett szabályok alapján – térítési kötelezettsége keletkezik az MNB részére. Pozitív kockázatként azonosítható az MNB osztalékfizetése;
- közvetett negatív költségvetési kockázatot jelent, ha a monetáris politika következtében az államadósság növekszik. Ennek pozitív párja az államadósság mérséklése irányába ható monetáris intézkedés.

A MONETÁRIS POLITIKA KÖZVETLEN KÖLTSÉGVETÉSI KOCKÁZATAINAK ALAKULÁSA ÉS AZ AZOKAT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A közvetlen költségvetési kockázat bekövetkezése elsősorban az MNB gazdálkodásának eredményességétől függ, vagyis attól, hogy az egyes években az MNB gazdálkodása nyereséges volt-e, illetve, hogy a nyereséges években mekkora eredménytartalékot tudott képezni. Ezért elsőként az MNB eredményességének alakulását mutatjuk be, és az arra ható tényezőket érté-

keljük, majd ezt követően foglalkozunk a második kockázati tényezőknek, azaz a kiegyenlítési tartalékoknak a változásával. Az MNB tárgyévi eredménye 2007 és 2020 évek között az 1. ábrának megfelelően alakult:

1. ábra: Az MNB tárgyévi eredményének alakulása 2007-2020 (Mrd Ft)

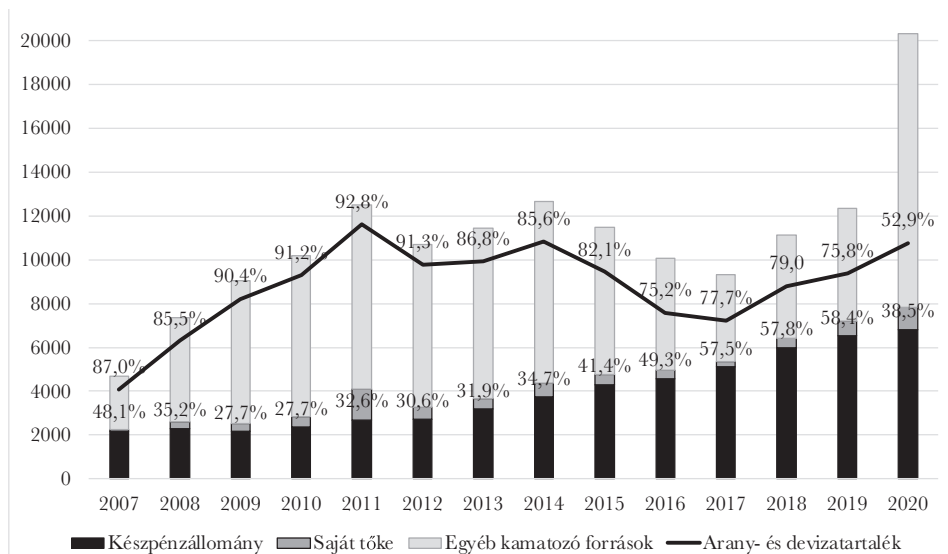

Forrás: MNB 2007-2020. éves beszámolóinak adatai alapján ÁSZ szerkesztés

Az ábráról leolvasható, hogy az MNB gazdálkodásának eredményessége két jól elkülönülő szakaszra bontható. 2007 és 2012 között két év kivételével az MNB gazdálkodása veszteséges volt. A 2013. évtől kezdődően a jegybank minden évben nyereséget ért el. Az MNB nyereségessége önmagában nem értékelhető, mivel a jegybank nem rendelkezik eredménycélal, azt alá kell rendelnie a monetáris politikai célok megvalósításának. Az értékelésnél abból az általános összefüggésből célszerű kiindulni, hogy a devizatartalékolás – amely a jegybank egyik legfontosabb törvényi kötelezettsége – magában rejtje a veszteségesség kockázatát, mert a tartalékok jelentős részét likvid és/vagy alacsony kockázatú eszközökben kell tartani, amelyek hozama jellemzően alacsony. A veszteségesség válás kockázatát mérsékli, ha a tartalékokat finanszírozó forrásokhoz a jegybank olcsón tud hozzájutni. Az ilyen források köre azonban véges, következésképpen – minden más feltételt adotttnak véve – a nemzetközi tartalékok bővítése növeli, szűkítése pedig mérsékli a veszteségesség válás kockázatát. A devizatartalék nagyságának meghatározása esetében azonban a biztonság megelőzi az eredményességi megfontolásokat. A túlzott mértékű tartalékolás azonban indokolatlan mértékben növeli a jegybank veszteségesség válásának kockázatát.

A jegybank kamateredményét (a kapott és a fizetett kamatok különbségét) jelentősen befolyásolja az, hogy a jegybank mérlegében milyen súlya van a devizatartalékoknak, illetve, hogy mekkora az olcsó források aránya a mérlegfőösszegén belül. A 2. ábra ezek alakulását mutatja be a 2007-2020. évek közötti időszakra vonatkozóan. Az ábrán az alsó számsor az ingyenes források mérlegfőösszeghez viszonyított arányát jelzi, míg a felső számsor az arany- és devizatartalék összegének a mérlegfőösszeghez viszonyított arányát mutatja.

2. ábra: Az MNB forrásszerkezetének, valamint arany- és devizartartalékának alakulása 2007. és 2020. évek között (Mrd Ft, %)

Forrás: MNB 2007-2020. éves beszámolóinak adatai alapján saját szerkesztés

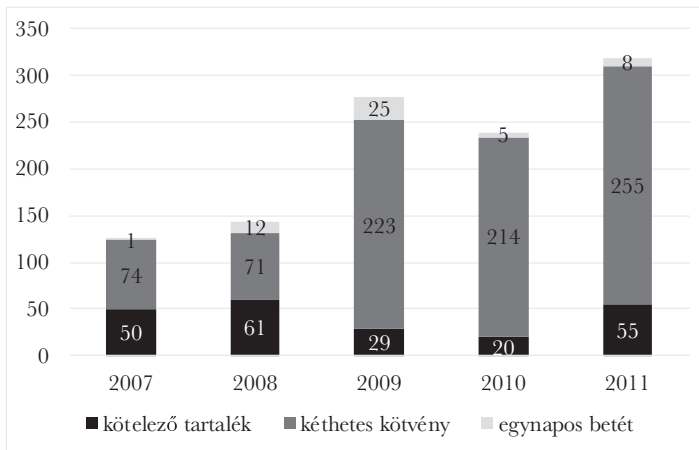
2007-2011. között az arany- és devizartalék összege évről-évre gyors ütemben emelkedett. A növekedés szükséges volt, mivel a 2008-ban kitört globális pénzügyi válság idején a devizartalékok nem voltak elégségesek egy sokszerű hatás kezelésére (Csortos-Szalai, 2015). A 2011-re felhalmozott devizartalék nemzetközi összehasonlításban már magas volt a GDP-hez vagy a külső eladósodottséghez viszonyítva (Bóta, 2013), de egy pénzügyileg bizonytalan globális környezetben ennek indokoltsága nem volt vitatható.

Az ingyenes források növekedése 2011-ig nem tartott lépést a devizartalékok növekedésével, így arányuk a forrásokon belül a 2007. évi 48,1%-ról 2009-re és 2010-re 27,7%-ra mérséklődött, és 2014-ig a nem kamatozó források aránya nem érte el a 40%-ot. Az MNB saját tőkéjének – a forintárfolyam-kiegyenlítési tartalék gyors növekedése eredményeként bekövetkező – bővülése csak kis részben tudta mérsékelni a kamatozó források növelésének szükségességét. A 2007. évi szinthez képest 2011-re közel háromszoros összegűre emelt devizartalék finanszírozásához szükséges forrást elsődlegesen ugyanaz a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és az Európai Bizottság által folyósított hitelcsomag biztosította, amelynek révén a devizartalék is megemelkedett. A devizartalékok további növelésének forrását az MNB elsősorban a kereskedelmi bankok likvid pénzeinek a bevonásával teremtette meg. Az ÁSZ 2013-ban publikált tanulmánya rámutatott arra, hogy ennek érdekében az MNB – nemzetközi összehasonlításban – meglehetősen nagyvonalú kamatpolitikát folytatott, bevallottan arra törekedve, hogy javítsa a kereskedelmi bankoknak a pénzügyi válság következtében megromlott jövedelmezőségét. Ilyen intézkedés volt, hogy az MNB más európai jegybankokkal ellentétben

- nem korlátozta a kereskedelmi bankok betétjeinek befogadását,
- az alapkamat emelésekor nem szélesítette a kamatfolyósítót,
- a kötelező tartalék mértékénél magasabb tartalékolás után is az alapkamattal azonos kamatot fizetett.

Ezáltal kamatkiadásai jelentősen megugrottak (lásd a 3. ábrát), az MNB kamateredménye súlyosan veszteségessé vált, fokozva a közvetlen költségvetési kockázatot.

3. ábra: A kötelező tartalék, a kéthetes kötvény és az egynapos betét után fizetett kamatok 2007–2011. között (Mrd Ft)

Forrás: ÁSZ, 2013 alapján saját szerkesztés

Az ÁSZ tanulmánya arra is rámutatott, hogy a likvid banki eszközök MNB-nél való lekötésének a kereskedelmi bankok számára kedvező feltételei csökkentették érdekeltségüket abban, hogy forrásaikat a hitelezés bővítésére vagy állampapírok vásárlására használják fel. Az MNB 2010-ben több mint 41 557 millió forintos veszteséggel zárta az évet. A költségvetésnek azért nem keletkezett emiatt térítési kötelezettsége, mivel az MNB eredménytartaléka meghaladta a veszteség mértékét. Hasonló okok következtében az MNB gazdálkodása 2012-ben ismét veszteséget mutatott.

Több folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy a jegybank gazdálkodása 2013-tól kezdve tartósan nyereségessé vált. Ezek közül a 2. ábrán látható, hogy az ingyenes források aránya 2012-től kezdve ismét emelkedett. Ez mozgásteret teremtett arra, hogy az MNB a kereskedelmi bankok likvid pénzeit a forrásai közül fokozatosan kiszorítsa, lényegesen mérsékelve a kereskedelmi bankoknak fizetendő kamatok összegét. Jótékonyan hatott az MNB jövedelmezőségére, hogy az eszközoldalon 2012-től kezdve 2016-ig a devizatartalék részaránya évről évre csökkent. A devizatartalékok kisebb aránya azt jelentette, hogy az alacsony hozammal kamatozó eszközök súlya a jegybank mérlegében csökkent. Egyúttal elvileg lehetővé vált magasabban kamatozó eszközök kihelyezése, illetve vásárlása, és ezzel az eszközhozamok emelése.

A devizatartalékok csökkentése fontos gazdaságpolitikai, sőt társadalompolitikai célokat is szolgált. A devizahitelek kivezetése a bankrendszer, illetve a pénzügyi rendszer erősödését okozta, és együtt járt az ország külső sérülékenységének csökkenésével. Ez csökkentette Magyarország kockázati felárát, ezen keresztül pedig az államadósság finanszírozási költségét.

A közvetlen költségvetési kockázatok mérséklődése szempontjából a legnagyobb horde-rejű lépést a devizatartalékok 2015 és 2017 közötti számottevő csökkentése jelentette. A magyar gazdaság kiegyensúlyozott növekedése, a külső sérülékenység elért mérséklődése 2015-től lehetővé tette a devizatartalékok csökkentését (Hoffman–Kolozsi, 2017), ezért az MNB 2017-ig több lépcsőben jelentősen leépítette azokat. Ebben meghatározó szerepet játszottak az önfinanszírozási program és a lakossági devizahitelek forintosítási programjai. Az önfinanszírozási program végrehajtásával, a likvid banki eszközök állampapírpiacon terelésével az MNB mérlegében 2015-2017 években jelentősen csökkent a banki betét/letét állomány, ami javította az MNB nyereségességét (Matolcsy, 2020). A devizatartalékok csökkenése együtt járt a mérlegfőösszeg visszahúzódásával és a nem kamatozó források részarányának növekedésével, ami a 2017. évben már a források 57,5%-át tette ki.

2018-tól az MNB devizatartalékai és mérlegfőösszege ismét emelkedni kezdett. Ez azonban nem vezetett a kamateredmény romlásához, mert olcsó források finanszírozták a mérlegbővülés nagy részét. A mérlegfőösszeg növekedésének 2018-ban 46,6%-át, 2019-ben 94,2%-át az ingyenes (készpénz, saját tőke), és az egynapos betétek állománya tette ki. Ez utóbbi ebben az időszakban negatív kamatozású volt, azaz a kamatráfordítás helyett kamatbevételt hozott az MNB részére. A mérlegbővülés így nem jelentett érdemi költségnövekedést a forrásoldalon (Csontos–Nagy–Kékesi, 2020).

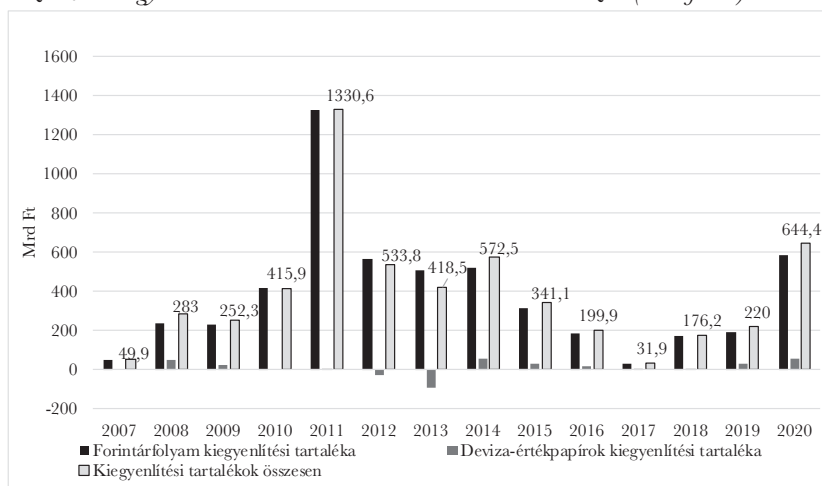
A magyar jegybank mérlegfőösszege 2018-2019. években a magyar GDP egynegyedének megfelelő összegű volt, ami nemzetközi összehasonlításban nem számított magasnak. Ez mozgásteret biztosított az MNB részére arra, hogy mérlegfőösszegét a koronavírus válság kitörésekor jelentősen (a GDP közel 40 százalékára) növelve aktív szerepet vállaljon a gazdaság védelmében. A 2020 májusában elindított eszközvásárlási programok keretében az MNB 2020-ban 1 074,4 Mrd Ft összegben állampapírokat, mintegy 850,0 Mrd Ft értékben vállalati kötvényeket, továbbá jelzálogleveleket 60,5 Mrd Ft értékben vásárolt aukciókon és a másodlagos piacon. Az állampapírok vásárlásával az MNB a hosszú lejáratú állampapírok hozamának mérséklésére törekedett, segítve ezzel a megnövekedett költségvetési hiány finanszírozását. Ugyanakkor ezen eszközök magasabb hozamot biztosítottak az MNB számára, azaz jótékonyan hatottak az MNB kamateredményére. A mérlegfőösszeg növekedésével párhuzamosan csökkent az olcsó források aránya az MNB mérlegében, ami negatívan befolyásolta a kamateredményt. A források között jelentősen növekedett a kereskedelmi bankok betétállománya, amely ebben az időszakban jellemzően már kamatkidárást jelentett az MNB részére, mivel a bankok az egynapos betét helyett az alapkamaton kamatozó, 2020 áprilisától aktivált egyhetes betétben helyezték el likvid pénzeiket. Jelentősen emelkedett a központi költségvetés – szintén alapkamaton kamatozó – betéteinek állománya is, mivel a bizonytalan pénzügyi helyzetben célszerűnek mutatkozott a központi költségvetés likvid tartalékait számottevően megemelni. Az alacsony, és 2020-ban tovább mérsékelt alapkamat mellett ez nem jelentett súlyos terhet az MNB részére.

AZ ÁTÉRTÉKELÉSI HATÁS ÉS TARTALÉKOK ALAKULÁSA

Az MNB eszközeinek meghatározó részét az arany- és devizatartalék teszi ki, ezért a forint árfolyamának változása jelentős hatást gyakorol ezen eszközök forintban számított értékére. Szintén jelentős a hatása a devizában tartott értékpapírok átértékelődésének. Az átértékelődés pozitív és negatív irányban egyaránt megtörténhet. E hullámszások ellensúlyozását szolgálja, hogy az MNB-nek ún. forintárfolyam kiegyenlítési tartalékot, illetve deviza-értékpapírok kiegyenlítési tartalékot kell képeznie. E tartalékok 2007-2020. közötti alakulását mutatja be a 4. ábra.

Az ábra által lefedett időszakban a kiegyenlítési tartalékok együttes összege folyamatosan pozitív összegű volt. Látható, hogy a forintárfolyam kiegyenlítési tartaléka egyik évről a másikra akár több száz milliárd forintos ingadozásokat is produkált a forint árfolyamának változása következtében. A forintárfolyam kiegyenlítési tartaléka a nem realizált átértékelési eredményt mutatja, amit az átértékelésre kerülő devizaállományok nagysága, valamint az aktuális hivatalos árfolyam és az átlagos bekerülési árfolyam eltérése határoz meg.

4. ábra: Az MNB kiegyenlítési tartalékainak alakulása 2007-2020. között (Mrd forint)

Forrás: MNB 2007-2020. éves beszámolóinak adatai alapján saját szerkesztés

A deviza-értékpapírok kiegyenlítési tartaléka kisebb, de nem elhanyagolható mértékben hullámszott. E tartalék – az MNB portfóliójában lévő értékpapírok piaci értékkülönbözete – 2012-2013. évek kivételével minden évben pozitív volt. 2012-2013 végén az MNB portfóliójában lévő értékpapírok piaci értékkülönbözete a hozamváltozások hatására negatív egyenleget mutatott. A központi költségvetésnek mégsem keletkezett térítési kötelezettsége az MNB felé, mert a kiegyenlítési tartalékok összevont egyenlege pozitív volt (ÁSZ, 2018).

A devizaállományok árfolyamának változása kétféle hatást gyakorol az MNB mérlegére. A deviza értékesítése esetén az MNB nyereségként vagy veszteségként realizálja a deviza bekerülési és eladási árfolyama közötti különbséget, ami közvetlenül hat az MNB eredményére.

Ezzel szemben a devizaállomány átértékelődése nem változtatja meg az MNB mérleg szerinti eredményét, hanem az a kiegyenlítési tartalék változásaként kerül a mérlegben bemutatásra (MNB éves jelentései, 2016-2020). Az 1. táblázat az árfolyam változásának ezt a két hatását elkülönítve mutatja be, de már csak az utolsó négy évre nézve, mivel 2017-re a korábbi években felhalmozódó forint kiegyenlítési tartalék minimális mértékűre csökkent, következésképpen a korábbi években keletkezett tartalékok a jövőbeni kockázatok kezelésében már nem játszanak szerepet.

1. táblázat: A devizaállományok árfolyamváltozásának teljes átértékelési hatása 2017-2020 (Mrd Ft)

Megnevezés	2017	2018	2019	2020
Árfolyamváltozásból származó eredmény (realizált és konverziós)	61,4	74,0	229,1	286,1
Kiegyenlítési tartalék változása a mérlegben (nem realizált átértékelési eredmény)	-154,4	141,6	18,2	398,6
Árfolyamváltozásból származó teljes hatás	-93,0	215,6	247,3	684,7

Forrás: MNB 2017-2020. éves beszámolóinak adatai alapján saját szerkesztés

Az árfolyamváltozásból származó teljes átértékelési hatás 2017-ben negatív volt, ami a forint erősödésével, az átlagos bekerülési árfolyam és a hivatalos árfolyam közötti különbség csökkenésével volt összefüggésben. 2017-ben a teljes nettó átértékelési hatás 93,0 Mrd Ft veszteséget mutatott. Figyelmet érdemel, hogy a forint árfolyamának erősödése azonnali negatív hatást gyakorol a forint-kiegyenlítési tartalékra, míg a realizált eredmény mindaddig pozitív marad, ameddig az átlagos bekerülési árfolyam magasabb az eladási, azaz az aktuális árfolyamnál. A 2018-2020. években a teljes átértékelési hatás pozitívvá változott, mivel a forint árfolyama gyengült, valamint a devizatartalék összege emelkedett. A napi nettó devizapozíció változásával együtt járó értékesítések és konverziók során az MNB 2017-ben 61,4 Mrd Ft, 2018-ban és 74,0 Mrd Ft-ot, 2019-ben 229,1 Mrd Ft, 2020-ban 286,1 Mrd Ft árfolyamnyereséget realizált (MNB éves jelentései, 2016-2020). 2019-ben az árfolyamváltozásból származó realizált és konverziós eredmény erőteljesen megugrott, miközben a nem realizált árfolyamhatás csökkent. Ez összefügg egyrészt az MNB új befektetési stratégiája miatti eladásokkal és vásárlásokkal, másrészt az aranytartalék önkötésével. A 2020. év végére kialakult közel 400 Mrd Ft-os átértékelési hatás a forint 2020. évi erőteljes gyengülésével és a devizatartalék több mint 30,0%-os, 2 900 Mrd Ft-ot is meghaladó emelkedésével volt összefüggésben.

A 2020 végén fennálló 644,4 Mrd Ft kiegyenlítési tartalék 13% körüli árfolyam erősödést követően fordulhat negatívba, változatlanak tekintve a devizakövetelések 13 128,3 Mrd Ft-os összegét és a bekerülési árfolyamot.

A kiegyenlítési tartalékok a jegybank saját tőkéjének a részét képezik, így részt vesznek az eszközök finanszírozásában. Ugyanakkor e tartalékok a forrásoldal gyorsan változó tételei. Ez azonban finanszírozási problémát nem jelent, mivel a kiegyenlítési tartalékok összege éppen annyival nő vagy csökken, amennyivel az eszközoldal az átértékelődés következtében

változik. Kockázatot az jelent, ha a kiegyenlítési tartalékok negatívvá válnak, és ezt az MNB adott évi eredményéből, illetve eredménytartalékából nem tudja kiegyenlíteni, mivel ilyenkor a központi költségvetésnek keletkezik térítési kötelezettsége. E kockázat bekövetkezése valószínűségének megismerése érdekében tekintsük át, hogy az elmúlt négy évben miként változtak az MNB tartalékai. Az adatokat a 2. táblázat összesíti.

2. táblázat: A költségvetés térítési kötelezettség szempontjából érzékeny MNB mérlegadatok alakulása 2017–2020 (Mrd Ft)

Megnevezés	2017	2018	2019	2020
Tárgyévi eredmény	38,3	47,8	254,7	255,4
Eredménytartalék	162,2	200,4	198,2	202,9
Forintárfolyam kiegyenlítési tartaléka	28,0	169,6	187,8	586,4
Deviza-értékpapírok kiegyenlítési tartaléka	3,9	6,6	32,2	58,0
Kiegyenlítési tartalékok összesen	31,9	176,2	220,0	644,4
Központi költségvetés kiegyenlítési tartalékok miatti térítési kötelezettsége	0	0	0	0
Saját tőke részét képező tartalékok összesen	194,1	376,6	418,2	847,3
Fizetett osztalék	0,0	0,0	50,0	250,0

Forrás: MNB 2017–2020. éves beszámolóinak adatai alapján saját szerkesztés

A táblázatból leolvasható, hogy az MNB eredménytartaléka és a kiegyenlítési tartalékai egyik évben sem rendelkeztek negatív egyenleggel. A költségvetésnek térítési kötelezettsége nem keletkezett, így az MNB monetáris tevékenysége miatt közvetlen költségvetési kockázat nem merült fel. Ellenkezőleg, a tartalékok a 2017. évihez képest 2020 végére közel 4,4-szeresére emelkedtek, minimálisra csökkentve ezzel annak kockázatát, hogy néhány éven belül a költségvetésnek az MNB felé térítési kötelezettsége keletkezik. Ennek ellenére célszerű sorra venni azokat a folyamatokat, amelyeknek az esetleges bekövetkezése az MNB eredményességére kedvezőtlenül hat, azaz fokozzák annak kockázatát, hogy a tartalékok előbb-utóbb kimerülnek, és a központi költségvetésnek térítési kötelezettsége keletkezik.

AZ MNB EREDMÉNYESSÉGÉRE HATÓ TÉNYEZŐK, ÉS AZ EZEKKEL KAPCSOLATOS KÖLTSÉGVETÉSI KOCKÁZATOK

Az MNB eredményességét egyrészt az MNB tevékenysége, törvényi feladatainak teljesítése, másrészt a külső hatások befolyásolhatják. Külső hatást jelent a magyar gazdaság teljesítménye, a nemzetközi gazdasági környezet változása, állapota. Ezért célszerű ezeket a kockázati tényezőket számba venni.

Kamateredmény romlásának kockázata:

- Amennyiben a jegybank mérlegfőösszege tovább növekszik (a devizatartalékok bővítése és/vagy az MNB hazai szerepvállalásának fokozása következtében), és az együtt jár az ingyenes források arányának csökkenésével, akkor az negatívan hat a kamateredményre.
- A jegybanki alapkamat emelésével párhuzamosan az MNB-nél lekötött betétek kamatköltségei is megnőnek. Különösen fokozódik a kamateredmény negatívra fordulásának kockázata akkor, ha a hazai kamatszint gyorsabban emelkedik, mint a devizatartalékok lekötése szempontjából releváns nemzetközi kamatszintek. A devizatartalékokat ugyanis magas arányban hazai források finanszírozzák, így a források után fizetendő kamatok jobban emelkednének, mint a devizatartalékok lekötésével elérhető hozamok.

A forint árfolyamának a devizatartalékot alkotó devizákkal szembeni erősödése mérsékelné a devizák bekerülési árfolyama és eladáskori árfolyama közötti eltérést, azaz a devizák eladásakor realizálható nyereséget, ami az árfolyameredmény csökkenése irányába hatna. Negatív hatással lenne az árfolyameredményre a jegybank devizaeladásai volumenének a csökkenése is.

A fentiekből az következik, hogy reális kockázata van annak, hogy az MNB kamateredménye ismét negatívba fordul, az árfolyam-nyereségének mértéke pedig csökken, és a két folyamat eredőjeként az MNB eredménye negatívvá válik. Ennek kompenzálására a rendelkezésre álló tartalékok egyelőre évekig elégségesnek látszanak, így nincs jelentős kockázata annak, hogy pár éven belül a költségvetésnek fizetési kötelezettsége keletkezik a jegybanki veszteség és/vagy a kiegyenlítési tartalékok negatívba fordulása miatt.

A MONETÁRIS POLITIKAI KÖZVETETT KÖLTSÉGVETÉSI HATÁSAI

2007 és 2012 között a jellemzően túlköltekező költségvetési politikát az MNB az inflációs célkitűzésre összpontosítva, szigorú monetáris politika alkalmazásával kívánta ellensúlyozni. Az alapkamatot magas szinten tartotta, a kereskedelmi bankok likvid forrásait magához vonzotta (lásd a korábban írottakat), így azok nem támasztottak pótlólagos keresletet az állampapírok iránt. Az állampapírok kamatszintjére mindkét tényező növelő hatást gyakorolt, azaz hozzájárult ahhoz, hogy 2010-2011. években az állampapírok kibocsátása átlagosan 6% körüli kamat mellett volt biztosítható.

Az MNB kamatpolitikájában 2012 augusztusában következett be irányváltás. Az MNB Monetáris Tanácsa 2012 augusztusában a 6,75%-on tartott alapkamatot 2016. május végére több lépcsőben 0,9%-ra mérsékelte. E mérték 2020. júniusáig nem változott. Az alapkamat csökkentését, majd alacsonyan szinten tartását – a monetáris politikai szándékok mellett – az tette lehetővé, hogy ebben az időszakban javult a költségvetési egyensúly, csökkent az infláció, a kereskedelmi mérlegben számottevő többlet alakult ki, és 2013-tól kezdve a magyar gazdaság dinamikus növekedési pályára állt. Az utóbbihoz a monetáris politika is jelentősen hozzájárult a hagyományos, illetve nemkonvencionális eszközei révén.

A jegybanki alapkamat folyamatos, többlépcsős és erőteljes csökkentése pedig az állampapírokat terhelő kamatok és ezen keresztül az adósságfinanszírozási költségeket

csökkentette. Az államadósság folyamatos nominális növekedése ellenére a 2016-ban kifizetett adósságszolgálati költségek 246 Mrd forinttal alacsonyabbak voltak a 2013-ban kifizetett összegnél (ÁSZ, 2018:15), a 2017-2019 években pedig összességében további 241 Mrd Ft megtakarítás jelentkezett az államadósság kamataiban a 2016. évihez képest (ÁSZ, 2021:19).

Az MNB 2019. márciusában kényszerült a monetáris politika némi szigorítására, de ekkor sem az alapkamatot emelte, hanem az ún. kamatfolyosót szűkítette, a kereskedelmi bankok jegybanknál elhelyezett egynapos betétei után fizetett negatív kamatot $-0,15\%$ -ról $-0,05\%$ -ra módosította. Az ily módon végrehajtott szigorítás nem növelte az államadósság finanszírozásának költségeit.

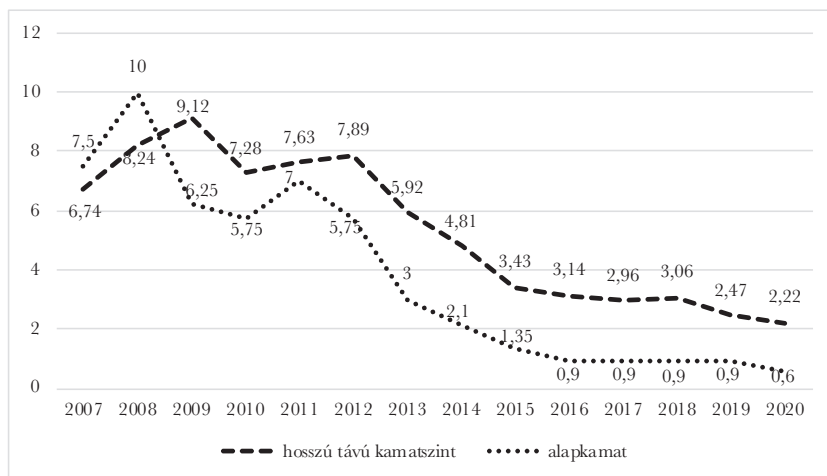
A 2020. év folyamán bekövetkezett járvány negatív gazdasági hatásainak ellensúlyozása, a pénzpiaci turbulenciák kialakulásának megelőzése érdekében az MNB két lépcsőben $0,75\%$ -ra, majd $0,6\%$ -ra csökkentette a jegybanki alapkamatot, amely a gazdaságban lévő pénz mennyiségének bővítését, és ezzel a gazdasági visszaesés tompítását szolgálta. Ez a lépés egyúttal az államadósság finanszírozási költségei mérséklődésének irányába hatott.

Az utolsó mondatban azért volt célszerű ilyen óvatosan fogalmazni, mivel az államadósság finanszírozásában nagy arányban olyan eszközök vesznek részt, amelyeknek a hozamát azonnal és közvetlenül nem változtatja meg a jegybanki alapkamat módosulása. Az alapkamat csökkenése vagy növekedése késleltetve hat az államadósság finanszírozásának költségeire. Ezért rövidtávú hatások helyett célszerűnek látszott annak vizsgálata, hogy milyen összefüggés mutatható ki az alapkamat változása és a tíz évnél hosszabb futamidejű állampapírok kamatszintjének (szakzsargonban a hosszú távú kamatszintnek) az alakulása között. Ennek az összefüggésnek a feltárását az is indokolja, hogy a hosszú távú kamatszintnek az euró-övezeti kamatszinthez való konvergenciája egyike a maastrichti kritériumoknak. A vizsgált összefüggést az 5. ábra szemlélteti.

Az ábráról leolvasható a szinte tankönyvszerű összefüggés: a hosszú távú kamatszint némi időbeni késéssel és elnyújtottabb változásokkal követte az alapkamat módosulását, de az aktuális alapkamatnál mindvégig sokkal magasabb volt a hosszú lejáratú állampapírok kamatszintje, ami egy feltörekvő ország esetében törvényszerű. Ugyanakkor az ábra egyértelműen alátámasztja, hogy a jegybanki alapkamat csökkentése igen jelentős mértékben járult hozzá az államadósság finanszírozási költségeinek mérséklődéséhez.

2020-ban a jegybank nemcsak az alapkamat mérséklésével, hanem az állampapír-vásárlásaival is hozzájárult a hosszabb lejáratú állampapírok hozamának csökkentéséhez. A jegybank az állampapírok másodlagos piacán 2020 májusától végrehajtott eszközvásárlásai során törekedett a hosszabb lejáratú állampapírok vásárlására, a növekvő kereslet pedig a hozamok mérséklődése irányába hatott. 2020. év végén már több, mint 1 100 Mrd Ft értékű állampapír volt a jegybank birtokában.

5. ábra: A jegybanki alapkamat és a legalább 10 éves lejáratú állampapírok kamatszintjének alakulása (2007-2020) (%)

Forrás: ÁSZ (2021) alapján saját szerkesztés

A MONETÁRIS POLITIKA HATÁSA AZ ÁLLAMADÓSSÁG FINANSZÍROZÁSI SZERKEZETÉRE

A jegybank 2020-ig állampapír vásárlással nem vett részt az államadósság finanszírozásában, azonban a monetáris politikai intézkedések jelentősen befolyásolták az államadósság finanszírozásának szerkezetét. Egyrészt hozzájárultak a devizában denominált államadósság arányának csökkentéséhez, másrészt hazai forrásokat „tereltek” az államadósság finanszírozása felé. Tekintsük át a legfontosabb intézkedéseket, majd nézzük meg ezek hatásait.

Az MNB 2014 áprilisában bevezette a jegybanki eszközök szerkezetét megváltoztató Önfinszírozási Programot. Az Önfinszírozási Program 2015. év közepéig több lépéssorozatot foglalt magába, melyekben a jegybank, az ÁKK és a hazai kereskedelmi bankok működtek együtt. Ennek keretében történt meg – 2014. augusztus elején – a kéthetes jegybanki kötvény kéthetes betété változtatása, amelynek jegyzésére a külföldiek és a nem banki szereplők számára nem volt lehetőség.

A kereskedelmi banki forrásoknak a jegybank irányadó eszközéből való kiáramlása – a likviditás csökkenése mellett – növelte a bankok kamatkockázatát, melynek kezelése az MNB által bevezetett 3, 5 és később 10 éves futamidejű kamatcsere eszköz (IRS) segítségével valósult meg. Az IRS ügylet során a bankok fix hozamú állampapírjait az MNB változó kamatozásúvá konvertálta. Az IRS a bankok állampapír vásárlásának ösztönözése mellett különösen a hosszú lejáratú államkötvényhozamok csökkenésére volt hatással.

Az Önfinszírozási Program eredményeként az államadósság-finszírozás forint irányába történő elmozdulásának hatására csökkent a magyar gazdaság külső sérülékenysége. A banki állampapír-kereslet növekedésével párhuzamosan csökkent a forint állampapírok

hozama. A 2014. évtől kezdődően folyamatosan nőtt a belső finanszírozás aránya, így biztossabbá vált az államháztartás finanszírozhatósága, a pénzügyi rendszer stabilitása. Az ÁKK-n keresztül a Magyar Állam 2016 júliusáig több mint 9 milliárd euro devizaadósságot fizetett vissza forintban, amely következtében 40,1%-ról 25,3%-ra csökkent az államadósság devizaaránya (ÁSZ, 2018).

A központi költségvetés adósságának forint- és devizaadósság szerinti megoszlását 2012–2020. között az egyéb kötelezettségek nélkül a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat: A központi költségvetés adósságának szerkezete forint és deviza megoszlás szerint egyéb kötelezettségek nélkül (2012–2020.)

Deviza- és forintadósság megoszlása	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Forintadósság aránya	58,1%	59,0%	61,2%	65,6%	74,7%	78,2%	79,9%	82,6%	80,0%
Devizaadósság aránya	40,1%	40,5%	37,5%	31,3%	25,3%	21,8%	20,1%	17,4%	20,0%
Forintadósság (Mrd Ft)	12 042	12 976	14 612	16 208	18 431	20 689	22 796	24 357	29 237
Devizaadósság (Mrd Ft)	8 327	8 905	8 958	7 736	6 257	5 783	5 725	5 121	7 318

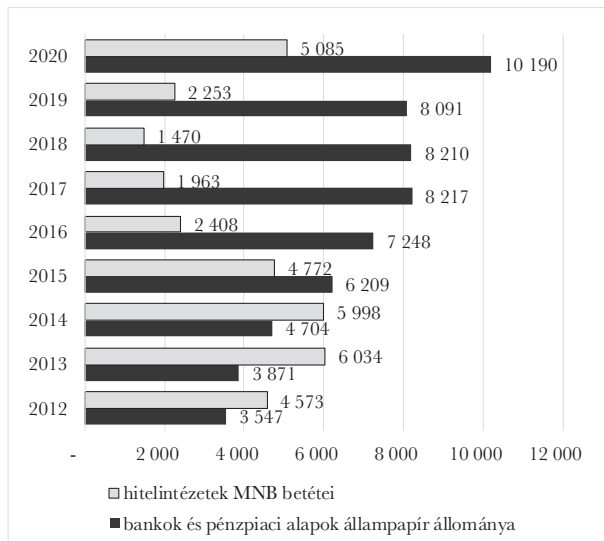
Forrás: ÁSZ 2018, 2021

A válsaggal sújtott 2020-as évben a forintadósság aránya visszaesett megközelítőleg a 2018. évi szintre, 2,6 százalékpontos növekedés következett be a devizaarány javára, a külső sérülékenység növekedésének kárára.

A devizahitelek forintosítása a gazdasági folyamatokra kedvező hatást gyakorolt, mivel az árfolyam gyengülése miatti többletterhek a devizában eladósodott lakosságot nem terheltek tovább. A pénzügyi folyamatnak jelentős társadalmi hatása is volt. A törlesztési kötelezettségek kiszámíthatóvá válásával stabilizálódott az érintett magyar családok helyzete. A devizakonvertáláshoz szükséges jegybanki devizatartalék összege 2014. év nyarára fedezetet nyújtott a kereskedelmi bankok forintosításhoz szükséges mintegy 8 milliárd euró körüli devizakeresletére (ÁSZ, 2018).

Azáltal, hogy a kereskedelmi bankok az Önfinszírozási Program bevezetésével az államadósság finanszírozásában nagyobb részt vállaltak, csökkent az állampapírpiacon devizakülföldi ügyfelektől való függése, nőtt az adósság belső finanszírozásának aránya. Ennek hatására csökkent az ország külső kitettsége. Az államadósság belső finanszírozási arányának a forintfinanszírozás irányába való elmozdulása csökkentette továbbá az államadósság árfolyamkitettségét. Az Önfinszírozási Program, valamint az MNB irányadó eszközei (jegybanki kötvény, jegybanki betét) megváltoztatásával, és annak mennyiségi korlátozásával a jegybank a kereskedelmi bankokat a felé terelte, hogy nagyobb részt vállaljanak az államadósság finanszírozásában. E törekvés eredményét a 6. ábra szemlélteti.

6. ábra: A bankok állampapír befektetéseinek és MNB betéeteinek és kötvényeinek 2012-2020. évi alakulása (Mrd Ft-ban)

Forrás: ÁKK 2021, MNB éves jelentései alapján ÁSZ szerkesztés

A kereskedelmi bankoknak és a pénzügyi alapoknak az államadósság finanszírozásban való részesedése a 2012. év végén fennálló 3 547 Mrd Ft-ról 2016. év végére több mint kétszeresére, 7 248 Mrd Ft-ra emelkedett, amely megközelítőleg az államadósság harmadát finanszírozta. 2012-2014. években a bankok és pénzügyi alapok birtokában lévő állampapír-állomány alacsonyabb volt, mint a jegybankban elhelyezett betétek és kötvényeik. 2015-től azonban 2017-ig dinamikusan nőtt az állampapírok aránya a banki követeléseken belül és egyre inkább meghaladta az MNB-nél tartott kereskedelmi banki likviditást. A banki állampapír-állomány összevetése a bankok MNB-nél tartott betét- és kötvényállományának változásával egyértelműen mutatja, hogy a korábban az MNB által lekötött banki likvid tőkét sikerült a jegybanknak az államadósság finanszírozása felé terelnie. 2017 után két évig némileg csökkent a bankok és pénzügyi alapok által birtokolt állampapírok összege, mivel a bankok forrásait a gazdasági szereplők és a háztartások növekvő hitelkeresletének finanszírozására használták fel.

2020-ban a bankok ismét előnyben részesítették a biztos állampapír befektetéseket, aminek eredményeként több mint 2 000 Mrd Ft-tal, a 2019. évi állomány kb. egynegyedével növekedett a bankok és pénzügyi alapok által tartott állampapírok állománya, és meghaladta a 10 000 Mrd Ft-ot. (A számokat némileg torzítja, hogy 2019-ig a bankok a lakossági ügyfeleiktől visszavásárolt állampapírokat megtarthatták, és ez a náluk maradó állomány is lakossági állampapírként maradt meg a nyilvántartásban. Ennek a lehetőségnek a megszüntetése a kimutatásokban megnövelte a bankok és pénzügyi alapok által tartott állampapír állományt, és mérsékelte a háztartások befektetéseként nyilvántartott állományt.) Ezzel párhuzamosan azonban a kereskedelmi bankoknak az MNB-nél tartott betétállománya is több, mint kétszeresére emelkedett, azaz 2020-ban már nem a MNB által kisorított banki likviditás áramlott át az állampapírok piacára.

Összefoglalásul azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a monetáris politikai intézkedések hozzájárultak az államadósság hazai forrásokból történő finanszírozási részarányának növeléséhez, és ezen keresztül a finanszírozás biztonságosabbá válásához, költségeinek mérséklődéséhez.

KITEKINTÉS

2012. után Magyarország egy olyan fejlődési pályára állt, amelyet egyszerre jellemzett a dinamikus gazdasági növekedés, valamint a külső és belső gazdasági egyensúly megőrzése. Ennek eléréséhez szükség volt a monetáris és a fiskális politika jó együttműködésére, amelynek számos intézkedését, és azok pozitív hatását ebben a cikkben is bemutattuk. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a dinamikus és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés időszakában viszonylag könnyű a két politikát harmonizálni, a „win-win” helyzetet elérni és megtartani. Visszatérve a cikk elején alkalmazott hegymászó hasonlathoz, azt mondhatjuk, hogy a két hegymászó derűs időjárás és jó látási viszonyok közepette ugyanarra a csúcsra szeretne eljutni. A derűs időjárás 2020. év elején véget ért. Az ezt követő nagy viharban pedig a közös cél a visszaesés tompítása volt, amelyhez a monetáris politikai intézkedések hatékony segítséget nyújtottak.

A válság elmúltával azonban az együttműködés feltételei megváltoznak. A közös cél, a dinamikus, kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés elérése megmarad, de a politikai testületek által meghatározott fiskális politikában a növekedés kap nagyobb hangsúlyt, az MNB törvényi kötelezettsége pedig az árstabilitás megőrzése, amelyhez kiegyensúlyozott gazdasági és költségvetési folyamatokra van szükség. Ez egy olyan kreatív feszültség, amelyet a monetáris politika függetlenségének szószólói tudatosan vállaltak. Abból a történelmi tapasztalatból indultak ki, hogy ha a gazdasági recesszióból való gyors kilábalás érdekében szabad utat adnak az inflációnak, akkor annak következménye a stagfláció lesz, azaz gazdasági stagnálás magas infláció mellett. A független jegybanknak azonban kötelessége fellépni az árstabilitás érdekében. A monetáris politika szigorúbbá válása megnöveli a közvetlen és közvetett költségvetési kockázatok bekövetkezésének valószínűségét. Ebben az esetben a leg súlyosabb közvetlen költségvetési kockázat az, hogy negatívba fordítja a jegybank kamateredményét a hazai kamatszintnek a – devizatartalékok szempontjából releváns – nemzetközi kamatszinteknél sokkal gyorsabb növekedése.

A közvetlen kockázatoknál súlyosabbak a közvetett költségvetési kockázatok, hiszen a jegybanki alapkamat emelése megnöveli az államadósság után fizetendő kamatokat is, különös tekintettel arra, hogy az államadósság több mint 80%-át 2020 végén a forintban denominált állampapírok finanszírozták. A kamatok növekedése megdrágítja a részben hitelből megvalósuló beruházásokat is. Az ennek következtében romló megtérülési mutatók pedig sok hazai vállalkozást beruházásai elhalasztására késztetnek, amelynek következtében a gazdasági növekedés lassulni kezd.

Ebben a helyzetben az vezethet „win-win” szituációhoz, ha a „két hegymászó” közösen megtalálja azt a legközelebbi magaslatot, amelyre mindketten fel kell, hogy kapaszkodjanak a célul kitűzött csúcson elérése érdekében. A legközelebbi cél az államadósság-mutató csök-

kentése, amely a gazdasági visszaesés elmúltával ismét alkotmányos kötelezettséggé vált. Ezt támogatja a mutató nevezőjének, a folyóáron számított GDP-nek a dinamikus emelkedése. Következésképpen a GDP növelése az egyensúly elérése szempontjából is fontos.

Nagyobb kihívás a kormányzati szektor hiányát úgy csökkenteni le a GDP három százaléka alá, hogy közben a dinamikus gazdasági növekedés fennmaradjon, azaz a GDP arányos hiány mérsékléséhez a GDP gyors növekedése is hozzájáruljon. A 2021-re tervezett 7,5 százalékos GDP arányos hiányt azonban csak a GDP növelésével két-három év alatt nem lehet a GDP három százaléka alá csökkenteni. Ehhez el kell hagyni a válság utóhatásainak kezeléséhez és a gazdaság újraindításához már nem feltétlenül szükséges költségvetési kiadásokat. A költségvetési hiány mérséklése egyúttal csökkenti az aggregált keresletet, és ezáltal az infláció mérséklése irányába hat.

Feltesszük azt a kérdést is, hogy egy ilyen helyzetben mennyire célszerű nemkonvencionális monetáris eszközökkel támogatni a gazdaság dinamizálását, akár az MNB mérlegfőösszegének növelése árán is? A korábban írtakból következik, hogy ez megnövelné a közvetlen költségvetési kockázatokat, és kereskedelmi banki forrásokat kötne le. Ezért csak olyan eszközök bevetése látszik hatékonynak, amelyek a minőségi pénzköltést segítik elő, például összekötik a versenyképességet a gazdaság zöldítésével. A kérdés megválaszolása túlmegy az Állami Számvevőszék kompetenciáján. Felvetése azonban rámutat arra, hogy a gazdaság újraindításának szakaszában is a fiskális és a monetáris politika jó együttműködésére van szükség, mert csak ennek révén érhető el a magas beruházási ráta fennmaradása, az államadósság finanszírozásában a hazai részarány növekedése, valamint a hosszútávú kamatszint alacsony tartása által az államadósság kamatterhei jelentős növekedésének elkerülése.

JEGYZETEK

- ¹ A cikk a szerzők és munkatársaik által az Állami Számvevőszéknél készített, az ÁSZ honlapján nyilvánosságra hozott elemzések felhasználásával készült.
- ² Magyarország Alaptörvénye 41. cikk (1) bekezdés és MNB-ről szóló törvény 4. § (1) bekezdés
- ³ 2013. évi CXXXIX törvény a Magyar Nemzeti Bankról
- ⁴ 2013. évi CXXXIX törvény a Magyar Nemzeti Bankról 166. § (4) bekezdés
- ⁵ A forintárfolyam kiegyenlítési tartalék és a deviza-értékpapírok kiegyenlítési tartaléka. Az előbbi az MNB devizában fennálló követeléseinek és kötelezettségeinek hivatalos árfolyamon és átlagos beszerzési árfolyamon számított értékének a különbsége, az utóbbi az MNB devizában fennálló, értékpapíron alapuló követeléseit piaci értékelése alapján megállapított különbözet.
- ⁶ 2013. évi CXXXIX törvény a Magyar Nemzeti Bankról 147. § (3) bekezdés
- ⁷ 2001. évi LVIII. törvény a Magyar Nemzeti Bankról 17. § (4)-(5) bekezdés
- ⁸ A Magyar Nemzeti Bank 2009. évi jelentése 21-22. oldal és Karvalits Ferenc (2013) 73-75. oldal

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Állami Számvevőszék (2013): *A monetáris politika költségvetési kockázatai, különös tekintettel az adósság szabályra*. Tanulmány. (<https://www.asz.hu/storage/files/files/Szakmai%20kutat%C3%A1s/2013/t352.pdf?ctid=743>)
- Állami Számvevőszék (2018): *A monetáris politika hatása a költségvetési kockázatok csökkentésére*. Elemzés. (https://www.asz.hu/storage/files/files/Publikaciok/Elemzesek_tanulmanyok/2018/monetaris_elemzes_201802.pdf?ctid=743)

id=1237)

- Állami Számvevőszék (2021): *A monetáris politika költségvetési kockázatai* https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/E2102_monet_ris_politika_osszefuzott_KKO.pdf?ctid=1307
- Bóta Nikolett (2013): A jegybanki devizatartalékolás elvei és gyakorlata In: *Pénz, világpénz, adó, befektetések* (Szerk. Bánfi T., Kürthy G.). Corvinus Egyetem, Budapest. pp. 79-102.
- Csortos Orsolya – Nagy-Kékesi Zsuzsa (2020): *Mi tartotta szárazon az MNB puskaporát? – A jegybanki mérleg mozgástere* <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/szakmai-cikkek/devizatartalek-es-serulekenyseg>
- Csortos Orsolya – Szalai Zoltán (2015): A globális pénzügyi válság kezelésének nehézségei: elméleti és gazdaságpolitikai tanulságok. *Hitelintézési Szemle*, 14. évf. 3. szám, pp. 5–38.
- Hoffmann Mihály – Kolozsi Péter Pál (2017): Biztonságos szinten az MNB tartalékai <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/szakmai-cikkek/devizatartalek-es-serulekenyseg>
- Lentner Csaba (2014): *Fiskális és monetáris politika*, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Budapest
- Lentner Csaba (2016): *Rendszerváltás és pénzügypolitika. Tények és tévhitek. Akadémiai Kiadó*
- Karvalits Ferenc (2013): Tények és tévhitek. *Heti Világgazdaság*. 4. szám pp. 73-75.
- Kuti Zolt – Nagy-Kékesi Zsuzsa (2019): Egyre nagyobb a kamatnyereség szerepe az MNB eredményének alakulásában <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/szakmai-cikkek/devizatartalek-es-serulekenyseg/kuti-zolt-nagy-kekesi-zsuzsa-egyre-nagyobb-a-kamatnyereseg-szerepe-az-mnb-eredmenyenek-alakulasaban>
- Magyar Nemzeti Bank (2016): Éves Jelentés <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/ev-es-jelentesek/ev-es-jelentes-2016>
- Magyar Nemzeti Bank (2017): Éves Jelentés (<https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/ev-es-jelentesek/ev-es-jelentes-2017>)
- Magyar Nemzeti Bank (2018): Éves Jelentés (<https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/ev-es-jelentesek/ev-es-jelentes-2018>)
- Magyar Nemzeti Bank (2019): Éves Jelentés (<https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/ev-es-jelentesek/ev-es-jelentes-2019>)
- Magyar Nemzeti Bank (2020): Éves jelentés (<https://www.mnb.hu/letoltes/fe-leves-jelente-s-2020-hun-0925.pdf>)
- Matolcsy György (2020): Játsszunk nyeresre! 2 (<https://novekedes.hu/mag/jatsszunk-nyeresre-2-matolcsy-gyorgy-irasa>)
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2016): A fiskális és a monetáris politika kölcsönhatása Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben. *Hitelintézési Szemle*, 15. évf. 2. szám, pp. 5–32.
- Pulay Gyula – Máté János – Németh Ildikó – Zelei Andrásné (2013): Milyen kockázatokat hordoz a monetáris politika az államadósság-szabály teljesülésére nézve? *Pénzügyi Szemle* 58. évfolyam 1. szám pp. 11-34.
- Szikszainé Király Mária – Pulay Gyula (2021): *A monetáris politika csökkentette a költségvetési kockázatokat* <https://www.penzugyiszemle.hu/hu/fokuszban/a-monetaris-politika-csokkentette-a-koltsegvetesi-kockazatokat>

*Fáykiss Péter – Horváth Balázs István – Horváth Gábor –
Kiss-Mihály Norbert – Nyikes Ádám – Szombati Anikó*

A pénz átalakulása a digitális korban

Transformation of Money in the Digital Age

Összefoglalás

Az új, digitális korban a pénz átalakulása is elkerülhetetlen. Tanulmányunk erről a kihívásról, és az erre adható potenciális közpolitikai válaszról, a digitális jegybankpénz (DJBP) koncepciójáról szól. Röviden felvázoljuk a pénz történeti változását, majd a jelenkori digitális transzformáció pénzügyi rendszert érintő, főként a monetáris politika terén jelentkező kihívásait. A FinTech és BigTech kihívásokra, a nemzeti valuta potenciális „digitális” dollarizációjára egyre elterjedtebb és a jegybankok között szinte egyöntetű válaszként a digitális jegybankpénz bevezetése merül fel. Egy ilyen implementáció azonban nagyon komplex, tervezési kérdésekkel, kihívásokkal és kockázatokkal terhelt döntések sokaságával jár, melyek az általános motivációk és a közvetlenül orvosolni tervezett problémák által vezérelve kell, hogy megszülessenek. Munkánk záró fejezetében, rövid kitekintésben bemutatjuk, hogy a világ országaiban hol jár leginkább előrehaladott fázisban a digitális jegybankpénz bevezetése. Bár jelentős gazdasági súllyal bíró országban még nem látunk végleges, teljes körű DJBP bevezetést, nincs kétségünk afelől, hogy a pénz evolúciója ebbe az irányba halad majd tovább.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E52, E58, F02, N00, O30, P00

Kulcsszavak: digitális jegybankpénz, központi bank, monetáris politika, pénz jövője, fizetési rendszer, pénzügy, digitalizáció, innováció

FÁYKISS PÉTER, igazgató, Magyar Nemzeti Bank (faykissp@mnb.hu), HORVÁTH BALÁZS ISTVÁN, elemző, MNB (horvathba@mnb.hu), HORVÁTH GÁBOR, vezető közgazdasági szakértő, MNB (horvathga@mnb.hu), KISS-MIHÁLY NORBERT, főosztályvezető, MNB (kissn@mnb.hu), NYIKES ÁDÁM, junior elemző, MNB (nyikesa@mnb.hu), SZOMBATI ANIKÓ, ügyvezető igazgató, MNB (szombatia@mnb.hu).

Summary

In the new digital age, the transformation of money is inevitable. Our study is about this challenge and the potential public policy response to it: the concept of central bank digital currency (CBDC). We will briefly outline the historical change in money and then the challenges of the current digital transformation for the financial system, especially in the area of monetary policy. In response to the Fintech and BigTech challenges and the potential 'digital' dollarization of national currencies, the idea of a wide-spread central bank digital currency is emerging as a growing and almost unanimous response among central banks. Such an implementation, however, involves a very complex set of decisions, fraught with design issues, challenges and risks, which need to be driven by general motives and specific problems to be addressed. In the concluding chapter of our paper, we briefly look at where the introduction of central bank digital currency is most advanced in the world. Although we do not yet see the final full-scale introduction of CBDC in countries with a significant economic weight, we have no doubt that the evolution of money will continue in this direction.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E52, E58, F02, N00, O30, P00

Keywords: central bank digital currency, central bank, monetary policy, the future of money, payment system, finance, digitalisation, innovation

BEVEZETÉS

Az idők folyamán a pénznek mind a megjelenési formája, mind pedig a lényegi funkciói, és mindezekkel együtt a róla való közgazdasági, illetve mindennapi gondolkodás folyamatosan változott. A folyamat vezérlő motívumai között – időben változó súllyal – számos tényező jelent meg: az uralkodó pénzfelfogás, a domináns pénzelméleti irány meglepően sokrétű változása, a pénzfunkciók bővülése, a jegybankok szerepének formálódása, a geopolitikai trendek irányváltásai, vagy éppen a technológiai áttörések. A legújabb ipari forradalom vívmányai, a digitalizáció eredményei a pénzügyeket sem kerülték el, sőt, a pénz formai és tartalmi (át)alakulása talán az egyik leginkább érintett terület a 21. században.

Bár az mára evidencia, hogy a belső értékkel rendelkező árupénztől a reprezentatív pénzen keresztül eljutottunk oda, hogy a jelenlegi „fiat” pénzek központi, megkerülhetetlen eleme a bizalom, még az utóbbi évek, évtized fejleményei is számos olyan kérdést vetettek fel, amelyek megválaszolása már korántsem tekinthető triviálisnak. Honnan származik a pénzbe vetett bizalom, milyen „intézmény” képes azt a társadalom számára leghatékonyabban biztosítani? Képesek-e a törvényi mandátummal rendelkező központi intézmény szerepét – legalább részben – átvenni a technológián alapuló megoldások? A rendkívüli dinamikával változó pénzügyi-gazdasági környezetben hogyan tudják a jegybankok megőrizni privilegizált szerepüket, egyáltalán szükséges-e, hogy megőrizzék azt? Milyen szerepet tölthet be ebben a folyamatban az elmúlt évek egyik legtöbbet emlegetett és legaktívabban vizsgált koncepciója, a digitális jegybankpénz? A pénz forradalma megállíthatatlanul, a mindennapjainkat átható

módon zajlik a szemünk előtt, így nemcsak a gyakorló közgazdász, de gyakorlatilag mindenki számára kritikus fontosságú, hogy minél jobban próbálja megismerni, megérteni azt.

Tanulmányunkban rövid történelmi kitekintésen keresztül illusztráljuk a pénz jellegének, funkcióinak, elméletének folyamatos változását és dinamikus jellegét. Bemutatunk néhány kiemelt aktuális kihívást, amit a technológiai-társadalmi-gazdasági környezet változása hozott előtérbe. Ezt követően kiemelten foglalkozunk a digitális jegybankpénz, mint a kihívásokra adható egyik lehetséges válasz kérdéskörével.

A pénz, illetve a pénzügyi rendszer számára a jelenkor egyik legerősebb hatású változását a technológiai fejlődés felgyorsulása jelenti, amelyben koncepcionális újdonságot jelenthet, hogy míg a korábbi változások inkább a pénz megjelenési formáját érintették, a jelenlegi kihívások egyre több tartalmi vonatkozással bírnak. Az új fizetési technológiák térnyerésével párhuzamosan a digitális pénzhelyettesítők, kriptovaluták, stablecoinok stb. egyre vonzóbb alternatívát kínálnak a hagyományos pénzek legalább részbeni helyettesítésére. Bár ott még nem tartunk, hogy az elérhető megoldások maradéktalanul betöltsék a klasszikus pénzfunkciókat, ugyanakkor kibocsátóik jól érzékelhetően ebbe az irányba mozdulnak, és kétséget kizáróan érnek is el részeredményeket. Mindez azt is jelenti, hogy bizonyos célok, funkciók esetén egyre szélesedő társadalmi réteg számára kínálhatnak már jelenleg is népszerű megoldásokat, és így valós versenytársat jelenthetnek a „hagyományos” pénzformáknak, illetve a nemzeti valutáknak.

A digitális dollarizáció és ezen keresztül a monetáris szuverenitás sérülése, vagy szélsőséges esetben elvesztése komoly kihívást jelenthet a jegybankok számára. Többek között erre a kihívásra adhat megfelelő választ a digitális jegybankpénz koncepciója, amit a jegybankok kiemelt területként kezdtek el kutatni az utóbbi években. Ennek nyomán – bár folyamatosan fejlődő területről beszélünk – jelenleg már elég pontosan azonosíthatók és bemutatathatók a digitális jegybankpénz bevezetése mögötti motivációk, a vele szemben támasztott elvárások, a tervezés, implementáció során felmerülő döntési pontok és közgazdasági, társadalmi, közpolitikai megfontolások. A kapcsolódó elemzések gyors bővülése nyomán több jegybank már nemcsak a kutatás, de a tesztelések, pilot projektek fázisában is előrehaladott állapotban jár, így a kapcsolódó nemzetközi tapasztalatok rövid áttekintésére is lehetőségünk nyílik a tanulmányban.

FORMAI ÉS TARTALMI VÁLTOZÁSOK A PÉNZ TÖRTÉNETÉBEN

A pénz korábban is technológiai áttörések mentén változó, de tartalmilag igen hasonló elszámolási funkcióval bírt, mint a jelenkorban. A pénz elszámolási funkciójának önmagán túlmutató jelentősége is van egy ország monetáris szuverenitását illetően. A napjainkban pénz kibocsátásáért felelős jegybankok eredete a széles körű elszámolásra használt, legmagasabb minőségű pénzügyi kötelezettségek kibocsátására vezethető vissza a történelemben (Horváth–Horváth, 2021). Ulrich Bindseil 2019 végén megjelent könyve bemutatja, hogy jegybanki funkciókat már a 15. és 16. században is láttak el intézmények Itáliában, Amszterdamban és Hamburgban. A Willam Potter által – már 1650-ben – lefektetett definíció alapján a jegybankok egyik legfontosabb funkciója, hogy a legmagasabb minőségű pénzügyi

kötelezettséget legyenek képesek kibocsátani, amelyet széles körben használnak elszámolásra az adott közösség gazdasági szereplői. Sok esetben a jegybank erre való képességét törvénnyel is megerősítették, ahogy ezt Knapp 1905-ben kifejti a pénz állami elméletéről szóló írásában. A pénz létrejöttét és eredetét magyarázó elméletek közül a pénz állami elmélete szerint a pénz születése nem a barterből indult ki, hanem sokkal inkább egyidejű feltétele lehet az egyes államformák megszervezéséhez szükséges központi hatalmak megszilárdulásának.

A pénz állami elmélete képezte a kartalista pénzfelfogás alapját, amely szerint a pénz értéke és hasznossága nem annak belső értékével, hanem az azt kibocsátó államhatalommal áll összefüggésben. Graeber (2015) szerint az önálló értékkel rendelkező pénzt használó metallista és kartalista pénzrendszerek a történelemben korszakosan váltakozva jelentek meg. Azok a volatilisabb korszakok, amelyeket kiterjedt konfliktusok jellemeztek, a metallista pénzrendszerek korszakai voltak, a gyengülő központi hatalomba vetett bizalom csökkenése miatt (Ábel et al., 2016), amely alátámasztja az állam központi szerepét a pénz értékének fenntartásában. A korai jegybanki tapasztalatokból az látható, hogy elsődlegesen meghatározó a társadalmi bizalom és a biztonságos elszámolás, míg az voltaképpen kevésbé releváns, hogy ez milyen technológia által jöhet létre. Az tehát pénzülméleti megközelítéstől függetlenül elmondható, hogy egy jól működő pénznek a legfontosabb alapja a bizalom, amelyet valamilyen intézményi megállapodás vagy törvényi keretrendszer is támogat (Carstens, 2018). Ahogyan a pénz működéséhez, egy jól működő pénzügyi rendszer számára is az egyik legfontosabb a bizalom megléte, amelyet a modern pénzrendszerekben az árstabilitás és a pénzügyi stabilitás megőrzésével a jegybank tart fenn (Borio, 2019).

Az ún. belső pénzek megjelenésével a jegybank által biztosított végső elszámolási eszköz, azaz a külső pénz jelentősége is erősödik. Amikor a reálgazdasági tranzakciókban az érintett felek egymás tartozásait pénzként kezdik el használni, akkor beszélhetünk a belső pénz kialakulásáról. A bankbetétek – amiket jelenleg pénzként használunk, és egyre nagyobb mértékben képezik részét a monetáris aggregátumoknak – a bankok privát tartozásai, belső pénznek tekinthetőek, míg a bankok közötti elszámolások jegybankpénzben zajlanak, ma leginkább jegybanki likviditás formájában (Horváth–Horváth, 2021). Az egyre inkább előtérbe kerülő endogén pénzülmélet, amely szerint a pénzteremtést elsősorban nem a jegybank végzi, hanem hitelnyújtással, a kereskedelmi bankok által történik, rávilágít a belső pénzek jelentőségének felértékelődésére, amelyet a készpénz tranzakciókban betöltött használatának fokozatos visszaszorulásával a gyakorlatban is érzékelhetünk. A megbízható külső pénz jelenléte és az azt kibocsátó intézménybe vetett bizalom egyaránt stabilizáló hatást fejt ki a pénzügyi rendszerben jelen lévő belső pénzekre is. A pénzügyi rendszer stabil működésének és egy adott nemzetállam vagy gazdasági térség pénzügyi szuverenitásának kiemelt eleme az egységes külső pénz megléte, így annak megőrzése fontos szempont a jegybankok számára.

Ahogy sok más területen, a pénzügyi rendszerben is jelentős átalakulást hozhat a technológiai fejlődés. A pénz technológiai forradalma a pénzügyi rendszerben kezdődött, ahol a hagyományos kereskedelmi bankok egyre több kihívóval találkoznak a technológia és a pénzügyek összekapcsolását hatékonyan megvalósító, innovatív alternatív megoldásokat kínáló FinTech cégek formájában. Még komolyabb, globális jelentőségű azonban a BigTech cégek jelentette fenyegetés a pénzalternatívák létrejöttének formájában, ami már a jegybankokat is

erőteljes gondolkodásra, innovációra készítheti. A jegybankok a 2008-as pénzügyi válság óta már így is jóval intenzívebben vesznek részt az elmúlt évtizedekhez képest a gazdaság élénkítésében és a hozamszintek aktívabb alakításában (például eszközvásárlások, célzott hitelprogramok révén), amely újszerű szerepkör a koronavírus válság során csak tovább erősödött. Az elmúlt években előtérbe kerülő digitális jegybankpénz koncepcióval pedig számos központi bank kezdett el foglalkozni, különböző motivációknál fogva. Előretekintve a következő évtizedekben az állami és jegybanki szerepvállalás tovább növekedhet a pénzügyi rendszerben. „Az államok újratárgyalják a pénzteremtés feltételeit a pénzügyi rendszer szereplőivel. Az államok a központi bankokon keresztül még erősebben jelen lesznek a magán pénzügyi rendszerben digitális jegybanki pénzek, új szabályozás és új pénzteremtés révén.” (Matolcsy, 2020¹).

A PÉNZÜGYI RENDSZER DIGITÁLIS ÁTALAKULÁSA ÉS MONETÁRIS POLITIKAI KIHÍVÁSAI

Az elmúlt évtizedekben egyre gyorsabban alakult át a pénzrendszer, amely eleinte elsősorban a pénz formájának változását jelentette. A változásokat, amelyeket a technológiai fejlődés tett lehetővé, főként hatékonysági és kényelmi szempontok hajtották, és segítette őket a fiatalabb generációk digitális megoldásokra való nyitottsága és bizalma. Kétségtelen, hogy a hagyományos, reálváltozókat középpontba helyező közgazdasági gondolkodással szemben a pénz formájának változása során nem tekinthetünk el annak gazdasági hatásai mellett a technológiai, szociológiai, politikai, kulturális és más aspektusaitól sem (Dodgson et al., 2015). Bár az alacsony nemzetközi kamatkörnyezetből kifolyólag a készpénz, mint vagyonfelhalmozási eszköz sok helyen vált népszerűbbé, a pénzügyi folyamatok virtualizálódásával a tranzakciókban betöltött szerepe sok fejlett országban fokozatosan csökken, így felmerült a lehetősége annak, hogy idővel teljesen kiveszik a forgalomból. Ebből következően olyan helyzet alakulhat ki, amikor a háztartások és nem pénzügyi szereplők nem tudnak közvetlenül kockázatmentes, jegybankkal szembeni követelést megtestesítő pénzt tartani.

A FinTech vállalatok pénzügyi innovációi a pénzügyi stabilitás mellett a monetáris politikára is hatással lehetnek. Azáltal, hogy a hagyományos banki szereplők tevékenységeit nembanki, technológiai cégek próbálják helyettesíteni, vagy éppen kiegészíteni, a monetáris politikai transzmisszióra, illetve a jegybankok által megfigyelt pénzügyi aggregátumokra is hatással vannak (Bernoth–Gebauer, 2017). A nemzeti valutához kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtó FinTech cégek térnyerésének a monetáris politika hatásmechanizmusára gyakorolt hatása egyelőre nem egyértelmű a közgazdászok számára, szabályozástól és piaci sajátosságoktól függően erősíthetik és gyengíthetik is a kamatlépések hatékonyságát. Elméleti alapon azonosíthatóak olyan pontok is, amelyek alapján a nembanki szereplők növekvő jelenléte akár még erősítheti is a monetáris politikai transzmissziót. Például a makroprudenciális szabályok által kevésbé korlátozott, potenciálisan nagyobb tőkeáttétellel dolgozó nembanki pénzügyi vállalatok esetében a hitelezési csatorna szerepe erőteljesebb lehet, illetve az ilyen vállalatok kevésbé érintettek tőkekövetelmények által, amelyek tompíthatnák a kamatlépések hatását (Bernoth–Gebauer, 2017). Ugyanakkor amellett, hogy az ilyen jellegű elméleti hatások többnyire a hagyományos és nemhagyományos pénzügyi szereplők közötti szabályozói eltérések-

ből adódnak, az empirikus eredmények sem konkluzívak a nembanki szereplőkre a monetáris politikai lépések hatékonyságára vonatkozóan.

A kriptovaluták megjelenése új szakaszt nyitott a pénz tartalmi átalakulásában és annak jellegéről való gondolkodásban. Az elosztott főkönyvi technológia (DLT), amely lehetővé teszi egy központi ellenőrző szerv nélkül biztonságos, ellenőrzött tranzakciók végrehajtását, önmagában is jelentős változásokat hozhat a pénzügyi rendszerben. Ugyanakkor monetáris politikai szempontból jelentősebb kihívást jelent a privát digitális pénzek megjelenése. A kriptodevizák abban térnek el jellegükben minden korábbi népszerű pénzfomától, hogy széles körben elérhetőek, elektronikusak és közvetlenül peer-to-peer tranzakciókra alkalmasak, azonban nem központi bank által kerülnek kibocsátásra. Mindezek nyomán a Bitcoin és más kriptopénzek gyors felemelkedése arra készítette a közgazdászokat, hogy alapjaiban újragondolják a pénzről alkotott nézeteiket és a jegybankok szerepét a pénz digitalizációjának korában (Carstens, 2018).

A privátpénzek elterjedése a hagyományos bankszektor mellett a nemzeti valuták és ezáltal az államok számára is újszerű kihívást jelenthet, amelyet digitális dollarizáció néven említhetünk. A jelenség lényegében hasonlít a klasszikus dollarizációhoz, amely során egy nemzetállam fizetőeszközét kiszorítja egy másik állam nagyobb bizalmat élvező valutája. Digitális dollarizáció alatt azt értjük, ha egy ország valutájának szerepét részben, vagy teljesen egy digitális platform fizetőeszköze veszi át (Brunnermeier et al., 2019). A digitális fizetőeszközök alternatív betételhelyezési formát jelenthetnek, ezáltal nehezebbé vagy költséesebbé tehetik a hagyományos betétgyűjtést. Emellett a digitális valuták kibocsátói nemcsak forrásoldalon konkurálhatnak a bankszektormmal, hiszen hitelezésbe is kezdhetnek, versenybe szállva a kereskedelmi bankok ügyfeleiért. Egyes közgazdászok szerint, ahogyan a FinTech cégek is, a digitális valuták megjelenése is ösztönzést jelenthet a hagyományos pénzügyi szolgáltatók számára, hogy hatékonyabban működjenek és többféle szolgáltatást nyújtsanak, amellyel végső soron a fogyasztók járnak jól. Ugyanakkor, amennyiben egy digitális valuta kibocsátója olyan klasszikus banki funkciókat, mint a betétgyűjtés vagy a hitelezés kezd ellátni, sérülhet a monetáris politikai transzmisszió, hiszen az ilyen valuták hitel- és betéti kamataira a jegybank nem tud közvetlenül a kamatpolitikáján keresztül hatást gyakorolni.

A jelenleg forgalomban lévő kriptodevizákkal kapcsolatos eddigi tapasztalatok alapján a nemzeti valuták szerepét egyelőre csupán korlátozott mértékben veszélyeztethetik (Horváth–Horváth, 2021). Ahhoz, hogy egy virtuális külső fizetőeszköz átvegye a nemzeti valuta szerepét, emellett, hogy jelentős társadalmi bizalmat kell élveznie, legalább közelítően alkalmasnak kell lennie a klasszikus pénzfunkciók betöltésére. A népszerű kriptovalutákkal kapcsolatos legfőbb kritika a pénzfunkciók betöltése terén az árfolyamuk volatilitása, mivel ezek árfolyama igen jelentősen ingadozott az elmúlt években. A legnagyobb piaci kapitalizációjú coinok, mint a Bitcoin vagy az Ethereum, mind dollárban vannak denominálva – annak dominanciáját ezáltal részben meg is erősítve. Kérdés ugyanakkor az is, hogy ezek a pénznemek egyáltalán a hagyományos valuták szerepére kívánnak-e törni, vagy a Bitcoin kapcsán gyakran emlegetett „digitális arany” szerepkör betöltésére törekednek inkább.

A kriptovaluták egy altípusa, a stablecoinok azonban kimondottan a volatilitás problémájának feloldására jöttek létre, így akár közvetlenebb veszélyforrást jelenthetnek a nemzeti

valutákra. A stablecoinok működésének alapja, hogy egy stabilizációs mechanizmussal igyekeznek megőrizni a klasszikus nemzeti valutákhoz viszonyított értéküket (EKB, 2020). Bár a stablecoinok kétségtelenül alkalmasabbak a pénzfunkciók betöltésére a volatilisabb értékű kriptodevizáknál, jelenleg nem terjedtek el olyan széles körben, hogy a nemzeti valuták szerepét fenyegezzék.

A digitális dollarizáció veszélye főként az olyan techóriások által fejlesztett valuták esetében merülhet fel, akik saját digitális ökoszisztémákkal és hatalmas felhasználói bázissal rendelkeznek (Horváth–Horváth, 2021). A jelenségre a szabályozók figyelmét a Facebook által támogatott valuta, a Diem (eredeti nevén Libra) bejelentése irányította rá. A heves szabályozói visszajelzések alapján a valuta fejlesztését végző Diem Association sokat finomított az eredeti koncepción, amelynek keretében például a kialakítás alatt álló virtuális valutát fizetési rendszerként „brandelte újra”.

A digitális valuták térnyerése a nemzeti valuták rovására a monetáris szuverenitás sérüléséhez, szélsőséges esetben pedig teljes elvesztéséhez vezethet. A technológiai cégek pénzügyi szolgáltatásai és az általuk fejlesztett devizák széles körű elterjedése jelentősen megváltoztathatja a pénzügyi rendszer működését is, dezintermediációhoz vezethet, mivel a gazdaság szereplői a hagyományos banki szereplők helyett a techcégek platformjain vennék igénybe a pénzügyi szolgáltatásokat (Brunnermeier et al., 2019). A digitális pénznem megfelelő felhasználói bázis mellett kiszoríthatják a nemzeti valutákat, ezáltal korlátozva a jegybankok mozgásterét. A jegybankok egy ilyen helyzetben a monetáris transzmisszió gyengülésével egyre kevésbé tudnának hatni a kamatszintekre és a monetáris aggregátumokra, ezáltal pedig a reálgazdasági szereplők viselkedésére. A jegybank cselekvési hatókörének ilyen jellegű szűkülése kifejezetten válsághelyzetekben válhat súlyos problémává (Szalai, 2021).

DIGITÁLIS JEGYBANKPÉNZ – LEHETSÉGES JEGYBANKI VÁLASZ A KIHÍVÁSOKRA

A jegybankok a digitalizáció jelentette kihívások hatására a monetáris szuverenitásuk megtartása érdekében kiemelt módon kezdtek el foglalkozni a digitális jegybankpénz (DJBP) koncepciójával. A digitális jegybankpénz kapcsán még nincs széleskörben elfogadott definíció, tanulmányunkban a BIS meghatározását használjuk (BIS, 2020). Ennek megfelelően a digitális jegybankpénz a jegybankpénz egy olyan digitális formája, ami alapvetően eltér a hagyományos jegybanki nostro és tartalék számlákon tartott pénztől, digitális fizetőeszköznek minősül, hazai devizában denominált és a jegybank direkt kötelezettségét testesíti meg (CPMI-MC 2018). Eleinte a vezető jegybankárok azt az üzenetet hangsúlyozták, hogy a digitális pénzügyi forradalom nem sodorhatja veszélybe a nemzeti valutákat, azonban mostanra már explicit módon is kiemelik a monetáris szuverenitás kérdéskörét a téma kapcsán.² Kétségtelen, hogy a jegybankoknak valamilyen módon választ kell adniuk a pénzügyek digitalizációjából adódó kihívásokra. Ebben a fejezetben röviden azt mutatjuk be, hogy a digitális jegybankpénz hogyan tud megoldást kínálni a kihívásokra, illetve milyen egyéb előnyöket jelenthet a monetáris politika implementációja során.

A digitális jegybankpénz bevezetésének lehetséges motivációi

Egy ország vagy gazdasági övezet esetében az elektronikus fizetési és pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, az ehhez kapcsolódó költségek csökkentése folyamatos elemzések és beavatkozások sorozatát igényli a közpolitika alakítótól, illetve kifejezetten a jegybankoktól. Az elmúlt évtized, illetve különösen az elmúlt két év során a DJBP bevezetésének lehetősége egyre inkább dominálja az erről szóló közbeszédet, a világ jegybankjainak többsége vizsgálja, hogy a DJBP milyen lehetőségeket nyújthat számára. A jegybankok egy szűkebb köre kísérleti projekteket is indított már a DJBP egy konkrét formájának tesztelése, esetleges későbbi bevezetése érdekében. A gyakorlati bevezetés szándéka mögött meghúzódó motivációs tényezők, amelyek alapvetően meghatározzák a bevezetéshez kapcsolódó döntések fő paramétereit is, a nemzetközi szakirodalom alapján az alábbiak szerint csoportosíthatók (Fáykiss–Szombati, 2021):

- **A monetáris szuverenitás fenntartása:** A technológiai és a fizetési rendszereket érintő folyamatos innovációk sorából kiemelkedett a Facebook által létrehozott Libra (azóta Diem) Szövetség 2019-es bejelentése az egész világra kiterjedő Facebook-ügyletkörre alapozva egy gyors, olcsó, bárki számára hozzáférhető, a határon átnyúló fizetések során is alkalmazható fizetési megoldás fejlesztéséről. A javaslat erős szabályozói támadások kereszttüzébe került, mert egy kettős pénzrendszer létrehozásával az egyes érintett országok szintjén jelentősen korlátozta volna a monetáris szuverenitást, illetve a hazai pénzrendszerből való kiválás lehetővé tételével jelentős pénzügyi stabilitási kockázatokkal is járt volna. A globális technológiai cégek fizetési megoldásainak terjedése felerősítette a helyi fizetési rendszerek feletti központi ellenőrzés fenntartásának igényét a világ számos országában³, és felgyorsította a helyi DJBP projekteket.
- A DJBP bevezetése lehetővé tenné, hogy az állam kezében megmaradjon a pénzteremtésre való képesség (Horváth–Horváth, 2021). A digitális jegybankpénz emellett segíthet megőrizni a nemzeti valuta elszámolási egység funkcióját. A fizetési eszköz elszámolási egység funkciója egyre növekvő jelentőségű a digitális korban, és hatékonysági szempontból nagy jelentőséggel bír, hiszen megkönnyíti a tranzakciókat a jogi és pénzügyi bizonytalanságok csökkentése révén (Borio, 2019).
- **A készpénzhasználattal szemben digitális fizetési alternatíva biztosítása a társadalom széles rétegei számára:** A készpénzgazdálkodás közvetlen költségei mellett a döntéshozók szándéka azon társadalmi költségek csökkentése is, amelyek bizonyos társadalmi csoportok esetén is a modern, bankszámla alapú digitális fizetési megoldásoktól való elzártságából vagy korlátozottabb hozzáférésekből fakadnak. A DJBP ezen csoportok számára is elérhetővé teheti a gyors, olcsó, biztonságos digitális fizetési megoldásokat, ami a digitális készségek erősítését, jobb érdekérvényesítő képességet, nagyobb biztonságot és nagyobb vállalkozási szabadságot is jelenthet a társadalom szélesebb rétegei számára. Összességében támogathatja egy társadalmilag hatékonyabb fizetési szisztéma kialakulását, amelynek része a készpénzhasználat csökkenése.

- **Új eszköz a jegybank monetáris politikai eszköztárában:** A digitális jegybankpénz segítségével a jegybank közvetlenül tudna hatni a gazdasági szereplők nagyon széles köre által érzékelt betéti kamatszintre. Ez egy olyan monetáris politikai eszközt eredményezhet, amellyel kezelhetővé válik a keynesi likviditási csapda, és a pénz forgási sebessége is szükség esetén változtatható lenne. Silvio Gesell ötlete alapján nem csupán kamatszinttel, de egyfajta lejáráttal is gyorsíthatóak lennének a reál-gazdasági tranzakciók. Bindseil megítélése szerint (Bindseil, 2020) talán a leginkább hatékony megoldás az lehetne, ha egy bizonyos összeghatárig elektronizált készpénz-ként funkcionálna a DJBP (anonim és kamatmentes módon), míg adott összeghatár felett kamatozna, amely kamatlábat a gazdaság állapotának megfelelően állíthatná be a jegybank.
- **Célzott stimulusra alkalmas eszköz megteremtése:** a COVID-19-hez köthető pandémiás helyzet az ennek nyomán bevezetett korlátozó intézkedésekkel társulva világszerte jelentős gazdasági visszaesést eredményezett. A jelentős jövedelem-kiesés és a munkanélküliség társadalmi hatásainak enyhítésére a világ számos országában rendkívüli, azonnali, általános juttatás kifizetéséről döntött a fiskális szereplő. Viszont ennek az érintettekhez való gyors és célzott eljuttatása korántsem volt egyértelmű, így például az USA-adminisztráció csekkek kiállításába fogott. A hasonló esetekben szükséges gyors és célzott stimuluseszközök működőképességének biztosításához egy általános, lakossági körben széles hozzáférést biztosító DJBP jó alapot adhat.
- **A jegybank digitális jegybankpénz formájában akár hitelt is nyújthat a reálgazdaság számára,** amire a korai jegybankok esetében is találunk példát. A közvetlen jegybanki hitelezés erősítheti a monetáris transzmissziót, hiszen így a jegybank a gazdasági szereplők által érzékelt hitelkamatokra közvetlenül is hatást tudna gyakorolni. Azáltal, hogy a jegybank közvetlenül hatna a hitelkamatokra, akkor is fennmaradhat a monetáris transzmisszió, ha a hitelpiacok működésében zavar lép fel (Felcser et al., 2021). Emellett, a jegybank a hitelezési tevékenységével tompíthatja a hagyományos pénzügyi szereplők prociklikus működéséből fakadó gazdasági károkat is. A korai jegybankoktól sem volt idegen, hogy mérlegükben – kisebb arányban, de – közvetlen reálgazdasághoz kapcsolódó hiteleszközöket is tartsanak (Bindseil, 2019). Ugyanakkor a közvetlen jegybanki hitelezéssel kapcsolatosan a legfőbb kritika, hogy ezzel a jegybank maga lépne a bankrendszer helyébe, amely erre már megfelelő infrastruktúrával és kockázatvállalási gyakorlattal rendelkezik.
- Új platform kialakítása az innovatív szolgáltatásokra: a hosszú távú, a pénzügyi innováció robbanásszerű fejlődését lekövető központi infrastruktúra megteremtése kapcsán egyre több jegybank⁴ gondolja úgy, hogy egy teljesen új, alternatív, például akár okosszerződéseket is kezelni képes fizetési rendszerre lehet szükség, mely a meglévő rendszer kiegészítésével fokozatosan tudná bekapcsolni az új típusú fizetési megoldásokat, illetve az ezekre épülő újfajta üzleti megközelítéseket.

Társadalmi és közpolitikai megfontolások a digitális jegybankpénz bevezetése kapcsán

A fizetési rendszerbe történő közpolitikai beavatkozás és egy új, eddig nem alkalmazott, digitális jegybankpénzre vonatkozó megoldás melletti nyilvános elköteleződés abban az esetben várható a jegybankoktól, amennyiben azonosítható olyan egyértelmű piaci probléma, kudarc vagy közpolitikai megfontolás, ami a jelenlegi kereteken kívüli gondolkodást és egy új jegybanki megnyilvánulási formát indukál. A nemzetközi szakirodalom alapján az 1. ábra egy átfogó képet ad ezek lehetséges irányairól.

1. ábra: Közpolitikai megfontolások a digitális jegybankpénz kezdeményezések mögött

Forrás: BIS, jegybanki honlapok alapján saját szerkesztés

Bár tipikusan az egyes, már folyamatban levő jegybanki projektek mögött több ilyen tényező is megtalálható, a legelőrehaladottabb országok⁵ esetén közös pontként az alábbiak azonosíthatók:

- **A készpénz digitalizálása, a pénzügyi tranzaktálás lehetőségeinek kiterjesztése a pénzügyi bevonódás erősítésével:** a digitális fizetési megoldások terjedésével megnőtt az igény olyan, az állam által kibocsátott és garantált digitális fizetési eszközre, mely a készpénzhez hasonlóan általános elfogadottsággal rendelkezik, és digitális formában képes a fizetési eszköz funkciót betölteni. Az ingyenes, egyélesen hozzáférhető, biztonságos és gyors, jegybank által működtetett elektronikus fizetési rendszer képes lehet azon rétegek számára is megnyitni a pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetőségét, akik korábban kizárólag készpénzben végezték fizetési műveleteiket.
- **Fizetési eszköz és rendszer robusztus működtetése és annak biztosítása krízishelyzetekben is:** a jelenleg a magánszektor által biztosított elektronikus fizetési megoldások esetleges működési zavarainak áthidalásához szükséges lehet egy back-up rendszer kiépítése és fenntartása, aminek magától értetődő módon egy központi szereplő, például a jegybank működtetésében kell megvalósulnia. Ezen a rendszeren egy általánosan elfogadott és széles körben hozzáférhető, a készpénzhez

hasonlóan költség- és kockázatmentes digitális fizetési eszköz működtetése valósulna meg.

- **A pénzügyi szolgáltatások piacának fejlesztése, a verseny ösztönzése:** a valóban azonnali, alacsony költségű fizetési platformok kialakításához egy, a fizetési szolgáltatások alternatívájaként szolgáló DJBP jó kiindulópontul szolgálhat. Ugyanígy támogathat egy ilyen platform további fejlesztéseket, technológiai újításokat, például a fizetési tranzakciókhoz kötődő okosszerződések révén, ahol a fizetés teljesüléséhez kötötten további folyamatok indíthatók.

Elvárások egy digitális jegybankpénz keretrendszerrel szemben

A digitális jegybankpénz működési kereteinek kialakítása során a döntéshozók természetesen számos dilemmával és adott esetben kötöttséggel szembesülnek, így a kialakítási folyamatban mérlegelni szükséges a lehetséges előnyöket és hátrányokat. Néhány általános alapvetés azonban meghatározható a digitális jegybankpénz kialakítása kapcsán, melyek a lehetséges eszköz esetében relevánsak és támogatják, hogy az implementáció hosszabb távon is fenntartható és sikeres legyen (Brunnermeier et al., 2019; Adrian–Griffoli 2019; Auer et al., 2020; Kahn et al., 2018; Riksbank, 2018; BIS, 2020; ECB, 2020a). Fontos, hogy a digitális jegybankpénz bevezetése megfelelő közpolitikai motivációval rendelkezzen (i), illetve ne veszélyeztesse a jegybank alapvető monetáris és pénzügyi stabilitási céljait (ii), azaz az új típusú jegybankpénz megjelenése ne legyen negatív hatással se a monetáris politika általános vitelére, se a pénzügyi rendszer stabilitására és ne is korlátozza a jegybankot ezen mandátumainak való megfelelésében. Emellett alapvetően kiegészítő jellegű legyen (iii), tehát párhuzamosan tudjon működni a már jelenleg is elérhető egyéb pénztípusok (készpénz, kereskedelmi banki számlapénz, jegybanki számlapénz) mellett, ne szorítsa ki azokat. Végül fontos, hogy támogassa a pénzügyi és gazdasági hatékonyságot (iv), valamint segítse, akár ösztönözze az innovációt (v).

Egy tervezett digitális jegybankpénz keretrendszer kapcsán alapvetően az alábbi fontosabb funkcionális elvárások azonosíthatók (Fáykiss–Szombati, 2021):

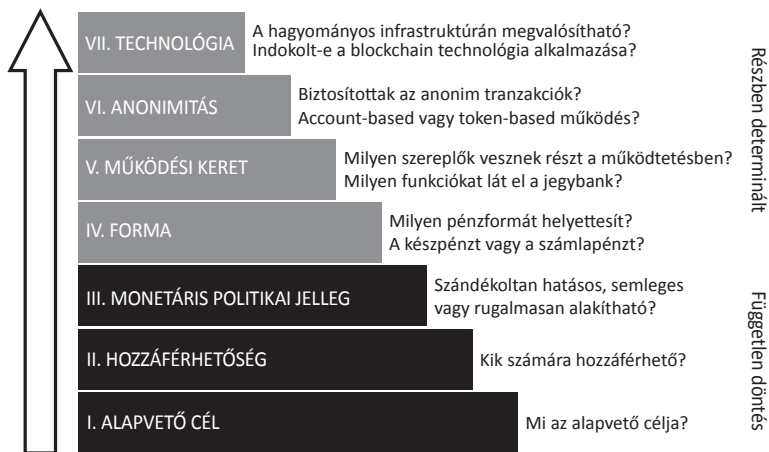
- **Jegybanki elvárások:** Jegybanki szempontból fontos elvárás, hogy a digitális jegybankpénz ellenálló, biztonságos legyen, és a fizetőeszköz jegybanki funkciónak megfelelően átváltható legyen egyéb pénzformára. Fontos a skálázhatóság, fokozatosan bővíthető legyen, képes legyen kezelni a nagyobb volumeneket és tranzakciószámokat is. Összhangban legyen ne csak a kibocsátására vonatkozó jogszabályi környezettel, hanem minden egyéb kapcsolódó jogi elvárással is.
- **Felhasználói igények:** A konkrét felhasználói igények fontossága erősen függ a digitális jegybankpénz potenciális felhasználói körétől. Az általánosan elérhető digitális jegybankpénz esetében az ügyfelek gyors, felhasználóbarát, könnyen átlátható és olcsó szolgáltatást szeretnének igénybe venni, a nap 24 órájában, a hét minden napján.
- **Piaci szempontok:** Fontos, hogy a digitális jegybankpénz interoperábilis, azaz az egyéb fizetési rendszerek vonatkozásában átjárható legyen. Támogassa a komparatív előnyök kihasználását, ösztönözze a versenyt a kiegészítő szolgáltatások terén, flexibilis és akár modulárisan bővíthető legyen.

Az elvárások vonatkozásában érdemes kiemelni, hogy bár ezek az alapvető funkcionális elvárások általánosnak tekinthetők, természetesen kritikus jellegük érdemben függ a digitális jegybankpénz egyéb tervezési kereteitől, különös tekintettel a hozzáférők körére. Egy alapvetően „wholesale” (a pénzügyi szereplők számára elérhető) digitális jegybankpénz esetében például az ellenállóság, biztonság, skálázhatóság kritikus elvárás, míg a költséghatékonyság vagy a felhasználóbarát működés kevésbé hangsúlyos. Ezzel szemben egy alapvetően „retail”, azaz a lakossági kör számára elérhető digitális jegybankpénz kapcsán megnőhet a felhasználóbarátságra, az inkluzivitásra vagy a modularitásra vonatkozó elvárások jelentősége.

Fontosabb döntési pontok, megfontolások a digitális jegybankpénz tervezése során

Ahogy azt a korábbiakban jeleztük, a digitális jegybankpénz működési kereteinek kialakítása során a döntéshozók számos dilemmával és adott esetben kötöttséggel szembesülnek. Ebben a keretben alapvetően hét fontosabb döntési lépcsőfok azonosítható, amelyeket hasznos mérlegelni egy digitális jegybankpénz kialakítása során (2. ábra). Ezen döntési pontok alapvetően egymásra épülnek.

2. ábra: Döntési „lépcsők” egy digitális jegybankpénz rendszer tervezése kapcsán

Forrás: Fáykiss–Szombati (2021).

Az első három „lépcsőfok” esetében még viszonylag nagy a szabadságfok az egyes dimenziók vonatkozásában, ezt követően azonban számos döntés már részben determinált lehet (Fáykiss–Szombati, 2021):

- I. Az alapvető cél meghatározása**, amelyben rögzíthető, hogy mi a motivációja a digitális jegybankpénz bevezetésének.
- II. A hozzáférhetőség meghatározása**, azaz annak rögzítése, hogy mely gazdasági és társadalmi szereplőknek lesz közvetlen hozzáférésük a digitális jegybankpénzhez.

- III. A monetáris politikai jelleg meghatározása**, annak rögzítése, hogy a monetáris politika szempontjából aktív, semleges, esetleg rugalmasan alakítható eszköz lesz-e a digitális jegybankpénz, alkalmaz-e a jegybank bizonyos korlátozásokat (például a számlán tartható összegre vagy tranzakcióméretre vonatkozóan).
- IV. A digitális jegybankpénz konkrét formájának meghatározása**, azaz milyen pénzfornának feleltethető meg (készpénz, számlapénz stb.) és milyen funkciói lehetnek. Ebben a kérdéskörben releváns, hogy a digitális jegybankpénz „token” alapú (alapvetően birtokláshoz kötött, pl. privát kulcs, digitális eszköz) vagy „számla” alapú (tulajdonoshoz kötött, hasonlóan a bankszámlákhoz).
- V. A működési keretek rögzítése**, azaz mely szereplők vesznek részt a működtetésben, és ennek kapcsán milyen funkciókat fog ellátni a jegybank.
- VI. Az anonimitás kezelésének rögzítése**, ahol meghatározható, hogy lehetséges-e anonim tranzakciók végrehajtása, és ha igen, akkor milyen korlátozások mentén, milyen szinteken („több szintű anonimitás kezelés”).
- VII. Az alkalmazott technológia meghatározása**, azaz a hagyományos infrastruktúrán működne-e a rendszer vagy esetleg egyéb, akár blockchain alapú rendszer kerülne kialakításra.

NEMZETKÖZI TAPASZTALATOK ÉS FŐBB KUTATÁSI, MEGVALÓSÍTÁSI IRÁNYOK A DIGITÁLIS JEGYBANKPÉNZ KAPCSÁN

Ma már globálisan a jegybankok jelentős része valamilyen szinten kutatja a digitális jegybankpénz kérdéskörét (3. ábra). A BIS friss felmérésében (Boar–Wehrli, 2021) 65 jegybankot – köztük az MNB-t – kérdezett meg, eredményeik alapján a kutatásban résztvevő jegybankok 86 százaléka foglalkozik a digitális jegybankpénz témakörével, 60 százalékuk már kísérleteket folytat, míg 14 százalékuk fejlesztési fázisban tart.

3. ábra: Digitális jegybankpénz világtérkép

Forrás: Auer et al., (2020), jegybanki honlapok alapján MNB szerkesztés

A felmérés jelentőségét mutatja, hogy a megkérdezett jegybankok országai a globális GDP 91 százalékáért felelnek. Ezért nem meglepő, hogy – a tanulmány korábbi részében bemutatott motivációk mellett – ma már a kimaradás kockázata is ösztönzi a központi bankokat a kutatás megkezdésére. Fontos azonban megjegyezni, hogy a DJBP projektek fokozatos bejelentése ellenére a jegybankok részéről – pár kivételtől eltekintve – továbbra sem született hivatalos döntés digitális jegybankpénz jövőbeli kibocsátásáról.

Európa egyelőre lemaradóban van más régiókhoz képest. A digitális jegybankpénz projektek sorozatos bejelentése mellett érdemes külön elemezni azok érettségi szintjét. A kutatási fázis elindítása alacsony belépési küszöbnek tekinthető, ugyanakkor egy pilot program bejelentése már magasabb elköteleződést igényel. A PwC (2021) által készített digitális jegybankpénz érettségi index megmutatja, hogy mely országok tekinthetők úttörőnek (4. ábra). Az eredmények alapján megállapítható, hogy az európai régió országaihoz képest az ázsiai, karibi és dél-amerikai országok előrébb állnak a digitális jegybankpénzek fejlesztésében. Az ún. „retail” digitális jegybankpénz tekintetében a feltörekvő, fejlődő országok, míg az ún. „wholesale” digitális jegybankpénzt illetően a fejlett országok tartoznak az élmezőnybe (PwC, 2021). Ez azzal magyarázható, hogy a fejlett országok jól működő, kiépített fizetési rendszerrel rendelkeznek, ezért azok új alapra helyezése „retail” digitális jegybankpénz által kevesebb előnnyel és nagyobb kockázattal járna, mint a fejlődő országok esetében. Ezzel szemben a „wholesale” digitális jegybankpénz a fejlett bankközi és tőkepiaccal rendelkező országok számára kínál vonzó lehetőségeket.

4. ábra: PwC digitális jegybankpénz érettségi index

"Retail" DJBP	"Wholesale" DJBP
1. Bahama-szigetek	1. Thaiföld
2. Kambodzsa	2. Hong Kong
3. Kína	3. Szingapúr
4. Ukrajna	4. Kanada
5. Uruguay	5. Egyesült Királyság
6. Ecuador	6. Franciaország
7. Kelet-karibi Államok Szervezete	7. Dél-afrikai Köztársaság
8. Svédország	8. Európai Unió (Eurózóna)
9. Dél-Korea	9. Egyesül Arab Emírségek
10. Törökország	10. Japán

Forrás: PwC (2021)

Az első hivatalos, általános digitális jegybankpénz kibocsátója a Bahama-szigetek. A szigetországban 2020 októberében (CBoB, 2020) hivatalosan kibocsátották a „Sand” dollárt, a világ első „retail” digitális jegybankpénzét. A jegybank elsődleges motivációja a pénzügyi bevonódás támogatása volt. Az ország földrajzi adottságai miatt a lakosság bizonyos részét

a kereskedelmi banki hálózat nem tudta hatékonyan kiszolgálni, és a készpénzlogisztika is akadályokba ütközött. A digitális jegybankpénzen keresztül a központi bank lehetőséget látott a pénzügyi bevonódás közvetlen támogatására és a tranzakciós költségek csökkentésére. Az állampolgárok és a vállalatok ellenőrzött pénzügyi közvetítőkön keresztül nyithatnak digitális pénztárcát a „Sand” dollár használatához. Az alkalmazott KYC⁶/AML⁷ keretrendszerben többszintű digitális pénztárca érhető el, két szint a lakosság, míg egy a vállalatok számára. Az első lakossági szinten nincs szükség személyazonosító bemutatására, ugyanakkor maximum 500 dollár tárolási és 1500 dollár havi tranzakciós keret áll rendelkezésre. A második szinten a kereskedelmi banki számlanyitáshoz hasonló azonosítási kritériumokat kell teljesíteni, viszont a tárca használata kevésbé limitált. A pénzügyi stabilitási kockázatok – így a hirtelen vagy nagy mennyiségű kereskedelmi banki forráskiáramlás – mérséklése érdekében minden elérhető szinten mennyiségi korlátozás van érvényben (CBoB, 2019, 2021).

Kína, a világ második legnagyobb gazdasága az egyik legelőrehaladottabb „retail” digitális jegybankpénz projekttel rendelkezik (e-CNY). A digitális jüan éles tesztelése már több kínai régióban zajlik, közel 21 millió lakossági digitális jegybankpénz számlanyitás mellett. A digitális jegybankpénz fejlesztése mögött esetükben három fő motiváció húzódik meg. Az első, hogy a modern, digitális társadalmi igények mellett is biztosítani tudja a központi bank a jegybankpénzhez való hozzáférhetőséget és annak használhatóságát, ezáltal pedig a pénzügyi bevonódás támogatását. A második cél a lakossági fizetési piac hatékonyságának, biztonságának és a piaci verseny ösztönzése. A fizetési piac természetéből adódóan kedvez a nagyvállalatoknak, az erős hálózati externáliáknak köszönhetően (Kiff et al., 2020), ez pedig bizonyos közpolitikai célok sérülését, piaci kudarcok megjelenését okozhatja. A harmadik motiváció a jüan nemzetközi szerepének támogatása és a határon átnyúló tranzakciók hatékonyságának javítása. A PBoC egy kétszintű hibrid modellt alkalmaz, melyben a végső felhasználók ellenőrzött pénzügyi közvetítőkön keresztül férnek hozzá a digitális jüanhoz. A Bahama-szigetekenél láttakhoz hasonlóan Kínában is többszintű digitális pénztárcák érhetők el a KYC elvárások függvényében. A Pekingben megrendezett 2022-es téli olimpián az e-CNY tesztelésének további szélesítése várható (PBoC, 2021).

Az Európai Unióban továbbra is a svéd jegybank e-korona projektje a legelőrehaladottabb (lásd Riksbank, 2021), de az EKB digitális eurója kapcsán is fontos lépések történtek. 2020 októberében jelent meg az első átfogó jelentés a digitális euróval kapcsolatban, és ezzel párhuzamos bejelentésre került egy társadalmi konzultáció, melynek célja a lakosság és az üzleti szféra bevonása volt a digitális euro koncepciójának megalkotásába (ECB, 2020a). Az eredmények kiértékelése után megszületett a hivatalos döntés a digitális euro két éves kutatási fázisának elindításáról (ECB, 2021a). A kutatás célja, hogy felkészítse a jegybankot a digitális euro kifejlesztésére és bevezetésére, mely várhatóan további három évet fog igénybe venni (Panetta, 2021). Emellett publikálásra kerültek az EKB és az eurózóna nemzeti bankjainak közös kísérleti eredményei, melyekben a különböző technológiai modellek megvalósíthatóságát vizsgálták: a centralizált számla-alapú és a decentralizált elosztott főkönyvi technológiára (DLT) épülő megoldásokat, illetve azok összekapcsolhatóságát (ECB, 2021b).

A „wholesale” digitális jegybankpénz tekintetében egyelőre várat magára az első hivatalos kibocsátás, de a nemzetközi projektek közül több rendkívül előrehaladott állapotban

tart. Általánosan megfigyelhető, hogy a „retail” digitális jegybankpénzhez képest a kutatási fázisok rövidebbek, de a pilot programok sokáig elhúzódnak (PwC, 2021). Ez azzal is magyarázható, hogy az eddigi nemzetközi tapasztalatok alapján többszintű pilot programokat végeznek a központi bankok. Rendszerint az első szinten saját hatáskörön belüli felhasználási esetek tesztelése zajlik, míg a következő fázisban nemzetközi együttműködésen keresztül, a határon átnyúló folyamatok vizsgálata. Jó példa erre a Svájci Nemzeti Bank (SNB) Helvetia projektje, melynek keretében először azt tesztelték, hogy a pénzügyi piaci elszámolások a hagyományos elszámolási folyamatokat kiváltva helyettesíthetők-e DLT technológián alapuló elszámolási rendszerrel (SNB et al., 2020). A projekt folytatásaként is értelmezhető Projekt Jura során pedig a francia központi bankkal együttműködve a „wholesale” DJBP határon átnyúló tranzakciókban betölthető szerepét vizsgálják (SNB et al., 2021). A szingapúriak projektje hasonló utat járt be, a jelenleg is futó Project Dunbar a Szingapúri Monetáris Hatóság (MAS) korábbi sikeres Project Ubin kísérletére épül, és a projekt célja a többszereplős digitális jegybankpénz együttműködési modellek tervezése, fejlesztése és tesztelése a határokon átnyúló tranzakciókhoz, elszámolásokhoz (MAS, 2021). A projektben a BIS Innovation Hub mellett részt vesz az ausztrál, maláj és dél-afrikai központi bank is (BIS, 2021a). Mindenképp említést érdemel még a Multiple CBDC Bridge (m-CBDC Bridge) projekt, melynek célja egy működő többszereplős digitális jegybankpénz prototípus kifejlesztése, amely támogatja az azonnali, határokon átnyúló PVP⁸ műveleteket több pénznemben (BIS, 2021). Szintén egy korábbi kísérletre, a Bank of Thailand és a hong-kong-i monetáris hatóság korábbi közös projektjére épül (Project Inthanon-LionRock), amely során a határon átnyúló tranzakciók hatékonyságának javítását vizsgálták elosztott főkönyvi technológiát felhasználva (BIS, 2021b). A nemzetközi gyakorlat alapján egyértelmű, hogy a „wholesale” digitális jegybankpénz lehetőségeit a határon átnyúló tranzakciók hatékonyságának növelésében többszereplős együttműködési projektek keretében lehet igazán feltárni.

JEGYZETEK

¹ <https://novekedes.hu/mag/a-penzforradalom-evei-jonnek>

² Például a Banque de France elnöke Francois Villeroy de Galhau úgy nyilatkozott, hogy „Európának minél gyorsabban lépnie kell a digitális pénzt illetően, mielőtt kockáztatná a monetáris szuverenitás erodálódását” (<https://www.reuters.com/business/monetary-sovereignty-risk-push-digital-euro-french-central-banker-2021-06-29/>)

³ A legjelentősebb jegybankok közül a korábban a témához szkeptikusan hozzáálló Európai Központi Bankban, a FED-ben, de a PBoC-ban is.

⁴ Példaként megemlíthető az EKB, a Bank of England vagy a Monetary Authority of Singapore.

⁵ Például a Bahama-szigetek, Kína, Kambodzsa.

⁶ Know Your Customer

⁷ Anti Money Laundering

⁸ Payment versus payment

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ábel István – Lehmann Kristóf – Tapaszi Attila (2016): A pénz és a bankok ellentmondásos kezelése a makroökonomiában. *Hitelintézeti Szemle*. 15. 33-58.
- Adrian, Tobias – Mancini-Griffoli, Mancini (2019): The rise of digital money, *IMF FinTech Notes*, no. 19/001, July.
- Auer, Raphael – Haene, Phillip – Holden, Henry (2020): *Multi CBDC arrangements and the future of cross-border payments*, BIS papers, forthcoming.
- Auer, Raphael – Cornelli, Giulio – Frost, Jon (2020): *Rise of the central bank digital currencies: drivers, approaches and technologies*.
- Bernoth, Kerstin – Gebauer, Stefan (2017): *Monetary Policy Implications of Financial Innovation*. Európai Parlament, Monetary Dialogue, May 2017. Elérhető: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/118905/DIW_FINAL%20upload.pdf
- Bindseil, Ulrich (2019): *Central banking before 1800: a rehabilitation*, Oxford University Press, 2019.
- Bindseil, Ulrich (2020): Tiered CBDC and the financial system. *Working Paper Series* No. 2351, European Central Bank, January, 2020.
- BIS (2020): *Central bank digital currencies: foundational principles and core features*, Report no. 1, October.
- BIS (2021a): *BIS Innovation Hub and central banks of Australia, Malaysia, Singapore and South Africa will test CBDCs for international settlements*.
- BIS (2021b): *Central banks of China and United Arab Emirates join digital currency project for cross-border payments*.
- Boar, Codruta – Wehrli, Andreas (2021): Ready, steady, go? – Results of the third BIS survey on central bank digital currency (*BIS Papers*, No 114). Bank for International Settlements.
- Boldizsár Anna – Marincsák Kálmán Árpád – Sisák- Balázs - Tóth Daniella (2021): A digitális jegybankpénz lesz az új készpénz? – A digitális jegybankpénz helye a pénzügyi rendszerben. Magyar Nemzeti Bank. In: *Egy új kor hajnalán – Pénz a XXI. században*.
- Borio, Claudio (2019): On money, debt, trust and central banking. *BIS Working Papers* 763, Bank for International Settlements.
- Brunnermeier, Marcus – James, Harold – Landau, Jean-Pierre (2019): The digitalization of money, *NBER Working Papers*, no. 26300, September.
- Carstens, Agustín (2018): Előadás: *Money in the digital age: what role for central banks?* Elérhető: <https://www.bis.org/speeches/sp180206.pdf>
- Central Bank of The Bahamas (2019): *PROJECT SAND DOLLAR: A Bahamas Payments System Modernisation Initiative*.
- Central Bank of The Bahamas (2020): *The Sand Dollar is on Schedule for Gradual National Release to The Bahamas in mid-October 2020*
- Central Bank of The Bahamas (2021): *Consumer-Centric Aspects of the Proposed Regulations for the Bahamian Digital Currency*.
- Committee on Payments and Market Infrastructures and Markets Committee (2018): *Central bank digital currencies*, March.
- Dodgson, Mark – Gann, David Michael – Wladwsky-Berger, Irving – Sultan, Naveed – George, Gerard (2015). Managing Digital Money. *The Academy of Management Journal*. 58. 325-333. 10.5465/amj.2015.4002
- European Central Bank (2020a): *Report on digital euro*, October.
- European Central Bank (2020b): *Stablecoins: Implications for monetary policy, financial stability, market infrastructure and payments, and banking supervision in the euro area*. ECB Occasional Paper Series No 247 / September 2020.
- European Central Bank (2021a): *Eurosystem launches digital euro project*.
- European Central Bank (2021b): *Digital euro experimentation scope and key learnings*.
- Fáykiss Péter – Szombati Anikó (2021): A digitális jegybankpénz koncepcionális keretei. Magyar Nemzeti Bank. In: *Egy új kor hajnalán – Pénz a XXI. században*.
- Felcsér Dániel – Kuti Zsolt – Török Gergő (2021): Digitális fordulat a monetáris politikában? - A digitális jegybankpénz monetáris politikai vetületei. Magyar Nemzeti Bank. In: *Egy új kor hajnalán – Pénz a XXI. században*.
- Graeber, David (2015): *Debt: The First 5,000 Years*.
- Horváth Balázs István – Horváth Gábor (2021): Globális készpénz alternatívák és hatásuk a monetáris politikai

- implementációra. Magyar Nemzeti Bank. *Egy új kor hajnalán – Pénz a XXI. században*.
- Kahn, Charles M. – Rivadeneyra, Francisco – Wong, Tsz-Nga (2018): Should the central bank issue e-money?, *Bank of Canada Staff Working Paper*, 2018-58, December.
- Kiff, John – Alwazir, Jihad – Davidovic, Sonja – Farias, Aquiles – Khan, Ashraf – Khiaonarong, Tanai, Malaika, Majid – Monroe, Hunter – Sugimoto, Nobu – Tourpe, Hervé – Zhou, Peter (2020): *A Survey of Research on Retail Central Bank Digital Currency* (WP/20/104). International Monetary Fund.
- Matolcsy György (2020): *A pénzforradalom évei jönnek*. Elérhető: <https://novekedes.hu/mag/a-penzforradalom-evei-jonnek>
- Monetary Authority of Singapore (2021): Multi-CBDCs: Designing a digital currency stack for governability. *NBER Working Paper* No. 26300, National Bureau of Economic Research.
- Panetta, Fabio (2021): *Preparing for the euro's digital future*.
- People's Bank of China (2021): *Progress of Research & Development of E-CNY in China*.
- Potter, William (1650): *The Key of Wealth*, Kessinger Publishing, 2010.
- PwC (2021): *PwC CBDC global index* (1st Edition).
- Richards, Tony – Thompson, Chris – Cameron, Dark (2020): *Retail Central Bank Digital Currency*. RBA Bulletin. Elérhető: <https://www.rba.gov.au/publications/bulletin/2020/sep/retail-central-bank-digital-currency-design-considerations-rationales-and-implications.html> Letöltve: 2021.08.27.
- Riksbank (2018): *The Riksbank's e-krona project*, report 2, October.
- Riksbank (2021): *E-krona pilot: Phase 1*.
- Swiss National Bank, Bank for International Settlements & SIX Group AG. (2020): *Project Helvetia: Settling tokenised assets in central bank money*.
- Swiss National Bank, Banque de France & Bank for International Settlements. (2021): *Innovation Hub collaborate for experiment in cross-border wholesale CBDC*.
- Szalai Zoltán (2021): A digitális pénzek pénzülméleti és nemzetközi spillover aspektusai. Magyar Nemzeti Bank. In: *Egy új kor hajnalán – Pénz a XXI. században*.

Drabancz Áron – Marosi Anna – Palicz Alexandr

Hitelezés válsághelyzetben – 2008 vs 2020

Lending in crisis – 2008 vs 2020

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért és mennyiben térnek el a 2008-as krízis, illetve a 2020-as koronavírus-válság kitörését követő hazai hitelezési folyamatok. 2008-ban a fiskális és monetáris politikai mozgástér, valamint a makroprudenciális eszköztár hiánya, és az addigi egészségtelen szerkezetű hitelezés a bankrendszer prociklikus viselkedéséhez és a hitelezés visszafogásához vezetett, elmélyítve a reálgazdasági válságot. A 2020-as krízis ugyanakkor jóval stabilabb makrogazdasági helyzet, kevésbé kockázatos szerkezetű hitelállomány, illetve egy kialakult, átfogó szabályozói keretrendszer mellett érte hazánkat. Mindez azt eredményezte, hogy a hitelállomány összességében a reálgazdaság visszaesése ellenére is bővült a válságot követő időszakban. A kedvező hitelfolyamatokban kiemelten jelentős szerepe volt a nagyvolumenű garancia- és hitelprogramoknak és a törlesztési moratóriumnak is, amit a bankok hitelezési kapacitásának fenntartását elősegítő makroprudenciális intézkedések is támogattak.¹

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G20, H12

Kulcsszavak: koronavírus-válság, hitelezés, krízismenedzsment

Summary

In our study, we analyse why and how much the Great Financial Crisis of 2008 and the post-Covid trends in lending differ in Hungary. In 2008, the lack of monetary and fiscal room for manoeuvre, coupled with the missing macroprudential framework and the unhealthy lending structure caused a credit crunch, which amalgamated the procyclical nature of the banking

DRABANCZ ÁRON, MNB elemző, (drabancza@mnbb.hu), MAROSI ANNA, MNB közgazdasági elemző, (marosia@mnbb.hu), PALICZ ALEXANDR, MNB közgazdasági elemző, (palicza@mnbb.hu).

sector and resulted in the deepening of the economic downturn. When the Covid-crisis arrived however, Hungary had a significantly sounder macroeconomic and lending structure, and a complex, developed macroprudential framework. All of this helped to underpin credit dynamics during the economic downturn. The large volume of guarantee and loan programmes and the payment moratorium played a pivotal role in this positive outcome, which was also supported by macroprudential measures maintaining the lending capacity of banks.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G20, H12

Keywords: coronavirus crisis, lending, crisis management

BEVEZETÉS

2020 elején az egész világon gyorsan elterjedő koronavírus korábban nem tapasztalt sokkot eredményezett. Az azonnali járványügyi hatások, a globális ellátási láncok megszakadása, illetve a társadalmi távolságtartást célzó intézkedések következtében a világ gazdasága, így hazánk is egyszerre szembesült a kínálati és a keresleti oldal szűkülésével (OECD, 2020), mely során a gazdasági visszaesés mértéke a 2008-as válságban tapasztalt csökkenést is felülmúlta (KSH, 2021).

A pénzügyi rendszer eredendően prociklikus, azaz a bankok hitelezési tevékenysége és profitabilitása együtt mozog a gazdaság rövid távú konjunktúraciklusaival, sőt „ráerősít” arra. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy a gazdasági folyamatok volatilisabbá váljanak, a gazdasági ciklus amplitúdója pedig növekedjen (Horváth et al., 2002). A bankrendszer tehát természetéből fakadóan elmélyítheti a gazdasági visszaeséseket. Egy olyan jellegű makrogazdasági sokk, mint amelyet a koronavírus okozott, több csatornán keresztül is hat a hitelpiacra: az ellátási láncok zavarai és a lezárásokkal érintett ágazatokban (turizmus, vendéglátás, szórakoztatóipar, feldolgozóipar, szállítás) megfigyelt keresletcsökkenés kedvezőtlen munkapiaci- és jövedelmi hatásokat eredményez, amely a lakossági portfólió kockázatoságának növekedéséhez vezet. Az aggregált jövedelem visszaesése ugyanakkor a vállalati jövedelmezőség csökkenésével is jár, amely a késedelmes vagy nemteljesítő hitelporfóliót is növelheti. A gazdasági szereplők a bizonytalan környezetben csökkentik hitelkeresletüket, a bankok pedig a hitelporfólió kockázatainak mérséklése érdekében visszafogják hitelkínálatukat. A hitelezés visszaesése és a kockázati költségek emelkedése a banki jövedelmezőségre és ezen keresztül a tőke megfelelésre is negatívan hathat, ráadásul a recesszióból történő kilábalást is hátráltatja (Darvas, 2013), ilyen módon felerősítve a dekonjunktúrát (Borio et al., 2001; Adrian–Shin, 2008).

Annak érdekében tehát, hogy a bankrendszer ne mélyítse el a gazdasági sokkokból fakadó dekonjunktúrát, kiemelkedően fontos a hitelezési kapacitás fenntartása. Mindezt fiskális és monetáris politikai ösztönzőkkel, valamint makroprudenciális eszközökkel is biztosíthatják a hatóságok. A tanulmányban bemutatjuk, hogy ebben jelentősen eltér a koronavírussal kapcsolatos (hazai) válságkezelés a 2008-as válságtól. Míg a 2008-as válság során a fiskális és monetáris politikai mozgástér, valamint a makroprudenciális eszközrendszer hiánya következ-

tében a hitelezés nagyarányú visszafogása „credit crunch”-ot eredményezett, addig a jelenlegi válsághelyzetben fennmaradt a hitelezés bővülése.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. fejezetben bemutatjuk, hogy a koronavírus járvány kitörésekor mennyiben volt más a makrogazdasági és a hitelpiaci helyzet Magyarországon a 2008-as válság előtt tapasztaltakhoz képest. A 3. fejezetben a vállalati, míg a 4. fejezetben a lakossági hitelpiaci folyamatokra térünk ki részletesen. Az 5. fejezetben a 2008-as válság után kialakított makroprudenciális keretrendszer koronavírusra adott válaszlépéseit mutatjuk be, míg a 6. fejezetben a fizetési moratórium hazai tapasztalatairól értekezünk.

A BANKRENDSZERBEN FELÉPÜLT KOCKÁZATOK ALAKULÁSA

A 2007 nyarán az Egyesült Államok másodrendű jelzáloghitel-piacáról kiinduló, majd a fejlett és feltörekvő piacokra is gyorsan áterjedő válság során egyértelművé vált, hogy a bankrendszer kulcsfontosságú a gazdaság egészséges működése szempontjából, és annak egyensúlytalansága komoly következményekkel jár. A koronavírus kitörését követő helyzetet a 2008-as krízissel összevetve ugyanakkor számos eltérés látszik: míg a 2007-2008-as pénzügyi válság a pénzügyi intézmények mérlegéből terjedt át a reálgazdaságra, a jelenlegi válsághelyzet a reálgazdaság oldaláról indult. Hazánkat a 2008-at megelőző időszakkal ellentétben stabil makrogazdasági helyzetben (alacsonyabb és csökkenő mértékű GDP-arányos államadósság, stabil finanszírozási szerkezet, alacsony munkanélküliségi ráta) érték a pandémiából származó sokkok (1. táblázat).

1. táblázat: Magyarország válságot megelőző egyes gazdasági mutatóinak alakulása

	Indikátor	2008	2019
Reálgazdasági teljesítmény	A GDP növekedése (előző év azonos időszakához képest, %)	0,9	4,9
	Munkanélküliségi ráta (15-74 év, %)	7,8	3,3
Államadósság és költségvetés	Államadósság (a GDP százalékában)	71,8	66,3
	Devizaadósság aránya a központi államadósságon belül (%)	37,4	17,4
	Külföldiek aránya az adósságon belül (%)	51,4	33,9
	Költségvetési egyenleg (a GDP százalékában)	-3,7	-2,0
Külső egyensúly	Folyó fizetési mérleg egyenlege (a GDP százalékában)	-7,1	-0,8
	Nettó külső adósság (a GDP százalékában)	52,6	7,9
	Bruttó külső adósság (a GDP százalékában)	97,1	53,3

Forrás: MNB (2020a)

Érdemi különbséget jelent, hogy ezzel párhuzamosan a hazai bankrendszer ellenálló képessége is jelentősen javult az elmúlt évtizedben (2. táblázat). A bankok kellő likviditással és jövedelmezőséggel, valamint egészséges mérlegekkel rendelkeztek ahhoz, hogy hozzájáruljanak a pandémia hatásainak tompításához.

2. táblázat: A magyar bankrendszer egyes mutatói 2008-ban és 2019-ben

Fő bankrendszeri mutatók (%)	2008	2019
Likvid eszköz /összes eszköz	10	30,9
Hitel/betét	152	75
Külföldi források/összes forrás	34	12,7
90 napon túl késedelmes hitelek aránya	4,6	2
Tőkemegfelelési-mutató	11,2	20,6
Nettó NPL/szavatoló tőke	16	2
Sajáttőke-arányos jövedelmezőség	11,3	11,6
Eszközarányos működési költségek	2,4	2
Devizahitelek aránya (háztartás)	67	0,5
Változó kamatozású jelzáloghitelek aránya	77,5	48,7
Vállalati hiteldinamika (év/év)	6,5	13,9
Lakossági hiteldinamika (év/év)	19,1	16,7

Megjegyzés: A változó kamatozású jelzáloghitelek aránya 2008-ra vonatkozóan szakértői becslés alapján.

Forrás: MNB (2020a)

A magánszektor banki hitelállományának szerkezete is érdemben egészségesebb volt a koronavírus kitörésekor a 2007-2008-as gazdasági válságot megelőző időszakénál, ami ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a koronavírus hitelpiacra gyakorolt hatása limitált maradjon.

A vállalati hitelezés összetétele jóval kedvezőbben alakult a koronavírus megelőzően a 2007-2008-as gazdasági válsághoz viszonyítva. Egyrészt a hitelpiacot nem jellemezte a túlzó mértékű deviza (projekt)hitelezés, melynek hatására 2008 után a nemteljesítő hitelállomány növekedésével párhuzamosan egészen 2015-ig az állomány csökkenése volt jellemző (Matolcsy, 2020). Másrészt, részben az előző válság örökségeként, a vállalatok eladósodottsága alacsony volt, a vállalati hitelállomány GDP-arányos volumene csupán 17,2 százalékot tett ki 2019 év végén, mely a negyedik legalacsonyabb volt az Európai Unión belül.

A koronavírus megelőzően fennállt, kedvező vállalati hitelezési szerkezet kialakulásában érdemi szerepet játszottak a 2008-as válság kezelésére bevezetett jegybanki lépések is: a monetáris politikai eszköztár új, célzott elemeként 2013 júniusában a jegybank elindította a Növekedési Hitelprogramot (NHP) a kkv-k hitelezésében tapasztalt tartós piaci zavar enyhítésére. A hosszú távra elérhető fix, kedvező kamatszint kiszámíthatóságot biztosított a kkv-k számára, így számottevően élénkítette a hitelkeresletet a vállalkozások oldaláról; emellett a hitelintézeteknél fokozta a versenyt az ügyfelek megszerzéséért és megtartásáért, így a hitelezési hajlandóságot is növelte és hozzájárult a hitelkondíciók lazításához. A konstrukció nem csak a résztvevő vállalkozások számára jelentett kiszámítható és alacsonyabb kamatterhet, de a verseny fokozásán keresztül – a kamatsökkentési ciklussal párhuzamosan – a piaci alapú hitelek kamatainak mérséklődéséhez is hozzájárult.

A 2017. március 31-én lezárult NHP a kkv-hitelezés meghatározó tényezője volt: a 2013. júniusi indulás óta közel 40 ezer mikro-, kis- és középvállalkozás jutott kedvező finanszírozáshoz több mint 2,8 ezer milliárd forint összegben. A program érdemben hozzájárult a hitelezési fordulat megvalósulásához: az NHP elindítását követően a kkv-hitelezés korábban tapasztalt évi 5-7 százalékos visszaesése megállt, majd 2015-től fokozatosan emelkedésnek indult (MNB, 2017). Az MNB ezt követően, 2019 elején indította el az NHP *fix* konstrukciót annak érdekében, hogy a beruházások finanszírozásában emelkedjen a kiszámíthatóbb, rögzített kamatozású termékek részaránya. A részt vevő hitelintézetek a 2020. május 29-ig elérhető konstrukció keretében több mint 17 ezer vállalattal kötöttek hitel- vagy lízingszerződést több mint 500 milliárd forint összegben².

A 2008-as válságot megelőzően a *lakossági* hitelezés szerkezete is egészségtelen volt. A forinthitelek árjellegű kondíciójánál jóval kedvezőbb feltételekkel bíró devizahitelek az euro, japán jen, és legfőképp svájci frankban történő eladásodás felé terelték a jelentős hitelkereslettel bíró lakosságot, szignifikáns árfolyamkockázatnak kitéve a szegmenst. 2008-ban a fennálló lakossági hitelállomány több mint kétharmada devizában denominált hitel volt (2. táblázat).

A bankok között kialakult erős, kockázat alapú verseny miatt ráadásul olyan adósok is devizahitelhez jutottak, akiknek a jövedelmi helyzete nem garantálta a tartós fizetőképességet. Súlyosbította a helyzetet, hogy a szerződések olyan jogszabályi környezetben keletkeztek, amely lehetőséget adott a bankok számára, hogy a szerződéses feltételeket a futamidő során egyoldalúan módosítsák, így az adósok az árfolyamkockázat vállalásán túl kamatkockázatot is viseltek (Dancsik et al., 2017).

Mindez jelentősen növelte a lakossági portfólió rizikóit. A 2008-as válságot megelőző kockázat alapú verseny, majd a bekövetkező válság kedvezőtlen munkapiaci hatásai és az árfolyam gyengüléséből, illetve a banki egyoldalú kamatemelésekből fakadó (MNB, 2012a:46-47) jelentős adósságszolgálati tehernövekedés szignifikáns nemteljesítéshez vezetett a szegmensben: a 90 napon túl késedelmes jelzáloghitel állomány 2014 végére már a teljes jelzáloghitel-portfólió negyedét tette ki, mintegy 140 ezer adóst érintve (Dancsik et al., 2015).

A pandémiát megelőzően fennálló háztartási portfólió ugyanakkor jóval egészségesebb szerkezetű volt a tizenkét évvel azelőttinél. Egyfelől, 2015 óta a lakossági hitelállomány szinte teljes egésze forintban denominált, védve az adósokat az árfolyamkockázattól. Ebben jelentős szerepe volt a deviza- és deviza alapú fogyasztói jelzáloghitelek 2014. őszi forintosításának, majd a jelzáloghiteleken kívüli fogyasztói deviza-, illetve deviza alapú hitelek konverziójának is³ (bővebben lásd Dancsik et al., 2017).

A transzparens árazást másfelől a fogyasztónak nyújtott hitelről szóló 2009. évi CLXII. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2014. évi LXXVIII. törvény („fair” bank törvény) is támogatja, amely átláthatóvá és ezáltal követhetővé tette a fogyasztói hitelszerződések kamatának alakulását, ezzel is hozzájárulva a törlesztés kiszámíthatóságához.

A fennálló hitelállomány emellett ellenállóbb a kamatsokkokkal szemben is: az újonnan szerződött jelzáloghitelek piacán gyakorlatilag megszűnt az éven belül változó kamatozású termékek kibocsátása, és a koronavírus kitörésének időpontjában fennálló jelzáloghitel-állomány 60 százaléka is egy évnél hosszabb távra rögzített kamatozású volt (MNB, 2021a), ami kiszámíthatóbb törlesztőrészlet-alakulást eredményez. Mindebben jelentős szerepe volt a

2015. január elsejével bevezetett, majd 2018. október 1-jével módosított, a hitelfelvevőket a hosszabb kamatperiódusú hitelek választására ösztönző adóssághék-szabályoknak, és a 2017 nyarán bevezetett, Minősített Fogyasztóbarát Lakáshitel konstrukciónak is.

Ráadásul a 2008-as krízissel ellentétben a háztartások erősebb mérleggel léptek be a koronavírus-válságba. Miközben az Európai Unió egészét tekintve a háztartási szektor jövedelemarányos adósságterhe alig csökkent a 2008-as gazdasági válság óta (98 százalékról 90 százalékra mérséklődött csupán), a hazai lakosság jövedelemarányos adósságterhe jóval alacsonyabb szinten állt a koronavírus-járvány kezdetén (33,4 százalék), mint 12 évvel korábban (64,3 százalék) (MNB, 2021a).

Mindez az előző hitelciklusban felhalmozott adósság leépülésének és a kedvező jövedelmi folyamatoknak is köszönhető, de a fentebb említett, 2015 január elsejével bevezetett, hatályos adóssághék szabályok szintén hatékonyan gátolják a túlzott eladósodást: a jelenleg fennálló lakossági hitelállomány 80 százaléka (a jelzáloghitelek 70 százaléka) már ezen szabályok mellett kötött szerződésekhez kapcsolódik (MNB, 2021a). Az alacsonyabb eladósodottság kisebb alkalmazkodási kényszerhez vezet, így tovább limitálja a koronavírus okozta sokk hatását.

Végezetül, a lakossági portfólió kedvező minőségét jelzi, hogy a nemteljesítési ráta 3 százalékra süllyedt 2020 decemberére ebben a szegmensben. Természetesen, mint minden gazdasági sokk, így a koronavírus járvány is hatással lehet az adósok fizetőképességére. A törlesztési képesség fenntartása érdekében ugyanakkor hazánk 2020. március 18-án fizetési moratóriumot vezetett be a lakosság és a vállalkozások valamennyi fizetési kötelezettségére vonatkozóan.

A pandémia gazdasági hatásai szempontjából a legveszélyeztetettebbnek a művészet-szórakoztatás-szabadidő, a turizmus-vendéglátás, a bányászat, a feldolgozóipar és a szállítás-raktározás ágazatok bizonyultak, és a teljes hitelállományban betöltött súlyuk miatt hosszabb távon különösen az utóbbi két ágazatban foglalkoztatottak hitelei jelentenek érdemi kockázatot: összességében a megemelkedett hitelkockázatú lakossági hitelállomány aránya 10 százalékra becsülhető (MNB, 2021a). Ugyan konkrét előrejelzés nem készült arra vonatkozóan, hogy a nemteljesítő hitelek aránya mekkora százalékot érhet el a lakossági hitelpiacon a moratórium lejártát követően, az MNB (2020a) egy igen súlyos, két évig elhúzódó stresszpálya esetén is csak 10 százalékos nemteljesítő arányt becsült a scenárió végére.

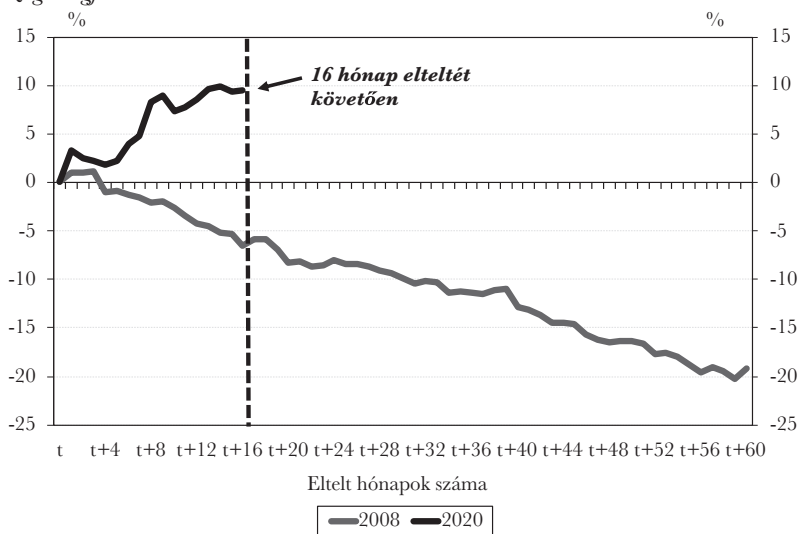
VÁLLALATI HITELEZÉS

A fentebb említett kedvező makrofinanszírozási szerkezet nem csak fiskális stimulusra nyújtott lehetőséget a pandémia során, hanem arra is, hogy a Kormány és a Magyar Nemzeti Bank olyan hitelpiaci és makroprudenciális intézkedéseket hozhasson, amelyek a bankrendszer prociklikus működésének, azaz a pénzügyi és üzleti ciklus egymást erősítő káros hatásainak megakadályozását szolgálják.

A vállalati hitelpiacon a moratórium mellett a meghirdetett nagyvolumenű hitel- és garanciaprogramok segítették leginkább a hitelezési aktivitás fenntartását: a 2020 tavaszán bejelentett állami és jegybanki hitelprogramok nagyjából 2000 milliárd forinttal, míg a garanciaprogramok 1000 milliárd forinttal kerültek meghirdetésre, mely a 2019-es vállalati hi-

telkibocsátás mintegy 70, illetve 35 százaléka (MNB, 2020a). A programok a pandémia elhúzóódása miatt többször is kibővítésre és megújításra kerültek, így a legtöbb program esetében az eredeti keret legalább kétszerese állt a vállalatok rendelkezésére a negatív reálgazdasági hatások ellensúlyozására. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a vállalati hitelállomány 9,4 százalékkal bővült a 2020-as év egészében, amely Európai Uniói összehasonlításban a negyedik leggyorsabb dinamika volt, és a korábbi válsággal összevetve is jóval kedvezőbb tendenciát mutat (1. ábra). A meghirdetett támogatott programok nagyrészt kvv-fókuszúak voltak, így ezen szegmens éves növekedési üteme sokkal kevésbé esett vissza a pandémia hatására és 2020 év végén közel 14 százalékot tett ki.

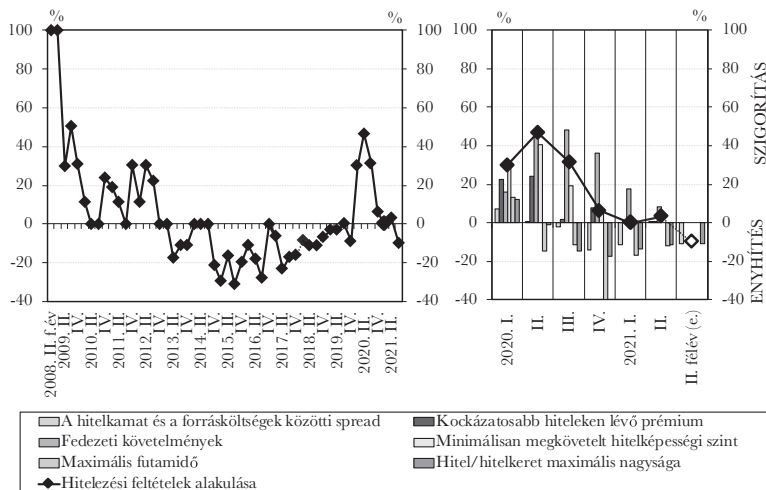
1. ábra: A vállalati hitelállomány százalékos változása a 2008-as válság kitörését, illetve a koronavírus magyarországi megjelenését követően

Forrás: MNB

A bankrendszer prociklikus természete gyakran a nem árjellegű hitelfeltételek szigorításában ölt testet, azaz a bankok ilyenkor jobban megválogatják, hogy kinek nyújtanak hitelt (cherry picking). A hitelkondíciókban történő szigorítás 2020-ban jóval kevésbé volt széles körű, mint az előző válság folyamán: a koronavírus megjelenését követően a hitelsztenderdek szigorítása jóval kisebb körben és rövidebb ideig – 3 negyedév – tartott, mint a 2007-2008-as válságot követően, amikor a pénzügyi krízis után nagyjából 4 évig a hitelsztenderdek szigorítása volt jellemző hazánkban (2. ábra). Emellett a hitelkereslet is erős maradt a válság alatt, 1 negyedévet leszámítva a bankok végig a kereslet élénkülését érzékelték a beruházások szempontjából kiemelten fontos hosszú lejáratú hitelek iránt, míg 2008 második félévétől egészen 2013 második negyedévéig a hosszú hitelek piacán jellemzően a kereslet gyengüléséről számoltak be a bankok (MNB, 2021a:28).⁴

2. ábra: A hitelezési feltételek változása a vállalati szegmensben

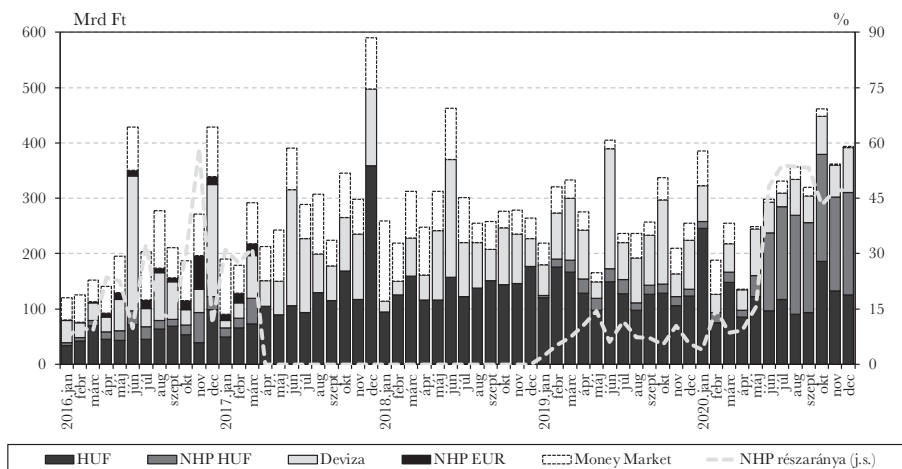

Megjegyzés: A nettó arány a szigorítók és enyhítők különbsége piaci részesedéssel súlyozva.

Forrás: MNB, a bankok válaszai alapján

A támogatott programok hatására 2020 egészében az új vállalati hitelszerződések aggregált kibocsátása még érdemben növekedni is tudott, 18 százalékkal haladta meg a 2019-es év volumenét (MNB, 2021b). Az állami és jegybanki hitelprogramok közül a legmeghatározóbb NHP Hajrá a teljes vállalati kibocsátás 42, míg a kkv hitelkibocsátás 68 százalékaért felelt a 2020. márciustól 2020 év végéig tartó időszakban (3. ábra).

3. ábra: Új vállalati hitelek a teljes hitelintézeti szektorban

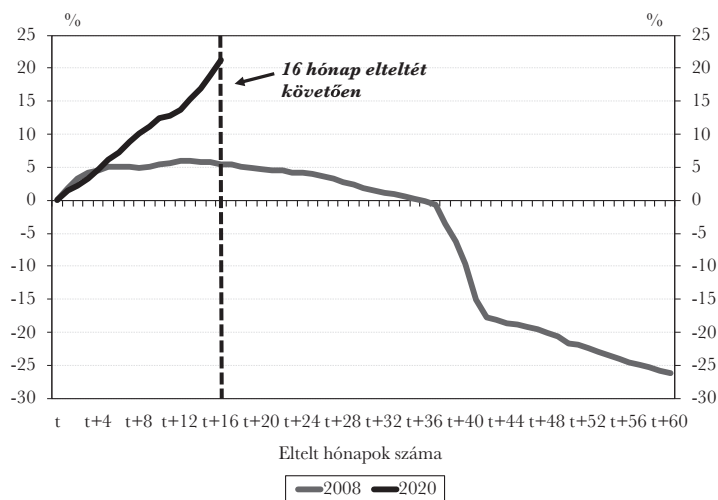
Forrás: MNB

Az állami és jegybanki hitelprogramok a foglalkoztatásra is kedvező hatást gyakoroltak. Az MNB becslése alapján a programok hatására az öt főnél nagyobb vállalatok 4 százalékkal, azaz átlagosan 0,8 fővel több munkavállalót foglalkoztattak 2020 év végén 2020 márciusához viszonyítva, mint a programokat nem igénybe vevő társaik (Drabancz et al., 2021).

LAKOSSÁGI HITELEZÉS

A fentebb kifejtett kedvező szerkezeti feltételek és mérsékelt alkalmazkodási kényszer miatt a lakossági hitelbővülés dinamikája fennmaradt a pandémia időszakában is. A lakosság hitelállománya 14,5 százalékkal nőtt a 2020-as év során a folyósítások és törlesztések eredőjeként, amely uniós összehasonlításban a leggyorsabbnak számított, és a 2008-as válsággal összehasonlítva is jóval erőteljesebb hitelbővülést jelent (4. ábra).

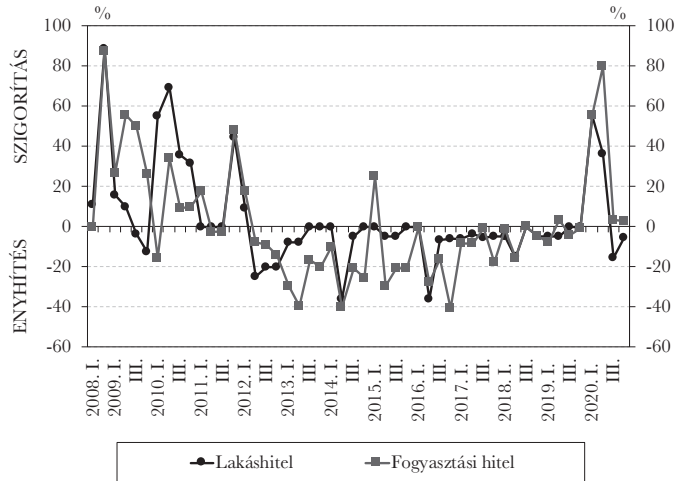
4. ábra: A lakossági hitelállomány százalékos változása a 2008-as válság kitörését, illetve a koronavírus magyarországi megjelenését követően

Forrás: MNB

A kedvező tranzakciós folyamatok annak ellenére is fennmaradtak, hogy a koronavírus megjelenését követően a bankok erősödő kockázatkerülése a hitelhez jutás feltételeinek szigorításához vezetett (5. ábra): az MNB hitelezési felmérése alapján a koronavírus megjelenését követően a tavalyi év második negyedévében a megkérdezett bankok nettó értelemben vett több mint harmada szigorított a lakáshitelek, és majdnem négyötöde a fogyasztási hitelek feltételein. A lezárásokkal és az egyre borúsabbá váló fogyasztói kilátásokkal párhuzamosan a bankok visszaeső hitelkeresletről is beszámoltak ebben az időszakban, ami jól látszott az új hitelkibocsátás visszaesésén, főképp a személyi hitelezés⁵ esetében (6. ábra).

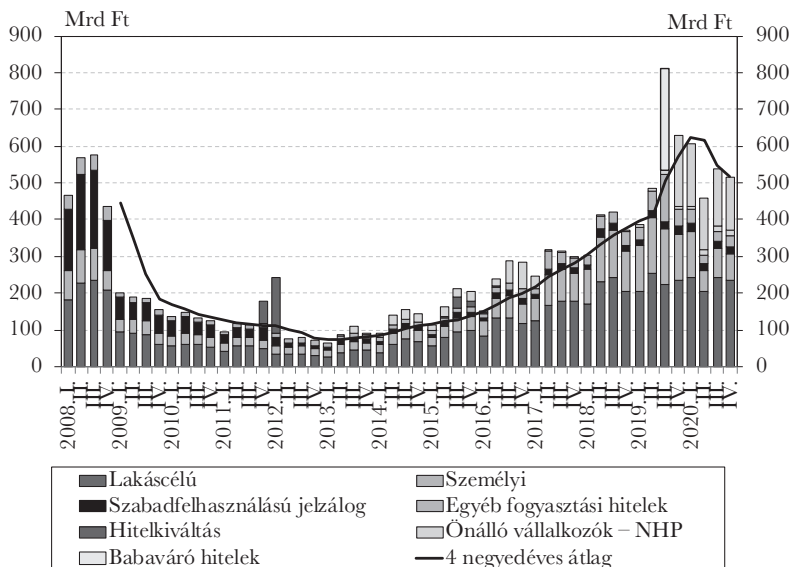
5. ábra: A hitelezési feltételek változása a háztartási szegmensben

Megjegyzés: A nettó arány a szigorítók és enyhítők különbsége piaci részesedéssel súlyozva.

Forrás: MNB, a bankok válaszai alapján

6. ábra: Új háztartási hitelek a teljes hitelintézeti szektorban

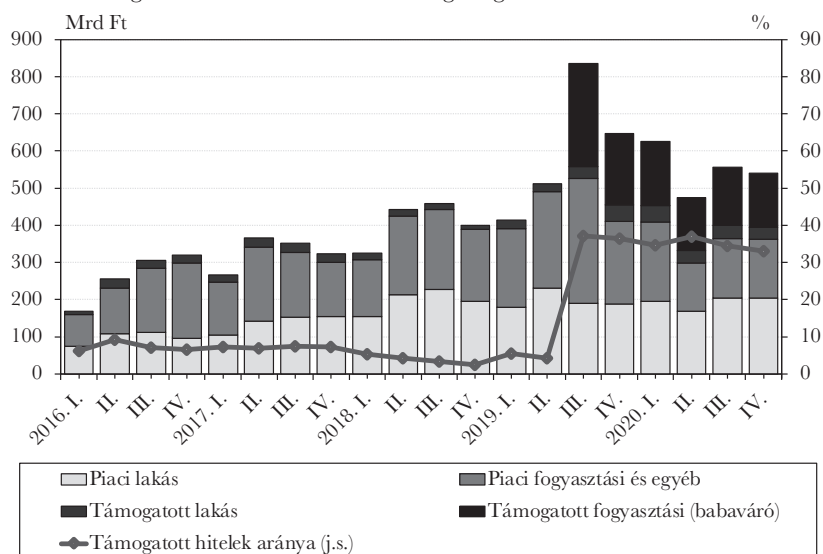
Megjegyzés: A hitelkiváltás csak a végtörlesztéssel és a forintosítással összefüggő kiváltásokat jelöli. Az egyéb fogyasztási hitelek a gépjármű-, illetve az áruvásárlási- és egyéb hiteleket tartalmazzák, babaváró hitelek nélkül.

Forrás: MNB

A visszaeső kereslet és szigorodó kínálat ellenére is erőteljes lakossági hitelállomány bővülés részben a moratórium törlesztéseket visszafogó hatásából fakadt: a jogosult lakossági hitelállomány részvételi aránya 54 százalékos volt a tavalyi év végén (MNB, 2021b). Ez azt jelenti, hogy az akkor fennálló hitelállomány valamivel több mint fele esetében szünetelt a tőketörlesztés, amely növelte a folyósítások és törlesztések eredőjeként számított növekedési ütemet: amennyiben a fizetési moratórium hatására elmaradt törlesztéseket is figyelembe vesszük, becslésünk szerint 8,4 százalékos hiteldinamika adódott volna a tavalyi évben (MNB, 2021b).

A lakossági hitelezést ugyanakkor az államilag támogatott hitelek is segítették. A lakossági szegmensben a 2020-as évben kibocsátott hitelvolumen 35 százaléka állami támogatású volt (7. ábra), legnagyobb részt a 2019 júliusától kezdődően folyósított, kedvező kondícióinak köszönhetően gyorsan népszerűvé váló babaváró kölcsönök miatt. A támogatott hitelekben belül a legnagyobb volument ezek a hitelek adják, amelyek súlyát jelzi, hogy másfél évvel az indulásukat követően, 2020 decemberében már a teljes lakossági hitelállomány 13 százalékát tették ki. A babaváró hitelek piacösztönző hatását mutatja, hogy az MNB által 2020 júniusában készített kérdőíves felmérés alapján a babaváró adósok 63 százaléka esetében a termék bevezetése új célokat hozott létre, vagy hozzásegítette őket már meglévő hitelcéljuk megvalósításához, amely a babaváró hitel hiányában csak saját megtakarításból vagy egyáltalán nem valósulhatott volna meg (Fellner et al., 2020). A babaváró hitelek piacösztönző, de egyúttal pénzügyi stabilitást nem fenyegető hatása azért is érvényesülhetett a koronavírus időszakában is, mert ezeket a hiteleket a relatíve képzettebb, jobb vagyoni-anyagi helyzetben levő társadalmi szegmens vette fel, amelynek munkapiaci helyzete is ellenállóbb bizonyult.

7. ábra: Piaci és támogatott hitelek kibocsátása a lakossági szegmensben

Forrás: MNB (2021b)

MAKROPRUDENCIÁLIS LÉPÉSEK

A 2008-as gazdasági világválság kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy a bankok egyedi stabilitását, prudens és jogszerű működését biztosító, ún. mikroprudenciális politika önmagában nem képes megelőzni a jelentős reálgazdasági veszteségeket okozó pénzügyi zavarokat, és makroprudenciális, a pénzügyi rendszer egészére átfogóan fókuszáló és a kockázatokat rendszerszinten megközelítő beavatkozásokra is szükség van. A 2008-as válság előtt azonban a legtöbb országban ennek sem jogi, sem intézményi keretei nem voltak adottak, tehát nem állt rendelkezésre egy jól definiált mandátummal és dedikált eszközökkel ellátott makroprudenciális politika (MNB, 2018).

A válság után nemzetközi szinten kialakításra kerültek a makroprudenciális politika keretei. A válság tapasztalatai alapján megindult szabályozói folyamat eredményeképp megszületett a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (Basel Committee on Banking Supervision) által 2010 végén publikált ún. Bazel III standardgyűjtemény, amelyet az EU-ban a 2013-ban elfogadott Egységes szabálykönyv⁶ ültetett át. Hazánkban pedig a makroprudenciális keretrendszer az e követelményeket implementáló szektorális törvények, valamint a makroprudenciális szabályozói felhatalmazást tartalmazó MNB törvény teremtették meg. Az MNB ettől kezdve egyrészt működésbe hozta az EU-szinten bevezetendő eszközöket, másrészt az országspecifikus pénzügyi stabilitási kihívások, kockázatok kezelése érdekében aktívan nyúlt a nemzeti hatáskörben meghozható intézkedésekhez is (MNB, 2019). Az MNB makroprudenciális politikájának fókuszában egyrészt a már korábban felmerült kockázatok aktív kezelése, másrészt a jövőbeli kockázatok felépülésének megakadályozása volt.

A makroprudenciális intézkedések nagyban hozzájárultak a 2008-as válság következményeinek kezeléséhez, illetve a hasonló rendszerkockázatok jövőbeli előfordulási esélyeinek mérsékléséhez is. Többek között ennek is köszönhető, hogy a hazai pénzügyi rendszer a korábban leírtaknak megfelelően a koronavírus járvány miatt 2020-ban kezdődő válságot megelőzően már robusztus ellenállóképességet épített fel, így több tőkével, magasabb likviditási pufferekkel, biztonságosabb finanszírozási szerkezettel és jobb minőségű eszközökkel nézett szembe a járvány okozta stresszhelyzetnek. A bankrendszer ennek, és a koronavírus kapcsán meghozott jegybanki és állami intézkedéseknek köszönhetően érdemben tudta segíteni a gazdasági kilábalást a hitelezési aktivitás fenntartásával.

A koronavírus járvány kezdetekor így már rendelkezésre állt egy átfogó szabályozói keretrendszer, amely a járványhelyzet hatásainak enyhítését közvetlen lépésekkel is támogatta. A prudenciális szabályozási lépések elsősorban két területen támogathatják a pénzügyi rendszert: egyrészt erősítik a pénzügyi intézmények hitelezési képességét, mivel ezen keresztül képesek leginkább enyhíteni a reálgazdasági visszaesést, másrészt növelik a pénzügyi rendszer stabilitását, mely elsősorban az emelkedő hitelezési veszteségeken keresztül kerülhet veszélybe.

Tőkekövetelmények

A bankok nyomást érezhetnek arra, hogy fenntartsák a tőke megfelelési rátájukat és korlátozzák a hitelezésüket éppen akkor, amikor a realgazdaságnak a legnagyobb szüksége lenne a pénzügyi támogatásra. A makroprudenciális tőkepufferek célja, hogy a bankok válsághelyzetben a felépített tőkepufferek felhasználásával fenntartsák a realgazdaság szempontjából fontos pénzügyi szolgáltatásaikat a minimum tőkekövetelményeik megsértése nélkül. A pufferek feladata az, hogy növeljék a bankrendszer sokkellenálló képességét, így olyan körülmények között se csökkenjen a hitelezés és ne történjen meg az eszközök hirtelen értékesítése, amikor a tőkeszint romlása várható a jövedelmezőség visszaesése és a hitelezési veszteségek növekedése miatt. A 2008-as válságot követően megreformált tőkekövetelmény-rendszer (közte a makroprudenciális tőkepufferek) és a válságból való kilábalást követő erősödő jövedelmezőség jelentős többlettőke megképzését tette lehetővé a bankrendszer számára. Ennek köszönhetően a tőkepufferek rendelkezésre álltak céljuk betöltésére, vagyis a hitelezési aktivitás fenntartásának támogatására a koronavírus járvány kezdete kor. Több olyan, főként a piaci elvárásokkal és a szabályozói keretrendszer kialakításával kapcsolatos hatás is jelentkezhet azonban, amely eltántoríthatja a bankokat attól, hogy fenntartsák hitelezésüket a tőkeszint pufferkövetelmények alá süllyedése árán is (Behn et al., 2020). Válaszul a prudenciális hatóságok számos intézkedést jelentettek be annak érdekében, hogy megkönnyítsék a bankok számára a tőke felhasználását a veszteségek fedezésére, és csökkentsék a hitelezés korlátozására irányuló ösztönzőiket. Ezek az intézkedések segítik a bankrendszert abban, hogy fenntartsa a hitelezési tevékenységét, a veszteségek elnyelése közben is (ECB, 2020).

Likviditási és finanszírozási eszközök

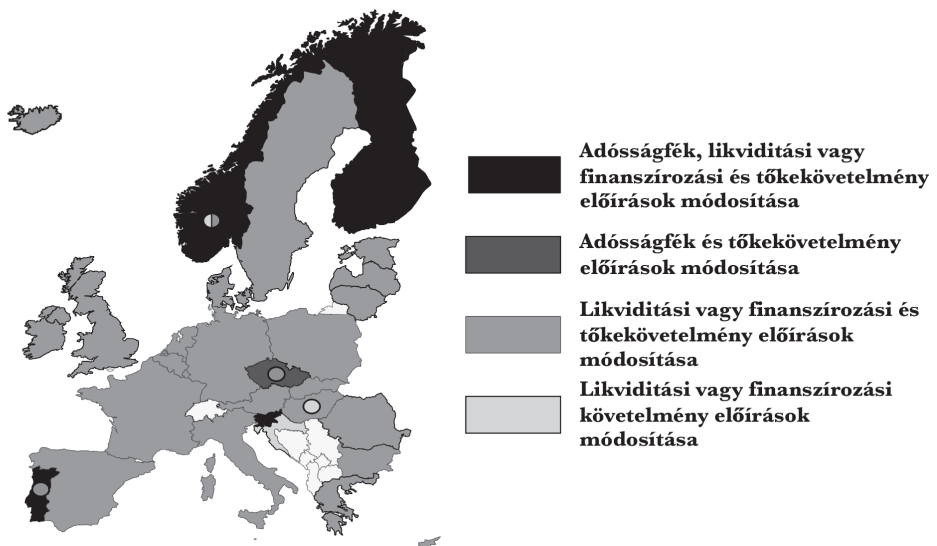
Az EKB és az EU több országának prudenciális hatósága is hangsúlyozta, hogy a bankok felhasználhatják a felépített likviditási puffereiket a likviditásfedezeti ráta (LCR) elvárt szintje alá süllyedésével is. Az LCR bevezetésének célja az volt, hogy elegendő likviditási pufferek álljanak rendelkezésre, amelyeket stresszhelyzet esetén felhasználhatnak a bankok. Ez lehetővé teszi, hogy a pénzügyi piacok átmeneti turbulenciája és forrásbevonási nehézségek esetén se kelljen visszafogni a hitelezést likviditási problémák miatt, illetve a fertőzés kockázatát is csökkenti, amely akár rendszerszintű likviditási problémákhoz is vezethetne⁷.

Magyarországon az MNB devizafinanszírozással kapcsolatos nemzeti makroprudenciális szabályokat – a devizafinanszírozás megfelelési mutatót és a devizaegyensúly mutatót – is bevezetett, amelyeken 2020 tavaszán átmenetileg szigorított a járvány banki finanszírozásra gyakorolt kockázatainak preventív jellegű kezelése érdekében. Az intézkedéseket a járvány hazai és határon átvélő pénzügyi piaci, illetve tőkeáramlási hatásainak és az arra adott esetleges tagországi szabályozási reakcióknak a bizonytalansága indokolta. A bizonytalanság csökkenésével azonban 2020 szeptemberében az MNB visszaállította a szabályozásokat a járvány előtti állapotukba (MNB, 2020b).

Adóssághék szabályok

Az egyre több országban alkalmazott adósságfék szabályok alapvetően a túlzott lakossági kockázatok felépülésének megelőzését és a megfelelő jövedelmi és fedezeti tartalékok rendelkezésre állását hivatottak biztosítani. Ezek anticiklikus kalibrációja korlátozott hatékonysággal bírhat a járvány-hatások enyhítésére. A járvány okozta exogén sokkhatás esetén az előírások ugyan enyhíthetők lehetnek a gazdaság élénkítése és a lakosság átmeneti likviditási problémáinak mérséklése érdekében, de a piaci szereplők a stresszhelyzet okozta bizonytalanságban egyébként is kockázatkerülővé válnak, és általában a korábbi jogszabályi előírások által biztosított mozgásteret sem használják ki. Az adósságfék szabályok lazítása vagy felfüggesztése azonban kockázatok felépüléséhez és túlzott eladósodáshoz is vezethet, amennyiben egyes részpiacokon vagy néhány intézménynél a jövedelmezőségi szempontok előtérbe kerülése miatt felépülhet egy jövedelemcsökkenést tapasztalt, kevésbé sokkellenálló ügyfelekből álló portfólió. Az adósságfék szabályok esetleges lazításából eredő kockázatok ezért meghaladják az abból eredő potenciális előnyöket.

8. ábra: A koronavírus-járvány hatásainak enyhítése érdekében hozott makroprudenciális intézkedések az EGT országokban

Megjegyzés: A térképen bemutatott intézkedések lazító jellegűek, ezeken kívül Magyarországon és Bulgáriában szigorító intézkedések is történtek a likviditás és finanszírozás terén. Magyarország esetében ezek már visszaállításra kerültek, Bulgária esetében még mindig érvényben vannak. A térképen körökkel jelöltük a lazító járványintézkedések bevezetése óta meghozott visszaállító lépéseket. A sötétszürke kör a már életbe lépett, a világosszürke kör a bejelentett, de még nem életbe lépett visszaállító intézkedéseket jelöli.

Forrás: MNB, ESRB

Az Európai Gazdasági Térség (EGT) országaiban a koronavírus járvány kapcsán széles körben alkalmaztak makroprudenciális intézkedéseket a hitelezési tevékenység és a banki szolgáltatások fennakadásának megelőzésére (8. ábra). A járványhelyzet kapcsán alkalmazott eszközök leginkább a tőke- és likviditási követelmények csökkentését vagy átmenetileg a szabályozói követelmények sértésének toleranciáját érintették a banki hitelezési kapacitás fenntartása érdekében. A tőkekövetelmények lazítását tekintve a tőkefenntartási puffer felhasználásának tolerálása (az eurozóna országai, Magyarország, stb.), az anticiklikus tőkepuffer kiengedése (Lettország, Norvégia, Bulgária, Írország, Csehország, stb.), a Pillér II-es tőkeajánlás (az eurozóna országai, Magyarország, stb.) és a rendszerkockázati tőkepuffer (Hollandia, Magyarország, Lengyelország) csökkentése volt a legjellemzőbb. A likviditási előírások tekintetében a likviditásfedezeti rátára vonatkozó 100 százalékos szabályozói előírás átmeneti megsértésének toleranciája emelhető ki általános európai intézkedésként, amit néhány országban a nemzeti hatáskörben előírt likviditási előírások módosítása (Magyarország, Bulgária) egészített ki. Egyes országok esetében (Csehország, Finnország, Málta, Norvégia, Portugália, Szlovénia) a hatályos adósságfék-szabályokon is lazítottak (MNB, 2020b). Bár egyes országokban megindultak a korábbi előírásokat visszaállító lépések, az enyhítések általános visszavonása azonban a bankrendszer kilábalásban és a gazdaság újraindításában betöltött kiemelt szerepére tekintettel a legtöbb esetben 2022-ben vagy azt követően várható csak.

Magyarország a nemzetközi lépésekkel összhangban, kellő időben hozta meg a szükséges intézkedéseket, amelyek támogatni tudták a hitelezési kapacitás fenntartását (9. ábra). Az MNB a banki tőkekövetelmények tekintetében átmenetileg eltekint a tőkefenntartási puffer és a 2. pilléres tőkeajánlás teljesítésétől, csökkentette a rendszerszinten jelentős intézmények tőkepuffer követelményét, és döntött a rendszerkockázati tőkepuffer felülvizsgálatának elhalasztásáról is. A rövid külső finanszírozásra való túlzott mértékű támaszkodás megelőzése céljából a Devizafinanszírozás-megfelelés mutatóra és a Devizaegyensúly mutatóra vonatkozó előírásokat is módosított az MNB, de 2020 őszén a kockázatok alakulására tekintettel visszaállította ezeket eredeti formájukba. A Jelzáloghitel-finanszírozás megfelelési mutató esetében a piaci körülményekre reflektálva a banki kereszttulajdonlásra vonatkozó előírás enyhítéséről és a tervezett szigorítás elhalasztásáról döntött az MNB. Az ideiglenesen csökkenő, illetve szabadon felhasználható tőkekövetelmények a hazai hitelezésre fordítható szabad tőkeállományt több mint kétszeresére növelték, amivel több ezer milliárd forint összegű addicionális hitelnújtás lehet finanszírozható. Az egyéb rendszerszinten jelentős intézmények (O-SII) tőkepuffere esetén már a feloldáskor bejelentésre került, hogy a tőkepuffert 2022-től kezdődően a prudens működés biztosítása érdekében fokozatosan újra fel kell építeni.

9. ábra: A koronavírus járvány kezelése érdekében hozott átmeneti jellegű makroprudenciális politikai döntések

	Intézkedések	Időszak	Hatások
 Tőke	O-SIIB feloldása	2020. július 1 – 2021. december 31	– Hitelezési kapacitás fenntartása – Veszteségviselő képesség növelése
	SyRB felfüggesztése	2020. március – (határozatlan időre)	
 Hitelezés és finanszírozás	DEM és DMM szabályozás szigorítása	2020. március 24 – 2020. szeptember 19	– Átmeneti likviditási zavarok megelőzése, áthidalása – Hosszabb távú fizetőképesség fenntartása
	JMM szigorítás elhalasztása és a keresztf finanszírozási szabályok enyhítése	2021. március 24 – 2022. szeptember 30	
 Egyéb	Megnövelt beszámolási és monitoring követelmények	2020. március – 2020. december	– Fokozott monitoring – Reakcióképesség növelése

Megjegyzés: SyRB – rendszerkockázati tőkepuffer, O-SIIB – egyéb rendszerszinten jelentős intézmények tőkepuffere, DMM – devizafinanszírozás megfelelési mutató, DEM – devizaegyensúly mutató, JMM – jelzáloghitel-finanszírozás megfelelési mutató.

Forrás: MNB

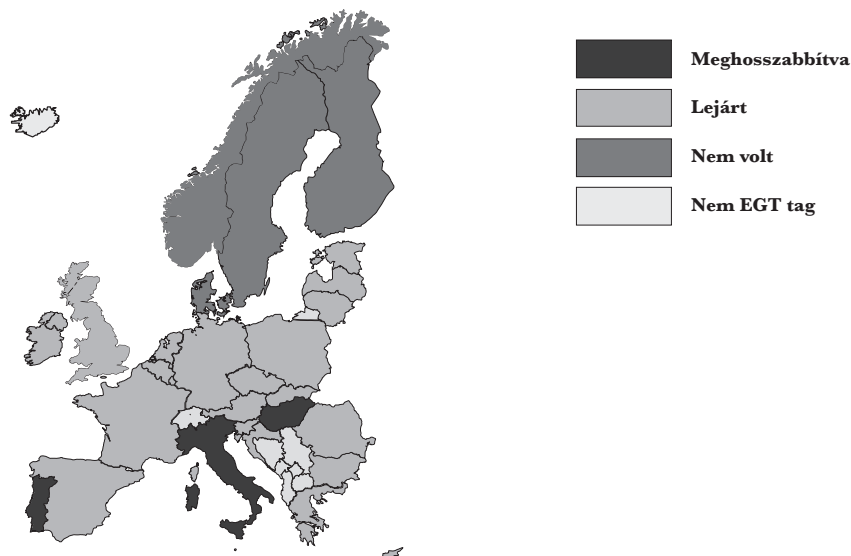
A FIZETÉSI MORATÓRIUM HAZAI ALKALMAZÁSÁNAK TAPASZTALATAI

A koronavírus járvány kapcsán hozott, a hitelezést érintő egyik legújszerűbb és legnagyobb hatású intézkedés a fizetési moratóriumok bevezetése volt. Ezek alapvető célja az átmeneti likviditási nehézséggel küzdő, de hosszabb távon fizetőképes adósok megsegítése és ezzel a nemteljesítő hitelállomány drasztikus növekedésének elkerülése, valamint a hitelezési és gazdasági aktivitás fenntartása. A fizetési moratórium a hitelek törlesztési kötelezettségének átmeneti elhalasztása útján ellensúlyozza a háztartások és a vállalatok koronavírus-járvány hatására bekövetkezett sokszzerű jövedelem-, illetve árbevétel-csökkenését. A moratórium korlátozza, illetve késlelteti a potenciális nemteljesítések bekövetkeztét is, ezzel enyhíti a koronavírus-járvány azonnali hatását és időt biztosít a piaci szereplők szükséges alkalmazkodására.

Az EU-ban szinte minden országban – az észak-európai országok kivételével összesen 24 országban – vezettek be valamilyen formában fizetési moratóriumot⁸. A bevezetett intézkedésekben ugyanakkor nagyfokú heterogenitás figyelhető meg a moratórium bevezetésének jogi formája, igénybevételi feltételei, igénylési módja, időtartama és meghosszabbítása tekintetében. Jogszabályi keretek között az EU-ban Magyarország mellett további 14 ország járt el,

míg 9 ország esetében bankszövetségi ajánlás formájában alakult ki a fizetési moratóriumra vonatkozó nemzeti szintű egységes gyakorlat. A magyarországihoz hasonlóan széles körű, a vállalati és lakossági hitelekre feltétel nélkül kiterjedő fizetési moratórium csak néhány EU tagállamban fordult elő. A legtöbb országban csak bizonyos feltételek, a koronavírus-járvány okozta negatív hatásokkal szembeni közvetlen érintettség (pl. munkanélküliség, csökkenő árbevétel) esetén érhető el a moratórium. A moratóriumba való belépést illetően Magyarországon egyedülálló módon a belépés az adós számára teljesen automatikus volt, külön igénylést nem igényelt. Az EU többi országában az opt-in típusú intézkedést alkalmazták, vagyis az adós kérvényben jelezhetette igényét a moratóriumra, szemben a hazai helyzettel, ahol a kimaradás tekintetében volt szükséges nyilatkozni. Az EU-ban jellemzően 3-6 hónapos moratóriumot vezettek be, a kelet-közép-európai régió országai azonban hosszabb, 6-9 hónapos időszak mellett döntöttek. A moratóriumok meghosszabbítására jellemzően az érintettek szűkebb körére vonatkozóan 2020 végéig vagy 2021 júniusáig került sor (Drabancz et al., 2021).

10. ábra: A fizetési moratóriumok nemzetközi gyakorlata az EU-ban (2021. július 31-i állapot)

Forrás: ESRB, MNB gyűjtés

Magyarország Kormánya a koronavírus-járvány hatására az MNB javaslatával összhangban 2020. március 18-án fizetési moratóriumot rendelt el a lakosság, a nem pénzügyi vállalatok, a pénzügyi vállalkozások és a befektetési alapok adósságából eredő összes fizetési kötelezettségekre vonatkozóan. A fizetési moratórium alapján 2020. december 31-ig minden 2020. március 18-ig folyósított hiteltartozás törlesztési kötelezettsége automatikusan, külön kérelem nélkül felfüggesztésre került, azonban az adósok dönthettek úgy, hogy folytatják hitelek törlesztését. A moratórium miatt elmaradt kamattörlesztések nem tőkésednek, de nem kerültek elengedésre, azokat az ügyfeleknek a futamidő végén évente egyenlő részletek-

ben kell megfizetniük, oly módon, hogy a fizetendő törlesztőrészlet a moratórium lejárta után nem emelkedhet, e helyett az ügyletek hátralévő futamideje növekszik. A koronavírus-járvány elhúzódása és a 2020 szeptemberétől tapasztalt újbóli erősödése miatt a Kormány előbb a fizetési moratórium 6 hónapos, majd további 3 hónapos, 2021. szeptember 30-ig tartó változatlan formájú meghosszabbítása mellett döntött.

2020 májusában mintegy 1,6 millió lakossági adós és 50 ezer vállalkozás élt a moratórium lehetőségével, a jogosult lakossági és a vállalati hitelállomány 50-60 százalékát téve ki. A program bevezetése óta a moratórium alatt álló hitelállomány a járványhelyzet javulásával és a gazdasági bizonytalanság mérséklődésével párhuzamosan fokozatosan csökkent. 2021 júniusára a moratóriumban részt vevő lakossági ügyletek száma 1,15 millió főre és 2800 milliárd forint hitelállományra csökkent, ami a 2020. március 18-ig kihelyezett jogosult állomány arányában 58 százalékról 48 százalékára történtő csökkenést jelent, míg a teljes lakossági hitelállománynak már csak harmadát tette ki. A vállalati részvételben erőteljesebb csökkenés látható: a moratóriumban résztvevő 50 ezer vállalkozás 2021. júniusra 25-30 ezer vállalkozásra csökkent. Az érintett hitelállomány 2021. júniusra 1900 milliárd forintra, a jogosult állomány arányában a kezdeti 53 százalékról 33 százalékra és a teljes vállalati hitelállomány 20 százalékára csökkent.

A fizetési moratórium révén tehát egy nemzetgazdasági szinten is jelentős gazdaságélénkítő intézkedés végrehajtása vált lehetővé. A fizetési moratórium becslésünk szerint nemzetgazdasági szinten 2020 végéig mintegy 1700 milliárd forint többletlikviditást hagyhatott átmene-tileg a programot igénybe vevő háztartásoknál és vállalatoknál, ami a 2019. évi GDP 3,5-3,7 százalékát teszi ki. Ebből a háztartási szegmens mintegy 580-620 milliárd forinttal részese-dett, ami a 2019. évi GDP 1,2-1,3 százalékát jelenti. A vállalati szegmensben a moratórium likviditási hatása az év végéig 1100 milliárd forintra, a 2019. évi GDP 2,3-2,4 százalékára tehető. A moratórium kilenc hónapos, 2021. szeptemberig való meghosszabbítása mintegy 450-500 milliárd forint többletlikviditást hagyhat a háztartásoknál és 600-700 milliárd forintot a vállalkozásoknál (Drabancz et al., 2021).

A tartós, a járványhelyzeten túlmutató moratórium ugyanakkor növeli a moratórium so-rán felhalmozódó és később visszafizetendő kamatokat, jelentősen megnyújtja a hitelek fu-tamidejét, elfedi az ügyletek valós törlesztési képességét és a törlesztés tartós szüneteltetése a későbbiekben akár ronthatja is az ügyletek fizetési fegyelmét. A háztartási adósok esetén fogyasztóvédelmi oldalról is problémát jelent, hogy az adósok sok esetben nincsenek tisztában a moratórium hitelszerződésükre vonatkozó tényleges hatásaival, és nem képesek megfelelően felmérni az igénybevétel kockázatait (MNB, 2021a). Mindezek miatt a moratórium lejárta után emelkedhet a problémás banki hitelek állománya, mely a felmerülő veszteségeken ke-resztül erodálhatja a bankok tőkehelyzetét és ronthatja a bankok hitelezési hajlandóságát, összességében növelve a pénzügyi stabilitási kockázatokat. Emiatt a moratórium esetleges meghosszabbítása a potenciális rendszerkockázatok felépülésének elkerülése érdekében már csak a valóban rászoruló ügyletek tekintetében lehet indokolt. Az MNB 2021. júniusi becslése alapján a moratóriumban való részvétel, valamint az adós tevékenysége és pénzügyi helyzete alapján, a lakossági hitelállomány 10 százaléka, míg a vállalati hitelállomány 12 százaléka tekinthető kiemelten kockázatosnak (MNB, 2021a). Ezt a réteget indokolt és szükséges támo-

gatni abban, hogy fokozatosan kezdhesse meg hiteleinek törlesztését, a nem kiemelten kockázatos ügyfeleknek viszont meg kell kezdeniük hiteleik normál törlesztési ütemezés szerinti fizetését annak érdekében, hogy a pénzügyi stabilitási kockázatok mérsékeltek maradjanak, a bankrendszer pedig továbbra is megfelelő mértékben tudja ellátni a gazdaság hitelezését.

ÖSSZEGZÉS

A 2020 elején megjelent koronavírus korábban nem tapasztalt sokkot eredményezett a világ-gazdaság számára, és a gazdasági visszaesés mértéke a 2008-as válságban tapasztalt csökkenést is felülmúlta. Szemben a 2008-as válsággal, – amelynek során a makro-pénzügyi mozgáster hiánya és a makroprudenciális keretrendszer kialakulatlansága felerősítette a bankrendszer prociklikus jellegét, ami a hitelállomány lécpülését és így a válság elhúzódását eredményezte – a Covid-válság során bővülni tudott a magánszektor hitelállománya, azaz a bankrendszer hozzájárult a gazdasági stabilizációhoz. Mindebben érdemi szerepet játszott a 2008-as válság kedvezőtlen örökségének – devizahitelek, változ(tathat)ó kamatozású hitelezés, túlzott mértékű jövedelemarányos törlesztőrészek – leküzdése, a tőkeerősebb és jövedelmezőbb bankrendszer és a kedvezőbb makrogazdasági helyzet is.

A kedvező makrofinanszírozási szerkezet nem csak fiskális stimulusra nyújtott lehetőséget a pandémia során, hanem arra is, hogy a Kormány és a Magyar Nemzeti Bank olyan hitelpiaci és makroprudenciális intézkedéseket hozhasson, amelyek a bankrendszer prociklikus működésének, azaz a pénzügyi és üzleti ciklus egymást erősítő káros hatásainak tompítását szolgálják. Kiemelkedően fontos lépés volt a törlesztési moratórium bevezetése, amely segítette az adósok fizetőképességének megőrzését a koronavírus időszakában. A vállalati hitelpiacon a moratórium mellett a meghirdetett nagyvolumenű hitel- és garanciaprogramok segítették leginkább a hitelezési aktivitás fenntartását. A lakossági hitelezésben szintén jelentős szerepet játszott az állami támogatású hitelek kibocsátása, kiemelten a jelentős piacösztönző hatással bíró babaváró hiteleké. A bankokra vonatkozó prudenciális követelmények enyhítése, mint például a tőkekövetelmények egy részének feloldása vagy sértésének tolerálása tovább segítette a hitelezési aktivitás fennmaradását a bankok hitelezési kapacitásának bővítésével.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány a szerzők nézeteit tartalmazza és nem feltétlenül tükrözi az MNB álláspontját.

² <https://www.mnb.hu/letoltes/nhpfix-junius-hu.pdf>

³ A rögzített árfolyamon történő átváltás emellett megóvta a fogyasztókat a 2015. év eleji, piaci árfolyamok kedvezőtlen alakulásától is – amikor a svájci jegybank megszüntette a svájci frank euróval szembeni rögzítését, aminek hatására annak forinttal szembeni árfolyama mintegy 10-15 százalékkal erősebb szinten stabilizálódott.

⁴ A 2007-2008-as válságot követően az elmaradó beruházások, illetve a finanszírozási korlátok következtében a magyar gazdaság potenciális növekedési üteme számottevően csökkent (MNB, 2012b:8).

⁵ A személyi hitelezésben tapasztalt visszaesés ugyanakkor a 2020 márciusában bevezetett, 2020 év végéig tartó THM-korlátozásnak is köszönhető volt, a banki termékfejlesztés következtében ugyanis a termék forgalmazása számos banknál egy átmeneti ideig szünetelt.

⁶ A hitelintézetek és befektetési vállalkozások működésének prudenciális követelményeiről szóló rendelet (Capital

Requirements Regulation – CRR), valamint az ezen intézmények prudenciális szabályozásáról és ellenőrzéséről szóló irányelv (a Capital Requirements Directive IV. – CRDIV), kiegészülve az Európai Bizottság által elfogadott, felhatalmazáson alapuló uniós jogi aktusokkal, végrehajtási intézkedésekkel, valamint az EU különböző érintett szervei - Európai Rendszerkockázati Testület (ESRB), Európai Bankhatóság (EBA) által kiadott ajánlásokkal és véleményekkel.

⁷ FAQs on ECB supervisory measures in reaction to the coronavirus (europa.eu)

⁸ ESRB koronavírus kapcsán hozott intézkedésekre vonatkozó adatbázisa alapján: Policy measures in response to the COVID-19 pandemic (europa.eu)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adrian, Tobias – Shin, Hyun Song (2008): Liquidity and Leverage. Federal Reserve Bank of New York, *Staff Report* No. 328.
- Behn M. – Ranciota E. – Rodriguez d’Acari C. (2020): *Macroprudential capital buffers – objectives and usability*, *Macroprudential Bulletin* 11. https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/macroprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202010_1~01c
- Borio, Claudio – Furfine, Craig – Lowe, Philip (2001): Procyclicality of the financial system and financial stability: issues and policy options *BIS Papers*, No. 1.
- Dancsik Bálint – Kolozsi Pál Péter – Winkler Sándor (2017): A devizahitelek forintosításának pénzügypolitikai szempontjai: növekvő stabilitás és jegybanki mozgástér In: MNB: *A magyar út - célzott jegybanki politika*.
- Dancsik Bálint – Fábián Gergely – Fellner Zita – Horváth Gábor – Lang Péter – Nagy Gábor – Oláh Zsolt – Winkler Sándor (2015): A nemteljesítő lakossági jelzáloghitel-portfólió átfogó elemzése mikroszintű adatok segítségével, *MNB-tanulmányok különszám*.
- Darvas Zsolt (2013): *Can Europe recover without credit?* Bruegel. <https://www.bruegel.org/2013/02/can-europe-recover-without-credit/>.
- Drabancz Áron – El-Meouch Nedim Márton – Lang Péter (2021): A koronavírus-járvány miatt bevezetett jegybanki és állami hitelprogramok hatása a magyar foglalkoztatásra. *Közgazdasági Szemle*, LXVIII. évf.
- Drabancz Áron – Grosz Gabriella – Palicz Alexandr – Varga Balázs (2021): A fizetési moratórium bevezetésének magyarországi tapasztalatai. *Hitelintézési Szemle*, 20(1), 5-42.
- ECB (2020): *Financial Stability Review*, 2020 May. <https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/fsr/html/ecb.fsr202005~1b75555f66.en.html#toc34>
- Fellner Zita – Marosi Anna – Szabó Beáta (2021): A babaváró kölcsön hitelpiaci és reálgazdasági hatásai. *Közgazdasági Szemle* LXVIII. évf., 150–177.
- Horváth Edit – Mérő Katalin – Zsámboki Balázs (2002): Tanulmányok a bankszektor tevékenységének prociklikusságáról. *MNB Műhelytanulmányok* 2002/19.
- KSH (2021): *A makrogazdaság főbb negyedéves adatai*. https://www.ksh.hu/stadat_files/gdp/hu/gdp0085.htmlsdfasdf.
- Matolcsy György (2020): *Egyensúly és növekedés 2010-2019. Sereghajtóból újra éllovas*. Második, átdolgozott kiadás, Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2012a): *Jelentés a pénzügyi stabilitásról*, 2012. április. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2012b): *Jelentés az infláció alakulásáról*, 2012. december. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2017): *A Növekedési Hitelprogram eredményei*, 2017. június. Magyar Nemzeti Bank. <https://www.mnb.hu/letoltes/a-novekedesi-hitelprogram-eredmenyei-honlapra-20170613.pdf>
- MNB (2018): *Stabilitás ma – stabilitás holnap*, A Magyar Nemzeti Bank makroprudenciális stratégiája, Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2019): *Jelentés 2013-2019, 2019*. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2020a): *Pénzügyi stabilitási jelentés*, 2020. május. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2020b): *Makroprudenciális jelentés*, 2020. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2021a): *Pénzügyi stabilitási jelentés*, 2021. június. Magyar Nemzeti Bank.
- MNB (2021b): *Hitelezési Folyamatok*, 2021 március. Magyar Nemzeti Bank.
- OECD (2020): *OECD Economic Outlook*, Interim Report March 2020.

Deák Viktória

MNB Zöld Program

MNB's Green Program

Összefoglalás

A tanulmány megállapítja, hogy a klímaváltozás és más környezeti anomáliák mérséklésében a jegybankoknak, felügyeleteknek, illetve a pénzügyi rendszernek meghatározó szerepe van. A hazai helyzet azonban rámutat a magyar pénzügyi rendszer kihívásaira, amik nehezítik az éghajlatváltozásból eredő pénzügyi kockázatok felmérését, kezelését, illetve értékelését. A magyar jegybank a pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzése és a hazai fenntartható finanszírozás elősegítése érdekében Zöld Programot vezetett be. A tanulmány pillérenként megvizsgálja a kezdeményezés eddigi intézkedéseit és azok eredményeit. Végül pedig megállapítja, hogy a program indulása óta, bár vélhetően javult a hazai zöld finanszírozási környezet, további eszközökre lesz szükség, különösen a pénzügyi közvetítőrendszer klímaváltozáshoz kapcsolódó pénzügyi kockázatokra való felkészültségének növelése érdekében.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G28, O16, Q54

Kulcsszavak: zöldfinanszírozás, fenntarthatóság, klímaváltozás, pénzügyi rendszer, jegybank

Summary

This paper establishes that central banks, supervisors and the financial system have a key role to mitigate climate change and other environmental anomalies. However, the situation in Hungary highlights the challenges of the financial system that makes it difficult to assess, manage and value the financial risks related to climate change. In order to preserve the stability of the financial system and promote the sustainable finance in Hungary, the Hungarian central bank launched its Green Program. The paper examines per pillar the measures taken so far by the initiative and their results. Finally, it notes, since the start of the program, the

DEÁK VIKTÓRIA, junior elemző, Magyar Nemzeti Bank (deakvi@mnbb.hu).

domestic green financing environment has presumably improved, but additional tools will be needed, in particular to increase the preparedness of the financial sector for financial risks related to climate change.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G28, O16, Q54

Keywords: green finance, sustainability, climate change, financial system, central bank

BEVEZETÉS

A klímaváltozás és egyéb környezeti anomáliák korunk legjelentősebb problémái közé sorolhatók, melyek tényével és annak negatív következményeivel manapság érzékelhetően sokat foglalkoznak a sajtóorgánumok. Az alacsony üvegházhatású gázkibocsátású (ÜHG) termelés mellett létfontosságú a fogyasztási szokásaink mielőbbi átalakítása is, hiszen, ha továbbra is követjük a „nem cselekvés”, azaz „business as usual”¹ forgatókönyvet, úgy mind a környezetre, mind a társadalomra, mind pedig a gazdaságra visszafordíthatatlan és káros következmények várnak a következő évtizedekben. A téma fontosságát mutatja, hogy a jegybankok, a pénzügyi szervezeteket felügyelő intézmények és a pénzügyi piacok mára már szintén prioritásként tekintenek a helyzetre és részt vesznek a probléma kezelésében. Azonban felmerül a kérdés, hogy a jegybankok és a felügyeletek milyen eszközökkel tudnak ezekre a kihívásokra válaszolni? Ezen tanulmány bemutatja az éghajlatváltozás hatását a pénzügyi közvetítőrendszerre, valamint az ehhez kapcsolódó jegybanki szerepköröket. Továbbá felméri a magyarországi pénzügyi rendszer helyzetét és alapvető kihívásait, majd bemutatja, hogy a magyar jegybank által indított Zöld Program, milyen megoldást nyújt a feltárt problémák kezelésére.

JEGYBANKOK SZEREPE A KLÍMAVÁLTOZÁS TÜKRÉBEN

Az éghajlatváltozás és más környezeti problémák nemcsak az ökológiai rendszerek és a társadalom számára, hanem a gazdaságnak, és azon keresztül a pénzügyi rendszernek is jelentős veszteségeket okozhatnak. A Network for Greening the Financial System (NGFS) nevű jegybankokat tömörítő szervezet már 2018-ban felhívta a figyelmet arra, hogy „az éghajlatváltozással kapcsolatos kockázatok a pénzügyi kockázat forrását jelentik. Éppen ezért a központi bankok és a felügyelet hatáskörébe tartozik annak biztosítása, hogy a pénzügyi rendszer ellenálljon ezeknek a kockázatoknak” (NGFS, 2019:2). A Bank of England vizsgálva az éghajlatváltozást és az arra adható társadalmi válaszokat azt a következtetést vonta le, hogy a klímaváltozásból eredő pénzügyi kockázatok alapvetően két kockázati tényezőre mutatnak rá: fizikaira és átállásira. Míg a fizikai kockázatok alatt a fokozódó éghajlati események és a környezeti anomáliák – mint az áradások, aszályok, hóhullámok, tengerszint emelkedés, vagy a biodiverzitás csökkenése – okozta káresemények bekövetkezési valószínűségét értjük, addig az átállási kockázat származhat az alacsony szén-dioxid kibocsátású gazdaság felé történő átállási folyamatokból, melyek többek között piaci és technológiai változásban, valamint kör-

nyezetpolitikai lépésekben nyilvánulnak meg. Ahhoz, hogy a nem kívánt fizikai károkat mérsékelni lehessen, szükséges a jelenlegi szén-dioxid intenzív gazdaságot egy fenntarthatóbb, alacsony kibocsátású gazdasági modell irányába terelni. Amennyiben az átállás üteme a reál-gazdasági szereplők számára túl gyors, úgy ezen iparági szereplők működése kerül veszélybe, mely a pénzügyi szektor stabilitása mellett az árstabilitást is megrengetheti (Bank of England, 2018). Éppen ezért indokolt a klímaváltozás hatásaihoz igazított mikro- és makroprudenciális politika alkalmazása, a rendszerszintű kockázatok teljes körű azonosítása és a kockázatsökkentő intézkedések bevezetése a pénzügyi rendszer működésébe. Az Európai Központi Bank elnöke, Christine Lagarde rávilágított a „figyelman kívül hagyás” és a késlekedés kockázatára is, hiszen minél később tesszük meg a szükséges lépéseket, annál nagyobb veszteséggel kell számolnunk (Lagarde, 2020).

Másrészt pedig a klímaváltozás és más környezeti problémák kezelésére irányuló beruházások finanszírozási igénye olyan méreteket ölt, melyet az államháztartásból származó források önmagukban nem képesek kielégíteni, így a magántőke bevonása nélkülözhetetlen. Bár számos jegybanknak csupán másodlagos mandátuma a gazdaságpolitika támogatása, a pénzügyi közvetítőrendszer mozgósításával a fenntartható beruházások finanszírozásának növelése és javítása hozzájárul a karbonszegény gazdaságra történő sikeres átálláshoz, mellyel hosszútávon csökkenthetők a pénzügyi szektor klímaváltozásból eredő kockázatai is. A megfelelő ösztönzők révén – az árstabilitás veszélyeztetése nélkül – a pénzáramok újraallokálása érhető el, melyben a pénzügyi szegmens a tőkét a magas intenzitású tevékenységektől az alacsony kibocsátású tevékenységek felé tereli, így támogatva a reálgazdaság fenntartható pályára való átállását (DG Trésor, 2017).

HAZAI HELYZET – ALAPVETŐ KIHÍVÁSOK

Magyarország Európai Unió viszonylatban az egyik legsérülékenyebb ország a klímaváltozás tekintetében (ITM, 2018), ezáltal a hazai pénzügyi rendszer környezeti kockázati kitettsége is jelentős. A Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2021 márciusában első alkalommal publikálta a Zöld Pénzügyi Jelentését, amely helyzetképet nyújt a magyar pénzügyi szektor környezeti fenntarthatóságáról. A dokumentum többek között részletesen elemezi, hogy számos hiányosság és alapvető akadály nehezíti a pénzügyi közvetítőrendszer fenntartható pályára való átállását (MNB, 2021a).

A Jelentés felhívja a figyelmet e problémák mérséklésének fontosságára. A környezeti eredetű kockázatok megfelelő értékelése és kezelése, illetve a hosszú távú stratégiai tervezés révén a pénzügyi intézmények várhatóan leépítik a nem fenntartható gazdasági tevékenységek finanszírozását és elősegítik a környezetileg fenntartható beruházások megvalósítását. Ez amellett, hogy hozzájárul a karbonszegény gazdaságra történő átálláshoz, stabilizálja a pénzügyi rendszert is, hiszen csökken a közvetítőrendszer klímakockázati kitettsége (MNB, 2021a).

A Zöld Pénzügyi Jelentés egy 2019-ben és 2020-ban végzett jegybanki felmérést vett alapul, melyben a bankszektor attitűdjét és felkészültségét vizsgálták különböző megközelítésekben a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítése kapcsán. A felmérésekből kirajzolódik, hogy az éghajlatváltozásból eredő kockázatok prudens kezelése hiányos, hiszen

az üzleti tervezés során a hazai intézmények több mint a fele rövid- és középtávú – jellemzően 3-4 éves – tervezési időhorizonttal rendelkezik. A klímakockázatok megfelelő kezelésére azonban 10 éves vagy azon túli üzleti tervezés lenne célravezető. Másik jelentős probléma, mely fokozza a pénzügyi intézmények klímakitettséget, hogy az éghajlatváltozáshoz kapcsolódó pénzügyi kockázatok azonosítása a bankszektor több mint a felében egyelőre nem megoldott. Bár a hitelintézetek többsége relevánsnak tartja a klímakockázatok azonosítását, erőforrás, szakértelem vagy módszertanok hiányában nem képesek azok felmérésére. Ennek fő oka, hogy a hagyományos kockázatkezelési metódus historikus adatokra támaszkodik, mely a klímakockázatok értékelését adathiány miatt nem teszi lehetővé, így másfajta módszertanokra van szükség, például stressztesztokra, szenárióelemzésekre, illetve a kockázati kitettségek számszerűsítésére. Mivel a klímakockázatok nehezen mérhetőek és csakis hosszú időtávon vizsgálhatóak, ezért a felsorolt eljárások is fejlesztési fázisban vannak (MNB, 2021a).

Az MNB megkísérelte számszerű adatokkal is meghatározni a hitelintézetek felkészültségét és klímakockázati kitettséget. A pénzügyi intézmények felkészültségét négy területen mérte fel, ennek megfelelően eredmények születtek a vállalatirányítás, a kockázatkezelés, az üzleti modell és stratégia, illetve a közzétételekkel kapcsolatos felkészültségre vonatkozóan. Az alkalmazott pontozás alapú módszertan a hitelintézetek önbevallására épített, melyek eredményei erős szóródást mutattak a vizsgált területeken, de összességében alacsony felkészültség mutatható ki. Az üzleti modell és stratégia, valamint a közzétételek kategóriában a bankok több mint 75%-a jelentősen felkészületlennek bizonyult. Ez azt jelenti, hogy a stratégiaalkotás során a környezeti fenntarthatósági szempontok nem érvényesülnek, illetve az ezekkel kapcsolatos közzétételek rendkívül hiányosak, vagy egyáltalán nincs elérhető információ a pénzintézet fenntarthatósági cselekvéseiről, a finanszírozott tevékenységek szennyezési adatairól (Fejes, 2021).

Az elemzés a bankok klímakockázati kitettséget is megvizsgálta, melyről a becslések alapján szintén jelentős következtetések vonhatók le. A módszer a közvetítő intézmények vállalati hitelportfólióját veszi górcső alá, melyben a finanszírozott nemzetgazdasági ágazatok üvegházhatású gáz intenzitását² veszi alapul. A modell azt feltételezi, hogy a magas ÜHG intenzív vállalatok magas átállási kockázatot hordoznak, vagyis a fenntartható gazdaságra történő átállás során jelentős veszteséget könyvelhetnek el attól függően, hogyan alakul az ezzel kapcsolatos klímapolitika és szabályozás. Az elemzés alapján mérlegfőösszeg szerint a bankszektor 57%-a rendelkezik a vállalati hitelportfólióján belül 15%-nál nagyobb kitettséggel a legszenyesebb ágazatokban. Ez az arány elég nagy ahhoz, hogy egy hirtelen zöld átállás esetén jelentős veszteségek keletkezzenek a hitelintézetek mérlegében (Fejes, 2021).

A pénzügyi közvetítőrendszer klímakockázati kitettsége csökkenthető a zöld beruházások finanszírozásának növelésével, illetve a nem fenntartható gazdasági tevékenységek finanszírozásának leépítésével. Ráadásul a környezetileg fenntarthatónak tekinthető gazdasági tevékenységek és beruházások finanszírozása, mint a megújuló energiatermelés, energiahatékonyság-növelés, elektromobilitás nagy üzleti potenciált jelentenek a pénzügyi szektor számára. Az MNB (2021) egyik tanulmányában megállapította, hogy a megújuló energia területe stabil és válságálló, dinamikusán feltörekvő ágazat, valamint hozzájárul Magyarország klímapolitikai célkitűzéseinek teljesítéséhez. A magyar állam által 2040-ig meghatározott megújuló

ló energia részarány növelés, a fotovoltaikus naperőmű kapacitások nagymértékű bővítését irányozza elő. A naperőművek várható kapacitás bővítésének nagysága összesen kb. 2 250 milliárd forint értékű új beruházással párosítható, melynek finanszírozási igénye akár 1 600 milliárd forint új hitelkihelyezést is jelenthet a kitűzött évtizedig. Látható tehát, hogy a zöld gazdasági átállás beruházási igénye rendkívül magas, különösen igaz ez az energiaszektorban, amely egyben üzleti lehetőséget is hordoz a pénzügyi szektor számára (MNB, 2021b).

Hazánkban ennek ellenére alacsony a fenntarthatóságot szolgáló finanszírozás penetrációja és pénzügyi termékek köre. Néhány példán keresztül számszerűsítve, 2020-ban – az MNB adatbázisa szerint – a nem pénzügyi vállalatok által kibocsátott zöld kötvények részaránya 11%, a kormányzati hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok zöld aránya 3,9%, míg a fenntartható befektetések mértéke megközelítőleg 0,5% volt. A termékek újszerűségéből fakad, hogy a felsorolt pénzügyi instrumentumok adatgyűjtési és riportálási módszertana nem standardizált, illetve nehéz aggregálni a termékek pozitív hatását portfólió szinten (MNB, 2021a).

A hitelek esetében ez az arány nehezen becsülhető. Az alapvető probléma ugyanis például a vállalati hitelek esetében a zöld állomány számszerűsítése. Ennek nehézsége az egységes zöld definíció alkalmazásának hiányából ered, ezért csak megbecsülni lehet a hazánkban zöld célokra folyósított hitelek arányát. E korlátok miatt, csupán az energiatermeléshez kapcsolódó hitelek esetén adható biztosabb becslés, melyben a naperőmű-hitelállomány az MNB számításai szerint a teljes hazai vállalati hitelportfólió 2,5%-a (MNB, 2021a).

A lakossági zöld hitelezés szintén komoly üzleti lehetőséget jelenthet a pénzügyi szektor számára, hiszen hazánkban az ingatlanállomány 97%-a energetikailag korszerűtlennek minősül, amely ezáltal jelentős szén-dioxid kibocsátással is párosul (MNB, 2021a). Tovább nehezíti a zöld lakáshitelek felfutását és ezzel együtt a lakóingatlanok energetikai korszerűsítését a magyar társadalom informáltsága és jövedelmi helyzete. A Magyar Energhatékonyági Intézet (2021) tanulmányában rávilágít arra, hogy bár hazánkban viszonylag magas a felújítási ráta, annak mélysége alacsony, így nem hozza el a kívánt energetikai javulást. A felújítást végző háztartások nem kellően informáltak az energiahatékonyág hosszútávú előnyeiről, ezért könnyű és persze alacsony beruházási igényű felújításokat végeznek, mely „lock-in”³ hatást eredményez (MEHI, 2021). A lakóépületek megújuló energia és megfelelő energiahatékonyági beruházásai azonban jelentős mértékben segítenék az éghajlatváltozás mérséklését, azok finanszírozása stabilabb lakossági hitelportfóliót is jelenthet a hitelintézetek számára (MNB, 2021a).

A hazai helyzetképet összegezve elmondható, hogy a magyar pénzügyi szervezetek felkészültségi szintje alacsony, klímakockázati kitettsége jelentős, melyet megerősít a csekély mértékű fenntartható finanszírozás és pénzügyi termékek köre, amely problémaköröket a fenntarthatósági kérdésekben jártas döntéshozók, pénzügyi szakemberek hiánya és a lakosság alacsony informáltsága tovább terhel. Amennyiben a következő időszakban nem történik változás, úgy az előzőekben felsorolt rendszerszintű kockázatok felerősödnek, ami jelentősen rányomja majd a bélyegét a hazai pénzügyi rendszer stabilitására.

A MAGYAR NEMZETI BANK ZÖLD PROGRAMJA

A Magyar Nemzeti Bank reagálva a globális környezeti kihívásra 2019-ben elindította a Zöld Programját, melynek alapvető célja a hazai pénzügyi rendszer környezeti fenntarthatóságának javítása. A program keretében a jegybank – törvényi mandátumának megfelelően – „támogatja a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitásának fenntartását, ellenállóképességének növelését, a gazdasági növekedéshez való fenntartható hozzájárulásának biztosítását, valamint a rendelkezésére álló eszközökkel a kormány gazdaságpolitikáját” (MNB, 2019a:7).

A Program három pillérből épül fel, melynek legfontosabb elemeit képezik a pénzügyi rendszert érintő intézkedések. Ezen intézkedések kiegészülnek a társadalmi és nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó programpontokkal, illetve az MNB operatív működésének „zöldítését” érintő tevékenységekkel, melyek szintén nagy hatással vannak a fenntartható pénzügyek fejlődésére (MNB, 2019a). A 2019-es indulás óta a jegybank már számos lépést tett a pénzügyi rendszer fenntarthatóbbá tétele érdekében. Ezen túlmenően 2021 augusztusától törvényt módosítás révén az MNB-t fenntarthatósági mandátummal ruházta fel az Országgyűlés, így az árstabilitás elérésének és fenntartásának veszélyeztetése nélkül tevékenységében hangsúlyosabb szerepet kaphatnak a klíma- és környezetvédelmi szempontok (MNB, 2021c). Mindezek figyelembevételével a tanulmány további részében bemutatásra kerülnek az előzőekben felsorolt kihívásokra adható megoldási lehetőségek.

I. pillér: Pénzügyi szektorra vonatkozó programpontok

A jegybank első pillérében megfogalmazott intézkedései három fő célt próbálnak elérni, melyek hűen igazodnak a jegybank mandátumaihoz. Ennek megfelelően a Zöld Program elsődleges feladata a környezeti eredetű gazdasági sokkoknak ellenálló pénzügyi rendszer kialakítása, az éghajlatváltozásból eredő és más környezeti anomáliákból fakadó kockázatok feltérképezése, valamint a hazai zöld finanszírozási környezet fejlesztése.

A klímaváltozásból és környezeti degradációból eredő rendszerszintű kockázatok feltáráshoz az MNB hosszútávú klíma-stressztesztet végzett⁴, amely 2050-ig szemlélteti a bankszektor tűrőképességét súlyos gazdasági sokkok és visszaesések esetén. A stresszteszt három klímaszcenárió dinamikus modellezésén alapul, melyben a vizsgált változó a nemteljesítő hitelek alakulása a hazai bankrendszerben. A különböző klímaszcenáriók rámutatnak a megfelelő ütemben történő cselekvés fontosságára. A modell ugyanis azt prognosztizálja, hogy ha a „Nincs átállás” klímaforgatókönyv következik be, úgy a gazdaságot érintő káros környezeti hatások révén a nemteljesítő hitelek aránya 20% fölé emelkedik, mely súlyosan rontja a hitelintézetek jövedelmezőségét, tőkehelyzetét, ezáltal a pénzügyi rendszer stabilitását veszélyezteti. Hasonló mértékű portfólióminőség-romlást a 2008-as pénzügyi világválság során tapasztalhattak a hitelintézetek. A „Rendezetlen átállás” a megkésett piaci intézkedések révén olyan átállási kockázatokat okoz a karbonintenzív ágazatok számára, amelyek az eszközeik hirtelen leértékelődésével és bizalmi sokkokkal is párosulnak. A gyorsan változó piaci környezetben a finanszírozott reálgazdasági szereplők működése kerül veszélybe, amely a pénzügyi közvetítőrendszer számára szinte rögtön érzékelteti negatív hatását. Ebben az esetben rövid távon a

nemteljesítő hitelek arányának jelentős kilengésével kell számolni. Fontos megjegyezni, hogy még a „Rendezett átállás” forgatókönyve is – amikor az átmenet folyamatos és ütemezett dekarbonizációs intézkedésekkel valósul meg – a nemteljesítő hitelek kisebb fluktuációját vetíti előre. Azonban azt is be kell látni, hogy a várható veszteségek ezen a pályán minimalizálhatók. A stresszteszt segíti a pénzügyi közvetítőrendszer számára az éghajlatváltozással járó pénzügyi kockázatok megértését. Továbbá rámutat a megfelelő kockázatsökkentési intézkedések kockázatkezelési rendszerekbe történő integrálásának szükségességére, illetve a karbon-szegény ágazatok finanszírozásának a vállalati hitelportfólión belüli növelésére.

A korábbiakban már tisztázásra került, hogy a zöld finanszírozási környezet javítása segíti a hazai pénzügyi rendszer klímakitettségének csökkentését és mérsékli az átállási kockázatait, illetve, hogy hazánkban a zöld finanszírozás fejlesztésre szorul. A magyar jegybank ezen okokból egyedülálló zöld tőkekövetelmény-kedvezmény programot vezetett be a zöld finanszírozás bővítésének érdekében. Mivel a tőkekövetelmények a banki hitelek tőke költségét befolyásolják, így az ebben nyújtott kedvezmények elősegíthetik a zöld hitelcélok érvényesítését a banki jövedelmezőségi szint csökkenése nélkül. A tőkekövetelmény-kedvezmény program a lakossági és vállalati üzletági oldalon is meg lett hirdetve, melynek mértéke a kedvezményt érintő kitettség 5, bizonyos esetekben 7 százaléka. A lakossági kedvezmény az energiahatékony (legalább BB energetikai minősítésű) lakáshitelekre terjed ki, melynek bevezetése a „zöld hipotézisen” alapult. A zöld hipotézis szerint egy energiahatékonyság javítását célzó beruházás finanszírozása alacsonyabb hitelkockázattal jár, mint a minden más paraméterében azonos ügyleteké. Ez azzal indokolható, hogy a korszerűsítéssel járó lecsökkent energiafogyasztás révén alacsonyabb rendszeres havi költség⁵ terheli a háztartást, ráadásul a korszerűsítés megnöveli az ingatlan értékét, mely jobb hitelfedezeti mutatót eredményez (MNB, 2019b).

A hitelintézetek mérlegében az átállási kockázatok által kevésbé veszélyeztetett iparágak felé történő elmozdulást célozza a 2020 decemberében elindult vállalati tőkekövetelmény-kedvezmény program. A kedvezmény első körben a bankok zöldkötvény kitettségeire és megújuló energia hitelekre irányult. 2021 első félévének végén a program szempontjából releváns banki szereplők 90%-a vett részt (mérlegfőösszeg szerint). A résztvevő intézmények 42 milliárd forint értékű zöld kötvény és 121 milliárd forint értékű naperőmű hitel után részesültek kedvezményben. 2021 szeptemberében a program eredményességére alapozva a zöld vállalati tőkekövetelmény-kedvezmény kiterjesztésére került sor további területeken, mint az elektromobilitás, a fenntartható agrárium és élelmiszeripar, energiahatékonysági beruházások. Új elemként olyan ügyletek is részesülhetnek kedvezményben, amelyek a hitelintézetek saját vagy az adós által lefektetett zöld finanszírozási keretrendszer szerint lettek kihelyezve (MNB, 2021d).

A zöld hitelállomány bővülése mellett természetesen fontos a zöld kötvény- és a részvénypiac fenntartható fejlesztése is, hiszen hazánk környezeti és klíma céljainak finanszírozásához szükség van a tőkepiaci források mobilizálására is. Az MNB elkezdte a Fenntartható Tőkepiaci Stratégia kialakítását 2020 júliusában a fenntartható befektetések bővítése érdekében. A stratégia célja, hogy a tőkepiaci eszközök az előzőekben bemutatott méretektől nagyobb arányban tudják az éghajlatváltozás és az ökológiai problémák mérsékléséhez hozzájáruló beruházásokat finanszírozni, illetve elősegíteni a környezetileg fenntartható vállalatok ked-

vezőbb forrásszerzését. A kezdeményezés lehetővé teszi a fenntartható pénzügyi eszközök fejlődésével kapcsolatos kereslet és kínálat oldali korlátozó tényezők feltárását, a fejlődést elősegítő piacfejlesztési intézkedések beazonosítását és a támogató szabályozási környezet kialakítását. A projekt végeredményei várhatóan 2022 első negyedévében születhetnek meg (MNB, 2020a).

A pénzügyi rendszer ellenállóképességének javítása érdekében az MNB 2021 áprilisában adta ki a 5/2021. (IV.15.) számú ajánlását az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, és a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben (másnéven Zöld Ajánlás⁶). Az ajánlás alapvető elvárásokat fogalmaz meg a hitelintézetek számára, amelyek a teljeskörűség jegyében a hitelintézeti működés több területére terjednek ki: üzleti modell és stratégia, vállalatirányítás, kockázatkezelés, közzétételek. A kvázi intézményi reformot elősegítő ajánlás növeli a pénzintézetek felkészültségét a klímaváltozásból eredő pénzügyi kockázatok szempontjából releváns jogszabályi változásokra, hiszen ahogy azt a fennálló helyzet mutatja, a hazai bankszektor jelentős része nem veszi figyelembe a környezeti fenntarthatósági szempontokat működése során, miközben magas a kitettségük a klíma és környezeti kockázatokkal szemben. Az ajánlás irányt mutat ezen kockázatok teljes körű azonosítására, megfelelő mérésére, kezelésére, kontrolljára és az átlátható közzétételekre. Ezzel a jegybank előmozdítja a hitelintézetek körében, az üzleti tevékenységük során felmerülő környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítését. Az MNB a felügyeleti tevékenység részeként elvárja, hogy a hitelintézetek a Zöld Ajánlással összhangban végezzenek önértékelési felmérést, melyekre alapozva prudenciális beszélgetéseket kezdeményez a bankok által kidolgozott ütemterv alapján, ezzel is elősegítve a hitelintézetek felkészültségét.

Végül, de nem utolsósorban az MNB zöld mandátumának megfelelően megvizsgálta azt is, hogy a fentiekben túlmenően hogyan érvényesíthetők a zöld szempontok a monetáris politika eszköztárában. Ennek eredményeként a jegybank további két programot indított, mely az előzőekben már részletezett lakóingatlan-állomány megújításának finanszírozási környezetét kívánja tovább erősíteni. A meghirdetett Zöld Jelzáloglevél-vásárlási Program célja a hazai zöld jelzáloglevél-piac kialakítása, mely hozzájárul a zöld jelzáloghitelek térnyeréséhez. Emellett a zöld lakáshitelezés további ösztönzése végett, a Növekedési Hitelprogram részeként elindult a Zöld Otthon Program is, ami kedvezményes kamatozású zöld hiteleket biztosít a háztartások számára, amennyiben a cél a közel nulla energiaigényű otthonok létesítése, vásárlása (MNB, 2021e).

II. pillér: Társadalmi, nemzetközi kapcsolatok

Az első pillérben megfogalmazott intézkedések és irányelvek biztosíthatják a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitását és támogatják a reálgazdaságot a karbonsemleges átállásban, azonban mindezek megvalósulásához nélkülözhetetlen a megfelelő humántőke.

A Zöld Program második pillére hivatott többek között a fenntarthatósági kérdésekben jártas szakértői állományt növelni. Ahogy az feltárásra került, az éghajlatváltozásból eredő pénzügyi kockázatok felmérése, kezelése és értékelése, valamint a zöld finanszírozási szolgáltatás és pénzügyi termékek fejlesztése azért is akadozik, mivel egyelőre kevés a fenntarthatósági

tudással felvértezett pénzügyi szakértő. A jegybank kiemelt célja ezért a fiatalok és a pénzügyi területen megjelenő munkaerő-állomány pénzügyi ismereteiben a zöld szemléletmód erősítése. A felsőoktatásban résztvevő közgazdász hallgatók zöld pénzügyi ismeretekkel való felvértezése kulcsfontosságú a fenntarthatósági szempontok szavatolására a pénzügyi ágazatban. A Zöld Program keretében eddig négy kiemelkedő hazai egyetemen is megvalósult egy-egy félévet felölelő zöld pénzügyi képzés. A 2019-es tanév őszi féléve óta több mint 600 hallgató vett részt a kurzusok valamelyikén, amely szám a következő félévekben tovább fog bővülni. A már munkaerőpiacon dolgozók számára szintén fontos a szakirányú továbbképzés a hazai fenntartható bankszektor kialakításához, ezért számukra is több, zöld finanszírozással és tanácsadással kapcsolatos tanfolyam indult már el az MNB egyik leányvállalatának szervezésével (MNB, 2021f).

Könnyen belátható, hogy a jegybankok, a felügyelet és a pénzügyi közvetítő intézmények, bár szakértői a pénzügyeknek, nem rendelkeznek természettudományos képesítéssel. A klímavédelemmel, természeti környezettel foglalkozó nem kormányzati szervezetek, közösségek, civil szervezetek viszont olyan speciális szereppel, ismeretekkel és kapacitással rendelkeznek, amelyek az MNB pénzügyi, hatósági jogköreivel szinergiákat hoznak létre. A program tehát kiemelt figyelmet fordít a hazai és külföldi, zöld pénzügyek szempontjából releváns piaci és társadalmi szereplők együttműködésére is, hiszen ezek segíthetik a hazai fenntarthatósággal kapcsolatos pénzügyi intézkedések finomhangolását. Az együttműködés gyakorlati formája több platformon szerveződik, többek között nemzetközi munkacsoportok, workshopok, konferenciák, illetve társadalmi egyeztetések keretén belül valósul meg. Példaként emelhető ki, hogy az MNB 2019 óta a Network for Greening the Financial Systems tagjaként vesz részt a zöld pénzügyekkel kapcsolatos nemzetközi munkában, ezzel is elősegítve a tapasztalatok megosztását, a nemzetközi jó gyakorlatok meghonosítását. Az évente megrendezésre kerülő nemzetközi Zöld Pénzügyi Konferencia szintén lehetőséget ad a szakértői vélemények megismerésére (MNB, 2019a).

III. pillér: Az MNB működésének további zöldítése

A Magyar Nemzeti Bank mandátumán keresztül, mint a pénzügyi rendszer és az árstabilitás őrzője, kiemelt szereppel bír a hazai pénzügyi szektor életében, ezért tevékenysége makrogazdasági szempontból meghatározó, de hatása a mikrokörnyezetre sem elhanyagolható. Utóbbiak okán a jegybank már 2011-ben kinyilvánította a környezet iránti felelősségét és elköteleződését a környezeti teljesítmények folyamatos javításáért (MNB, 2020b).

Az MNB tevékenységének is számottevő környezeti hatása van, amely saját operatív működésből adódó közvetlen és áttételes, valamint a jegybanki mérlegben szereplő eszközök közvetlen környezeti hatásokból adódik össze. Az utóbbi, közvetett ÜHG kibocsátások mértékéről egyelőre még nem állnak rendelkezésre pontos információk. A jegybank ezért következő lépéseként megkezdte – nemzetközi ajánlások hatására – az úgynevezett TCFD Jelentés (Task Force on Climate-Related Financial Disclosures) kidolgozását, amely helyzetképet mutat majd a Magyar Nemzeti Bank által kezelt pénzügyi portfólió karbonlábnyom intenzitásáról. A TCFD Jelentés ismerteti a klímakockázatok beépítésének módját az MNB vállalatirányítá-

sába, stratégiaalkotásába és kockázatkezelésébe, mely lehetővé tesz egy erősebb és ellenállóbb jegybanki jelenlétet a magyar pénzügyi közvetítőrendszer számára, miközben saját példáján keresztül ösztönzi a pénzpiaci szereplők elköteleződését (MNB, 2021g).

Az MNB operatív működése során felmerülő kibocsátásokra is kiemelet figyelmet fordít. A Környezetvédelmi Nyilatkozatban tett környezetvédelmi vállalások a Zöld Program harmadik pillérével összhangban kerülnek megvalósításra. Ennek nyomán a jegybank 2021-től karbonsemleges működést vállalt, amellyel példát is kíván mutatni a hazai hitelintézetek számára. Az ambiciózus környezeti és éghajlatvédelmi vállalás szerint 2022 év végéig 30%-os, 2025-re pedig 80%-os szén-dioxid kibocsátás csökkentést kell elérni, ezt például a tulajdonban lévő ingatlanokra történő napelemes berendezések telepítésével, vagyis a villamosenergia felhasználás megújuló forrásból történő fedezésével fogja megvalósítani. A karbonkibocsátás fennmaradó része pedig ellentételezés formájában kerül semlegesítésre (MNB, 2020b). Az elköteleződést az is bizonyítja, hogy a jegybank 2020 folyamán meg is kezdte környezetterhelésének kiváltását, így a korábban megrendezésre kerülő 2019-es Zöld Pénzügyi Konferencia karbonlábnyomát élőhely rekonstrukciós programmal semlegesítette Pápateszér település közelében. A tovább nem csökkenthető kibocsátás ellentételezésére a továbbiakban a WWF Magyarország nevű civil szervezet együttműködésével folytatódnak a semlegesítési projektek (MNB, 2021h).

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány során megállapítást nyert, hogy a magyar jegybank részéről szükséges a klímaváltozás és egyéb környezeti anomáliákból eredő pénzügyi kockázatokhoz hangolt felügyeleti stratégia kialakítása. A klímaváltozás során felmerülő rendszerszintű kockázatok ugyanis hatással lehetnek a pénzügyi rendszer stabil működésére és ezzel veszélybe kerülhet az árstabilitás is. A kihívások kezelése érdekében a hazai pénzügyi rendszer fenntartható pályára való átállása indokolt, ehhez azonban még számos, a tanulmányban megállapított akadályozó tényezőt kell leküzdenie a pénzügyi szervezeteknek. A Magyar Nemzeti Bank holisztikus megközelítésre alapozva kíván a feltárt problémákra megoldást nyújtani, melyek révén erősíthető a közvetítőrendszer felkészültsége és csökkenthető a klímakitettsége. A hazai zöld finanszírozási környezet megteremtése szintén egy fontos mérföldkő a pénzügyi rendszer hosszútávú stabilitásának megtartásában és a reálgazdaság fenntartható pályára való átállás támogatásában. Fontos azonban megjegyezni, hogy a pénzügyi rendszer fenntartható pályára való tereléséhez az MNB törekvései szükségesek ugyan, ám önmagukban nem elégségesek, hiszen nélkülözhetetlen a hazai pénzügyi intézmények partnersége. Ahogy azt a tanulmány bemutatja, a megfelelő ösztönzők révén mozgósíthatók a pénzügyi intézmények. A sikeres átálláshoz nagy elköteleződésre lesz szükség az elkövetkezendő években. Végezetül tehát szükség van egy környezeti eredetű gazdasági sokkoknak ellenálló, felkészült, zöld finanszírozást kínáló közvetítőrendszerre a következő évtizedekben, melyhez táptalajt nyújt a Magyar Nemzeti Bank Zöld Programja.

JEGYZETEK

- ¹ „Minden marad a régi ben”/ ”Nincs változás” forgatókönyv, vagyis a szabályozások és politikák megváltozása nélkül haladunk tovább.
- ² Azt mutatja meg, hogy 1 forintnyi érték előállítása, hány gramm ÜHG kibocsátást eredményez. Minél magasabb a mutató, annál nagyobb ÜHG intenzitás jellemzi az adott tevékenységet.
- ³ Magyarul belakotolás. „Esetünkben amikor rosszul megtervezett felújításokkal további évekre elavult, energiamegtakarítást és kibocsátáscsökkentést nem eredményező helyzetet konzerválunk” (Sáfián, 2021).
- ⁴ Az MNB által végzett klíma-stresszteszt eredményeiről 2021 év végéig várható publikáció.
- ⁵ A lakóingatlanhoz köthető, havi rendszerességgel felmerülő fenntartási költségek, mint például: áramfogyasztás, vízfogyasztás költségei.
- ⁶ A Magyar Nemzeti Bank 5/2021. (IV.15.) számú ajánlása az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, és a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben <https://www.mnb.hu/letoltes/5-2021-zold-ajanlas-2.pdf>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bank of England (2018): *Transition in thinking: The impact of climate change on the UK banking sector*. London <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/prudential-regulation/report/transition-in-thinking-the-impact-of-climate-change-on-the-uk-banking-sector.pdf?la=en&hash=A0C99529978C94AC8E1C6B4CE1EECD8C05CBF40D> (Letöltés: 2021.08.24.)
- DG Trésor (2017): *Evaluating Climate Change Risks in the Banking Sector*. Report required under Article 173 V° of the Energy Transition and Green Growth Act No. 2015-992 of 17 August 2015, Directorate General of the Treasury, Paris <https://www.afi.es/webAfi/descargas/1857306/1252800/Evaluating-Climate-Change-Risks-in-the-Banking-Sector.pdf> (Letöltés: 2021.08.24.)
- Fejes Tibor (2021): *Jelentős kockázat, alacsony felkészültség – magyar bankok a klímaváltozás árnyékában*. <https://www.napi.hu/magyar-vallalatok/mnb-bank-klimavaltozas-hitel.736863.html> Letöltés: 2021.10.20.
- ITM (2018): *a 2018-2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra is kitékintést nyújtó második Nemzet Éghajlatváltozási Stratégia*. Melléklet a 23/2018. (X. 31.) OGY határozathoz, Innovációs és Technológiai Minisztérium
- Lagarde, Christine (2020): *Climate change and the financial sector*. European Central Bank https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200227_1~5eac0ce39a.en.html (Letöltés: 2021.08.24.)
- MEHI (2021): *Hazai felújítási hullám – A magyarországi lakóépületállomány energiahatékonysági korszerűsítésben rejlő lehetőségek, egyes támogatási eszközök széles körű hatásainak vizsgálata*. Magyar Energhatékonsági Intézet https://mehi.hu/sites/default/files/mehi_hazai_felujitasi_hullam_tanulmany_2021.pdf (Letöltés: 2021.09.03.)
- MNB (2019a): *Az MNB Zöld Programja*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/letoltes/az-mnb-zold-programja-1.pdf> (Letöltés: 2021.08.26.)
- MNB (2019b): *Lakossági zöld hitelezés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/letoltes/lakossagi-zold-hitelezes-magyarorszagon.pdf> (Letöltés: 2021.08.26.)
- MNB (2020a): *Hamarosan elindul hazánk Fenntartható Tőkepiaci Stratégiájának tervezése*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2020-evi-sajtokozlemenyek/hamarosan-elindul-hazank-fenntarthato-tokepiaci-strategiajanak-tervezese> (Letöltés: 2021.09.03)
- MNB (2020b): *A Magyar Nemzeti Bank Környezetvédelmi Nyilatkozata*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- MNB (2021a): *Zöld Pénzügyi Jelentés*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- MNB (2021b): *A hazai megújulóenergia-termelés finanszírozása*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- MNB (2021c): *Az Országgyűlés fenntarthatósági mandátummal ruházta fel az MNB-t*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/az-orsszaggyules-fenntarthatosagi-mandatummal-ruhazta-fel-az-mnb-t> (Letöltés: 2021.09.03.)
- MNB (2021d): *Rövidesen még többféle zöld vállalati, önkormányzati hitelt kínálhatnak a bankok*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/rovidesen-meg-tobbfele-zold-vallalati-onkormanyzati-hitelt-kinalhatnak-a-bankok> (Letöltés: 2021.09.02.)

- MNB (2021c): *Zöld monetáris politikai eszköztár-stratégiát hirdetett a Magyar Nemzeti Bank*. Magyar Nemzeti Bank www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/zold-monetaris-politikai-eszkoztar-strategiat-hirdetett-a-magyar-nemzeti-bank (Letöltés: 2021.09.03.)
- MNB (2021f): *Képzések*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/greenfinance/kepzesek> (Letöltés: 2021.09.03.)
- MNB (2021g): *Fenntarthatósági és jegybanki politika – Zöld szempontok az MNB monetáris politikai eszköztárában*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- MNB (2021h): *Az MNB a WWF Magyarországgal együttműködve válik karbonsemlegessé*. Magyar Nemzeti Bank <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/az-mnb-a-wwf-magyarorszaggal-egyuttmukodve-valik-karbonsemlegesse> (Letöltés: 2021.09.03)
- NGFS (2019): *A call for action Climate change as a source of financial risk, Executive summary*. Network for Greening the Financial System https://www.ngfs.net/sites/default/files/medias/documents/synthese_ngfs-2019_-17042019_0.pdf (Letöltés: 2021.08.24.)
- Sáfián Fanni (2021): *Ezermilliárdokat dobtunk ki 5 év alatt az ablakon a rossz lakásfelújításokkal*. Másfél fok <https://masfelfok.hu/2021/02/08/ezermilliardokat-dobtunk-ki-5-ev-alatt-az-ablakon-a-rossz-lakasfelujitasokkal/> (Letöltés: 2021.09.03.)

Vargha Bálint Tamás – Németh Erzsébet – Borcsiczky Zsuzsa

Integritási kockázatok és kontrollok világjárvány idején

Integrity Risks and Controls During Pandemics

Összefoglalás

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja a pandémia támasztotta új kihívásokat és kezelésük eszközeit az integritás területén. Az új koronavírus terjedése egyszerre okozta egyes ágazatokban a kereslet hirtelen megugrását, a kínálat csökkenését és a globális ellátási láncok akadózását. A korábban ismert korrupciós sémák megfordultak, az integritási kockázatok mintázata megváltozott. A rendkívüli helyzetben az intézmények választásra kényszerülhetnek az emberi életek azonnali mentése és a szabályok betartása között. A tanulmány rámutat, hogy körülmekintő mérlegelésre van szükség a tekintetben, hogy mely szabályokat lehet leépíteni és melyeket indokolt fenntartani. A járványhelyzetben az egészségügyi személyzet a korábbinál is erősebb túlkereslet nyomása alatt látta el feladatát, amely fokozta az egészségügyi korrupció veszélyét. Az ezen a területen felmerülő integritási kockázatok kezelésében egyaránt szerepet játszottak a pozitív gazdasági ösztönzők és a szankciók is. Az orvosi bérrendezés, valamint a halálpénz felkínálásának és elfogadásának szankcionálása fontos integritást erősítő lépések, amelyek jól példázzák a kombinált fellépés szükségességét.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D73, D81, B27, H83

Kulcsszavak: integritás, kockázatok, kontrollok, világjárvány, számvevőszék

DR. VARGHA BÁLINT TAMÁS, integritás szakértő, Állami Számvevőszék (balinttamavargha@gmail.com), PROF. DR. NÉMETH ERZSÉBET, egyetemi tanár, Metropolitan Egyetem, igazgató, Állami Számvevőszék (nemeth.erzsebet@asz.hu), BORCSICZKY ZSUZSA, elemző számvevő, Állami Számvevőszék (borcsiczky@gmail.com).

Summary

The aim of the study is to examine the new challenges posed by the pandemic and the tools to manage them in the field of integrity. The spread of the new coronavirus simultaneously caused a surge in demand in certain sectors, as well as a shortage in supply and the disruption to global supply chains. Corruption schemes known beforehand have turned around, the pattern of integrity risks have changed. Under the extraordinary circumstances, organisations might be obliged to choose between saving lives immediately and complying with the rules. The study points out that careful consideration is needed with regard to which rules can be dismantled and which ones shall be maintained. During the pandemic, health care workers were carrying out their tasks under the pressure of an excess demand heavier than before, which increased the risk of corruption in the sector. Both positive economic incentives and sanctions have played a role in the management of integrity risks arising in this field. Wage decompression of medical doctors and sanctions related to offering and taking gratuity payments are important steps in the direction of strengthening integrity, which clearly demonstrate the need for combined actions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D73, D81, B27, H83

Keywords: integrity, risks, controls, pandemic, Audit Office

BEVEZETÉS

A pandémia alapjaiban rengette meg a világ gazdaság struktúráit, egyszerre okozva egyes ágazatokban a kereslet hirtelen megugrását, a kínálat csökkenését és a globális ellátási láncok akadozását. A védekezéshez szükséges eszközök esetében mindez olyan, keresleti típusú piacokhoz vezetett, amelyeken az eladók diktálnak („eladók piaca”).

Magyarország Alaptörvénye előírja, hogy „a közpénzekkel gazdálkodó minden szervezet köteles a nyilvánosság előtt elszámolni a közpénzekre vonatkozó gazdálkodásával. A közpénzeket és a nemzeti vagyont az átláthatóság és a közélet tisztaságának elve szerint kell kezelni.” A közélet tisztaságának biztosítása érdekében kiemelkedő a megelőzés jelentősége, az integritás biztosítása. Az Állami Számvevőszék (ÁSZ) tevékenységében hangsúlyos szerepet játszik az integritás kultúrájának a közszféra intézményei körében történő megteremtése és megszilárdítása, hiszen a közpénzek felhasználásában egy olyan szervezet sem lehet sikeres, amely nem sajátítja el és alkalmazza az integritás szempontjait.

A továbbiakban megvizsgáljuk a világjárvány támasztotta új kihívásokat és kockázatokat az integritás területén, valamint kezelésük lehetséges eszközeit, különös tekintettel az ÁSZ működési környezetére és ellenőrzési módszertanára.

ALAPFOGALMAK: KORRUPCIÓ ÉS INTEGRITÁS ÉS INTEGRITÁSI KOCKÁZATOK

Ahogy már leszögeztük, egy kedvezőtlen versenypiaci helyzet önmagában nem tekinthető korrupciónak. Legalább ilyen fontos kérdés ugyanakkor, hogy mi az, ami igen, hiszen a korrupciós bűncselekményeket a büntetőjog üldözi.

A Nemzeti Korrupcióellenes Stratégia (NKS, 2020) definíciója alapján korrupciónak nevezzük, ha valaki a rábízott hatalommal a neki felkínált, vagy nyújtott magán- vagy csoportelőny érdekében visszaél. Mindez összhangban áll az Európai Unió fogalom-meghatározásával (Európai Bizottság, 2014), amely szerint „a korrupció hatáskörrel való visszaélés személyes haszon érdekében”, illetve a nemzetközi szervezetek (OECD, 2016; World Bank, 1997) által bevett definícióval („ráruházott hatalommal való visszaélés egyéni haszonszerzés érdekében”) és a büntető törvénykönyvvel.

A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) szerinti korrupciós tényállásokon kívül ide tartozik a hivatali visszaélés, a csalás, a sikkasztás vagy a hűtlen kezelés is, amely szintén korrupt magatartással járhat együtt. Mivel a büntetőjog a személyes felelősség elvén alapszik, nem lehet korrupt egy eljárás, egy szektor egy tranzakciótípus, vagy a piacon kialakuló gazdasági helyzet.

Ezzel szemben az ÁSZ által 2011-óta a magyar közszférában is sikerrel meghonosított megközelítés szerint az integritás a szervezet értékeinek és célkitűzéseinek megfelelő működést jelenti. Minél magasabb színvonalú egy szervezet integritása, az annál ellenállóbb a korrupciós veszélyekkel szemben, vagyis az integritás erősítése – elsősorban az egyes szervezetek szintjén – a korrupciós kockázatok mérséklésének egyik fontos eszköze. Az integritás ugyanakkor tágabb jelentésű fogalom, nemcsak a korrupciótól, hanem más helytelen magatartásoktól (például csalás, önkényesség) való mentességet és a szervezet céljainak követését is jelent (Pulay, 2014). Másképp megfogalmazva: az integritás a bizalmat növelő minőség.

A kockázat egy esemény bekövetkezésének valószínűsége, így korrupciós vagy integritási kockázat alatt a korrupciós cselekmény előfordulásának, az integritás megsértésének esélyét értjük. Integritási kockázatok jelentkeznek például a köz- és a magánszféra közötti üzleti tranzakciók során, a köztisztviselők által hozott döntések, a mérlegelési szabadság körében, illetve abban az esetben, ha egy közszolgáltatás iránt nagyobb a kereslet, mint a kielégítéséhez rendelkezésre álló erőforrások. Az integritási kockázat értelemszerűen nem egyenlő magával az integritás sérelmével, vagy a korrupció bekövetkezésével. Az integritási kockázatokkal szemben megfelelő kontrollok kiépítésével lehet védekezni (Pulay, 2014; Báger, 2011). Integritás kontroll lehet például az összeférhetetlenség szabályozása, az integritással kapcsolatos etikai elvek kimunkálása, integritás tanácsadó alkalmazása stb. A kockázatokra adott válaszin tézkedés után fennmaradó kockázatot nevezük maradványkockázatnak.

A VILÁGJÁRVÁNY TÁMASZTOTTA INTEGRITÁSI KIHÍVÁSOK

A korrupció, és így az az integritás sem értelmezhető a gazdasági, piaci és jogi környezettől és ösztönzőktől függetlenül. A pandémia nyomán megváltozott integritási helyzet megértése

érdekében tehát elsőként azt a gazdasági erőteret kell megvizsgálni, amelyben a közintézmények ellátták feladataikat.

Felborult piaci egyensúly

A COVID-19 világjárvány világszerte robbanásszerűen fokozta a védekezéshez és az egészségügyi kezelésekhez szükséges gyógyászati eszközök és gyógyszerek, illetve egyéb higiéniai alapcikk felhasználását, amely rövid időn belül több termék esetében is extrém módon keresleti jellegű piachoz vezetett. A világjárvány kitörését követően, különösen annak azonnali válaszingázakédekéket követelő szakaszában, a kínálat képtelen volt követni az exponenciálisan növekvő keresletet. A kereslet és a kínálat egyensúlyának felborulásához hozzájárultak az összeomló szállítási láncok, és az exportkorlátozó intézkedések is (lásd OECD, 2020a). Az ellátórendszerek összeomlásától való félelem miatt pedig irreális keresleti tényezők is megjelentek (pánikvásárlás) az élelmiszerek, tisztálkodási eszközök, vagy akár a lakosság számára is elérhető orvosi eszközök piacán, amely szintén fokozta a készlethiányt (Laato et al., 2020).

A világjárvány tehát rendkívüli mértékben átalakította a piacot, ahol újratemelődték, egyes esetekben állandósultak a hiányjelenségek, a vásárlók pedig kifejezetten hátrányos helyzetbe kerültek az eladókhöz képest. Mindez nem példa nélkül álló jelenség: Ha történelmi analógiák után kutatunk, rögtön láthatóvá válik, hogy az „eladók piaca” sok szempontból mutat rokonságot az államszocializmus keretei között megtapasztalt hiánygazdasággal. Kornai a szocialista rendszerek egyik immanens tulajdonságának tekintett hiánygazdaság fogalmát, az eladók piacát úgy írja le, mint ahol az eladó választhat a vevők között, és a vevő tesz erőfeszítéseket azért, hogy az eladó számára kedvező döntést hozzon (Kornai, 2010). A keresleti piac a csalás és a tisztességtelen piaci magatartás kockázatát is növelte, az árak növekedésével párhuzamosan pedig az áruk minősége is sok esetben a követelmények alá csökkent.

Információs vákuum

Az OECD a világjárványra adott kezdeti válaszlépéseket vizsgáló dokumentumában (OECD, 2020a) leszögezi: a pandémia kitörésekor a gazdasági döntések különösen gyorsan változó piaci és információs környezetben születtek. Nem álltak rendelkezésre megbízható információk az egészségügyi termékek szakmai követelményeiről, azok hatásosságáról, arról, hogy a járvány ellen milyen eszközök és módszerek nyújtanak hatékony védelmet, valamint arról sem, hogy azok rendelkeznek-e minőségi, szakmai tanúsítványokkal. Számos esetben hiányoztak a piaci realitásokról, az árképzésről szóló információk, és a globális beszerzések lebonyolításához szükséges szakértelem is. Az ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bűnmegelőzési Hivatala (UNODC) arra az aspektusra hívja fel a figyelmet, hogy a járványügyi veszélyhelyzet során az állami szereplőknek az egészségügyi termékek piacán az árak extrém mértékű ingadozásával szembe kellett nézniük, így a megrendelői oldalnak nem volt lehetősége, hogy megállapíthassa a tisztességes piaci árat és megítélhesse a nyereszkekés, túlárazás eseteit (UNODC, 2020).

Sürgősség

A vírus elleni küzdelem során – az emberéletek védelme érdekében – azonnal jelentkező igényeket kellett korábban nem látott sürgősséggel kielégíteni. A sürgősséggel bonyolított beszerzések gyakorlata nem példa nélküli a közzsférában, azonban az a tény, hogy az igényeket azonnal kellett kielégíteni, jelentős terheket rótt az állami intézmények gazdálkodási és jogi infrastruktúrájára.

Eltérés a rendes szabályoktól

Minden jogrend maga rendelkezik olyan felhatalmazó rendelkezésekkel, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a kivételes helyzetek kezelésére egyes szabályoktól el lehessen térni. A világjárvány során bevezetett kivételi tilalmak szükségessége vitathatatlan, ugyanakkor szemben áll a szabad kereskedelem nemzetközi szabályaival. Több szerző is rámutat, hogy a COVID-19 kiváltotta egészségügyi helyzetben forradalmi módon ment végbe a gazdálkodási, beszerzési dereguláció (Folliot, 2020; Gallego et al., 2020; Sanchez-Graells, 2020), hiszen úgy tűnt, hogy a közbeszerzések szabályrendszere nem képes azt az alapvető rendeltetését betölteni, hogy a köztisztviselők időben beszerezzék az életek mentéséhez szükséges árukat, szolgáltatásokat. Mivel a beszállítók diktálták a feltételeket, esetenként a vevőt védő teljesítési garanciák sem jelentek meg a szerződésekben. Tért nyertek ugyanakkor a különleges (pl. előleg fizetését megkövetelő) szerződési klauzulák, illet az OECD vizsgálatában részt vevő országok mintegy fele alkalmazott (OECD, 2020b).

Túlszabályozás, bürokrácia

A szabályok leépítésének ellenpólusát jelentik azok az esetek, amikor bürokratikus akadályok állnak a döntéshozatal útjába. A lakossági oltóprogramok kapcsán kapott figyelmet, hogy az Egyesült Királyságban az önkéntes oltási tevékenységre jelentkező orvosoknak 21 különböző dokumentumot kellett jelentkezésük mellé csatolniuk, beleértve a tűzvédelmi, a konfliktuskezelési és a radikalizáció megelőzésére szolgáló képzéseken való részvétel igazolását is (Hill, 2021). A túlszabályozás, a túlzott bürokrácia, a folyamatok indokolatlan lassítása mellett a felelősségi viszonyok tisztázatlanságához is vezethet, csökkenti az átláthatóságot, a döntések kiszámíthatóságát, így olyan tényező, amely növelheti a szabálytalanság és a korrupció kockázatát. A túl sok szabálynak való megfelelés emellett költséges, a költségek pedig világjárvány idején emberéletekben is mérhetők.

Etikai dilemmák, összeférhetetlenség

A világjárvány kapcsán az erőforrások szűkös rendelkezésre állása miatt az egészségügyi ágazatban olyan új típusú etikai kihívások is megjelentek, mint az ellátás prioritizálása, és a rendelkezésre álló eszközök szétosztása során felmerülő összeférhetetlenségi kérdések. Előfordulhattak olyan esetek, amikor az egészségügyi személyzet tagjának saját hozzátartozója, vagy kollégája esetében kellett döntést hoznia a kezelésekről, hozzáférhető eszközökről, vagy

vakcinákról. Nem teljes körűen álltak rendelkezésre ugyanakkor olyan etikai normák, vagy szabályzatok, amelyek alapján felelős döntést lehetett volna hozni, miközben az etikai szempontok készletgazdálkodási prioritásokkal is ütközhettek. Nagyfokú bizonytalanság mellett kellett komplex döntéseket meghozni, a döntési folyamatok során pedig nem feltétlenül volt nyomon követhető, hogy pontosan mely érdekcsoportok befolyása érvényesül.

Versenyjogi kockázatok

A járványhelyzet számos üzleti vállalkozás számára jelentős megszorításokat, a forgalomból való átmeneti, vagy akár végleges kiesést jelentett, miközben sok vállalat döntött úgy, hogy a kereslet kielégítése érdekében együttműködik, akár üzleti riválisaival is. (Jones, 2020). A felek összejárásza (árfelhajtás kartell útján, horizontális kollúzió) a versenyjog által szankcionált tisztességtelen magatartás, amelynek során a korrupció több formája is felmerülhet. Az egymással versenypozícióban lévő vállalkozások közötti együttműködés és az ennek érdekében szükséges bizalmas információk cseréje alapesetben a versenyt súlyosan sértő magatartások, a járványhelyzet azonban ennek megítélésében is változást hozott. Az uniós gyakorlatban megengedhetővé váltak a verseny korlátozásának objektíve szükséges, ideiglenes és arányos esetei, illetve nem számított a versenyjog megsértésének az az eset sem, ha az állam kötelezte a feleket az együttműködésre (Európai Bizottság, 2020).

Az egészségügyi szektor integritási kihívásai

A pandémia során legnagyobb jelentőséggel bíró ágazattá az egészségügy vált, amelynek integritása már a járványt megelőzően is fókuszban volt. A korrupciós kockázatok szempontjából az egészségügyi szektor eleve komplex és kihívásokkal teli: sok szereplő érintett benne (kórházak, rendelők, gyógyszerárak, gyógyszergyárak, oktatási intézmények) és számos szerteágazó folyamatot foglal magában a kórházi kezelésektől a szervátültetésen át a gyógyszer-engedélyezésig (Hoppe, 2018). A szektor európai és hazai viszonylatban is a korrupciós veszélynek leginkább kitett ágazatok egyike (European Commission, 2017; Németh et al, 2020). Az egészségügyi közszolgáltatások kapcsán a legnagyobb kockázatot a túlkereslet jelenti: a rendelkezésre álló erőforrások alapján nyújtható szolgáltatások szűkebbek a szükségleteknél, az állampolgárok pedig abban érdekeltek, hogy ezeket a szolgáltatásokat a legjobb feltételekkel vehessék igénybe.

Mindezt a világjárvány csak tovább erősítette: véges orvostechikai és szakápolói kapacitás mellett kiugróan megnőtt az ugyanazon ellátásért versengő, azonos betegségben szenvedők száma, így még erőteljesebb túlkereslet alakul ki, emiatt többen dönthettek úgy, hogy tisztességtelen eszközökkel igyekeznek befolyásolni az ellátás rendjét.

Az egészségügyi személyzet számára irányadó etikai keretrendszerben is változás történt: az egyes páciensekre fókuszáló etikai normák helyett a közegészségügy szempontjai kerültek előtérbe, amely pl. a halasztható műtétek elnapolásával járt. Mindez az egészségügyi személyzet számára is új helyzetet teremtett, hiszen mindennapi munkájuk során korábban nem kellett ilyen horderejű döntéseket meghozniuk és sok esetben nem rendelkeztek felkészültséggel ilyen etikai dilemmák kezelésére (Angelos, 2020).

A KORRUPCIÓS KOCKÁZATOK IRÁNYÁNAK MEGVÁLTOZÁSA

A korrupciós kockázatokat a piaci dinamika tükrében vizsgálva megállapítható, hogy megváltozott azok hajtóereje és iránya. A piac működésének szokásos keretei között a magánszereplők lehetnek érdekeltek abban, hogy a közhatalmi, valamint a közintézmények által hozott döntéseket megpróbálják tisztességtelen eszközökkel befolyásolni. Ebben a „klasszikus” korrupciós tranzakciótípusban a korrupciós pénz vagy előny a magánszereplőtől áramlik a közintézmény felé, míg a „korrupciós áru” az intézmény, vagy a közhivatalt betöltő személy döntése, aktsusa.

A járvány kezdeti időszakában viszont az egészségügyi hiánycikkeket forgalmazó magánszereplők kerültek rendkívül előnyös piaci helyzetbe, amely több területen felszámolta a klasszikus korrupciós mintázat alapját képező érdekeltségi viszonyokat. Az eladónak hatalmában állt szelektálni a vevők között, így a vevők tehettek erőfeszítéseket azért, hogy megnyerjék az eladót. Az egyes javakhoz való hozzáférés érdekében tehát már a vásárlói oldal vált érdekeltté az eladók befolyásolásában, nem pedig fordítva. Ez a típusú kockázat pedig akár az egész ellátási láncan keresztül tovagyűrűzhetett, mivel azok a termékek, amelyek iránt a legnagyobb volt a kereslet, jellemzően nem egyszer cseréltek gazdát (OECD, 2020a).

HOGYAN BIZTOSÍTHATÓ AZ INTEGRITÁS VILÁGJÁRVÁNY IDEJÉN?

A továbbiakban felvázoljuk azokat a dilemmákat, amelyek az integritás és a járvány kezelésének összefüggésében felmerülnek. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy milyen eszközök szolgálhatnak iránymutatásul annak érdekében, hogy az integritás és csalásmentesség a járványügyi veszélyhelyzet időszakában is biztosítható legyen.

Az integritás és szabálykövetés dilemmái

Magától értetődik, hogy egy világjárvány során az emberéletek mentése minden egészséges értékrenddel rendelkező társadalom első számú prioritása. Ez a cél azonban esetenként szembe mehet a gazdálkodási és integritás szabályokkal, a szabálykövetéssel.

A járvány következtében kialakult új helyzetre a korábban kialakított, integritást szolgáló megoldások nem lehettek felkészülve. Az emberi életek védelme, valamint a gyors beavatkozás érdekében bizonyos normák és szabályok felülírására, rendkívüli szabályok megalkotására volt szükség. Méltányolható érv, hogy az új helyzet nem ítéltető meg a régi szabályok alapján, ugyanakkor a káosz, a normahiány, az anarchia sem igazolható, a veszélyhelyzet nem adhat automatikusan felmentést a szabályok követése alól. Miközben egyértelműen fontos az integritás, egyetlen társadalom sem helyezheti azt minden más szempont felé. Komoly dilemmát jelent tehát annak az ésszerű határnak a meghúzása, amely mentén az emberéletek mentése nem kerül veszélybe és nem szenved késedelmet, miközben biztosítható azoknak a szabályoknak a betartása, amelyekről az eltérés még ebben a helyzetben sem indokolt.

Figyelemmel kell lenni továbbá arra is, hogy vannak olyan alapvető gazdálkodási és integritási szabályok, amelyeket pontosan azért kell követni, mert a hatékony és eredményes egészségügyi ellátás alapfeltételei, a járvány leküzdését segítik elő.

Az integritás megőrzésének eszközei

Az integritást érintő kihívások és dilemmák felvázolása után a kockázatokat csökkentő lehetséges eszközöket vesszük szemügyre.

Integritási kulcskontrollok meghatározása

A veszélyhelyzet egyértelművé tette, hogy a védekezés során a rugalmas visszavonulás elvét szem előtt tartva újra kell gondolni a szabályok követését. Szükséges lehet eltérni bizonyos normáktól, de csupán a valóban indokolt és szükséges mértékig és ideig. A számvevőszéki működés kontextusába helyezve bemutatjuk, miként lehetséges a szükséges és elégséges úgynevezett *kulcskontrollok* meghatározása.

Olyan integritási kontrollok azonosításáról van szó, amelyek érdemben és hatékonyan támogatják a szervezet integritását, választ adnak a járvány során felmerülő integritási kérdésekre is, és amelyek működtetése, valamint ellenőrzése nem jelent erőforrás pazarlást sem az ellenőrzött, sem számvevőszék oldalán.

Az ÁSZ ezt a gondolkodásmódot követve áramvonalasította integritás ellenőrzési módszertanát a pandémia első évében. Az integritás új megközelítés szerinti ellenőrzésére elsőként az önkormányzati szférában került sor. Míg 2019-ben az ÁSZ az önkormányzatok integritását és belső kontrollrendszerét 68 darab különböző dokumentum bekérésével ellenőrizte, a 2020-ban 3197 önkormányzatnál és 1284 önkormányzati hivatalnál végrehajtott monitoring ellenőrzés során a bekért dokumentumok száma 26 kulcsdokumentumra csökkent. Ezek közül az ellenőrzés első ütemében még szűkebb körű, 9 darab dokumentumot ellenőrzött az ÁSZ. Ezek esetében a szervezeteknek lehetőségük volt a feltárt hiányosságokat előzetesen kijavítani, az integritási környezetet fejleszteni.

Olyan újszerű, valós idejű ellenőrzések felé történt tehát elmozdulás, amelyek révén az ÁSZ tanácsadó és ellenőrzési funkciója egyszerre érvényesül, az adott ellenőrzötti kör teljes lefedettsége mellett, miközben a hibakeresés helyett az integritási környezet javítása kap hangsúlyt.

Az ellenőrzés által az önkormányzatoknál, illetőleg azok hivatalainál vizsgálandó kulcsdokumentumok körét, illetve jelentőségüket az alábbi táblázat mutatja be:

1. táblázat: Kulcsdokumentumok a monitoring típusú integritás ellenőrzésben

	Kulcsdokumentum	Mi a kulcsdokumentum integritási jelentősége?
	Számviteli politika	Ha egy szervezet nem rendelkezik számviteli politikával, akkor a számviteli eljárásai, nyilvántartásai, valamint számviteli beszámolójának tartalma sem értelmezhető, így a közpénzek felhasználása során sem érvényesülnek az integritás alapvető feltételei.

	Kulcsdoku- mentum	Mi a kulcsdokumentum integritási jelentősége?
	Eszközök és források leltárké-sztési és leltáro-zási szabályzata, értékelési sza-bályzata	A leltár mutatja meg, hogy a valóságban milyen állapotban találhatók azok az eszközök és források, amelyek a kimutatá-sokban szerepelnek. A leltár teszi lehetővé az anyagi felelősök elszámoltatását, ezzel támogatja a költségvetési szerv vagy-o-nának védelmét. Leltárkészítési szabályzat hiányában nem igazolható, hogy a szervezet milyen módszert követve végezte el a leltározást, a felelősségi körök sem határozhatóak meg, amely integritási kockázatot jelent. Az eszközök és források értékelési szabályzatának célja a számviteli értékelési módok összefoglalása. Ennek hiánya akadályozza a számviteli politi-ka keretében hozott döntések végrehajtását.
	Számlarend	A számlarend megmutatja, hogy a beszámolót miként tá-masztják alá a bizonylatok, így támogatja a közpénzek fel-használásának integritását. Számlarend hiányában nem lehet meggyőződni arról, hogy a szervezet az adott évre megfelelően nyitotta és vezeti-e a könyveit, teljesülnek-e azok az előírások, amelyek nélkülözhetetlenek a valós pénzügyi helyzetet tükröző beszámoló elkészítéséhez.
	Integritást sértő események keze-lésének eljárás-rendje	Az eljárásrend meghatározza, hogy mi a teendő, ha olyan esemény következik be, amely a szervezeti szabályoktól, cél-kitűzésektől és értékektől való eltérést jelent. Az eljárásrend kulcsdokumentum abból a szempontból, hogy az ilyen ese-mények feltárására, a felelősség megállapítására és a szüksé-ges intézkedések megtételére sor kerüljön.
	A vagyonyilatozattal kapcsola-tos szabályzat	Azoknak a személyeknek, akik a közpénzek felhasználása során javaslattevésre, döntésre vagy ellenőrzésre jogosultak, nyilatkozatot kell tenniük a saját és a velük egy háztartásban élő hozzátartozók jövedelmi és vagyoni helyzetéről. Ez teszi felderíthetővé a jogszerűtlen gazdagodást, amely a korrupció indikátora is lehet. Ha a szervezet az ehhez kapcsolódó sza-bályozást nem alakítja ki, akkor nem egyértelmű, hogy kik-nek, milyen módon kell a nyilatkozatot megtenniük.
	Szervezeti és működési sza-bályzat	Az SZMSZ-ből ismerhetjük meg a szervezet célját, tevékeny-ségét, szervezeti felépítését, elérhetőségét. Az SZMSZ azért lényeges, mert ez teremti meg transzparens módon a szerve-zet szabályszerű működésének alapjait, ez teszi külső szerep-lők számára is átláthatóvá a szervezet felelősségi viszonyait. Ha a feladat- és felelősségi körök nincsenek meghatározva, azzal az integritási kockázatok is nagymértékben nőnek.

	Kulcsdokumentum	Mi a kulcsdokumentum integritási jelentősége?
	A beszerzések lebonyolításával kapcsolatos eljárásrend	A beszerzések lebonyolításával kapcsolatos eljárásrendet úgy kell kialakítani, hogy a beszerzési folyamatok átláthatóságát, a hatásköröket egyértelműen rögzítse. Ennek hiányában a közbeszerzési értékhatár alatti beszerzések transzparenciája nem teljesül, ami kockázatot jelent az egyenlő versenyfeltételek biztosítása tekintetében.
	A közérdekű bejelentések, panaszok kezelésének eljárásrendje	A panasz és közérdekű bejelentés a korrupciós visszaélések napvilágra kerülésének is az egyik legfontosabb csatornája. A bejelentés alapján - ha az alaposnak bizonyul - gondoskodni kell a jogszerű vagy a közérdeknek megfelelő állapot helyreállításáról. Az eljárásrend hiányában a szükséges intézkedéseket nem lehet megtenni, a feltárt hibák okait sem lehet megszüntetni, és felelősségre vonás sem kezdeményezhető.
	Az ajándékok, egyéb előnyök elfogadásának szabályozása	Az állampolgárok nap, mint nap kapcsolatba kerülnek hivatali ügyintézőkkel. Az ügyintézés gyorsaságának vagy a döntések befolyásolására irányuló magatartások megjelenésének kockázata ezen szervek működésével együtt jár. Ajándékozási szabályozás hiányában nincs egyértelműen rögzítve, hogy a hivatal dolgozói mit tehetnek, ha ajándékot, vagy egyéb előnyt kínálnak fel a számukra és, hogy milyen eljárásokat kell lefolytatni a szabályok megsértése esetén.

Forrás: Saját szerkesztés

Az ellenőrzés szempontjait elsősorban a közintézmények gazdálkodásának szabályszerűsége, a csalásmentességet biztosító integritási környezet szempontjából alakította ki az ÁSZ, a számviteli jelentőséggel bíró kiemelt dokumentumok számonkérése a közpénzek felhasználásának integritását erősíti.

BÜROKRÁCIACSÖKKENTÉS ÉS DIGITÁLIS ÁLLAM

Kornai (1983) úgy írja le a bürokráciát, mint a társadalmi mikrofolyamatok áramlásába kifizetett hálót, amely, ha túl ritka, akkor teret ad a szabálytalanságoknak, ugyanakkor a mind részletesebb szabályok kidolgozása a bürokrácia túltelítődéséhez vezethet, és a társadalmi életet béníthatja.

A szükségtelen bürokrácia csökkentése hozzájárul az állam ésszerű és hatékony működtetéséhez, a társadalmi terhek mérsékléséhez. A pandémia új lendületet adott annak, hogy a személyes jelenlétet igénylő ügyintézési formákat még erőteljesebben felváltásuk az elektronikus közigazgatási megoldások. Az ÁSZ elemzése (Vargha et al., 2021) rámutatott, hogy a Személyre Szabott Ügyintézési Felületen 2020 februárjától mind a bejelentések, mind az ügyintézés számában igen jelentős növekedés volt tapasztalható, számos új, a digitális államhoz kapcsolódó eszköz jelent meg, vagy terjedt el szélesebb körben. Az ÁSZ Integritás felmérése (Németh et al., 2020) szintén kiemelte, hogy a digitalizáció és auto-

matizáció fontos szerepet játszik az integritás megerősítésében. A digitalizáció hozzájárul az egyedi döntések, a diszkrecionális jogkör visszaszorításához, miközben a technológia biztosítja a megváltoztathatatlanságot, a hiteles dokumentáltságot, valamint a transzparenciát.

A digitalizáció előmozdításának következő lépése lehet az államháztartási jogkörök újragondolása, a pénzügyi ellenjegyzés aktuális szabályozási formájának egyszerűsítése, amelyre vonatkozóan az ÁSZ már 2017. évi szakmai tevékenységéről szóló beszámolójában javaslatot tett (ÁSZ, 2018). Az államháztartással kapcsolatos jogszabályok öt aláíráshoz kötik (kötelezettségvállaló, pénzügyi ellenjegyző, teljesítésigazoló, érvényesítő, utalványozó) a költségvetési kifizetéseket. Ez a rendszer ugyanakkor jelentős adminisztrációt igényel, amely egyben a hibák kockázatát is magában rejt. Az ÁSZ ellenőrzési tapasztalatai alapján kiemelt jelentőséggel az utalványozás folyamatában a kötelezettségvállalásra és a teljesítés igazolására jogosultak személyének, feladat- és hatásköreinek elkülönítése bír. Az aláírások számának, egyben a bürokráciának a csökkentése az érdemi gazdálkodási feladatok ellátásáért való felelősség fokozottabb érvényesítését is lehetővé teheti, erősítheti a pénzügyi gazdálkodás integritását.

GAZDÁLKODÁSI FEGYELEM

A járványügyi veszélyhelyzet generálta keresleti piac erőteljesebb állami beavatkozást és a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások feletti közvetlen kontroll érvényesítését tette szükségessé. A hiánygazdaság történeti előképén túl éppen ezért érdemes megvizsgálni a hadigazdálkodás analógiáját is. A hadigazdálkodás a háborús helyzetben jellemző olyan gazdálkodási állapot és eszközrendszer, amelynek során a termelés legtöbb elemét a háborúnak, illetve a hadsereg igényeinek rendelik alá. Jellemzői többek közt az önellátásra törekvés, a védővámok, exportkorlátozások bevezetése, valamint a szigorú készletgazdálkodás. A kormányzat válik a legfontosabb szállítóvá és megrendelővé, és szoros ellenőrzés alá vonják a szállítást, valamint a stratégiai jelentőségű ágazatokat.

Hasonló szempontok jelentek meg és reaktiválódtak a világ országainak járványkezelési gyakorlatában: így például az egészségügyi készletekkel való szigorú és felelős gazdálkodás. Egy egészségügyi intézményben számos olyan eszköz és anyag van, amelyet napi rendszerességgel szállítanak, felhasználnak, a betegek, orvosok és az egészségügyi személyzet kiszolgálása pedig kardinális jelentőséggel bír az ellátás eredményessége szempontjából.

Az egészségügyi készlet állagának megóvása érdekében szükséges intézkedések körében került sor hazánkban a kórházparancsnokok kinevezésére, akik a járványveszéllyel összefüggő szabályok betartására, és az egészségügyi készletek megóvására vonatkozóan kaptak utasítási jogkört. A készletgazdálkodási adatok validálásának és ellenőrzésének a korrupciós kockázatok kezelése terén is kiemelt jelentősége van: segítségével csökkenthetők a keresett egészségügyi termékekkel kapcsolatos visszaélési lehetőségek, integritási kockázatok.

EGÉSZSÉGÜGYI HUMÁNINFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSE

Az integritás és csalásmentesség erősítésének fontos beavatkozási területe a megfelelő szabályozók, szankciórendszer, valamint preventív hatással bíró kontrollok alkalmazása. Egy másik, legalább ennyire fontos védekezési megközelítés olyan ösztönzőkre épül, amelyek gazdasági értelemben értékelik le a korrupciós befolyás lehetőségeit. A pandémia alatt az egészségügyi humáninfrastruktúra fejlesztése érdekében bevezetett megoldásokban mind a két megközelítés beazonosítható volt Magyarországon.

Az Európai Bizottság felmérése alapján készült jelentés (European Commission, 2017) már 2017-ben felhívta rá a figyelmet, hogy az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés területén a korrupció megelőzésének egyik fontos eszköze a bérek emelése. Hazánkban az egészségügyi szolgálati jogviszonyról szóló 2020. évi C. tv szabályozta újra az egészségügyi szolgálati jogviszonyban állók bértábláját, amely szolgálati idő szerinti, sávos bontásban számol a jövedelmek fokozatos emelkedésével. Az orvosi bérek emelése egyértelműen a paraszolvencia, a korrupció, a megvesztegetés „vásárlóerejét” csökkentő tényezőként értékelhető, amely mérsékli az egészségügyben dolgozók ilyen jellegű „fizetés-kiegészítésének” vonzerejét.

A jogszabály fontos módosításokat tartalmaz az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) és a Btk. vonatkozásában is, amelyek 2021. január 1-i hatálybalépésüket követően szigorúan szankcionálják az egészségügyi korrupció minden formáját.

KÖVETKEZTETÉSEK

A COVID-19 világjárvány alapjaiban változtatta meg a piaci dinamikát, a védekezéshez szükséges eszközök tekintetében pedig erőteljesen keresleti piachoz vezetett. Az új helyzetben a felek jogszerűen járhatnak el, miközben a piaci pozíciók egyenlőtlenek. A keresleti piac ugyanakkor egyértelműen növeli a csalás és a tisztességtelen piaci magatartás lehetőségét. Mindez hatással volt a korrupció hajtóerejét jelentő gazdasági folyamatokra is, a korrupciós mintázat alapját képező érdekeltségi viszonyok, a korrupció irányai átalakultak, megfordultak. Mivel a köztisztviselők integritásirányítási rendszere elsősorban a hagyományos integritási kockázatok kezelésére jöttek létre, fontos feladat az új típusú kockázatok tudatosítása.

A piaci viszonyok átalakulása a járvány nyomán szokatlan, ugyanakkor nem példa nélkül álló jelenség. Az „eladók piaca” sok szempontból hasonló következményekkel jár, mint az államszocializmus keretei között megtapasztalt hiánygazdaság, és az erőforrások feletti állami kontroll pedig hasonló feltételek mentén történik, mint a hadigazdálkodás keretei között. A gazdaságtörténeti előképek segítséget nyújthatnak a kockázatok értelmezéséhez és a védekezés megtervezéséhez.

Nehezen vitatható, hogy az új helyzet nem ítéltető meg a régi szabályok alapján, ugyanakkor fontos annak tudatosítása, hogy a veszélyhelyzet sem igazolhatja automatikusan a norma, vagy a normakövetés hiányát. Alapos mérlegelés szükséges tehát ahhoz, hogy mely szabályokat szükséges a járvány elleni védekezés során újragondolni.

A számvevőszék gyakorlatában alkalmazott, kulcskontrollokat kijelölő megközelítés más

területen is hozzájárulhat az erőforrások kíméléséhez, a védekezés sikeréhez és a megfelelő integritási környezet megteremtéséhez. A bürokrácia csökkentése szintén fontos beavatkozási lehetőség: a felesleges szabályozók leépítése védi a közpénzt, erősíti a gyors reagáló képességet, a transzparenciát és az előreláthatóságot, így a korrupció lehetőségét is csökkenti. Az integritás és a járvány elleni védekezés tehát nem minden esetben versengő érdekek, sokszor egymást erősítő hatásuk van.

Az orvosi bérrendezés és a hálapénz szankcionálása olyan integritást erősítő lépések az egészségügyben, amelyek rámutatnak, hogy a korrupciós veszély mérséklésében egyszerre van szükség megfelelő pozitív gazdasági ösztönzőkre és szankciókra. Az egészségügyi intézmények menedzsmentjének szintén fontos szerepe van a dolgozók jóllétének, motivációjának biztosításában. Ennek körében kiemelkedő szerepe lehet a járvány miatt felmerült új integritási dilemmákra – például a vakcináció és az összeférhetetlenség kérdéseire – vonatkozó etikai szabályok kialakításának.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angelos, P. (2020): Surgeons, Ethics, and COVID-19: Early Lessons Learned. *Journal of the American College of Surgeons*, 230, 6: 1119-1120, <https://doi.org/10.1016/j.jamcollsurg.2020.03.028>
- ÁSZ (2018): *Tájékoztató az Állami Számvevőszék 2017. évi szakmai tevékenységéről és beszámoló az intézmény működéséről az Országgyűlés részére*. Állami Számvevőszék. (pp. 38) <https://www.asz.hu/jelentesek/tajekoztato-az-allami-szamvevoszek-eves-tevekenysegerol>
- Báger Gusztáv (2011): Korrupciós kockázatok a közigazgatásban. Metodológia és empirikus tapasztalatok. *Pénzügyi Szemle*, 56, 1: 43-56.
- Európai Bizottság (2014): *A Bizottság jelentése a tanácsnak és az európai parlamentnek, az európai unió antikorrupciós jelentése*. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/docs/acr_2014_hu.pdf
- Európai Bizottság (2020): 2020/C 116 I/02 *Ideiglenes keret az üzleti együttműködéssel kapcsolatos antitruszt kérdések vizsgálatára a jelenlegi COVID-19-járvány miatt kialakuló sürgős helyzetekre válaszul*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A52020XC0408%2804%29>
- European Commission (2017): *Updated Study on Corruption in the Healthcare Sector*. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/20170928_study_on_healthcare_corruption_en.pdf
- Folliot, L. – Yukins, C. R. (2020): COVID-19: Lessons Learned in Public Procurement. Time for a New Normal? George Washington University Law School *Public Law Research Paper* No. 2020-53.
- Gallego, J. A. – Prem, M. – Vargas, J. F. (2020): *Corruption in the Times of Pandemia*. LACEA Working Paper Series No. 0044. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3600572>
- Hill, A. (2021): Cut the vaccine red tape but keep the checks and balances. *Financial Times*, 11 January <https://www.ft.com/content/4af9d83c-6363-45ad-b32c-165271669423>
- Hoppe, T. (2018): *Checklists on Corruption Risks in the Healthcare Sector*. Regional Cooperation Council. <https://www.rec.int/download/docs/2018-11-Checklists-on-Corruption-Risks-in-the-Healthcare-Sector-lowres.pdf/69de-27374f968c2dbc7c7b4c7cb782c2.pdf>
- Jones, A. (2020): Cartels in the time of COVID-19. *Journal of Antitrust Enforcement*, 8, 2: 287–289, <https://doi.org/10.1093/jaenfo/jnaa013>
- Kornai János (1983): *Bürokratikus és piaci koordináció*. Akadémiai székfoglaló, április 16. Akadémiai Kiadó.
- Kornai János (2010): Hiánygazdaság – többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről – II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 57, 12: 1021–1044.
- Laato, S. – Islam, A. N. – Farooq, A. – Dhir, A. (2020): Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID-19 pandemic: The stimulus-organism-response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, Volu-

- me 57., November. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102224>
- Németh Erzsébet – Martus Bettina – Pályi Katalin – Lukács Dávid (2020): *A közszféra integritásának elemzése 2019*. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/a_kozszfera_integritasanak_elemzese20200429.pdf?ct-id=1296
- NKS (2020): *A 2020-2022. közötti időszakra szóló középtávú Nemzeti Korruptióellenes Stratégia*. <https://korruptio megelőzes.kormany.hu/download/f/f/92000/STRAT%C3%89GIA%20k%C3%B6zz%C3%A9tett.pdf>
- OECD (2016): *Issues Paper On Corruption and Economic Growth*. <https://www.oecd.org/g20/topics/anti-corruption/Issue-Paper-Corruption-and-Economic-Growth.pdf>
- OECD (2020a): *Public Procurement and Infrastructure Governance: Initial policy responses to the Coronavirus (COVID-19) crisis*. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=135_135391-eb6wiwbrmn&title=Public-Procurement-And-Infrastructure-Governance
- OECD (2020b): *Public Integrity for an Effective COVID-19 Response and Recovery*. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/public-integrity-for-an-effective-covid-19-response-and-recovery-a5c35d8c/>
- Pulay Gyula (2014): A korruptió megelőzése a szervezeti integritás megerősítése által. *Pénzügyi Szemle*, 56,2: 151-166. https://www.asz.hu/storage/files/files/penzugyiszemle/2014/pulay_2014_2.pdf?download=true
- Sanchez-Graells, A. (2020): Procurement in the time of COVID-19. *Northern Ireland Legal Quarterly*, 71,1. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3570154>
- UNODC (2020): *Guidelines on Prevention of Corruption during the Covid-19 Pandemic*. www.unodc.org/documents/southeastasiaandpacific/Publications/2020/2020.06.24-Guidelines_on_Prevention_of_Corruption_v-final.pdf
- Vargha Bálint – Kovács Tamás – Dávid Gábor (2021): *Táv munka otthoni munkavégzés lehetőségei kockázatok. Az Állami Számvevőszék elemzése*. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2021/tavmunka_20210108.pdf?ct-id=1307
- World Bank (1997): *Helping Countries Combat Corruption, The Role of the World Bank*. (pp. 8) <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/corruptn.pdf>

Rákóczi Attila –Krizsán Anett

A Békés Megyei Kormányhivatal feladatellátása a koronavírus járvány elleni védekezés időszakában

Performance of Tasks by the Government Office for Békés County in the Period of Defence Against the COVID-19 Pandemic

Összefoglalás

A koronavírus okozta világjárvány elleni küzdelemben országunk azonnal reagált, és összehangolt, szervezett védekezési tevékenységet végzett és végez. A védekezés az egészségügy, a rendvédelem, a honvédelem, a katasztrófavédelem és a területi közigazgatás szerveinek szinkronizált tevékenységét jelenti. Szorosan érinti a szociális ágazatot és az oktatási igazgatást, de jelentős hangsúlyt kap a gazdaság védelme is. A megyei (kerületi) kormányhivatalok, mint általános hatáskörrel rendelkező államigazgatási szervek számos feladatot látnak el a járvány elleni küzdelem időszakában. Kezdetben az egészségügynek szánt védőeszközök kiosztását,

DR. RÁKÓCZI ATTILA PHD, főigazgató, Békés Megyei Kormányhivatal (rakoczi.attila@bekes.gov.hu), egyetemi adjunktus, Magyar Agrár-és Élettudományi Egyetem (rakoczi.attila@uni-mate.hu), DR. KRIZSÁN ANETT igazgató, Békés Megyei Kormányhivatal, megbízott oktató, Gál Ferenc Egyetem (krizsan.anett@bekes.gov.hu).

a járványügyi döntések meghozatalát, a szociális intézmények, tanárok és egészségügyi dolgozók tesztelését, valamint a gazdaságvédelmi intézkedéseket hajtották végre. A vakcinák megjelenését követően a megyei oltási munkacsoportok a védőoltások ütemezett beadását is szervezik. A tanulmány részletesen bemutatja, hogy a Békés Megyei Kormányhivatal milyen tevékenységeket végez a járvány elleni küzdelemben az alap feladatai ellátása mellett.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F16, I13, I15, M21, O12, O38, P16, Z18

Kulcsszavak: covid19, pandémia, járvány elleni védekezés, államigazgatás, területi közigazgatás

Summary

In the battle against the COVID-19 pandemic, our country reacted immediately and has been undertaking coherent and coordinated defence activities. Defence means the concerted actions of healthcare organisations, military, police and disaster management forces as well as territorial public administration bodies. It closely concerns the social sector and educational administration; however, protecting the economy is also given great emphasis.

Government offices on (district) county level as state public administration bodies of general competence carry out a number of tasks during the times of defence against the pandemic. Initially, they were assisting in handing out protective equipment for the healthcare sector, making pandemic-related decisions, testing residents and staff of social facilities, teachers and healthcare workers, and executing economy protection measures. Following the appearance of vaccines, the responsible county working groups have been organising scheduled vaccination activities.

The study presents in detail what activities the Government Office for Békés County carries out in the battle against the pandemic besides performing its core functions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F16, I13, I15, M21, O12, O38, P16, Z18

Keywords: COVID-19, pandemic, epidemic defence, public administration, territorial public administration

BEVEZETÉS

A COVID-19 betegséget kialakító SARS-CoV-2 vírus okozta pandémia váratlanul tört a világra, és 2020 januárja óta több mint 98 millió megerősített betegség esetet, és 2,2 millió halálesetet okozott világszinten, ezzel ritkán észlelt jelentős hatásokat gyakorolt földünk országaira (Fraser et al. 2020). A világjárvány nemzetközi hatásait vizsgálja munkájában Botos (2020) és Bruckner (2020) hazai járványügyi összefüggéseket rögzített. A járvány kedvezőtlen hatást gyakorolt számos ágazatra, így az egészségügyi ellátórendszerre (Deák et al. 2020), a gazdaság működésére (Rakesh – Prabheesh, 2021; Posgay et al., 2020). Daniel (2020)

írásából az is kiderül, hogy az oktatási rendszer is változtatásra kényszerült. Mindezek mellett Domokos (2020) kutatásának konzekvenciái rávilágítanak arra, hogy bár a járványügyi helyzet rengeteg bizonytalanságot teremt, mégis olyan környezetet hozott létre, amely még inkább felhívja a figyelmet a változás/válságmenedzsment fontosságára, illetve felgyorsítja a digitalizációs fejlődést is.

Hazánkban – mint a világon mindenhol – azonnali cselekvésre volt szükség, hiszen a járvány terjedésének megakadályozása, a megbetegedések számának csökkentése, az emberi életek megmentése, és a gazdaság működőképességének megtartása stratégiai jelentőségű. A védekezés éppen ezért komplex módon történik, központi irányítás mellett, a feladatokat megosztva az egészségügy, rendvédelem, honvédelem, katasztrófavédelem és az államigazgatás meghatározott szervei között. Finta (2020) rávilágít az önkormányzatok szerepére is. A járványhelyzet kezelésében a területi közigazgatás, így a Miniszterelnökség és a megyei kormányhivatalok is folyamatosan – a napi alaptevékenységük elvégzése mellett – látják el védekezési tevékenységeiket.

A KORMÁNYHIVATALRÓL

A fővárosi és megyei kormányhivatalok 2011. január 1. napjával jöttek létre a 2010. évi CXXVI. törvény alapján. Irányításukat a Miniszterelnökséget vezető miniszter látja el. A működésükre vonatkozó alapvető szabályokat a kormányzati igazgatásról szóló 2018. évi CXXV. törvény határozza meg. A kormányhivatalt a kormány megbízott irányítja, a hivatali szervezetet a főigazgató vezeti, kinek munkáját az igazgató segíti. A kormányhivatalok járási hivatalai két évvel később, 2013. január 1-jén kezdték meg a működésüket. A járási hivatalokat a járási hivatalvezetők vezetik (Varga – Neszményi, 2013).

A fővárosi és megyei kormányhivatalok több ezer hatósági hatásköre szerteágazó, az élet minden területére kiterjed, a családtámogatásoktól és szociális ügyektől kezdődően, az agrárügyeken, építésügyön, földhivatali ügyeken, munkaügyön keresztül a műszaki engedélyezésig és okmányügyekig, így a teljes területi államigazgatást átfogja (Gyurita, 2014).

A Békés Megyei Kormányhivatal szervezetében 14 főosztály és 9 járási hivatal működik. A járási hivatalok a kormányhivatal kirendeltségei, és a járási hivatalvezető vezetésével a hatáskörüket önállóan gyakorolják. A megye valamennyi szegletében jelen vannak, és biztosítják az ügyfelek számára az ügyintézés lehetőségét. A járási hivatalok egyik legfontosabb feladata az ügyfélszolgálat, a kormányablak és okmányirodai feladatok ellátása. A megyében 16 kormányablak került kialakításra, továbbá mellettük 2 külön okmányiroda is működik. A járási hivatalok ellátnak még foglalkoztatási, gyámügyi, népegészségügyi, élelmiszerlánc-biztonsági és állategészségügyi feladatokat, valamint általános hatósági feladatokat is. A Békés Megyei Kormányhivatal teljes létszámmalmozgása 1 549 fő (BÉMKH, 2021). A kormányhivatalok legfőbb szakmai humán erőforrás bázisait a közszolgálati élet pályát választó tisztviselők alkotják. A közszolgálati foglalkoztatás jellemzőit, az élet pályája sajátosságait kutatja és mutatja be György és Hazafi (2018) munkája. 2012-től a védelmi igazgatás területén bekövetkezett változás következtében a megyei védelmi bizottság elnöki tisztségét a kormány megbízott tölti be (Gyurita, 2014), mely bizottságnak kiemelt szerep jut a járvány elleni védekezés időszakában.

A JÁRVÁNY KITÖRÉSÉNEK IDŐSZAKA

A koronavírus által okozott megbetegedés (COVID-19) egy fertőző betegség, amelyet a SARS-CoV-2 vírus okoz. Az első eseteket 2019 decemberében fedezték fel a kínai Vuhan városában. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020. január 30-án az új koronavírus okozta járványt nemzetközi horderejű közegészségügyi szükséghelyzetté nyilvánította.

2020-as Covid-19 koronavírus-járvány magyarországi első regisztrált esetét március 4-én jelentették, míg az első elhunyt beteget március 15-én. A járvány eddig három hullámban tört az országra. A Békés Megyei Kormányhivatal járványügyi megfigyeléssel kapcsolatos első határozatát 2020. március 12. napján hozta meg, első járványügyi elkülönítés tekintetében 2020. március 17. napján. Hazánkban a SARS-CoV-2 világjárvány első hulláma 2020. márciustól májusig, a második hulláma 2020. augusztustól 2021. február közepéig, a harmadik hulláma pedig 2021. február közepétől június elejéig tartott.

Uzzoli és szerzőtársai (2021) összegzései rámutatnak, hogy a járvány terjedése során kiemelt tényezők lehetnek a területi gazdasági-, fejlettségi különbségek és az egészségügyenlétlenségek is. Ilyen előbb említett különbségek vizsgálatával foglalkozik Egri (2017a, b) több kutatásában.

AZ ELSŐ HULLÁMMAL ÖSSZEFÜGGŐ TEVÉKENYSÉGEK

A Covid19 járvány megjelenése után a Kormány Magyarország Alaptörvénye 53. cikk (1) bekezdésében meghatározott feladatkörében eljárva, 2020. március 11-től veszélyhelyzetet hirdetett ki Magyarország teljes területére, amely – 98 napig – 2020. június 17-ig tartott. 2020. június 18-tól a veszélyhelyzetet, mint különleges jogrendet felváltotta az egészségügyi válsághelyzet a járványügyi készség bevezetéséről szóló 283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet alapján.

A járvány kitörésének kezdetén az első hullám időszakában számos tevékenység hárult a kormányhivatalokra, így a megyei védelmi bizottságokra. Ezen időszakban az Operatív Törzs Miniszterelnökségen keresztüli közvetlen irányítása mellett a védekezés során az egészségügyi ellátórendszer kapacitásai (humán erőforrás, ágyszámok, intenzív ellátási kapacitások stb.) és a rendelkezésre álló védőeszközök felmérései történtek rendszeres időközökkel. E mellett a központi utasításoknak megfelelő ágyszámok (Szerencsés, 2021) kialakításában, a megyei kórház költöztetésében a Békés Megyei Védelmi Bizottság is részt vett. Ugyanakkor a háziorvosi praxisoknak szánt védőeszközök (maszk, kesztyű) kiosztása is a védelmi bizottságon keresztül történtek. Uzzoli és szerzőtársai (2021) megállapításai szerint a járvány területi terjedését és eloszlásának sajátosságait számos tényező befolyásolja, de mindenképpen fontos tényező a védelmi intézkedések maradéktalan végrehajtása is. A Békés Megyei Védelmi Bizottság védekezéssel kapcsolatos feladatairól, tevékenységéről a megyei nyomtatott sajtó és elektronikus tartalomszolgáltatók is rendszeresen tudósítottak, beszámoltak (Behir, 2020).

Védőeszközök kiosztása

Az első hullám idején stratégiai fontosságú feladat volt a háziorvosi praxisok számára a védekezéshez szükséges eszközök szétosztása. A védőeszközöket a felnőtt háziorvosi-, vegyes-, és fogorvosi praxisok kapták (együtt egészségügyi alapellátás). A fertőtlenítő szereket pedig a szociális intézmények számára biztosítottuk (1. táblázat).

1. táblázat: Az első hullám idején kiosztott védőeszközök

Célintézmény	első hullám hónapja (2020) és védőeszköz típusa			
	április	május	június	augusztus
Alapellátás	44.000 db maszk 260 db FFP2 16.000 db kesztyű 150 liter fertőtlenítő	172.000 db maszk 400 db FFP2 64.000 db kesztyű 296 liter fertőtlenítő	120.000 db maszk 4.000 db FFP2 120.000 db kesztyű	250.000 db maszk 8.000 db FFP2 120.000 db kesztyű 1.176 liter fertőtlenítő
Szociális Intézmények	302.650 db maszk 58.600 db kesztyű	123.000 db maszk 17.000 db kesztyű 350 db védőruha		

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

A védőeszközök egy része kínai adományból származott. A kínai kormányzat a járvány kitörése óta folyamatos segítséget nyújtott a világ országainak, kezdetben a védőeszközök vonatkozásában, később a vakcinák adományozásában. Utóbbit erősíti több szerző cikke mellett Kurecic és Haluga (2021) írása. A hazánkba érkező adománydobozokon a legtöbb esetben a két nemzet közötti baráti kapcsok erősítése okán, gesztusként magyar idézetek voltak feltüntetve két nyelven (magyar-kínai), így: „Isten, áldd meg a magyart”, idézve a Himnusz szövegéből, vagy Petőfi Sándortól: „A barátság nappal láthatatlan, éjjel ragyog csak, mint a fénybogár”.

2020-as érettségi vizsgákra való felkészülés

A járvány az oktatásirányításra is jelentősen hatott (Nahalka, 2021), ez igaz a 2020-as érettségi vizsgákra való felkészülésre is, hiszen a távoktatás időszaka után kellett azt megszervezni a járványidőszakban. Ezen nehézségekre utal egy interjúalany – diák – Keszthelyi (2021) kutatásában is. Több diák véleményének meghallgatásával, interjútatásával foglalkoztak Habony (2020) és kutatótársai. A tervezésben az emelt szintű vizsgák kapcsán a kormányhivatalnak a terembeosztásokat, a felügyelő tanárok beosztását is hangsúlyosabban, az előírások szerint kellett végrehajtani. E mellett a vizsgákra az intézmények számára védőeszközöket és fertőtlenítő szereket biztosítottunk, illetve részt vettünk ezek szétosztásában.

A sikeres és biztonságos vizsgák végrehajtása érdekében 23 715 db védőmaszkot, 15 850 db egyszerhasználatos védőkesztyűt és 376 liter fertőtlenítőt (felület és kéz) osztottunk szét az oktatási intézmények részére az első hullám idején.

Gazdaságvédelmi tevékenységek

A hatékony egészségvédelmi intézkedésekkel megfékezhető a járvány, és a megfelelő gazdaságvédelmi beavatkozásokkal lassan felszámolható a válság is (Evans, 2020). A járvány világ-gazdaságára való hatását vizsgálja több kutató, köztük kollégáival Martin A. Weiss (2020), Taussef Ahmad és kutatótársai (2020), Segal és Gerstel (2020). A hazai helyzetet nemzetközi kitekintéssel részletesen elemzi Bagó (2020).

A járvány felbukkanását követően a kormányzat a gazdaságban jelentkező veszélyekre is azonnali tervek kidolgozásába kezdett. A Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a veszélyhelyzet idején 2020. április 16. napjától a munkáltató átmeneti gazdasági nehézség miatt veszélyeztetett munkahelyek megőrzésének érdekében biztosított segítséget a csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatási rendszere. A konstrukció keretében – a veszélyhelyzettel összefüggő gazdasági nehézségek fennállása esetén –, amennyiben a munkáltató a veszélyhelyzet kihirdetését követően csökkentett munkaidőben foglalkoztatta a munkavállalóit, a munkáltató és a munkavállaló közös kérelmet nyújthatott be a kormányhivatalokhoz a létszámleépítés elkerülése és a munkahelyek megőrzése érdekében. Békés megyében 363 kérelmet támogathattunk, összesen 5 559 fő vonatkozásában, amelyre közel 860 millió forint támogatást folyósítottunk.

A magasan képzett, KFI szektorban dolgozó munkavállalók munkahelyének védelme, a szektorban dolgozók munkabérének fenntartása, a KFI szektor dolgozóinak tartós – a magyar munkaerőpiacon történő – foglalkoztatása érdekében került meghirdetésre első alkalommal 2020. április 15-én, majd 2021. január 4-én a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a kutató-fejlesztő tevékenységet végző munkavállalók veszélyhelyzet idején megvalósuló foglalkoztatásának támogatása. A támogatásra megyénkből 22 kérelem érkezett, összesen 377 fő támogatott foglalkoztatására irányuló 238,3 millió forintos támogatási igénnyel.

A MÁSODIK HULLÁMMAL JÁRÓ FELADATOK VÉGREHAJTÁSA

A járványügyi védekezéshez szükséges hatékony, gyors operatív intézkedések megtétele érdekében 2020. november 3. napján a 478/2020. (XI. 3.) Korm. rendelettel a Kormány ismét kihirdette a veszélyhelyzetet.

A második hullám idején a területi közigazgatásra és megyei védelmi bizottságokra további feladatok vártak. A korábbi védőeszköz kiosztások mellett az orvos- és egészségtudományi hallgatók kirendelése, az úgynevezett tömeges tesztelések elvégzése, valamint a gazdaságvédelmi intézkedések végrehajtása is folyamatosan történt.

Védőeszközök kiosztása

A korábban részletezettek szerint a járvány II. hullámában a védekezés fontos része volt a védőeszközök kiosztásának folytatása (2. táblázat).

2. táblázat: A második hullám idején kiosztott védőeszközök

Célintézmény	A második hullám hónapja (2020-2021) és védőeszköz típusa				
	szeptember	október	november	december	január
Köznevelési intézmények	10.116 liter fertőtlenítő	10.343 liter fertőtlenítő	13.188 liter fertőtlenítő	13.827 liter fertőtlenítő	11.820 liter fertőtlenítő
Köznevelési intézmények			1.425 db lázmérő		
Kórházak		4.800 db gyorsesz			
Szociális intézmények			6.200 db gyorsesz	6.200 db gyorsesz	3.100 db gyorsesz
Tömeges tesztesre			731 db védőszemüveg 1.090 db arcvédő 7.400 db kesztyű 18.260 db FFP2 18.700 db gyorsesz	350 db védőszemüveg 750 db arcvédő 3.700 db kesztyű 9.000 db FFP2 10.400 db gyorsesz	400 db védőszemüveg 350 db arcvédő 3.700 db kesztyű 9.500 db FFP2 1.500 db gyorsesz

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

Egészségügyi dolgozók kirendelése

A Kiskunhalasi Semmelweis Kórház a Szegedi Tudományegyetem Oktatókórháza által a kiskunhalasi telephelyén létesített Mobil Járványkórház működésének megkezdéséhez, a COVID-19 gyanús és igazolt betegek fogadásához egészségügyi szakemberek kirendelése vált szükségessé.

Az egészségügyi válsághelyzet ellátásáról szóló 521/2013. (XII.30.) Korm. rendelet 14. §-a (1) bekezdése alapján az egészségügyi válsághelyzetben az egészségügyi dolgozó kirendelhető egészségügyi tevékenység ellátására alapellátást, járóbeteg-szakellátást vagy fekvőbeteg-szakellátást nyújtó, az egészségügyi válsághelyzet felszámolásában részt vevő intézménybe vagy időszakosan működő gyógyintézetbe.

A (2) bekezdés szerint a kirendelést az egészségügyi válsághelyzet felszámolásában résztvevő fekvőbeteg-szakellátó intézmény részére az intézmény vezetője, az időszakosan működő gyógyintézetbe az annak telepítésére kijelölt intézmény vezetője igényli a megyei kormányhivattól. A megyei kormányhivatal dönt a kirendelés szükségességéről és az általa meghatározott egészségügyi intézmény vezetőjét kötelezi a kirendelés végrehajtására.

Első lépésben 2020. április 27. napjával 1 fő aneszteziológia és intenzív terápia szakorvos, valamint 1 fő aneszteziológia és intenzív terápia szakorvos-jelölt kirendeléséről született döntés, akik az Orosházi Kórházból a Kiskunhalasi Semmelweis Kórház által létesített Mobil Járványkórházába kerültek kirendelésre. A kirendelés 2020. június 1. napjával szűnt meg.

2020. szeptember 25. napjával a Nemzeti Népegészségügyi Központ (NNK) felkérése alapján a fenti szakorvos és szakorvos-jelölt újabb kirendeléséről született döntés a Mobil Járványkórházba.

Második lépésben 5 db határozattal 57 fő kirendelése történt a megye területén dolgozó szakemberekből a Békés Megyei Központi Kórházba a következők szerint. 2020. szeptember 30-ai hatállyal az Orosházi Kórház állományából 3 fő intenzív betegellátó szakápoló, valamint 4 fő segédápoló és 2 fő szakirányú szakápoló a Békési Gyógyászati Központ és Gyógyfürdő állományából 1 fő belgyógyász szakorvos és 2 fő szakirányú szakápoló került kirendelésre. 2020. október 1-ei hatállyal az Orosházi Kórházból 3 fő aneszteziológiai-intenzívterápiás szakorvos, 1 fő aneszteziológiai-intenzívterápiás rezidens, 5 fő intenzív betegellátó szakápoló, 24 fő segédápoló, ápoló, 3 fő belgyógyász szakorvos, valamint 1 fő belgyógyász rezidens és 6 fő szakirányú szakápoló kirendelésére került sor.

A Sarkadi Kistérségi Egészségügyi Fejlesztő Nonprofit Kft. állományából kirendelésre került továbbá 1 fő tüdőgyógyász szakorvos, a Szarvasi Tüdőgyógyász Egészségügyi Szolgáltatótól pedig 1 fő tüdőgyógyász szakorvos.

Harmadik lépésként szintén az NNK felkérése alapján 21 fő egészségügyi dolgozó kirendelése történt, melynek során az Orosházi Kórházból 2020. október 10-i hatállyal 2 fő beteghordó (betegszállító), a Békés Megyei Központi Kórházból 8 fő szakápoló, 6 fő segédápoló és 5 fő beteghordó (betegszállító) kirendelésére került sor a Mobil Járványkórházba.

Orvos -, egészség tudományi hallgatók kirendelése és a tömeges tesztelés elvégzése

A járványügyi védekezés irányítását ellátó, a Kormány által létrehozott Operatív Törzs döntése szerint szükségessé vált az orvostan- és egészség tudományi hallgatók kormányhivatalok általi koordinációban történő kirendelése az egészségügyi hatósági és igazgatási tevékenységről szóló 1991. évi XI. törvényben meghatározottak szerint. A kormányhivatal, mint egészségügyi államigazgatási szerv egészségügyi igazgatási és koordinációs feladatai körében közvetlenül intézkedik, ha azt rendkívüli körülmény (járvány, természeti csapás és egyéb katasztrófák, hirtelen fellépő orvoshiány stb.) szükségessé teszi. Az egészségügy válsághelyzeti ellátásról szóló 521/2013. (XII. 30.) Korm. rendelet vonatkozó szakaszai értelmében a közép- vagy felsőfokú egészségügyi szakképzésben, főiskolai vagy egyetemi szintű egészségügyi alapképzésben, felsőoktatásban, szociális alapképzésben, valamint az egészségügyi és szociális akkreditált iskolai rendszerű szakképzésben nappali tagozaton részt vevő nagykorú személy egészségügyi válsághelyzeti ellátási feladatokra igénybe vehető.

A kormányhivatal a hivatkozott jogszabályi rendelkezések alapján a járvány második hullámának időszakában – 2020 novemberétől kezdődően – először a tömeges tesztelés (pedagógusok, szociális intézmények, egészségügyi dolgozók) feladatainak ellátására rendelt ki egyetemi hallgatókat. 2020. december hónaptól a Békés Megyei Központi Kórházba, valamint a Dr. László Elek Kórház és Rendelőintézetbe (korábban Orosházi Kórház) is sor került hallgatói kirendelésekre a 3. táblázat alapján.

3. táblázat: Hallgatói kirendelések a második hullám idején

Időszak	kirendelés helye	érintett egyetem	létszám (fő)
2020. november	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	38
	kórházak	Pécsi Tudományegyetem	4
	kórházak	Semmelweis Egyetem	6
	kórházak	Debreceni Egyetem	4
2020. december	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	32
	kórházak	Debreceni Egyetem	6
	kórházak	Semmelweis Egyetem	11
2021. január	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	17
	kórházak	Pécsi Tudományegyetem	3
	kórházak	Semmelweis Egyetem	5
	kórházak	Debreceni Egyetem	3
Összesen:	129		

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

A járvány elleni védekezés kiemelendő tevékenysége volt a tesztelési feladatok elvégzése. A feladat során a nagyobb, összezárt tömegekből az esetleges betegségben szenvedők kiszűrése a járvány terjedése szempontjából még inkább fontos folyamat. Az egészségügyi dolgozók esetében utóbbira mutatnak rá kutatásaik során Ragó és munkatársai (2020) is. Az egészségügyi intézmények, iskolák, óvodák, bölcsődék és szociális intézmények dolgozóinak SARS-CoV-2 gyorstesztelésére a jogszabályi alapot Magyarország Kormánya az 509/2020. (XI. 19.) számú Korm. rendelettel teremtette meg. A tesztelések ütemezett és szervezett végrehajtását a kormányhivatalok koordinálták megyei szinten, illetékességi területükön biztosították a teszteléshez szükséges eszközök, védőfelszerelések, adminisztrációs lapok, fertőtlenítőszer eljuttatását az érintett intézmények részére. A kirendelt orvostanhallgatók, valamint saját személyi állományuk bevonásával elvégezték az oktatási intézmények (óvodák, iskolák), továbbá a kormányhivatali dolgozók tesztelését. A kormányhivatalnak az általános hatósági feladatellátása mellett a rendelkezésére álló személyi állományával tehát helyt kellett állnia a járványügyi védekezéshez kapcsolódó feladatok terén is, ezáltal próbára téve létszámtöbbszörözési képességeit (Rákóczi, 2021).

A tesztelési feladatok hatékony és gördülékeny megvalósítása, a feladat stratégiai lépéseinek meghatározása végett első lépésként 2020 novemberében fel kellett mérnie a teszteléssel érintett megyei intézmények számát járási bontásban (fenntartóktól függetlenül), továbbá az ott dolgozó foglalkoztatottak pontos létszámát (4. táblázat).

4. táblázat: A tömeges teszteléssel érintett megyei intézmények adatai

Intézmény típusa	Helyszín (db)	Tesztelendő foglalkoztatott (fő)
Szociális intézmények	103	2 805
Oktatási intézmények	385	6 949
Bölcsődék	50	480
Megye összesen	538	10 234

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

A tesztelési feladatok végrehajtása a megyében működő egészségügyi, szociális és oktatási intézmények, a települési önkormányzatok, valamint a kormányhivatal és járási hivatalainak fokozott, összehangolt együttműködését igényelte. Azon intézmények esetében, ahol a tesztelés elvégzéséhez szükséges, megfelelő képzettséggel rendelkező egészségügyi személyzet rendelkezésre állt – szociális és egészségügyi intézmények –, ott az intézmény bonyolította le a tesztelesek végrehajtását. Részükre a tesztek és a védőfelszereléseket, valamint a szükséges adminisztrációs lapokat biztosította a kormányhivatal. A bölcsődék egy részében a dolgozók tesztelésének végrehajtását a védőnők útján szervezte meg a hivatal.

Az iskolák, óvodák, valamint bizonyos esetekben a bölcsődék tesztelését a kormány megbízott, mint a védelmi bizottság elnöke által kirendelt egészségtudományi képzésben részt vevő hallgatókból, valamint a kormányhivatal személyi állományához tartozó gépjárművezetőből és adminisztrátorból álló úgynevezett csapatok végezték el. Összesen 26 csapat (104 fő) által valósult meg a tesztelés a megyében, melyekben 4 egyetemről összesen 52 egészségtudományi képzésben részt vevő kirendelt – hallgató működött közre. 2020. november 23-tól december 12-ig a pedagógusokat, szociális intézményeket, egészségügyi dolgozókat érintően összesen 18 864 mintavételre került sor.

A 2021. január 2-án és 3-án a téli szünetet követő – ismételt pedagógus tesztelés megszervezésére került sor, amely végrehajtása újabb 14 hallgató kirendelésével és kormányhivatali tisztviselők közreműködésével került elvégzésre, 6 csapattal. A két nap alatt összesen 744 tesztelés történt. 2021. január 16-17. napján a szociális alapellátásban dolgozók tesztelése történt, melynek végrehajtására 10 csapatot állított fel a kormányhivatal, és újabb 14 hallgatót rendelt ki. Összesen 444 fő tesztelése történt meg.

Gazdaságvédelmi tevékenységek

A járvány második szakaszának idején, 2020. november 11. napjától elrendelt veszélyhelyzet miatt bekövetkezett átmeneti gazdasági nehézség áthidalását szolgáló segítségnyújtás a kormányzat részéről a kormányhivatalok által nyújtható ágazati bértámogatás bevezetése volt.

A támogatás célja a vendéglátás, a turizmus és egyéb szabadidős tevékenység, személyszállítás, utazásszervezés területén, valamint a 2021. március 8-tól bezárással érintett vállalkozások esetében a – koronavírus okozta veszélyhelyzet és az annak kapcsán elrendelt egyes

intézkedések következtében veszélyeztetett – munkahelyek megóvása a foglalkoztatottak hat havi bruttó munkabére 50 százalékának átvállalásával.

Békés megyében 1 058 darab támogatás iránti kérelem érkezett, összesen 4 797 munkavállaló munkahelyének megőrzése érdekében. A program keretében több, mint 2,5 milliárd forint támogatás került megítélésre és kifizetésre az érintett ágazatokban tevékenykedő munkáltatók részére.

A HARMADIK HULLÁM, ÉS A VÉDŐOLTÁSI FELADATOK MEGYEI VÉGREHAJTÁSA

Védőeszközök kiosztása

A járvány harmadik hullámának időszakában tovább folytattuk a védőeszközök kiosztását (5. táblázat).

5. táblázat: A harmadik hullám idején kiosztott védőfelszerelések

Célintézmény	Hullám hónapja (2021) és védőeszköz típusa				
	február	március	április	május	június
Köznevelési intézmények	14.741 liter fertőtlenítő	14.159 liter fertőtlenítő	14.667 liter fertőtlenítő	14.667 liter fertőtlenítő	2.673 liter fertőtlenítő
Alapellátás			20.200 db maszk 7.150 db FFP2 10.300 db kesztyű 14.540 db gyorsteszt		20.300 db maszk 7.150 db FFP2 10.300 db kesztyű 14.580 db gyorsteszt

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

A fentiek mellett – a 2020-as évhez hasonlóan – a 2021-es érettségi vizsgák sikeres lebonyolítása érdekében 5 150 darab szájmaszkot és 10 300 darab egyszer használatos védőkesztyűt adtunk át a vizsgáztató intézmények számára.

Orvos -, egészségügyi hallgatók kirendelése

A fentebb leírtak szerint 2021 márciusától kezdődően a megnövekedett tesztelési feladatok végrehajtására az Országos Mentőszolgálat Békéscsabai Mentőállomására (OMSZ) is rendelt ki felsőfokú egészségügyi képzésben résztvevő hallgatókat a kormányhivatal a megyei kórházba történő kirendelések mellett (6. táblázat).

6. táblázat: A harmadik hullám idején történt hallgatói kirendelések adatai

Időszak	Kirendelés helye	Érintett egyetem	Létszám (fő)
2020. március	OMSZ	Szegedi Tudományegyetem	49
	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	4
2020. április	OMSZ	Szegedi Tudományegyetem	111
	OMSZ	Pécsi Tudományegyetem	3
	OMSZ	Semmelweis Egyetem	1
	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	45
	kórházak	Semmelweis Egyetem	1
2021. május	OMSZ	Szegedi Tudományegyetem	47
	OMSZ	Pécsi Tudományegyetem	2
	kórházak	Szegedi Tudományegyetem	48
2021. június	OMSZ	Szegedi Tudományegyetem	10
Összesen:			321

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

Gazdaságvédelmi tevékenységek

A Kormány a veszélyhelyzeti korlátozásokkal összhangban úgy döntött, hogy hazai forrásból meghirdeti az „Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása” elnevezésű programot. Az állami foglalkoztatási szervként eljáró járási hivatalhoz benyújtott kérelem alapján vissza nem térítendő támogatást kaphat azon önfoglalkoztató, amely tényleges főtevékenységként az önfoglalkoztatók kompenzációs támogatásáról szóló rendelet szerinti tevékenységet folytatja és nem volt jogosult a veszélyhelyzet ideje alatt egyes gazdaságvédelmi intézkedések alatt meghirdetett támogatásokra. A támogatás hazai forrásból kerül finanszírozásra, mértéke a garantált bérminimum egy havi összege, azaz 219.000 forint. Ez idáig 2 672 darab kérelem érkezett, melyekre a cikk lezárásáig 527 millió forint került kifizetésre.

A gazdaságvédelmi feladatokkal összefüggésben a Békés Megyei Kormányhivatalban vezetői utasítás került kiadásra. Ennek célja a veszélyhelyzettel összefüggő gazdasági problémák kezelésére kiadott intézkedési tervben meghatározottak ellátása. A támogatási kérelmek gyors és pontos kitöltése, valamint az elszámolások feldolgozása érdekében informatikai fejlesztéseket is végrehajtottunk. Minden eszközzel segítettük a rászorulókat (kibővített ügyfélszolgálat stb.). Ugyanakkor tekintettel arra, hogy a támogatások a veszélyhelyzet következtében kialakult gazdasági problémák enyhítését szolgálták, így a jogszabály által előírt 8 munkanap helyett a döntéseket átlagosan 5 napon belül meghoztuk, ezt követően pedig haladéktalanul intézkedtünk a támogatás mihamarabbi folyósítása érdekében.

A TERÜLETI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDTETÉSE A PANDÉMIA IDŐSZAKÁBAN

A pandémia eddig soha nem látott kihívás elé állította a területi közigazgatást, hiszen az oltási feladatok maradéktalan ellátása mellett a kormányhivatalnak és szervezeti egységeinek továbbra is el kellett látnia a hatósági feladatokat.

A járványidőszak alatt a kormányhivatal zavartalan és biztonságos működtetése érdekében vezetői utasítás került kiadásra, amely kereteket adott mind a dolgozók, mind az ügyfelek részére. Az ügyfelekkel közvetlenül dolgozó ügyintézők, a kormányablakokban dolgozó ügyintézők és ügyfelek számára a szükséges védőfelszerelések, fertőtlenítőszeres biztosítása megtörtént, a személyes kontaktok minimalizálása érdekében a kormányablakokban kizárólag előzetes időpontfoglalással lehetett ügyet intézni. A jogi környezet lehetővé tette továbbá bizonyos hatáskörökben a nagyobb ügyféli részvétellel történő tárgyalások mellőzését, illetve csak a legindokoltabb esetben és ügykörökben végeztünk helyszíni ellenőrzést, előtérbe került az iratalapú ellenőrzés. Az elektronikus ügyintézés jelentősége talán soha nem volt akkora, mint a pandémia idején.

A járvány időszakában nem kizárólag az ügyfelek kényelmét, hanem biztonságát is szolgálta az e-ügyintézés lehetősége, mely a jogszabályi könnyítésekkel együtt lehetővé tette, hogy a közigazgatási szolgáltatások működőképesek maradjanak. Mérhetően növekedett a *magyarorszag.hu* oldal forgalma, és az E-papíron benyújtott kérelmek, iratok száma; mindez azt is jelentette, hogy a hatóságok, a kormányablakok előtt folyamatban lévő ügyek száma nem csökkent, a személyesen megjelenő ügyfelek számának jelentős csökkenése mellett.

A pandémai hatása az e-ügyintézés népszerűbbé válásában jelenik meg, ami önmagában, minden egyéb körülménytől eltekintve nem feltétlenül hátrány, hiszen a költséghatékony, korszerű és gyors ügyintézés elvárása könnyebben biztosítható.

BÉKÉS MEGYEI OLTÁSI MUNKACSOPORT TEVÉKENYSÉGE

A koronavírus elleni védőoltásokkal kapcsolatos feladatokat, a folyamatok logisztikai tervezését, a végrehajtás előkészítését és az oltási folyamat országos koordinációjának irányítását az Operatív Törzs döntésének megfelelően létrejött Országos Oltási Munkacsoport látja el. Az országos illetékességű munkacsoport mellett fővárosi, illetve megyei oltási munkacsoportok is létrejöttek, amelyeket a kormány megbízottak (megyei védelmi bizottsági elnökök) vezetnek. A megyei oltási munkacsoport feladata oltási feladatok megtervezése, megszervezése, megyei szintű koordinációjának irányítása. A Miniszterelnökség Területi Közigazgatásért Felelős Államtitkára dr. György István 2021. január 20. napján intézkedett a fővárosi és megyei oltási munkacsoportok felállításáról. A Békés Megyei Oltási Munkacsoport 2021. januártól végzi a megyei oltási folyamatok koordinálását, végrehajtja az Országos Oltási Munkacsoport által a megyei védelmi bizottsági elnöknek szabott feladatokat (7. táblázat; 1. ábra).

7. táblázat: A Békés Megyei Oltási Munkacsoport tagjai

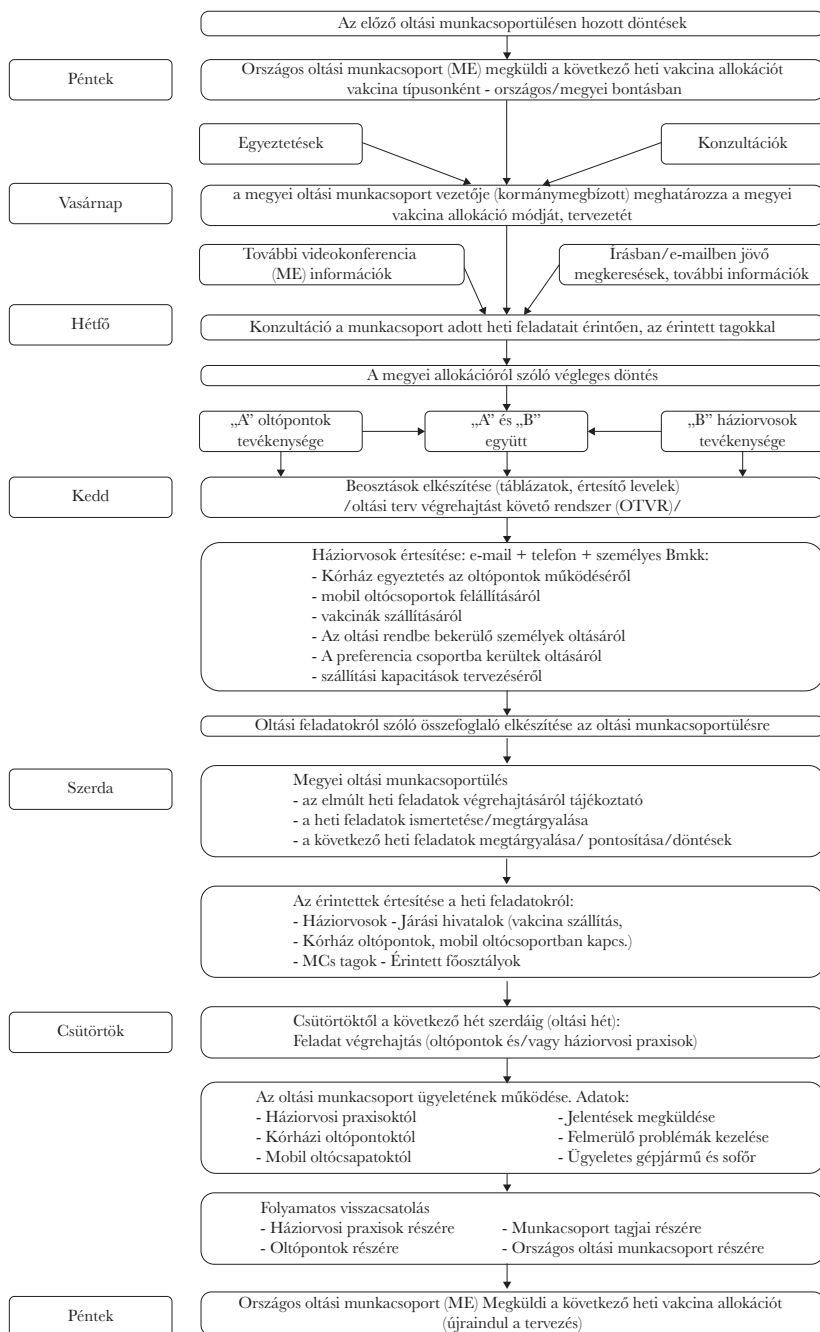
vezető	kormány megbízott	
tagjai	kormányhivatal főigazgatója	megyei kórház főigazgató
	védelmi bizottság katasztrófavédelmi-helyettes	megyei mentőszervezet vezetője
	védelmi bizottság honvédelmi-helyettes	megyei kollegiális háziorvosi vezető
	megyei tisztifőorvos	
meghívottak	kormányhivatal igazgatója	megyei rendőrfőkapitány
	megyei BV intézet parancsnoka	megyei SZGYF vezetője

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

2021. január 21. (alakuló ülés) és 2021. május 26. között a Békés Megyei Oltási Munkacsoport összesen 17 ülést tartott, a munkacsoport ülések között pedig ügyeleti feladatokat ellátó kollégák útján biztosította a feladatok végrehajtásához elengedhetetlen folyamatos és azonnali információáramlást. Az üléseken a kormány megbízott tájékoztatta a résztvevőket az előző ülés óta törtétekről, ismertette a következő hét feladatait, meghallgatta a tagok és a meghívottak kérdéseit, javaslatait az adott szakterületen. A döntéseket a vélemények egyeztetésével hozta meg a munkacsoport, a feladatokat az ülésen egyeztetették és az arról készült emlékeztetőben rögzítettek, melyek megküldésre kerültek a tagok, illetve az érintett vezetők részére.

A Békés Megyei Oltási Munkacsoport az 1. ábra szerint ütemezetten, összehangoltan végezte a tevékenységét. A feladatokat, valamint a rendelkezésre álló adott heti vakcina mennyiséget az Országos Oltási Munkacsoport heti bontásban péntekenként megküldött – vakcina típusonként, országosan és megyei bontásban előkészített – allokációja (országos vakcina elosztási terv) rögzítette, mellyel összefüggésben rövid úton lefolytatott egyeztetéseket követően vasárnapra a kormány megbízott meghatározta a megyére vonatkozó vakcina elosztás tervét. Az elosztási tervnek a végrehajtásban érintett tagokkal történő egyeztetését követően kerülhetett sor a megyei heti allokációról szóló végleges döntés meghozatalára, mely hétfői napokon történt heti rendszerességgel. Az oltási feladatokban a kórházi oltópontok, háziorvosi praxisok, a szociális intézmények oltásánál úgynevezett mobil oltócsapatok működtek közre. Keddi napokon a kormányhivatal népegészségügyi, illetve koordinációs feladatellátást végző szervezeti egységei elvégezték az operatív egyeztetéseket az oltási feladatokban érintettekkel, megküldték a feladat végrehajtásához szükséges tájékoztatásokat. Szerdánként a kormányhivatal – járási hivatalai útján – intézkedett a vakcinák kiszállításáról az oltási feladatellátásban közreműködő háziorvosi praxisokba. Az úgynevezett oltási hét tehát csütörtökon kezdődött és a következő hét szerdán fejeződött be. Ez a munkafolyamat ismétlődött hetente, amely lehetővé tette a folyamatos, hatékony, gyors feladat végrehajtást. A munkacsoport – az ügyeleti feladatokat ellátó kollégák útján – folyamatosan a nap 24 órájában rendelkezésre állt annak érdekében, hogy a feladat végrehajtása során felmerülő problémákra azonnali megoldásokkal tudjon reagálni.

1. ábra: A Békés Megyei Oltási Munkacsoport tevékenysége

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

Oltási Feladatok Végrehajtását Ellenőrző Rendszer

A COVID19 védőoltások beadásának megyei szintű pontos, szakszerű nyomon követésére egy rendszer került kidolgozásra, az Oltási Terv Végrehajtást Követő Rendszer (OTVR).

A rendszer lényege, hogy bármely esetlegesen bekövetkező vis maior esemény esetén is, több, jogosultsággal rendelkező felelős is folyamatosan hozzáfér, ezzel biztosítva a töretlen feladat végrehajtást. A rendszer működési elve, egy közös, biztonságos meghajtón lévő map-rendszer, amelyet egy program vezérel. A vezérlés alapja egyetlen A4-es dokumentum az időbeli és térbeli feladatok hosszú távú, könnyebb áttekinthetősége érdekében. A dokumentumban 1 sor 1 oltási tevékenység (pl. szociális otthonok 1-es, 2-es köre, háziorvosi oltások stb.). A dokumentum sorai aktív fülek is egyben, melyekre kattintva az adott oltási feladathoz kapcsoló összes dokumentum megjelenik, a táblázatokkal, orvosoknak szánt levelezésekkel, vakcina kimutatásokkal, valamint a korábbi végrehajtási jelentésekkel, melyek az ismétlődő oltási feladatok alapadataiként, terveiként szolgálnak. Ennek segítségével az előre látott feladatok tervezése folyamatos és zavartalan mind az oltócsoportok, mind pedig a szükséges oltóanyag tervezése tekintetében. Az OTVR rendszer létrehozása és működtetése által folyamatos vezetői nyomonkövetés és szinkron mellett kerülnek végrehajtásra a megyei oltási feladatok, szorosan illeszkedve az országos iránymutatásokhoz és előrehaladáshoz.

A feltöltött adatok biztosítják a bázist az Országos Oltási Munkacsoportnak történő jelentések összeállításához is. A rendszerhez tartozik egy interaktív térkép is, mely tartalmazza a feladatok logisztikai tervezéséhez, végrehajtásához szükséges megyei adatokat úgy, mint a háziorvosi rendelők, szakrendelők, a kórházak, a kijelölt oltóhelyek, mentőállomások, üzemanyag-töltő állomások stb. elhelyezkedését, címadatait, és kapacitási jellemzőiket.

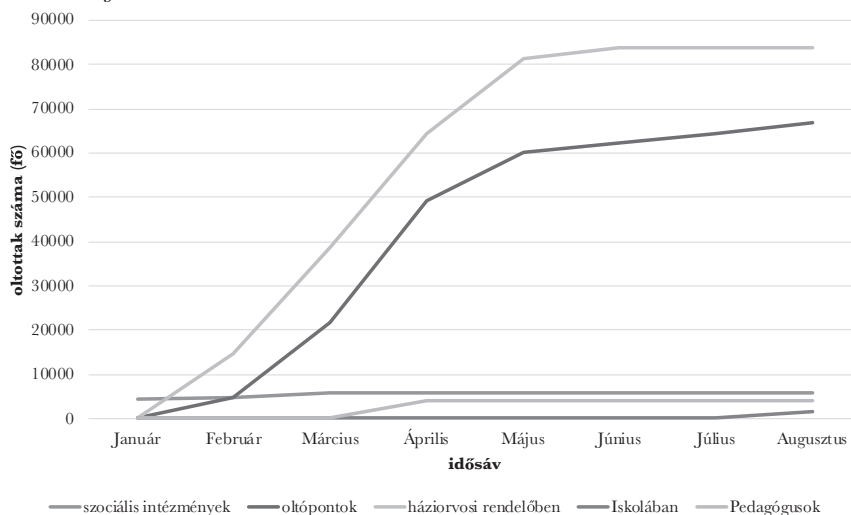
Oltási feladatok előrehaladása

A megyében az országos oltási munkacsoport által kiadott feladatok szoros követése mentén szerveztük a feladatokat. Ez a szinkron mindvégig fontos volt, hiszen az országba hétről-hétre érkező vakcinák országos allokációja határozta meg azt, hogy az adott oltási héten megyénkben milyen típusú vakcinával mennyi, milyen korcsoportba tartozó, milyen egészségi állapotú személy oltása történik meg.

Az oltási feladatok az év elején az egyik legveszélyeztetettebb csoporttal kezdődtek, a szociális intézmények oltásával. Ezen feladatot mobil oltócsoportok végezték, melyek személyzetét a Békés Megyei Központi Kórház biztosította. Ezt követően az abban az időszakban rendelkezésre álló vakcina speciális tárolása miatt csak arra volt lehetőség, hogy a kórházakban kialakított oltópontokon (Békéscsaba, Gyula, Orosháza) történjen az oltás úgy, hogy a háziorvosokon keresztül történtek az oltandó személyek kijelölései. A szállításban a megyei települések önkormányzatai kiemelkedő segítséget nyújtottak. Pár hét múlva már olyan vakcinatípus is rendelkezésünkre állhatott, amelyet kiadhattunk a háziorvosoknak is, így már kiszélesíthettük a megyei oltópontokat a nagyjából 189 háziorvosi praxissal. Ezt követően folyamatosan bővítettük a központi oltópontok számát, így a kormányhivatal határozattal kijelölte a szeghalmi, ezt követően a szarvasi, majd a mezőkovácsházi és végül a gyomaendrődi szakrendelőket az oltási feladatok végrehajtására. Az oltási munka ezt követően szervezeten,

ütemezetten a központi oltópontokon és párhuzamosan a háziiorvosi rendelőkben zajlott, és haladt előre a megyei oltási feladat, nőtt az átoltottság (2. ábra). Mindez persze megfeszítetten tervezett és végrehajtott logisztikai háttérmunkát igényelt az oltandó személyek, az oltóanyagok, és a veszélyes hulladék szállítását is beleértve.

2. ábra. Az oltási feladatok előrehaladása

Forrás: Saját szerkesztés BÉMKH, 2021 alapján

ÖSSZEGZÉS

A Békés Megyei Kormányhivatal a járvány elleni védekezés időszakában is folyamatosan hajtotta végre a védekezési feladatait, és mellette zavartalanul elvégezte a hatáskörébe utalt területi közigazgatási tevékenységeit is.

Bagó (2020) írásával – aki A Hazai's Külföldi Tudósítások folyóirat 1831. szeptember 24-ei számának, rendkívülvaló függelékéből” idéz a Heti Világgazdaság 2020. március 26-i számával – az alábbi reményt fogalmazzuk meg mi is:

„A' nyavalya miatt eddig rettegő lakosok már könnyebben lélekeznek: a halovány ortzák pirosodni, a' homályos szemek vidúlni, a' bús ábrázatok feléledni kezdenek: a' jó szomszédok szomszédjaikhoz közelítenek, a' hív barátok barátjaikat felkeresik, az igaz atyafiak attyokfiaikkal kezét fognak, a' szerelmes szülők kedves magzatjaikkal össze ölekeznek, a közönséges helyekre az emberek bátrabban gyülekeznek, a'Szentegyházakba az ajtatos személyek nagyobb számmal megjelennek, a' kórházak üresülnek, a' betegek félelem nélkül meglátogattnak, a' Kereskedés ismét virágzik, a'mesterségek fizettetnek, a' Múzsák templomai megnyílnak, egy szóval mindenek előbbeni karba helyezhetődnek, mert hála az Egeknek! a'rettentő nyavalya egészen megszűnt.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahmad, T. – Haroon, Baig – M., Hui, J. (2020): Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic and Economic Impact. *Pakistan journal of medical sciences*, vol. 36, S73–S78. <https://doi.org/10.12669/pjms.36.COVID19-S4.2638>
- Bagó József (2020): Járvány és munka. *Új Munkaügyi Szemle*, vol. 1., no. 3., 14–25.
- Behir (2020): Békés megye sikeresen védekezett a koronavírus-járvány ellen (Takács Árpád) <https://behir.hu/takacs-arpad-bekes-megye-sikeresen-vedekezett-a-koronavirus-jarvany-ellen>
- Békés Megyei Kormányhivatal (BÉMKH) (2021): Adatszolgáltatás a koronavírus járvány alatt folytatott tevékenységekről (adatok)
- Botos Katalin (2020): A koronavírus-válság és a világ régiói. *Polgári Szemle*, vol., 16. no. 4–6., 51–66. DOI: 10.24307/psz.2020.1005
- Bruckner Éva (2020): A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon. *Polgári Szemle*, vol., 16. no. 4–6., 67–87. DOI: 10.24307/psz.2020.1006
- Daniel, S. J. (2020): Education and the COVID-19 pandemic. *Prospects*, vol 49., 91–96. <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3>
- Deák András – Fusz Katalin – Kanizsai Péter (2020): A COVID–19-járvány alatti betegelégedettség egy sürgősségi betegellátó osztályon. *Orvosi Hetilap*, vol. 161., no. 43., 1819–1823
- Domokos László (2020): A jól irányított állam fenntarthatóságának támogatása a járványügyi helyzet idején. *Polgári Szemle*, vol. 16., no. 4–6., 15–30. DOI: 10.24307/psz.2020.1003
- Egri Zoltán (2017a): Regional health inequalities in the European macroregion from the East Central European perspective. *Regional Statistics* vol. 7., no. 1., 197–224. <https://doi.org/10.15196/RS0711>
- Egri Zoltán (2017b): Magyarország városai közötti egészségesegyenlőtlenségek. *Területi Statisztika*, vol. 57., no. 5., 537–575. <https://doi.org/10.15196/TS570504>
- Evans, Olaniyi (2020): “Socio-Economic Impacts of Novel Coronavirus: The Policy Solutions.” *Bizecons Quarterly*, vol. 7., 3–12.
- Finta István (2020): A Covid-19 első hullámának önkormányzati feladatait meghatározó központi jogszabályok tipizálása és az önkormányzati együttműködések értékelése. *Új Magyar Közigazgatás*, vol. 13., no. 4., 63–70.
- Fraser, N. – Brierley, L. – Dey, G. – Polka, J. K. – Pálfi, M. – Coates, J. A. (2020): *Preprinting a pandemic: The role of preprints in the COVID-19 pandemic*. BioRxiv, <https://doi.org/10.1101/2020.05.22.111294>
- György István – Hazafi Zoltán (2018): *Köszolgáltatási életpályák a közigazgatásban és a rendvédelemben*. Studia universitatis communia, Dialóg Campus Budapest, 239.
- Uzzoli Annamária – Kovács Sándor Zsolt – Páger Balázs – Szabó Tamás (2021): A hazai COVID–19-járványhullámok területi különbségei. *Területi Statisztika*, vol. 61., no. 3., 291–319.
- Gyurita Rita (2014): A fővárosi és megyei kormányhivatal. *Új Magyar Közigazgatás*, vol. 7., no. 2., 8–19.
- Habony Lilla – Huszár Fanni – Jakab Gréta – Jónás Klaudia – Kovács Borbála (2020): Körkép: Érettségiző diákok a Covid–19-járvány időszakában: Interjúrészletek. *Szociális Szemle*, vol. 13., no. 1., 66–71.
- H. Varga Katalin – Neszményi Zsolt (2013): A kormányhivatalok (a Somogy Megyei Kormányhivatal) helye és szerepe a magyar közigazgatás fejlődéstörténetében. *Acta Scientiarum Socialium*, vol. 38., 209–225.
- Keszthelyi Boglárka Enikő (2021): „Új kihívások, gyors megoldások”: a szociális szakemberek mindennapjaiban megjelenő új kihívások a covid-19 járvány ideje alatt. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, vol. 7., no. 1., 154–170.
- Martin A. Weiss – Andres B. Schwarzenberg – Rebecca M. Nelson (2020): Global Economic Effects of COVID-19. *Congressional Research Service*, R46270, 80.
- Nahalka István (2021): Koronavírus és oktatáspolitikai. *Educatio*, vol. 30., no. 1., 22–35.
- Petar Kurecic – Vesna Haluga (2021): *Health Diplomacy As A Soft Power Tool Of The Pr China During The Covid 19 Pandemic*. 68 th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Aveiro, 24-25 May, 2021. 237–243.p.
- Posgay István – Regős Gábor – Horváth Diána – Molnár Dániel (2020): A koronavírus-járvány gazdasági hatásairól. *Polgári Szemle*, vol. 16., no. 4–6., 31–50. DOI: 10.24307/psz.2020.1004
- Ragó Zsuzsanna – Szijjártó László – Duda Ernő – Bella Zsolt (2020): A COVID–19-betegek, tünetmentes hordozók,

- illetve a betegségen már átesettek periodikus monitorizálási lehetősége IgM/IgG antitest alapú gyors tesztekkel az egészségügyi személyzet körében a SARS-CoV-2-járvány idején. A Covid-19-pandémia orvosszakmai kérdései. *Orvosi Hetilap* vol. 161., no.21., 854–860. <https://doi.org/10.1556/650.2020.31862>
- Rakesh Padhan – K.P. Prabheesh (2021): The economics of COVID-19 pandemic: A survey. *Economic Analysis and Policy*, vol. 70., 220-237. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2021.02.012>.
- Rákóczi Attila (2021): A társadalmi alapokon nyugvó területi államigazgatás. *Civil Szemle* vol. 67., no. 2., 47–63.
- S. Segal – D. Gerstel (2020): The Global Economic Impacts of COVID-19. *Global S&T Development Trend Analysis Platform of Resources and Environment*, DOI: <http://119.78.100.173/C666/handle/2XK7JSWQ/250233>
- Szerencsés Viktória – Palicz Tamás – Joó Tamás – Lám Judit – Demeter-Fülöp Virág – Ugrin Irina (2021): „A Covid19 járvány során hozott egészségügyi intézkedések és hatásaik Magyarországon és Ausztriában”. *Belügyi Szemle*, vol. 69., no. 1., 123–142. doi: 10.38146/BSZ.2021.1.6.

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK

Magyarország Alaptörvénye

1991. évi XI. törvény az egészségügyi hatósági és igazgatási tevékenységről

2010. évi CXXVI. törvény a fővárosi és megyei kormányhivatalokról, valamint a fővárosi és megyei kormányhivatalok kialakításával és a területi integrációval összefüggő törvénymódosításáról

2018. évi CXXV. törvény a kormányzati igazgatásról

283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet a járványügyi készség bevezetéséről

310/2021. (VI.7.) Korm. rendelet az önfoglalkoztatók kompenzációs támogatásáról

478/2020. (XI. 3.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet kihirdetéséről

509/2020. (XI. 19.) számú Korm. rendelet az egészségügyi és az egészségügyben dolgozók, a nevelési, oktatási intézményekben nevelési, oktatási tevékenységet végző dolgozók, a szociális intézményekben dolgozók, valamint a bölcsődei ellátásban dolgozók SARS-CoV-2 koronavírus kimutatására alkalmas rendszeres vizsgálatáról és az egészségügyi ellátással összefüggő egyes kérdésekről

521/2013. (XII. 30.) Korm. rendelet az egészségügyi válsághelyzeti ellátásról

Szentesi Ibolya – Túróczi Imre – Pónusz Mónika – Tóth Róbert

Az utódlás hatása a mezőgazdasági gazdálkodók együttműködési készségére

The Impact of Succession on the Cooperation Skills of Farmers

Összefoglalás

A következő tanulmány a családi vállalkozások nemzetgazdaságban, vidéki gazdaságban, valamint a versenyképességben betöltött szerepét vizsgálja. A legtöbb családi vállalkozás a mikrovállalkozások körébe sorolható, melyek rendkívül fontos szerepet töltenek be egy adott térség gazdasági erősítésében. Napjainkban azonban egy fontos igen jelentős problémával találják szembe magukat az első generációs vállalkozók. Ez a probléma pedig nem más, mint a vállalkozások generációváltásának, utódlásának kérdésköre. Számos külföldi kutatás támasztja alá azon tényt, miszerint a családi tulajdonban lévő vállalkozások jelentős része, többsége nem éli túl az „első generációt”, így az utódlás az egyik legjelentősebb problémává nőtte ki magát az elmúlt években. Az utódlás kérdésköre nagyon szorosan összekapcsolódik az együttműködési készségekkel, a vállalkozások együttműködéseinek meglétével, illetve hiányával. Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a termelőknek milyen tapasztalatai vannak az integrációval kapcsolatban, és milyen okok miatt maradnak távol az együttműködéstől.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q10, O1, I25, M12

Kulcsszavak: generációváltás, együttműködés, integráció, versenyképesség, agrárium, mezőgazdasági vállalkozások

DR. SZENTESI IBOLYA PhD, Adjunktus, Debreceni Egyetem (szentesi.ibolya@econ.unideb.hu), DR. TÚRÓCZI IMRE PhD, főiskola tanár, Debreceni Egyetem (turoczi.imre@t-online.hu), DR. TÓTH RÓBERT PhD, Károli Gáspár Református Egyetem, egyetemi adjunktus (toth.robert.nemet@gmail.com), DR. PÓNUSZ MÓNIKA PhD, egyetemi docens, intézetvezető-helyettes, Károli Gáspár Református Egyetem (ponusz.monika@kre.hu).

Summary

This study examines the role fulfilled by family businesses in the national economy, rural economy and competitiveness. Most family businesses can be classified as micro-enterprises, which have an extremely important role in strengthening the economy of their regions. Today, however, first-generation entrepreneurs are facing a very significant problem, namely the issues about generation change and succession. The fact that a significant number of family-owned businesses do not outlive the “first generation” has been supported by numerous foreign studies, thus succession has become one of the most significant problems in recent years. The issue of succession is closely linked to cooperation skills, i.e., the existence or lack of cooperation between enterprises. In this study we examine the farmers’ experiences about integration, and the reasons why they are not involved in cooperation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q10, O1, I25, M12

Keywords: generation change, cooperation, integration, competitiveness, agriculture, agricultural enterprises

BEVEZETÉS

A globalizáció az élet minden területét áthatja, annak előnyeivel és hátrányaival együtt. Nyitott piac révén nem vonhatjuk ki magunkat a különböző nemzetközi hatásoktól, és a sok változást rövid idő alatt megélt magyar agrárium sem kivétel ez alól. Miközben a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar a rendszerváltás előtt országhatárokon kívül is elismert volt, a transzformációs időszakot a legnagyobb vesztesként élte meg (Lentner, 1998). Az átmenet a világtól való leszakadáshoz vezetett, és az agrárium darabjaira hullott szét. Az Európai Unióhoz való csatlakozás új lehetőséget biztosított volna, ha időben kiépítjük a szükséges intézményi hátteret és felkészítjük arra a gazdátársadalmat. Napjainkban az oly sokszor hangoztatott Európán belüli előnyeink a természeti adottságokban is egyre kevésbé érvényesülnek a klímaváltozás hatásai miatt. Az előnyeink azonban vitatottak, hiszen Gockler (2013) szerint „az egyes országok mezőgazdaságának természeti adottságait (hitelt érdemlően) napjainkig még senki nem mérte fel, és nem minősítette.” (Gockler 2013:43).

Magyarország vidéki térségeinek jelentős részén érvényesülnek olyan kedvezőtlen folyamatok, amelyek negatívan hatnak a vidék versenyképességére, valamint a helyi fejlődési folyamatokra. Ezért kiemelten fontos a vidéki élet értékeit középpontba állító jövőkép megalkotása, és azt minden indikátorral támogató helyi potenciálok felismerésére (Tóth et al., 2017). Úgy véljük, hogy az agrárium és benne a mezőgazdaság versenyképességét befolyásoló számos tényező közül azokat érdemes előnyben részesíteni, amelyekre jobban hatással lehetünk, mint például az együttműködési hajlandóság vagy az innovációs készség.

A mezőgazdaság megújulása megakadályozza a lemaradást, biztosítja a fejlődést és előnyt is ad. Ehhez azonban folyamatosság szükséges, azaz legyen kinek művelnie a földet, betakarítani a terményt, gondozni az állatokat, a gazdaságot működtetni. A vállalkozások, családi gazdaságok

átadása az utódnak azonban nem megoldott. A fogyó népesség mellett nem a legnépszerűbb ez a karrier a mai 20-as éveiket taposók között. Véleményünk szerint a sikeres generációváltás elengedhetetlen a versenyképes mezőgazdaság megteremtéséhez és fennmaradásához. Ezt igazolja Szinay-Zöldréti (2020) szerzőpáros is, akik úgy fogalmaznak, hogy „a vállalkozások és bennük az agrárvállalkozások versenyképességének javulásán keresztül vezet az út az ország versenyképességének és versenypozíciójának javításához. Ha sikerül a vállalkozások esetében a legfontosabb erőforrás, a humán erőforrás hasznosítását, ezen belül különösen a tehetségek hasznosítását magasabb szintre emelni, már fontos lépést tettünk előre”. Lentner (2007) is kiemeli tanulmányában, hogy a versenyben maradás igen fontos feltétele a tudás, a humán tőke, valamint annak egészségsügyi állapota – az agráriumban megvalósuló generációváltás ezért is kiemelt jelentőségű.

Magyarországon a gazdaságok átadásának jelenleg még nincsenek hagyományai (Kása et al., 2019), ugyanakkor a generációváltás kérdése mind sürgetőbb problémát jelent a magyar agrárium számára. Mindezt felismerte a Kormányzat is, és éppen ezért az Agrárminisztérium új törvényjavaslat-tervezetet készít a családi gazdaságok és agrárvállalkozások sikeres és gördülékeny átadása érdekében.

Az új generáció ugyanis szemléletbeli változást hozhat olyan meglévő problémára, mint például a mezőgazdasági termelők együttműködésének alacsony szintje és az integráció(k)ban való részvétel elutasítása. Általuk javulhat az innovációhoz való viszony, és képesek lehetnek a ma áldozatát elfogadni egy jobb holnapért.

Van-e együttműködés, és milyen formában a mai gazdálkodók között, vagy a történelmi hagyományokat továbbviszik és elutasítóak minden integrációs kapcsolattal szemben? Joggal felmerül a kérdés, felkészült-e a magyar gazdátársadalom a fenti előnyök érvényesítésére, vagy nem, és ha nem, akkor mi ennek az oka? Az előző kérdéssel szoros összefüggésben szükséges vizsgálni a generációváltás problémakörét, mint a fejlődés elengedhetetlen tényezőjét.

Kutatásunk arra irányul, hogy ezeket a feltevéseket megvizsgáljuk, és a kutatás eredményei alapján javaslatot tegyünk a továbblépés lehetőségeire.

A GENERÁCIÓVÁLTÁS, MINT A HOSSZÚTÁVON FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ELENGEDHETETLEN FELTÉTELE

Az agártársadalomban a termelők átlagéletkorának folyamatos emelkedését több tanulmány vizsgálta és annak tényét megállapította (Szentesi, 2015; Túróczi, 2014). Tény, hogy a fiatalok változások iránti nyitottsága magasabb szintű, mint az az idősebb korosztály esetében az megfigyelhető. A mezőgazdasági vállalkozásokat jelenleg működtető szakemberek munkáját elismerve nézzük, melyek azok a tényezők, amelyek a korosztályváltást indokolják.

Legelőször meg kell említenünk az átlagéletkor magas szintjét, amiről Szentesi (2015) ír cikkében. Ha az elmúlt évtizedek történéseit vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy az 1990-es évektől napjainkig felépült egy folyamatosan átalakuló és fejlődő rendszer. A változás iránya pozitív, elmozdulás történt a termelési tényezők koncentrációjában, a terméshozamokban, illetve emelkedett az eszközök használatának hatékonysága. A pozitív változások során a gazdálkodók jelentős része olyan üzemméretet ért el, amelynek fenntartása és fejlesztése már jelentős – több százmillió, esetenként több milliárd forintos – beruházást igényel.

A fejlesztések nagyságrendje több szempontból fontos témánk feldolgozásában.

- A nagyobb kapacitású eszközök beszerzése, terménytárolók, feldolgozó üzemek létesítése magasabb beruházási ráfordítással jár, így közös beruházása esetén nagyobb az esély a megvalósításra.
- A nagyobb képességű eszközök esetén a termelési egységre eső költségek általában alacsonyabbak, így a beruházások elmulasztása versenyhátránnyal jár. A fejlesztések a hosszútávon fenntartható fejlődés szempontjából elengedhetetlenek.
- A beruházási igény a termelésnek, termények tárolásának, feldolgozásának valamilyen integrációban történő megvalósítását teszi szükségessé, éppen a létrejövő erőforrások kihasználása érdekében.
- A beruházásokhoz pályázat útján nyújtott támogatások többnyire időben hosszú távú fenntartást várnak el. A fenntartási kötelezettség hosszútávú együttműködést és a vezetés hosszútávú állandóságát igényli.
- A vállalatértékelés szempontrendszerének kiemelt eleme a hatékonyság, hitelképesség, üzemméret, és a végső döntés során megjelennek szubjektív elemek is a vezetés állandóságának kérdésében.

A mezőgazdasági vállalkozások életében is jelentős tényezőként jelenik meg a vállalatértékelés kérdése, ami kiemelten fontos egy cég fúzió, cégértékesítés, pályázati elbírálás vagy hitelfelvétel szempontjából. Túróczi (2014) szerint a vállalatértékelés szempontrendszerének kiemelt eleme a hatékonyság, hitelképesség, valamint az üzemméret.

A fenti gondolatok alapján megállapítható, hogy a vállalkozások fejlesztése és piaci megítélése szempontjából szükségszerű az együttműködés és a vezetés hosszú távú stabilitása. Mindez indokolja, hogy az agráriumban a jelenlegi vezetés mellé szervesen beépüljön a fiatalabb generáció, amely több éven keresztül folyamatosan együttműködik az idősebb munkatársakkal és biztosítja a folytonosságot. Szentesi megállapítja, hogy az idősebb korosztály nem zárkózik el az innováció elől, és nem tapasztalható már a 20 évvel ezelőtti ellenállás az integrációkkal szemben sem.

A körülmények kikényszerítik az innovatív gondolkodást, a feltételek adottak a fejlesztésre és a hajlandóság is megfigyelhető. Az agrártársadalom fejlődésének ebből a szempontból nincs akadálya.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS, MINT AZ INNOVÁCIÓ EGYIK FORMÁJA

A mezőgazdaság versenyképességének kutatásaiban az együttműködés, az összefogás szerepe megjelenik a tényezők között és annak fontosságát hangsúlyozzák. Mit is jelent maga a szó, hogy együttműködés? A magyar értelmező kéziszótár szerint: Együttműködés, (kooperáció): „1. együttműködés, közreműködés, összedolgozás 2. segítség, támogatás, 3. szövetkezés. A kooperatív jelzőt a magyar nyelvben nehézkesen ragozható együttműködő szó helyett használjuk, mely jelentése: az a cselekvés, tény, hogy valaki, valami közösen, összehangban tevékenykedik.” (Pusztai, 2003:253). Az idegen szavak és kifejezések szótárában a következőket találtam: „vállalatok, üzemek összehangolt tevékenysége, tartós termelési kapcsolata bizonyos termékek előállítására.” (Bakos, 1978:459).

Az üzleti szótár a következőket írja: „Az együttműködés egy önkéntes megállapodás két vagy több szervezet között a kölcsönös előnyökért a verseny helyett. Az együttműködés akkor fordulhat elő, ha mindkét fél számára elegendő erőforrások léteznek, vagy azok az interakcióból erednek.” (Internet) E szerint, ha együttműködés történik a vállalkozások között, akkor már versenyről nem lehet szó közöttük. Illetve a megfogalmazás azt mondja, hogy nincs kényszerítő körülmény. Valójában a verseny az együttműködő partnerek között csökken. Úgy is tekinthetjük őket, mint kis szigetek a piaci versenyben.

Elster szerint: „Kooperálni annyi, mint saját önérdekünk ellen cselekedni úgy, hogy mindenkinek előnyös, ha néhányan, vagy esetleg mindannyian így cselekszenek.” (Elster, 1997:36). Az emberek közötti együttműködés többféleképpen dimenzionálható: lehet önkéntes vagy önkéntelen, közvetett vagy közvetlen, formális vagy informális. Véleményem szerint azonban, mindig jelen van benne a közös cél (a cél bármi lehet), olyan erőfeszítések kombinációja, amelynek valós vagy képzelt tétje van az együttműködésben résztvevők számára.

A piaci folyamatokban részt vevő gazdasági szereplők viszonyainak, együttműködéseinek keretfeltételeit meghatározó ún. koordinációs mechanizmusokat Kornai (1983) négy típusba sorolta:

- A bürokratikus koordináció: a szereplők kapcsolatát alá és fölérendeltségi viszonyok szabályozzák.
- Az etikai koordináció: a szereplők egyenrangúak, a folyamatokban történő részvétel önkéntes alapon történik.
- Az agresszív koordináció: a szereplők nem egyenrangúak, a „koordinátor” nyers erőfölényére épül a szabályozás.
- A piaci mechanizmus: a szereplők egyenrangúak, kölcsönös előnyszerzés céljából, önként lépnek egymással kapcsolatba, a szabályok közös érdekre épülő betartásával. A kapcsolatok monetarizáltak, azaz pénzügyi alapon szerveződnek.

Az előbbi csoportosítást Kornai a következő koordinációs fogalomra építette: „Koordináción két, vagy több egyén, vagy szervezet egymásra hatásával járó mikrofolyamat szabályozását értjük.” (Kornai, 1983:1025).

Szabó (2011) szerint az élelmiszergazdaságban két koordináció jelenik meg, a bürokratikus (állami) és a piaci (magánintézmény), annak alapján, hogy ki végzi a koordinációt. Király azt írja „Gazdasági értelemben az együttműködés két vagy több partner között közös, koordinált erőfeszítések során az erőforrások mozgósításával, az érdekeik figyelembevételével alakul ki, amely a résztvevők közös előnyét szolgálja.” (Király, 2011:6). Azért figyeltünk fel erre a megfogalmazásra, mert szerepel benne az a szó, hogy erőforrás. Az erőforrás megosztás lehet az egyik ok a mezőgazdasági vállalkozások kooperációjára.

Agárdi (2004) azt írja, hogy a kooperáció egy gyűjtő fogalom, ami jelentheti a vállalatközi kapcsolatot, a hálózatot, a stratégiai szövetséget vagy a vertikális marketingrendszert is. Véleménye szerint a vállalati stratégia mellett egyfajta tárgyalási stratégia az együttműködés. Az összegyűjtött kooperációs definíciókból arra a következtetésre jutott, hogy vállalatközi egyezményen alapulnak, amely nem feltétlenül jelent szerződést, inkább rendszeresen ismétlődő tranzakciókat. Szerinte azok, akik együttműködnek, megőrzik a jogi

függetlenségüket és érdekeik figyelembevételével, erőforrásaik felhasználásával érik el a céljaikat.

Azzal egyetértünk, hogy gyűjtő fogalom, de az általa felsoroltak különböznek egymástól. Véleményünk szerint a szerző arra gondolt, hogy ráutaló magatartással is megvalósul az együttműködés, és nem feltétlenül szükséges ehhez szerződés. A mezőgazdaságban valószínűleg sok kisebb gazdaság, őstermelő között van informális, szerződéssel nem alátámasztott együttműködés. Ez az ún. spontán együttműködés jó „táptalaj” lehet a későbbi szerződéses, hivatalos formára.

Högberg (1997) azt írta, hogy fontos, hogy tulajdoni szempontból a vállalkozás megőrizze a függetlenségét az együttműködés során. Szerinte egy hosszú távú egyetértésről van szó két vagy több vállalat között. Például a mezőgazdasági vállalkozások horizontális együttműködésben a függetlenség megőrzésére törekednek, mert egy-egy tevékenységre alakítják ki a kooperációt. Artner cikke szerint az együttműködésnek gazdag eszköztára van. „Az együttműködés lehet horizontális vagy vertikális, egyenrangú vagy alárendelt, tőke összefonódással járó vagy azzal nem járó, iparágon belüli vagy ágazatközi, rövid vagy hosszú távú, kétoldalú vagy multilaterális.” (Artner, 1995:110).

Az együttműködés csoportosítására az AKI kutatásait használtam fel, mely szerintem tartalmazza Artner csoportosítását is (1. táblázat).

1. táblázat: A gazdasági célú együttműködés csoportosítása

Szempont	Jellemzők
jogi forma	formális, informális (High et al., 2005)
alkuerő	szimmetrikus, aszimmetrikus (Balogh, 2007)
tulajdon	független, közös (Artner, 1995)
kiterjedés	ágazati, földrajzi (Högberg, 1997)
	tevékenység összetétele (Barringer és Harrison, 2000)
	partnerek összetétele (Horváth, 2010)
komplexitás	szereplők, folyamatok, környezet (Saveri et al., 2004)

Forrás: Bíró-Rácz (2015): Agrár- és vidékfejlesztési együttműködések Magyarországon. AKI. pp. 10.

Artner (1995) véleménye szerint az együttműködés ma már kikerülhetetlen. Egy modern munkagép nagy teljesítményű és kiváló szolgáltatásokat nyújt, ennek megfelelően drága is. Ha egy gazdálkodó ezt nem tudja kihasználni – például nincs akkora földterülete –, akkor a megvásárlása inkább versenyhátrányt fog jelenteni. Azonban ha nem veszi igénybe valamilyen módon ezt a szolgáltatást, az is versenyhátrányt fog jelenteni számára.

Az együttműködés tartalmi csoportosítását alapvetően, átgondoltan, más szempontok szerint határozta meg cikkében Nábrádi (2018). Tíz csoportot képzett, amelynek segítségével rendszerezte az együttműködések sajátosságait: az eltérőségeket és a hasonlóságokat. A szerző gondolatait a 2. táblázat szerint foglalta össze.

2. táblázat: Az együttműködési típusok lehatárolása a kapcsolat jellege szerint

Tényezők száma	Az együttműködési kapcsolat jellege	
1	Térbeli kiterjedés alapján	Vertikális
2		Horizontális
3		Diagonális
4	Időbeli kiterjedés alapján	Rövidtávú
5		Középtávú
6		Hosszú távú
7	Társadalmi szektorokra vonatkozóan	Kormányzat – for-profit
8		For-profit – non-profit
9		Kormányzat+Profit+Non-profit
10	Résztevők száma alapján	Bilaterális
11		Multilaterális
12	Tőke-összefonódást tekintve	Tőke-összefonódással
13		Tőke-összefonódás nélkül
14	Termékszerkezetre gyakorolt hatása alapján	Specializáció
15		Diverzifikáció
16		Megtartó
17	Függőséget tekintve	Függetlenek, kooperáció
18		Függőek, integráció
19	A kapcsolat formalitását tekintve	Informális
20		Formális
21	Alárendeltség szerint	Egyenrangú
22		Alárendelt
23	Gazdasági szektorok között	Szektoron belül
24		Szektorok között

Forrás: Nábrádi A. (2018)

Az integráció versenyképességi tényező, ugyanakkor arra is tekintettel kell lennünk, hogy az egyes integrációs típusok kizárhatják egymást. A mondat tanulsága, hogy egy állandóan változó környezetben kell a vállalkozásoknak, így az agrárium szereplőinek eredményesen működni.

A MINTA JELLEMZŐI

Elemzésünk alapját egy részletes kérdőíves felmérés jelentette. A mintavétel során összesen 161 értékelhető választ kaptunk, ami mérete alapján alkalmas következtetések levonására, hipotézisek vizsgálatára és általánosításra. A minta demográfiai jellemzői tekintetében a következőkben részletezett megoszlásokkal jellemezhető. A válaszadók gazdasági forma szerinti megoszlásának elemzése során kirajzolódik, hogy közel a minta fele (45%) kistermelő, 24% társas vállalkozás, 20% egyéni vállalkozás, 5% pedig családi gazdálkodó vagy őstermelő. Egyéb kategóriába 6% sorolta magát. Ebből látszik, hogy a termelők nem mindig vannak tisztában a gazdálkodás szervezeti kereteivel.

A méretkategóriákat illetően a válaszadók túlnyomó többsége mikro vállalkozás (91,3%), 8,1% kisvállalkozás és csupán 0,6% közepes méretű cég. A válaszadók kor szerinti megoszlása ennél sokkal egyenletesebb eloszlást követ. Az egyes korcsoportok aránya a mintán belül nagyjából egyenletes 15-25% körül oszlik el – kivéve a legfiatalabb korosztályt: a 18-25 éves válaszadók aránya 1%. Legnagyobb arányban a 65 év felettiek vannak (24%), de hasonló méretű a 35-44 éves méretkategória is (24%). A fiatal korosztálynak tekinthető 35 év alatti vállalkozók aránya összesen 16%-ot tesz ki a mintában. A minta megközelítően alátámasztja a KSH megállapítását, azaz a mezőgazdasági tevékenységet végzők között a 35 év alattiak aránya alacsony, míg például a 65 év felettieké magas (31%).

ELEMZÉS

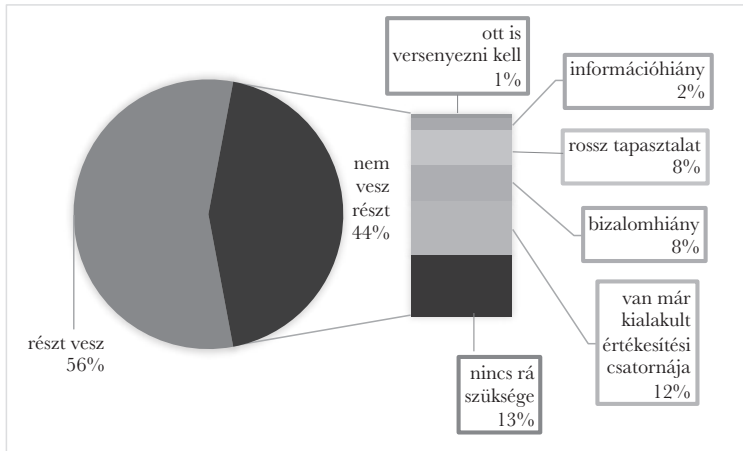
Integráció/együttműködés

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a termelőknek milyen tapasztalatai vannak az integrációval kapcsolatban. Milyen okok miatt maradnak távol az együttműködéstől?

A válaszadók 44%-a nem vesz részt semmilyen integrációban, ennek a legtöbb esetben az az oka, hogy úgy érzik, nincs is rá szükségük (13%-a az összes megkérdezettnek), vagy megvannak már a kialakult értékesítési csatornáik (12%-a az összes válaszadónak). A bizalomhiányt csak 8% jelölte meg oknak, míg 8%-nak rossz tapasztalata van az ilyen integrációkkal és csupán 2% jelölte meg az információhiányt.

A felsorolt válaszok közül több félét is be lehetett jelölni. Leginkább azoknak nem volt szüksége az integrációra, és szolgáltatásaira, akiknek már volt kialakult értékesítési csatornája. Valamint azt is észrevettük, hogy ha valakinek rossz tapasztalata volt, akkor legtöbbször megjelölte a bizalomhiányt is (1. ábra).

1. ábra: Az integrációkból való távolmaradás okai

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Valamilyen integrációban a válaszadók 56%-a vesz részt. Ezek zöme, 40%-a termelői csoportban, 8%-a termelő és értékesítő szervezetben, másik 8% pedig az előző két kategória mindegyikében részt vesz. A válaszadók közül a szövetkezetet, mint integrációs lehetőséget nem jelölték meg, ami azért lehetséges, mert a megyében alapvetően kevésbé jellemző a termelőszövetkezet. Az integrációban résztvevők rangsorolták az integráció keretein belül elérhető szolgáltatások fontosságát. A legfontosabbnak rangsorolt a termékek átvételének biztosítása. Ezt követi az ár kedvező alakulása, majd szorosan a termelés feltételeinek előfinanszírozása. Legutolsó helyre legtöbbször a szakmai konzultációt helyezték (2. ábra).

2. ábra: Az integrációban kapott szolgáltatások rangsora

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Sajnos, mint tudjuk, az átlag nem minden esetben ad megfelelő alapot az értékeléshez. Ahhoz, hogy megtudjuk mely szolgáltatások rangsorszámai esnek egymáshoz közel a legtöbb válaszadó esetében, a Spearman-féle rangkorrelációs együtthatókat (ρ) számoltuk ki.

3. táblázat: Szignifikáns rangkorrelációs együtthatók

Szolgáltatás	Szolgáltatás	Spearman- ρ	p
A termeléshez szükséges eszközök biztosítása (vetőmag, trágya, gépek)	Szakmai konzultációk partnerekkel	0,318	0,017
Az értékesített termék árának kedvező alakulása	A termelés feltételeinek előfinanszírozása	-0,515	0,000
A termeléshez szükséges eszközök biztosítása (vetőmag, trágya, gépek)	A megtermelt termék, termék átvételének biztonsága.	-0,337	0,006
Szakmai konzultációk partnerekkel	A megtermelt termék, termék átvételének biztonsága.	-0,383	0,002
A termeléshez szükséges eszközök biztosítása (vetőmag, trágya, gépek)	Pályázati források könnyebb elérése	-0,282	0,039

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Az együtthatók értéke alapján látható, hogy leginkább a termelési eszközök biztosítása és a szakmai konzultáció kapcsolódik össze. Ez azt jelenti, hogy ezt a két szolgáltatást sok válaszadó rangsorolta hasonló helyre, de ahogy az átlagok jelzik, leginkább a rangsor vége felé helyezték ezeket.

A többi tényezőpár esetében az együttható értéke negatív, ez azt jelenti, hogy itt a rangsorolás ellentétes irányú volt. Tehát, aki fontosnak találta az árat, az kevésbé találta fontos szolgáltatásnak az előfinanszírozást, illetve vice versa. Tovább árnyalhatók az eredmények, ha kiszámítjuk a szolgáltatások móduszát: ez azt mutatja meg, hogy a legtöbben hányadik helyre rangsorolták az adott szolgáltatást.

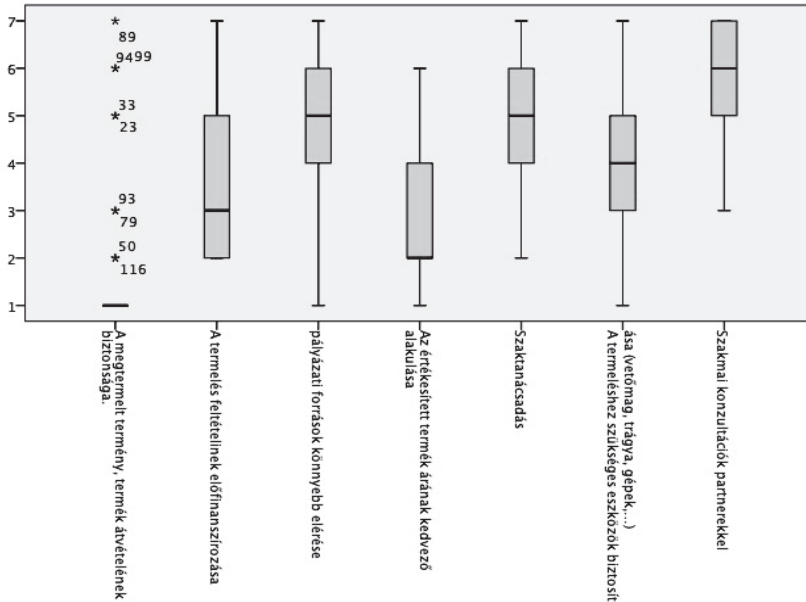
4. táblázat: A szolgáltatások eloszlásának módusza

Szolgáltatás	módusz
A megtermelt termék, termék átvételének biztonsága	1
A termelés feltételeinek előfinanszírozása	2
Pályázati források könnyebb elérése	6
Az értékesített termék árának kedvező alakulása	2
Szaktanácsadás	3; 6
A termeléshez szükséges eszközök biztosítása (vetőmag, trágya, gépek...)	3
Szakmai konzultációk partnerekkel	7

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

A boxplot diagramból (3. ábra) jól látható, hogy a megtermelt termék, termék átvételének biztonsága messze a legtöbb válaszadó esetén az első helyre került.

3. ábra: Box-plot diagram

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Nem paraméteres (Kolmogorov-Smirnov) teszttel teszteltük a rangsorszámok eloszlását. Abban az esetben ugyanis, ha ezen változók eloszlása jól közelíti a normális eloszlást, akkor a rangsorolás meglehetősen homogén a válaszokban ahhoz, hogy abból messzemenő következtetéseket vonjunk le. Ha viszont az egyes változókra adott rangsorok eloszlása nem normális, akkor tekinthetjük úgy, hogy a fenti eltérések ténylegesen jelen vannak és nem az átlag körül szóródnak a rangsorok (5. táblázat). A teszt eredményei alapján elmondható, hogy egyik változó rangsorszámai sem követnek normális eloszlást.

5. táblázat: A Kolmogorov-Smirnov teszt szignifikancia szintjei

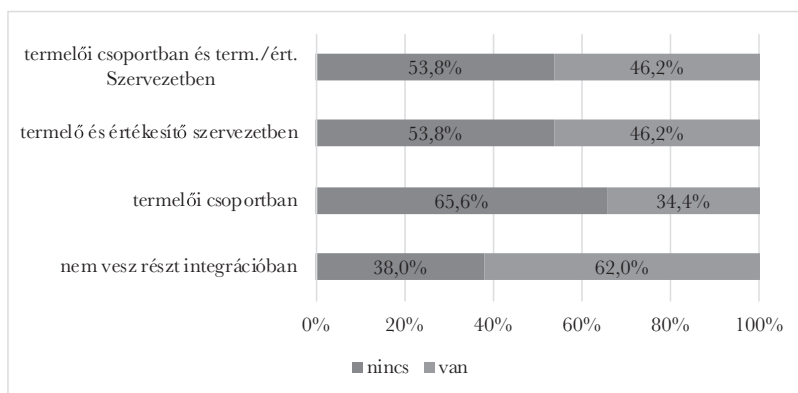
Szolgáltatás	K-S p
A megtermelt termény, termék átvételének biztonsága	,000
A termelés feltételeinek előfinanszírozása	,000
Pályázati források könnyebb elérése	,000
Az értékesített termék árának kedvező alakulása	,000
Szaktanácsadás	,000
A termeléshez szükséges eszközök biztosítása (vetőmag, trágya, gépek)	,001
Szakmai konzultációk partnerekkel	,000

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

A következő kérdésben az integrációtól való távolmaradás okait kerestük. Megkérdeztük, hogy látják-e hátrányát, kockázatát az együttműködésnek? Ha igen, akkor melyek ezek? Azt is megvizsgáltuk, hogy befolyásolja-e a véleményt, hogy részt vesz, vagy nem vesz részt az integrációban.

A válaszadók 48,4%-ának megítélése szerint az integrációnak vannak hátrányai és kockázatai is. Érdekes, hogy azoknak a vállalkozásoknak több mint harmada (38%-a), akik nem vesznek részt integrációban, nem látja hátrányát vagy kockázatát az integrációnak (4. ábra). Legkevésbé azok látják kockázatokat, akik termelői csoportokban vesznek részt. Összességében, akik részt vesznek valamilyen együttműködésben, kevésbé tartják azokat kockázatosnak. Az összefüggés szignifikáns, mert Cramer V= 0,253; p=0,016.

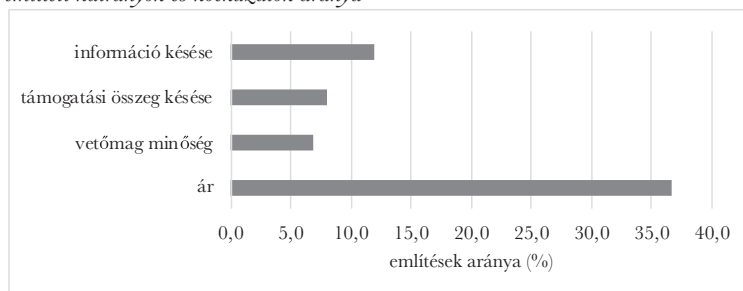
4. ábra: Vannak-e hátrányai, kockázatai az integrációban való részvételnek?

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Az említett hátrányok közül a legfontosabb, hogy alacsonyabb lehet a szerződésben meghatározott ár, mint a piaci ár, ezt az „elégedetlenek” 36,6%-a említette. Ezt követi, hogy az információ nem a megfelelő időben jut el hozzájuk, illetve a támogatási összeg késése. Legkevésbé a vetőmag minőségét kritizálták (5. ábra).

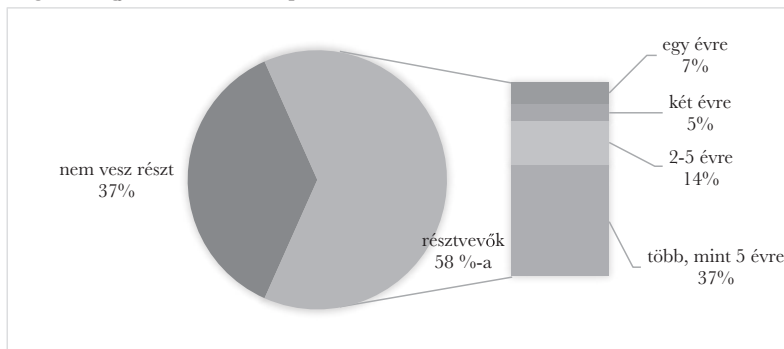
5. ábra: Az említett hátrányok és kockázatok aránya

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

A 6. ábra azt mutatja, hogy az integrációban résztvevők többsége (57,8%), az összes megkérdezett 37%-a hosszabb, mint öt éves időtávban gondolkodik az integráció kapcsán. Az integrációban résztvevők kevesebb, mint 20%-a (a megkérdezettek 12,4%-a) tervez 1-2 éves időhorizontban, míg 22,5% (az összes megkérdezett 5%-a) gondolkodik 2-5 éves időtávban.

6. ábra: Integrációs együttműködések elképzelt hossza

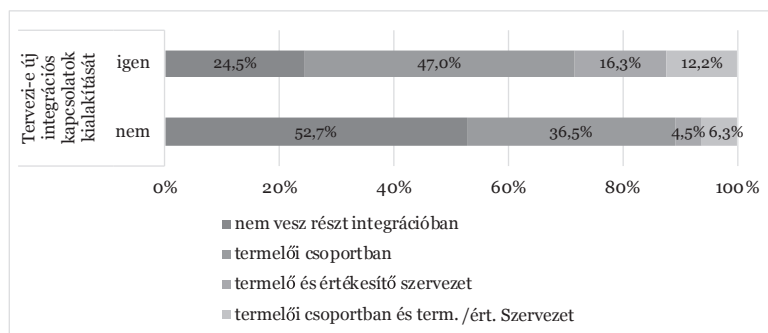

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Azt is megvizsgáltuk, hogy a termelők terveznek-e új kapcsolatokat, függetlenül attól, hogy alakítottak-e ki korábban vagy sem (7. ábra). A válaszadók nagy része (69,4%) nem tervez új integrációs kapcsolatot kialakítani és 52,7%-a jelenleg sem vesz részt semmilyen együttműködésben, de 36,5%-uk tagja termelői csoportnak. Akik terveznek új kapcsolat kialakítani, azoknak 24%-a jelenleg nem tagja integrációnak vagy nem vesz részt együttműködésben, a 47 %-uk viszont termelői csoport tagja.

A jelenlegi integrációs tagság és a jövőben tervezett között közepesen erős, szignifikáns kapcsolat van (Cramer $V=0,3$; $p=0,002$): akik nem működnek együtt, nagy eséllyel nem is tervezik azt a jövőben sem.

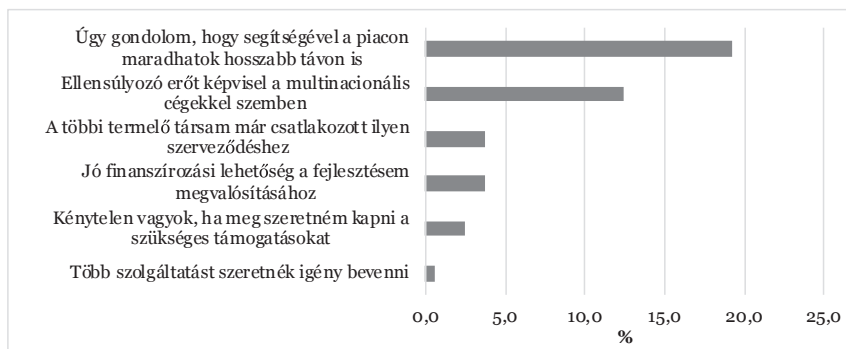
7. ábra: Új integráció kialakításának tervezése

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Az új integrációs kapcsolat kialakításának okait a 8. ábrán mutatjuk be. Látható, hogy azok, akik a jövőben terveznek új integrációs kapcsolatokat kialakítani, legnagyobb arányban úgy gondolják, hogy ez hosszabb távon is segíteni fog nekik a piacon maradni. Nagy arányban gondolják azt is, hogy ez ellensúlyozni képes a multinacionális vállalatok túlsúlyát. A többi tényező csupán néhány említésben került szóba (összesen 17 említés).

8. ábra: Az integrációban való részvétel tervezésének okai

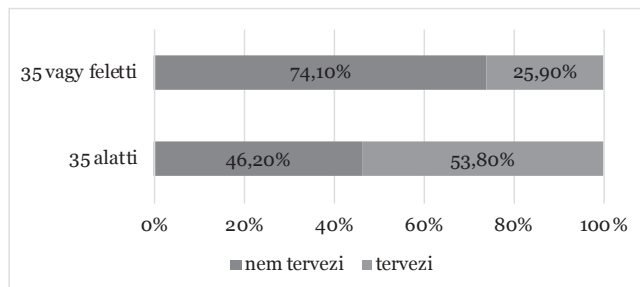

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

Az integrációs formák ismeretére rákérdezve a következőket tapasztaltam: a válaszadók többsége (71,8%) mind a horizontális, mind pedig a vertikális integrációs formát előnyösnek tartják. 19,8% inkább a vertikális integrációt, míg 8,4% inkább a horizontális integrációt tartja előnyösebbnek. Beszédes adat, hogy a mintába került vállalatok 18,6%-a nem válaszolt a kérdésre. Ennél is többen, 26,1% nem tudja eldönteni, hogy előnyös-e mindkettőben részt venni. 34,8% gondolja így, 20,5% viszont nem gondolja, hogy mindkettő egyszerre előnyös lehet.

Kor szerint is megvizsgáltuk a részvételi hajlandóságot, és az eredmény rámutatott arra, hogy a 35 év alattiak az új és hosszútávú integrációs kapcsolatok kialakítására törekednek, míg a 35 év felettiek nem. Az elemzés módszere a χ^2 próba és a Cramer V mutató volt.

9. ábra: Tervezi-e az új integrációs kapcsolatok kialakítását; korcsoportonként?

Forrás: Saját szerkesztés az adatok alapján

A megoszlások vizsgálata alapján kijelenthető, hogy az idősebb korosztály nagy része (74,1%) nem tervezi új integrációs kapcsolatok kialakítását, ellenben a fiatalok többsége (53,8%) tervezi. Az összefüggés szignifikáns: $\chi^2=8,027$; $p=0,005$. A kapcsolat erősségére a Cramer V mutató utal: $V=0,223$; $p=0,005$. Ez egy gyenge-közepes erősségű kapcsolat.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk a mezőgazdasági termelők, a családi gazdaságok nemzetgazdaságban betöltött szerepével, versenyképességével foglalkozott. Arra kerestük a választ, hogy az utódlás vajon hatással van-e a gazdák – korábban elutasított – együttműködésére, valamint innovációs képességére. Az eredmények azt mutatják, hogy a termelők több mint fele részt vesz integrációban, de a szövetkezet, mint integrációs forma még mindig kevésbé népszerű a többi formához képest. Azt is kimutattuk, hogy inkább biztonsági megoldásként gondolnak a válaszdók az integrációra, azaz legyen, aki átveszi a megtermelt terményt, ami biztos bevételt nyújt a szerződésben résztvevőnek. Az előfinanszírozás is fontos szempont, a mezőgazdaság sajátosságából adódóan. Vizsgálatunk arra is rámutatott, hogy az együttműködést elutasítók több mint fele a továbbiakban sem tervezi, hogy csatlakozna bármelyik formájához. Annak ellenére így terveznek a jövőben, hogy a válaszdók kétharmada úgy véli, hogy előnyösnek tartják mind a horizontális, mind a vertikális integrációt. Végül arra is rámutattunk, hogy a 35 év alattiak többsége törekszik a hosszútávú integrációs kapcsolatok kialakítására, ami a 35 év felettiekre kevésbé jellemző. Az eredmények tehát igazolják azt, hogy a gazdaságok átadásával az együttműködési hajlandóság javulhat, erősödhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agárdi Irma (2004): *Horizontális stratégiai szövetségek hatása a kiskereskedelmi vállalatok marketing stratégiájára és teljesítményére az élelmiszer- és napi cikk kiskereskedelemben*. PhD értekezés.
- Andrea Saveri (2004): *Toward a New Literacy of Cooperation in Business: Managing dilemmas in the 21st century*. Institute for the Future Technology Horizons Program June 2004, http://www.iftf.org/uploads/media/SR-851A_New_Literacy_Cooperation.pdf
- Artner Annamária (1995): Vállalati együttműködés a mai világgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, XLII. évf., 1995. I. sz. pp. 104-115.
- Artner Annamária (2004): Nemzetgazdasági versenyképesség és tökegvonzás – Írország példája, *Külgazdaság*, 2004., 48. évfolyam, 11. szám, pp. 58-75.
- Bakos Ferenc (1978): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Bp., Akadémiai Kiadó, p. 459.
- Balogh Eszter (2007): *Kooperáció és oportunizmus: a vállalatközi kapcsolatok megromlása és helyreállításának a lehetőségei a hazai gazdaságban*. PhD., Budapest 2007.
- Barringer, B.R. – Harrison, J. (2000): Walking a tightrope creating value through interorganizational relationships. *Journal of management* 26 (3), pp. 367-403.
- Bíró Szabolcs – Rácz Katalin (2015): *Agrár- és vidékfejlesztési együttműködések Magyarországon*. AKI.
- Gockler Lajos (2013): A magyar mezőgazdaság helyzete az EU-ban. *Mezőgazdasági Technika*, 40-43. o. http://technika.gmgi.hu/uploads/termek_408/a_magyar_mezogazdasag_helyzete_az_eu_ban_13_11.pdf , letöltés ideje: 2018. június 12.
- Elster Jon (1997): *A társadalom fogaskerekei*. Bp. Osiris.
- High Cris – Pelling Mark – Nemes Gusztáv. (2005): *Understanding informal institutions: Networks and communities in rural de-*

- velopment. Invited paper for Transition in Agriculture, Agricultural Economics in Transition II. Budapest, Institute of Economics, Hungarian Academy of Science.
- Horváth Zoltán (2010): *Žöldség-gyümölcs termelők együttműködése, a TÉSZ-ek értékesítési gazdasági helyzetének vizsgálata*. PhD értekezés, Gödöllő 2010.
- Högberg, G. (1997): *Interfirm Cooperatin and Strategic Development*. BAS, Göteborg. 192. p.
- Kása Richárd – Radácsi László – Csákné Filep Judit (2019): Családi vállalkozások definíciós operacionalizálása és hazai arányuk becslése a kvv-szektoron belül. Statisztikai Szemle, 97. évf. 2. sz. 146-174. o.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági szemle*, XXX. évf., 9. sz. 1025-1038. o.
- Király Éva (2011): *Vállalati kapcsolati rendszerek a hazai kiskereskedelmi gyakorlatban – a hosszú távú üzleti kapcsolatok vizsgálata*. PhD értekezés.
- Lentner Csaba (1998): Dilemmas of Hungary's Agricultural Future Contrasted with Its Historical Background and Developed Market Economy Models. In: Gidai, Erzsébet (ed.): *On the Eve of the 21st Century. Challenges and Responses*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 175–185.
- Lentner Csaba (2007): A magyar nemzetgazdaság versenyképességének új típusú tényezői. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején*. Prof. dr. Huszti Ernő DSc egyetemi tanár a pénzügyi intézményrendszer, a tudomány és a felsőoktatás szolgálatában. Tiszteletkötet 75. születésnapja alkalmából. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–297.
- Nábrádi András (2018): Vállalati-vállalkozási kapcsolatok és együttműködések az élelmiszer-gazdaságban (elméleti megközelítés, fogalmi tisztázás). *Gazdálkodás*, 62. évfolyam, 3. szám. pp. 204.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003): *A magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Második kiadás. Bp.
- Tóth Róbert – Túróczi Imre – Szijártó Boglárka – Mester Éva (2017): *Gazdaságélénkítő és versenyképességet erősítő megoldások a vidéki térségekben*. A FALU 32 : 3 pp. 5 66.
- Túróczi Imre (2014): *A vállalatértékelés gyakorlati megvalósulásának kérdései az agráriumban*. Károly Róbert Főiskola XIV. Nemzetközi tudományos napok Konferencia kiadvány 2014. Gyöngyös
- Szabó G. Gábor (2011): *Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban*. Agroinformkiadó, Bp. 2011.
- Szentesi Ibolya (2015): *Valóban előregszik az agrártársadalom? – Helyzetkép és várható hatások vizsgálata*. LVII. Georgikon Napok, 2015. október 1-2. Pannon Egyetem, Georgikon Kar, Keszthely. Konferencia kiadvány, 368-372.
- Szentesi Ibolya (2019): *Utódlás hatása a mezőgazdasági gazdálkodók együttműködési és innovációs készségére, versenyképességére*. Szent István Egyetem. Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola. pp. 143.
- Szinay Attila – Zöldréti Attila (2020): Az agrár-generációváltás új dimenziói, különös tekintettel a koronavírus gazdasági hatásaira. *Polgári Szemle*, 16. évf. 1–3. szám, 2020, 141–160., DOI: 10.24307/psz.2020.0709
- Internet: <http://www.businessdictionary.com/definition/cooperation.html>, Letöltés 2016. július 12.

Bujáki János – Pataki János István

A mikro- és kisvállalkozások innovációs gyakorlatának különbségei

Differences in the Innovation Practices of Micro- and Small Enterprises

Összefoglalás

Munkánk célja a magyarországi mikro- és kisvállalkozások nemzetgazdasági jelentőségének bemutatása. Dolgozatunk eredményeit a jelen kori kapcsolódó jogszabályi (kiemelésre kerültek a COVID-19 okozta egészségügyi veszélyhelyzet okozta gazdasági válsághelyzetre vonatkozó, a kormányzat által bevezetésre került programok) és szakirodalmi háttér áttekintése mellett egy 2019-ben készült kérdőíves megkérdezésre alapoztuk. Primer kutatásunk vizsgálatai a két méretkategória közötti különbségekre koncentrálnak a döntéshozatali gyakorlat, a forrásfelvételi lehetőségek, a beruházási és innovációs hajlandóság, valamint a tervezési időhorizont területén. A 169 mikrovállalkozás és 86 kisvállalkozás vezetőjétől származó adatokat statisztikai módszerekkel elemeztük. A kapott eredmények a legtöbb esetben arról tanúskodtak, hogy a nagyobb vállalati létszámmal működő vállalkozások jelentősen kedvezőbb helyzetben működtek a piacon: üzleti tervezésük hosszabb távú, innovációs és beruházási hajlandóságuk magasabb, forrásfelvételi lehetőségeik jobbak a kisebb létszámú vállalkozásokénál.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G28, G30, G41, H12, O11, O12, Y10

Kulcsszavak: mikrovállalkozás, kisvállalkozás, innováció, beruházás, tervezés, forrás, kormányzati programok

BUJÁKI JÁNOS, doktorandusz hallgató, MATE GRDI, (janos.bujaki@protonmail.com), DR. PATAKI JÁNOS ISTVÁN PhD LL. M. ügyvéd, Edutus Egyetem c. főiskolai docens (patakiugyvediiroda@gmail.com).

Summary

The main objective of our paper is to present the significance of micro- and small enterprises in the Hungarian national economy. The results of our work are based on an overview of related current legislation (highlighting programmes introduced by the government in relation to the economic crisis created by the medical emergency caused by COVID-19) and literature along with analyses of questionnaire data collected in 2019. Our primary research studies focused on analysing the differences between the two aforementioned size categories in terms of their decision-making practice, opportunities of obtaining credit, willingness to invest and innovate as well as planning horizon. In order to analyse the answers received from the general managers of 169 micro-enterprises and 86 small enterprises, we applied statistic methods. Results received mostly indicated that small enterprises – compared to the micro ones – possessed a significantly more favourable situation on the market: they were able to make a business plan for a longer period of time, had a greater willingness to invest and innovate as well as better opportunities to obtain credit.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G28, G30, G41, H12, O11, O12, Y10

Keywords: micro-enterprise, small enterprise, innovation, investment, planning, financial sources, government programmes

BEVEZETÉS

Az innováció témakörével foglalkozó akadémiai szakirodalmak többsége a nagyvállalatokra koncentrál, míg a mikro- és kisvállalkozásokra irányuló kutatási eredmények alkalmazhatósága ezen a területen korlátozott (Andrew-Sirkin, 2003; Drucker, 2002). Sőt, Baltas (2004) és Battisti (2010) egyaránt azon a véleményen van, hogy a kimondottan a mikro- és kisvállalkozások innovációjáról szóló tanulmányokból hiány mutatkozik. Ezzel a megállapítással teljesen egyetértve kell megjegyeznünk, hogy a releváns területen elérhető magyar nyelvű szakirodalom gyakorlatilag szintén nem foglalkozik kiemelten, illetve önállóan a mikro- és kisvállalkozások körével – a hazai publikációk jellemzően „csak” a kkv-szektorral foglalkoznak, és nem szűkítik a vizsgálati területet a specifikusabb, konkrétabb eredmények elérése céljából egy-egy méretkategóriára. Erre a problémára Faherty és Stephens (2016) is felhívja a figyelmet kiemelve azt, hogy a mikrovállalkozások alacsony innovációs hajlandóságában többek között a rövid tervezési horizont, a megfelelő képzettségű alkalmazottak hiánya, a megfelelő tanácsadói környezet hiánya és az elégtelen IT-infrastruktúra is szerepet játszik. Faherty és Stephens (2016) azonban hangsúlyozza azt is, hogy a mikrovállalkozásokra jellemző gyors döntéshozatal, a rugalmasság, a személyes és közvetlen kommunikáció, valamint az egyszerűbb folyamatok támogathatják az innovációt. Az alacsony létszámú szervezetekben azonban valamennyi területen döntő jelentőségű a vezető stílusa, a szubjektum (Vonnák, 2019:26-27). De Sousa (2006) szerint a szervezeti tanulás kultúrájának megléte elengedhetetlen a fenntartható innováció szempontjából. Sok vállalkozó autokratikus vezetési stílusa azonban nem tá-

mogatja, nem bátorítja az innovációt, a rugalmasságot és a kockázatvállalást. Az ilyen vezetési stílus pedig letörheti a dolgozók innovatív és kreatív hajlandóságát.

A MIKRO- ÉS KISVÁLLALKOZÁSOK

Magyarországon a kis- és középvállalkozások fogalmának meghatározását önálló jogszabály, a 2004. évi XXXIV. törvény - a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról (a továbbiakban: Kkv. tv.) rögzíti¹, amely iránymutatást is biztosít ezen vállalkozások részére a fejlődés, a fejlesztés főbb paraméterrendszerére nézve. A törvényi fogalom meghatározás szerint KKV alatt, mikro-, kis- és középvállalkozást, illetve kis- és középvállalkozást kell érteni². A Kkv. tv. meghatározza azt is, hogy mely esetekben nem beszélhetünk törvény szerinti KKV-ról³. A Kkv. törvény ugyanakkor a korlátozások szűkítése mellett tovább tágítja a KKV fogalom alá tartozó érintetti kört⁴.

1. táblázat: A mikro-, kis- és középvállalkozások besorolása

Megnevezés	Összes foglalkoztatotti létszáma kevesebb mint (fő)	Éves nettó árbevétel* legfeljebb (millió euró)		Mérlegfőösszeg* legfeljebb (millió euró)
Középvállalkozás	250	50	vagy	43
Kisvállalkozás	50	10	vagy	10
Mikrovállalkozás	10	2	vagy	2

Forrás: Kormányhivatal, <https://www.kormanyhivatal.hu/download/1/ab/f5000/T%C3%81J%C3%899K%C3%93%20-%20KKV-k%20besorol%C3%A1sa.pdf> (2021. 06. 30.)

A 250 fő alatti létszámmal működő vállalkozások⁵ a legtöbb gazdaságban a gazdasági társaságok túlnyomó részét, gyakran több mint 90%-át teszik ki, és az innováció egyik fontos forrásának számítanak (OECD, 2010). A fenntartható és folyamatos növekedés ezen vállalatok vezetői és tulajdonosai számára az egyik legnagyobb, állandó kihívást jelentik (Mazzarol et al., 2014:54-55). Noha a legtöbb stratégiai menedzsment elmélet és modell a nagyvállalati működés tanulmányozása mentén került kifejlesztésre, léteznek kutatási irányzatok, amelyek kimondottan a kisvállalatok stratégiájával és tervezésével foglalkoznak (Woods és Joyce, 2003)⁶. A kisvállalatok növekedési képességét azonban a célpiazi szegmentum meghatározása és a formális stratégiai tervezés mellett a vállalaton kívüli partnerek, azaz a szállítók, vevők, hitelintézetek is befolyásolják (Woods és Joyce, 2003)⁷, vagyis a külső makrogazdasági, illetve ezen esetben jórészt a külső mikrogazdasági körülmények és hatások.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján (2019) „a 2018. évi előzetes adatok alapján a Magyarországon működő vállalkozások 99,1%-a volt kis- és középvállalkozás. Miközben a kis- és középvállalkozások a vállalkozási szférában foglalkoztatottak közel kétharmadának biztosítottak munkalehetőséget, a hozzáadott érték 46, a nettó árbevétel 42, a nemzetgazdasági beruházások 30 %-ával járultak hozzá a működő vállalkozások össztermékéhez 2018-ban.” Az adatokból egyértelmű módon kitűnik, hogy a kisvállalkozások súlya és szerepe a társadalom, a társadalmi alrendszerek és a gazdaság

szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik, így ennek okán mindenképpen szűkített körben, különféle mátrix rendszereket létrehozva részletesebb kutatást és vizsgálatokat is érdemes végezni a témában, de ki kell emelni, hogy nagyon csekély mennyiségű reprezentatív és valós idejű adat áll csak rendelkezésre. Ezért mutatkozott szükségesnek az önálló kérdőíves adatfelmérés elvégzése.

2. táblázat: A vállalkozások teljesítménymutatói kis- és középvállalkozási kategória szerint (2019)

KKV kategória	0 fős mikro-váll.	1 fős mikro-váll.	2–9 fős mikro-váll.	Kisváll.	Közép-váll.	Nem KKV	Összesen
Vállalk. száma, darab	33.130	552.092	200.851	35.092	5.351	9.504	836.020
Foglalk. létszám, fő	–	552.092	668.090	558.906	362.200	1.146.833	3.288.121
Egy foglalk.-ra jutó árbevétel, eFt/fő	–	8.738	15.441	28.777	43.667	62.126	35.992
Foglalk. létszám megoszlása, %	–	16,8	20,3	17	11	34,9	100
Értékesítés nettó árbevétele, mFt	56.528	4.823.965	10.316.283	16.083.793	15.816.138	71.248.317	118.345.025
Értékesítés nettó árbev. megoszlása %	0	4,1	8,7	13,6	13,4	60,2	100
Hozzáadott érték (tényező- költségen), mFt	21.714	1.661.395	3.299.792	4.204.687	3.385.603	15.615.082	28.188.272
Hozzáadott érték (tényező- költségen) megoszlása, %	0,1	5,9	11,7	14,9	12	55,4	100
Export-értékesítés árbevétele, mFt	522	189.235	361.985	1.533.559	3.264.289	32.814.387	38.163.978

Forrás: KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qta005.html (2021. 06. 30.)

ALKALMAZOTT MÓDSZERTAN

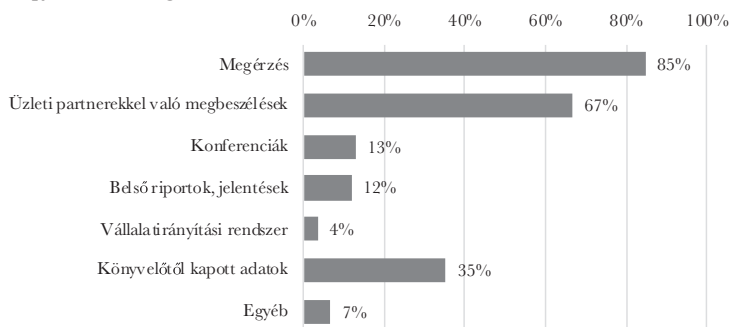
A vizsgálatok a méretkategóriák közötti különbségek és hasonlóságok megállapítását célozták. A beruházási és innovációs hajlandóság különbségeit khi-négyzet próbával vizsgáltuk. A releváns esetekben kiemeltük az adjusztált standardizált reziduumok értékét. A tervezési időhorizont és a forráshoz jutási lehetőség összefüggéseit szintén khi-négyzet próbával elemeztük. A kérdőíves felmérés egyes területeihez tartozó változók összevont mérése céljából főkomponens-analízist végeztünk. A főkomponens-koordinátákat Mann-Whitney nem paraméteres próbával vizsgáltuk a méretkategóriák közötti átfogó különbségek megállapítása céljából. A felmérés során megvalósítás alatt álló beruházások és a forráshoz jutási lehetőségek összefüggéseit khi-négyzet próbával vizsgáltuk.

A vizsgálatok a méretkategóriák közötti különbségek és hasonlóságok megállapítását célozták. A mikro- és kisvállalkozások beruházási és innovációs hajlandóságában esetlegesen fennálló különbségeket a khi-négyzet próbával vizsgáltuk. A próba szignifikáns eredménye esetében az adjusztált standardizált reziduálisok alapján határoztuk meg azon kategóriákat, amelyek esetén jelentősnek tekinthető az eltérés: a standardizált reziduális kettőt elérő abszolút értéke mellett jelentősnek tekintettük az eltérést. A tervezési időhorizont és a forráshoz jutási lehetőség összefüggéseit szintén khi-négyzet próbával elemeztük. A kérdőíves felmérés egyes területeihez tartozó változók összevont mérése céljából főkomponens-analízist végeztünk. A méretkategóriák közötti különbségeket a Mann-Whitney nemparaméteres próbával vizsgáltuk a főkomponens-koordinátákban azonosított szakmai területek esetében. A főkomponens-elemzés alkalmazhatóságát a Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) mutató és a Bartlett-próba alapján ellenőriztük. A statisztikai vizsgálatokban alkalmazott hibaszint: 0,05.

DÖNTÉSHOZATAL A MIKRO- ÉS KISVÁLLALKOZÁSOK ESETÉBEN

A kisvállalatok vezetői és tulajdonosai stratégiai döntéseiket következetesen intuitív alapon, semmint tudományos elvek és modellek alapján hozzák meg (Ennis, 1998). Ennis megállapítása egybeesik és azonos eredményt tükröz az általunk a 2019. évben végzett kutatással, melyben a 255 válaszadó mikro- és kisvállalkozás vezetőjének 69 %-a úgy válaszolt, hogy cége nem rendelkezik írásos üzleti tervvel. Üzleti partnereikkel való megbeszéléseik alapján kétharmad részük, megérzéseik alapján viszont 84,7 %-uk dönt a vezetett cég jövőjét illetően. Belső riportok és jelentések alapján alig egytized részük, ERP-rendszerből származó információk segítségével elenyésző hányaduk dönt, de a számvitelből, könyveléstől kapott adatokat is csak alig egyharmaduk használja fel a döntéshozatal során.

1. ábra: Ön mi alapján hozza meg üzleti döntéseit vállalkozásában?

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

Az informális és intuitív menedzsment stílust követő vállalatok alacsonyabb növekedési rátát tudnak elérni a jól átgondolt, aprólékosan tervezett menedzsmentet követő versenytársaikénál (Lyles et al., 1993:39-42). Ez hosszú távon a versenyben való lemaradáshoz, majd a piacról való kiszoruláshoz vezethet. A stratégiai menedzsment eszközök használata azonban a kisvállalkozások növekedését is bizonyítottan támogatja (Woods – Joyce, 2003:181-183). Ezért egy vállalat növekedéséhez véleményünk szerint olyan szemléletű vezetőre van szükség, aki a profitmaximalizálás alapelve mellett folyamatosan figyelemmel van a növekedésre és az ehhez szükséges innovációra. Miller (1983) szerint a vállalkozói szellemű vezetés kezdeményezőként lép fel a termék és marketing innováció területén, bizonyos mértékű kockázatot vállal, és elsőként hajt végre proaktív innovációkat, amelyek alkalmassá teszik a versenytársaiknál jobb teljesítmény elérésére. Miller 1983-ban publikált tanulmánya óta azonban a vállalatok, különösen a kisvállalatok mikro- és makrokörnyezete jelentősen komplexebbé vált. Ma egy kisvállalkozás vezetőjének sokkal jobban meg kell osztania figyelmét a jogszabályi, adózási és egyéb szabályozási megfelelések miatt, így a cég menedzselésére és az üzleti tervezésre kevesebb ideje jut (Faherty – Stephens, 2016:4-6). Tudatos stratégiai tervezés nélkül azonban véleményünk szerint a vállalkozások nem képesek versenyelőnyöket biztosító fejlesztésekre, így előbb-utóbb kiszorulnak a piacról. Ez azért probléma, mert bár ezek a vállalkozások ugyan „kicsik” – azaz jellemzően lokálisan, alacsony számú személyzettel működők –, mégis sokan vannak, a magánszektoron belüli hozzáadott értékük és teljes alkalmazotti létszámuk viszont a nemzetgazdaságon belül már jelentős (Csath et al., 2018).

A jogalkotó a Kkv. tv. megalkotásával különös hangsúlyt kívánt helyezni a kisvállalkozások fejlesztésére, azok fejlődési lehetőségeinek biztosítására, a forrásbevonás eszközrendszerének kialakítására is akként, hogy meghatározta a jelentkező állami feladatokat⁸, valamint létrehozta a Vállalkozásfejlesztési Tanácsot⁹. A jogszabályi indokolás ekként fogalmaz: „A Vállalkozásfejlesztési Tanács (a továbbiakban: VT) összetételénél fogva alkalmas arra, hogy a KKV-fejlesztésben érintett szervezetek közötti érdekeket összehangolja, továbbá arra, hogy a KKV-k, illetve szervezeteik részt vegyenek az őket érintő döntések előkészítésében.”

A továbbiakban egyrészt annak vizsgálatával foglalkozunk, hogy milyen különbségek és azonosságok igazolhatók az 50 főnél kisebb dolgozói létszámú vállalkozások működésében azok tervezési és innovációs gyakorlatának területén. Másrészt – nem lehet eltekinteni – a jelenkorukban az egészségügyi veszélyhelyzet egyik következményeképpen kialakult gazdasági válsághelyzet által generált gazdasági mikrokörnyezeti változásoktól, vizsgáljuk a kormányzat által megalkotásra került, bevezetett és életre hívott támogatások rendszerét (a területi korlátok okán természetesen nem teljes körűen, csak az egyes jogszabályi keretek mentén).

BERUHÁZÁSI HAJLANDÓSÁG, INNOVÁCIÓ

A beruházási hajlandóságot a kérdőív a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozóan is felmérte. Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy milyen különbségek és hasonlóságok igazolhatóak statisztikailag a két méretkategória között. A vizsgálatokat khi-négyzet próbával végeztük. Új terméket és CRM-rendszert a mikro- és kisvállalkozások a felmérést megelőző öt évben hasonló arányban vezettek be, így a különbség a két méretkategória között egyik területen sem jelentős. A szignifikáns különbség határát jelentő p -érték ($p \leq 0,05$) feletti az eredmény az új munkaszervezés esetében ($p = 0,055$), így jelentős különbség ebben a tekintetben sincs a mikro- és kisvállalkozások között.

Új szolgáltatás bevezetése esetében viszont már jelentős különbségről beszélhetünk: a kisvállalkozások több mint másfélszeres arányban hajtottak végre ilyen típusú innovációt a mikrovállalkozásokhoz képest (adjusztált standardizált reziduum = 2,1). Míg a kisvállalkozások közel 30%-a vezetett be új technológiát – vagy korszerűsítette a meglévőt –, addig a mikrovállalkozások körében ez az arány 15% alatti, így a különbség ezen a területen is jelentős (adjusztált standardizált reziduum = 2,8). A különbség azonban a két méretkategória között a vállalatirányítási rendszer bevezetésében volt a legjelentősebb: a mikrovállalkozások körében az arány 1% alatti, a kisvállalkozásokat tekintve viszont minden 6. vagy 7. vezető nyilatkozott úgy, hogy a felmérést megelőző öt évben elkezdtek valamilyen ERP-rendszert használni (adjusztált standardizált reziduum = 4,8).

Össességében elmondható az, hogy a különböző típusú innovációkat figyelembe véve minden esetben magasabb arányban voltak jelen az innovátorok a kisvállalkozások, mint a mikrovállalkozások körében. Ezzel együtt a mikrovállalkozások közel 60%-a, míg a kisvállalkozások közül csak minden harmadik nyilatkozott úgy, hogy semmilyen innováció nem történt cégükben. Mára, amikor a digitalizáció korát éljük, fontos kiemelni, hogy mindkét méretkategóriában a digitalizációs célú beruházások bizonyultak mindeztáig, az elmúlt kb. öt éves adatok szerint a legritkébbnek. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, és látni kell azt, hogy teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a jelen napjainkra az egészségügyi veszélyhelyzet és a kapcsolódó válsághelyzet által generált krízishelyzet, a társadalmi igényszint változása felértékelte az informatikai fejlesztések, az ez irányú innováció szerepét – bár erre nézve a kisvállalkozások körében jelenleg még nem áll rendelkezésre adat, illetve nem állnak rendelkezésre vizsgálati eredmények sem – biztos, hogy az ilyen irányú beruházások aránya jelentősen megnövekedett többek között a kialakult informatikai beruházási kényszernek¹⁰ köszönhetően (pl. ebben a körben az ún. home office térnyerése és általános jellegűvé válása

stb.). A kormányzat a kialakításra került vállalkozáskezelési stratégia (Matolcsy, 2020a:205-231) keretein belül, kifejezetten a kisvállalkozások részére, a technológiai támogatások elősegítése érdekében életre hívta a GINOP-8.3.5-18 mikro-, kis- és középvállalkozások technológiai korszerűsítése célú hitelprogramot¹¹.

3. táblázat: A vállalkozások által az elmúlt öt évben megvalósított innovációk

Az elmúlt 5 évben megvalósított innováció típusa	Mikrovállalkozások (n=169)		Kisvállalkozások (n=86)		khi-négyzet próba eredménye	
	történt	nem történt	történt	nem történt	p-érték	szignifikáns különbség
Új termék	11,24%	88,76%	16,28%	83,72%	0,257	nincs
Új szolgáltatás	19,53%	80,47%	31,40%	68,60%	0,035	van
ERP-rendszer bevezetése	0,59%	99,41%	15,12%	84,88%	<0,001	van
CRM-rendszer bevezetése	4,73%	95,27%	6,98%	93,02%	0,457	nincs
Új munkaszervezés	16,57%	83,43%	26,74%	73,26%	0,055	nincs
Új technológia bevezetése vagy meglévő korszerűsítése	14,20%	85,80%	29,07%	70,93%	0,004	van
Semmilyen innováció nem történt	57,40%		33,72%		<0,001	van

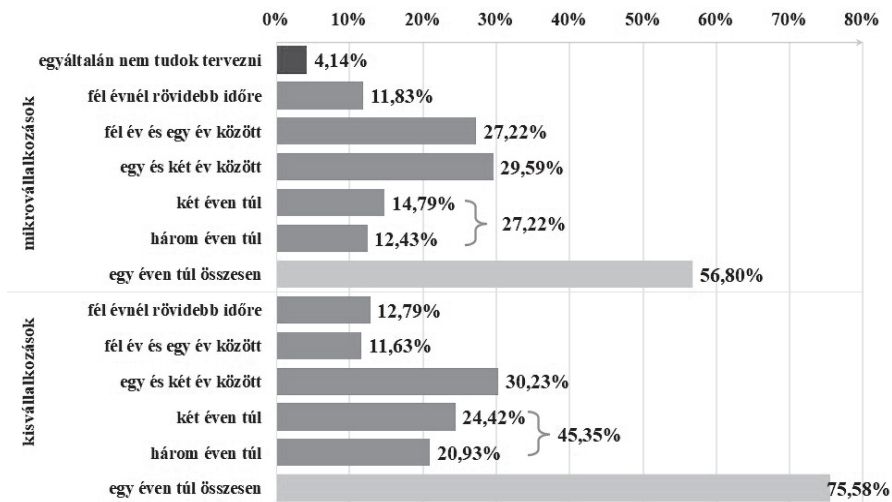
Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

Khi-négyzet próbával megvizsgáltuk azt is, hogy van-e összefüggés a válaszadók tervezési időhorizontja és a között, hogy mennyire könnyen tudnak banki és pályázati forrásokhoz jutni. A banki forrásokhoz való hozzáférhetőség esetében a mikrovállalkozások körében a khi-négyzet próba p-értéke 0,001. Vagyis minél hosszabb időtávon tudnak a mikrovállalkozások tervezni a cégük üzleti életét illetően, annál jellemzőbb az, hogy a hatfokú Likert-skálán – melyben a hatos a legjobb értékelés – kedvezőbben értékelték a banki forrásokhoz való hozzáférhetőségüket. Ez fordítva is igaz, azaz minél inkább úgy érzik – vagy éppen tapasztalták –, hogy nem tudnak banki forráshoz jutni, annál rövidebb időtávon képesek tervezni. Ugyanez az összefüggés a mikrovállalkozások körében a pályázati források tekintetében már nem igazolható ($p=0,055$).

A kisvállalkozásokat tekintve mindkét típusú forrás és a tervezési időhorizont között statisztikailag igazolható összefüggés áll fenn. (A banki források esetében a $p<0,001$; míg a pályázati források esetében a $p=0,031$.)

Néhány sajátosságot ki kell emelnünk ebben az esetben is. A mikrovállalkozások közel 40%-a legfeljebb 3-asra¹² értékelte azt, hogy mennyire könnyen tud banki forrásokhoz jutni, míg kétharmad részük válaszolt ugyanígy a pályázati források esetében. A kisvállalkozások vezetői körében nem volt, aki azt válaszolta volna, hogy „egyáltalán nem tudok tervezni”. A mikrovállalkozások közel fele nem „lát” egy éven túlra, a kisvállalkozóknál ez az arány csupán 25% körüli. A tervezési horizont alakulását a két méretkategóriában kapott válaszok alapján szemléltetjük. Általános értelemben kijelenthető az is, hogy (főképpen) az elhúzódó válság, vagy krízishelyzetek katalizátorként hatnak a rövid távú tervezés folyamatára, valamint nagy hangsúlyt kapnak a különböző operatív tervezési, elemzési folyamatok, a negatív hatásoknak köszönhetően elkerülhetetlen módon előtérbe kerül az ún. válságmenedzsment szerepe. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy vannak olyan szegmentumok, ahol a válság pozitív előjellel hat a core business tevékenységekre, de ebben az esetben csak az előjel változik, az operatív tervezési időszak fajsúlya így is megnövekszik.

2. ábra: Milyen időtávon tud tervezni vállalkozásában?

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

FORRÁSOK RENDELKEZÉSRE ÁLLÁSA

A banki és pályázati forrásokhoz való hozzáférést a kérdőíves felmérés idején megvalósítás alatt álló beruházásokkal összefüggésben is vizsgáltuk. A khi-négyzet próbával végzett vizsgálatok eredménye alapján a banki forrásokhoz való hozzájutás és a folyamatban lévő beruházások esetében mindkét méretkategóriában szoros kapcsolatot tudtunk igazolni, a pályázati forrásokat tekintve viszont a „p” értéke mind a mikrovállalkozások, mind a kisvállalkozások esetében meghaladta a 0,05-öt. Ennek az lehet az oka, hogy a kisvállalkozások egyötöd részének, a mikrovállalkozások pedig alig egytizedének volt folyamatban valamilyen beruházása.

A pályázati forrásokhoz való hozzájutásukat pedig mindkét méretkategória egyaránt 50-50% körüli arányban minősítette a hatfokú Likert-skálán legfeljebb hármassal vagy legalább négyessel.

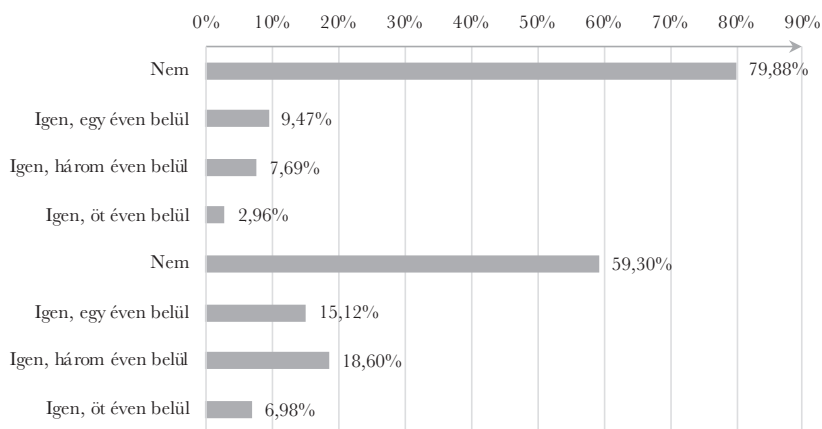
4. táblázat: A forrásokhoz való hozzáférés és a folyamatban lévő beruházások kapcsolata

Megnevezés	Mennyire könnyen tud hozzájutni az adott típusú forráshoz?	
	Banki forrás	Pályázati forrás
	khi-négyzet próba „p”-értéke	
Mikrovállalkozások	0,001	0,202
Kisvállalkozások	0,024	0,119

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

A vállalkozókat arról is megkérdeztük, hogy a felmérést követő legfeljebb öt évben tervezék-e valamilyen beruházás elindítását. Az elvégzett khi-négyzet próba alapján a két méretkategória között jelentős különbség áll fenn ($p=0,005$). Az adjusztált standardizált reziduum értéke az „igen, 3 éven belül” (2,6) és a „nem” (3,5) válaszok esetében a 2,0-t is meghaladta, azaz a különbség ezen arányok között mutatkozott a legjelentősebbnek. A kisvállalkozások közel 60%-a még öt éven belül sem tervez beruházást, a mikrovállalkozásoknál ez az arány még magasabb: közel 80%-os. A kisvállalkozások a mikrovállalkozásokhoz képest minden időhorizonton legalább másfélszer-kétszer magasabb arányban terveztek valamilyen beruházást (Gamma együttható: 0,431; $p=0,001$).

3. ábra: Tervez-e jelenleg valamilyen beruházást vállalkozásában?

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

A jelenleg folyamatban lévő beruházásokhoz hasonlóan khi-négyzet próbával vizsgáltuk azt is, hogy van-e statisztikailag igazolható kapcsolat a banki és pályázati forrásokhoz való hozzáférés és a tervezett, de még el nem indított beruházások között. A mikrovállalkozások körében a banki forrással kapcsolatban ez nem volt igazolható ($p=0,747$), a kisvállalkozásokat vizsgálva viszont már szoros kapcsolatot mutat az eredmény ($p=0,037$). A pályázati források esetében szintén nem igazolható ilyen irányú összefüggés (mikrovállalkozások: $p=0,428$; kisvállalkozások: $p=0,256$).

Az egészségügyi veszélyhelyzet okán kialakult krízishelyzetben a már hivatkozott kormányzati válságkezelési stratégia a kisvállalkozások esetében több, a források bevonását elősegítő programot vezetett be a fenntarthatóság érdekében¹³, átfogó jellegét tekintve hasonlóan a 2013. évben a hitelbeszűkülés elkerülése okán bevezetésre kerül Növekedési Hitelprogram intézkedéseire (Matolcsy, 2020b; Lentner, 2019:187-190). Ezen programok a vonatkozó jogszabályok manifesztációján keresztül kiválóan érzékeltetik a gazdaságpolitika alakítását. A kialakult válság teljes időszakában folyamatosan és rugalmasan reagálva a kormányzat – az Európai Unió szabályrendszerének¹⁴ mindenkor szem előtt tartása mellett –, többek között az alábbi rendelkezéseket hozta:

Megszületett a 1194/2020. (IV. 30.) Korm. határozat, amely a kisvállalkozások számára előnyösebb forrásbevonási lehetőséget biztosít, különféle programok bevezetésével a Széchenyi Kártya Program hitelkonstrukciók átdolgozásával, illetve fejlesztése mellett¹⁵, a koronavírus világjárvány mikro-, kis- és középvállalkozásokra gyakorolt gazdasági hatásainak mérséklése érdekében. A kormányzat azonnali hatállyal különféle pénzeszközöket csoportosított át, illetve biztosított a programok bevezetéséhez és realizációjához¹⁶. Hatályba lépett továbbá a 639/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet, amely különféle adómegfizetési könnyebbségekről rendelkezett a kisvállalkozások számára¹⁷, valamint ezzel összhangban egy időben megszületett a 640/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet, amely uniós jogi állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségről rendelkezett az Európai Unió ajánlásának¹⁸ megfelelő módon.

A 2021. évbe lépve a kormányzat alkalmazkodva a krízishelyzet (elhúzódó) körülményeire hatályba léptette a 1271/2021. (V. 17.) Korm. határozatot, amely a kisvállalkozások érdekében kidolgozott programok szerinti egyes adókedvezményeknek a települési önkormányzatok felé jelentkező negatív hatását ellensúlyozta¹⁹, ekként biztosítva az egyensúlyt és növelve a rendszer komplexitását.

A kormányzat a további segítségnyújtás okán hatályba léptette továbbá a 1368/2021. (VI. 10.) Korm. határozatot, amely elérhetővé tette a Széchenyi Kártya Újraindítási Folyószámlahitelt, a Széchenyi Újraindítási Likviditási Hitelt, és a Széchenyi Újraindítási Beruházási Hitel és ennek részét képező Agrár Széchenyi Újraindítási Beruházási Hitel konstrukciókat, valamint új konstrukcióként 2021. szeptember 01-jétől bevezette a Széchenyi Újraindítási Önerő Kiegészítő Hitelt és Széchenyi Újraindítási Lízinkonstrukciót.

A FELMÉRÉS VIZSGÁLT TERÜLETEINEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Megvizsgáltuk, hogy a felmérés egyes vizsgált területeire vonatkozó kérdésekre kapott eredmények összefüggenek-e egy-egy területen belül, tehát összevonhatóak-e vizsgált terü-

letenként egyetlen főkomponensbe, vagy esetleg vannak olyan kérdések, amelyek esetében nem igazolható összefüggés az adott területet vizsgáló más kérdések eredményeivel. A főkomponenseket Mann-Whitney próbával vizsgáltuk abból a célból, hogy ellenőrizzük, az egyes területeken belül igazolható-e a mikro- és kisvállalkozások között jelentős különbség (a Mann-Whitney nemparaméteres próba választásának oka, hogy a két vizsgált csoportban a Kolmogorov-Smirnov próba nem igazolt normális eloszlást a főkomponens-koordináták között). A vizsgálatba a következő három területet vontuk be: tervezési gyakorlat és lehetőségek, forrásokhoz való hozzáférés és kérdőíves felmérést megelőző öt év innovációs teljesítménye.

A két méretkategória tervezési gyakorlatát és lehetőségeit elemezve egy főkomponens alakult ki, melyet Mann-Whitney próbával ($p < 0,001$) vizsgálva jelentős különbség igazolható a mikro- és kisvállalkozások között. Az átlagos rangszám értékek szerint a mikrovállalkozások tervezési lehetőségei jelentősen elmaradnak a kisvállalkozásokétól. A külső forrásokhoz való hozzáférésre vonatkozó kérdések szintén összevonhatók voltak egyetlen főkomponensbe, a Mann-Whitney próba p -értéke ($p < 0,001$) alapján ez esetben is jelentősnek bizonyult a különbség a méretkategóriák között – az átlagos rangszám értékek alapján megállapítható, hogy a nagyobb vállalati méret könnyebb forráshoz jutási lehetőségekkel jár. A vállalkozások elmúlt öt éves innovációs teljesítményét vizsgálva kettő főkomponens született. A rotált főkomponens mátrixban az első főkomponens tartalmazta az új termék, szolgáltatás, technológia és munkaszervezés bevezetését, míg a második főkomponensbe az ERP- és a CRM-rendszer bevezetése került. A Mann-Whitney próba p -értéke csak az első főkomponens esetében igazolt jelentős különbséget a méretkategóriák között (1.: $p = 0,001$; 2.: $p = 0,290$), a mikrovállalkozások átlagos rangszám értéke viszont mindkét esetben elmarad a kisvállalkozásokétól.

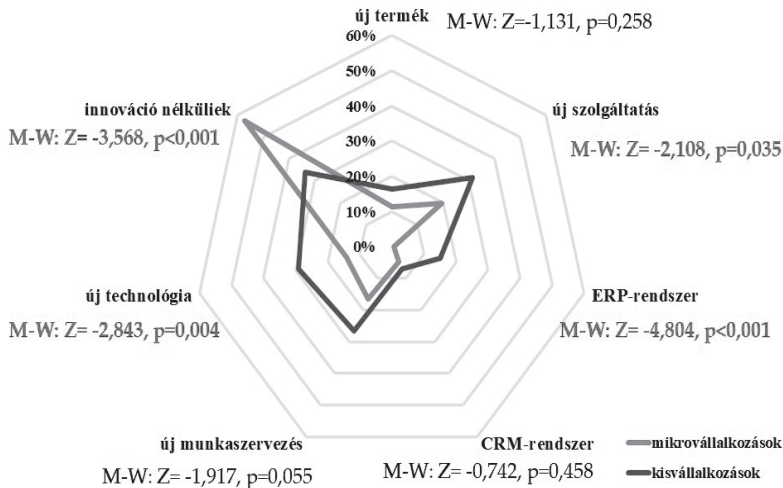
5. táblázat: Összefoglaló táblázat

Megnevezés	Átlagos rangszám értéke			Mann-Whitney próba eredménye	
	Mikrovállalkozások	Reláció	Kisvállalkozások	p -érték	szignifikáns különbség
Tervezési gyakorlat és lehetőségek	113,81	<	155,89	< 0,001	van
Forrásokhoz való hozzáférés	113,67	<	156,15	< 0,001	van
A felmérést megelőző öt év innovációs teljesítménye					
1. főkomponens (új termék, szolgáltatás, technológia és munkaszervezés bevezetése)	117,81	<	148,02	0,001	van
2. főkomponens (ERP- és CRM-rendszer bevezetése)	124,74	<	134,40	0,290	nincs

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

A felmérést megelőző öt év innovációs teljesítményében tetten érhető különbségeket a 4. ábrán is szemléltetjük. A sugárdiagramon a Mann-Whitney próba Z- és p-értékeit jelenítettük meg piros felirattal kiemelve azokat az ismérvváltozatokat, ahol a módszer jelentős különbséget igazolt.

4. ábra: A felmérést megelőző öt év innovációs teljesítménye

Forrás: saját adatgyűjtés és számítás

ÖSSZEFOGLALÁS

Mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalom alig-alig foglalkozik kimondottan a két legkisebb vállalati méretkategória specifikus vizsgálatával. Nem meglepő tehát, hogy a mikro- és kisvállalkozások a nemzetgazdaságban betöltött súlyukhoz képest a korábbi évtizedekben méltatlanul kevés figyelemben részesültek. Ez a trend azonban az elmúlt néhány év során változni látszik, ugyanis a kormányzat jól láthatóan felismerte a kisvállalkozások és a családi cégek szerepét, és figyelemmel a COVID-19 egészségügyi veszélyhelyzetre – mint egyféle katalizátor által is generált gazdasági válsághelyzetre – vonatkozóan, kiemelten ezen vállalkozások támogatása céljából hívta életre többek között az ismertetett operatív programokat. A két méretkategória között több területet elemezve levonjuk a következtetést: a magasabb létszámmal működő kisvállalkozások kedvezőbben ítélték meg saját környezetüket és lehetőségeiket, beruházási és innovációs hajlandóságuk pedig jelentősen felülmúlta a mikrovállalkozásokét. Meggyőződésünk, hogy a mikro- és kisvállalkozások üzleti környezetének javítása, forrásfelvételi lehetőségeinek és innovációs teljesítményének fejlesztése a mindenkori kormány feladatai között a legmagasabb prioritással kell szerepeljen. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a fiskális és monetáris politika támogató hozzáállása szükséges, de nem elégséges – a hosszú távon is sikeres versenyképességhez elengedhetetlen a vállalkozók tudatos stratégiai tervezése.

JEGYZETEK

- ¹ Kkv. tv. 3. § (1) KKV-nak minősül az a vállalkozás, amelynek
a) összes foglalkoztatotti létszáma 250 főnél kevesebb, és
b) éves nettó árbevétele legfeljebb 50 millió eurónak megfelelő forintösszeg, vagy mérlegfőösszege legfeljebb 43 millió eurónak megfelelő forintösszeg.
(2) A KKV kategórián belül kisvállalkozásnak minősül az a vállalkozás, amelynek
a) összes foglalkoztatotti létszáma 50 főnél kevesebb, és
b) éves nettó árbevétele vagy mérlegfőösszege legfeljebb 10 millió eurónak megfelelő forintösszeg.
(3) A KKV kategórián belül mikrovállalkozásnak minősül az a vállalkozás, amelynek
a) összes foglalkoztatotti létszáma 10 főnél kevesebb, és
b) éves nettó árbevétele vagy mérlegfőösszege legfeljebb 2 millió eurónak megfelelő forintösszeg.
- ² Kkv. tv. 3. § (6).
- ³ Kkv. tv. 3. § (4) Nem minősül KKV-nak az a vállalkozás, amelyben az állam vagy az önkormányzat közvetlen vagy közvetett tulajdoni részesedése - tőke vagy szavazati joga alapján - külön-külön vagy együttesen eléri, vagy meghaladja a 25%-ot.
- ⁴ Kkv. tv. 3. § (5) A (4) bekezdésben foglalt korlátozó rendelkezést nem kell alkalmazni, ha a 19. § 1. pontjában meghatározott befektetők állnak a vállalkozással a 4. § (2) bekezdése szerinti kapcsolatban. Vö. EBH2014. K.18.
- ⁵ A továbbiakban megkülönböztetés nélkül: kisvállalkozások.
- ⁶ Vö. Robinson és Pearce, 1984., pp. 128-129.
- ⁷ Vö. Robinson és Pearce, 1984., pp. 133-136.
- ⁸ Kkv. tv. 10. § A KKV-kkal kapcsolatos állami feladatokat a gazdaságfejlesztésért felelős miniszter hangolja össze. Ennek körében
a) értékeli a KKV-k állami támogatásának hatékonyságát, valamint kidolgozza az értékelés módszertanát,
b) kidolgozza és jóváhagyásra a Kormány elé terjeszti a KKV-k fejlesztésének stratégiáját, a KKV-fejlesztési politika fő célkitűzéseit és javaslatokat tesz a KKV-k fejlesztését szolgáló intézkedésekre,
c) az egységes európai piac folyamataiba való bekapcsolódás, illetve részvétel érdekében gondoskodik a KKV-k felkészítésével, és fejlesztésével kapcsolatos állami feladatok végrehajtásáról,
d) elősegíti a KKV-k számára hasznosítható ismeretek és tudás, a hazai és külföldi kutatási és fejlesztési eredmények megismerését, elterjesztését, illetve a KKV-k innovációs képességének javítását.
11. § A gazdasági szabályozó rendszer egyes elemeinek módosítása során, valamint a KKV-kat is érintő jogszabály-módosítások előterjesztésében be kell mutatni a tervezett változtatásoknak a KKV-k gazdasági helyzetére gyakorolt hatását.
- ⁹ Kkv. tv. 15. § A Vállalkozásfejlesztési Tanács részt vesz a KKV-fejlesztési stratégia kialakításában, ennek keretében:
a) javaslatot tesz a KKV-fejlesztési stratégia megalapozását szolgáló szakmai programokra és intézkedésekre,
b) véleményezi a KKV-k fejlesztése céljából kialakított szakmai programokat,
c) javaslatot tesz a célleírányzatból támogatandó célokra és a források célok közötti felosztási arányaira, különös tekintettel arra, hogy a mikro- és kisvállalkozások is megfelelő mértékben részesüljenek a támogatásokból,
d) értékeli a központi államigazgatási szervek és KKV-fejlesztési szervezetek költségvetési forrás felhasználásával működtetett programjainak hatékonyságát, valamint összhangját a KKV-fejlesztési stratégiával,
e) értékeli a KKV-k részesedésének mértékét a költségvetési támogatásokból, a vállalkozói hitelekkel, valamint a közbeszerzésekből,
f) véleményezi a KKV-kat érintő törvénytervezeteket,
g) javaslatot fogalmaz meg a KKV-kat érintő szabályozási környezet kialakítására,
h) javaslatot tesz a KKV-k helyzetét érintő hatástanulmányok elkészítésére.
- ¹⁰ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/690 Rendelete (2) A belső piacnak folyamatosan alkalmazkodnia kell a digitális forradalom és a globalizáció által jellemzett, gyorsan változó környezethez. A digitális innováció új korszaka továbbra is lehetőségeket teremt a vállalkozások és a magánszemélyek számára, új termékeket, szolgál-

tatásokat, folyamatokat és üzleti modelleket hoz létre, valamint új lehetőségeket kínál a magas színvonalú statisztikák hatékony előállításához. Ugyanakkor kihívások is fakadnak belőle a szabályozás, a szabályok érvényesítése, a fogyasztóvédelem és biztonság tekintetében.

- ¹¹ GINOP-8.3.5-18 mikro-, kis- és középvállalkozások technológiai korszerűsítése célú hitelprogram „A Hitelprogram célja a mikro-, kis- és középvállalkozások technológiai korszerűsítése, illetve a korszerű termék- és szolgáltatásfejlesztési képességének megteremtése, bővítésének támogatása, amelynek egyedi célkitűzése a finanszírozási forrásokhoz nem, vagy nem megfelelő mértékben hozzájutó mikro-, kis- és középvállalkozások fejlesztése a mikro-, kis- és középvállalkozások külső finanszírozáshoz történő hozzáféréseinek javítása révén. A támogatott beruházásnak olyan fejlesztést kell eredményeznie, ami javítja a technológiai felkészültséget. A Hitelprogram célja a mikro-, kis- és középvállalkozások olyan beruházásainak a támogatása, amelyek pénzügyi szempontból életképesek, jövedelemtermelők.”
- ¹² A hatfokú Likert-skálán 1-es volt a legkevésbé kedvező, a 6-os a leginkább kedvező érték.
- ¹³ Matolcsy, 2020b, „2020 elején beütött Európa harmadik válsága. A Covid-19 járvány nyomában az EU-országok többségében gazdasági válság alakul ki. Már látszik, hogy akik jól kezelték a járványt, azoknál jobbak az ideai gazdasági kilátások, és ez megfordítva is igaz. Azoknál még jobbak a várható gazdasági adatok, akik nem élték át az euró-zóna hosszú, 2008/2009 és 2019 közötti először nyílt, majd lappangó válságát. Még ennél is jobb az ideai várható gazdasági eredmény ott, ahol képesek az önálló nemzeti pénzpólitika eszközeit céltudatosan használni.” <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/elnoke-publikaciok/2020-evi-publikaciok/europa-harom-valsaga> (2021. 06. 30.)
- ¹⁴ Kkv tv. 20. § (7) Ez a törvény a mikro-, kis- és középvállalkozások meghatározásáról szóló 2003. május 6-i 2003/361/EK bizottsági ajánlásnak való megfelelést szolgálja.
(8) A 7. § (2) bekezdés u) pontja az energiahatékonyságról, a 2009/125/EK és a 2010/30/EU irányelv módosításáról, valamint a 2004/8/EK és a 2006/32/EK irányelv hatályaon kívül helyezésétől szóló, 2012. október 25-i 2012/27/EU európai parlamenti és tanácsi irányelv 8. cikk (2) bekezdésének való megfelelést szolgálja.
- ¹⁵ 1194/2020. (IV. 30.) Korm. határozat 1. A Kormány 1.1. a koronavírus világjárvány negatív gazdasági hatásainak mérséklése érdekében a hazai mikro-, kis- és középvállalkozások likviditási nehézségeinek enyhítése, valamint beruházásaik megvalósítása érdekében 2020. május 15. napjától a Széchenyi Kártya Program Keretében
a) Széchenyi Kártya Folyószámlahitel Plusz,
b) Széchenyi Munkahelymegtartó Hitel,
c) Széchenyi Likviditási Hitel,
d) Széchenyi Beruházási Hitel Plusz programokat indít.
- ¹⁶ 1194/2020. (IV. 30.) Korm. határozat 3.2. felhívja a pénzügyminisztert, hogy gondoskodjon 2 900 000 000 forint összegű többletforrás biztosításáról a gazdaságfejlesztést szolgáló feladatok finanszírozása céljából a Magyarországon 2020. évi központi költségvetéséről szóló 2019. évi LXXI. törvény (a továbbiakban: Kvtv.) 1. melléklet XVII. Innovációs és Technológiai Minisztérium fejezet, 20. Fejezeti kezelésű előirányzatok cím, 33. Hazai fejlesztési programok alcím, 3. Gazdaságfejlesztést szolgáló célelőirányzat jogcímcsoport javára;
Felelős: pénzügyminiszter
Határidő: azonnal
3.3. Felhívja a pénzügyminisztert, hogy az innovációért és technológiáért felelős miniszter bevonásával gondoskodjon a gazdaságfejlesztést szolgáló feladatok finanszírozásához szükséges összeg, de legfeljebb 18 100 000 000 forint biztosításáról 2021. évben a XVII. Innovációs és Technológiai Minisztérium fejezet Gazdaságfejlesztést szolgáló célelőirányzat javára.
- ¹⁷ 639/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet 2. § (1) A (3) bekezdésben meghatározott adatok alapján a mikro-, kis- és középvállalkozásnak minősülő vállalkozónak a 2021. évben, az adott előleg-fizetési időpontban esedékes - a Htv. szerint bevallott és a 2021. évben az önkormányzati adórendelet szerinti adómértékkel bevallandó - adóelőleg 50 százalékát kell az egyes esedékességi időpontokban megfizetni.
- ¹⁸ (EU) 2021/801 Ajánlása Az Európai Bizottság, tekintettel az Európai Unió működéséről szóló szerződésre és különösen annak 292. cikkére, mivel:
(1) A Covid19-járvány kitörése nyomán példátlan nemzeti és uniós szintű fellépésekre került sor az EU gazdaságának támogatása és a talpraállítás elősegítése érdekében. A rövid távú válságkezelési intézkedések többsége azt kívánja biztosítani, hogy a vállalkozások megfelelő pénzforgalommal rendelkezzenek.

(2) A népegészségügyi intézkedések különösen a kis- és középvállalkozásokat (kkv-k) érintik súlyosan, mivel gyakran kevésbé képesek a veszteségeket elviselni vagy finanszírozni, mint a nagyobb vállalatok. A kkv-k emellett nagyobb valószínűséggel tevékenykednek olyan üzleti ágazatokban, amelyeknek be kellett zárniuk a népegészségügyi intézkedések miatt (például szállodák, éttermek, kávéházak és bárók).

(3) Számos joghatóság gyors lépéseket tett annak érdekében, hogy csökkentse a vállalkozások közvetlen adóterheit olyan, megfelelő támogatási intézkedésekkel, amelyek jelentős része az uniós állami támogatási szabályok, különösen az állami támogatási intézkedésekre vonatkozó új, ideiglenes keret hatálya alá tartozik.

¹⁹ 1271/2021. (V. 17.) Korm. határozat A Kormány 1. a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében a mikro-, kis- és középvállalkozásokat a helyi iparüzési adó rendszerén keresztül is támogatja, és ezzel együtt megvizsgálta a huszonötezer főnél nagyobb lakosságszámú települések önkormányzatai támogatásának lehetőségét, melynek alapján

a) az 1. mellékletben meghatározott települések önkormányzatai számára az ott meghatározott összegű támogatást,

b) a 2. mellékletben meghatározott települések önkormányzatai számára az ott meghatározott összegű fejlesztési támogatást biztosítja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrew, J. P. – Sirkin, H. L. (2003): Innovating for cash, In: *Harvard Business Review*, September 2003, <https://hbr.org/2003/09/innovating-for-cash> 1 (2021. 07. 01.)
- Baltas, G. – Lioukas, S. – Salavou, H. (2004): Organisational innovation in SMEs: The importance of strategic orientation and competitive structure”, In: *European Journal of Marketing*, Vol. 38 No. 9/10, p. 1091-1112.
- Battisti, M. – Deakins, D. – Roxas, H., (2010): *The case of Innovation and R&D in New Zealand's small and medium-sized enterprises: Too many small firms?* New Zealand Centre for SME Research, Massey University, Wellington, Australia.
- Csath Magdolna – Nagy Balázs – Taksás Balázs – Vinogradov Szergej – Györpál Tünde (2018): *Jelentés az állam versenyképességet javító, vállalkozóbarátabb üzleti környezet megteremtését célzó, szükséges és lehetséges feladatait vizsgáló kutatásról*, Nemzeti Községi Egység, Budapest, 4. szám.
- De Sousa, M. (2006): The sustainable innovation engine. In: *The Journal of Information and Knowledge Management Systems*, Vol. 34 No. 6, pp. 398-405.
- Drucker, P. F. (2002): The discipline of innovation. In: *Harvard Business Review*, September 2002, pp. 5-11.
- Ennis, S. (1998): Marketing planning in the smaller evolving firm, empirical evidence and reflections, *Irish Marketing Review*, 11(2), pp. 49-61.
- Faherty, U. – Stephens, S. (2016): Innovation in micro enterprises: reality or fiction? In: *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 23, Iss. 2. pp. <http://dx.doi.org/10.1108/JSBED-11-2013-0176> (2021. 07. 01.)
- GINOP-8.3.5-18 – Mikro-, kis- és középvállalkozások technológiai korszerűsítése célú hitelprogram.
- Kormányhivatal (2021): *Tájékoztató a kis, közép, és mikro vállalkozások besorolásáról* <https://www.kormanyhivatal.hu/download/1/ab/f5000/T%C3%81J%C3%89KOZTAT%C3%93%20-%20KKV-k%20besorol%C3%A1sa.pdf> (2021. 07. 01.)
- KSH (2019): *A kis- és középvállalkozások jellemzői*, 2018, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2021): *A vállalkozások teljesítménymutatói kis- és középvállalkozási kategória szerint*, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qta005.html (2021. 07. 01.)
- Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*, L'Harmattan Kiadó.
- Lyles, A. M. – Baird, I. S. – Orris, J. B. – Kuratko, D. F. (1993): Formalized planning in small business: Increasing strategic choices. In: *Journal of Small Business Management*, Vol. 31, pp. 38-50.
- Matolcsy György (2020a): *Egyensúly és növekedés 2010-2019 – Sereghajtóból újra éllóvas*, Magyar Nemzeti Bank.
- Matolcsy György (2020b): *Európa három válsága*. Magyar Nemzeti Bank, <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/elno-ki-publikaciok/2020-evi-publikaciok/europa-harom-valsaga> (2021. 06. 30)
- Mazzarol, T. – Clark, D. N. – Reboud, S. (2014): *Strategy in action: Case studies of strategy planning and innovation in Australian SMEs*, *Small Enterprise Research*, 21:1, pp. 54-71, DOI: 10.1080/13215906.2014.11082076.
- Miller, D. (1983): The correlates of entrepreneurship in three types of firms, In: *Management Science*, Vol. 29, pp.

770-791.

- OECD (2010): SMEs: Entrepreneurship and Innovation, In: *Paris France: Organisation for Economic Co-operation and Development*.
- Robinson, R.B. – Pearce, J.A. (1984): Research thrusts in small firm strategic planning, In: *Academy of Management Review*, 9, pp. 128-137.
- Vonnák Balázs (2019): Mit tanulhat a közgazdaságtan a válságból? In: *A jövő fenntartható Közgazdaságtana*, Magyar Nemzeti bank, pp. 25-30.
- Woods, A. – Joyce, P. (2003): Owner-managers and the practice of strategic management, In: *International Small Business Journal*, 21(2), pp. 181-195.

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK

2004. évi XXXIV. törvény – a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról.
- EBH2014. K.18. – Egy vállalkozás csak akkor veszíti el a kis- és középvállalkozás minősítést, ha két egymást követő beszámolási időszakban túllépi a törvényben meghatározott határértékeket.
- 1194/2020. (IV. 30.) Korm. határozat – a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a koronavírus világjárvány mikro-, kis- és középvállalkozásokra gyakorolt gazdasági hatásainak mérséklése érdekében létrehozandó Széchenyi Kártya Program hitelkonstrukciókról.
- 639/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet – a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében szükséges egyes intézkedésekről.
- 640/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet – a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében szükséges egyes intézkedésekről szóló 639/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet szerinti intézkedés uniós jogi állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségéről.
- 129/2021. (III. 13.) Korm. rendeletet – a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében szükséges egyes intézkedésekről szóló 639/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet szerinti intézkedés uniós jogi állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségéről szóló 640/2020. (XII. 22.) Korm. rendelet módosításáról.
- 1271/2021. (V. 17.) Korm. határozat – a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése kapcsán szükséges intézkedésekről.
- 1368/2021. (VI. 10.) Korm. határozat - a Gazdaság-újraindítási Akcióterv keretében a Széchenyi Kártya Újraindítási Program bevezetéséről.
- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/690 Rendelete – (2021. április 28.) a belső piacra, a vállalkozások – köztük a kis- és középvállalkozások – versenyképességére, a növények, állatok, élelmiszerek és takarmányok területére, valamint az európai statisztikákra vonatkozó program (Egységes piac program) létrehozásáról, továbbá a 99/2013/EU, az 1287/2013/EU, a 254/2014/EU és a 652/2014/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről.
- A Bizottság 2021. május 18-i (EU) 2021/801 Ajánlása – a Covid19-válság során elszenvedett veszteségek adóügyi megítéléséről.

Saáry Réka – Csiszárík-Kocsir Ágnes

A biztonsághoz köthető vállalati felelősségvállalás vizsgálata

Examining Corporate Responsibility for Security

Összefoglalás

A biztonságérzet jelentősége, valamint az azt befolyásoló faktorok a huszonegyedik századi környezeti változások hatására jelentősen átrendeződnek. Napjainkban a biztonságnek új dimenziói jelennek meg, miközben a tradicionális állami feladatként definiált biztonság megteremtésében piaci aktorok is egyre jelentősebb szerephez jutnak. Hagyományosan a vállalati biztonság a szervezet zavartalan működését támogató terület, de napjainkra egyre inkább a vállalati stratégia egyik eleme, a versenyképesség tényezője is egyben. Tanulmányunkban a biztonság vállalati társadalmi felelősségvállalásban megjelenő aspektusainak feltárára törekszünk. Kutatásunk során a vállalati társadalmi felelősségvállalás kommunikációs eszközeit elemezzük kevert szövegelemzés módszertanával, feltételezve, hogy a biztonság feltárt aspektusait az egyes vállalati érintettek viszonyrendszerében tudjuk értelmezni.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D21, D22, L2, M14

Kulcsszavak: vállalati biztonság, vállalati társadalmi felelősségvállalás, vállalatok biztonsági szerepvállalása

SAÁRY RÉKA, egyetemi tanársegéd, doktorjelölt, Intézetigazgató-helyettes, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar, (saary.reka@kgk.uni-obuda.hu), DR. HABIL. CSISZÁRIK-KOCSIR ÁGNES, egyetemi docens, kutatási dékánhelyettes, intézetigazgató, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar, (kocsir.agnes@kgk.uni-obuda.hu).

Summary

The importance of people's sense of security and the factors influencing it have significantly changed as a result of the environmental changes of the twenty-first century. Nowadays, new dimensions of security are emerging, while market actors tend to play an increasingly important role in creating a secure environment, defined as a traditional public task. Traditionally, corporate security is an area that supports the smooth operation of the organization, but nowadays it is also becoming an element of corporate strategy and a factor of competitiveness. In our study, we aim to explore the aspects of security related to corporate social responsibility. In our research, we analyse the communication tools of corporate social responsibility with the methodology of content analysis and critical discourse analysis. We assume that we can link the explored security dimensions to the interests of possible corporate stakeholders.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, O32, O33, O35, O47

Keywords: corporate security, corporate social responsibility, corporate security responsibility

BEVEZETÉS

A biztonságérzet az általános gazdasági mutatószámokkal leírható jóllétén túl a posztmodern emberi boldogulásnak egyik fontos fokmérője (Tóth–Horváth, 2014). A biztonságérzet jelentősége, az azt befolyásoló faktorok a huszonegyedik századi környezeti változások hatására jelentősen átrendeződnek, a biztonságnak új dimenziói jelentek meg, miközben a megteremtése és fenntartása olyan környezetben valósul meg, amelyben az eddig megszokott politika/gazdaság, állami szabályozás/piaci egyensúly dichtonómiák felborultak, teret engedve a vállalatok szerepvállalásának.

Felmerül a kérdés, hogy vajon a gazdasági szereplők áthangolják-e és ha igen, milyen formában a vállalati biztonsággal kapcsolatosan ezidáig uralkodó tradicionális felfogást. Felismerik-e a biztonság ígéretében rejlő versenyelőnyt? Hagyományosan ugyanis a vállalati biztonság elsősorban a szervezet zavartalan működését garantáló támogató funkcióként értelmezett terület, amely a vállalati stratégiai tervezésben kevésbé jelenik meg. Mindazonáltal egyértelmű jeleket látunk arra, hogy bizonyos ágazatokban a fogyasztók, üzleti partnerek egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a biztonságnak, és ezért akár árprémiumot is hajlandóak fizetni, így kiemelten fontos lesz a biztonsággal kapcsolatos irányelvekről, eredményekről történő tájékoztatás, kommunikáció.

Jelen tanulmány célja megvizsgálni, hogy hogyan jelenik meg a biztonság témaköre a vállalatok társadalmi felelősségvállalásában. A kutatás során a biztonság CSR-on belül megjelenő dimenzióinak feltárásán túl, azok érintettekhez, stakeholderekhez rendelését is célul tűztük ki. A biztonság fogalmi keretének rövid áttekintését követően a társadalmi felelősségvállalás és az érintetti elméleti átfedéseit elemezzük, majd a fenntarthatósági kommunikációhoz köthető

általános és specifikus eszközöket tartalomelemzés, illetve kevert szövegelemzés módszertanával vizsgáljuk. Feltételezzük, hogy az elemzések alapján beazonosíthatók lesznek a vállalati érintettekhez köthető biztonságdimenziók.

A BIZTONSÁG KONCEPTUALIZÁCIÓJA

Szociológiai kutatások tanulsága szerint a hétköznapi ember a biztonság fogalmát *a szociális biztonsággal, illetve a közbiztonsággal azonosítja leginkább*. Szociális biztonság alatt általában az egészség- és nyugdíjbiztosításhoz, valamint egyéb szociális juttatásokhoz való hozzáférhetőséget értjük (Gazdag–Tálas, 2008), a közbiztonság a bűnmegelőzésen túl (Brooks, 2010), a társadalmi együttélés rendjének (egyének életének, személyiségi jogainak, javainak megvédése) fenntartását jelenti (Gazdag–Tálas, 2008).

A Magyar Értelmező Kéziszótár meghatározása alapján a biztonság „veszélytől, bántódástól mentes, zavartalan állapot”. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint pedig „a dolgoknak, életviszonyoknak olyan rendje, olyan állapot, amelyben kellemetlen meglepetésnek, zavarnak, veszélynek nincs, vagy alig van lehetősége, amelyben nem kell ilyentől félni... Valakinek vagy valaminek (veszélytől, kártól, jogtalan beavatkozástól, bántódástól való) védett állapota, helyzete.” A legáltalánosabb értelmezés szerint tehát *a biztonság – negatív definícióval – leginkább valaminek* (veszély, kockázat, bántódás stb.) *a hiányával írható le* (Király–Pataki, 2013).

Ürmösi (2012) szerint a biztonság összességében átfogó jellegű, oszthatatlan, több komponensű, a katonai vonatkozásokon túlmutató objektív és szubjektív elemeket magába integráló fogalom.

A biztonság fogalmát önmagában három megközelítésben vizsgálhatjuk. A fentiekben bemutatott meghatározások a *biztonság közvetlen értelmezését* célozzák, de beszélhetünk a fogalom *pszichológiai megközelítéséről* is, amely szerint a biztonság olyan érzet/percepció, amely lehet valós, téves vagy manipulált. Ebből a szempontból a fenyegetés elemet is érdemes komplexebb módon megközelíteni, és tisztázni, hogy annak természete lehet valós vagy vélt, és ilyen formán akár nem is létező veszély. Vizsgálhatjuk továbbá a biztonságot *jogi szempontból*, ahol a biztonság külső és belső garanciák rendszerének kiépítését és működtetését jelenti (Deák, 2007).

A biztonság fogalom összetettsége okán jelentéstartalmát a különböző szakterületek jellemzően *minősítő jelzők segítségével konkretizálják*. A jelzős szerkezetekben, kontextustól függően egyaránt találkozunk a biztonság, illetve a védelem kifejezésekkel, például (a teljesség igénye nélkül) a nemzetbiztonság, nemzetvédelem; egészségbiztonság, egészségvédelem; környezetbiztonság, környezetvédelem; szociális biztonság, szociális védelem esetében. Vannak ugyanakkor olyan területek, ahol jellemzően, esetleg kizárólagosan, csak a két fogalom (biztonság, védelem) valamelyikét használják, ilyen többek között a katasztrófavédelem, illetve az üzembiztonság, termelésbiztonság (Munk, 2007).

Klasszikus *közgazdasági és politikatudományi felfogás* szerint a biztonság *közjóság*, szolgáltatásként értelmezve a *közszolgáltatások* körébe tartozik. A biztonság vonatkozásában a „köz” előtag nem önmagában a „magántól” való megkülönböztetést szolgálja. Ez esetben az állami és piaci szerepvállalás viszonylatában nem tisztán piaci alapon biztosított, magánszerződések

alapját képező jószágról van szó, sokkal inkább az a jellemző, hogy létrejöttéhez, fenntartásához állami cselekvésre, támogatásra van szükség (Boda–Scheiring, 2010). Fontos megjegyeznünk, hogy az a felfogás, amely szerint a biztonság szavatolása kizárólag állami feladat lenne, komoly diskurzus tárgya, és alapjaiban megváltozni látszik napjainkra.

A VÁLLALATI BIZTONSÁG

A vállalati biztonság számtalan definíciója ismert, általánosan elfogadott, a környezet kihívásaihoz igazodó meghatározással azonban nem találkozunk a szakirodalomban. Induljunk ki abból, hogy a *biztonság üzleti követelmény*, a vállalati célkitűzések a biztonság garanciája nélkül nem teljesíthetők (Vasvári et al., 2006). „A vállalati biztonságpolitika fő szempontja a legfontosabb termelési tényező: az emberi élet és egészség védelme, ... a vállalat működőképessége és a szolgáltatási piacok megtartása” (Király–Pataki, 2013:181).

Száz százalékos biztonság nem érhető el, a vállalati fenyegetettség addig áll fenn, amíg a kiváltó okok megszűnnek, vagy elhanyagolhatókká válnak (Király–Pataki, 2013). „A vállalati biztonság elfogadható, ha a vállalat (a vállalatot alkotó alrendszerek) erőforrásai bizalmosságának, sértetlenségének és rendelkezésre állásának fenyegetettsége, azaz a kockázatok (belső és külső) megfelelnek a stratégiában meghatározott biztonsági szinten.” (Vasvári et al., 2006:21).

A napjainkban még uralkodó felfogás szerint a *vállalati biztonságpolitika támogató háttérteremt az üzleti célok megvalósításához*, biztosítva a vállalati folyamatok zavartalan működését. A folyamatok jellegzetességeit figyelembe véve megkülönböztethetünk üzleti, termelési, illetve információs rendszereket, amelyek más-más erőforrásokat igényelnek működésükhöz. Az alrendszerek közötti átfedések és kölcsönhatások természetesen több területen is tetten érhetők. A biztonsági rendszer feladata pedig az, hogy gondoskodjon a biztonságról a fent felsorolt vállalati rendszerekben. „A vállalati biztonsági rendszer tehát a vagyónbiztonság, üzembiztonság és az informatikai biztonsági alrendszerekből áll, amelyek hivatottak az erőforrások (üzleti, termelési és informatikai) fenyegetettségét, a kockázatokat az üzleti célkitűzések megvalósításához szükséges mértékűre csökkenteni” (Vasvári, 2007:21).

Megállapítható, hogy a fenti definíciók kivétel nélkül kizárólagosan a vállalat külső fenyegetésekkel szembeni védelmére fókuszálnak. Egyetlen definícióban találkozunk a vállalati biztonság azon aspektusával, amely hangsúlyozza a szervezetek környezetük biztonságának megteremtésében, fenntartásában vállalt szerepét. „A vállalatbiztonság olyan állapot, amelyben a gazdálkodó szervezet képes hosszútávon fenntartani a működőképességét és értéktérítő folyamatait... A biztonság további kritériuma, hogy a vállalat jövője a stratégiai tervei alapján saját kezében van, és a vállalat *tevékenysége során nem veszélyezteti a környezetét, a külső és belső érintetteket.*” (Michelberger, 2014:3).

A vállalati társadalmi felelősségvállalás alapjai

Kotler és Lee (2005) szerzőpáros definíciójának értelmében a vállalatok a társadalmi felelősségvállalásuk révén hozzájárulnak a jólét, a közösségek jó közérzetének megteremtéséhez, fenntartásához. A jólét és a környezeti tényezők alakulása a biztonságérzet egyik összetevője,

így a társadalmi felelősségvállalás impliciten az általános biztonság egyik letéteményesének is tekinthető.

A szubjektív biztonságérzet (pszichés helyzet, nyilvánosság, környezet, tapasztalatok, intézmények és társadalmi helyzet) összetevőinek áttekintése során több ponton is egyértelmű a vállalati szerepvállalás létjogosultsága (Tóth–Horváth, 2014). A vállalatok, mint munkáltatók expliciten hatnak a dolgozóik pszichés állapotára, részt vállalnak a biztonságos környezet megteremtésében és olykor az állami, önkormányzati intézményeket támogatva erősítik a biztonsággal kapcsolatos intézkedések láthatóságát, átláthatóságát.

Mielőtt feltárnánk a társadalmi felelősségvállalás és a biztonsághoz köthető aspektusait, tekintsük át röviden előbbi téma szakirodalmi hátterét. Kotler és Lee szerzőpáros (2005:17) szerint a „vállalati társadalmi felelősségvállalás azt az elkötelezettséget jelenti, amely során a vállalat a közösség jólétének érdekében folytat önkéntesen, szabadon választott üzleti gyakorlatot, amit erőforrásaival is támogat.”

Az Európai Unió Zöld könyve értelmében a társadalmi felelősségvállalás lényege az, hogy „a vállalatok önkéntesen szociális és környezeti szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységükben és a partnerekkel fenntartott kapcsolatokban.” – idézi Lukács (2017).

A felelősségvállalás dimenzióit figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a CSR a gazdasági, társadalmi, környezeti tényezőket egyaránt figyelembe vevő önkéntes, etikus vállalati magatartás (Málovics, 2009).

A CSR-nak sincs mindenki által egységesen elfogadott definíciója, eszközként, koncepcióként, sőt új üzleti modellként értelmezik az egyes teoretikusok, kiemelve, hogy *megvalósítása gyökeres szemléletváltást igényel* a vállalatoktól (Lentner et al., 2015). A meghatározások teljes körű citálása helyett (ami gyakorlatilag lehetetlen feladat) lényegesebbnek tűnik hangsúlyozni, hogy a vállalatok társadalmi felelősségvállalása nem írja felül a gazdaságossági szempontokat, hanem ezen felfogás szerint a nyereséges működés az egyéb érdekek figyelembevétele és vállalati célokba integrálása mentén valósul meg. Az ilyen felelős vállalati működés alapelveit talán az Eklington által 1984-ben megalkotott „hármasszög” (Triple Bottom Line) elmélet ragadja meg a legszembetűnőbben, amely szerint a vállalatok működésük során egyaránt teremtenek gazdasági, társadalmi, valamint környezeti értékeket (Angyal, 2008).

A definíciók területén tapasztalható bőség zavarát igyekszik feloldani Dahlsrud (2008) harminchét CSR definíciót szintetizáló közleményével. A tartalomelemzés eredményeként a szerző a vizsgált meghatározások öt olyan dimenzióját emeli ki a vállalati felelősségvállalásnak, amelyek napjainkra széleskörűen elfogadottnak tekinthetők. Ezek a következők:

- a *környezeti dimenzió*, amely tisztább környezetért folytatott küzdelemben, valamint fenntartható működésben manifesztálódik;
- a *társadalmi dimenzió*, amely a vállalati tevékenység társadalmi hatásainak figyelembe vétele, valamint a köz érdekeinek kezelése formájában jelenik meg;
- a *gazdasági dimenzió*, amely a CSR alapvetően üzleti természetét és a profitabilitás megőrzését hangsúlyozza;
- az érintetti elmélethez kapcsolódó dimenzió, amely a vállalathoz köthető stakeholderrel (tulajdonsok/befektetők, alkalmazottak, beszállítók, versenytársak, ügyfelek/fogyasztók, a társadalmi környezet/közösségek, valamint a kormányzat) szembeni

kötelezettségeket írja le, valamint

- az önkéntesség, ami alapján a felelősségvállaláshoz kapcsolódó tevékenységek soha nem a jogi kötelezettségek mentén, hanem saját vállalati szándék alapján valósulnak meg.

A vállalati működés érintettek irányából történő megközelítése a hagyományos közgazdaságtani vállalatfelfogástól eltérően a szervezeteket a környezettel szoros interakcióban lévő entitásként határozza meg (Málovics, 2009). A vállalat ezen felfogás szerint egy organikus egység, az érintett elmélet alapvetése pedig az, hogy miközben a vállalat/szervezet működése számtalan egyéntől és csoporttól függ, ő maga is hat ezekre a szereplőkre a céljai megvalósítása során. Ennek megfelelően a vállalat tehát minden érintett csoportjának felelősséggel tartozik – tágabb értelmezés szerint – beleértve a civil szervezeteket, a mindenkor kormányzatot, vagy bármely más makro- és mikrokörnyezeti szereplőt. A felelősségvállalás ugyanakkor nem öncélú, az érintetti kapcsolatok tudatos menedzselése a versenyképesség és a fenntartható növekedés szükséges feltétele (Molnár, 2017).

Az érintett/érdekgazda kifejezés abban a formában, ahogyan manapság használják az elméleti szakemberek, elsőként egy belső feljegyzésben jelent meg a Stanford Egyetem kutatóintézetében 1963-ban. A kutatók azzal a céllal definiálták a fogalmat, hogy az ezen az elven nyugvó stratégiai megközelítés ellensúlyozza az akkoriban uralkodó szemléletet, amely szerint a vállalatoknak elsősorban a tulajdonosi érdekeket (stockholders), profit elvárásokat kell figyelembe venniük a működésük során (Parmar et al., 2010).

A magyar terminológiában érintettként elterjedt, de érdekgazda fordításban is megjelent kifejezés definíciójának adekvát bemutatása nem egyszerű feladat (Radácsi, 1997). Ez részben a leggyakrabban citált, de nem elsőként megjelent Freemanhoz köthető meghatározás (Freeman, 1984), a szerző szerinti szándékosan általánosító megközelítésére vezethető vissza, részben a későbbiekben a „stake” fogalmának meghatározását célzó szakirodalom túlburjánzására.

Freeman maga is több definíciót fogalmazott meg az évek során, az első, és egyben legelterjedtebb szerint „érintett/érdekgazda minden olyan szervezet vagy csoport, amely képes hatni egy vállalatra/szervezetre céljainak elérésében, illetve/vagy a vállalat/szervezet céljai elérése során hat rá” (Freeman, 1984:46).

Az érintetti kör szűkítését célzó törekvések részben az empirikus kutatásoknál tapasztalt korlátokból, részben abból a praktikus megfontolásból fakadtak, hogy a menedzserek a gyakorlatban nem képesek a vállalat minden érdekcsoportjával – mindegyikük jólétével – „törődni” (Málovics, 2009). A *szűkebb értelmezés* egyik végpontján Clarkson a kockázatvállalás mentén határozta meg az érintettek körét (Clarkson, 1995).

A fentebb ismertetett tág és szűkebb értelmezése csupán az érintetti definíciók skálájának két végpontját jelentik. Mitchell és szerzőtársai huszonöt, a témában releváns publikációt tekintettek át és ezek alapján alkották meg stakeholder elemzési keretrendszerüket (Mitchell et al., 1997). Szerintük a szűkítés irányainál általános törekvés, hogy csak releváns, a vállalat alapvető gazdasági érdekeihez illeszkedő csoportok kerüljenek be az elemzésekbe, esetleg a menedzsment munka fókuszába. Ilyen szűkítési lehetőség lehet azon csoportok kiemelése, amelyek a *túléléshez nélkülözhetetlenek* (Freeman, 2004; Parmar et al., 2010; Bowie, 1988), illetve

azoké, amelyek *valamilyen interakcióban* (szerződés, követelés) állnak a vállalattal (Hill–Jones, 1992; Cornell–Shapiro, 1987; Lépineux, 2005).

A stakeholdereket evidens módon meghatározhatjuk funkcióik, tevékenységi körük, a vállalatához fűződő kapcsolatuk jellege alapján. Az első ábrázolásban Freeman (1984) tizenegy érintettet tüntetett fel, a későbbi modellek általában hét stakeholdert jelölnek, ezek: a *tulajdonosok/befektetők, alkalmazottak, beszállítók, versenytársak, ügyfelek/fogyasztók, a társadalmi környezet/közösségek, valamint a kormányzat* (Fassin, 2009).

A stakeholder szakirodalom az érintettek elemzésére, kategorizálására, valamint menedzsmentjére vonatkozóan számos irányelvet határoz meg, amelyeket a vállalatok, nem az általános stratégiai menedzsment során (noha elsődlegesen ezzel a céllal születtek), hanem sokkal inkább a társadalmi felelősségvállalási programjaikban alkalmaznak a gyakorlatban.

A PRIMER KUTATÁS BEMUTATÁSA

A fent leírtak alapján kirajzolódik, hogy a vállalatok a társadalmi felelősségvállalás keretében és stakeholder kapcsolataikban a biztonság több dimenzióját érintik, munkáltatóként, termelőüzemként, információvagyon tulajdonosaként, a vállalati biztonsághoz köthetően, illetve etikus piaci aktorként a társadalmi, politikai, nemzetbiztonsági problémák megoldásában vállalt szerepük vonatkozásában. Ezen megállapítás mentén, primer kutatás keretében áttekinjtük a magyarországi kiemelkedő teljesítményű vállalatok társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos kommunikációs eszközeit, azzal a céllal, hogy megvizsgáljuk a biztonsághoz köthető szerepvállalás vonatkozásában felmerülő témákat, ügyeket, vállalati teljesítményeket. Feltételezzük, hogy

- a biztonság egyes érintettekhez köthető dimenziói megjelennek a vizsgált kommunikációs eszközökben és felületeken (H1) illetve, hogy
- az egyes témakörök nem pusztán említés szintjén, hanem a vállalati stratégia elemeiként, célokkal, vállalati aktivitásokkal is tetten *érhetők* a jelentésekben (H2).

A kutatás módszertana

A mintavétel alapjául a HVG 2017-es magyarországi legnagyobb profitot termelő vállalkozásokat rangsoroló listája szolgált. Tekintve, hogy több tanulmány igazolta a pénzügyi teljesítmény és a felelős működés kapcsolatát, elfogadva, hogy a profitabilitás és a vállalatok társadalmi teljesítménye (Corporate Social Performance) között pozitív kapcsolat áll fenn (Putzer, 2019; Deutsch–Pintér, 2018) a lista megfelelő kiinduló pont ahhoz, hogy az abban szereplő vállalatok fenntarthatósági jelentései elfogadható méretű szövegtörzset biztosítsanak a kutatáshoz. A minta szűkítése során, az eredeti listában meghatározott tizenhat ágazat öt legprofitábilisabb vállalatát került kiválasztásra, ettől csak olyan esetekben térünk el, ha az adott ágazatban kevés volt a fellelhető anyag. Összességében 81 vállalat fellelhető anyagai kerültek górcső alá. Az áttekintett kommunikációs eszközök tekintetében elsősorban a specifikus eszközökre (Ransburg, 2011) (fenntarthatósági/CSR jelentés, nem pénzügyi jelentés, etikai kódex, magatartási kódex, a MOL csoport esetében integrált jelentés) koncentráltunk a dokumentumok nyelvétől függetlenül, és amennyiben ezek közül egyik sem volt elérhető, akkor

került sor az általános eszközök vizsgálatára (pénzügyi jelentés, üzleti jelentés, weboldal). Az Európai Unió 2014-ben fogadta el a nem pénzügyi jellegű jelentések kötelező közzétételéről szóló direktívát, amely alapján a magyarországi gyakorlat 2018-ban határozta meg az első évet, amikor a több mint 500 főt foglalkoztató vállalatok számára kötelezővé vált az éves pénzügyi jelentésbe belefoglalni a környezetvédelmi, társadalmi, anti-korrupciós és sokszínűségi politikájukkal kapcsolatos információkat. Fontos kiemelni, hogy a fent leírt szabályozás nem érinti a kutatásban vizsgált időszakot, így az egyes dokumentumok hozzáférhetősége is információt hordozhat a vállalatok felelős gondolkodását illetően.

Az adatfelvétel és az elemzés folyamatában *kevert szövegelemzési módszert alkalmaztunk* (1. táblázat), amely a kvantitatív tartalomelemzésen túl alkalmas arra, hogy a kifejezéseket kontextusukban mélyebben, minőségibb formában értelmezze (Géring, 2017). A módszertan lényege a *kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazásán* alapuló megközelítés, ugyanakkor az eljárás nem egyenértékű a jól ismert több módszer (multi-methods) egyidejű használatával. A hangsúly ugyanis ebben az esetben a módszerek keverésén van, ez adja a hozzáadott értéket, ami a jelenségek mélyebb, átfogóbb megértéséhez vezet (Géring, 2017).

Kutatásunk során arra törekedtünk, hogy feltárjuk a vállalati felelősségvállalás témakörében kommunikált biztonsági aspektusokat, megvizsgáljuk azok egyes érintettekhez kapcsolhatóságát, illetve elemezzük, hogy az egyes témakörök milyen mélységben jelennek meg az áttekintett anyagokban.

Arra a kérdésre, hogy *mit* kommunikálnak a vállalatok, tartalomelemzés segítségével kerestük a választ, míg a *hogyan* kérdés esetében a kvalitatív diskurzuselemzést használtunk, amelyben az elköteleződés fokát feltárandó további alkódok kerültek beemelésre aszerint, hogy milyen részletességgel szerepelt a téma a szövegtörzsben – ezen belül kiemelten kezelt (cél, aktivitások köthetők hozzá) vagy csak említésszinten hivatkozott rá az anyag.

1. táblázat: A kevert szövegelemzési módszertan alkalmazása a kutatás második fázisában

Dimenzió	Tartalomelemzés	Diskurzuselemzés
1. Kódolási eljárás	kutatáshoz kapcsolódó kulcsszavak meghatározása	kulcsszavakhoz kapcsolódó kontextus értelmezése
	kategóriák meghatározása kontextus alapján	kategóriák stakeholder kapcsolatainak definiálása (az elemzés során kibontakozó témák szerint)
2. Szövegelemzés	igen/nem	hogyan és milyen mértékben
	említési gyakoriságok elemzése	a téma szerepeltetésének mélysége (nem jellemző, említésszintű, kidolgozott)
3. Kontextus	kontextus: vállalati adatok (HVG, ceginfo.hu alapján)	kontextus: szöveges információ, szövegkörnyezet értelmezése
	szerep: külső magyarázó változó beemelése statisztikai elemzés céljából	szerep: jelentésadási folyamat megértése

Forrás: saját szerkesztés (Géring, 2017) elméleti modelljének felhasználásával

Fontos kiemelni a módszertan alkalmazását illetően, hogy a kutatásban alkalmazott elemzési lépések sorrendisége némiképp eltér az elméleti ajánlásoktól. Ennek elsődleges oka a szakirodalmi és korábbi kutatási előzmények teljes hiánya volt. Tekintve, hogy a biztonság társadalmi felelősségvállalásban történő tematizálásáról, illetve a stakeholderek biztonsággal kapcsolatos elvárásairól, hozzájárulásairól elenyésző a felhasználható forrás, kutatási előzmény, első lépéseként *előzetes lista híján*, a „biztonság”, „védelem”, „kockázat” kulcsszavak kontextusát gyűjtöttük össze, azzal a céllal, hogy a szövegek olvasása és elemzése során kialakuljon egy lehetséges kódolási struktúra. A kutatás ezen fázisában a cél nem a top teljesítők anyagainak áttekintése volt, hanem az, hogy legyen használható, minél sokszínűbb szövegkorpusz, amiből az ágazati sajátosságokat feltáró, széles körű merítést kapunk a lehetséges biztonsággal kapcsolatos feladatok, célok tekintetében. Az elemzés alapját ebben a bevezető fázisban negyvenöt fenntarthatósági jelentés adta, amelyeket különböző ágazatokban tevékenykedő vállalatok állítottak össze. Az elemzés eredményeként a 2. táblázat szerinti stakeholderekhez köthető kategóriák rajzolódtak ki, ahol a bekategorizált kifejezések köre nyilvánvalóan nem teljeskörűen szerepelnek a felsorolásban.

2. táblázat: A kutatás előkészítő fázisa: példák a kulcsszavakhoz kapcsolódó kifejezésekre, kódolás, érintettekhez rendelés

Kulcsszavakhoz rendelhető kifejezések (kontextus)	Érintettek	Kategória megnevezése
Munkahelyi egészség és biztonság	Alkalmazottak, munkavállalók	Egészségügyi biztonság, egészségvédelem
Megélhetés biztonsága		
Egészségvédelmi és biztonsági szabvány		
Személyes biztonság		Munkavédelem
Munkavédelem		
Ügyfeleink egészsége és biztonsága	Ügyfelek, vevők	Termék-, szolgáltatásbiztonság
Elektronikai biztonság		
Gyógyszerbiztonság		
Ügyfelek adatainak védelme		Ügyfél adatbiztonság
Alvállalkozók és szállítók biztonsága	Alvállalkozók, beszállító partnerek	Beszállítói biztonság, ellátási lánc szabályozás
Ellátási lánc biztonsága		

Kulcsszavakhoz rendelhető kifejezések (kontextus)	Érintettek	Kategória megnevezése
Vásárlók alkohol témában oktatás és biztonsági programok	Közösségek, társadalmi csoportok	Közösséghez, társadalomhoz köthető biztonsági ügyek
Gyermekvédelem, biztonságos internet használat		
Nők biztonságáért program		
Globális biztonság	Kormányzat, szabályozó szervek	"Politikai" biztonsági ügyek (köz-, nemzetbiztonság)
Jogbiztonság		
Közbiztonság támogatása		

Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján, 2020 (N=45)

Az adatvédelem kapcsán kiemelendő, hogy nem pusztán az ügyfeladatok vonatkozásában volt tetten érhető az áttekintett jelentésekben, hanem megjelent az alkalmazottak, a beszélgető partnerek, sőt általános társadalmi igények vonatkozásában is. A társadalom, a közösség biztonsággal kapcsolatos elvárásai a szöveges kontextuális elemek alapján különültek el az általános, elsősorban ügyfeleknek, vevőknek célzott termékbiztonság vagy szolgáltatásbiztonság témakörétől. A kategória kialakítása során figyelembe vettük a szakirodalmi ajánlásokat, valamint a jellegzetes CSR standardokat. Mindezeknek megfelelően a sokak által citált három alappillér (triple bottom line) elemekhez kapcsolható biztonsági törekvések, azaz a környezetvédelem, a társadalomhoz köthető biztonsági szerepvállalás, valamint az általános gazdasági felelősség vonatkozó passzusai ebbe a kategóriába kerültek (Angyal, 2008).

A kialakított stakeholder struktúra hiányosnak tűnhet a szakirodalom tükrében, de a fel-táró vizsgálat alapján egyértelművé vált, hogy a tulajdonosok és befektetők ezekben az anya-gokban nem, vagy csak elvétve jelennek meg, különös tekintettel a biztonság vonatkozásában, így a bevonásuk a további elemzésekbe indokolatlannak tűnt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tulajdonosoknak/befektetőknek ne lenne elvárása, illetve hozzájárulása ezen a területen, pusztán arra utal, hogy a kutatás ezen fázisába bevont szervezetek nem ezekben a dokumentumokban (feltehetően elsősorban pénzügyi jelentéseken keresztül, közgyűlések keretében) kommunikálnak ezzel a célcsoporttal, illetve erről az érintetti körről.

Az elemzés során fontosnak gondoltuk kitérni a szövegtörzs *vállalati biztonságpolitikai aspek-tusú elemzésére* is. Ennek keretei között részben a biztonságpolitika alrendszereinek társadalmi felelősségvállaláson belüli megjelenését vizsgáltuk, valamint a biztonsági kultúra vállalat-on kívüli kommunikációjára utaló kifejezéseket kerestünk (Walby–Lippert, 2014; Lazányi, 2016).

Kvantitatív tartalomelemzés eredményei

A kvantitatív tartalomelemzés során a fent leírt szempontrendszer alapján zajlott az adatok elemzése. A vizsgálatba bevont vállalatok az ágazatok legprofitábilisabb szereplői. A kiválasztás során fontos volt a megfelelő dokumentumok, források rendelkezésre állása (3. táblázat), illetve vizsgálhatók a jelentések formájában manifesztálódott (feltételezett) társadalmi elköte-leződések és a bevétel, illetve az alkalmazotti létszám, mint külső adatok közötti kapcsolat.

A mintavétel módszertanát figyelembe véve az ágazati specifikumok és a társadalmi felelősségvállalás melletti elköteleződés jelének tekinthető fenntarthatósági/CSR jelentés készítési gyakorlat összefüggéseit főlegesen vizsgálni, mindazonáltal a kevés adat ellenére is kirajzolódnak az ágazatok közötti különbségek (pl. az építőipari cégeknek elvétel van fenntarthatósági riportja, miközben a távközlés szolgáltatók esetében minden szereplő elkészítette a dokumentumot). Összességében tíz olyan vállalkozás került a mintába, amelyeknek nem volt semmilyen a témához illeszkedő információs anyaga az interneten, nyolcnak weboldala sem működött. Az érintett iparágak a fémfeldolgozás, gépgyártás és építőipar voltak.

3. táblázat: A fenntarthatósági/CSR jelentések száma a mintában szereplő vállalatok esetében ágazatonként (db)

Ágazat	Fenntarthatósági jelentés elérhetősége	
	igen	nem
Egyéb szolgáltatások	4	1
Elektronikai ipar	3	2
Élelmiszer- és dohányipar, mezőgazdaság	2	3
Energetika	4	2
Építő- és építőanyag-ipar	1	4
Fémfeldolgozás	2	3
Gépgyártás	2	3
Gyógyszeripar	2	3
Járműipar	4	1
Kiskereskedelem	2	3
Könnyűipar	4	1
Közlekedés	2	2
Kritikus infrastruktúra szolgáltató	4	0
Nagykereskedelem	5	0
Pénzügyi szolgáltatások	3	1
Távközlés	4	0
Vegy-, gumi- és műanyagipar	4	0
Összesen	52	29

Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján, 2020 (N=81)

A kvantitatív módszerekkel elemezhető adatbázis a mintavétel alapját képző profitabilitás, valamint a fentebb taglalt ágazati besorolás mellett, a vállalatok további alapjellemzőit (éves

nettó árbevétel, illetve létszám) is tartalmazza. A bevont változók és a fenntarthatósági jelentés elérhetősége közötti kapcsolat vizsgálata alapján megállapítható, hogy míg a jelentéskészítési gyakorlat és az árbevétel között van összefüggés, addig az állományi létszám esetében ez a kapcsolat nem igazolható (4. táblázat).

4. táblázat: A fenntarthatósági jelentés hozzáférhetősége és a beemelt vállalati jellemzők közötti kapcsolat vizsgálata (ANOVA)

		Négyzet- összegek	Szabadság- fok	MS	F	Sig.
ÉNÁ (utolsó elérhető adat) (M Ft)	Csoportok között	2,59296E+11	1	2,593E+11	6,852	0,011
	Csoporton belül	2,64888E+12	70	3,784E+10		
	Total	2,90817E+12	71			
Állományi létszám (fő)	Csoportok között	3440940,82	1	3440940,8	1,091	0,3
	Csoporton belül	220815840,1	70	3154512		
	Total	224256780,9	71			

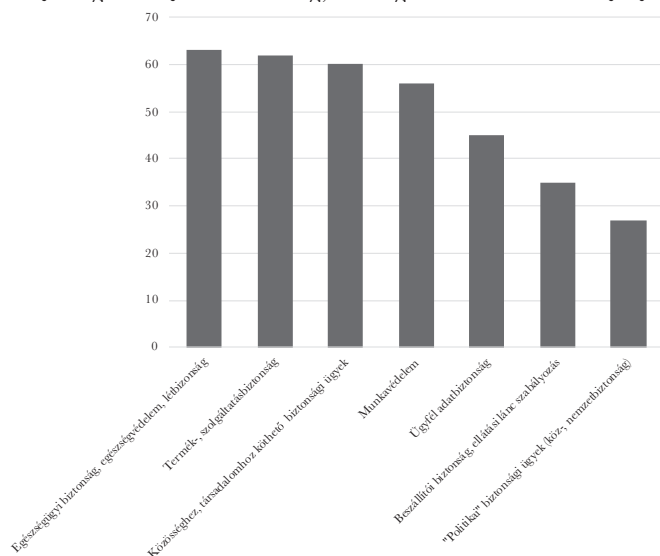
Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján, 2020 (N=71)

A homogenitás próba (Levene's test) eredménye az éves nettó árbevétel esetében nem szignifikáns ($F(1,70)=6,095$, $p=0,016$), tehát teljesül a szóráshomogenitási feltétel, míg az állományi létszám esetében a teszt értelmében nem homogének a szórások ($F(1,70)=0,010$, $p=0,921$). A varianciaanalízis eredménye alapján megállapítható, hogy szignifikáns kapcsolat van az éves nettó árbevétel és a vállalatok riport készítési gyakorlata között ($F(1,70)=6,852$, $p=0,011$). A kutatás korlátjainak jelzése mellett azt mondhatjuk, hogy az eredmény a szakirodalmi előzményekkel összecseng, hiszen több forrás megerősíti a felelősségvállalás és az üzleti eredmények összefüggéseit (Putzer, 2019; Deutsch–Pintér, 2018).

A kvantitatív tartalomelemzési eljárás további eredménye a vizsgált *biztonsági dimenziók megjelenési gyakoriságának* számszerűsítése az áttekintett specifikus, illetve általános kommunikációs eszközökben. Ide sorolhatók azok a témakörök, amelyeket a kutatás előkészítő fázisában sikerült beazonosítani. Az 1. ábra diagrammjain a *stakeholderekhez* köthető dimenziók, illetve a *vállalati biztonság aspektusú dimenziók* említési gyakoriságai láthatók.

Az 1. ábra tanúsága alapján a biztonság elsősorban a *munkavállalók irányában vállalt felelősségvállalás keretében érhető tetten* a vállalatok kommunikációjában. Dobogóra került még a termékekhez, illetve szolgáltatásokhoz kapcsolódó biztonság, valamint a közösségek számára fontos biztonsághoz köthető ügyek támogatása is. Legkevésbé a nemzet- és közbiztonsággal kapcsolatos (politikai CSR) témák jelentek meg az anyagokban, noha a vizsgált vállalatok harmada valamilyen formában kitér erre a területre is a kommunikációjában.

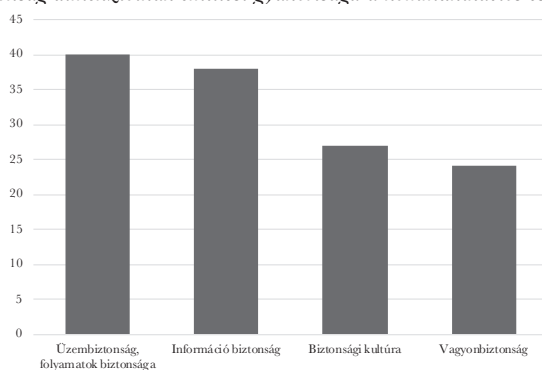
1. ábra: A vállalati biztonság dimenzióinak említési gyakorisága a kommunikációs eszközökben (db)

Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján, 2020 (N=71)

A vállalati biztonságpolitika aspektusú dimenziók említéseinek száma elenyésző az előbbi megközelítés megjelenéséhez képest, ami nyilvánvalóan nem meglepő, hiszen az áttekintett anyagok determinálják, hogy az eredmények erősen stakeholder irányultságúak legyenek. Mindazonáltal a jelentések, illetve az áttekintett dokumentumok fele tesz említést az üzem- és folyamatbiztonság fontosságáról, illetve a biztonsági kultúra 27 esetben azonosítható be valamilyen formában az anyagokban (2. ábra).

2. ábra: A vállalati biztonság dimenzióinak említési gyakorisága a kommunikációs eszközökben (db)

Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján, 2020 (N=71)

A kvalitatív diskurzuselemzés eredménye

A diskurzuselemzés célja alapvetően a vállalatok biztonsági felelősségvállalásának meghatározása volt. A vizsgálat arra irányult, hogy feltárjuk, hogyan definiálják a szervezetek biztonsági felelősségüket, hogyan jelennek meg a biztonsághoz köthető célok, feladatok a fenntarthatósági jelentésekben. A diskurzuselemzés során tehát a bevezető fázisban kialakított listán szereplő területek megjelenésének mikéntjére fókuszáltunk.

Az áttekintett riportok közül három esetben jelent meg a teljes szervezetet átitató „*holisztikus*” *biztonság koncepciója*. Az érintett vállalatok kivétel nélkül külföldi tulajdonban vannak, de a kommunikáció alapján a „*totális biztonság*”, vagy a „*biztonság az elsődleges*” ideológia mentén működnek. Ezen szervezetek sajátossága, hogy a biztonság minden területén kiemelkedően kívánnak teljesíteni, minden esetben mérhető biztonsági célkitűzéseket határoznak meg, és ezekhez köthető korábbi eredményeket kommunikálnak a jelentésekben. Tudatosan építik a biztonsági kultúrát, szervezik a biztonsággal kapcsolatos oktatást és törekszenek a biztonságtudatosság fejlesztésére.

A vállalatok zöménél megjelenő, *munkavállalók felé irányuló felelősség három terület köré koncentrált*. Az áttekintett anyagok jelentős része kiemelten kezelte az egészség védelmét, a biztonságos munkakörnyezet megteremtését, valamint a mintában szereplő vállalatok ágazattól függetlenül célokat és mérőszámokat jelöltek ki az egészséges munkakörülmények megteremtésének vonatkozásában. A munkavédelem elsősorban a termelő vállalatoknál került előtérbe, és ahol megjelent a diskurzusban, ott kiemelt figyelmet kapott. A mérőszámok és célok a munkahelyi-, illetve munkavédelemhez köthető balesetek számának redukálására koncentráltak. A szociális biztonság az etikus munkáltató kontextusában elvétve érhető tetten a jelentésekben, illetve szintén említésszinten jelent meg a munkavállalók információs biztonsággal kapcsolatos érintettsége, felelőssége, valamint hozzájárulása.

A vevők, ügyfelek irányában a termék- és szolgáltatásbiztonság ágazat specifikusan tematizált. Az áttekintett jelentések többsége kiemelten tárgyalja az ebbe a kategóriába sorolható vállalati felelősséget, megjelentek a gyógyszer-, élelmiszer-, vegyipari termékek, az elektronikai cikkek, közlekedés stb. biztonságával kapcsolatos kritériumok is. Az anyagok több mint fele kitért az ügyfeladatok védelmének fontosságára, a cyberbűnözés megelőzésére tett erőfeszítések bemutatására. Említésszinten (ágazat specifikusan, elsősorban a gyógyszeriparban) megjelent továbbá az ügyfelek, vásárlók egészségügyi biztonsága is a szövegekben, de az egyéb ágazatokban ez a tényező nem volt tetten érhető a diskurzusban.

A társadalom, a közösségek biztonságához köthető ügyek széles palettájával találkozhatunk a jelentések áttekintése során. Ezek egy része kapcsolódik a vállalat alaptevékenységéhez. Elmondható, hogy a telekommunikációs szolgáltatók biztonságos internethasználatot tudatosító programok, az áru fuvarozás területén tevékenykedő cégek esetén pedig a közlekedésbiztonsági törekvések kerülnek előtérbe. A további tevékenységek teljesen általánosan – többek között – a nők, gyermekek biztonságának a problémáira hívják fel a figyelmet, vagy a vállalat profiljától függetlenül, a közétkeztetés kapcsán támogatják az élelmiszerbiztonsági kezdeményezéseket. Általános közérdeknek tekinthető a természeti környezetünk biztonsága, így az erre irányuló törekvéseket szintén ebbe a kategóriába sorolhatjuk. A kutatás alapján kirajzolódott, hogy ez a téma a jelentések elmaradhatatlan elemeként számottevő említést tudhat magáénak.

Az elfogadható biztonság egyenszilárdságú rendszereket feltételez, így a *beszállítókkal, partnerekkel szemben* vannak biztonsági elvárásai a szervezeteknek, ugyanakkor – a jelentések tanúsága szerint – a szervezetek hozzájárulnak a biztonságos ellátási rendszer kialakításához a szállítmányozás biztonságának támogatásával, illetve a beszállítói adatok védelmének garانتálásával (Király–Pataki, 2013). Fontos dimenzió a beszállítók vonatkozásában, hogy a vezető vállalatok alkalmazottakat érintő egészségügyi törekvéseiket ki kívánják terjeszteni a partnereikre is (ez különösen igaz a harmadik világ országaiba kihelyezett termelés esetén), ennek érdekében az etikus munkáltatói magatartást sürgető kezdeményezéseket indítanak, és deklaráltak lobbizási tevékenységet is felvállalnak.

Az állam, a szabályozó szervek elvárásaihoz köthető biztonsági elemek elvétele jelennek meg az anyagokban, akkor is jellemzően az idegen nyelvű jelentésekben találunk erre utaló vállalati felelősségvállalást. Ezek az aktivitások a globális biztonság megteremtésében való részvételt, lobbizási tevékenységet, illetve a közbiztonság fenntartásában való részvállalást jelölnek, és jellemzően csak említésszinten találunk rájuk utalást.

Összegezve a vállalatok biztonsággal kapcsolatos szerepvállalásának megjelenése a kommunikációs eszközökben összetett és több aspektusból is megragadható. Géring (2017) által meghatározott dimenziók a biztonsággal kapcsolatos diszkurzív eljárásokban csak részben rajzolódnak ki. A biztonsági szerepvállalás *alanya* esetünkben mindig a szervezet, a felelősség *tárgya* a biztonság számtalan aspektusa formájában jelenik meg, a felelősség *célja* pedig explicit módon egyáltalán nem szerepel a szövegekben, impliciten a példamutató, megbízható vállalati imázs megteremtésének szándékával írható le.

A publikáció témája szempontjából érdemes egy új dimenzió, a felelősségvállalás érintettjeit (célcsoportját), *haszonélvezőit* (felelősség kinek az irányában?) beemelni a dimenziók közé. Az elemzés során kiderült, hogy a biztonsággal kapcsolatos kezdeményezések egy része egyértelműen köthető egy-egy érintetti csoporthoz, vannak azonban olyan biztonsági törekvések, amelyek több stakeholdert érintenek, ezek közül is külön figyelmet érdemel az információs biztonság, amelynek minden érintett csoport haszonélvezője lehet (5. táblázat).

A bemutatott elemzés láthatóvá tette az egyes kifejezések, aldiskurzusok közötti átfedéseket, illetve az egyes témakörök mélyebb jelentéstartalmát. Ezek alapján kirajzolódik, hogy a vállalatok biztonsági szerepvállalásához kapcsolódó kommunikáció, noha épít a társadalmi felelősségvállalás forgalomkörére és kapcsolódik a CSR stratégiákban felvázolt dimenziókhoz, mégis ágazat-, illetve vállalat specifikusan sokszínű és rendkívül összetett.

5. táblázat: A biztonsági törekvések érintettjei

Vállalati biztonsági törekvések területei	Alkalmazottak, munkavállalók	Ügyfelek, vevők	Alvállalkozók, beszállító partnerek	Közösségek, társadalmi csoportok	Kormányzat, szabályozó szervezetek
Egészségügyi biztonság, egészségvédelem	✓	✓	✓	✓	
Munkavédelem	✓		✓		
Termék-, szolgáltatásbiztonság	✓	✓		✓	
Társadalomhoz köthető biztonsági ügyek	✓	✓		✓	
Információ biztonság	✓	✓	✓	✓	✓
Ellátási lánc biztonsága			✓		
"Politikai" biztonsági ügyek (köz-, nemzetbiztonság, globális biztonság)	✓	✓	✓	✓	✓

Forrás: saját szerkesztésprimer kutatás alapján, 2020 (N=71)

ÖSSZEGRÖZÉS

Összességében a bemutatott kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy az előzetes feltevésünk (H1), miszerint *a biztonság egyes érintettekhez köthető dimenziói a társadalmi felelősségvállalás kommunikációs eszközeiben megjelennek*, teljesült. A kutatás feltáró fázisában a biztonsághoz köthető számtalan dimenziót sikerült beazonosítani, amelyek visszaköszöttek a kvantitatív tartalomelemzés eredményeiben is. Az említési gyakoriság alapján kialakult sorrendiség szerint az elemzett vállalatok az egészségügyi biztonságot (akár alkalmazottakhoz, akár ügyfelekhez köthetően), a termék- és szolgáltatás biztonságot, valamint a közösségek biztonsággal kapcsolatos problémáinak kezelését tekintik kiemelten fontosnak és jelenítik meg kommunikációjukban.

Szintén teljesült a második hipotézisünk (H2), hiszen a *kvalitatív diskurzuselemzés rámutatott arra, hogy az egyes biztonsági kérdések sok esetben nem pusztán említés szintjén jelennek meg a szövegekben,*

hanem célkitűzésekkel, akciókkal és mérőszámokkal támogatva a vállalati tervekben integráltan kiemelt figyelmet élveznek a vállalat működése során.

A kutatás limitációját az alábbiak szerint határozhatjuk meg. Egyrészt, noha több kutatás igazolta a pénzügyi teljesítmény és a vállalati társadalmi elköteleződés összefüggéseit, egyes teoretikusok ezt a két irányelvet a stratégiai gondolkodás két ellenpólusaként értelmezik. A mintavétel alapját képező sokaság (HVG TOP 500 legprofitábilisabb vállalat) használatát illetően felmerülhet tehát a kérdés, hogy indokolt-e a két látszólag ellenérdekelte terület, profitabilitás/biztonsághoz köthető teljesítmény vizsgálatának összekapcsolása. Úgy gondoljuk, hogy a mintavétel alapját képező, egyetlen év teljesítményét mutató, keresztmetszeti adat önmagában nem sokat árul el az adott vállalat stratégiájáról, és mint ilyen, a kialakult lista leginkább abban segít, hogy forrásként szolgáljon a szövegelemzés alapját adó, megfelelő terjedelmű és kellően sokszínű szövegkorpusz összeállításához. Ennek megfelelően a beemelt mutatókhoz köthető statisztikai elemzések eredményei ezt figyelembe véve értelmezendők.

A kvalitatív diskurzus-elemzés tekintetében tisztában kell lennünk azzal, hogy a fenntarthatósági/CSR riportok a társadalmi felelősségvállalás egyik legfontosabb, specifikus kommunikációs eszközei. A riportok zöme nyilvánvalóan meghatározott sablonok, sztenderdek, ajánlások (GRI) alapján épül fel, amely az egyes témák megjelenésének mikéntjét is indukálja, mindazonáltal az egyes témák kontextusa, azok megragadása minden esetben egyedi. Kijelenthető tehát, hogy az elemzések alapján kirajzolódtak a biztonság különböző stakeholderekhez köthető aspektusai.

Könnyelműség volna ugyanakkor egyértelmű következtetéseket levonni a biztonság vállalati jelentősége vonatkozásában kizárólag a külső, fenntarthatósághoz köthető kommunikáció alapján. Az azonban elmondható, hogy a szervezetelméletektől nem idegen az a fajta felfogás, mely szerint a diszkurzív keretek ténylegesen hatnak a cselekvésre, azaz, ha a szervezetek kommunikálnak, információt osztanak meg bizonyos témakörökben, annak teremtő ereje lehet (Géring, 2017). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy azok a vállalatok, amelyek kommunikálnak a témában, a vállalati biztonságot nem pusztán a működést támogató tényezőként, hanem esetlegesen a vállalati stratégia meghatározó elemeként, lehetséges versenyelőnyként értelmezik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angyal Ádám (2008): Vállalatok társadalmi felelőssége, *Versenyképesség Kutatás -Műhelytanulmány sorozat* 51. sz. kötet <https://core.ac.uk/download/pdf/11808839.pdf>, Letöltés: 2019.12.04.
- Boda Zsolt – Scheiring Gábor (2010): A közszolgáltatások politikai értelmezéséről, *Politikatudományi szemle*, 19. évf. 3. sz., pp. 45-64. <https://epa.oszk.hu/02500/02565/00063/pdf/>, Letöltés: 2020.07.06.
- Bowie, N. (1988): The moral obligations of multinational corporations. In S. Luper-Foy (Ed.), *Problems of international justice*, 97-113. Boulder, CO: Westview Press.
- Brooks, D. (2010): What is security: Definition through knowledge categorization. *Security Journal* 23, pp. 225–239. doi:10.1057/sj.2008.18, <https://link.springer.com/article/10.1057/sj.2008.18>, Letöltés: 2020.06.04.
- Clarkson, M. B. E. (1995): A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance, *The Academy of Management Review*, 20(1), pp. 92-117. www.jstor.org/stable/258888, Letöltés: 2020.03.11.
- Cornell, B. – A.C. Shapiro (1987): Corporate Stakeholders and Corporate Finance, *Financial Management* 16, pp. 5-14. <http://people.hss.caltech.edu/~bcornell/PUBLICATIONS/1987%20Financial%20Management%20Corporate%20Stakeholders%20and%20corporate%20finance%20Shapiro%20Cornell.pdf>, Letöltés: 2020.05.13.

- Dahlsrud, A. (2008): How Corporate Social Responsibility Is Defined: An Analysis of 37 Definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15, pp. 1-13.
- Deák Péter (szerk.) (2007): *Biztonságpolitikai kézikönyv*, Osiris Kiadó, Budapest
- Deutsch Nikolett – Pintér Éva (2018): A társadalmi felelősségvállalás és a pénzügyi teljesítmény közötti kapcsolat a magyar bankszektorban a globális válságot követő években, *Hitelintézeti Szemle*, 17 (2). pp. 124-145.
- Fassin, Y. (2009): The Stakeholder Model Refined, *Journal of Business Ethics*, 84, pp. 113–135 <https://doi.org/10.1007/s10551-008-9677-4>
- Freeman, R. E. (1984): *Strategic management: A stakeholder approach*, Boston, Massachusetts: Pitman Publishing
- Freeman, R.E. (2004): The Stakeholder Approach Revisited, *Zeitschrift für Wirtschafts-und Unternehmensethik*, 5, pp. 228-241.
- Gazdag Ferenc – Tóth Péter (2008): A biztonság fogalmának határaitól, *Nemzet és biztonság*, I. szám, január; http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/gazdag_ferenc_toth_peter-a_biztonsag_fogalmának_hatairairol.pdf, Letöltés: 2020.02.14.
- Géring Zsuzsanna (2017): Kevert szövegelemzési módszertan alkalmazása gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálatához - Online CSR-kommunikáció vizsgálata tartalomelemzéssel és diskurzuselemzéssel. *Vezetéstudomány* - Budapest Management Review, 48 (4). pp. 55-66., Letöltés: 2020.12.14.
- Hill, C.W.L. – Jones, T.M. (1992): Stakeholder Agency Theory, *Journal of Management Studies*, 29: 131-154.
- Király László – Pataki János (2013): Egy multinacionális nagyvállalat kritikus infrastruktúrájának illeszkedése a hazai (vertikális és horizontális) kritikus infrastruktúrákhoz, *Hadtudomány*, 23: (E 1) pp. 173-187. http://mhht.eu/hadtudomany/2013_e_Kiraly_Laszlo_Pataki_Janos.pdf, Letöltés: 2021.04.16.
- Kotler, P. – Lee, N. (2005): *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause*, Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Lazányi Kornélia (2016): A biztonsági kultúra szerepe a vezetői döntések támogatásában. *TAYLOR* 8 (1), 143-50. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/taylor/article/view/12993>, Letöltés: 2019.11.19.
- Lépineux, F. (2005): Stakeholder theory, society and social cohesion, *Corporate Governance*, 5. 99-110. 10.1108/14720700510562640.
- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2015): Társadalmi felelősségvállalás a bankszektorban. *Pénzügyi Szemle*, 2015/1, pp. 96-104, https://www.asz.hu/storage/files/files/penzugyiszemle/2015/lentner_szegedi_tatay_2015_1_m.pdf, Letöltve: 2018.08.17.
- Lukács Rita (2017): *A társadalmi felelősségvállalás és a vállalati reputáció érintetti szempontú vizsgálata*, Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola
- Málovics György (2009): *A vállalati fenntarthatóság érintettközponit vizsgálata*, Doktori (PhD) értekezés, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola <https://www.yumpu.com/hu/document/view/34521631/doktori-disszertacio-pecsi-tudomanyegyetem->, Letöltve: 201.06.14.
- Michelberger Pál (2014): *Információbiztonság és üzleti bizalom*, Habilitációs téziszfűzet, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola <https://bdi.uni-obuda.hu/sites/default/files/tezisfuzet-MP.pdf>, Letöltve: 2020.08.14.
- Mitchell, R. K. – Agle B. R. – Wood, D. J. (1997): Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Count Source: *The Academy of Management Review*, Vol. 22, No. 4, pp. 853-886 Published by: Academy of Management Stable <http://www.jstor.org/stable/259247>, Letöltve: 2020.06.07.
- Molnár Bálint (2017): *A vállalatok és érintettjeik jellemző együttműködési formáinak kommunikációtudományi vizsgálata*, Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola.
- Munk Sándor (2007): Információbiztonság vs. informatikai biztonság, *Hadmérnök*, különszám, http://www.hadmer-nok.hu/kulonszamok/robohadviseles7/munk_rw7.pdf
- Parmar, B. – Freeman, R. – Harrison, J. – Purnell, A. – De Colle, S. (2010): Stakeholder Theory: The State of the Art. *The Academy of Management Annals*. 3. pp. 403-445. 10.1080/19416520.2010.495581.
- Phillips, R. (2005): Stakeholder Legitimacy. *Business Ethics Quarterly*. 13., issue 1., pp. 25-41, https://econpapers.repec.org/article/cupbuetqu/v_3a13_3ay_3a2003_3ai_3a01_3ap_3a25-41_5f00.htm, Letöltve: 2020.05.09.
- Putzer Petra (2019): CSR - Merre tovább?, *Marketing & Menedzsment*, 45(4), o. 45-52. Elérhető: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/479>, Letöltve: 2020.04.19.

- Radácsi László (1997): A vállalatok stakeholder elmélete. In: Boda, Zs. –Radácsi L. (szerk.) *Vállalati etika*, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vezetőképző Intézet, pp. 79-92.
- Ransburg Beatrix (2011): *A fenntartható fejlődés vállalati integrációja a kommunikáció tükrében A hazai nagyvállalati gyakorlat vizsgálata*, Doktori (PhD) értekezés Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola
- Tóth Péter –Horváth Helga (2014): A szubjektív biztonságérzetet befolyásoló tényezők Magyarországon, In: Bugovics, Z; Tóth, P (szerk.) *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*, Budapest, Magyarország: L'Harmattan Kiadó, (2015) pp. 189-210. , 22 p.
- Ürmösi Károly (2012): A biztonság dimenziói, biztonsági stratégia napjainkban, hazánkban, *Hadtudományi Szemle* 5. Évf, 1-2 szám; pp. 172-184. http://epa.oszk.hu/02400/02463/00012/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2012_1-2_172-184.pdf, Letöltés: 2019.04.18.
- Vasvári György (2007): *Vállalati biztonságirányítás Informatikai Biztonságmenedzsment*, Time Clock Kft. Kiskunlacháza
- Vasvári György – Lengyel Csaba – Valádi Zoltán (2006): *Vállalati biztonság keretrendszere*, Vagyongbiztonság, Üzembiztonság, Informatikai Biztonság Ajánlás 6.0 változat–Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest, ISBN nélkül
- Walby, K. – Lippert, R. (szerk) (2014): *Corporate Security in 21st Century: Theory and Practice in International Perspective*, Huondmills: Palgrave Macmillan

Veres Pál – Golovics József

Tehermegosztás és pénzáramlások a felsőoktatásban: ki fizeti végül a révészt?

Cost Sharing and Money Flows in Higher Education: Eventually, Who Pays the Ferryman?

Összefoglalás

A tanulmány a felsőoktatás rendszerszintű finanszírozását elemzi a költség-haszon és a humántőke elmélet alapján. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy hosszú távon, a képzési időn túli idődimenzióban, mely stakeholderek és miként viselik ténylegesen a felsőoktatás költségeit. Amellett érvelünk, hogy a költségek tényleges, hosszú távú megosztása nagyban függ az adórendszertől, amelyen keresztül a szereplők közvetett módon, gyakran utólagosan járulhatnak hozzá a felsőoktatás költségeihez. A költségek hasznokkal történő szembeállításával értelmezhetővé válik a finanszírozás haszonelvű egyensúlya is, amelynek implikációjaként elméleti érvek fogalmazódhatnak meg az államilag finanszírozott felsőoktatás és a progresszív jövedelemadóztatás, valamint az önköltséges felsőoktatás és lineáris jövedelemadóztatás konstrukció-párok mellett.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I21, I22, I26, H52

Kulcsszavak: felsőoktatás, finanszírozás, költség-haszon elmélet, humántőke elmélet

DR. VERES PÁL PhD, nyugalmazott egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (pal.veres@uni-corvinus.hu), DR. GOLOVICS JÓZSEF PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem (josef.golovics@uni-corvinus.hu).

Summary

This paper analyses the system-level funding of higher education (HE) based on the cost-benefit approach and the human capital theory. We investigate that in the long run, taking into account the time dimension beyond the training period, which stakeholders actually bear the costs of HE. We claim that the actual, long-term costs sharing depends to a large extent on the tax system through which actors can contribute indirectly and often posteriorly to the funding of HE. Contrasting costs with benefits also makes it possible to interpret the utilitarian balance of funding, which implies that state-funded HE matches progressive income taxation, while private-funded HE fits well in countries that apply linear income taxation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I21, I22, I26, H52

Keywords: higher education, funding of higher education, cost-benefit approach, human capital theory

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedek a felsőoktatási rendszerek finanszírozásában jelentős eltolódást mutatnak az állam (a közfinanszírozás) és az egyéb szereplők (stakeholderek), különösen a családok (háztartások) részvételi arányait illetően. Elég, ha Magyarországon a költségterítéses, illetve önköltséges képzés bevezetésére és elterjedésére utalunk, ami a 2004-2006-os csúcspontján a teljes hallgatói létszám nagyjából felét jelentette. A folyamat szoros összefüggésben állt a felsőoktatás abszolút és relatív tömegesedésével, és az abszolút tömegesedés végével sem zárult le. A társadalom részéről ugyanis továbbra is folyamatos és erőteljes igény jelentkezik a felsőoktatás iránt, ami a közfinanszírozás számára jelentett és jelent nagy kihívást. Mindez indokoltá teszi a felsőoktatási rendszer finanszírozási kérdéseinek, a stakeholderek közötti pénzmozgásoknak az alaposabb vizsgálatát, hogy pontosabb képet nyerjünk arról, hogy az egyes szereplők milyen arányban, milyen elvi, elméleti alapon és módon vesznek részt a finanszírozásban.

A finanszírozás elméleti és empirikus oldalról egyaránt sokoldalúan tárgyalt téma a felsőoktatás-kutatásban mind a nemzetközi (Barr, 2004; Vossensteyn, 2004), mind a hazai szakirodalmon belül (Kováts, 2006; Temesi, 2012). Ezek tárgyalásakor a magán- és közfinanszírozásról egyaránt szó esik. Különös figyelmet érdemel ugyanakkor a két forma, illetve forrás közötti mélyebb kapcsolat tárgyalása, és ezáltal annak megértése, hogy a különböző pénzáramlások után hogyan alakul az oktatási tevékenység tényleges „végső” finanszírozása. Ebben pedig álláspontunk szerint az adórendszernek is fontos szerepe van. Erre világítottak rá Creedy & Francois (1992), illetve Schindler (2011) munkái is, akik jóléti szempontból vizsgálták az adók és a tandíjak kombinációjának az oktatásra gyakorolt hatását. Utóbbira hivatkozva a progresszív személyi jövedelemadót Veres (2012) is az utólagos hallgatói hozzájárulások (magánfinanszírozás) egyfajta sajátos megnyilvánulásaként aposztrofálta. A költségmegosztás tárgyalásakor Semjén (2013) is érdemben foglalkozik a különböző tandíjkonstrukciók, bele-

értve az utólagos költség-hozzájárulási rendszerek kérdésével, és az adózás ebben betöltött szerepével. Empirikus oldalról ugyancsak ezzel hozható összefüggésbe Németh (2012) megállapítása, amely szerint a hazai jövedelem-adózás progresszívról lineárisra történő átalakítása révén csökkentek a felsőoktatás társadalmi megtérülési rátái.

Tanulmányunkban a felsőoktatás stakeholderei közötti pénzáramlásokra kíváncsiak vagyunk főképpen, szembe állítva azokat az érintettek felsőoktatásból származó hasznaival. Álláspontunk szerint így teljesebb kép nyerhető, nem csak a stakeholderek közötti tehermegosztásról, hanem annak különböző időszakonkénti alakulásáról is. Megközelítésünk lényeges eleme, hogy a költségek és hasznok kapcsolatát a képzési időn túlmutató idődimenzióban, hosszú távú összefüggésként értelmezzük. Ezzel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a tényleges költségviselést, illetve költségviselőket csak hosszú távon lehet reálisan értelmezni, jóllehet, a rendszer működését folyamatosan finanszírozni kell, és ebben az összefüggésben értelmezhetők a „rövidtávú finanszírozók” is. Mindazonáltal állításunk az, hogy a teljes pénzáramlást hosszú távon vizsgálva a stakeholderek költségviselése másként alakul, mint azt ma a jellemzően rövid távú szemlélet alapján készült statisztikák mutatják (OECD, 2020). Minél inkább progresszív ugyanis a személyi jövedelemadó rendszer, és minél magasabb a fogyasztást terhelő forgalmi adó, annál inkább – a végzést követően, az adórendszeren keresztül, indirekt módon, a diplomás bérprémium és az ebből származó fogyasztás adóterhelése révén – utólag jelentkezik a felsőfokú végzettségűek magasabb hozzájárulása a költségekhez. A munkaadók tekintetében pedig, mivel a magasabb végzettség hozzáadott érték-többletet eredményez – ami a diplomások bérprémiumában és a magasabb nyereségben jelentkezik –, a bérprémium és a nyereségadó egy része fogható fel utólagos képzési hozzájárulásként.

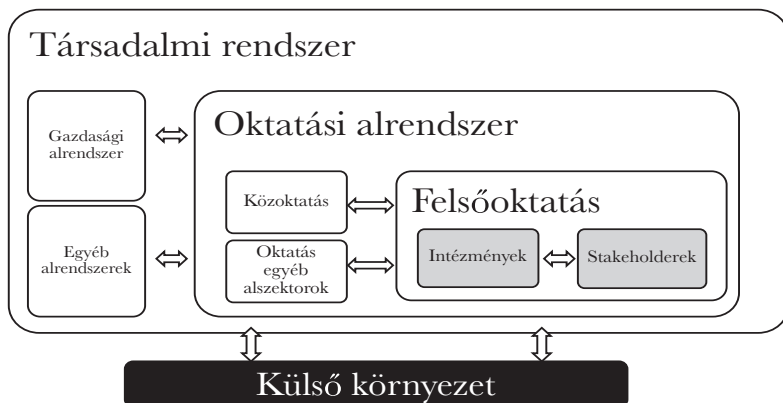
Mindezek tükrében tanulmányunk négy további szerkezeti egységre tagolódik. Először a gondolkodási keretünk alapját adó rendszerszemléletű megközelítést mutatjuk be, amelynek segítségével a felsőoktatás finanszírozását a gazdaság más alrendszerével összekapcsolva – az alrendszerek közötti tranzakciókat is figyelembe véve – tárgyaljuk. Ezután kerül sor a felsőoktatás fő stakeholdereinek beazonosítására és a közöttük végbemenő – a felsőoktatásból származó hasznaikkal szembeállítható – pénzáramlások bemutatására. Itt a vonatkozó elméleti összefüggések, illetve a költség-haszon elv tükrében kísérletet teszünk a felsőoktatási rendszer finanszírozását illető tehermegosztás egy teljesebb körű leírására. Ennek nyomán külön fejezetben foglalkozunk az adórendszerek és a tehermegosztás közötti összefüggések tárgyalásával. Munkánkat végül a konklúziók összegzésével zárjuk.

RENDSZERSZEMLÉLET ÉS STAKEHOLDEREK

Az általunk alkalmazott rendszerszemlélet alapvetése, hogy – mint azt az 1. ábra szemlélteti – a felsőoktatást az oktatási rendszer egyik alszektorának tekintjük, amely a többi alszektorral (közoktatás, szakképzés, felnőttképzés) is sajátos interakciókban áll. Az ezek együtteseként értelmezett oktatási rendszer ugyanakkor szintén egyike a társadalom különböző alrendszereinek. Utóbbiakkal rendre különböző kölcsönhatásban állhat, illetve interakciókat (tranzakciók és verseny) bonyolíthat le: az oktatás biztosítja például a gazdaság számára a képzett munkaerőt, akik jövedelmük és fogyasztásuk után adóznak. A közpénzügyi alrendszer – többek

között a makrogazdasági realitások vagy éppen a politikai preferenciák figyelembevételével – ezen bevételek egy részét juttathatja vissza finanszírozásként az oktatási rendszer, illetve annak valamely alszektora számára. Jelen tanulmányban többek között ez utóbbi folyamat mechanizmusát és jelentőségét is szeretnénk részletezni.¹

1. ábra: Az oktatás rendszerszemléletben

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes alrendszerekben végbemenő és az alrendszerek közötti interakciók működéséről a North-féle (2010) *institucionalista* logikában gondolkodunk, ahol a szereplők közötti interakcióknak a vonatkozó szabályok adnak keretet, illetve strukturálják azokat. E tekintetben a felsőoktatási alrendszer és az ahhoz kapcsolódó pénzáramlások kapcsán a figyelmünket három „elemre” kell fordítanunk:

- a felsőoktatás stakeholdereire,
- a közöttük lezajló interakciókra, valamint
- az ezen interakciók tekintetében releváns, az interakciókat is meghatározó formális és informális intézményekre.

A pénzmozgások bemutatására, illetve az érintett stakeholderek beazonosítására a következő fejezetben kerül sor.

Az alrendszerek, illetve a stakeholderek közötti interakciók fontos dimenziója az idő, ami a költség-haszon megközelítésben a költségek és hasznok időben történő eltávolodásában jelenik meg. Ahhoz, hogy a költségek és hasznok egyensúlyát minél jobb megközelítéssel azonosíthassuk, az alrendszerek és a stakeholderek közötti kapcsolatokat releváns időtávon kell megvizsgálnunk. Az alrendszerek, illetve stakeholderek közötti egyensúlyt a költség-haszon arányok kiegyenlítődése jelentené. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy az általunk vizsgált felsőoktatási (al)rendszer különböző országokban különböző mértékben működik piaci alapon (a magyar rendszer például sajátos duális finanszírozású rendszer). A stakeholderek között kiemelkedő szerepe van a közjót szolgálni hivatott államnak, amely politikai szervezet és intézményrendszer is, politikai preferenciákkal. Ennek is betudható, hogy különböző országokban különböző mértékben, de eltérnek a költség-haszon egyensúlyi állapottól.

Tanulmányunkban tárgyaljuk, illetve értelmezzük ezt az egyensúlyt, valamint egyensúly felé mozgást hosszú távon. Ehhez egy olyan keretet alkotunk, amely a felsőoktatásból származó hasznokat a különböző alrendszerek stakeholderei szintjén szembe állítja a finanszírozásként (költségviselésként) értelmezhető pénzáramlásokkal. A hasznok és pénzáramlások mögött az egyes országokra jellemző és a folyamat szempontjából releváns intézményrendszer áll, olyan elemekkel, mint például: tandíj, költségtérítés, állami támogatás vagy ösztöndíj, diákhitel rendszer, adórendszer. A fentebb kiemelt dinamikus egyensúlyi megközelítés mellett tanulmányunk másik fókuszja az adórendszer szerepe a költség-haszon (finanszírozás-haszon) egyensúly létrejöttében. Azt nem állítjuk, hogy az egyensúly hosszabb távon mindig és minden országban létrejön. Azt ugyanakkor igen, hogy az általunk alkalmazott hosszabb távú szemlélet az egyensúlyhoz közelebbi állapotot ír le, mint a rövid távú szemlélettel készült statisztikák. Utóbbiak ugyanis a közvetlen forrásuk (tehveresítő) alapján különböztetik meg a magán és közösségi finanszírozást (költségviselést). Lényegében azt mutatják meg, hogy a felsőoktatási intézmények költségvetésében a kiadásokat milyen – közvetlenül kitől származó – bevételekből fedezik. Nem vizsgálják ugyanakkor például a diplomaszerezés utáni, különböző intézményi formákban történő, többnyire indirekt hozzájárulásokat. Az állam, illetve az államháztartás, az adó- és költségvetési rendszer bekapcsolása tehát azért fontos, mert „közvetítő közegként” szolgálnak a stakeholderek közötti pénzáramlásokkor, az elemzésben pedig rajtuk keresztül követhető a tényleges, illetve végleges költségviselés.

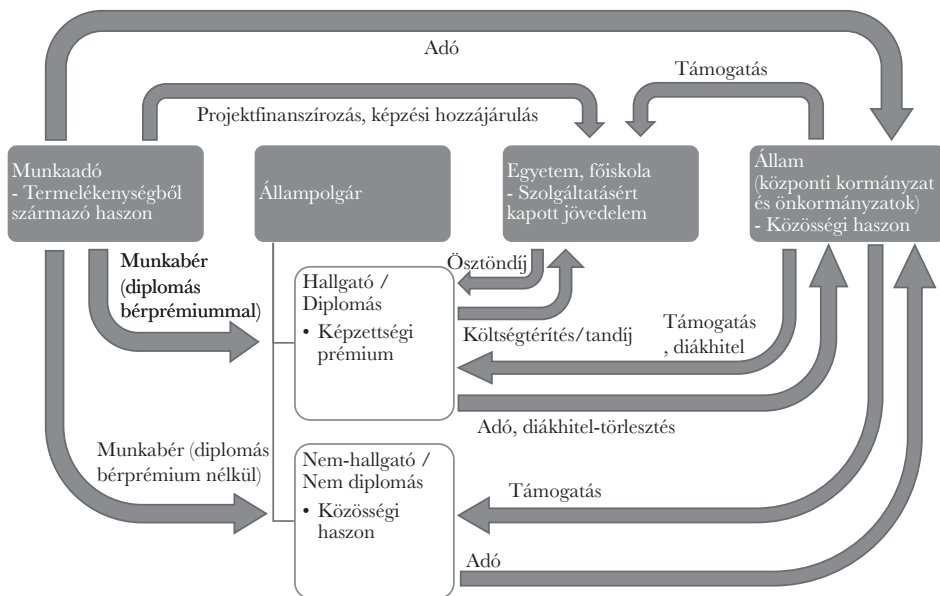
TEHERMEGOSZTÁS A PÉNZÁRAMLÁSOK TÜKRÉBEN

Az oktatás pénzáramlásban érintett stakeholderei között a következőket azonosíthatjuk: a munkaadókat, a felsőoktatásban az életük valamely szakaszában részt vevő (a továbbiakban: „hallgató”) és a részt nem vevő (a továbbiakban: „nem-hallgató”) állampolgárokat (megkülönböztetve ezáltal a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket és nem rendelkezőket), az egyetemeket és főiskolákat, illetve az államot. Ezen stakeholderek ugyanis azok, akik az oktatási szolgáltatásnak valamely „oldalán” jelen lehetnek: akár a hasznok élvezőjeként, akár a költségek viselőjeként. A nevesített stakeholdereket, a számukra jelentkező hasznokat (ez utóbbiakat rendre a vonatkozó stakeholderrel azonos „mezőben”) és a közöttük zajló pénzmozgásokat a 2. ábra szemlélteti.

Pénzáramlás és haszon a felsőoktatási intézmény és a hallgató viszonyában

A pénzáramlások elemzésekor a kiindulópontot az oktatási szolgáltatás átadása jelenti, amely tranzakció a hallgató és az egyetem, vagy főiskola² között zajlik le. A hallgató haszna ebből – a humántőke elmélet alapján (Becker, 1962) – a tudás, a saját humántőkéjének gyarapodása, ami gazdasági szempontból elsősorban a magasabb termelékenységében (hozzáadott értékben), és az ebből származó munkaerőpiaci előnyökben, diplomás bérprémiumban jelentkezik.

2. ábra: Pénzáramlások a felsőoktatásban

Forrás: saját szerkesztés

A felsőfokú végzettség további egyéni, pénzbeli és nem pénzbeli hasznairól – például magasabb megtakarítási ráták, jobb egészségügyi körülmények stb. – Vossensteyn (2004) ad áttekintést. Egy átlagos piaci tranzakció esetén az ilyen hasznos szolgáltatásokért többnyire a fogyasztó – jelen esetben a hallgató – fizetne, tehát közvetlenül ő állná a költségeket. Természetesen erre a felsőoktatásban is van példa, amikor költségtérítéssel képzés esetén a hallgató a szolgáltatásnyújtással egyidőben³ tandíjat fizet az egyetem számára. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy gyakran ebben a finanszírozási struktúrában sem az igénybe vevő viseli ténylegesen a terheket: tekintve, hogy a hallgatók jelentős része a középiskola elvégzését követően, önálló kereset és anyagi egzisztencia nélkül kezdi meg felsőfokú tanulmányait. Így az „önköltséget” gyakran nem ők maguk, hanem a családjuk állja. Ez utóbbi tény adott esetben a későbbi, családdal szembeni „elszámolás” kérdését is felvetheti.⁴ Azon hallgatók esetén pedig, ahol az önköltség fedezése a család bevonásával sem valósítható meg, további alternatívát jelenthetnek a különböző – Magyarországon is élő – diákhitel konstrukciók. Ezek esetében az utólagos elszámolás kérdése nyilvánvaló: a diákhitel törlesztése a képzési időt követően, a magasabb termelékenységéből származó jövedelemből történhet meg. Így ezt a mechanizmust egyfajta közvetett-utólagos finanszírozásnak is tekinthetjük, amelyben a költségek jelentős részét továbbra is a hallgató viseli.⁵

A képzés közvetlen – a képzési idő alatt történő – hallgatói (családi) finanszírozása természetesen a méltányosság és az esélyegyenlőség szempontjából lehet kifogásolható. A diákhitel egy lehetséges intézményi megoldás e kihívás kezelésére. Ugyanakkor az anyagi szempontból hátrányos helyzetű családok hitelfelvételi hajlandósága alacsonyabb lehet (országoként el-

térő mértékben, akár kulturális okokra visszavezethetően), továbbá a hallgató eladósodásához, negatív vagyon képzéséhez vezethet, ami újratermelheti a hátrányos helyzetet az önálló élet kezdetén. Természetesen ez a negatív vagyon elméletileg a diplomás bérprémium révén pozitív szaldójúvá változtatható, azonban ehhez több külső (például makrogazdasági, munkaerő-piaci helyzet) és belső feltétel (megfelelő szaknaválasztás, megfelelő elkötelezettség és teljesítmény a felsőoktatásban és a munkaerőpiacon stb.) is szükséges. Mindez pedig élesen mutat rá az oktatás kockázattal járó (humántőke-) beruházás-jellegére, illetve az egyéni felelősség fontosságára is.

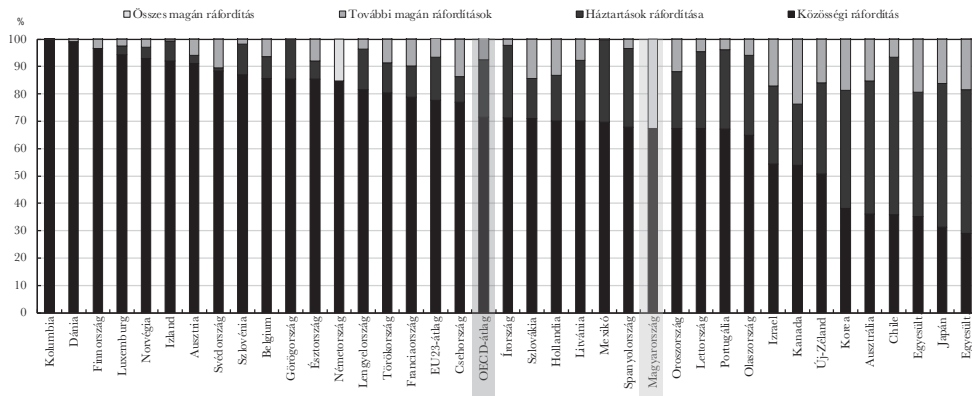
Az állam szerepe, a felsőoktatás közfinanszírozása

A fent tárgyaltak és a globális gyakorlat szerint a felsőoktatási szolgáltatásért nem kizárólag a közvetlen igénybe vevők, a hallgatók, illetve családjuk fizetnek. Ez elméleti szempontból a költség-haszon elv alapján indokolható. A társadalom képviselőjében eljáró államnak a felsőoktatás – közjóság-jellegű és pozitív extern hatásokkal bíró természete (Veres & Golovics, 2012), azaz – közösségi hasznai miatt állhat érdekében a költségek átvállalása. Ide sorolhatjuk például a magasabb nemzeti termelékenységet, a nagyobb társadalmi mobilitást vagy épp az alacsonyabb bűnözési rátákat (a közösségi hasznokról bővebben lásd Vossensteyn, 2004).⁶ Ebben az esetben a felsőoktatásban való részvétel a képzési idő alatt a hallgatók számára teljesen vagy részben ingyenes, illetve tandíjmentes, a terhek viselése pedig az államra, és rajta keresztül a társadalom többi részére, tehát azon tagjaira is hárul, akik nem vették igénybe a felsőoktatási szolgáltatást. Ekkor a költség-haszon elv érvényesülését a közösségi hasznok biztosíthatják. Annak vizsgálata, hogy utóbbiak milyen arányban vannak a felvállalt költségekkel, és ezek relációja tükrében a közösség számára mennyire tekinthető racionálisnak ez a fajta humántőke-beruházás, túlmutat jelen tanulmány keretein.⁷ Az mindenesetre Németh (2012) gyűjtése alapján elmondható, hogy a felsőoktatás társadalmi megtérülési rátái rendre pozitívak az OECD-országokban, ám az is látható, hogy ezek a legtöbb esetben alacsonyabbak az egyéniekénél. Ez a felvállalt költségeken túl azzal állhat összefüggésben, hogy a felsőfokú tanulmányok esetén általában a képzés egyéni hasznai is lényegesen nagyobbak a közösségi hasznoknál (Vossensteyn, 2004).

A költségmegosztás tanulmányunk által kifejtett, az idődimenziót és az adórendszert is figyelembe venni javasolt megközelítésének fontosságát a 3. ábra is megmutatja. Az ábra a hagyományos, rövid távú, a képzési időre szorítkozó és közvetlen finanszírozási megközelítést tükrözi. Mint látható, az egyes országok között jelentős különbségek vannak a közösségi- és a magánfinanszírozás arányait tekintve, ami ugyanakkor a költség-haszon elv alapján nehezen lenne magyarázható.

Az ábra alapján, hipotézisünk az lehet, hogy a nagyon magas közfinanszírozású országokban valamilyen utólagos hozzájárulást, például az adórendszeren keresztül történő indirekt magánfinanszírozást kellene találnunk. A nagyon magas magánfinanszírozású országokban viszont az adórendszer tekintetében tételezhetünk alacsonyabb marginális kulcsokat.⁸

3. ábra: *Közösségi- és magánfinanszírozás aránya a felsőoktatási intézményekben (2017)*

Forrás: OECD (2020) nyomán. <https://doi.org/10.1787/f456fd53-en>

A magyar felsőoktatásban a hallgatók háromféle – állami ösztöndíjas, állami részösztöndíjas és az önköltséges – képzésben vehetnek részt. A finanszírozási státusok közötti, teljesítmény alapú átsorolásról a nemzeti felsőoktatásról szóló törvény rendelkezik. Ez mindenképpen bonyolítja a költség-haszon alapú finanszírozás érvényesülését és egyben nehezíti az értelmezését is. Amennyiben ugyanis következetesen érvényesíteni akarjuk, hogy a „haszonélvező” a költségekből is vállaljon, akkor az állami ösztöndíjas képzésben részt vevők esetén erre a képzési idő után, utólagos direkt (képzési hozzájárulásként) vagy indirekt módon (az adórendszeren keresztül) van lehetőség. Az önköltséges képzésben részt vevők magas egyéni hozzájárulásának „kompenzálására”, kiegyensúlyozására jelenleg nincs megoldás. A kétféle státusz közötti átsorolást dinamikus, azaz ösztönző-motiváló elemnek tekintjük, de jellegéből fakadóan nem a költség-haszon alapú finanszírozás egyensúlyi helyzetének elérését segíti elő.

Ha az államról, illetve a közfinanszírozásról beszélünk, akkor nem kerülhető meg az önkormányzatok szerepe sem. Utóbbiak részvétele a finanszírozásban szorosan összefügg a „belső migráció” problémájával és az egyik legkonfliktusosabb dimenziója a költség-haszon elvű finanszírozásnak. Ha az iskolai rendszer teljes vertikumát nézzük, akkor egy adott önkormányzat területéről a felsőoktatásba kerülő és ott diplomát szerző állampolgár a család és az állam részéről jelentős humántőke beruházásban részesül. A központi állam esetében a konfliktust a nemzetközi migráció okozza (Golovics, 2015). A probléma a belső migráció révén az önkormányzatok szintjén hasonló módon jelentkezik. Az önkormányzat által képviselt közösség érdeke ugyanis az, hogy a közösségből a felsőoktatásba kerülők minél nagyobb hányada visszatérjen alkalmazottként vagy vállalkozóként, és az adott önkormányzat közösségének javára is kamatoztassák humántőkéjüket. S bár hazánkban a belső migráció mértéke kirívóan alacsony, az elmondható, hogy a vándorlásra leginkább a fiatal, jól képzett polgárok hajlamosak (Sebők, 2016). Ez a tény pedig hozzájárul az országon belüli egyenlőtlen fejlődés további erősítéséhez. Reális célkitűzés lehetne ezért rövid-közép távon az ebből fakadó

egyensúlytalanság csökkentése. Ehhez az önkormányzatok aktívabb szerepet játszhatnak olyan finanszírozási konstrukciókkal, amelyek érdekeltté teszik diplomásaik visszavándorlását. E tekintetben ki kell emelnünk a kormány és a helyi önkormányzatok által működtetett Bursa Hungarica Felsőoktatási Önkormányzati Ösztöndíjat, amely kifejezetten az esélyegyenlőség javítását célozza. Megemlítendő továbbá a „Magyar falu program”, amely felfogásunk szerint értelmezhető a központi állam méltányos vidékfejlesztési hozzájárulásaként, az országon belüli *agylészítés* kompenzálásáért, mértékének csökkentéséért vagy akár megfordításáért.⁹

A felsőoktatás közfinanszírozása mint állampolgári teherviselés

Tévedés lenne ugyanakkor itt megállni a teherviselés vizsgálatában, s a közfinanszírozás forrásaként egyszerűen a „közpénzt” megjelölni. Az államnak ugyanis eredendően nincs „saját” pénze, s bár arra már az előző bekezdésben is utaltunk, hogy ebben a konstrukcióban a tényleges terhet a társadalom viseli, indokoltnak látjuk ennek mélyebbre nyúló tárgyalását is. Amint ugyanis a jövedelemáramlásokat szemléltető 2. ábra is mutatta, az államhoz befolyó pénzek több stakeholder irányából, adó formájában érkeznek.¹⁰

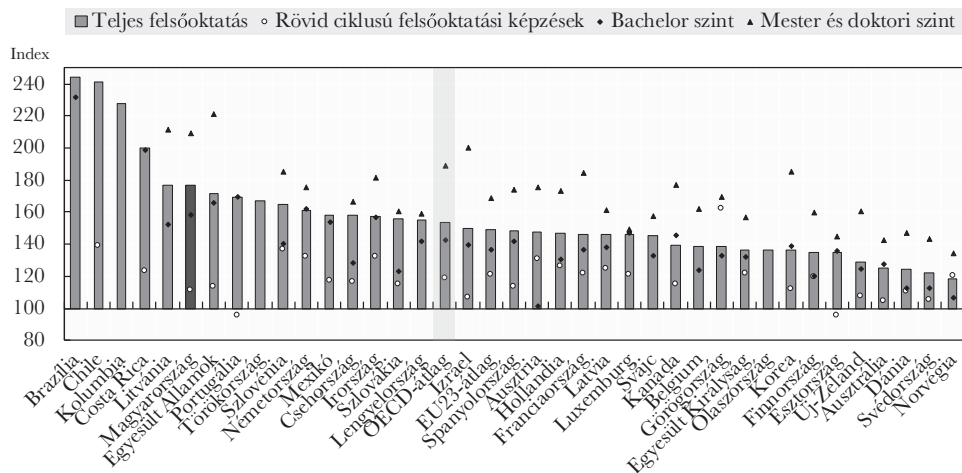
Az adózás egyik legfőbb alanya maga az állampolgár, aki mind munkája, mind pedig fogyasztása után adót fizet a közpénzügyi rendszerbe. Köztük egyaránt jelen vannak olyanok, akik életük bizonyos szakaszában részt vettek a felsőoktatásban és olyanok is, akik nem. Világos azonban, hogy a közös teherviselés révén valamilyen mértékben utóbbiak is részt vesznek a felsőoktatás költségeinek fedezésében. Erre – a költség-haszon elv alapján – az érv továbbra is a közösségi hasznokból való részesedés lehet. Mindazonáltal a 2. ábrán látható összefüggések azt is világossá teszik, hogy a képzésben részt vevő polgárok még az állami finanszírozású felsőoktatási rendszerekben is részt vállalnak a teherviselésben. Ez a részvállalás azonban – hasonlóan a diákhitel-rendszerhez – közvetett és utólagos: itt a képzés tandíjmentessé tételével az állam kvázi-hitelt nyújt a hallgatóknak, akik ezt a végzést követően, a magasabb képzettségnek köszönhető magasabb termelékenység révén elérhető magasabb fizetésükből adó formájában térítik meg. Mindez pedig arra mutat rá élesen, hogy a felsőoktatás tényleges tehermegosztásában az adórendszer kulcsfontosságú szerepet játszik, hiszen az adórendszer milyensége – a különböző adótípusok egymáshoz viszonyított aránya, az egy- vagy többkulcs használata, illetve a kulcsok nagysága – alapjaiban határozza meg, hogy a különböző stakeholderek milyen arányban viselik a felsőoktatási képzések terheit (ami természetesen szembeállítható az abból származó hasznaik mértékével). Ennek részleteit a tanulmány későbbi fejezetében tárgyaljuk.

A munkaadók részvétele a felsőoktatás finanszírozásában

További fontos stakeholderei a felsőoktatásnak a munkaadók: ők azok, akik foglalkoztatják a felsőoktatásból kikerülő, értékesebb humántőkéjű és magasabb termelékenységű munkavállalókat, s élvezik az ebből származó hasznokat: a magasabb vállalati termelékenységet, innovativitást és az ennek nyomán keletkező profitot. Utóbbira hivatkozva gyakran felmerül a közbeszédben, hogy a hasznok ellentételezéseként a munkáltatóknak (vállalatoknak) is

szerepet kellene vállalniuk a költségek viselésében. Ez az igény-megfogalmazás azonban azt a téves gondolatot is magában foglalja, hogy ez jelenleg nincs így. Amint ugyanis a 2. ábra szemléltette, a munkaadók mind közvetve, mind közvetlenül részt vállallnak a felsőoktatási képzések költségeinek viseléséből. Egyrészt elmondható, hogy egyedi megállapodások alapján közvetlen kapcsolatban állhatnak egyetemekkel, s például ösztöndíjprogramokat, kutatási projekteket finanszírozhatnak utóbbiak számára.¹¹ Másrészt adóznak, amelynek révén ugyancsak pénzt juttatnak az állami költségvetésbe, s mivel a felsőfokú képzésből származó humántőkét „használó” vállalatok jellemzőbben profitábilisabbak, a befizetett adó mértéke együtt mozoghat a foglalkoztatott diplomások számával. Harmadrészt, s ami témánk szempontjából a legfontosabb, a munkaadók közvetlenül a diplomás foglalkoztatottaknak fizetnek azok képzettségének és értékesebb humán tőkéjének a „használatáért”. A nekik fizetett bérek pedig – mint azt a 4. ábra is mutatja – jellemzően jóval nagyobbak, mint az alacsonyabb végzettségűek fizetései. S tekintve, hogy a szóban forgó munkavállalók adóznak a munkajövedelmükből (vagy akár diákhitelt törlesztenek), elmondható, hogy a munkaadók ezen a diplomás bérprémiumon keresztül veszik ki részüket leginkább – szintén utólag és közvetve – a felsőoktatás költségeinek viseléséből.¹²

4. ábra: A diplomás bérprémium mértéke a középfokú végzettségűekhez viszonyítva az OECD-országokban (2018)

Forrás: OECD (2020) nyomán. <https://doi.org/10.1787/888934162470>.

Megjegyzés: Amint az ábrán látható, a diplomás bérprémium mértéke Magyarországon kimagasló, meghaladva mind az OECD-, mind az előbbi szervezetben is tag EU-tag-államok átlagát. 2018-ban egy alapszintű diplomával több, mint másfélszeres, míg mester-szintű diplomával több, mint kétszeres fizetésre lehetett átlagosan számítani hazánkban.

A finanszírozás dinamikus elemei: ösztöndíjak, támogatások

A fentiekén túl néhány további pénzáramlás is kiemelhető a stakeholderek között, amely a 2. ábrán is szerepelt. Ezek egyike az ösztöndíj, amely az egyetemről érkezik a hallgatóhoz.¹³ Ez a juttatás alapulhat tanulmányi teljesítményen vagy szociális helyzeten, de mindenképpen hangsúlyozandó, hogy ezáltal a hallgató a humántőkájének gyarapodása mellett újabb haszonnal járó „elemet” is kap az egyetemről. Ennek forrása pedig az előzőekben tárgyaltakhoz hasonlóan terhelheti a társadalom különböző csoportjait. A tanulmányi ösztöndíj tanulmányunk költség-haszon logikájában felfogható egy olyan dinamikus ösztönzőként, amelynek célja a kompetenciaszint emelésével a későbbi foglalkoztatás során az egyéni- és a közhaszon növelése. Ábránk alapján az állami ösztöndíj mint köz költség a közösségi hasznokon keresztül térül meg, a magánhaszon pedig az adórendszeren keresztül ellentételeződhet a közösség számára. A szociális ösztöndíj tekintetében is a dinamikus hatást emeljük ki, ami az esélyegyenlőség elősegítésén, a tehetségesek szélesebb körének feltárásán keresztül a már bemutatott mechanizmusban vezet a közhaszon növekedéséhez, a magán, illetve munkaadói hasznok megadóztatásán keresztül is.

Ezen felül említést érdemelhetnek azon támogatások is, amelyek az állam irányából érkeznek az állampolgárok felé (e kategóriába akár a legkülönbözőbb közszolgáltatásokból való részesedést is besorolhatnánk, de a terjedelmi korlátok miatt itt elsősorban a monetizált támogatások tárgyalására szorítkozunk). Ezek jelentős része – noha ellenpéldák is bőven akadnak – szociális alapú, s többnyire a kedvezőtlenebb anyagi helyzetben lévő polgárokat célozza. Így, figyelembe véve, hogy a magasabb képzettségűek általában magasabb keresetekkel rendelkeznek (mint azt a 4. ábra is mutatta), s a kormányzattól való kisebb függést is a felsőoktatás közösségi hasznai között szokás említeni (Vossensteyn, 2004), valószínűsíthető, hogy a diplomások ezen támogatásokból kisebb arányban részesednek. S jöllehet, itt többszörös áttétlen érkező pénzmozgásokról, illetve jelentős általánosítással beazonosított társadalmi csoportokról beszélünk, elvi szinten megfogalmazható, hogy ezen támogatások egyfajta kompenzációként, „kárpótlásként” értelmezhetők a felsőoktatás egyéni hasznaiból nem részesülő állampolgárok számára (amelynek fedezetét részben a diplomások magasabb kereseteiből származó magasabb adóbevételek biztosíthatják). Mindazonáltal ezen relációkban a terhek és a hasznok aránya országonként és időpillanatonként eltérő, s függ többek között az adórendszertől, a szociális juttatások rendszerétől, valamint a felsőoktatás finanszírozásának a metódusától, így minden esetben külön elemzés tárgyat képezheti.

ADÓRENDSZER ÉS FELSOÓKTATÁS-FINANSZÍROZÁS

Amint az az előző fejezetből világossá vált, az adórendszer kulcsszerepet játszik abban, hogy a felsőoktatás költségei miként oszlanak meg az egyes stakeholderek között. Ennek megfelelően a következőkben a különböző adózási megoldások tehermegosztásra gyakorolt hatásait tekintjük át, összekötve ezeket a felsőoktatás-ffinanszírozás alapvető formáival.

Elsőként a munkát terhelő, személyi jövedelemadó érdemes tekinteni, amelynek rendszere alapvetően kétféle lehet: lineáris vagy progresszív¹⁴. Progresszív adózás esetén elmondható, hogy a diplomások, akik jellemzően magasabb jövedelemmel is rendelkeznek (lásd 4.

ábra), ezen magasabb keresetük után magasabb adókulccsal is adóznak. Így azokhoz képest, akik nem vettek részt a felsőoktatásban, s így – a nagy átlagok szintjén legalábbis – alacsonyabb keresettel bírnak, az előbbiek mind számszerűleg, mind a jövedelmük arányában több jövedelemadót fizetnek. Ez pedig azt jelenti, hogy a közteherviselésből, ami a felsőoktatás költségeinek fedezetéül is szolgálhat, *ceteris paribus* nagyobb arányban veszik ki a részüket. Így a jövedelem progresszív adóztatása elméleti szempontból jól illeszkedik az „állami finanszírozású” („tandíjmentes”) felsőoktatáshoz: ezen konstrukciók mentén ugyanis az állam (s rajta keresztül a közösség) átvállalja a felsőoktatásban való részvétel költségeit a hallgatótól, aki később, a munkaerőpiacra lépve a magasabb jövedelme nyomán fizetett nagyobb adótómeg révén „téríti meg” utólag és közvetve a társadalom számára azt. Így az ingyenes felsőoktatást biztosító országokban a progresszív jövedelemadó alkalmazása nem csak a fizetőképességi, hanem a haszonelv (Musgrave & Musgrave, 1993) alapján is méltányosnak tekinthető. Utóbbi szempontból kiemelve azt az aspektust, hogy az járul hozzá arányaiban is nagyobb mértékben a közös terhek viseléséhez, aki – itt kifejezetten a felsőoktatásra fókuszálva – a közszolgáltatásokból is nagyobb mértékben részesedik.¹⁵ Ezzel párhuzamosan az önköltséges felsőoktatást működtető országokban – az előbbi elvek mentén, továbbra is a felsőoktatási vonatkozást helyezve fókuszba – a lineáris jövedelemadóztatás mondható adekvátabbnak. E mögött az a normatív érv húzódhat meg, hogy ha az állam nem vállalt részt az egyén humántőke-beruházásából, annak „gyümölcséből”, a diplomás bérprémiumból se vonjon el többet adó formájában, mint a munkaerőpiac többi szereplőjétől.¹⁶

Hasonló szempontok alapján tekinthető át a fogyasztást terhelő adók kérdése is. Itt a kiindulópontot az jelenti, hogy a diplomások a magasabb jövedelmükből elviekben többet is fogyaszthatnak. Az általános közgazdasági megfontolások szerint azonban az emberek jelentős része a magasabb jövedelmet nem költi arányosan fogyasztásra. Így, ha az állam ingyenes felsőoktatást biztosít, és a korábban említett haszonelvet kívánná érvényre juttatni a fogyasztás adóztatásában, akkor annak termékcsoportonként eltérő forgalmiadó-kulcsok lehetnének az eredményei: jelesül magasabb adókulcsok a tehetősebbek által fogyasztott termékekre. Emellett azonban fontos szempontként emelhető ki az is, hogy a magasabb jövedelműek a fogyasztásra el nem költött pénzt megtakaríthatják, befektethetik, így – továbbra is a felsőoktatás finanszírozás szempontjára fókuszálva – a haszonelvű adózás alkalmazása kapcsán értelmezhető utólagos visszatérítés az előbbiek magasabb kulccsal történő adóztatása révén lenne megvalósítható.¹⁷ Magyarország esetében témánk szempontjából is releváns, hogy az alacsony egykulcsos személyi jövedelemadó mellett „szükségszerűen” – OECD viszonylatban is – magas a fogyasztás és különösen a magasabb jövedelműek által fogyasztott termékcsoportok adóterhelése.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunk a felsőoktatás-finanszírozás több fontos, részben további kutatást is igénylő aspektusára világított rá. Vizsgálatunk elméleti alapjául a felsőoktatás rendszerfinanszírozásának költség-haszon elméletét és a humántőke elméletet tekintettük, a rendszer és intézményi paradigma kontextusában. Ennek lényege, hogy valamennyi stakeholder hozzájárulásának

összefüggésben kell lennie azokkal a hasznokkal, amelyek a felsőoktatásból, illetve annak révén nyerhetők. A költség-haszon elmélet motivációs elméletnek is tekinthető, hiszen ösztönöz a felsőoktatás mint szolgáltatás közvetlen (tanulás révén történő) és közvetett (például diplomások foglalkoztatása révén történő) igénybevételére, illetve a szolgáltatásért költségek vállalására. A költség-haszon, illetve humántőke elméletek a maguk nyers formájában azonban számos problémát felvetnek. Ezek közül a társadalmi érdek szempontjából kiemelten fontos a tehetségek feltárása és gondozása, ami egyes stakeholderek (elsősorban családok) esetében költségvetési korlátokba ütközhet, illetve ütközik is. Megállapítottuk továbbá, hogy a statisztikai adatok alapján a magán és közfinanszírozás arányait, illetve technikáit tekintve jelentős eltérések tapasztalhatók az egyes országok között. Az eltérések azonban olyan mértékűek, ami ellentmondani látszik a költség-haszon elmélet alkalmazásának. A finanszírozást hosszabb időtávon vizsgálva további összefüggésekre bukkantunk, illetve a tényleges finanszírozók tekintetében is fontos megállapításokat tettünk.

A statisztikák jelenleg az egyetemek költségvetésén, azok bevételi oldalán keresztül vizsgálják a stakeholderek hozzájárulását, amit mi közvetlen finanszírozásként (tandíj, önköltség térítés, állami támogatás stb.) értelmeztünk. Hosszabb távon vizsgálva azonban a stakeholderek közötti pénzáramlásokat, nem lehet megkerülni az adórendszer bekapcsolását, ami a személyi jövedelemadó, a forgalmi típusú adók és a vállalati nyereségadó figyelembevételét egyaránt jelenti. Mindez azért is fontos, mert a közjót képviselő állam a közfinanszírozáshoz az adórendszeren keresztül „szerzi a forrásokat”. Ezért nagy a jelentősége annak, hogyan adóztatja az állam a diplomásokat és a diplomásokat alkalmazó munkaadókat, akik a felsőoktatás nyilvánvaló haszonélvezői.

A költség-haszon elmélet alapján elvárásunk az, hogy amennyiben (ahol) a közvetlen finanszírozás átlag fölötti magán-hozzájárulási arányt mutat, ott ezt az „aránytalanyságot” az adórendszer korrigálhatja alacsonyabb átlagos, illetve kevésbé progresszív, esetleg egykulcsos személyi jövedelemadóval. Így az adórendszer a költségek fedezésére szolgáló pénzek egy részét nem vonja el a diplomásoktól. Az ilyen rendszerekben a tandíjak fedezésére szolgáló diákhitel természetes, dinamikus áthidaló elem. Ezzel szemben, ahol a közvetlen finanszírozásban az állami részvétel szembetűnően magas (tandíjmentesség, „ ingyenes” felsőoktatás), ott a magán hozzájárulás a személyi jövedelem adóztatásán (magasabb átlagos adókulcs, többkulcsos, progresszív rendszer, magas marginális adókulcs) érvényesülhet. A forgalmi típusú adók ugyancsak játszhatnak hasonló szerepet az utólagos magánfinanszírozásban, illetve kompenzációban, ám az adónem indirekt jellegénél fogva az érintettek mozgásterét nagyobb a tényleges adóteher befolyásolásában. Ezen felül rávilágítottunk arra, hogy a munkaadók részvétele a felsőoktatás finanszírozásában közvetett, s elsősorban a diplomásoknak fizetett bérprémium, másodsorban az adózás révén valósul meg.

További kutatást igényel, hogy az adórendszer bekapcsolásával valósághoz közelebb képet alkossunk a felsőoktatás költségeinek stakeholderek közötti megosztásáról az egyes országokban, továbbá az egyes mechanizmusok mellékhatásairól, különös tekintettel a tehetségek minél szélesebb körű feltárására, bevonására és gondozására, ami alapvető közérdek. A magyar duális finanszírozású rendszer „láthatóan” nehezen kezelhetővé teszi a hasznokhoz közelítő költségmegosztást. A bérprémium hazai vonatkozásban magas, azonban a diplomás

bérszínvonal nemzetközi vonatkozásban alacsony, ami indokolhatja az alacsony adókulcsot az alapvetően egykulcsos rendszerben. A nemzetközi összehasonlításban magas forgalmi adókulcs ugyanakkor már a magánhaszon részbeli elvonásaként is értelmezhető.

JEGYZETEK

- ¹ Az oktatási rendszer természetesen nem csak az adott ország társadalmi alrendszerei közé van beágyazódva, hanem a nemzetközi, globalizált térbe is. Erről bővebben lásd: Golovics-Veres (2020).
- ² A tanulmány további részében az oktatási szolgáltatást nyújtó szervezetekre az egyszerűség kedvéért csak egyetemenként hivatkozunk. A „felsőoktatási intézmények” kifejezés ugyan alternatívaként szolgálhatna, amely az egyetemek mellett magába foglalja a főiskolákat is, mivel azonban az institucionalista szemlélet North (2010) nyomán élesen elkülöníti a szervezetek és az intézmények fogalmát, ezt a megnevezést zavarónak éreznénk, így eltekintünk tőle.
- ³ Bár a tandíj intézménye kapcsán általában a képzési idő alatt fizetendő formára szoktunk gondolni, a szakirodalom értekezik az utólagos vagy halasztott tandíjak, illetve hozzájárulások lehetőségéről is (lásd például Semjén, 2013), amely szintén egyfajta reflexióként értelmezhető az általunk tárgyalt, időben eltolódó költségmegosztás problematikájára.
- ⁴ Tanulmányunknak nem tárgya, de további kutatások tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy a hallgatókat tanulmányaik idején terhelő díjfizetésekhez társított motivációs (ösztönzési) várakozások megalapozottságát erősen gyengítheti, hogy a tulajdonképpeni költségviselő nem maga a hallgató, hanem a családja. Így előbbi költségvetési korlátja a Kornai-féle (1980) értemben puhának tekinthető.
- ⁵ A terhek viselésében ugyanakkor bizonyos mértékben – a közösség képviselőjében – az állam ebben az metódusban is szerepet vállalhat annak függvényében, hogy az állami diákhitel-konstrukció mennyivel bizonyul esetleg kedvezőbbnek a többi, pénzügyi alternatívához képest.
- ⁶ Bár jelen megközelítésünkben a költség-haszon elv, s ezzel összefüggésben a hatékonyság jelenti a kiindulópontot, tagadhatatlan, hogy az állami szerepvállalásnak más motivációi is lehetnek. Ezekről bővebben lásd Veres-Golovics (2012), részletesebben a méltányossági szempontról, illetve annak a költség-haszon elvvel való összefergetéséről pedig Veres (2012).
- ⁷ Ezen humántőke-beruházásnak egy speciális szempontját, az elvándorlás esetén történő megtérülés kérdését tárgyalja Golovics (2015).
- ⁸ Ezen hipotézisek tesztelése későbbi kutatás tárgya lehet.
- ⁹ A vidék, különösen pedig a falvak vonzerejének erősítéséről lásd még Veres (2018).
- ¹⁰ Az állami költségvetésbe befolyó pénzek, illetve a teljes közpénzügyi rendszer szerkezetének átfogó áttekintése természetesen meghaladná jelen tanulmány kereteit (ezekről bővebben lásd például Lentner, 2017). Ezért itt csak a felsőoktatási vonatkozású tényezőkre, illetve a felsőoktatás stakeholderei között történő jövedelemáramlásokra fókuszálunk.
- ¹¹ Az e csatornán érkező pénzmennyiség mértékének megítélése normatív szempontból természetesen vita tárgyát képezheti, de azt fontos látni, hogy ez a fajta finanszírozás mindig kétoldalú megállapodáson alapul, amelyben a profitmaximalizáló finanszírozó, azaz a vállalat számára a megtérülés jelenti a kulcskérdést.
- ¹² Ezen a ponton kell megemlíteni, hogy a globalizáció a működő tőke globális mozgása kapcsán az eltérő fejlettségű országokban a felsőoktatás költségeinek haszon alapú megosztásában erőteljes aránytalanságokat hozott létre. Az azonos termelékenység esetén érvényesített szignifikánsan eltérő bérszínvonal értelmezésünkben azt jelenti, hogy a működő tőkét mozgató vállalatok nem járulnak hozzá a hasznuk arányában a munkaerő származási országának felsőoktatási költségeihez.
- ¹³ Természetesen a hallgatók a 2. ábrán szereplő többi stakeholdertől is részesülhetnek ösztöndíjban. Ezek részletezésétől azonban terjedelmi okból kénytelenek vagyunk eltekinteni.
- ¹⁴ A harmadik típus, a regresszív adózás tárgyalásától a terjedelmi korlátok, valamint a relevanciájának hiányában eltekintünk.

- ¹⁵ Külön említést érdemelhet azon eset, ahol a progresszív jövedelemadóztatás mellett a felsőoktatás finanszírozása duális rendszerben történik. Itt ugyanis az önköltséges képzésben részt vevők a diplomás bérprémiumuk magasabb kulccsal történő adóztatása révén kvázi „kétszer fizetnek” a képzésért. E konstrukcióban ezért a költség-haszon megközelítés alapján akár valamilyen adókedvezmény biztosítása is megfontolandó lehet az önköltségen diplomát szerzett polgárok számára.
- ¹⁶ Ebben a konstrukcióban, mint arra korábban is utaltunk már, a felsőfokú tanulmányok finanszírozása piaci, vagy kvázi-piaci úton biztosítható, hitel vagy diákhitel formájában. Fontos azonban látni, hogy az utólagos visszatérítés – az állami finanszírozás és progresszív adóztatás konstrukciójához hasonlóan – itt is megtörténik, azzal a különbséggel, hogy a diplomás bérprémiumból az állampolgár nem több adót, hanem (diák)hitel-törlesztést fizet.
- ¹⁷ Az itt tárgyaltakon túl az adórendszer további, direkteleb csatornákon is alkalmas lehet a haszonelv érvényesítésére a felsőoktatás költségeinek viselése tekintetében. Ilyen megoldás lehet a Vossensteyn (2004) által is említett diplomás adó (graduate tax) is, amelynek tárgyalása külön tanulmány tárgyát képezhetné. Az adóról áttekintést ad Dietsch (2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barr, Nicholas (2004): Higher Education Funding. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 20, No. 2, 264-283.
- Becker, Gary S. (1962): Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5, 9-49.
- Creedy, John – Francois, Patrick (1992): Higher Education and Progressive Taxation: Equity, Efficiency and Majority Voting. *Journal of Economic Studies*, Vol. 19, No. 4, 17-30.
- Dietsch, Peter (2006): Financing higher education: the case for a graduate tax. *The Ethics Forum*, Vol. 1, No. 1, 88-102.
- Golovics József (2015): A hallgatói szerződések közgazdaságtana. *Sugo Szemle*, Vol 2, No. 1, 104-111.
- Golovics József – Veres Pál (2020): Felsőoktatás és globalizáció. Egy tranzakciós költség-alapú megközelítés. *Polgári Szemle*, Vol. 16, No. 4-6, 186-199.
- Kornai János (1980): *A hiány* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács Gergely (2006): A felsőoktatási intézmények finanszírozási modelljei. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 53, No. 10, 919-938.
- Lentner Csaba (2017): *Közpénzügyi menedzsment*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Musgrave, Richard A. – Musgrave, Peggy B. (1993): Az egyenlő teherviselés (az adózási méltányosság) megközelítési módjai. *Szociálpolitikai Értetű*, No. 1-2, 32-56.
- Németh András Olivér (2012): Felsőoktatás-financezírozás Kelet-Közép-Európában. In: Temesi József (szerk.): *Felsőoktatás-financezírozás. Nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet*. Aula Kiadó, Budapest, 67-102.
- North, Douglass C. (2010). *Intézmények, intézményi változás és gazdaság teljesítmény*. Helikon Kiadó, Budapest.
- OECD (2020): *Education at a Glance 2020: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/69096873-en>.
- Schindler, Dirk (2011): Tuition Fees and the Dual Income Tax: The Optimality of the Nordic Income Tax System Reconsidered. *German Economic Review*, Vol. 12, No. 1, 59-84.
- Sebők Marianna (2016): *Munkaerő-piaci mobilitás Magyarországon*. Edge 2000 Kiadó, Budapest.
- Semjén András (2013): *Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- Temesi József (2012, szerk.): *Felsőoktatás-financezírozás. Nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet*. Aula Kiadó, Budapest.
- Veres Pál (2012): A költség-haszon elv értelmezhetősége a hazai felsőoktatás financezírozásában. *Polgári Szemle*, Vol. 8, No. 1-2, 100-122.
- Veres Pál (2018): A magyar falu múltja és jövője a részt vevő megfigyelő szemével. *Polgári Szemle*, Vol. 14, No. 4-6, 213-225.
- Veres Pál – Golovics József (2012): Az állam felsőoktatási szerepvállalása. *Ezredék*, Vol. 22, No. 5, 99-119.
- Vossensteyn, Hans (2004): Fiscal Stress: Worldwide Trends in Higher Education Finance. *Journal of Student Financial Aid*, Vol. 34, No. 1, 39-55.

Bencző László – Tóth Tamás – Baranyai Gergő

Zöldebb út a jövőbe

Path for a Greener Future

Összefoglalás

A tanulmány alapjául egy 5 hónapos előkészítés és felmérés szolgál, amelyet alapvetően 3 hazai kórházban végeztünk. Az intézményrendszeren belül a vezetők által kijelölt épületek energetikai felmérése készült el. Mindhárom kórház esetében a cél egy olyan döntést megalapozó anyag megalkotása, amely révén hitelesen, adatokkal alátámasztva kimutatható, hogy az üzemeltetési költségek, megközelítőleg mindhárom kórház esetében az egytizedére leszoríthatók a tanulmányban bemutatott innovatív energetikai módszerek által. Az épületek a tanulmányban ismertetett felújítás után rendelkeznek majd hűtéssel is, valamint a károsanyag kibocsátás csökkentésével a széndioxid kvóta jóvoltából bevételhez is juthatnak. Jelen tanulmányban a konkrét példán és számításokon keresztül kívánjuk bemutatni azt is, hogy hogyan valósítható meg a cikkben szereplő kórházépületek mellett a Milton Friedman Egyetem épületenergetikai korszerűsítése. Kimutatjuk a bekerülési és a várható megtakarításon alapuló megtérülést a vizsgált épületek esetében. A tanulmány eredményeként, a kórházakhoz hasonlóan, a Milton Friedman Egyetem működési költsége és károsanyag kibocsátása akár a tizedére is csökkenhet a zárthurkú talajszondás rendszerrel.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O33, O12, R11

Kulcsszavak: üzemeltetési költségcsökkentés, energiamegtakarítás, energiahatékonyság, megújuló energia, épületenergetika

BENCZŐ LÁSZLÓ, PhD hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola (lbenczo@deltech.hu), PROF. DR. TÓTH TAMÁS, egyetemi tanár, Kodolányi János Egyetem, Egyetemi tanár, Tanszékvezető, Gazdálkodási és Menedzsment Tanszék, Fenntartható Gazdaság Intézet (toth.tamas.argi@gmail.com), BARANYAI GERGŐ, PhD hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola (gergobaranyai91@gmail.com).

Summary

The study is based on a five-month-long preparation and assessment, which was essentially performed in three hospitals in Hungary. The energy survey of their buildings assigned by the managers was completed within the institutions. For all three hospitals, the aim was to create a material which may serve as a basis for decision-making and which is suitable for demonstrating – supported by verifiable data – that the operating costs of all three hospitals can be reduced to approximately one-tenth of the original costs by using the innovative energy practices presented in the study. After the renovations described in the study, the buildings will be equipped with cooling as well, and can also get some income through carbon-dioxide quotas by reducing pollutant emissions. In this study, we intend to demonstrate through concrete examples and calculations how to implement the energy modernization of Milton Friedman's University, in addition to the hospital buildings presented in the article. We also demonstrate the costs and the expected rate of return for the studied buildings. The study shows that – like the hospitals – the operating costs and the pollutant emissions of Milton Friedman's University may be reduced to one-tenth of the original ones by using the closed-loop probe system.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O33, O12, R11

Keywords: reduction of operating costs, energy savings, energy efficiency, renewables, energy management of buildings

BEVEZETÉS

Az Európai Unió 20% energiamegtakarítás elérését tűzte ki célul 2020-ig. Az építőipari beruházások mérete a gazdasági növekedéssel párhuzamos. Az egyre nagyobb volumenek azonban az energiafogyasztás növekedésével is járhatnak, amennyiben hiányoznak azok az intézkedések, amelyek az energiahatékonyság növelését szolgálják. Az Európai Unió energiatartózkodásának és az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának mérséklését az épületek energiafogyasztásának csökkentésére és a megújulóforrásból származó energiafelhasználás arányának növelésére vonatkozó intézkedések biztosítják.

A NÉES 2030-ra 111 PJ/év primerenergia megtakarítás elérését tűzi ki célul. Az energiahatékonyság terén a közszférának élen kell járnia és példát kell mutatnia. Éppen ezért különösen nagy figyelmet kell fordítani a jogszabályban előírt kötelezettségek teljesítésére és az energiahatékonyság növelésére vonatkozó követelmények érvényesítésére a középületek esetében is. Mindez hozzájárul a nemzeti stratégiai dokumentumok által tartalmazott követelmények teljesüléséhez, amely egyet jelent az uniós célkitűzések megvalósulásával (ÁSZ, 2018).

Hazánk aktuális energiapolitikáját a Nemzeti Energetikai Cselekvési Terv az ország helyzete és lehetőségei alapján mutatják be. A NEHCsT által meghatározott legfontosabb energetikai cél az ellátásbiztonság fenntartása, tekintve, hogy „hazánk földrajzi adottságaiból és a hagyományos energiahordozók versenyképesen kitermelhető készleteinek hiányából fakadóan” folytonos energiahordozó importra kényszerül, ezért ebben a tekintet-

ben veszélyeztetett, és a környező országoknak kitett helyzetben van (Horváth, 2019).

„A Kormány energiastratégiai célja Magyarország mindenkor biztonságos energiaellátásának garantálása a gazdaság versenyképességének, a környezeti fenntarthatóságnak és a fogyasztók teherbíró-képességének a figyelembevételével úgy, hogy közben elindulhassunk egy energetikai struktúraváltás irányába is. A jövő útja, hogy az energiahatékonysági intézkedések hatására csökkenő energiafogyasztást új, innovatív technológiák alkalmazásával biztosítsuk és célzott szemléletformálással karbon-tudatossá tegyük a társadalmi szereplőket. Az energiatakarékosság elterjesztésében és az ökoszisztémák környezeti terhelésének csökkentésében is jelentős szerepet játszik a szemléletformálás, a társadalom legszélesebb körét – az iskolai oktatáson keresztül a felnőttképzésekig – kell környezettudatos fogyasztóvá tenni.” – írja a III. NEHCsT.

A HAZAI KÖZÉPÜLETÁLLOMÁNY ENERGETIKAI ÁLLAPOTA

A KSH adatai szerint az ország lakásállománya legalább 4,4 millió számosságú. Az állomány közel 80%-a nem felel meg a korszerű funkcionális műszaki, illetve hőtechnikai követelményeknek (itt a 2006-tól érvényes energetikai követelményekre kell gondolni). Ez az arány a középületek esetén is hasonló. Hazánkban a lakossági energiafelhasználás 1 m² lakás alapterületre jutó értéke 247 kWh/m², amellyel a 220 kWh/m²-es európai átlag felett vagyunk (Horváth, 2019).

A NÉeS épület vizsgálata megállapította, hogy különösen az 1946 és 1980 között épült épületek energiahatékonysága gyenge, és a legtöbb energiát a szabadon álló házak fogyasztják (Horváth, 2019).

Az utóbbi 20 évben az EU-ban egyre nagyobb figyelmet kapott az energiabiztonság elérésére való törekvés, amely eredményeként 2010-ben az Európai Unió elfogadta az Európa 2020 stratégiát. A stratégia célja a versenyképesebb Európa megteremtése volt 2020-ig, amely tudáson és innováción alapul, a növekedési irányok pedig a fenntarthatóságot tekintették elsődleges szempontnak. A következőkben Magyarország épületállományát tekintjük át energetikai szempontból.

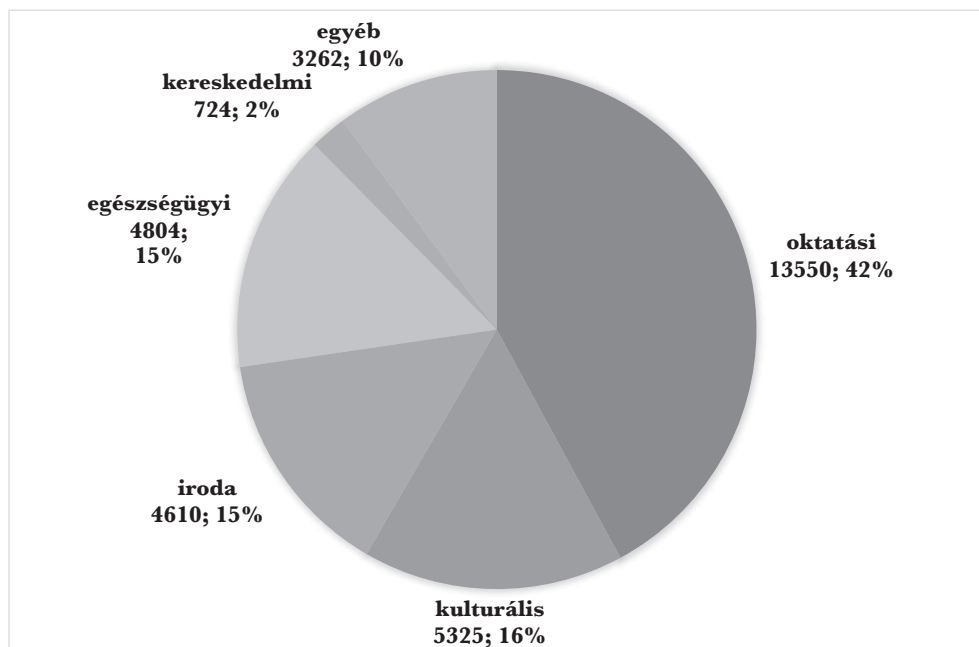
A HAZAI OKTATÁSI ÉPÜLETÁLLOMÁNY ÁLLAPOTA

Hazánk oktatási épületeinek jelentős részét jellemzően az előző évszázad második felében épített létesítményei adják. Az épületállomány energetikai fejlesztése jelentős kihívást jelent, tekintettel arra, hogy nem csak a társadalom által az épületek felé támasztott igények változtak, de az Európai Unió energetikai direktívák által meghatározott eredmények elérésében az oktatási épületek fejlesztése jelentős szerepet játszik, hiszen középületeink között az oktatási épületek vannak jelen a legnagyobb számban (a hazai középület-állomány megoszlását típusok szerint az 1. ábra mutatja be). Ha regionális perspektívából tekintjük az oktatási épületállomány általános állapotát, elmondhatjuk, hogy a hazai régiók gazdasági, demográfiai és egyéb sajátosságaitól függően változatos képet mutat. Ennek értelmében az általános statisztikai módszerek – ebben az esetben – nem alkalmasak arra, hogy átfogó és pontos következteté-

seket vonjunk le az épületállomány állapotával kapcsolatban, a fejlesztések pontos irányainak és mértékének meghatározása céljából (Kovács et. al., 2019).

A NÉeS stratégiai célként megfogalmazza: „A kormányzati és önkormányzati kiadások között a középületek fenntartása jelentős tétel. A középületek energiahatékony felújítása tartós költségcsökkenést jelent az állami és önkormányzati szektorban, amely javítja a költségvetés pozícióját”. Mindez azzal összefüggésben fogalmazódott meg, hogy a 2020-ra elérendő 40 PJ épületek korszerűsítéséből származó energiamegtakarításból csupán 1,6 PJ (4%) kapcsolódik a középület állomány felújításához. Azonban az uniós épületállomány alapterületének 12%-át teszik ki a közhasználatú épületek, és a GDP 17%-át fordítja az Unió közkiadásokra (NÉeS, 2015).

1. ábra: A hazai középületállomány megoszlása

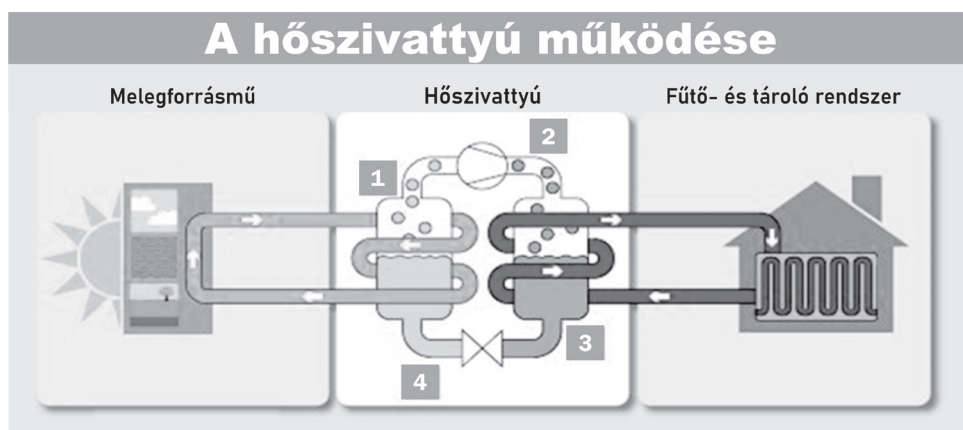
Forrás: Horváth, 2019

Az utóbbi évtizedekben felerősödtek az energiahatékonysághoz kapcsolódó kutatások, melyek folyamatosan hangsúlyozzák a kérdéskör vizsgálatának a fontosságát (Menyhárt, 1978; Macskásy – Bánhidi, 1985; Bánhidi – Kajtár, 2000; Zöld, 1999 és 2000; Balogh 2010; Boda, 2001). A kapcsolódó jogszabályi környezet fontos eleme a villamos energiáról szóló 2007. évi LXXXVI törvény, valamint a 57/2013. (II. 27.) Korm. rendelet a telepengedély, illetve a telep létesítésének bejelentése alapján gyakorolható egyes termelő és egyes szolgáltató tevékenységekről, valamint a telepengedélyezés rendjéről és a bejelentés szabályairól tartalmazza a vonatkozó feltételrendszert.

ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

A tanulmány készítése során a vizsgálatok elvégzése előtt áttekintettük az EU-s és az azzal összhangban lévő nemzeti energiahatékonysági stratégiákat, célkitűzéseket. Szakirodalmi forrásokon keresztül utána néztünk a hazai középület-állomány állapotának, különös tekintettel az oktatási épületekre, hiszen a tanulmány egyik legfőbb outputja a Milton Friedmann Egyetem épületegyüttesének energetikai korszerűsítésére tett javaslat. A megvalósíthatósági tanulmány elkészítéséhez alaposan áttanulmányoztuk a nélkülözhetetlen műszaki alapidokumentumokat, mint az épületenergetikai tanúsítványt a jelenlegi állapotra, az épületenergetikai tanúsítványt a tervezett állapotra, hő- és páratechnikai számításokat a jelenlegi és a tervezett állapotra, hőszükséglet számítását a jelenlegi és a tervezett állapotra, épületgépész kiviteli tervdokumentációt (tervekkel és műszaki leírással), a beépített berendezések katalógusait és adatlapjait, az előző 3 év villamosenergia- és gázfogyasztás adatait. Az operatív vizsgálat a termodinamika elvén működő hőszivattyúk jóságfok vizsgálatán alapult összevetve az éves energia számlákkal (Internet-1; Internet-2; Internet-3)

2. ábra: A hőszivattyú működési elve

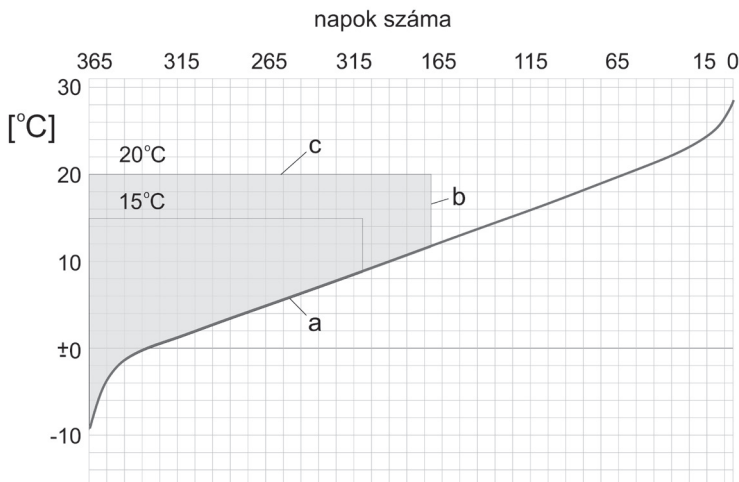
Forrás: Saját szerkesztés, 2020

A hőszivattyú alapelve a Carnot körfolyamat, amit a 2. számú ábrán kívánunk szemléltetni, ami egyben a termodinamika 2. főtétele, amely során hőenergiát nyerünk ki egy alacsonyabb hőmérsékletű közegből és azt egy magasabb hőmérsékleten hasznosítjuk. Ahhoz, hogy „megemeljük” a hőmérsékletet, energiát kell befektetnünk, aminek a mértéke a kinyert hőenergia mértéke alatt marad a teljes körfolyamat során. Az arány a hasznosított hőenergia és a befektetett energia között az úgynevezett jóságfok vagy energetikai hatásfok (COP Coefficient of Performance).

A JAVASOLT ENERGETIKAI KORSZERŰSÍTÉSEK VÁRHATÓ EREDMÉNYEI KÓRHÁZÉPÜLETEK ESETÉBEN

Az adatok rendszerezése során éves 4°C fok átlaghőmérséklettel, fűtési időnyben 210 nap fűtési igénnyel, 150 olyan nappal, amely során nincs fűtés igény, 60-70 nap hűtési igénnyel számoltunk. Az adatokat a 3. ábra szemléleti.

3. ábra: A fűtési, és hűtési igény a hőmérséklet ismeretében

Forrás: Saját szerkesztés, 2020

Az 1. számú táblázat a jelen állapot adatait, illetve a tervezett felújítás által előidézett állapot adatait mutatja be. Az „A” állapot felújítás előtti állapotot, a jelenlegi energia igényt és károsanyag-kibocsátást, valamint az éves üzemeltetési költséget jelöli. A „B” állapot a kondenzációs kazánnal történő felújítás esetén keletkező megtakarításra utal. A „C” és „D” állapot a zárthurkú talajszondás megoldást mutatja be, ahol a tervezettnél megfelelően az üzemeltetési költség az „A” állapothoz képest megközelítőleg az egytizede. Kórházak esetében bizonyos kezelőterekben elengedhetetlen a steril tér és a folyamatos légcserre biztosítása, ami ugyancsak energiaforrás lehet egész hőszivattyúnak.

A középületek alap kitétségi tényezője a szabályozatlan, és az esetek többségében túlzott energiavételezés. Ez egész egyszerűen a rendkívül korszerűtlen infrastruktúrának köszönhető. Energetikai szempontból a regionális tényező nem sorolható a kitétség kategóriába, mivel a Kárpát-medencében a geotermikus grádiens szinte egyformán kedvező.

1. táblázat: Az üzemeltetési költség mértéke a tervezett beruházás függvényében

Állapot	Meglévő (A)	Tervezett ka- zán (B)	Tervezett hőszivattyú szellőzés nélkül (C)	Tervezett hőszivattyú szellőzéssel (D)
Kórház 1				
Eprim	4.973,8 MWh/ év	916,72 MWh/év	399,79 MWh/év	454,77 MWh/év
CO ₂	897,34 tonna/év	184,49 tonna/év	64,93 tonna/év	71,89 tonna/év
Üzemeltetési költség	51.083.200 Ft+Áfa/év	11.946.100 Ft+Áfa/év	5.798.340 Ft+Áfa/év	6.583.400 Ft+Áfa/év
Várható megtérülés		6,4 év	7,5 év	10,4 év
Kórház 2				
Eprim	5.796 MWh/év	1.069,37 MWh/év	466,69 MWh/év	530,93 MWh/év
CO ₂	1.001,00 tonna/év	205,96 tonna/év	72,52 tonna/év	80,57 tonna/év
Üzemeltetési költség	57.632.100 Ft+Áfa/év	13.497.000 Ft+Áfa/év	6.551.900 Ft+Áfa/év	7.445.300 Ft+Áfa/év
Várható megtérülés		7,2 év	7,8 év	11 év
Kórház 3				
Eprim	9.828 MWh/év	1.813,28 MWh/év	791,82 MWh/év	899,79 MWh/év
CO ₂	1.786,76 tonna/év	367,64 tonna/év	129,45 tonna/év	143,83 tonna/év
Üzemeltetési költség	98.566.300 Ft+Áfa/év	23.137.630 Ft+Áfa/év	11.231.860 Ft+Áfa/év	12.763.480 Ft+Áfa/év
Várható megtérülés		9 év	10 év	12,6 év

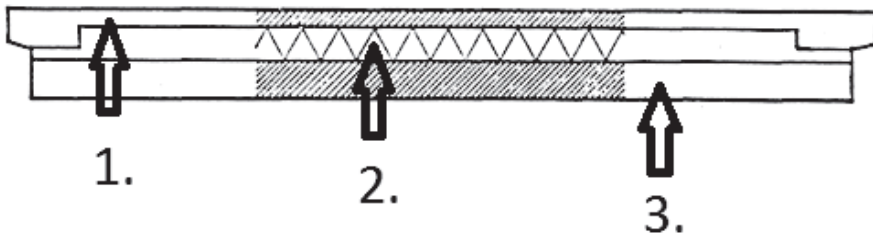
Forrás: Saját kutatás alapján saját szerkesztés, 2020

A MILTON FRIEDMAN EGYETEM ÉPÜLETEINEK ÁLTALÁNOS ISMERTETÉSE

A létesítmény épületegyüttese 1970-ben készült el, amely alapvetően három épülecsoportból áll. Összekapcsolt jellege miatt hőellátása rendkívül bonyolult és gazdaságtalan. A két kazántelephez kapcsolt épületek összes egyidejű névleges hőigénye 794,2 kW, a 85%-on számított összes névleges hőterhelés 774 kW.

A II. világháború után a Szovjetunióból származó panelépítési technológia, – ami időről időre a kor kihívásainak megfelelően változott, – meghatározó szerepet töltött be a kelet-európai városok, így Magyarország városképi és építészeti kialakításában. Az Egyetem energetikailag legfontosabb és részletesebben vizsgálendő eleme a homlokzati panel, ami nem szigetelt. Az energetikai szabályozás szigorítása, valamint az idővel romló szerkezeti állapotok miatt nincs lehetőség a panelépületek karbantartására. A felújítás során a 4. ábra szerinti szigetelés korszerűsítésre van szükség, hogy energetikailag megfeleljenek a kor, hazánk és az EU jogszabályi követelményeinek.

4. ábra: Panel elemek közötti szigetelés ábrázolása

Forrás: Saját szerkesztés, 2020

Az idők folyamán a panel maghőszigetelései is előregednek, így veszítenek hőszigetelő képességükből. A homlokzati falak újszerű állapotukban sem voltak túl jó hőszigetelő képességűek, mára pedig az idő csak rontott a helyzeten. A vasbeton elemek gyártása során a betonöntésből adódóan nedvesség hatásának volt kitéve a közbenső hőszigetelő anyag. A növekvő igények, a tömegtermelés és a szoros határidők betartása miatt előfordult, hogy a betonszerkezet teljes kiszáradása előtt beépítették a hőszigetelő elemeket, így azokat kitéték a nedvesség hatásának. A korai hőszigetelések, melyeket használtak (főként a kőzetgyapot), érzékenyek a nedvességre, így hőszigetelő képességük jelentősen csökkent. Ezen felül a hőkezelések, és a vasbeton kéreg nyomása is igénybe vette a hőszigetelést, mely idővel összetöredezett, szigetelőképesége tovább romlott. A 60-as években jellemző kőzetgyapot szigetelés, mint utólag kiderült hajlamos a roskadásra, ezért sok esetben a hőszigetelés a paneltáblákban összetömörödött, egyes esetekben olyannyira, hogy azt mondhatjuk, a hőszigetelés „eltűnt”. Ezt a jelenséget tovább fokozhatta a beszivárgó víz, amely erősen lerontotta a kőzetgyapot hőszigetelő képességét. Ha ismerjük, hogy az épület melyik időszakban, milyen technológiával épült, milyenek a csatlakozások, jó közelítéssel megbecsülhetjük a falszerkezet reális

hőátbocsátási tényezőjét. Ez történt a kutatási folyamat során is az egyetem esetében. Összességében elmondható, hogy 3-4-szer magasabb a valós hőátbocsátási tényező az elméleti rétegrendi értékekhez képest.

RÉSZLETES FELMÉRÉS A MILTON FRIEDMAN EGYETEMEN

Hasonlóan a kórházakéhoz, az előtanulmányok, kutatások a Milton Friedman Egyetem épületeinek részletes felmérésére is kiterjedt. A házgári technológiával készült épületek adatainak feldolgozása során elemzésre kerültek a fűtési fogyasztási adatok, és ahol történt korszerűsítés, azokban az esetekben a felújítás előtti és utáni állapotok összehasonlítása. Egy közel 5400 m²-es épületegyüttes, mint a Milton Friedman Egyetem rekonstrukciója rendkívül költséges vállalkozás. Valószínűsíthető, hogy fenntartó, támogatás vagy pályázati forrás nélkül, – mint ahogy az számos felújított közintézmény esetében sem volt másként, – nem tudná a beruházást megvalósítani. A felújítások elodázása viszont évről-évre nagyobb költséget jelent. Gondoljunk itt a folyamatos karbantartási munkákra, a kihulló paneltömítések javítására, ezzel a fenntartási költségek növekedésére, a növekvő hűtési igényre, és nem utolsósorban az import energiahordozók miatti kitérítésre, ami növelheti a fűtés- és hűtési költségeket. Ezen felül környezetvédelmi szempontból sem kedvező az intézmény egészére nézve az energiapazarló épületek fenntartása. A felmérés időpontjában a Milton Friedman Egyetem nyílászáróinak a 2013. április 4-én készült energetikai tanúsítvány szerint a hőátbocsátási tényezői 1.60W/m²K, amik a megengedett értékek. A közintézmények energetikai felmérése jogszabályi kötelezettség, bármilyen korszerűsítés, beruházás, pályázat megkezdése előtt, mivel így igazolható a pályázató felé a befektetés és a megtérülés korrelációja. A Milton Friedman Egyetem vezetési egységeiben nincs háztartási melegvíz, csak hidegvíz. A javasolt rendszer egyazon időben tud fűteni vagy hűteni, és közben háztartási melegvizet előállítani.

Panelépületek felújítása

Elsődleges fontosságú a homlokzat utólagos hőszigetelése, amely nagymértékben képes csökkenteni az épület hőveszteségét, eltakarva a hőhidakat. Az utólagos hőszigeteléshez általában polisztirolhab, poliuretán, ásványgyapot táblákat, lapokat használnak, 15-18 cm vastagságban. Javasolt a homlokzati szigetelésen felül a függőlegesen elhelyezhető napelemek alkalmazása a déli és a nyugati homlokzatokon. A felújítás által csökken a falakon a hőveszteség, a hőhídhidak, valamint a páralecsapódás, penészesedés kockázata. A panelhézagok, és az általuk keletkezett kellemetlenségek, valamint a folyamatos karbantartási munkák megszűnnek. A szürke homlokzatot egy jóval esztétikusabb látvány váltja fel. A hőszigetelés és a nem-szivárgás megvédi a panelszerkezetet a további állagromlástól.

Fűtőkorszerűsítés

A korszerűsítés során a belső felújítási munkákat figyelembe véve az első megoldandó probléma a helységek, termek, előadók számára a külön hőmérséklet-szabályzás. A másik

sarkalatos pont, hogy a komfort biztosítva legyen minden dolgozó, tanuló számára egyenlő mértékben. Ez a munkafolyamat párhuzamosan folyhat az egyetem területéhez tartozó külső helyszíneken. Az új fűtési és hűtési rendszer működését gazdaságossá kell tenni, ki kell szűrni a veszteségeket, a beszabályozást precízen el kell végezni.

Az egyéni szabályozás biztosításához termosztatikus szelepek beépítése javasolt. Ez az egyszerű manuális szelepektől annyiban tér el, hogy a beállított értéktől függően a környezeti hőmérséklet alapján szabályozza a hőleadó felületekben (ebben az esetben már a fűtő-hűtő panelek is a helyükön vannak) keringtetett vízmennyiséget. Egy bizonyos értéket beállítva közel állandó hőmérséklet tartható a változó külső viszonyoktól függetlenül.

A JELENLEGI RENDSZER BEMUTATÁSA

Az épületek meglévő kazánokkal és radiátorokkal, a szekunder oldali további csatlakozási lehetőségekkel vannak ellátva. A teljes szekunder oldal a jelenlegi állapotában nem megfelelő hűtési feladatok ellátására, ezért módosításra, felújításra szorul a tervezett állapothoz igazítva. Javaslatunk a zárthurkú talajszondás víz-víz hőszivattyús megújuló energiaforrást használó rendszer kiépítése. Az épületekben a fűtési rendszer gázüzemű hagyományos kazánokat és lapradiátorokat tartalmaz, amelyek állapota megfelelő. Használati melegvíz ellátás az épületekben nincs vagy csak részben megoldott. Az egész épületegyüttesre kiterjedő hűtési rendszerre nincs kiépítve. Légtechnikai rendszer csak részben van kiépítve az épületekben.

Tanulmányunkkal az egyetem vezetőségének és a fenntartónak azt a döntését kívánjuk elősegíteni, hogy érdemes pályázni, mind az épületszerkezetét, és mind a fűtési rendszert illetően, megújuló energiaforrással kombinálva. A legnagyobb megtakarítás azon épületrészen realizálható, melyek szerkezetein, külső hőleadó felületein nagy a veszteség. Az épületek melléklet szerinti energetikai minőségtanúsítványa rendelkezésre áll, amiből megállapítható, hogy valamennyi épületrész esetén a fajlagos hőveszteségtényező, az összesített energetikai mutató, a szerkezetek hőátbocsátási tényezői, valamint a hőtermelő berendezések hatékonyságai jelentős mértékben meghaladják a szabvány és a rendelet szerinti követelmény értékeket.

A meglévő kazánok mellé új hőtermelő rendszer kialakítására 6 darab 66Kw-os, korszerű víz-víz hőszivattyúk beépítését javasoljuk. Az új berendezéseket az épületegyüttes jelenlegi gépészeti helyiségében el lehet elhelyezni a meglévő gázkazánok mellé. Az épületek fűtési hőszükségeit, valamint az éves fűtési primerenergia felhasználásokat az MSZ-04-140-2:1991, a 7/2006. (V.24.) TNM rendelet, illetve a 40/2010. (VIII.13.) BM rendelet alapján számítottuk ki.

A beruházás céljának, indokoltságának bemutatása

Hasonlóan a kórházi tanulmányokhoz a 2. táblázatban összegezzük a tanulmány céljait az intézmény vezetése és a fenntartók felé a beruházást ösztönző döntés előkészítéséhez. Kihangsúlyozva, hogyan lehet hosszútávon csökkenteni, optimalizálni az intézmény egészének fűtési és hűtési energiafelhasználását, oly módon, hogy esetleges későbbi egyéb korszerűsítések (pl. szakaszos használat) ne rontsa a tervezett rendszer hatékonyságát. A 2. számú táblázat szem-

lélteti a háromfázisú beruházás költségeit, illetve összeveti a jelenlegi üzemeltetési költségeket a fejlesztés után várható üzemeltetési költségekkel. Fenntartható módon kell biztosítani az épületek megbízható, gazdaságos fűtését és hűtését a karbantartási költségek csökkentésével. Fontos és elérendő cél a CO₂ kibocsátás jelentős csökkentése, megcélzandó és elérhető a zero emisszió is, valamint a napjainkban egyre kockázatosabb gázenergia függőség kivédése.

2. táblázat: Beruházási költség, és üzemeltetési költségösszesítő és megtérülés

Beruházási költség és üzemeltetési költség összesítő áttekintő táblázat							
				JELENLEGI ÁLLAPOT		TERVEZETT ÁLLAPOT (megújuló nélkül)	TERVEZETT ÁLLAPOT
Beruházás jellege	Várható élettartam	Beruházási költség Nettó Ft	Beruházási költség Bruttó Ft	Tényleges üzemeltetési költség bázisév 2017 [Ft]	Számított üzemeltetési költség [Ft]	Számított üzemeltetési költség [Ft]	Számított üzemeltetési költség [Ft]
0.		248 410	315 841	17 111 504	28 501 476	-	-
I.	30	556	406	-	-		-
			104 775				
II.	25	82 500 000	000	-	-	-	-
		134 362	170 640				
III.	30	330	159	-	-	-	-
		465 272	590 896				
		886	565			19 750 564	
							12 448 064

Megtérülési idő összesítő áttekintő táblázat			
		Megtérülési idő (TISZTA)	Megtérülési idő (MARADVÁNYÉRTÉKKEL)
I.+II.+III.	34,2 év		
		20 év	23,49
		16 év	18,79
		10 év	11,74
		Maradványérték	
		185 061 012 Ft	
		266 228 153 Ft	
		387 978 795 Ft	

Forrás: Saját kutatás alapján saját szerkesztés, 2020

BERLINI KITEKINTÉS

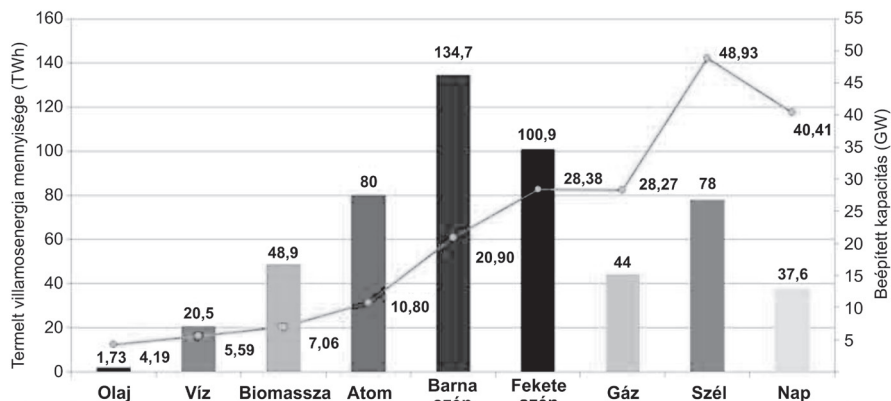
A szigeteléssel, főleg poliuretán habbal ellátott gépekbe, javarészt hűtőszekrényekbe, már a tervezés során beépült a „természetes” obszolítás. A mérnökök a tervezőasztalon eleve betervezik egy használati tárgy élettartamát, hogy az a garanciaidő elteltével használhatatlanná váljon. Ez a „dobd el és vegyél másikat” effektus, ami egyfajta mozgatója a fogyasztói társadalomnak. Ennek értelmében a folyamatos „alapanyag utánpótlás” megoldott a fűtő-hűtő panelhez szerte az EU-ban.

A hűtőszekrényből származó használt poliuretán újrahasznosítás nélkül környezeti kárt és problémát okoz. Ha csak az Európai Uniót vesszük alapul, Dél-Dobrudzsától a Hebridákig ez a megoldatlan feladat mindenhol jelen van. Az említett területen szinte mindenki ugyanott vásárolja meg a használati eszközeit, valamint ugyanúgy 6-8 év után cseréli. A háztartási gépek szinte minden alkatrészét újra tudják hasznosítani, kivéve a szigetelőanyagként használt

poliuretán habot. Ebből a senkinek nem kellő, minden szinten környezeti kárt okozó anyagból kívánjuk a véleményünk szerint kialakítható kaszkád rendszert alátámasztani és az egyetem korszerűsítését követően kiterjeszteni ezt az érdeklődők felé. Kereskedelmi forgalomban neves hazai és külföldi gyártók hasonló termékei megtalálhatók, viszont, ahogy a leírtakból kiténik a használt poliuretán hab 10.000 tonnákban keletkezik minden évben az EU területén, amit jelenleg senki nem hasznosít anyagában újra. Jó esetben étetőbe, rosszabb esetben a föld alá kerül, lerakókba.

Éghajlati adottságoktól, építészeti, energetikai megoldásoktól függetlenül az említett panel szinte mindenhol alkalmazható lenne viszonylag alacsony beruházási költség mellett, hiszen nem igényel nagy átalakítást semmilyen épület mennyezetén. A hőleadó felület bármilyen energiaforrással összekapcsolható, mivel egy korszerű hőszivattyú $10\text{Co}\Delta t$ -n tökéletesen működik. A távhővel ellátott panellakásokba, a közintézményekbe soha nem kellene 30 Celsius-foknál magasabb hőmérsékletű előremenő melegvizet eljuttatni (sok esetben ez az előremenő folyadék 100 Celsius-fok felett van, és amire eléri a célállomást újra kell melegíteni, mert akkora a hőveszteség). A globális felmelegedés következtében a nyári hónapokban már Svédország déli részén is hűteni kell, amit 2016 és 2017 nyarán személyesen is tapasztaltunk. Valószínűsíthető, hogy sokunknak vannak élményei, milyen egy verőfényes júliusi délután egy nyugati fekvésű 8. emeleten lévő szigeteletlen panellakásban. Az általunk javasolt megoldással ez a probléma megszüntethető lenne. Hazánkban közel 800.000 panellakás van, ennek fele Budapesten. Kutatásaink során Berlinben ezt meghaladó panellakás számmal talákoztunk, de említhetnénk a volt NDK területéről számos más nagyvárost, hasonló számadatokkal. Ez a kutatási eredmény is alátámasztja az elgondolásunk létjogosultságát.

5. ábra: A németországi erőművi kapacitások és a villamosenergia-termelés, 2018

Forrás: Fraunhofer ISE, Internet-4.

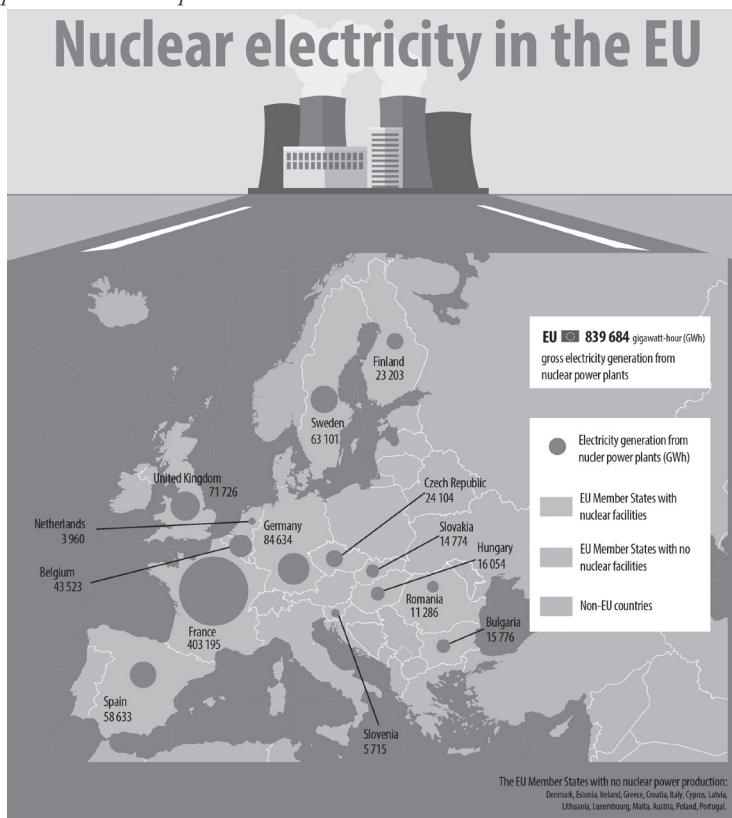
Kutatási eredményeink, valamint a vázolt kaszkád rendszer véleményünk szerint adaptálható Németországban is, viszont a valóság és az érdekek teljesen ellentétes folyamatokat

mutatnak. Nevezetesen a Németországi Erkelenzhez tartozó Immerath éppen azon a területen fekszik, ahol az RWE Power külszíni fejtésű barnaszénbányát alakított ki. Az apró falu kiürítését 2006-ban kezdték meg és már be is fejeződött. A német köztvévé regionális központja (WDR) folyamatosan közvetítette Immerath történetét a kiürített faluról, ahol az utóbbi időben már csak két, gazdálkodással foglalkozó család tagjai éltek. Az utcák elnéptelenedtek, a házak ablakait befalazták, a postaládákat leragasztották.

Az Immerath-hoz hasonlóan másik öt falu is áldozatul esett a német atomerőmű (nem kívánunk állást foglalni sem pro sem kontra az atomerőműveket érintően, mert nem vizsgáltuk a kérdéskört alaposan) bezárásoknak és a barnaszénrel működő erőművek újraindításának.

Azt viszont szeretnénk megjegyezni, hogy a közhiedelemmel ellentétben a Németországban működő megújuló energiát termelő nap- és szélenergiák nem termelnek elegendő energiát, így Németország mára villamosenergia importra szorul, amit az 5. számú ábrán szemléltetünk. Még szembetűnőbb adat, hogy Németország az import villamos energiát javarészt Franciaországtól szerzi be, ahol a megtermelt villamosenergia 70%-ban atomerőművekből származik, ami az Eurostat adataiból is kiolvasható, és a 6. számú ábrán szemléltetünk.

6. ábra: Európai atomerőművi kapacitások

Forrás: Eurostat, 2020

EREDMÉNYEK

Hasonlóan a kórházakhoz, a számítások alapján igazolható, hogy a közel 600.000.000 Forint egyszeri bruttó befektetéssel fenntartható, az EU-s és hazai direktívának minden szempontból megfelelő épületegyüttes válhat a Milton Friedman Egyetemből. A beruházási és üzemeltetési költségek táblázatból kiolvasható, hogy a Milton Friedman Egyetem egy eddig korszerűtlen épületgépészeti rendszerrel üzemelt. A zárthurkú talajszondás rendszernek köszönhetően korunk energetikai normáinak megfelelő, közel zéró emissziós rendszert üzemeltethet. Ennek eredményeként a károsanyag kibocsátás minimálisra csökkenthető összhangban az EU 2050-ig tervezett iránymutatással. A bemutatott példákon keresztül a javasolt módszer nemzetgazdasági fontosságát szükséges kihangsúlyozni, hiszen a Kárpát-medencében ez a fajta „energiaforrás” könnyedén hozzáférhető szinte mindenki számára. A vázolt és adatokkal alátámasztott elképzelés ugyan önmagában is igen jelentős, de megítélésünk szerint az igazi jelentősége abban rejlik, hogy egyfajta példaként szolgálhat az egyetemi és a közintézményi épített infrastruktúrák megújulása tekintetében.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy az eredmények részben erre már utaltunk, a kontinentális éghajlat és a Kárpát-medence földkérgé lehetővé teszi, hogy a zárthurkú talajszondás rendszer szinte az egész régióban könnyedén alkalmazható legyen, ezzel csökkentve az import energiahordozóktól való függőséget, valamint a régióban élők kitettségét a fosszilis energiahordozót importáló nagyhatalmaktól. Feltett szándékunk, hogy a kapott vizsgálati eredmények alapján egy országosan, vagy a lehetőségekhez mérten kisebb területi szintre kiterjedő tanulmányban vázoljuk ezen fejlesztések esetleges megvalósulásának gazdasági, társadalmi és területi hatásait. A berlini és németországi példát alapul véve látható, hogy kutatási eredményeink és elgondolásaink akár tágabb horizontra is vetíthetők.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 57/2013. (II. 27.) Korm. rendelet a telepengedély, illetve a telep létesítésének bejelentése alapján gyakorolható egyes termelő és egyes szolgáltató tevékenységekről, valamint a telepengedélyezés rendjéről és a bejelentés szabályairól 2007. évi LXXXVI törvény A villamos energiáról
- Balogh Ernő (2010): *A Lévai Örökség és magyar energetika*, Püski Kiadó Kft, Budapest
- Bánhidi László – Kajtár László (2000): *Kömfelületelmélet*, Műegyetemi Kiadó, Budapest
- Borda Jenő (2001): *Műanyagok gyártása és feldolgozása*, Debreceni Egyetem, Debrecen, 117.p,
- Haffner Tamás – Schaub Anita (2015): *Az energiahatékonyság fokozásának és Megújuló energiaforrások használatának támogatási lehetőségei*, Köztes-Európa 7 (1-2), 130-45 p.
- Horváth Tamás (2019): *Az oktatási épületek korszerűsítésének szemléletformáló szerepe*. Kutatási jelentés 1. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 95-103
- Kovács Tamás – Molnár Péter – Kósa Balázs (2019): *Oktatási épületek különleges építészeti igényei*. Műszaki Tudományos Közlemények Vol. 11., 129-132.
- Macskásy Árpád – Bánhidi László (1985): *Sugárzó Fűtések*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Magyarország Nemzeti Energhahatékonysági Cselekvési Terve 2020-ig, Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2015. 176 p.
- Menyhárt József (1978): *Az Épületgépészet kézikönyve*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Nemzeti Épületenergetikai Stratégia, ÉMI Nonprofit Kft., Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2015. 101
- Zöld András (1999): *Energhiatudatos Építészet*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Zöld András (2000): *Épületgépészet, Alapismerek*, Épületgépészet Kiadó Kft, Budapest
- Internet-1: <https://www.britannica.com/biography/Sadi-Carnot-French-scientist> (Letöltve: 2020.06.11.)
- Internet-2: <https://www.nibe.com/> (Letöltve: 2020.06.11.)
- Internet-3: http://heating.danfoss.com/PCMPDF/living-connect_VDFNS447.pdf(Letöltve: 2020.07.17.)
- Internet-4: <https://www.energy-charts.de/index.htm> (Letöltve: 2020.06.11.)
- Internet-5: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Gross_electricity_generation (Letöltve: 2021.02.12.)

Botos Katalin

Fizikusok

Természettudomány és vallás

Physicists

Science and Religion

Összefoglalás

A tanulmány célja, hogy bemutassa az atomkutatásban résztvevők motivációit a II. világháború vezető hatalmainál, a náci rendszer antiszemitizmusát, az amerikai atombomba bevetését, a szovjet kémtevékenységet és atomfenyegetést, a német tudósok, mindenekelőtt Heisenberg eredményeit. A Szerző nem a természettudományos értékelést tűzi ki maga elé, hanem elsősorban annak megismerését és megismertetését, hogy milyen volt a fizika forradalmát elősegítő német tudósoknak a transzcendenciához való viszonya. Máig vitatott kérdés, hogy a harmadik Birodalomból nem emigráló Heisenberg kutatásai segítették-e a második világháború alatt egy esetleges német atombomba létrehozását, vagy ellenkezőleg, hátráltatták azt. Megismerve alaposabban Heisenberg életútját, tanulmányozva az azóta a világhálón hozzáférhetővé vált információkat, a cikk egyértelműen az utóbbi felé hajlik, ami többségében a tudós világ véleményével is egyezik. A Szerző német források feldolgozásával kimutatja, hogy a kvantumfizika legnagyobbjai korántsem utasítják el Isten létezését. Ennek messze ható következményei lehetnek a mai tudományt oly sokra tartó közvélemény formálásában. A vallás(ok) által kínált ethosz nagyon hiányzik a mai társadalomból.

Kulcsszavak: történelem, politika, fizikai kutatás, transzcendencia

PROF. DR. BOTOS KATALIN, professzor emerita, SZTE, PPK (evmkabor@gmail.com).

Summary

The study intends to present the motivation of the researchers active in the field of nuclear weapons at the major powers of World War II, nazi antisemitism, the effect of the American nuclear bombs, Soviet espionage operations and the Soviet nuclear threat, and the achievements of German scientists, in particular those of Heisenberg. The Author does not aim at a scientific assessment, but primarily exploring and presenting the relationship of German scientists promoting a revolution in physics to transcendence. There has been a lot of controversy over the fact whether Heisenberg, who had not emigrated from the Third Reich, supported or, on the contrary, hindered the creation of a German nuclear bomb with his research during World War II. Getting more familiar with Heisenberg's career, and studying the information available on the internet, the article is definitely inclined to believe the latter and agrees with the opinion formed by the majority of the scientific community. By processing German sources, the Author shows that most of the leading persons in quantum physics do not reject the existence of God at all. It may have far-reaching consequences for shaping the public opinion, thinking so much of modern science. Today's society really lacks the ethos provided by religion(s).

Keywords: history, politics, research in physics, transcendence

BEVEZETÉS

2020-ban volt 75 éve, hogy véget ért a második világháború. 75 éve robbant fel a két atombomba Japán felett. Az 50 milliós második világháborús áldozat, a holokauszt, – és az akkor még nem is nagyon ismert – Gulágok és Katyn, mindenképpen az emberiség tragikus erkölcsi hanyatlását hozták magukkal.

Európában, 1945 májusában ért véget a küzdelem, de Japán még nem akarta megadni magát; Távol-Keleten tovább dúlt a fanatikus háború. Bekövetkezett hát Hirosima, Nagaszaki. Az elrettentő célzattal bevetett atombomba egy csapásra véget vetett a japán ellenállásnak. A háború embertelenségének ez a foka azonban átlépett minden határt. Az atombombát szállító repülőgép vezetője lelki beteggé vált, és a tudós társadalom szinte egésze fellepett a következő években az *atomenergia hadicélú felhasználása* ellen. A fegyverkezési verseny azonban továbbra is, még hosszú évtizedekig folytatódott. Annál is inkább, mert a vasfüggöny leereszkedése után *megkezdődött a két világháború*: a kommunizmus és a kapitalizmus majd fél évszázados küzdelme.

TÖRTÉNELMI VISSZAPILLANTÁS

A szovjet tudósok már az 1930-as években foglalkoztak az atombomba-gyártás gondolatával (Lovas, 2017). Gyakorlatilag azonban csak akkor fogtak hozzá, amikor a II. világháború kitörésekor gyanús hallgatás következett be a tudományos nyilvánosságban a német, angol és amerikai tudósok részéről. Arra a következtetésre jutottak, hogy mások már készülnek

valamire. Valójában az volt az oka a háború alatti publikációk visszatartásának mind angol-szász, mind német részről, hogy nehogy tudomást szerezzenek a harcban álló felek tudósai egymás feltalálásairól. Ennek a „csodafegyvernek” mindenki elsőként szeretett volna a birtokába kerülni.

Ekkor a szovjet politika „rákapcsolt”. Előbb-utóbb a szovjet kutatók minden valószínűség szerint képesek lettek volna bomba gyártására, azonban nagyon sokat számított a folyamatos kémtevékenység az USA-ban, valamint segített nekik az az 1945-ös fizikai és szellemi „import” is, amelyet a német tudósok, és a német anyagok, berendezések elrablása jelentett számukra. Már a háború befejezésekor a hadsereggel együtt özönlöttek a szovjet tudományos szakértők a német területre, hogy az atomkutatásokhoz nélkülözhetetlen anyagokat, eszközöket, és főleg a humán kapacitást megszerezzék. Ezt a történelem „*Russian Alsos*” műveletnek nevezi, (az amerikai *Alsos akció* mintájára, amely a német atomtűkrok kutatására és megszerzésére irányult.) Az „orosz Alsos”-nak tehát ugyanaz volt a célja, mint az amerikaiaknak. A szovjetek az általuk megszállt területekről ki is szállították amit csak találtak, berendezéseket, anyagokat, és *magukkal vitték a szellemi tőkét is*. Míg a nyugati övezetben a letartóztatott tudósokat az internálás és a kihallgatások után hazaengedték Farm Hallról, az oroszok arra kényszerítették a német kutatókat, hogy a Szovjetunióban folytassák a kutatásaikat – akik életük védelmében ilyen alkut kötöttek. Mindez jelentősen felgyorsította az orosz atombomba elkészülését.

A hirosimai robbantás különösen lökést adott az oroszországi kutatásoknak. A szocialista blokkba került országokban szinte mindenhol volt urántermelés, amelyeket folyamatosan a Szovjetunióba szállítottak. (Emlékezhetünk rá: 1956-ban az egyik skandált jelszó nálunk is az volt: „Azt kérdezik Pesten, Budán, hová lett a magyar urán...”).

A Németországból elhurcolt tudósok közül többen magas állami kitüntetésekkel, *Sztálin-díjjal, Lenin-díjjal, a szocialista munka hőse* címet nyertek el, a kényszerűen ott folytatott tevékenységükért. Volt, aki baloldali vonzalma miatt önként vett részt a kutatásokban. A többség azonban nem jószántából tette, hanem reménykedett a hazatérésben, amire az ötvenes évek közepére sor is került. Adenauer kancellár 1955-ös moszkvai tárgyalásai eredményeként hazaengedték a német hadifoglyokat. (Érdekességként jegyezzük meg, hogy Adenauer az utazás előtti éjszakát egy svájci település emlékhelyén töltötte, ahol egy svájci szabadság-jelképként számon tartott szent remete, „Bruder Klaus” temploma van. Az egykori hívő, katolikus, kölni polgármester, Adenauer, bátor ellenálló volt. Náci táborokban raboskodott, felesége is ott szerezte súlyos betegségét. Kancellársága idején katolikus vallását a felekezeti különbségek elsímítása érdekében sose tolta előtérbe. De e fontos útja előtt a szent remete kápolnájában imádkozott titokban.)

Adenauer álma, az ország keleti és nyugati felének egyesítése akkor ugyan még szóba sem jöhetett, de moszkvai tárgyalásain legalább elérte a hadifoglyok hazaengedését. Népszerűségéhez hazájában ez nagyban hozzájárult! Nem véletlen, hogy a közvélemény-kutatások szerint őt tartják honfitársai az egyik, talán a *legnagyobb német államfőfinak*. Mindenesetre ekkor, 1955-ben tértek haza az 1945-ben a Szovjetunióba elhurcolt tudósok. (Még ha jó részük a továbbiakban az NDK-ban, tehát „táboron belül” maradt is.)

Az ötvenes-hatvanas években Európában mindnyájan az atomháború félelmében éltünk. De az egész világ rettegett. XXIII. János pápa 1963-ban született *Pacem in terris* enciklikája minden jóakarátú emberhez szólt. (Addig az enciklikákat a pápák „Fivéreimnek és nővéreimnek” címezték. XXIII. János azonban úgy vélte, nemcsak a papsághoz, nemcsak a katolikusokhoz, a keresztényekhez, de minden jóakarátú emberhez szólania kell.) Ugyanis valóban az egész világ léte forog kockán.

Sokáig szinte úgy tűnt, hogy erre a világra nem is érdemes gyermeket sem vállalni. Mire? Az atomhalálra? Munkavédelmi oktatáson például Magyarországon azt tanították, hogyan kell *fehér lepedőbe burkolózva egy árokba begurulni*, hogy fölöttünk elgomolyogjon az atomfelhő. Elképesztő volt. A halmozódó háborús fegyvertömeg miatt egészen a hetvenes évek végéig mindenkiben élt a szorongás. Később, a nyolcvanas évtizedben pedig a csernobili atomkatasztrófa tartotta félelemben az embereket. Hiszen az atomnak még a békés felhasználása is rengeteg veszéllyel jár. (Ez a félelem ugyan mintha napjainkra a tudatalattiba süllyedt volna; pedig ma is reális fenyegetés.)

Az emberiség erkölcsi fejlődése sajnálatos módon nem tartott lépést a tudomány fejlődésével. Joggal vetődik fel ezért a kérdés: vajon nem kerülhet-e felelőtlen kezekbe akár ma is a tudomány számos csodálatos vívmánya? Elgondolkodhatunk azon, hogy volt-e a korabeli hatalmaknak erkölcsi gátlásuk az atomfegyverek bevetését illetően? Truman állítólag Hiroshima után is azt mondta, helyesen tették. Pedig Nagaszaki már igazán nem volt elkerülhetetlenül szükséges. Az iszonyatos pusztítás képei azonban még ma is megindítják az embert. (Igaz, a lebombázott Drezda vagy Köln képe sem volt sokkal kevésbé megrázó.)

FIZIKUSOK ÉS A TRANZSCENDENCIA

Vajon azok a tudósok, akik e szörnyű fegyverekhez vezető elméleti kutatásokat végeztek, milyen személyiségek voltak? Milyen volt erkölcsi felfogásuk? Mennyiben hajlottak élettapasztalatuk és egyéb okok miatt a kommunista eszmék felé? Mit gondoltak tudományos felfedezéseik hasznáról, felhasználhatóságáról? Mennyire számoltak azok veszélyeivel?

A posztmodern filozófia napjainkban meglehetősen negatív képet fest elénk. Gyökértelenség, sodródás, depresszió jellemzi korunkat. Furcsa ellentmondás, hogy – bizonyos értelemben – ez magának a tudományos haladásnak is betudható. A pozitívumok mellett ugyanis a tudomány sok negatívumot hozott magával. A tudományba vetett szinte elvakult hit megingatta az Istenbe vetett hitet, és így az erkölcsöket is. A XX. században a tudomány elvette az emberektől a hagyományos hitvilágot, viszont nem pótolta azt semmivel. Nem alakult ki olyan modern eszmerendszer, amely számol a transzcendenciával. Nincs, ami határt szabjon az ember önimádatának, és a földi hatalom féktelen gőgjének. A fejlett országok többségében emberek széles tömegei elvesztették vallásos hitüket, noha a világ egészében a többség még valamilyen valláshoz tartozónak vallja magát.

Ezért nagyon fontos, hogy rámutassunk: van mód harmóniába hozni a hitet és a tudományt. A *Fides* és a *Ratio nem ellentétes egymással!* A tudomány fejlődése nem törvényszerűen vezet ateista, materialista világképhez. Einstein azt mondta: „A természettudomány megmutatja, hogy *mi van* körülöttünk, de azt nem, hogy *minek kellene lennie*”. Azaz, a tudomány

önmagában nem ad iránytűt az ember életviteléhez, cselekvéséhez. Jó, ha olyan emberek történetével ismerkedünk meg, akik harmóniára törekedtek a hit és tudomány között, – és nem is eredménytelenül!

Hans-Peter Dürr, Heisenberg egyik tanítványa könyvet szerkesztett kilenc kiemelkedő fizikus írásaiból, akik a fizika és a transzcendencia kapcsolatával foglalkoztak. Többségük Nobel-díjas tudós volt. Valamilyen mértékig mindegyikük foglalkozott szűkebb szakmáján túl filozófiai kérdésekkel is. *Csaknem mindegyikük elismerte valamilyen formában Isten létét*. Úgy fogalmaztak, hogy a vallás Istenből indul ki, a tudomány pedig Istenhez érkezik meg. Ezt talán a legvilágosabban Max Planck fejtette ki. Szerinte nincs ellentmondás a tudomány és a hit között. Úgy vélte, a tudomány és a vallás egyaránt küzd a maga területén a tévhit ellen. Egyik tanulmánya a következő szavakkal fejeződik be: „Jelszavunk a hitetlenség és a babona elleni harcban – amelyet mind a vallás, mind a tudomány folytat –, csakis az lehet: Hin zu Gott!”, (Vissza, Istenhez!) (Dürr, 2018:55).

Nyilvánvalóan elgondolkodtató, hogy ha ennyi nagy tudású ember a természetet vizsgálva ilyen következtetésekre jutott, milyen nevetséges dolog felületes vélemény alapján elutasítani a vallást, mint a „nép ópiumát”. Nem mondhatja az átlagember, hogy a hívő emberek elmaradtak, butaságokban hívő személyek. A kommunizmus valóban ilyennek igyekezett a vallásos embereket beállítani. *De a liberális demokráciákat is megfertőzte az emberimádat hübrisze* (Delsol, 2020). A pénz az istenük, a pláza-központok a templomaik. Az e világi élvezeteket öncélnak tekintik. Nem gondolnak arra, hogy vásárlási mániájukkal valójában csak a Mammont, a tőke érdekeit szolgálják, ráadásul még meg sem találják a tartós boldogságot. Ha nem így lenne, nem lenne annyi lelki beteg szerte a világban.

Érdemes ezért megismerkedni a német fizikusok, mindenekelőtt egyik legnagyobb alakjuk, Werner Heisenberg sorsával, nézeteivel. Egyben háttérképet kaphatunk a XX. század történelmének nem túl dicsőséges, de olykor heroikus fejezetéről is.

WERNER HEISENBERG ÉLETE

Heisenberg tudós családban született. Édesapja Bizánc történelmével és kultúrájával foglalkozott. Édesanyja a müncheni Maximilián Gimnázium klasszika-filológus tanárának lánya volt. A gimnáziumot, ahová járt, 1913-ig a nagyapja vezette. Bátyja vegyészmérnök lett, lánytestvére pedig a jeles közgazdászhoz, E.F. Schumacherhez ment feleségül. Heisenberg lelkes cserkész volt. Nagyon szerette a természetet, később is lelkesen túrázott. Niels Bohrral közös felismeréseiket is például egy koppenhágai kiránduláson beszélték meg. Nagyon szerette a zenét. Maga is játszott csellón, kamara együttesekben, és szépen zongorázott. (Van egy olyan felvétel 1966-ból, amelyen Mozart d-moll zongoraversenyét játssza egy amatőr zenekarral, müncheni otthonában.)

A gimnázium elvégzése után – mivel kiváló matematikus volt – matematika szakra jelentkezett a Münchener Egyetemen. Amikor azonban az olvasmányairól kérdezte a felvételiztető professzor, kissé meghökkent. A beszélgetés végén eltanácsolta a szakról. Ugyanis Heisenberg beszámolt róla, hogy Hermann Weyl nevű matematikusnak, elméleti fizikusnak a relativitás-elmélettel foglalkozó írása érdekli. A professzor ekkor úgy vélte, hogy Heisenbergből nem

matematikus lesz. Így az egyetem fizikai fakultására iratkozott be. A matematika azonban továbbra is közelebb állt hozzá, mint a kísérleti fizika. Erősen elméleti ember volt. Gyakorlati (kísérleti) tapasztalatai szűkösek voltak. Ledoktorálnia is csak az őt nagyon kedvelő professzorának, Arnold Sommerfeldnek az érélyes beavatkozásával sikerült, mert az a tanára, aki vizsgáztatta kísérleti fizikából, elégedetlen volt vele. Későbbiekben azonban *azt a kérdést*, amelyet a vizsgáztatója akkor feltett neki, gyakran felhasználta példaként híres tételének, a *határozatlansági relációnak* a bemutatásakor.

Göttingenben kapott állást az egyetemen, ahol *Max Born* asszisztense lett. (Born 1954-ben kapja majd meg a Nobel-díjat.) Heisenberg 1924-ben Göttingenben habilitált. A következő évben Koppenhágába ment, ahol ösztöndíjasként *Niels Bohrral* dolgozott. Niels Bohr 1922-ben lett Nobel-díjas. (Érdekesség, hogy fia, Aage is fizikai Nobel-díjat kapott 1975-ben.) Számunkra figyelemre méltó, – és jellemzi az akkori magyar tudományos élet nyitottságát, magas színvonalát –, hogy Niels Bohrt a Magyar Tudományos Akadémia 1938-ban külső tagjává választotta.

Koppenhága volt a század elején az a város, ahol összegyűltek a kvantumfizika iránt érdeklődő jelentős fizikusok. Heisenberg itt szoros barátságba kerül Bohrral. Tulajdonképpen ők ketten a megalapítói a modern kvantumfizikának. 1927-ben, alig 25 évesen, meghívta a Lipcsei Egyetem professzorának. Együtt dolgozott itt *Friedrich Hunddal*, egy ugyancsak jelentős fizikussal. Az elméleti fizika magkutatóval foglalkozó központját hozták létre. Közös kurzusuk: „Heisenberg és Hund” messze földről vonzott hallgatókat. Hunddal igen jó kapcsolatba került. (Barátjának hatodik gyermeke az ő keresztfia volt.) 1928-ban jelent meg Heisenberg „A kvantumelmélet fizikai alapjai” című könyve. *1932-ben megkapta a fizikai Nobel-díjat.*

Hund gyakran kelt Heisenberg védelmére, mert kollegája ellen számos szakmai támadást intéztek. Személyén keresztül az új szellemiségű fizikát támadták. Nemcsak szakmai tevékenysége, de más okok miatt is a támadások célkeresztjébe került. „Fehér zsidónak”, „Einstein szelleme szellemének” nevezték a náci szemléletű fizikusok, mert bátran kiállt a zsidó származású tudós kollégái mellett. Védelmébe vette *Einstein*t, és *Lise Meitnert*, egy nagy tudású kollegáját is. Heisenberg szeretett volna a Müncheni Egyetemen professzorságot kapni, de a hatalomra került politikai erők – éppen a fentiek miatt –, ezt megakadályozták.

Érdemes röviden kitérni arra az elvakult zsidógyűlöletről vezérelt politikai magatartásra, amely a korabeli német társadalom egy részét akkortájt jellemezte. *Max Planck*, a fizikai tudomány nagyja, Hitler hatalomra kerülésekor megkísérelte, hogy beszéljen a „Führerrel”, zsidó munkatársai érdekében. Felhívta a figyelmet arra, hogy a zsidó tudósok elűldözése nagy veszteség lenne a német tudomány számára, de intervenciója gyakorlatilag csak hisztérikus reakciót váltott ki Hitlerből, eredményt nem ért el (*Physikalische Blätter*, 1947). (Sőt, az akkori hatalom „kivizsgáltatta”, hogy egytizenhatod részben ő maga is zsidó.) A zsidó kutatókat, segédszemélyzetet kiszorították funkcióikból, elvesztették a munkahelyüket, behívták katonának. Aki tehette, valóban kivándorolt. Származása miatt 15 Nobel-díjas fizikus és kémikus emigrált a Harmadik Birodalomból. Csak 1942-ben döbbsent rá a német vezetés, – mert rádöbbsentek –, hogy mindez mekkora problémát jelentett, de akkor már késő volt. Az elvesztett humánkapacitást nem tudták pótolni.

Visszatérve Lise Meitnerre, ő volt az első nő, aki fizika professzori kinevezést kapott Németországban. Kivételes tehetségű fizikus volt. Amíg tehetette, az *Otto Hahn* kémikus által vezetett intézményben dolgozott. Származása miatt 1938-ban Svédországba emigrált. (Ahol csak 1949-ben kapott állampolgárságot.) Ő adott elméleti magyarázatot egy cikkében arra a maghasadásra, amit *Otto Hahn* és *Fritz Strassmann* hoztak létre 1938-ban. A maghasadás az atombomba és az atomreaktorok működési elvének alapja. A folyamatokhoz fizikai magyarázatra volt szükség, s ezt éppen Meitner adta meg. A témába vágó cikket rokonával, *Otto Frisch*sel közösen írta. (Magát a *maghasadás* fogalmát Frisch vezette be a fizikába.) A kémikusok és fizikusok 1939-ben külön-külön publikálták eredményeiket. Csak néhány nap különbség volt a cikkek megjelenése között. *Otto Hahn* a munkájáért később, 1944-ben Nobel-díjat kapott. Ezt többen nehezményezték, szerintük a Nobel-bizottságnak meg kellett volna osztania Lise Meitnerrel a díjat. Valamelyest igazságot szolgáltatott később Lisenek a tudományos élet azzal, hogy 1966-ban hárman – *Hahn*, *Strassmann* és *Meitner* – közösen kaptak meg egy, az USA-ban alapított fontos elismerést, a *Fermi-díjat*. (*Otto Frisch* az USA-ba emigrált, és ő volt a Manhattan terv keretében készült második, Nagaszakira ledobott atombomba, a „Fat Man” kísérleti atyja.)

Heisenberg még a göttingeni éveit alatt sokat utazott a világban. Volt előadó-körúton Európa számos egyetemén, Japánban, Kínában és az USA-ban is. Meg kell jegyezni, hogy Európában a franciák a német kutatócsoporttal éles versenyben voltak. Az egyébként baloldali érzelmű (és ugyancsak Nobel-díjas) Joliot-Curie laboratóriuma volt Heisenberg számára a komoly kihívó. A háború elején különösen élessé vált közöttük a versengés.

A háború kezdetén Heisenberget a Berlini Egyetem professzorává nevezték ki. A Kaiser-Wilhelm Institute-ban (amelynek egykor Einstein volt a vezetője, de időközben emigrált) megkapja a fizikai részleg vezetését. Elődje Kurt Diebner volt, a katonai kutatásokat irányító *Heereswaffenamt* embere. Feszültség alakult ki Heisenberg és Diebner között, így utóbbi más területre ment át. (A nukleáris kutatások felügyeletét ide-oda helyezték, a fegyverkezést felügyelő Heereswaffenamt, illetve az Oktatási Minisztériumhoz tartozó Kutatási Tanács között aszerint, hogy milyen katonai jelentőséget tulajdonítottak neki.) Heisenberg 1942-ben lett a terület felelőse. Gyakorlatilag tehát éppen akkor, amikor kiderült, hogy a háború alatt *nem hozható ki a kutatásokból olyan gyorsan eredmény, mint azt a katonai vezetés várta volna*. Ekkor az Intézet visszakerült a Kutatási Tanács alá, (bár továbbra is kaptak azért finanszírozást a Heereswaffenamtól.) Ma már ismert tény, hogy Albert Speer, Hitler mindenható gazdasági minisztere jelentést kért Heisenberggről, arról, hogy mennyi ideig tarthat a hadi célokra felhasználható kutatási eredmény elérése, és milyen költségekkel járna. (Egyes források szerint Heisenbergék maguk informálták erről Speert. Érdemes megjegyezni, hogy tájékoztatásukban csak utalásszerűen tértek ki arra, hogy atomfegyvert plutóniummal is lehet gyártani, amelyhez egy természetes uránnal működő reaktor és nehézvíz szükséges. Ezen az alapon működik ma a CANDU, a kanadai atomreaktor, és ezen alapul India atomfegyvere is). Speer kérdésére válaszolva, Heisenberg 3-5 évet jelölt meg a program kifizetésére. Ez soknak tűnt, s így – Hitler döntése alapján – a pénzforrásokat más fegyvernemek fejlesztésére csoportosították át.

A kutatóreaktort, amelyen Heisenberg csapata dolgozott, Bajorországba telepítették át. Erre az időszakra Heisenberg a háború után úgy emlékezett vissza, hogy számukra, tudó-

sok számára az volt a feladat, hogy ismereteket gyűjtsenek, tisztázzák, hogy az uránprogram alkalmas lehet-e energiatermelésre, esetleg fegyvergyártásra is. Természetesen a hatalom az utóbbiban volt érdekelt. Azt, hogy Heisenberg nem emigrált, hanem otthon maradt, és vállalta a feladatot, később barátja, Bohr erősen a szemére vetette. Pedig Heisenberg állítása szerint, soha nem állt szándékában atomfegyvert előállítani. Teller Ede, Wigner Jenő és Gábor Dénes egybehangzóan azt állítják, hogy Heisenberg szándékosan lassította a folyamatokat (Fizikai Szemle, 2002).

BOHR ÉS HEISENBERG

Még az intézeti munka kezdetén, 1941-ben a megszállt Koppenhágában konferenciát szerveztek a németek, amelyre Heisenberg régi barátja, Bohr *nem ment el*. Ő azonban mégis meglátogatta Bohrt. Pár szóval vázolta neki, hogy min dolgoznak. Bohr természetesen a német titkosszolgálat megfigyelése alatt állt. Teller Ede közlése szerint, – aki ezt Weizsaeckertől hallotta, aki Heisenberggel együtt akkor Koppenhágában tartózkodott –, a lakásban azt mondta, hogy jó dolog a hazának dolgozni. A lehallgatásoktól félve Bohr házának kertjében sétáltak egyet, s ekkor Heisenberg már utalt arra, hogy ha a háború elhúzódik, lehetséges, hogy az atomfegyverrel ér véget. Heisenberg későbbi interpretációja szerint az volt a szándéka, hogy indirekt módon üzenjen az amerikaiaknak, mi szerint vannak ilyen elképzelések, de jó lenne, ha mindkét fél beszüntetné a hadicélú kutatást, mivel a bomba gyártása belátható időtávon belül se anyagi, se technikai okok miatt nem lesz megvalósítható. (Ekkor, 1941-ben, még a villámháború lehetőségében bízott Hitler.) Természetesen, minderre csak halvány célzásokat tehetett, félve a titkosszolgálattól, hiszen az élete forgott kockán. Hazáruháással vádolhatták volna meg. Heisenberg interpretációja szerint Bohr félreértelmezte szavait, „nem vette” az üzenetet. Bohr – anyai ágon zsidó származású lévén – különösen mély indulattal tekintett a náci rezsimre, és gyanakvással nézett tudós társára. Bár 1943-ban a német atomkutató Hans Jentsentől, aki átutazóban volt a norvégiai nehévíz-gyártó üzembe, – amiről még szó esik tanulmányunkban –, valamivel konkrétabb utalást kapott Bohr arra, hogy a német tudósok kifejezetten csak energiatermelési céllal végzik kutatásaikat, ezt azonban nem igazán hitte el neki. (Megjegyzendő, 20 év múlva J. Hans D. Jensen egy kollégájával, Goepfert-Mayerral végzett kutatásaiért 1963-ban – Wigner Jenővel megosztva – ugyancsak Nobel-díjat kapott. Azt is érdemes ugyanakkor tudni róla, hogy a háború után Heisenbergnek köszönhette tisztázását a náci múltja miatt indított vizsgálat során. Jensen ugyanis karrierféltésből valóban párttag volt; Heisenberg azonban soha nem lépett be, sőt számos esetben volt konfliktusa a náci vezetőkkel. Szava ezért sokat nyomott a latban. Ezért dolgozhatott Jensen tovább a háború utáni Németországban.)

Bohr rövidesen emigrált Svédországon keresztül Angliába, majd az USA-ba. Csak Angliába érkezve tudta meg, hogy valójában az angolszászok bizony már jelentősen előre haladtak az atomfegyver-kutatásokban. Az USA-ban a Manhattan terv támogatója lett. Közvetlenül nem vett ugyan részt a bomba tervezésében, de tanácsaival segítette a tudós csapatot. (Teller Ede szerint azonban „sokat ártott” Heisenbergnek az USA-ban róla elmondott szavaival.)

A kapcsolatot a két tudós a háború után is fenntartotta – noha takaréklángon. Soha nem derült igazán fény arra, hogy valóban félreértés volt-e az a bizonyos beszélgetés, vagy sem. Bohrt nyilván nagyon foglalkoztatta az ügy. Számos levelet fogalmazott ugyanis meg, amely e körül forgott, egykori barátjának címezve, de *soha nem küldte el azokat*. Csupán sokkal később publikálták őket a hagyatékából (Niels Bohr Institute, 2002). Heisenberg fia arra hívta fel a figyelmet, hogy a tények alapján kell apja tevékenységét megítélni. A tények pedig azt mutatják, hogy az atombomba programról Heisenberg sikeresen „lebeszélte” a döntéshozókat. Ez alátámasztja, hogy Heisenberg a maga részéről valóban nem támogatta az atombomba-készítést. Az atomrobbantás után 50 évvel felszabadított titkos adatok alapján egyébként ma már ismert, hogy 1943-ban *az amerikai titkosszolgálat tudta, hogy nem lesz német atombomba*. De ezt az információt nem közölték a Manhattan programon dolgozó európai emigráns csoporttal (Fizikai Szemle, 2002).

1944 decemberében azonban, amikor Heisenberg a semleges Svájcban tartott tudományos előadást, az amerikai titkosszolgálat a hallgatóság soraiba „beépített” egy pisztollyal ellátott ügynököt, akinek az lett volna a feladata, hogy lelője Heisenberget, amennyiben arról adna hírt, hogy (mégis) közel volnának az atombomba elkészültéhez (Power, 2000).

A HÁBORÚ, ÉS AMI UTÁNA TÖRTÉNT

A háború utolsó szakaszában roppant izgalmas események zajlottak az atomkutatás körül. Az atombomba németek által választott típusának gyártásához nehézvízre lett volna szükség. Ezt csupán az 1940-ben lerohant Norvégiában, a már említett üzemben gyártották. A francia atomkutatók egy nagyobb mennyiséget vásároltak tőlük. A németek azonban megszállták Franciaországot is. Így e forrás újra a kezükbe került volna, de Joliot-Curiének sikerült még a német megszállás előtt a norvégoktól megszerzett nehézvíz-készleteket, valamint intézete kutatásai dokumentumainak nagy részét, két munkatársával együtt az *utolsó hajóval* Angliába menekíteni. Ő maga azonban, beteg felesége kezelése miatt, Franciaországban maradt. A megszállás alatt aztán tovább folytathatta kutatásait, bár hangsúlyozottan csak békés célok érdekében. Norvégiában azonban a gyár tovább termelt. Bár, mint látni fogjuk, némi nehézségekkel. Az angol titkosszolgálat és a norvég emigránsok ugyanis hatalmas áldozattal, nagy emberi önfeláldozással megsemmisítették a gyárban meglévő készleteket. Ez az akció nyilvánvalóan hátráltatta az atomfegyver-gyártást. Elképesztő történet volt, ahogyan a *második kísérlet* fényes bravúrral sikerült. Az első alkalommal sajnos elfogták és kivégezték a bátor embereket. Néhányukat, akik megmenekültek, a második kísérletre érkezők találták meg az erdőben, ahol zuzmón és egy elhullott rénszarvason tengették életüket.) A második norvég csapat sítálpakon lopakodva, völgybe le- és felmászva, a gyárba belopódzva felrobbantotta a készleteket, és sikerült még időben elmenekülniük onnan. (A háború után film készült a történetekből. A filmben a túlélő szereplők saját magukat játszották el.)

Amerikában mindeközben nagyszabású titkosszolgálati művelet zajlott, amelyet Boris Pash, az 1917-es forradalom előtti orosz gyökerekkel bíró, magas rangú amerikai tiszt koordinált. Ez volt a bevezetőben idézett *Alsos misszió*. 1945-ben, amikor a partraszállás után a szövetségesek már közeledtek Berlin felé, az oroszokat megelőzni igyekvő amerikai csapatok

– még a franciák előtt – megtalálták a németek rejtett készleteit, Heisenberg intézetének a Fekete-erdőbe telepített részlegében. Az áttelepítésre ugyanis még 1943-44-ben került sor. A terület ugyan francia megszállási övezet volt, de a „missziós” amerikaiak hamarabb értek oda. (Pedig a franciák is ugyancsak törekedtek volna az intézet anyagainak megszerzésére!) Az Alsos misszió azonban elkobozta az anyagokat és az iratokat, és ezt követően a tudós gárdát Angliába, Farm Hallra internálták. Itt hónapokig kihallgatták – és lehallgatták – őket. A vizsgálatok alapján azt állapították meg, hogy a németek valójában még nem voltak birtokában a gyártáshoz szükséges feltételeknek. Így még ha akartak volna sem tudtak volna bombát gyártani. Heisenberg azonban határozottan hangsúlyozta, hogy morális okok voltak a késlekedés mögött. Tudós barátai közül ezt – mint láttuk –, többen megerősítették. Némi jóindulattal, nehéz is lenne egy mélyen keresztény, zsidómentő emberről mást feltételeznünk.

Hogy a Diebner-vezette német kutatók milyen messzire mentek a kutatásokkal, az más kérdés. Az adatok tanúsága szerint ők valóban eljutottak kisebb kísérleti eredményekig. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy még 2011-ben is – tehát nem olyan régen –, tetemes mennyiségű nukleáris hulladékot találtak 2000 méter mélységben, egy sóbányában deponálva (Alsos Mission, 2014).

Természetesen az oroszok is hasonló céllal igyekeztek 1945-ben a berlini Kaiser Wilhelm Intézetbe. Szerettek volna ott az atomtitkok nyomára bukkanni. Berlinben azonban csak egy részleget találtak, (a Kriofizikai Intézetet). A szovjetek amit, – és akit – csak lehetett, elvittek kárpoztás címén. Természetesen leszerelték az eszközöket is.

Az „Orosz Alsos” missziónak a szükséges radioaktív anyagok „beszerzése” is a feladata volt. Ezt az elfoglalt – és később a szovjet érdekszférához került – országokból, valamint a jó ideig megszállt Ausztria kutatóhelyeiről szedték össze. Mindenekelőtt azonban az *emberi tőkét* gyűjtötték be a szovjetek: ahogyan a cikk elején idéztük, jelentős tudós csoportokat vittek magukkal. Olyan nagynevű tudósokat, mint például Manfred von Ardenne, Gustav Hertz és Adolph Thiessen. Ők a Szovjetunióban laboratóriumokat kaptak, és fontos kutatásokat folytathattak. Cserébe, hogy nem számoltatták el őket azért, mert a náci vezetésnek dolgoztak. 1955 után azonban a többségük hazatért német területre, leginkább az NDK-ba; (de volt, aki nyomban tovább ment Nyugat-Németországba.) Az NDK-ban maradt tudósok a szülőföldjük tudományos életében a későbbiekben rendkívül fontos szerepet játszottak. Pártonkívüliként ugyan, de magas állami tisztségeket is betöltöttek. (Thiessen például az államtanács tagja lett.)

Ami a kutatásokat illeti: a szovjet atombomba gyártása mindenképpen megvalósult volna, de a megszerzett anyag és emberi erőforrás ezt jelentősen meggyorsította. Természetesen az orosz atomprogram előrehaladásában szerepe volt az amerikai kutatások terén folytatott folyamatos kémkedésnek is. Mindenhová, a Manhattan programba is beépültek szovjet-kémek (Lovas, 2017). Végso soron nem csoda, hiszen a legmagasabb körökben is akadtak, akik a szovjetekkel kapcsolatban voltak. Az USA legmagasabb pénzügyi szakértőinek egyike, a Bretton-Woods-i valutarendszer konstruktőre, Harry Dexter White is – mint ez közvetlenül a háború után kiderült róla –, hosszú időn át a szovjetek javára továbbított információkat. Pedig ő volt az amerikai pénzügyminiszter jobb keze. Furcsa, de az USA-ban a harmincas-egyvenes években igen sok volt a kommunista szimpatizáns (Szakolczai, 2018).

A háború után hamarosan tisztázódtak az új frontvonalak. A szövetséges szovjetekből halálos ellenségek lettek. Leereszkedett a vasfüggöny. Ekkor már nem volt „bocsánatos bűn” a szovjetekkel való kollaboráció. Elkezdődött a hidegháború.

Heisenberg Farm Hallból szabadulva visszatért hazájába, és a német tudományos élet nagy tekintélyű szereplője lett. Az NSZK vezető tudósává, és a kereszténydemokrata Adenauer kancellár közeli barátjává, tanácsadójává vált. Az orosz atomfegyver léte és az Amerikában is felhalmozott készletek egyre nagyobb fenyegetést jelentettek az egész világ számára. 1957-ben Heisenberg egyike volt a Göttingeni Nyilatkozat értelmi szerzőinek és aláíróinak, amely az atomfegyverkezés és verseny ellen született.

Tudományos teljesítménye – melyek szakmai méltatására nem e tanulmány hivatott –, a továbbiakban is imponáló volt. Igen jelentős tudományos eredményeket tett le az asztalra. Az amerikai nemzetközi tudományos kutatásokba ugyan nem sikerült bekapcsolódnia, de sok más tudományos testület mellett az Amerikai Tudományos Akadémia is tagjává választotta. 1951-ben ő képviselte az NSZK-t az UNESCO konferenciáján, amelynek célja egy európai nukleáris fizikai laboratórium létrehozása volt. Ő jegyezte az NSZK nevében a CERN megalapítását célzó egyezményt, amely intézmény tudományos tanácsának elnöke lett. Az NSZK-ban pedig 1975-ig a Humboldt-Alapítvány elnöke volt, haláláig. 1958-ban, amikor a Max Planck Fizikai és Asztrofizikai Intézetet Münchenbe helyezték, annak társ-igazgatója, majd 1960-70 között igazgatója lett. (Ma az intézetet Max Planck-Heisenberg-Intézetnek hívják.)

Heisenberg azonban nemcsak fizikával, filozófiával is foglalkozott. 1966-tól egyre inkább a filozófia és a vallás kérdései felé fordult. 1973-ban filozófiai munkásságáért megkapta a kölni püspöki kar által alapított Guardini-díjat. 1976-ban halt meg.

A FILOZÓFUS HEISENBERG

Fizikai kutatásaihoz szorosan kapcsolódott filozófiai munkássága. Sokat írt és beszélt a *vallás és a természettudományok* viszonyáról. „*A rész és az egész*” címmel Magyarországon is kiadott, önéletrajzi ihletésű könyvében részletesen beszámolt gondolatairól (Heisenberg, 1983). Érdekes itt a magyar kiadású könyv ismertetőjét, amely az interneten megtalálható, – a könyvterjesztő cég weboldalán –, szó szerint idézni: „Rész és az egész. Ez az öt szó szinte maradék nélkül fogja egybe Werner Heisenberg önéletrajzi írásának indíttatását és végső konklúzióját, a tudós életszemléletét és természetfilozófiáját, vívódásait, hatalmas életművének értékét és hatását, emberi helytállásának támaszait. A visszaemlékező ember krónikás, ki híven jegyzi fel a modern fizika legnagyobbjainak szavait, megmentvén a feledéstől Planck, Sommerfeld, Bohr, Einstein, Pauli, Weizsaecker egy-egy beszélgetésben felröppenő gondolatait. Krónikás, aki az atomfizika legjelentősebb ötven esztendejének tudománytörténeti, kulturális és politikai légkörét eleveníti meg; krónikás, aki egyszerre mind a legcselekvőbb részes is a huszadik század tudományos szemléletmódját alapjában formáló kvantummechanika egészének létrehozásában. Heisenberg életének és az itt felidézett beszélgetéseknek a középpontja az atomfizika. Centrum, amely kiindulópont; rész, amely az egész egyre táguló köreihez, a természettudományok szélesebb összefüggéseire, a klasszikus kultúrához, az ókori és a modern filozófiához, a pozitívizmus, a metafizika és a vallás kérdéseire vezet. Ugyanakkor egész is, részei pedig

ismét az egészhez kapcsolódnak. Így ívelhetnek az értékes gondolatok a megértés fogalmának, a nyelvi közlés problémáinak vizsgálatától a kutató felelősségének, az egyén cselekvésének általános kérdéséig. A rész és az egész egységének mindent betöltő ideája régi példák nyomán kívánja meg a dialógusok páratlanul erőteljes formai megoldását. Lévéen a beszélgetés az emberi kapcsolatatteremtés ősi, a kapcsolatok minden feszültségét hordozó, mindenén átható formája, a példaként élénk állított beszélgetések színhelye is kitör a fizikai laboratóriumok, egyetemi dolgozósobák kötött világából, és többnyire a közös kirándulásoknak, sétáknak, az együttes muzsikálásnak vagy éppen a hadifogság összezártágának hangulatát idézi fel.”

Még 1927-ben, egész fiatalon, Bohr lakásán nagy vitát rendeztek a vallás és a természet-tudomány kérdéseiről. Einstein a vallásosság három formáját határozta meg: az első, amit a félelem szül, a második, ami az etikai szükségletből fakad, s a harmadik, a kozmikus vallás, amely a természet rendjéből ered. Voltak vallást tagadó fizikusok is a kortársak között (pl. Paul Dirac). Heisenberg úgy vélte, ők a vallás fogalmával visszaélő, eltorzult gyakorlatot utasítják el. A vitában Wolfgang Pauli humorosan így fogalmazott a fiatal, kommunizmussal szimpatizáló, tehetséges kollégájáról: „Dirac barátunknak szerintem van vallása. Az első parancsolata így szól: 'Isten nincs, és Dirac az ő prófétája'...”. Mindenki, maga Dirac is nevetve fogadta ezt a szellemes és találó megjegyzést (Dürr, 2018).

Heisenberg könyvében beszámolt egy későbbi, 1952-es találkozásuk alkalmával folytatott beszélgetéséről is. Ebben Niels Bohrral, és a többiekkel a pozitivista tudományos megközelítésről folytattak eszmecsere-t. Wolfgang Pauli kollégájával – aki 1945-ben kapott Nobel-díjat – ez után a tengerparti mólón sétáltak. Pauli a szavak értelmét firtatta: mit jelent kollégája szerint az, hogy „mindig megvalósul a központi Rend”; továbbá, mit jelent, hogy „a dolgok lényege mindig a felszínre tör”? Heisenberg egyszerű példaként a fagyos tél után jövő virágos tavaszt idézte; azt hangsúlyozta, hogy a káoszából mindig rendezettség jön létre. Pauli azonban a beszélgetés vége felé megkérdezte: „Te hiszel-e egy *személyes Istenben*?” Ekkor Heisenberg így válaszolt: „Ha úgy teszed fel a kérdést, hogy személyes kapcsolatba tudok-e lépni a „zentrale Ordnunggal” (a lényegi renddel), úgy, mint egy másik ember lelkével, akkor azt felelem: *Igen...*” (Dürr, 2018:296). Heisenberg tehát úgy gondolta, hogy a világ *központi rendje*, a „zentrale Ordnung” olyan csodálatos, *tőlünk független valóság*, amely arra enged következtetni, *hogy Isten az, aki ezt a rendezettséget létrehozta*.

A további kérdésre, hogy mi határozza meg számára az ember cselekvésének pragmatikus etikáját, *iránytűjét*, azt mondta, hogy szerinte ezt a keresztény tanítás adja meg. Ha az ember elveszti az iránytűt, a legszörnyűbb dolgok is megtörténhetnek, mint ahogy azt a történelem meg is mutatta. Semmiképp nem lehet ezért csak a praktikus szakmai részletekben elmerülni: *az egész átlátására* kell törekedni, akármennyire lehetetlennek tűnik is a teljesség megragadása.

Akaratlanul felötlik bennünk *Az ember tragédiája*, a 12. szín:

„ÁDÁM

Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?

LUCIFER

E régi eszmék többé nincsenek.

Nem kisszerű volt-é a *hon* fogalma?

Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblűség, versenygés védte meg.
Most már az egész föld a széles haza,
Köz cél felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány.”

(Mily zseniálisan érezte meg Madách korunk eszmerendszerének gyenge pontjait! A haza fogalmának elvetését, és a tudományba vetett vakhitet.) A Falanszter jelenetben a szaktudományban elmerült hiú tudós helyteleníti, hogy Ádám azt mondja: „Átpillantását vágyjuk az egésznek”.

„Ez helytelen. Kicsinyben rejlik a nagy,
Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.”

Természetesen, az előttünk tornyosuló információ tömeget, feladatot valójában mi sem, ma sem tudjuk egészében befogadni, megoldani, – a kásahegyet átrágni. A maga területén mindenki csak egy keveset törekedhet előre mozdítani, megérteni. A világnak ki-ki csak egy darabkáját objektíválhatja – fogalmazott Heisenberg önéletrrásában.

El kell tehát helyeznünk magunkat a világban! Legyen hazánk, világnézetünk, hitünk. Nem szabad lemondanunk arról, hogy átlátására törekedjünk az Egésznek. Heisenberg szerint a vallások – különböző szóhasználatokkal ugyan –, de *ugyanazokat a tényeket* próbálják meg kifejezni; és *a tények azért értékek kérdésével* állnak szoros kapcsolatban. „Az értékek kérdése végül is azonos a tetteink, céljaink, erkölcsaink problémájával; azaz egy bizonyos iránytűre vonatkozik. Ehhez az iránytűhöz kell igazodnunk, ha helyes úton akarunk járni az életben” (Heisenberg, 1983:375).

Nem; valóban nem szabad lemondanunk arról, *hogy legyen iránytűnk*, amely segít eligazodni életünk útján.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Atomic Heritage Foundation (2014): *Alsos Mission*. <https://www.atomicheritage.org/history/alsos-mission>
- Chanta Delsol (2020): *A világ gyűlölete*. PPKE BTK, Typotex pp. 195.
- Teller Ede (2002): *Werner Heisenberg és Niels Bohrbeszélgetése Koppenhágában*. In: Fizikai Szemle. 2002/3. <http://fizikaiszemle.hu/old/archivum/fsz0203/tewj0203.html>
- Hans-Peter Dürr (2018): *Physik&Transzendenz*. Scherz-FischerVerlag, Frankfurt pp. 303.
- Lovas Rezső (2017): *Mindentudók árulása*. <http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2017/tv1704/lovas.html>
- Max Planck (1947): Mein Gespraech mit Adolf Hitler. *Physikalische Blaetter Open access*. Volume 57, Issue 12. Pages: fmi, 3-110, II-XI. <https://doi.org/10.1002/phbl.19470030502>
- Niels Institute (2002): Release of documentsrelatingto 1941 Bohr-Heisenberg. Documents – Niels Bohr Archive www.nbarchive.dk/bohr-heisenberg
- Thomas Power (2000): *Heisenberg's War: The Secret History of The German Bomb*. Da CapoPress, US. pp. 640.
- Werner Heisenberg (1983): *A rész és az egész*. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 330.
- Internet-1: Lise Meitner. Utolsó letöltés dátuma: 2021. 08. 30. <https://www.britannica.com/biography/Lise-Meitner>

Jenei György

Weberiánus lenne-e Max Weber a XXI. században?

Would Max Weber be a Weberian in the XXI. Century?

Összefoglalás

Először a tanulmány Weber családi hátterének szerepét emeli ki a fiatal Weber tudományos pályájában. Utána Weber sokoldalú és meghatározó hatástörténetének két kiemelkedő témájával foglalkozik részletesen: az egyik a kapitalizmus keletkezése és perspektívája, a másik Weber bürokrácia elméletének hatása a modern közpolitikában és a szervezet elméletben. A tanulmány érzékelteti, hogy leegyszerűsítő az a weberiánus felfogás, hogy Weber elmélete a kapitalizmusról diametrálisan ellentétes Marx elméletével. Ez csak részlegesen, a kapitalizmus keletkezésére igaz. Weber felismerte a kapitalizmus lényegének kettősségét és az ebből fakadó problematikát is. Csak a szükségszerű bukást utasította el. A tanulmány részletezi Weber bürokrácia elméletének változatos hatását. Foglalkozik a leegyszerűsítésekkel, a félreértésekkel, a vitákat ösztönző hatásokkal és a kritikai mozzanatokkal is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B00, H00, Z13

Kulcsszavak: a kapitalizmus szelleme, gátlástalan profit hajsza, célracionalitás és bürokrácia, a kapitalizmus aggódalmas perspektíva szemlélete

Summary

First, the study highlights the role of Weber's family background in his young academic career. It then details two prominent themes in Weber's multifaceted and decisive history of influence: one is the emergence and perspective of capitalism, and the other is the impact

PROF. DR. JENEI GYÖRGY, az MTA Doktora, Professzor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem (gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu).

of Weber's theory of bureaucracy on modern public policy and organizational theory. The study demonstrates that the Weberian understanding, which states that Weber's theory of capitalism is diametrically opposed to Marx's theory, is simplistic. This was only partially true at the emergence and initial period of capitalism. Weber also recognized the duality of the essence of capitalism, and the resulting problematic perspective. He only rejected the necessary downfall. The study details the varied impact of Weber's theory of bureaucracy. The study also focuses on simplifications, misunderstandings, effects that promote debates, and critical aspects.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B00, H00, Z13

Keywords: spirit of capitalism, pursuit of unscrupulous profit, goal rationality and bureaucracy, anxious approach on the perspective of capitalism

BEVEZETÉS

Nem tudunk biztos választ adni a címben feltett kérdésre. Tanulmányunkban csak arra törekszünk, hogy a biztos válaszadás lehetőségét keressük. Félő, hogy a tanulmány végén sem biztos, hogy egyértelmű választ tudunk adni.

Max Weber életműve a XX. században – de még napjainkban is – kiemelkedő hatást gyakorolt és gyakorol a társadalomtudományok különböző ágaiban, így a szociológiában, a filozófiában, a közgazdaságtudományban, a történettudományban és a közigazgatástudományokban is. Ez a hatástörténet nem mindig alapul az autentikus Weberi életművön. Ennek egyik oka, hogy Max Weber műveit ugyan németül írta, de a Weber tanok követői és bírálói az angol fordítások ismeretében vitatkoznak. A hatástörténet kreatív félreértelmezéseket is tartalmaz. Ez a hatástörténet napjainkban is tovább íródik.

A másik ok, hogy Max Weber életműve sem tartalmaz mindig egyértelmű válaszokat az általa felvetett és elemzett problémákra. A harmadik ok, hogy életműve terjedelmes és szer-teágazó utóéletében a hatások egymásra rakódtak és ennek eredményeként Weber követőnek vallották magukat olyan kutatók is, akik az eredeti Weber műveket nem is olvasták, hanem csak a Weber interpretációkat ismerték.

MAX WEBER CSALÁDI HÁTTERE ÉS ANNAK HATÁSA AZ ÉLETMŰ SAJÁTOS TERMÉSZETÉRE

Emil Maximilian Weber Erfurtban született 1864 április 21-én egy hétgyermekes család leg-idősebb gyermekeként. Olyan nagypolgári családban, amely a 19. század egyik leggazdagabb német-angol eredetű családjaként a német kereskedői elitbe tartozott. Apai nagyapja okos és megbízható vállalkozó volt a textiliparban, aki jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Anyai (anyja leánykori neve Fallenstein) nagyapja pedig az egyik legsikeresebb német-angol kereskedő családból származott, amely Majna-Frankfurtban tevékenykedett.

Anyai ágon a Frankfurti Souchay klán súlyponti vállalkozásai Londonban és Manchesterben voltak és a család a 19. század közepén az egyik leggazdagabb család volt Németországban. Apai ágon a Bielefeldi Weber klán nemzetközi súlyát Hamburgi kereskedelmi és hajózási vállalkozásai jelentették. Említésre méltó, hogy édesanyja oldalán a Fallenstein klán rokonságban volt a Bunge családdal, akik Antwerpenben és Dél-Amerikában vállalkoztak. (Lásd erről részletesen: Roth, 2002:64-68).

1879 karácsonyán egyik rokona egy Goethe kalendáriummal ajándékozta meg Max Weber, amely nagyon sok rokon életrajzi adatait tartalmazta. Weber hozzá jutott egy G.F. Fallenstein életrajzhoz is, amelyet Georg Gottfried Gervinus írt. Ebből a 15 éves Weber nagy családfát készített, így a családi háttérrel 15 éves korában már megismerte (Roth, 2002:65). Családi eredete és a család aktuális kapcsolatai alapján a fiatal Weber tájékozott volt a Dél-Amerikai búza exportban, éppúgy, mint az Észak-Amerikai vasútépítés kapitalizmusában és az ehhez kapcsolódó vámügyekben. Ez teszi érthetővé kezdeti tanulmányait kereskedelmi jogból és disszertációjának, valamint első műveinek témaválasztását is.

Szemléletének alapjai is a családi háttérből magyarázhatók, hiszen családi háttere kozmopolita volt, de a család sok tagja befolyásos politikai szereplője volt a wilhelminus Németországnak. Roth ezért „kozopolita nacionalistának” nevezi Weber (Roth, 2002:64). Német liberálisokként szerepeltek a politikai életben, azonban ez a liberalizmus nem érthető meg Friedrich List nemzeti liberalizmusa nélkül. Szemben álltak ugyanis Adam Smith liberalizmusával és Friedrich List nézeteit osztották, aki, mint ezt Heller Farkas írta: „Heves támadást intézett a múlt század negyvenes éveiben List Frigyes (1789—1846) a nemzeti szempont elhanyagolása miatt a klasszikus felfogás ellen. Mint a német egység lelkes előharcosa, List élesen kikelt az ellen, hogy a közgazdaságtan teljesen mellőzte az emberiségnek nemzeti tagozódását és a nemzetnek, mint magasabb egységnek törekvéseit” (Heller, 1945:24). A klasszikus iskola lényege Adam Smith híres tételével jellemezhető. Eszerint: „...miután a kiváltságok és megszorítások egész rendszere kiküszöbölődött, a természetes szabadság világos és egyszerű rendszere magától helyre áll. Minden ember, amennyiben nem érti meg az igazságosság törvényét, egészen szabadon követheti a saját érdekét, azon a módon, mely neki megfelel és végezheti munkáját, gyűjthet tőkét, versenyre kelve más emberrel, vagy embereknek osztályával” (Idézi: Balla, é. n.:24). Adam Smith az állami *be-nem-avatkozást* a „láthatatlan kéz” tételezésével indokolja: „Mindenkinek azt hiszi, hogy csak saját érdekeit követi, ténylegesen azonban így közvetetten a legjobban támogatja a népgazdaság egészének jólétét is. Ebben az egyes embert egy láthatatlan kéz vezeti, hogy kövessen egy olyan célt, amit semmi esetre sem tűzött ki” (Idézi: Kunzmann et al. Atlasz Filozófia, 1999:127).

Ezzel szemben alkotja meg Friedrich List a liberalizmus német változatát. Balla Antal szerint „a nemzeti öntudat ébredése után ő az első, aki a tisztán nemzeti szempontokat és célokat összeegyeztette a gazdasági liberalizmus új termelési rendjével” (Balla, é.n.:30). Az állami *be-nem-avatkozás* elvével szemben szükségesnek tartotta a védővám rendszert, mert szerinte Smith liberalizmusa a gazdaságilag erősebbnek kedvez és nem ad esélyt a gyengébbnek a felzárkózásra. A kormány beavatkozását azonban nem tartotta a fejlődés örök feltételének, és a védővámrendszert a szabadversenynek kell átvenni, mielőtt az elmaradott ország utoléri az élenjáró országokat. (Berzeviczy Gergely és Széchenyi István Adam Smith tanait követte,

amíg Kossuth Lajos a védővamos irányzatot követte és Friedrich Listet személyesen ismerte).

Weber esetében nem merném címkézni az életművet. Életművét nevezték liberális imperializmusnak, szociális imperializmusnak, Roth – kettősséget tartalmazó – elnevezése a „komopolita nacionalizmus” melletti érv, hogy Weber egész életében – a gyakorlati politikában is – Németország békés integrációját tartotta szükségesnek a világgazdaságban.

AZ ÉLETMŰ HATÁSTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

A weberi elmélet hatástörténetének sajátossága az egyenetlenség. Munkásságának jelentős részei nem gyakoroltak jelentős hatást, sőt sokáig ismeretlenek maradtak. Például „A Börze” című tanulmányának két részét 1924-ben (négy évvel a halála után) tette közzé özvegye, Marianne Weber a „Gesammelten Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik” című műben. Weber ezt 1894-ben és 1896-ban írta. Ebből két szemelvényt 1905-ben publikáltak először egy 514 oldalas kézikönyvben (Volkswirtschaftlicher Lesebuch für Kaufleute) az akkor Heidelbergben élő Weber tudtával és beleegyezésével, ami egészen 2002-ig nem volt ismeretes, amíg ezt Borchardt nem tette ismertté (Borchardt, 2002:139).

A weberi életmű hatástörténetének további sajátossága, hogy a különböző értelmezések egyrészt vitákat és ellentéteket tartalmaznak, másrészt úgy épülnek egymásra, hogy közben az eredeti weberi életmű tartalmát elhomályosítják, sőt – akaratlanul – torzítják is. A XX. századi hatástörténetben a század végére a weberi életműről kialakult kép sokszor eltér az autentikus weberi életműtől. Ez azt jelenti, hogy azok a kutatók, akik weberiánusnak deklarálják magukat vagy annak minősítik őket, egyáltalán nem biztos, hogy az autentikus weberi életművel egyező álláspontokat foglalnak el. Találón írja Erdélyi Ágnes a szociológiai hatástörténetet áttekintve, hogy a kutatók többet olvastak Weberről, mint Webertől (Erdélyi, 1993).

Marosán Bence – Max Weber halálának 90. évfordulója alkalmából 2010-ben az ELTE Filozófiai Történeti Intézetében rendezett konferenciájáról készített – összefoglalója (Marosán, 2010:4-7) tartalmazza a hatástörténet és az autentikus életmű eltéréseinek különböző mozzanatait. Tanulmányunkban a hatástörténet két mozzanatát tesszük elemzés tárgyává. Az egyik a kapitalizmus keletkezésének és lényegi természetének elmélete, a másik a bürokratikus szervezet, a bürokrácia helye és szerepe a modern társadalmakban. Az egyes mozzanatok nem elszigeteltek, hanem komplex módon különböző kombinációkban érvényesülnek a hatástörténetben.

HATÁSTÖRTÉNET 1.

A KAPITALIZMUS KELETKEZÉSE ÉS PERSPEKTÍVÁJA

A hatástörténet egyik csomópontja a kapitalizmus keletkezésének weberi elmélete. Széleskörű egyetértés alakult ki a társadalomtudományokban, hogy Weber olyan nagyhatású elméletet alkotott, amely Marx eredeti tőkefelhalmozás alapvető szerepét hangsúlyozó elméletének nagyhatású alternatívája. Weber ezt az elméletet – sokak által alapvető művének tartott – „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című művében fejtette ki. Köztudott, hogy Marx a kapitalizmust kibékíthetetlen ellentmondásokkal terhelt, bukásra ítélt társadalmi formációnak tekintette.

Sok kutató értékelése egyszerű. Eszerint a weberi elmélet diametriális ellentéte Marx elméletének. A „Protestáns etika...” idézeteinek elemzése azonban nem erősíti meg ezt a „weberiánus” magyarázatot.

Kétségtelen, hogy Weber az eredeti tőkefelhalmozás marxi elméletét a kapitalizmus keletkezéséről téves magyarázatnak tartotta – mint írta: „A „szerzési ösztönnek” a „nyeremény vágynak” a lehetőleg magas pénznyereség szándékának önmagában véve semmi köze a kapitalizmushoz. E törekvések előfordultak és előfordulnak pincéreknél, orvosoknál, kocsisoknál, művészeknél, kokottoknál, megvesztegethető hivatalnokoknál, katonáknál, rablóknál, kereszteslovagoknál, szenvedélyes kártyajátékosoknál, koldusoknál, mondhatni „all sorts and conditions of men” („minden rendű és rangú embernél”). A világ valamennyi országában, minden korszakában az ilyen törekvések objektív lehetősége valahogyan adva volt és van. E naiv fogalomtársítás a művelődéstörténet gyerek szobájába való, s végezzünk vele egyszer s mindenkorra. A korlátlan szervezési ösztön a legkevésbé sem azonos a kapitalizmussal, még kevésbé annak „szellemével” (Weber, 1995:11-12). Vagyis Weber a kapitalizmust egy sajátos szellemből eredezteti, amelyet a következőképpen jellemez: „A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak a szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze: a hivatás gondolatán alapuló racionális életérzés a keresztény aszkézis szelleméből született.” (Weber, 1995:223).

Max Weber elmélete eddig a pontig valóban alternatívája Marx tőke akkumulációs elméletének. Ez azonban csak részlegesen igaz, mert ezután Weber elmélete nem áll diametriálisan szemben Marx elméletével. Weber szerint a kapitalizmus kezdetén a keresztény aszkézist kiszabadították a kolostori cellákból a protestáns vallásfelekezetek – különösen erőteljesen a puritánok – és evilági, hivatásszerűen végzett, vallási érzülettől vezérelt, haszonszerzésre irányuló munkatevékenységként jelenítették meg.

Tanulmányomban – elsősorban – a magyar nyelvű fordításokat vettem alapul. Ennek során össze is hasonlítottam a három magyar nyelvű fordítást. Az első „csonka” kiadás 1923-ban jelent meg Budapesten a Franklin-Társulat gondozásában, ami lényegében megegyezik a későbbi fordításokkal. A lényeges eltérés az, hogy jegyzeteket – a Trianoni béke okozta gazdasági nehézségekre hivatkozva – nem tartalmaz, pedig Weber itt fejtí ki az állítások bizonyításait (Weber, 1923).

A másik két fordítás a Weber kapitalizmus felfogásához nélkülözhetetlen fontosságú jegyzeteket is tartalmazza. A második fordítás a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg a „Társadalomtudomány Könyvtár” sorozatban (Weber, 1982). Tanulmányom a harmadik, 1995-ben megjelent fordításban szereplő szövegeket idézi.

Az angol nyelvű fordítás nemzetközi dominanciája félreértéseket is eredményezett az eredeti német szöveghez képest. Ennek közismert példája, hogy a Weber eredeti szövegváltozatában szereplő „das stahlharte Gehäuse” kifejezésnél az angol fordítás nyomán az „iron cage” kifejezés terjedt el. Az „iron cage” magyar fordításban „vasketreget” jelent, amíg az eredeti weberi formula magyar fordítása: „acélkemény épület”. Ez lényeges különbséget jelent, hiszen a vas rozsdásodik, az acél pedig nem. A magyar fordítások érdeme, hogy mindegyik fordításban az „acél” kifejezés szerepel. Az 1923-as fordításban „acélkemény burok” az 1995-ös fordításban „acélkemény épület” összetételben.

Ez az eltérés Weber elméletében különösen akkor válik jelentőssé, amikor a kapitalizmus perspektivikus alternatíváit vázolja fel. Weber érzékelteti a kapitalista szellem eredendő kettősségét is, amelynek az életmű hatástörténetében kevesebb figyelmet szentelnek. Weber a polgári hivatásetikáról megállapítja, hogy „a protestáns etika.....pszichológiai ösztönzővé alakította a munka végzését, mint hivatását; tehát mint a kegyelmi állapotról való bizonyosság legkiválóbb sőt, gyakran egyedüli eszközét. Másrészről legalizálta a sajátos munkakedv kizsákmányolását, mivel „hivatásként” értelmezte a vállalkozó pénzszerzését is” (Weber, 1995:221). Eszerint Weber álláspontja nem végletesen ellentétes Marx felfogásával a kapitalizmus lényegéről. Weber is érzékeli a „kizsákmányolás legalizálásának” tünetét Marxhoz hasonlóan. Weber saját, a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elmélete alapján a kapitalizmus fejlődési dinamikáját is felvázolja, amikor a vallásos érzület meghatározó szerepének változási tendenciájára mutat rá.

Weber érzékeli az anyagi gazdagodás és a vallási érzület gyengülésének összefüggését is. Egyetértőleg idézi John Wesley metodista prédikátor írásának következő részletét: „Attól félek, hogy amilyen mértékben gyarapszik a gazdaság, úgy csökken a valláshoz való ragaszkodás... Hiszen a vallás szükségszerűen teremt iparkodást (industry) is és takarékos-ságot (fondality) is, márpedig ezekből nem támadhat más, mint gazdaság...A metodisták mindenütt szorgalmasak és takarékosak; következésképpen javaik gyarapodnak. Ezáltal egyre kevésbé, szenvedélyesebbek, növekednek érzelmi és világi vágyaik, és növekszik dőlőfűk. Így aztán megmarad ugyan „a vallás formája, szelleme viszont lassan elenyész” (Weber, 1995:217-218). Ezt az összefüggést már Platón is felismerte az alkotmányok körforgásának leírásában, amelyben hanyatló államformának nevezi azt a formát, amikor a hatalom egybeesik a tulajdonnal. Ezt írta: „Egyre jobban belemerülnek az anyagiasságba, s minél többre tartják ezt, annál kevésbé becsülik az erényt. Vagy talán nem olyan a különbség a gazdagság és az erény közt, hogy – ha a mérleg két serpenyőjére tesszük őket- annak játékában mindig ellenkező irányt vesznek?” (Idézi: Kunzmann et al. Atlasz Filozófia, 1999:45).

Ezen a nyomvonalon haladva Weber megállapítja, hogy a XIX-XX. század fordulójára „A fogalmak utilitarista szellemű megváltozása...e fogalmak vallásos gyökereinek észrevétlen elsorvadásával járt...” (Weber, 1995:220). Weber azonban nemcsak arra az ellentmondásra mutatott rá, amely a szorgalmas, „kettős értelemben szabad” többséget alkotó munkások és a kizsákmányolásra törekvő vállalkozói kisebbség érdekei között húzódik; nemcsak a vallási gyökerek fokozatosan elgyengülését vette észre.

Szigorúan értékmentes szemléletében saját korának kapitalizmusát is jellemzi, mikor ezt írja:” A puritánok a hivatás emberei akartak lenni – nekünk azonban kell lennünk... Baxter (puritán prédikátor a késő középkorból – Jenei) nézete szerint „mint egy kopott kabát, amit bármikor levethetnénk”, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán. Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette. Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott a világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban” (Weber, 1995:224). Weber ugyanakkor nem osztja Marx álláspontját a kapitalizmus szükségszerű – proletárforradalom okozta – bukásáról.

Weber – már saját korának kapitalizmusában – olyan acélkemény épületet érzékel, amelyben a világi javak elháríthatatlan uralomra tettek szert minden esetben attól függetlenül, hogy az ember a gazdaságban tevékenykedik-e vagy sem. És mi Weber véleménye? Mi történt az evilági erkölcsiséget formáló keresztény aszkézissel? Szintén értékmentes válasza a következő: „Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. A győzedelmes kapitalizmusnak, mióta a gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá, mint támaszra” (Weber, 1995:224).

Weber azonban még ennél is továbbmegy, és a kapitalizmus jövőjéről olyan képet vizionál, amely időszerűnek tűnik napjainkban is. Mi is a jövője – Weber szerint – az acélkemény épületnek? Weber erre a kérdésre szkeptikus, pesszimista, aggodalommal teli választ ad. Eszerint: „Még senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új próféciaíkhöz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újjászületéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté válik, amit egyfajta görcsösen magát fontosnak tartani – akarás díszít majd. Akkor mindenesetre e kultúr fejlődés „utolsó emberei” számára igazak lehetnek e szavak: „Lélekben szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzelni úgy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcshoz” (Weber, 1995:225).

Max Weber kapitalizmus szemléletében nem is a kapitalizmus keletkezéséről Marx eredeti tőkefelhalmozás elméletének alternatíváját kimunkáló része a legtanulságosabb. Kétségtelen, hogy a társadalomtudományokban a protestáns aszkézis alapján hivatásszerűen végzett munkának a kapitalizmus keletkezésében meghatározó szerepe fejtette ki a legnagyobb hatást. Azonban a weberi szemléletben legalább ennyire fontos és tanulságos a kapitalista gazdasági-társadalmi formáció ellentmondásos természetéről, a keresztény aszkézis elillanó szerepéről kialakított véleménye. Továbbá egyenrangúan fontos rész a saját korának kapitalizmusáról alkotott képe, és talán a legfontosabb rész, hogy hogyan vélekedik Weber a kapitalizmus perspektivikus lehetőségeiről, amelyek jelenleg is nyitottak előttünk különböző alternatíváként és még nem dőlt el, hogy melyik alternatíva fogja átalakítani az acélkemény épületet és még az sem kizárt, hogy a kapitalista rendszer gépiesített kövületté válik az egyes emberi közösségekre elháríthatatlan kényszert gyakorolva.

A Weber követők tehát a sok mozzanatot tartalmazó weberi kapitalizmus szemléletből a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elméletet tették központi helyre. Ez kétségtelenül lényeges mozzanat, de biztos, hogy napjainkban nem ez a weberi kapitalizmus szemlélet a legfontosabb, a saját korunkban tájékozódni kívánó és kibontakozást kereső társadalomtudós számára. Weber – Marxszal ellentétben – nem vizionálta a kapitalizmus szükségszerű végét, azonban olyan történelmi perspektívát vetített előre, amelynek során olyan problémák teljesednek ki, amelyek három irányban igényelnek válasz keresést.

Weber jövődőlését aktualizálva jelenleg – a kapitalista fejlődés eredményeként – a világi javak menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, felépült a modern gazdasági rend hatalmas kozmosza, amely meghatározza „ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságokban tevékenykedő résztvevőket – akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek, s talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó morzsája is elizik” (Weber, 1995:224).

Weber nyomán az egyik kivezető irány az új próféciaák születése. Ebben az irányban érdemleges fejlemény nem érzékelhető. Átfogó gazdasági-társadalmi rendszert tartalmazó nagyhatású, ismert elképzelés egyelőre nem tűnt fel a horizonton. Helyette egymással rivalizáló problémafelvetések uralják a közéletet, amelyre a válaszokat rövidtávú hasznot remélő politikai kártyaként hozzák forgalomba. A másik kivezető irány a régi gondolatok és eszmények újjászületése. Az érdeklődés rendszeres ilyen nosztalgikus irányokban. Ezt nem annyira az aktuális problémák megoldási lehetőségeinek keresése motiválja, hanem inkább nosztalgikus érzületek táplálják vagy éppen a menekülés az időszerű problémák elől. A harmadik irányt Weber gépiesített kövületnek nevezi. Amíg a másik két perspektivikus irány kibontakozása a jövő kérdése, addig a harmadik irányról az az alapkérdés, hogy mennyire tekinthető a mai kapitalizmus gépiesített kövületnek. Ez széleskörben nemzetközi méretekben terjedő vélemény, amely aggodalmat kelt a közvéleményben. A jelenséget különböző okokkal magyarázzák. Helmut Schmidt például az általa „ragadozó kapitalizmusnak” nevezett rendszer gátlástalan profithajszájában látja a végső okot. Emlékiratában egész fejezetet szentel ennek a problémakörnek, amely a „*Ragadozókapitalizmus - mit tehetünk ellene*” címet viseli (Schmidt, 2011:278-293).

A klímakatasztrófa pusztító fenyegetésének víziója mögött hétköznapi tapasztalatok és tudományos érvek – egymással sokszor keveredve – húzódnak meg. Nem vadonatúj aggodalom és bizonytalanság ez, amelyet a gyorsuló tudományos-technikai haladás váltott ki. Többévtizedes történettel rendelkezik és túlcsoordult a társadalomtudomány határain. Illusztrációként idézek egy nemzetközileg kiemelkedő hatású szerzőt, Agatha Christie-t, aki erről a gyorsuló ütemű haladásról írva fogalmazta meg a következőket: „Hogy mi lesz a vége ennek az egésznek: újabb győzelmek sorozata, vagy teljes pusztulás e nagyra törés miatt- nem tudom. Remélem, hogy az emberiség fennmarad, bár az is lehet, hogy csak néhány kisebb területen, és talán nagyobb katasztrófák is jönnek, de az egész emberiség nem fog elpusztulni” (Christie, 2008:260).

Weber napjainkban egyértelműen ellenezné a gátlástalan profithajszát. Nem tartozna a kapitalizmus – és annak eszközeként működő nemzetközi NGO hálózatok apologétái közé. Azt kutatná, hogy a kapitalizmus gépiesített kövületté válását, hogyan lehetne ellensúlyozni-korlátozni a társadalmi ellenőrzés hatékonyságának növelésével és a társadalmi csoportok intézményes részvételével a társadalmi döntésekben.

HATÁSTÖRTÉNET 2.

A MODERN BÜROKRÁCIA WEBERI ELMÉLETE

A modern bürokrácia helye és szerepe a weberi életmű hatástörténetének másik kiemelkedő fejezete. Ez a hatástörténet sokféle társadalomtudományi diszciplínára terjed ki. Jelen tanulmány a politikai-közpolitikai, valamint a szervezetelméleti dimenziókban vizsgálódik.

A XIX. század végén és az I. világháború idején számos társadalomkutató foglalkozott a bürokratikus szervezetek fontosságával az iparosodó társadalmakban és amellet érveltek, hogy a bürokrácia egyre növekvő társadalmi és politikai erőre tesz szert. Ezen elméletek közül egyértelműen a legnagyobb hatású Max Weber bürokrácia elmélete. Megkerülhetetlen mind

a politikai, közpolitikai, mind a közmenedzsment dimenzióban. Ez az elmélet vitákat váltott ki, amelyek közül kiemelkedő fontosságú a bürokrácia növekvő hatalmának értékelése.

A bürokrácia elmélete és a közpolitika

A közpolitikában Max Weber elméletét egy olyan közegben kell elhelyeznünk, amelyet egymással vitatkozó elméletek alkotnak. A pluralista elméletek a bürokráciákat olyan ügynökségeknek tekintik, amelyek válaszolni igyekeznek a társadalmi csoportok és egyének igényeire, követeléseire és közben saját érdekeik érvényesítésére is kísérletet tesznek. Az elitista elméletek a bürokráciában fontos hatalmi forrást látnak, természetesen más nagyméretű szervezetek mellett. A marxista elméletek az uralkodó osztály eszközének tartják a bürokráciát.

A korporatista elméletek a politika alkotás folyamatára összpontosítanak, és ebben a folyamatban tételezik a bürokrácia autonóm és domináns szerepét. Már ezen a szinten is megállapítható, hogy az elitista és a korporatista elméletek a bürokrácia domináns szerepének hangsúlyozásával Max Weber bürokrácia elméletének bizonyos mozzanatait vették át. A marxista elméletek kiindulópontja és eszköz szemlélete viszont ellentétes Weber elméletével.

A pluralisták pedig egyetértő és kritikai viszonyt egyaránt kialakítanak Weber elméletéhez úgy is, hogy ez a kritika nem minden mozzanatában reális. Az elméleti szövedéket tovább színesíti, hogy mind a négy alapvető elméleti irányzatban hiányzik a homogenitás; eltérő, sőt nemegyszer ellentétes közelítésekkel is találkozhatunk az egyes alapvető elméleti irányzatokon belül.

A pluralista szemlélet

A XX. század végére a pluralisták már a rendszeres politikai választások korlátait is felismerték a bürokratikus szervezetek befolyásának ellensúlyozására. A modern kapitalista demokráciákban ezért megkezdték a Beer tézisekben „poszt-parlamentáris demokráciáknak” nevezett politikai rendszer kiépítését (Jordan–Richardson, 1987). A szerzők szerint a kormányzati bürokráciát fokozatosan társadalmi nyomás alá kell helyezni és a bürokratikus szervezeteket a különböző politikai döntések megtárgyalására kényszeríteni. Álláspontjukat a döntéshozóknak figyelembe kell venniük nemcsak a döntések meghozatalánál, hanem a megvalósítás folyamatában is.

Az Egyesült Államokban – már korábban, a XX. század második felében – a pluralista elméleteknek különböző változatai alakultak ki. Az egyik nagyhatású változat Robert Dahl „poliarchia” elmélete (Dahl, 1961). Eszerint a különböző társadalmi csoportok különböző erejű nyomást gyakorolnak a döntéshozókra. Nincs domináns erejű csoport, de minden csoport rendelkezik valamilyen szintű nyomásgyakorló erővel, amelyet különböző nyomást gyakorló eszközzel érvényesít. A befolyási különbség okait kutatva Nelson Polsby (1963) kifejti, hogy a hatalom fő forrása a pénz, az információ és a szakértelem és ezek egyenlőtlenül vannak elosztva a különböző társadalmi csoportok között.

Hasonló pluralista szemléleti irány bontakozott ki Nyugat Európában is, amelynek emblemikus képviselője a holland Lijphart (1982). A holland politikai döntéshozatali folyama-

tokat elemezve sajátos „pillarizációs” elméletet fejlesztett ki. Eszerint a holland közpolitikai döntések három „pillér” kompromisszumának eredményei. Ezek a pillérek a Reformátusok, a Katolikusok és a Szekuláris Humanisták.

A pluralisták a közpolitikai döntéshozatal olyan modelljéhez jutottak el, amelyben a bürokratikus szervezetek kormányzati ügynökségként, egy bizonyos nyomásgyakorló csoportként vesznek részt a döntéshozatalban a társadalmi nyomásgyakorló csoportokhoz hasonlóan.

Álláspontjukat a pluralisták összekapcsolták Weber bürokrácia elméletének kritikájával. Értelmezésükben Weber a bürokráciát semleges döntő bírónak tekinti a nyomásgyakorló csoportok küzdelmében és szerinte a bürokrácia nem politikai szereplő, hanem csak végrehajtja a politikai döntéseket.

Aberbach mindmáig széleskörű nemzetközi hatást gyakorló munkájában Weber bürokrácia elméletét elemezve más, ezzel ellentétes következtetésre jut (Aberbach et al., 1981, *Bureaucrats Politicians in Western Democracies*). Aberbach könyve bevezetőjében felidézi azt az anekdotát, hogy mit válaszolt Weber 1918 telén, Münchenben a hallgatók azon kérdésére, hogy melyek lesznek az I. világháború utáni Németország politikai alternatívái. Weber a XX. század egészére vonatkozó általános választ adott a kérdésre. Eszerint a XX. században a modern ipari társadalmakban a külpolitikai döntéshozatal két fő tényezője a *modern bürokrácia* és a *hivatásos politikus*. A modern bürokráciát igazgatási szakértelemmel rendelkező, karrier köztisztviselők vezetik, akik folytonosan növekvő befolyással rendelkeznek a politikai döntésekre. A két tényező egymással kölcsönhatásos viszonyban álló ikertendencia, amelyek meghatározó hatalmát a nemzeti liberális Weber – az 1918-as anekdota szerint – bizalmatlansággal, gyanakvással, sőt ellenszenvvel jövendölte meg (Aberbach et al., 1981:1).

Weber proféciája szerint a modern bürokrácia befolyása – mind karakterében, mind komplexitásában – növekvő lesz irányítási szakértelme következtében. Ennek nyomán Aberbach négy típust – ezek fejlődési szakasznak is tekinthetők – különböztet meg a politikusok és a köztisztviselők viszonyát jellemző elméletekben.

Az első elméleti típus alapképlete egyszerű: a politikus dönt, a köztisztviselő végrehajt a politikában. Aberbach az elméletet Woodrow Wilson nevével is fémjelzi. Például a Wilsontól vett következő idézettel: „a kormányzás kívül esik a politika tulajdonképpeni szféráján. A kormányzati kérdések nem politikai kérdések..... Ezek úgy részei a politikai életnek, ahogyan a könyvelési irodák módszerei részei a társadalom életének” (Wilson, 1887:209-210.; Idézi: Aberbach et al., 1981:4). Az első típus üzenete egyértelmű: *a köztisztviselők engedelmesen szolgálják politikai feletteseiket.*

Széles körben terjedt el, hogy Max Weber elmélete ebbe a típusba tartozik. Magukat Weberiánusnak nevező kutatók valóban ezt a leegyszerűsítő álláspontot fejtették ki. Ez azonban közkeletű tévedés, mert Weber egyfelől kétségtelenül tételezte, hogy a politikusok és a köztisztviselők fenti típusú munkamegosztása ideális lenne, de ehhez hozzátette, hogy a gyakorlatban ez megvalósíthatatlan, mert a diszkrecionális döntések és a nem-diszkrecionális döntések a gyakorlatban elválaszthatatlanok, amint ezt Diamant idézi Webertől: „Minden problémáról tekintet nélkül arra, hogy mennyire technikainak tűnik politikai jelentőség feltételezhető és a probléma megoldását a politikai megfontolások döntő mértékben befolyásolják” (Diamant, 1962:85). Ehhez hasonlóan vélekednek más kutatók is. Paul Appleby például úgy véli, hogy

Weber szerint a politikus és a köztisztviselő munkájának elméleti elválasztása a gyakorlatban elhomályosul és eltűnik, ezért, ”gúnyosan kineveti” azokat, akik ebben az elválasztásban hisznek (Appleby, 1949).

Számos kutató rámutat arra, hogy a politikusok informáltsága és szakértelme nem elegendő ahhoz, hogy a felmerülő társadalmi problémákban döntsenek. A politikusok a jövő problémáiról rendelkeznek átfogó elképzelésekkel, de abban, hogy hogyan valósítsák meg a gyakorlatban az elképzeléseiket, hogyan formálják át céljaikat releváns, megvalósítható tervekkel, hogyan hajtsák végre ezeket a terveket, hogyan válaszoljanak új váratlan fejleményekre, ezekben a kérdésekben a politikusok nagyrészt, vagy teljes egészében a köztisztviselői tanácsadóktól függenek.

Ez az alapképlet lehetővé teszi a köztisztviselők számára, hogy a névtelen neutralitás leple alatt önkényesen értelmezzék a rájuk vonatkozó törvényeket és szabályokat. Ezt részletezi Guy Peters, amikor a következőket írja: „A köztisztviselők számára a politika és a végrehajtás feltételezett elkülönítése lehetőséget biztosít arra, hogy bekapcsolódjanak a politikába anélkül, hogy elszámoltathatók lennének politikai cselekedeteik következményeiért...” (B. Guy Peters, 2018:137-138.; Idézi: Aberbach et al., 1981:5).

Max Weber bürokráciaelméletének alappozícióját Alfred Diamant fejezi ki, aki ugyan az USA-ba volt professzor, de német anyanyelvű volt, és így eredetiben és angol nyelven egyaránt olvasta Weber műveit és azok fordításait is. Diamant szerint a szakértelmi fölény a köztisztviselők számára lehetővé teszi, hogy akár a politikusokéval ellentétes célok megvalósítása érdekében munkálkodjanak. Szerinte Weber ezt teljesen világosan látta, amint ezt Weber írja: „Normális feltételek megléte esetén a fejlett bürokrácia hatalmi pozíciója mindig uralkodó. A „politikai főnök” olyan dilettáns pozícióba kerül, mint aki szemben áll egy „szakértővel”, aki egy szakképzett közigazgatási szervezet részeként működik.” (idézi:Diamant, 1962:80).

Vagyis a XX. században Weber szemléleti közelítése valósult meg, amely nem a „politikus dönt” és a „köztisztviselő végrehajt” modell. Weber szemléletileg megalapozta azt a XX. század végére kialakult közpolitikai döntéshozatali modellt, amelynek lényege, hogy a felső szintű köztisztviselők meghatározó befolyást gyakorolnak a döntéshozatal tematizálására és a végrehajtás során az eredményes megvalósítás igényli a törvények és szabályok „rugalmas” értelmezését. A köztisztviselők ezt nem önérdemtől vezérelve teszik, hanem mert ezt tekintik a hatékony és eredményes megvalósítás követelményének. Sokan inkább a „bürokratikus politikát” tartják dominánsnak a „pártpolitika” terminus helyett.

A történeti folyamat során a bürokrácia politikai szerepvállalása egyre növekvő a köztisztviselő-politikus relációban. A politikai döntések új típusában a köztisztviselők megjelennek, mint a tények és a tudás képviselői, amíg a politikusok az érdekeket és az értékeket képviselik. Ezzel olyan új mozzanat jelent meg, amely összhangban volt Weber jóslatával a bürokrácia megnövekedett szerepéről. Az „árnyékban” tevékenykedő, a „parlamenti hátsó bejáratot” használó bürokrácia mellett, a bürokrácia már nyíltan is szerepet vállal a közpolitikai döntésekben.

Hasonló elméleti alapokat dolgozott ki a bürokrácia nyílt szerepvállalásával kapcsolatban a közpolitikai döntésekben Karl Mannheim (1946) a „politikai racionalitás” és az „igazgatási racionalitás” elválasztásával. Mannheim egyenesen eljut odáig, hogy a köztisztviselő nem is

veszi figyelembe, a politikai racionalitást, hanem minden politikai problémát kizárólag az igazgatási racionalitás alapján közelít meg (Mannheim, 1946:105.; Idézi: Aberbach et al., 1981:7.).

Aberbach azonban tovább lép és egy harmadik mozzanatot is bekapcsol a politikusok és a köztisztviselők politikai döntéshozatali szerepvállalását elemezve. Ez a bürokrácia szerepének további növekedését jelenti és kiterjed a közpolitikai döntéshozatal egész folyamatára – amint ezt Aberbach írja: „Az igazi különbség közöttük a következő: amíg a politikusok artikulálják a szervezetlen egyének homályos, átfogó érdekeit, addig a bürokraták a szervezett társadalmi csoportok céltudatos érdekérvényesítésével tartanak kapcsolatot. A munka megosztásának ebben az értelmezésében a lényeg az, hogy a politikusok szenvedélyesek, pártosak, idealisták, még az ideológiától is vezéreltek, a bürokraták pedig ezzel ellentétben körül tekintőek, gyakorlat orientáltak és pragmatikusak” (Aberbach et al. 1981:9). Ez Weber jóslatának további beteljesedése a bürokrácia szerepének növekedéséről. Ez viszont a politikusokat és a köztisztviselőket egyaránt arra kényszeríti, hogy vegyék tekintetbe szándékaik és tetteik mind politikai mind igazgatási következményeit. Ez már előrevetíti a következő, negyedik mozzanat megjelenésének szükségességét, amelyet Aberbach igazi, hamisíthatatlan „hibridnek” nevez.

A negyedik mozzanat, illetve negyedik történeti szakasz a XX. század végére alakult ki és a politikusi és a köztisztviselői szerep összecsúsztatása jellemzi. Ezt a szakaszt a politika bürokratizálódásának és a bürokrácia átpolitizálódásának is nevezik. A vezető köztisztviselők duális pozícióba kerülnek, mert egyidőben töltenek be Janus-arcú szerepet, befelé bürokraták, kifelé politikai vezetők. Ez a kettős követelmény érvényes a bürokrácia középső szintjén is, ahol a feladatok egyszerre igényelnek technikai készségeket és ismereteket és a politikai irányvonalhoz és a stratégiához történő rugalmas igazodást. A hibrid szakaszban a politikus- és a köztisztviselői karrierlétrák már nem elszigeteltek, már nemcsak olyan párhuzamosak, amelyek csak a végtelenben találkoznak. A karrierlétrák „összecsúsznak” ugyan, azonban különböző változatok léteznek a különböző modern politikai rendszerekben.

- Nagy-Britanniában például a hibrid típus előjele volt, amikor 1964-ben Harold Wilson olyan kormányzó pártba tartozó személyeket nevezett ki vezető köztisztviselői pozíciókba, akik „outsiderek” voltak abban az értelemben, hogy nem tartoztak sem a karrierlétrán felfelé mozgó köztisztviselők közé, sem a parlamenti tagok közé.
- Németországban meglehetősen gyakori a rendszeres párttevékenység a magasrangú köztisztviselők körében és ugyanakkor a Bundestag tagjai között egykori vezető köztisztviselőket is találhatunk.
- Franciaországban és Japánban pedig jellemző a magas szintű átmozgás a politikai és a köztisztviselői karrierlétrák között. Például egy köztisztviselő elérhet a miniszteri kabinet tagságig irányítói és menedzseri szakértelme alapján, ahol a feladatok politikai készségeket is igényelnek. Pár év múlva a politikai készségek kifejlődése után politikusi vezetői tisztségeket is betölthetnek. Ez általában a kormányzó pártok esetében fordul elő – jellegzetes példa erre Giscard d’Estaing francia államelnök –, de előfordul ez a karrier-típus ellenzéki pártoknál is.

Ez a pluralista szemléletben felvázolt történeti folyamat sem oszlatja el azonban Weber aggodalmát, mert a bürokrácia túlhatalma itt is érvényesül. Sőt! Még általánosabban vetődik

fel a probléma: hogyan képesek ellenőrizni és befolyásolni a különböző társadalmi csoportok azt a politikai döntéshozatali és megvalósítási folyamatot, amelyben ugyanaz a személy, hol politikusként, hol vezető köztisztviselőként jelenik meg. Ez azt is jelenti, hogy a politikai párttevékenységek és az adminisztratív tevékenységek átfedik egymást, illetve összefonódnak, ami a társadalmi csoportok számára „gépiesített kövületként” jelenik meg.

A MARXISTA SZEMLÉLET

A XIX. század marxista szemlélete a bürokráciát az uralkodó osztály elnyomó eszközének tekintette. Marx már kései munkáiban (Marx, 1960) változási irányt jelöl ki. Louis Bonaparte és Bismarck időszakát elemezve Marx már nem egyoldalú determinista, hanem kimutatja a bürokrácia viszonylagos autonómiáját, amely akkor lehetséges, ha az uralkodó csoportok erőviszonyaiban holtpont alakul ki.

A XX. századi neomarxisták vitáinak témája – ezen a nyomvonalon haladva – a bürokrácia viszonylagos önállósága. A neomarxisták egyik kiemelkedő képviselője Miliband (1969) szerint a bürokrácia nem semleges, hanem a gazdaságilag domináns tőkésosztály érdekeit szolgálja. Miliband egyértelműen „instrumentalista”. Miliband neomarxista kritikusai között az egyik kiemelkedő szerző Poulantzas (1973). Szerinte a gazdasági dominanciát lehetetlen közvetlenül társadalmi hatalomként érvényesíteni. A bürokrácia ezért a társadalmon belüli osztályok és csoportok viszonyát fejezi ki és viszonylagosan autonóm a gazdasági dominanciával szemben. Ez azt is jelenti, hogy a bürokrácia az elnyomott osztályok érdekében is hozhat intézkedéseket.

A vita ellenére a neomarxisták álláspontja szerint a bürokrácia hosszú távon és stratégiai távlatban a gazdaságilag domináns osztály érdekét szolgálja. Nem veszik figyelembe, hogy a tőkés vállalkozók osztálya nem monolit tömb, hanem eltérő érdekű és egymással feszültséget is felvállaló csoportokból áll, amely lényegesen befolyásolja a bürokrácia működését. „Instrumentalista” és „strukturalista” szemléletük egyaránt szemben áll Max Weber bürokrácia elméletével, aki a bürokratikus szervezetek növekvő hatalmának trendjét – a demokratikus ellenőrzés és befolyás hiányosságai miatt – reformok keretében kívánja ellensúlyozni a demokratikus politikai rendszer keretei között.

Elitista szemlélet

Az elitista szemléletben – a pluralistáktól eltérően – a politikai hatalom nincs megosztva a társadalmi csoportok között, hanem egy kisebbség kezében összpontosul. A bürokrácia pedig ennek a politikai hatalomnak eszköze.

Ezt fejtik ki az elitizmus megalapozásának olyan klasszikus képviselői, mint Mosca (1939) és Pareto (1935). Az Egyesült Államokban az elitista Hunter (1953) és a pluralista Dahl (1961) vitájának eredményeként olyan álláspont alakult ki, amelyben az elitizmus tartalmazza a pluralizmus mozzanatát is. Ezt demokratikus elitizmusnak nevezhetjük, ahol a társadalmi csoportok közötti ellentét és eltérő véleményeket különböző elitek irányítják és vezetik. Az elitek versengése kifejezésre jut a rendszeres választásokban, amely megnyíl-

vánul az elitek cseréjében vagy éppen körforgásában is.

Az elitisták szerint az elit strukturált. Ezt Bottomore (1966) fejti ki részletesen. Megkülönböztet egy strukturált politikai elitet, akik a hatalmat gyakorolják. Ez az elit a kormányból, a bürokráciából, a katonai vezetőkől és bizonyos esetekben politikai befolyással rendelkező családokból, arisztokratákból, a királyi családokból és nagy gazdasági vállalkozások vezetőiből áll. A politikai elitől megkülönbözteti a politikai osztályt, amely a politikai eliten kívül magában foglalja az ellenzéki pártok, a szakszervezetek vezetőit, gazdasági vezetőket és politikailag aktív értelmiségieket.

Ezzel azonban az elitisták Max Weber eredendő aggodalmát a bürokrácia növekvő hatalma miatt még nem válaszolják meg. Erre tesz kísérletet C. Wright Mills (1956). Mills szerint az egyes ember problémáira sem a pluralisták, sem a marxisták nem adnak megfelelő választ. Ugyanis az egyes emberek mindennapi életükben nem értik azoknak a racionális és irracionális nagy struktúráknak az értelmét, amelynek az ő mindennapi világuk alárendelt. Szabadságukban korlátozottak a nagy, és racionális alapon működő bürokráciák által. Így gyakran cselekednek látszólag racionálisan anélkül, hogy fogalmuk lenne azokról a célokról, amelyeket cselekedeteik szolgálnak (Mills, 1956:237-238). Mills szerint ezek az elitek derűs robotként, gondolkodás nélkül követnek el könyörtelenül ártó cselekedeteket. Ezért Mills felszólítja az értelmiségieket, a minisztereket, a tudósokat, hogy vállaljanak politikai felelősséget a bürokrácia irányításában és ellenőrzésében.

Mills Weberhez hasonló következtetésre jut – fél évszázaddal később – és azt tapasztalja, amelyet Weber aggodalmasan megjósolt. Webertől eltérően azonban a megoldásra is tesz javaslatot, amíg Weber a lehetséges problémát csak exponálja, megoldási javaslat nélkül. Mills az ellenőrzés szükségességét ismeri fel, de ugyanakkor érzékeli, hogy ezek az erők – konszenzus hiányában – képtelenek ellenőrző befolyást kifejleszteni. Mások pedig gúnyosan rámutatnak arra, hogy az értelmiségieket könnyen megvásárolják (Ham-Hill 1984:58-59).

Az elitisták egyértelműen eltérnek a pluralistáktól és a marxistáktól is. A bürokratikus elit ugyanis nem kötődik egyetlen társadalmi csoporthoz sem. Független hatalmat gyakorol, mert rendelkezik az ehhez szükséges politikai és szervezeti erőforrásokkal. Amennyiben felvetik az elitek tevékenységének ellenőrzését, akkor olyan megoldásokat javasolnak, amelyek demokratikus rendszerekben nem valósíthatók meg.

A korporatista szemlélet

A társadalmi korporatizmus elmélete szerint, a pluralista szemlélet a kapitalista társadalom kialakulásában meghatározó volt, de már nem illeszkedik a XX. század monopolkapitalista tendenciáira. Schmitter (1974) társadalmi korporatizmusa a pluralizmus alternatívája. Lényege, hogy a társadalmi csoportok érdekeit olyan intézmények képviselik, amelyeket megszervezésük után a bürokrácia elismer vagy engedélyezi működésüket, de még kezdeményezhet is érdekérvényesítési csoportokat. Az így létrejött érdekképviselői intézményeket az állam és a bürokrácia elismeri és a politikai döntések előkészítése és meghozatala során konzultál és együttműködik velük.

A korporatizmus másik változatában Milward és Francisco (1989) az Egyesült Államok politikai döntéshozatali folyamatait elemezte. Hangsúlyozzák, hogy a korporatista tendenciák kétségtelenül kibontakoznak az Egyesült Államokban is, vagyis a bürokrácia támogatja és támaszkodik a nyomásgyakorló csoportokra. Azonban ez az együttműködés nézeteltéréseket is felszínre hoz. Így ezt a változatot „nézeteltérési formában érvényesülő korporatizmusnak” nevezhetjük.

Schmitter az intézményes érdekérvényesítést kapcsolja össze a bürokrácia tevékenységével. Eközben az érdekérvényesítő intézmények tevékenységét az állam és a bürokrácia engedélyétől vagy éppen kezdeményezésétől teszi függővé. Egyértelműen tételezi tehát a bürokrácia túlhatalmát és az érdekérvényesítő intézményeknek az állami bürokráciától függő autonómiáját. Vagyis a két partner nem egyenrangú. A bürokrácia hatalma inkább az elitista szemlélethez hasonlít. Persze eltér annyiban, hogy az érdekérvényesítő szervezeteket autonómnak tartja, amíg az elitizmusban az elitek legfeljebb egymást korlátozzák.

A harmadik változatban Winkler (1976) viszont a korporatív irányú elmozdulást a politikai döntéshozatalban gazdasági változásokkal magyarázza.

Winkler a korporatizmust gazdasági rendszernek tekinti, amelyet szembeállít a szindikalizmussal, a szocializmussal és a szabadversenyes kapitalizmussal. Winkler elméletében a korporatizmus az állam közvetlen és intervencionista beavatkozásában nyilvánul meg. Ezt a gazdasági válságjelenségek és a tőkefelhalmozás lelassulása teszi szükségessé. Az állami bürokrácia erre ár- és jövedelempolitikai stratégiával reagál és Nagy-Britanniában az 1970-es évektől gazdasági tervezési egyezményeket kezdeményez az ipari vezetőkkel. Az állami bürokrácia ezeket a reformlépéseket nemcsak a munkáltatói szervezetekkel, hanem a szakszervezetekkel is egyezteteti. Winkler szerint ebben az egyeztetésben az állami bürokrácia független és domináns szerepet tölt be a munka és a tőke képviselőivel szemben. Vagyis ezt az elképzelést is jellemzi az egyenrangúság hiánya az állami bürokratikus szervezetek és a gazdaságban szerepet betöltő intézmények között.

A gazdasági korporatizmus szemlélete Schmitterrel összehasonlítva részleges. Hiszen Schmitternél az állami bürokrácia és az érdekérvényesítő szervezetek együttműködése a társadalmi élet minden területére kiterjed.

Nilvánvaló azonban, hogy a korporatizmus egyik változata sem oszlatja el Weber aggodalmát a bürokratikus szervezetek megjósolt túlhatalma miatt és nem tartalmazza a társadalmi közösségek teljesskörű, autonóm és intézményes korlátozó és ellenőrző szerepét az állami bürokratikus szervezetek túlhatalmával szemben.

WEBER BÜROKRÁCIA ELMÉLETE SZERVEZETELMÉLETI KÖZELÍTÉSBN

Max Weber bürokrácia elméletének hatástörténete a szervezetelméletben is különleges vonásokat tartalmaz a XX. században. Szervezetelméleti szempontból a bürokráciaelmélet kiindulópontja Weber társadalmi cselekvés tana. A társadalmi cselekvés tanában Weber négy cselekvés típusát különböztet el. Ezek: a hagyományos-, az érzelmi-, a karizmatikus- és a racionális-legális cselekvés.

A hagyományos cselekvésen alapuló hatalom alapja Weber szerint „a bevett szokásként érvényesülő hit az időtlen idők óta érvényesülő hagyományok sérthetetlenségében és azoknak a személyeknek a legitimitásában, akiknek a hatalma alá tartoznak.” (Weber, 1947:328).

Az érzelmi cselekvésen alapuló hatalom a társadalom többségének érzelmi alapú legitimitációján alapul, amely a hatalmat gyakorló személy vagy személyek irányában nyilvánul meg.

A karizmatikus cselekvésen alapuló hatalom alapja Weber szerint „a rajongás egy olyan ember irányába, akinek speciális és kivételes sérthetetlenséget, hősiességet vagy példát adó egyéniséget tulajdonítanak” (Weber u.o.). Weber ezt olyan átmeneti jelenségnek tartja, amely a társadalmi zavargások időszakát jellemzi. A vezér és a társadalmi közösség közötti viszony karizmatikus természete lehetetlenné teszi stabil intézmények kifejlődését és ennek megfelelően megakadályozza a „rutinizálódás” folyamatát. Amíg a karizmatikus hatalom gyenge pontja az instabilitás, addig a hagyományos hatalom gyengesége a statikus természetében áll. Weber ebből arra következtet, hogy a racionális-jogi cselekvésen alapuló hatalom felette áll a többi hatalmi típusnak. Weber ezt azzal indokolja, hogy ez a hatalom a normatív szabályok törvényességébe vetett hiten alapszik és azon, hogy a szabályok szerint hatalomba választott személyek a politikai rendszerben rendelkezési joggal bírnak. Ez a hatalmi típus az igazgatásnak olyan bürokratikus rendszerén nyugszik, amelyben tartósan hivatalban levő köztisztviselők igazgatnak, természetesen szabályokat követve.

Weber a racionális-legális bürokratikus rendszer kifejlődését egyértelműen összekapcsolja a modern ipari társadalom kialakulásával.

A racionális bürokratikus rendszer térhódítását Weber úgy tekinti, mint a komplex, összetett gazdasági és politikai rendszerek kialakulásának következményét.

Weber egyértelművé teszi a bürokratikus igazgatás fölényét minden korábbi igazgatási típussal szemben, amikor megállapítja a bürokratikus igazgatás ismérveit. Ezek a következők:

- Tartós szervezet speciális funkcióval vagy funkciókkal, amelyek cselekedeteikben szabályokhoz igazodnak. A tartósságot és a következetességet a szervezeten belül írásos szabályokkal és döntésekkel biztosítják.
- A szervezet hierarchikus személyi kapcsolatokon épül fel. A hatalom területe a hierarchián belül egyértelműen meghatározott és a köztisztviselők jogai és kötelességei minden egyes szinten meghatározottak.
- A személyi állomány elválasztott az igazgatási eszközök tulajdonlásától. Az állomány tagjai személyükben szabadok, csak személytelen hivatalos kötelezettségeikkel tartoznak felelősséggel feletteseik előtt.
- A személyi állomány végzettsége alapján kinevezett, vagyis nem választott és érdemei alapján léptetendő feljebb.
- A személyi állományt meghatározott fizetés illeti és határozott időre kinevezett. A fizetés mértéke a hierarchiában betöltött rangtól függ. Az alkalmazás folyamatos meghatározott időtartamon belül és rendszerint nyugdíjas állást jelent (v.ö. Weber 1947:329-341).

Weber követelménye a racionalitás. Félreértés forrása volt, hogy a Weber mű angol fordításában a racionalitást egyenlővé tették a hatékonysággal. Weber viszont az igazgatási cselekedetek korrekt kalkulálhatóságát tekintette követelménynek, ami nemcsak költ-

ség-haszon kalkulációt jelentett – egyébként ebből a szempontból a bürokratikus igazgatás vitathatatlan előnnyel rendelkezik – hanem a technikai dimenzió túlmenően a társadalmi következmények mérlegelését is. (L. erről Albrow, 1970). Vagyis a hatékonyság mellett az eredményesség követelményét is irányt adónak tekintette.

A másik félreértés Weber racionalitás fogalmához kapcsolódik. Weber racionalitás fogalma összetett, két momentummal rendelkezik. Ez a fogalom a formális és a tárgyi racionalitást egyaránt tartalmazza, amelyek ellentétes dolgot is jelenthetnek. A vasúti menetrend példájával érzékeltetve a különbséget: ha valaki utazni kíván valahová, akkor a menetrend számára a formális racionalitás, amely félrevezetheti akkor, ha a kiválasztott vonat rendszeresen késik, ugyanis akkor a tárgyi racionalitás érvényesül. Vagyis ilyenkor a tárgyi racionalitási ismeretek igazíthatnak el és a formális racionalitás követése problémát okozhat. A hatástörténetben viszont Weber racionalitás fogalmát leegyszerűsítik és a formális racionalitással azonosítják. Kétségtelen, hogy a szervezetelmélet Weber bürokrácia elméletéhez viszonyítva új mozzanatok és problémákat is felszínre hozott.

Új mozzanat volt például Elton Mayo és munkatársai tudományos tevékenysége Chicagóban a Hawthorne Műveknél az 1920-as és 1930-as években (Elton Mayo, 1949:161-169). Kutatási eredményeik óriási haladást eredményeztek az emberi magatartás sajátosságainak megértésében bármilyen csoportos munkatevékenység során.

Mayo legfőbb hozzájárulása a bürokratikus szervezet működéséhez abban állt, hogy elvetették azt a mechanikus szervezetelméleti közelítést, amely csak a szervezés és irányítás egyetlen legjobb módját ismerte el. Ehelyett bemutatták a munkahelyen létrejövő formális és informális emberi kapcsolatok hatását a szervezet teljesítményére.

Mayo és munkatársai világossá tették, hogy amennyiben a bürokratikus szervezetekben csak a formális szerepeket vesszük figyelembe, akkor nem érthetjük meg a személyi állomány tagjainak tevékenységét. A megértéshez az informális kapcsolatok elemzése is szükséges.

Kutatásaik bebizonyították, hogy ez a felismerés a szervezeti hierarchia minden szintjén érvényes, még a legalacsonyabb szinten is. Ezután az 1940-es és 1950-es években készült szervezetelméleti tanulmányok már együttesen vették figyelembe Weber elméletét és Mayo kutatási eredményeit. Ezzel új, komplex kutatási szemléletben közelítették meg a bürokratikus szervezetek működését.

Weber vitákat is ösztönzött a szervezetelméletben. Az egyik vita témája a hierarchikus elv és a szakértelem maximalizálásának követelménye közötti konfliktus volt (Gouldner 1954). A kutatások következtetése az volt, hogy a szakértelem nem feltétlenül nagyobb a szervezeti hierarchia alacsonyabb szintjétől a magasabb szint felé haladva. Ebből következik, hogy sokszor elkerülhetetlen a konfliktus a szakértelem által megalapozott tekintély és a hierarchikus szint szerinti tekintély között. Ennek nyomán számos tanulmány foglalkozott a szakértők és a szervezeti hierarchiában magas szintű köztisztviselők közötti konfliktusokkal és jelentősnek tekintette a „street level bureaucracy” befolyását. Egy másik igen terjedelmes vita alakult ki a racionalitás és a hatékonyság viszonyának témájában. Ebben a témában Merton (1957) felvetette, hogy a szervezet struktúrája és a szervezet feladatai közötti kapcsolatnál, egyes feladatoknál a szervezeti struktúra racionalitása segíti a feladat megoldását, de más feladatok esetében ugyanannak a racionális struktúrának az alkalmazása tehetetlenséghez vezet, vagy éppen

téves megoldások forrása lehet. Ezen a nyomvonalon a kutatók „mechanikus” és „organikus” irányítási rendszerek megkülönböztetéséhez jutottak el. A mechanikus rendszerek az állandó, viszonylag változatlan feladatok esetén alkalmazhatók. Az organikus irányítás viszont olyan feladatoknál alkalmazandó, amelyekben a feltételek rendszeresen változnak. Weber bürokráciaelmélete a mechanikus irányítási rendszerekben tökéletesen alkalmazható, amíg az organikus irányításnál csak más kutatók elméleteivel történő kombináció esetében hasznos.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk végén néhány következtetést tennénk.

- Először: Max Weber életműve nem ismerhető meg a családi háttér részleteinek feltárása nélkül.
- Másodszor: A szervezetelméleti közelítésben a bürokratikus szervezet leírása, a szakértelem szerepének hangsúlyozása egyértelműen nagyhatású pozitív mozzanat, még akkor is, ha félreértések és leegyszerűsítések is fellelhetők a hatástörténetben, például a formális és tárgyi racionalitás viszonyában a tárgyi racionalitás szerepének negligálásával, vagy amikor a racionalitás fogalmát az angol fordítások hatékonyságnak értelmezik. Szervezetelméleti hozzájárulás, hogy ösztönző erővel hatott a szervezetelmélet új közelítéseinek kimunkálására és új szervezetelméleti kérdések felvetésére és különböző tárgykörökben folytatott vitára.
- Harmadszor: Közpolitikai szempontból Weber bürokráciaelméletének pozitív oldala, hogy a bürokratikus irányítást hatékonyabbnak tekintette a korábbi korporatív irányításnál és tartalmazta a célracionális irányítás ideáltípusos irányú továbbfejlesztését. Miután Webernél az ideáltípus nem ontológiai, hanem módszertani fogalom, ezért Weber szerint a bürokratikus irányítás a valóságban csak aszimptotikusan közeledhet az ideáltípushoz, de soha nem képes elérni azt. A negatív oldal viszont az, hogy kinyílik annak a lehetősége, hogy a hatalommal olyan köztisztviselőket ruháznak fel, akik nem elszámoltathatók sem a politikusok, sem a közösségek által (Weber, 1947). Az elszámoltathatóságra, az azóta kidolgozott elméletek egyike sem tartalmaz megvalósítható választ sem a pluralista, sem a marxista, sem az elitista és még a korporatista szemlélet egyetlen változata sem.
- Negyedszer: Ezen a ponton érdemes a kapitalizmusra és a bürokratikus rendszerre vonatkozó *weberi* elmélet hatástörténetét egymással összekapcsoltan megvizsgálni. A két hatástörténet együttes üzenete napjainkban, hogy a jelenlegi holtpontról, amelyet a világi javak domináns hatalma és egy gépesített kövület működése egyaránt jellemez találunk-e kiutat? Vagy menthetetlen ez a hatalmi képlet? Weber azt sugallja, hogy a megoldás kulcsa a társadalmi közösségek szerepének megújítása, új értékek és szociálpolitikai etika érvényesítése alapján, és teljes körű autonómiával rendelkező közösségi szerveződések rendszeres, intézményes befolyása a bürokratikus szervezetek működésére. Az elkövetkezendő évtizedekben eldől, hogy a modern demokratikus társadalmak ezt a képességet kifejlesztik-e vagy a kérdőjelek, a bizonytalanságok, és a megoldatlan kérdések tovább halmozódnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aberbach, Joel D. – Robert Putnam – Bert A. Rockman (1981): *Bureaucrats Politicians in Western Democracies*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Albrow, Martin (1970): *Bureaucracy*. Pall Mall, London. pp. 157.
- Appleby, Paul H. (1949): *Policy and Administration*. University: University of Alabama Press. pp XII. 174.
- Balla Antal (é. n.): A világháború hatása a gazdasági eszmékre. In: *A mai világ képe III. kötet* Gazdasági élet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Borchardt, Knut – Cornelia Meyer-Stohl (2002): *Notes and Queries. Excerpts from Max Weber's Die Börse*. The Continuum Publishing Group Ltd, New-York.
- Bottomore, Thomas (1966): *Elites and Society*. Penguin. Harmondsworth.
- Dahl, Robert (1961): *Who Governs?* Yale University Press, New Haven.
- Christie, Agatha (2008): *Életem*. Partvonal Könyvkiadó, Budapest.
- Diamant, Alfred (1962): *The Politics of Bureaucracy: Max Weber Rejected, Rediscovered, Reformed. Papers in Comparative Public Administrative Sciences*. (American Political Science Association), No.1. pp.59-96.
- Elton Mayo, George (1949): *Hawthorne and the Western Electric Company*. Public Administration: Concepts and Cases.
- Erdélyi Ágnes (1993): *Max Weber Amerikában*. MTA Filozófiai Intézet. Scientia Humana. Budapest.
- Gouldner (1954): *Patterns of Industrial Bureaucracy*. Free Press, Glencoe III. pp. 282.
- Ham, Christopher – Michael Hill (1993): *The Policy Process in the Modern Capitalist State*. Harvester Wheatsheaf. 27. old.
- Heller Farkas (1945): *A közgazdasági elmélet története*. Budapest, Gergely R. könyvkereskedése.
- Hunter, Floyd (1953): *Community Power Structure*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Jordan, Grant – Jeremy Richardson (1987): *British Politics and the Policy Process*. Unwin Hyman, London.
- Kunzmann, Peter – Franz-Peter, Burkard – Franz Wiedmann (1999): *Atlasz Filozófia*. Budapest, Akadémia Kiadó Kft.
- Lijphart, Arend (1982): *Verzuiling, pacificatie en kentering in nederlandse politiek*. De Bussy Amsterdam.
- Mannheim, Karl (1946): *Ideology and Utopia*. New York. Harcourt, Brace & World.
- Marosán Bence (2010): A velünk élő Weber. Bevezetés a Weber-blokkhoz. *Szociológiai Szemle* 21(2): 4-7 old.
- Marx, Karl (1960): *Louis Bonaparte Brumaire tizenharmadikája*. Budapest, Kossuth 1960.
- Max Weber (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. 2. bővített kiadás. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Max Weber (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Max Weber (1923): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Franklin Társulat, Budapest.
- Merton (1957): *Social Theory and Social Structure*. Free Press, Glencoe III.
- Miliband, Ralph (1969): *The State in Capitalist Society*. Weidenfeld-Nicholson, London.
- Middlemas, Keith (1979): *Politics in Industrial Society*. Andre Deutsch, London.
- Middlemas, Keith (1986): *Power, Competition and the State*, Vol. 1. Macmillan, London.
- Mills, C. Wright (1956): *The Power Elite*. Oxford University Press, New York.
- Milward, Brinton – Ronald Francisco (1983): „Subsystem Politics and Corporatism in the United States”. *Policy and Politics*, 11.
- Mosca, Gaetano (1939): *The Ruling Class*. Trans.:H.D.Kahn. McGraw Hill, London.
- O'Connor, James (1973): *The Fiscal Crisis of the State*. St. Martin's Press, New York.
- Pareto, Vilfredo (1935): *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*. Dower, New York.
- Peters, Brainard Guy (2002): *The Politics of Bureaucracy*. An Introduction to Comparative Public Administration. Routledge, New York-London.
- Polsby, Nelson (1963): *Community Power and Political Theory*. Yale University Press, New Haven.
- Poulantzas, Nicos (1973): *Political Power and Social Classes*. New Left Books, London.
- Roth, Günther (2002): Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform. In: *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.15. No. 3, pp. 63-78.
- Schmidt, Helmut (2011): *Nyugállományban*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Schmitter, Philippe (1974): „Still the Century of Corporatism?” *Review of Politics*, 36.

- Schumpeter, Joseph (1947): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Allen&Unwin, London.
- Simon, Herbert (1957): *Administrative Behavior*. 2nd edition. New York. Macmillan.
- Weber, Max (1904, 1905): Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In.: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 20 Bd. Heft 1, S. 1-54; 21 Bd. Heft 1, S. 1-110.
- Weber, Max (1924): *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Vorwort: Dr. Marianne Weber. Heidelberg.
- Weber, Max (1947): *The Theory of Social and Economic Organization*. trans. A.M. Henderson and T. Parsons. Free Press. Glencoe. III.
- Wilson, Woodrow (1887): The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, 2.
- Winkler, Jack (1976): „Corporatism”. *Archives Européennes de Sociologie*, XVII (1).

Egedy Gergely

Nemzet kontra civilizáció? A „civilizációs államok” felemelkedése

Nation vs Civilization? The Rise of "Civilizational States"

Összefoglalás

A hidegháború befejeződése után a győztes „Nyugat” arra a következtetésre jutott, hogy az általa képviselt értékek univerzális érvényűek, és ez pedig hosszú távra is megalapozza a hegemoniáját. E feltételezést azonban alapjaiban vonta kétségbe – sőt valószínűleg meg is cáfolta – az ún. „civilizációs államok” felemelkedése (azon államoké, amelyek önmagukat nem nemzetállamként, hanem civilizációként határozzák meg és egykori birodalmuk tradícióinak a felélesztésével kísérleteznek.). A tanulmány először a legfontosabb civilizációs államok, Kína, Oroszország, India és Törökország főbb jellemző vonásait kívánja kiemelni, majd rámutat arra, hogy a fentebb említett magabiztos országokkal szemben a „Nyugat” civilizációjának súlyos, a fennmaradását fenyegető belső problémákkal kell szembenéznie. A Szerző következtetése: a „Nyugatnak” nincs más választása, mint hogy lemondjon arról, hogy az értékeit egyetemes érvényűnek tekintse, viszont ezzel együtt minden áron meg kell védenie a saját egyedi kulturális örökségét.

Kulcsszavak: nyugati hegemonia, civilizációs állam, geopolitika, a megtagadás kultúrája.

PROF. DR. EGEDY GERGELY, egyetemi tanár, DSc, Nemzeti Közszolgálati Egyetem (egedy.gergely@uni-nke.hu).

Summary

After the end of the Cold War, the triumphant West came to the conclusion that the values which it represented were of universal relevance, and this in turn would provide the basis for its long-term hegemony. However, this assumption has been challenged – or even disproven – by the spectacular rise of the so-called „civilizational states”, i.e., states that define themselves not as nation-states but as civilizations, trying to revive the traditions of their erstwhile empires. This study first wishes to explore the main characteristics of the most important civilizational states, China, Russia, India and Turkey, and then it points out that in contrast to these self-conscious countries the civilization of the West has to cope with serious internal problems threatening its existence. The conclusion of the author is that the West has no other choice than to renounce its claims on universalism and at the same time defend by all means its own unique cultural legacy.

Keywords: the hegemony of the West, civilization state, geopolitics, cancel culture

BEVEZETÉS

Vajon a XXI. században ismét a birodalmak kora jön el? A vesztfáliai béke (1648) után, a polgári fejlődés során a birodalmakat fokozatosan a nemzetállamok váltották fel a nemzetközi politika színpadán. Évszázadunk első negyedében viszont annak lehetünk a szemtanúi, hogy a *Nyugat* uralta világrend megroppanásával párhuzamosan a nemzetközi kapcsolatok kulcsszereplőivé válnak az egykori birodalmi múltjukat feltámasztani igyekvő, saját civilizációs örökségükre építő államok. A hidegháború megnyerése után a *Nyugat* sokáig abból indult ki, hogy domináns helyzetét senki sem lesz képes megkérdőjelezni, ám nem így történt. Ellenkezőleg, azt láthatjuk, hogy Kína, India, Oroszország vagy épp Törökország egyre markánsabban és erőteljesebben utasítja el a nyugati típusú demokratikus berendezkedést és piacgazdaságot az egyetemes emberi jogok eszméjével együtt. Sajátos történelmi fejlemény, hogy miközben a *Nyugat* kivételességének a gondolatát egyre többen kérdőjelezzik meg, a fentebb említett államok önmagukat sajátos, egyedi civilizációként határozzák meg. Vajon tud-e a *Nyugat* e kihívásra választ adni, és mik a hagyományos nemzetállamok esélyei? E kérdés annál is égetőbb, mert a Covid-19 járvány nem csak egészségügyi és gazdasági, hanem civilizációs válságot is hozott az egész világ számára.

A CIVILIZÁCIÓS HAGYOMÁNYOK JELENTŐSÉGE

1947 márciusában a neves angol történész, Arnold Toynbee a *Time* magazin címlapjára került azzal a tézisével, miszerint a marxi történelemfilozófia által középpontba állított osztályoknál fontosabb tényezője a történelemnek a civilizáció.¹ A szerkesztők ezért a felismeréséért a XX. legbefolyásosabb gondolkodójának nevezték őt. Sajátos módon a civilizációk kulcsszerepét hangsúlyozó gondolat a hidegháború ideológiai csatáiban mégis háttérbe szorult, és Toyn-

bee-ra még Samuel Huntington (1999) is csak keveset hivatkozott 1996-ban megjelentett „*A civilizációk összecsapása*” című nagy hatású munkájában. Pedig lett volna rá bőven oka, amint arra Ian Hall (2018) rámutat érdekes tanulmányában, hiszen az alapokat a jeles történész fektette le. A civilizációk drámai mértékben növekvő geopolitikai fontosságát nehéz lenne kétségbe vonni. Joggal írta a 2015-ös párizsi terrorista vérengzéseket követően a neves újságíró, Gideon Rachman (2015), hogy az események „*beszűkítették a teret mindazok számára, akik a 'civilizációk összecsapásának' narratíváját kétségbe akarják vonni*”. Huntington koncepciójára az első nagy figyelmet keltő nem-nyugati reflexió a szingapúri Kishore Mahbubani 1998-as munkája volt, amely sarkosan tette fel a kérdést: „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni?” Aligha véletlen, hogy többen is „ázsiai Toynbeeként” jellemezték őt.

A világrend átalakulásának talán legfontosabb, s mindenképp szembeötlő tényezője, hogy a *nem-nyugati* világban folyamatosan növekvő szerephez jutnak az ún. „civilizációs államok”. Mire utalunk e fogalommal? Azon államokra, amelyek nem egy nemzetre, hanem saját civilizációs örökségükre alapozzák legitimitásukat. Ismeretes, hogy *Nyugaton* az állam legitimitációjának nélkülözhetetlen feltétele a demokratikus működés, a civilizációs állam esetében viszont a demokrácia megléte vagy hiánya nem sokat számít: az államtól a civilizáció őrzését várják el, és ennek sikere önmagában biztosítja az állampolgári lojalitást. Ezt úgyis megfogalmazhatjuk, hogy a kultúra itt egyértelműen fontosabb a politikánál; ezek az államok a történelmet használják fel saját legitímálásukra. Több ázsiai szerző szerint is a civilizációs állam megkülönböztető vonása, hogy nem csak politikai hatalommal, hanem rendkívüli morális tekintéllyel is rendelkezik – ebben tér el a nyugati államtípustól.

A civilizációs állam fogalma már egy évtizede megjelent a szakirodalomban. A legújabb és legalaposabb összefoglalást Christopher Coker, a *London School of Economics* professzora készítette 2019-ben megjelent könyvében (*The Rise of the Civilizational State*). Ő azt hangsúlyozta, s joggal, hogy a nyugati liberális univerzalizmus háttérbe szorulása a geopolitika tartalmát is alapjaiban alakítja át, a civilizációs törésvonalakat állítva előtérbe. Vagyis a geopolitikában a földrajzi és a politikai elem jelentősége csökken, a kulturális és civilizációs szempontoké viszont nő. Joggal mutat rá Coke, hogy bár a civilizációs államoknak sok eltérő vonásuk van, egy dologban valamennyien egyetértenek, ez pedig a nyugati univerzalizmus elutasítása. És a nyugati kultúrát mindenütt destruktív erőként állítják be: Kínában – nehezen magyarázható módon – az egyházi zene olyan alkotásainak a bemutatását sem engedélyezik, mint Handel Messiásra vagy Verdi Requiemje, Oroszországban pedig a Netflixet is felforgatónak látják (Coke, 2019:170; 177).

2014-es, „*Világrend*” (World Order) című könyvében Henry Kissinger arra a következtetésre jutott, hogy a civilizációk versengő elképzelései olyan konfliktusokat idézhetnek elő, amelyek a hagyományos államközi küzdelmeknél is veszélyesebbek.

Az új fejleményekre azonban nem csak a történészek és politológusok hívták fel a figyelmet, hanem a messzebbre látó politikusok is. Macron francia elnök például 2019 augusztusában egy – az ország diplomatáinak szokásos évi összejövetele kapcsán tartott - beszédében nagyon világosan kifejtette: Kína, India és Oroszország „igazi civilizációs államok... amelyek erőteljesen átalakították a politikai világrendet és a vele járó gondolkodásunkat.” (Ambassadors' Conference, 2019). Egy olyan világrendszerhez szoktunk hozzá, hangsúlyozta, amely

a Nyugat dominanciájára – a 18. században a franciára, a XIX. században a britre, a XX. században pedig az amerikaira – épült, és az új hatalmak jelentőségét sokáig lebecsültük. Ez azonban hiba volt. Tudjuk, hogy a civilizációk el is tudnak sülyedni, folytatta érvelését a francia államfő, és jelenleg ez a veszély Európát is fenyegeti. Nincs tehát más választásunk, mint az alkalmazkodás.

KÍNA: A CIVILIZÁCIÓS ÁLLAM KLASSZIKUS PÉLDÁJA

Kínáról teljes joggal állítható, hogy olyan civilizáció, amely államként kíván fellépni a nemzetközi arénában. *Zhang Weiwei*, a Fudan Egyetem professzora „*A kínai hullám: egy civilizációs állam felemelkedése*” (*The China Wave: The Rise of a Civilizational State*) című, a hazájában 2011-ben megjelent (de a nagy sikerre tekintettel angolul is több kiadást megélt) könyvében büszkén hangsúlyozza, hogy Kína a világ legősibb civilizációját egy minden tekintetben modern állammal ötvözte. Szerinte Kína számára végzetes lenne a nyugati modell átvétele. Az országnak a saját útját kell követnie, ahogyan a reformokat kezdeményező Teng Hsziao-ping óta eddig is tette, és aminek következtében jobb állapotban van, mint valaha is a történelme során. Kína GDP-je 1979-től 2011-ig, a Teng-Hsziao-ping emlékének szentelt könyv első megjelenéséig 18-szorosára nőtt! A szerző kifejti, hogy a nyugati szakértők régóta a kínai rendszer kudarcát jósolják, de nem lett igazuk: a jóslatok omlottak össze, nem Kína. Ebben a narratívában a kínai kultúrának az erős és egységes állam iránti elkötelezettsége hiúsította meg az ország területi szétesését, Tibet vagy az ujgurok lakta Hszincsiang kiválását. Zhang *expressis verbis* leszögezi: a siker nem egyszerűen egy országé, hanem egy civilizációé.² A civilizációs állam a „fejlődés új modellje”, amely nem követ semmilyen mintát sem, mert saját örökségének egyedi vonásaira épít, s bár képes másoktól tanulni, megőrzi a saját identitását (Zhang, 2011:49-50). Ebből fakadóan nincs szüksége a Nyugat elismerésére sem. Amint „Szun Ce *A háború művészete*” című munkája sem igényli Clausewitz pecsétjét, amint Konfucius sem igényli Platón jóváhagyását, s a kínai makrogazdasági szabályozás sem az amerikai *Federal Reserve Board* egyetértését.” – olvashatjuk.³ Ellenkezőleg, állítja a kínai professzor, Szun Ce könyve hatással lesz a nyugati katonai gondolkodásra, Konfuciusztól az egész emberiség tanulhat és a kínai gazdaságpolitika az USA számára is jelentős tanulságokkal szolgálhat. „A kínai hullám” értelmezésében a *Nyugattal* ellentétben, amely állandóan a haladást és a változásokat keresi, Kína ősei bölcsességére épít, és ennek köszönheti felemelkedését. Ez persze a *Nyugaton* megszokottól mélyen eltérő gondolkodásmód. A *Nyugat* legnagyobb problémája Kínával kapcsolatban az, fejti ki részletesen a brit Martin Jacques, aki már 2009-ben egy bestsellerré vált könyvet írt Kína felemelkedéséről, hogy egyszerűen nem érti meg.

Ebben az örökségben a kulcsszerepet kétségtelenül a konfucianizmus tölti be. Hszi Csinping, a Kínai Kommunista Párt főtitkára számos alkalommal hangsúlyozta a konfuciánus örökség jelentőségét – a Kommunista Párt addigi irányvonalához képest ez mindenképp éles törést jelent. A párt XIX. kongresszusa 2017-ben az egypártrendszerre épülő konfuciánus-leninista modellt „kínai arculatú szocializmusként” határozta meg. A konfucianizmus alapeszméje a társadalmi harmónia – s ez jól illeszkedik a pekingi vezetés törekvéseihez, amelyek a gyors változások közepette is fenn kívánják tartani a belpolitikai stabilitást. A kiugróan gyors

gazdasági növekedés nagy társadalmi egyenlőtlenségek kialakításával járt, és ezek tompítására a konfucianizmus roppant hasznosnak bizonyult. Hogy a gazdagok és a szegények közötti ellentét példátlan módon kiéleződött, azt még Zhang (2011:9-10) is elismeri és Kína egyik legnagyobb gondjának tartja. A stabilitás mindenek fölött áll – vallotta már Teng Hsziao-ping is, akit Zhang szellemi mesterének tekint. Konfuciust ma már a kínai iskolákban is tanítják, amihez tegyük hozzá, hogy a párt természetesen több lényeges ponton is átértékelte az eredeti konfuciusi tanokat.

Mindezzel összefüggésben Kína az új identitását nem a XIX-XX. századi történelméhez kapcsolja, hiszen az csak megaláztatást hozott a számára, hanem a korábbi évszázadokhoz, amikor birodalomként gondolhatott önmagára. A legélesebb sebet a kínaiak önértetén a britek által kezdeményezett ún. ópiumháborúk ejtették (Coke, 2019:107). A kritikát Peking a *Nyugat* „ideológiai globalizmusának” minősíti, s ilyenként utasítja vissza, még azt is állítva, hogy a bírálat hangoztatói az országot ismét félgymarmati státuszba szeretnék visszazorítani. Sőt, egyes pekingi körökben nem pusztán csak az fogalmazódik meg, hogy Kína egyedi és kivételes ország, hanem az is, hogy morálisan felsőbbrendű a „barbár” külvilággal szemben. E gondolat is ősrégi hagyományra támaszkodik. Ennek része azon állítás is, miszerint Kína nagyhatalomként sem úgy viselkedik, ahogy azok szoktak: semmilyen terjeszkedési szándék sem vezet (Coke, 2019:118). Ugyanezt állítja Zhang (2011) is, amikor arra utal, hogy a harmónia konfuciusi eszméjét hazája a nemzetközi rendszerre is kiterjeszti: míg a nyugati civilizáció „veszélyes”, a kínai alapvetően békés. A Kínai Külgapcsolatok Egyetemének professzor, Liang Xiajoun (2016) ugyanakkor sokat sejtető módon azt hangsúlyozta, hogy „Kína vezetésre hivatott, de még nem áll készen”.

OROSZORSZÁG EURÁZSIA BŰVÖLETÉBEN

A mai Oroszország ugyancsak a civilizációs állam jegyeit mutatja. Moszkva olyan civilizációként határozta meg az orosz, amely se nem nyugati, sem nem keleti, hanem a kettőnek különleges, „eurázsiai” keveréke. Nem újdonság ez az elképzelés sem. Az orosz geopolitikai gondolkodás uralkodó, „eurázsianista” vonala, amelyet többek között Nyikolaj Trubeckoj és Pjotr Szavickij neve fémjelez, már a XX. század első felében abból indult ki, hogy az orosz civilizáció egyesíti Európát és Ázsiát. Vagyis sem Európának, sem Ázsiának nem része, hanem önálló, különleges entitás (Szilágyi, 2019). Az „eurázsianizmus” exponensei tulajdonképpen átvették a „szlavofil” Nyikolajevics Danyilevszkij azon gondolatát, hogy Európa tulajdonképpen nincs is: az pusztán Eurázsia nyugati pereme (Szilágyi, 2019:25-15) Oroszországnak Kínánál sokkal több alapja van arra, hogy „középső birodalomnak” nevezzék – állítja ez a megközelítés, rámutatva, hogy az Eurázsia törzsét elfoglaló Oroszországot nem lehetséges nemzetállamként értelmezni, csak civilizációként és birodalomként (Szilágyi, 2019:19). Putyin elnök e hagyományra vissza nyúlva hangsúlyozta, hogy országa több egy nemzetállamnál; „multietnikus civilizáció”, amely az elődjének tekintett Bizánchoz hasonlóan keleti és nyugati elemeket egyaránt magába szívott. Putyin nyomatékosan kiemelte, s ez igen figyelemre méltó, hogy a nacionalistáknak is meg kell érteniük: az orosz állam „multietnikus jellegének” kétségbe vonásával „genetikai kódunkat” veszélyeztetik (Valdai International Discussion Club,

2012). E megközelítésbe illeszkedik azon érvelés is, miszerint, ha Oroszország nemzetállammá válna, megszűnne civilizációnak lenni. (Így Nagy Péter kísérlete, hogy Oroszországból modern nemzetállamot faragjon, kifejezetten káros e nézőpontból.)

A pravoszláv egyháznak megkülönböztetett szerep jutott az orosz civilizációs államban. A moszkvai pátriárka egyenesen „Isten csodájának” nevezte Putyint. Vlagyimir Pasztukov Angliában élő orosz politológus szerint Putyin élesztette fel az orosz messianizmus eszméjét – az orosz kulturális kód alapelemét (Coke, 2012:122). Alekszandr Dugin filozófus, Putyin volt tanácsadója az orosz külpolitikai expanzió ismert ideológusa, akinek mély meggyőződése, hogy Oroszország elképzelhetetlen birodalom nélkül, azt hangsúlyozza, hogy „az orosz geopolitikát az orosz társadalom jellegzetességeinek alapos megértésével, csak a jelennek és a múltnak az együttes tanulmányozásával lehet vizsgálni”.⁴ (Ezt a felfogást képviseli a 2012-ben szerveződött Putyin-barát „eurázsianista” Izborszki Klub is, amely kétségbe vonja az önálló Ukrajna létjogosultságát.) Dugin szerint a *Nyugat* már elveszítette a hagyományait, értékeket már csak Oroszország őriz. A *Nyugattal* szembe kell ezért szállni – vagy eltűnünk – állította. Elmondható tehát, hogy az orosz vezetés a *Nyugat* elutasítását az orosz identitás alkotóelemévé kívánja tenni.⁵ Lev Gudkov orosz kutató a németek felett aratott második világháborús győzelmet már nem egyszerűen a hitleri birodalom feletti diadalként, hanem az egész Nyugat legyőzéseként állította be (Coke, 2012:12). Sok igazság van azonban Roger Cohen véleményében, miszerint míg Kína a „győzelemre esélyes” pozíciójából, addig Oroszország a „vesztes” pozíciójából intéz kihívást a Nyugattal szemben (Coke, 2012:185).

ATATÜRK ELÁTKOZÁSA

Erdogan Törökországa az ottomán birodalmi múlthoz keresi a visszautat. Ankara látványosan jeleskedik a „civilizációs állam” megteremtésében és az európai civilizációval való szembenállás hangsúlyozásában. A birodalmi múlt felkarolásának jegyében radikálisan elutasítja Kemál Atatürk örökségét, a modern szekuláris török állam megteremtését. A szakítás világszerte ismertté vált szimbolikus gesztusaként az Atatürk által 1934-ben múzeumná nyilvánított isztambuli Hagia Sophia-t mecsetté alakították 2020 júliusában. Minek lehet szimbolikusabb üzenete annál, mint hogy a török egyházi hierarchia feje, Erbas, a Konstantinápoly elfoglalásakor, 1453-ban mecsetté tett templom szószerűről közvetett módon, de félreérthetetlenül átkot mondott Atatürkre? (Zaman, 2020). Kirill moszkvai ortodox pátriárka és Pompeo amerikai külügyminiszter egyaránt kérte, hogy a világörökség részét alkotó 1500 éves épület státuszát ne változtassák meg, de hiába.

Nem meglepő azonban ez a makacsság. Ankara immár a legkevésbé sem igényli, hogy az EU tagjává válhasson – ellenkezőleg, már nem csak zsarolja Európát a migránsok ügyében, hanem fenyegeti is. „Ne három, hanem öt gyereket szüljete, ti lesztek Európa jövője” – üzenet Erdogan a Hollandiában élő törököknek, miután „nácinak” nevezte a hágai kormányt, mert az nem engedélyezte két miniszterének, hogy a török közösség kampányrendezvényén részt vegyenek (Darroch, 2017). Európa véleménye már nem számít: gyarmatosító attitűddel vádolta meg Ankara az EU-t, amiért az megrótt a görög szigetek partjainál kezdett földgáz-kutatásaiért. Erdogan hívei szerint a Nyugatot továbbra is az egykori iszlám-ellenes

keresztes hadjáratok szelleme mozgatja. A török államfő az ENSZ-nek is nekiment, kijelentve, hogy a Biztonsági Tanács tagjai nem sajátíthatják ki a világot (UN Security Council Needs to be Restructured, 2021). Mevlüt Cavosuglu külügyminiszter még tovább lépett, amikor a „szent háborúk újrakezdődését” helyezte kilátásba (Hurriyet Daily News, 2017).

INDIA: NEHRU ÉS GANDHI MEGTAGADÁSA

A török vezetéshez hasonlóan Narendra Modi kormánya ugyancsak elmarasztalja a modern India megteremtőit, különösen Dzsavaharlal Nehrut, amiért olyan nyugati fogalmakat karoltak fel, mint például a szocializmus, ahelyett, hogy a szubkontinens hindu örökségére építettek volna. De nem szimpatizál Gandhinak, az Indiai Nemzeti Kongresszus egykori legendás vezetőjének a türelmességet hirdető szellemi örökségével sem. A civilizáció előtérbe állításával Modi pártja, az Indiát 2014 óta irányító Bharatíja Dzsanata Párt a hindu nacionalizmus álláspontjára helyezkedett, és régi vetélytársát, a Nemzeti Kongresszust „westernizáló” erőként igyekszik beállítani. E kormányzat alatt az angol típusú demokrácia, amelynek alapelemeit a brit szellemiségű alkotmány is tartalmazza, erősen csorbult. Ennek látványos jele a muzulmán kisebbség diszkriminálása. 2019-ben a választási törvényt úgy módosították, hogy míg a szomszédos országokból (Pakisztán, Banglades, Afganisztán) Indiába menekülő buddhistáknak, szikheknek és keresztényeknek gyorsan indiai állampolgárságot adnak, a muszlimok erre nem számíthatnak (Reuters, 2019). Sokat mondó, hogy India berendezkedésének demokratikus elemei Zhang szemében ugyanakkor nagymértékben felelősek azért, amiért szerinte India jócskán lemaradt Kína mögött (Zhang, 2011:139).

India civilizációja persze ellentmondásosabb képlet, mint Kínáé, hiszen sokféle vallás, sokféle etnikum, sokféle nyelv jellemzi, ám ez nem cáfolja azt, hogy a hinduizmusra építkezve itt is egy minden mástól jól megkülönböztethető, egyedi civilizációt találunk. Octavio Paz (1985), a Nobel-díjas mexikói költő és diplomata, hazája egykori indiai nagykövete elgondolkodtató megjegyzése szerint az indo-európai eredetű India „a Nyugat ellenkező pólusa”, valósággal a „tükörképe”. Paz, aki az 1960-as években dolgozott Delhiben, úgy látta, India nem arra törekszik, hogy alakítsa a történelmet, hanem arra, hogy elkerülje, amennyire lehet. Ma már ezt aligha lehetne elmondani az indiai kormányzatról. Modi már 2014-es megválasztásakor kijelentette, hogy „a 21. század India évszázada lesz”, és azt is jelezte, hogy a hindu civilizáció őreiként számít a világ különböző pontjain élő indiai diaszpórára is.

A NYUGAT ÉS A „MEGTAGADÁS KULTÚRÁJA”

Láthatjuk tehát, hogy Eurázsia „civilizációs államainak” nem okoz gondot gyökereik és identitásuk meghatározása, sőt valójában épp ez a legfőbb erőforrásuk. De vajon elmondhatjuk-e ugyanezt a *Nyugatról*? Aligha.

A *Nyugat* szemében jelenleg Kína és Oroszország jelenti a legfőbb veszélyt, és a vezetői eközben hajlamosak megfeledkezni arról, hogy a saját civilizációján belül is éles ellentmondások feszülnek. Francis Fukuyama alaposan melléfogott ugyan 1989-ben a liberalizmus világméretű győzelmének a feltevésével, viszont jól ráértett a nyugati civilizáció belső problémáira.

Joggal figyelmeztet tehát „*A történelem vége*” című munkájához később hozzátoldott írásában, „*Az utolsó ember*”-ben, hogy a nyugati politikai berendezkedés fennmaradásának a dilemmáival többnyire csak a külpolitika síkján foglalkoznak, holott azt a rivális nagyhatalmaknál nem kisebb erejű belső veszélyek is fenyegetik (Fukuyama, 1994:410).

A működési zavarokat markánsan jelzik a Covid-19 járvány kezelésével kapcsolatos kudarcok, de a válságjelenségek körébe illeszthető a 2020. május után kibontakozott „*Black Lives Matter*” (BLM) mozgalom is. A világszerte elhíresült szobordöntögetések a múltat kívánják a jelentől elválasztani, és ezáltal nyilvánvalóan hadat üzennek a nyugati civilizáció hagyományainak – azoknak, amelyek a világ bármely más civilizációjánál több demokratikus elemet őriznek. A széles tömegtámogatást élvező BLM a neves angol filozófust, John Gray-t leginkább a késő középkor ún. millenarista-messianisztikus szektáira emlékezteti, mert azokhoz hasonlóan az evilági megváltást, a tökéletes társadalmat keresi utópikus és anarchista módon (Gray, 2020). A „társadalmi igazságosság harcosai” (*social justice warrior*, SJW) meg vannak győződve arról, hogy egy jobb világhoz elég a régit megsemmisíteni – vagyis a nyugati kultúrát elpusztítani. Mozgalmuk Gray szerint a bolsevikokkal is mutat némi párhuzamot, míg azonban az utóbbiaknak határozott céljaik és elképzeléseik, voltak, nekik semmilyen jövőképük nincs. A gondok persze nem új keletűek: számos amerikai egyetemen már régóta a nyugati civilizáció illegitim voltát sulykolják (Egedy, 2016:62-66). „A modern gondolkodás nem gátolja meg, hogy a jövőben nihilista háborút indítsanak a liberális demokrácia ellen, és éppen a saját édes gyermekei” – írja Fukuyama (1994:471). Jelenleg ott tartunk, hogy a BLM „öntudatra ébredt” hívei már kötelező normává tennék a nyilvános bocsánatkérést a nyugati civilizáció melletti kiállásért.

A mai nyugati civilizáció legsúlyosabb problémája tehát az önmagával való meghasonlás – a nemrég elhunyt Roger Scruton (2005) ezt, találóan, a „megtagadás kultúrájaként” (*cancel culture*) határozta meg. Míg a „nem-nyugati” világban a civilizációs örökség feltárására és középpontba állítására törekednek, *Nyugaton* az az elvárás érvényesül, hogy tagadjuk meg a bennünket másoktól megkülönböztető hagyományokat. Mintha a *Nyugat* feláldozná a saját civilizációját egy olyan univerzalizmus kedvéért, amely rajta kívül senkinek sem kell... Ez az attitűd természetesen alaposan meggyengíti civilizációnk ellenálló képességét egy olyan korszakban, amikor erre nagyobb szükség lenne, mint valaha. Elkerülhetetlen tehát az irányváltás: a Nyugatnak a saját örökségére kell támaszkodnia, s le kell mondani arról, hogy a világot a saját képére formálja. El kell fogadnia, hogy a civilizációja rendkívül gazdag, de nem egyetemes.

A CIVILIZÁCIÓ, MINT A NEMZET ALTERNATÍVÁJA?

Megalapozottan mondta Macron már idézett beszédében, hogy a civilizációs államoknak sokkal nagyobb kezdeményezőkézségük van a régi európai államoknál. Az Indiát irányító Dzsana Párt főtitkára úgy nyilatkozott, hogy „mostantól fogva Ázsia fogja irányítani a világot s ez mindent megváltoztat, mert itt nekünk civilizációink, nem pedig nemzeteink vannak”.⁶ Ez bizonyára kulcsmondat: paradox módon a civilizációkat állítja a Nyugattal asszociált nemzetekkel szembe. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert a civilizáció eszméjét a

XVIII. századi Európa dolgozta ki, s ezzel összefüggésben nem alaptalanul vélte úgy a nagy francia történész, Fernand Braudel, hogy a civilizációk többes számú használata az egyes számban használt civilizáció elvetését jelentheti. A nemzetállam mint politikai forma történelmileg valóban a nyugati civilizációhoz kötődik, hiszen igazi nemzetek csak e körben alakultak ki. Joggal vethető fel, hogy vajon a civilizációra való hivatkozás nem a nacionalizmus egy sajátos burkolt formája-e. A kenti egyetemen tanító Adrian Pabst (2019) mindenesetre úgy fogalmaz, hogy ezek az államok egy sajátos hibrid doktrínát képviselnek: otthon a nacionalizmust, a nemzetközi arénában pedig civilizációjuk hangsúlyozását és védelmét. Tegyük ehhez hozzá, hogy a civilizációs államok offenzív fellépése nyilvánvalóan megkérdőjelezi a hagyományos nemzetállamoknak a nemzetközi rendszerben betöltött pozícióját.

A két elmúlt évszázad a nemzetállamé volt; vajon a mostani a civilizációs államoké lesz? Mint ismeretes, a mai nemzetállamok több kihívással is kénytelenek szembe nézni: egyrészt a nagy szupranacionális integrációk részéről, másrészt pedig a birodalmi keretekben gondolkodó államok részéről. Megalapozottan vethető fel, hogy vajon az EU maga is nem egy „civilizációs állammá” válás útján halad-e... (Zhang azt írja „A kínai hullám-ban, hogy „ha a régi római birodalom egyben maradt volna, és modern állammá vált volna, Európa mára egy közepes méretű civilizációs állammá vált volna.”). Igaza van természetesen Scrutonnak (2005:170-173) abban, hogy a nemzetállam nem a társadalmi tagság egyetlen lehetséges formája, ám az is kétségtelen, hogy – minden hibájával együtt - a zsidó-keresztény civilizációs örökségünkkel ez áll a legszervesebb kapcsolatban, s ez nyújtja a közösség olyan mintáit, amelyek a személy méltóságát a leginkább biztosítani tudják. Van tehát okunk arra, hogy megvédjük a nemzeteket fenntartó nyugati civilizációt, s ezzel magyarságunkat is.

JEGYZETEK

- ¹ Arnold J. Toynbee, 17 March, Time (TIME Magazine Cover) <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19470317,00.html> Letöltés: 2021 okt. 29.
- ² A kínai civilizációs állam fejlődését a „A kínai hullám” 3. fejezete részletesen végig kíséri. Zhang: i.m. 47-82.
- ³ Zhang: i.m. 3. (A FED az USA-nak a központi jegybanki funkciót betöltő intézménye)
- ⁴ Dugint idézi: Szilágyi: i.m. 25. Dugin talán legfontosabb munkája „A geopolitika alapjai” címet viseli, és először 1997-ben jelent meg. Magyarul is elérhető tőle: A negyedik politikai eszme, Kvintesszencia Kiadó, Debrecen, 2017.
- ⁵ Tegyük ugyanakkor hozzá, hogy az oroszok számára ezzel együtt a Nyugat nem olyan távoli és idegen, mint Kína számára – ez magyarázza, hogy mindig is számottevő ereje volt az ún. „nyugatos” hagyománynak is.
- ⁶ Idézi: Macaes, Bruno: The Attack of the Civilization-State, Noema, June 15 2020, <https://www.noemamag.com/the-attack-of-the-civilization-state/>. Letöltés: 2021 okt. 29.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Coke, C. (2019): *The Rise of the Civilizational State*, Polity Press, Cambridge
- Darroch, G. (2017): *Netherlands „will pay the price” for blocking Turkish visit – Erdogan*, The Guardian, 12 March, 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/12/netherlands-will-pay-the-price-for-blocking-turkish-visit-erdogan>
- Egedy Gergely (2016): Az Egyesült Államok kulturális identitása, in: Pogrányi Lovas Miklós (szerk.) *Konzervatív rene-*

- szánsz az Egyesült Államokban, Századvég, 2016
- Gray, J. (2020): The woke have no vision of the future, *Unherd*, June 17, 2020, <https://unherd.com/2020/06/the-woke-have-no-vision-of-the-future/>.
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*, ford. Somogyi Pál László, Európa, 1994.
- Hall, I. (2018): *Clashing Civilizations: a Tonybeebean Response to Huntington*, <https://www.e-ir.info/2018/04/18/clashing-civilizations-a-tonybeebean-response-to-huntington/>.
- Huntington, S. P. (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa
- Jacques, M. (2009): *When China Rules the World. The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*, Allen Lane, London, 2009
- Kissinger, H. (2014): *World Order*, Allen Lane, London
- Liang X. (2016): China is destined to lead, but not ready, *EastAsia Forum*, 13 September, 2016, <https://www.eastasia-forum.org/2016/09/13/china-is-destined-to-lead-but-not-ready/>
- Macron, E. (2019): Ambassadors' Conference. <https://lv.ambafrance.org/Ambassadors-conference-Speech-by-M-Emmanuel-Macron-President-of-the-Republic>
- Mahbubani, K. (1998): *Can Asians Think?, Understanding the Divide Between East and West*, Times Media Public Limited, Singapore
- Macaes, B. (2020): The Attack of the Civilization-State, *Noema*, June 15 2020, <https://www.noemamag.com/the-attack-of-the-civilization-state/>.
- Pabst, A. (2019): China, Russia and the return of the civilisational state, *New Statesman*, 8 May, 2019, <https://www.newstatesman.com/world/2019/05/china-russia-and-the-return-of-the-civilisational-state>.
- Putin (2013): Putin at the meeting of the Valdai International Discussion Club, September 20. <https://russialist.org/transcript-putin-at-meeting-of-the-valdai-international-discussion-club-partial-transcript/>
- Paz, O. (1985): *One Earth, Four or Five Worlds: Reflections on Contemporary History*, Carcanet, London, 1985
- Rachman, G. (2015): Do Paris Terror Attacks Highlight a Clash of Civilizations?, *Financial Times*, 16 November 2015, <https://www.ft.com/content/96b9ed08-8c46-11e5-a549-b89a1dfede9b>.
- Reuters (2019): The New Indian Citizenship Law „discriminatory” against Muslims:UN, Reuters, 13 December 2019, <https://www.reuters.com/article/us-india-citizens-un-idUSKBN1YH145>.
- Scruton, R. (2005): *A Nyugat és a többi*, in: Roger Scruton: A nemzetek szükségessége, ford. Pásztor Péter, Helikon
- Szilágyi István (2019): Az orosz geopolitikai gondolkodás. Áttekintés, *Geopolitikai Szemle*, I. évf., 2019/1
- Turkish FM warns of „religion wars” in Europe in remarks on Dutch elections, *Hurriyet Daily News*, March 16 2017, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-fm-warns-of-religion-wars-in-europe-in-remarks-on-dutch-elections---110874>
- UN Security Council Needs to be Restructured (2021): Erdogan, 22.09. 2021, <https://www.aa.com.tr/en/turkey/un-security-council-needs-to-be-restructured-erdogan/1981988>
- Zaman, A. (2020): Istanbul's Hagia Sophia holds first Friday prayers since reconversion to mosque, *Al-Monitor*, July 24, 2020, <https://www.al-monitor.com/originals/2020/07/turkey-hagia-sophia-muslim-prayers-mosque-controversy.html>
- Zhang W. (2011): *The China Wave: Rise of a Civilizational State*, World Century Publishing Corporation, Hackensack, (Angol megjelenés éve: 2012)

Hónich Henrik – Koi Gyula – Nagy Ágoston – Sáfrán József

Meglátások Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon című monográfiájának négy kötetes legújabb kiadásáról – I. rész^{1,2}

**Observations on the Four-Volume Latest Edition of
the Monograph Entitled ‘The History of Political
Thought in Hungary’ by István Schlett – Part 1**

Összefoglalás

Esszénk fő célja Schlett István életműve, legjelentékenyebb hatású darabja első két kötete lényegi gondolati magvának megragadása. A politikai gondolkodás története Magyarországon című monográfia négykötetes legújabb kiadása kivételes vállalkozás. Jelen tanulmány a mű multidiszciplináris irányú bemutatása. A szerzők különféle tudományterületek képviselői, úgymint történettudomány, politikatudományok, jogtudomány, közigazgatás-tudomány, irodalomtudomány, illetőleg a hadtudomány. A dolgozat első részében vizsgáljuk Schlett István

DR. HÓNICH HENRIK PHD, tudományos munkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont (Honich.Henrik@uni-nke.hu), NAGY ÁGOSTON, tudományos segédmunkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont (Nagy.Agoston@uni-nke.hu), DR. KOI GYULA PHD, tudományos főmunkatárs, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar (Koi.Gyula@uni-nke.hu), SÁFRÁN JÓZSEF, tudományos segédmunkatárs, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar (Saf-ran.Jozsef@uni-nke.hu).

tudományos pályaképét, továbbá a magyar politikai gondolkodás történetét a gentilizmus (sajátos etnikai tudat) korától 1848-ig, valamint 1848-tól 1900-ig.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D72, D74, P48

Kulcsszavak: forradalmak, jogintézmények, politikai eljárások, politikai gondolkodás története

Summary

The main purpose of our essay is to grasp the essential (philosophical) core of the first and second volumes of the most influential piece of István Schlett's work. The four-volume latest edition of this monograph entitled „The History of Political Thought in Hungary” is an exceptional project. This study presents the monograph in a multidisciplinary way. The authors are representatives of different fields of science, including history, political studies, legal studies, administrative sciences, literary studies, and military studies. In the first part of our writing, we pay attention to István Schlett's scientific career and the history of Hungarian political thought from the age of the so-called gentilismus (special ethnic identity) to 1848, as well as from 1848 to 1900.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D72, D74, P48

Keywords: revolutions, legal institutions, political processes, history of political thought

SCHLETT ISTVÁN PÁLYAKÉPE

Schlett István az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete professor emeritusa, a politikatudományok ismert és elismert kutatója és oktatója. Életművének legkiemelkedőbb darabja, a legutóbb 2018-ban a Századvég Kiadónál napvilágot látott, előző kiadásait és lenyomatait (1996-1999, 2004, 2009-2010) tovább cizelláló opus, immár négy kötetben teljes. A kiadvány három számozott kötetet, illetve a számot nem viselő *Appendix* címmel ellátott függelék-kötetet foglalja magában. A 2018-as új, részben módosított és kiegészített kiadás (Schlett, 2018a, 2018b, 2018c, 2018d) első kötete 654, második kötete 831, harmadik kötete 633, negyedik kötete pedig 419 oldal, a mű összterjedelme önmagában impozáns: 2537 oldal.

Schlett István 1939. január 2-án született Szilágynagyfaluban (jelenleg Nușfalău néven található Szilágy megyében, Románia területén). 1944-ben szüleivel magyar államterületre menekült, közelebbről Békéscsabára. Ifjúkori forradalmi tevékenységéért az ötvenes években retorzió érte. A békéscsabai gimnáziumban az érettségi vizsga évében a Forradalmi Diákbizottság tagja volt, gyűlésezesekben vett részt, illetve a lyukas nemzeti lobogó kitűzését is végrehajtotta a csoportosulás, valamint tudott egy gimnáziumi társa fegyverrejtegetési akciójáról. A fiatal Schlett egy évet töltött letartóztatásban, illetve a közügyek gyakorlásától eltiltották. Így a gimnáziumi érettségi vizsga helyett autóvillamossági szerelőként szerzett szakmunkás bizonyítványt. A fenti események miatt, a joghátrányoktól történő mentesítést követően vették

fel az ELTE BTK történelem-tudományos szocializmus szakára 1961-ben. A felvételi bizottságban a tudományos szocializmus szakra történő jelentkezés részben megdöbbenést keltett, részben a jelölt szakirodalom-ismerete és érvelési képességei meggyőzőek voltak, a tudományos szocializmust később Schlett számára oktató szaktanár, egyben bölcsészkarai párttitkár is felvétele mellett érvelt (Bihari, 1999:7).

A sikeres felvételi vizsgát követően mindkét szakon kitüntetéssel szerzett diplomát (Bihari, 1999:7-8). A vele készült interjúbán szellemi arcélét illetően jelentős adalék, hogy 1963-ban a tudományos diákköri mozgalomban egy egyetemi barátjával, hallgatótársával közösen I. helyezést értek el az első kiadásban 1931-ben, második kiadásban 1936-ban megjelent Kemse község életét feldolgozó, Teleki Pál védnökségéhez kötődő *Elsülyedt falu a Dunántúlon* című könyv (Elek et al., 1936) szociográfiai kísérletének folytatásával. Szakdolgozatát 1966-ban Szabó Zoltán és a „szellemi honvédelem” címmel írta, tehát ez esetben is egy szociográfus, falukutató író volt a téma inspiráló forrása, aki a szellemi honvédelmet a nemzetiszocialista és nyilaskeresztes eszmék ellen hirdette meg. Diplomája megszerzését követően a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárában dolgozott, ahol tovább mélyítette szakirodalmi ismereteit az inspiráló szellemi környezetben (Rácz, 2019:1). Innen hívta meg a Tudományos Szocializmus Tanszékre 1969-ben először óraadó oktatóként³, majd egyetemi tanársegédként az ELTE ÁJK tanszékcsoportjának akkori vezetője, Schlett korábbi oktatója, Magyar György (Bihari, 1999:8; Rácz, 2019:1-2). Schlettet 1973-ban kinevezték egyetemi adjunktussá. A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848-1906 címmel védte meg 1979-ben kandidátusi értekezését, mely 1987-ben könyvformában is napvilágot látott (Schlett, 1987). Az 1979-es tudományos fokozatszerzést követően 1982-1983 között kitérőként a MAFILM Társulás Filmstúdióját vezette. Ezt követően 1984-ben tért vissza az egyetem falai közé a Politológia Csoport docenseként (Rácz, 2019:2-3). Az 1990 és 1992 közötti időszakban tudományos körutat tett elcsatolt területeinken élő magyarjainkhoz: Felvidékre, Kárpátaljára, Erdélybe és a Partiumba, Délvidékre (Bácska-Bánát/Bánság/szerb nevén: Vajdaság/, Szerémség, Muravidék), illetve az Őrvidékre (osztrák nevén: Burgenland) – felkeresve e területeket (vö.: – Kárpátalját kivéve – zömmel utódállamokra utaló terület – megnevezésekkel: Bihari, 1999:9). Megjegyzendő, rendkívül sajnálatos az a jelenség, mely szerint az utóbbi évtizedekben elterjedt hazánkban a Vajdaság és a Burgenland elnevezés (továbbá osztrák uralom alatt álló településeinknek sokan csak a német nyelvű elnevezéseit ismerik, mi több, használják). Egyébiránt a Kárpátalja elnevezés sem magyar találmány. A magyar kisebbségeknél tett utazását külön kötetben foglalta össze (Schlett, 1993). Schlett Istvánt a köztársasági elnök 1994-ben egyetemi tanárrá nevezte ki. Ezt követően 2009-ben lett az ELTE professor emeritusa, aki az oktatástól 2019-ben vonult vissza (Rácz, 2019:3). Számos díj és kitüntetés birtokosa: Károlyi Mihály-díj I. fokozat (1972), Bibó-díj (1996), Apáczai-Csere János-díj (2006), a Magyar Érdemrend Középkeresztje (2012), Széchenyi-díj (2014). Schlett egy vele készült másik beszélgetésben rámutat, hogy a politikai gondolkodás egy adott tevékenységpushoz, a politikához kapcsolódó gondolkodási forma, melyet a külső szemlélők hajlamosak (túl)misztifikálni. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a politikai cselekvést szükségképpen megelőzi a gondolkodási folyamat – mutat rá Schlett István (Horváth, 2018:1). Célszerűnek látszik előrebocsátani, hogy a Schlett István-i életmű számos alkotásának felvillantására dolgozatunk

második részében, főként az appendix kötet elemzésekor kerül sor. Amennyiben Schlett István által idézett olyan eredeti forrásra hivatkozik tanulmányunk, amely korabeli ortográfiával lett felvéve, ezen textusokat a mai helyesíráshoz alkalmaztuk a jobb olvashatóság érdekében.

A HAZAI POLITIKAI GONDOLKODÁS A GENTILIZMUS KORÁTÓL 1848-IG

Schlett István hosszú ideig sajnálatosan befejezetlen magyar politikai gondolkodástörténeti projektuma a Századvég Kiadó igényes edíciója által (három vaskos kötet és az *Appendix* címet viselő negyedik rész) végre valóban átfogó, egyúttal minden hasonló kísérlethez képest viszonyítva is monumentális narratívává kerekedett. Mivel jelen kétrészes tanulmány, s azon belül maga az első kötettel foglalkozó jelen fejezet is a bírált kiadvány terjedelméhez mérten többszerzős vállalkozás, ezért két dolgot már az elején szükséges leszögezni. Egyrészt e fejezet kritikai megállapításai alapvetően az új kiadás első kötetében kifejtett narratívára és ennek szemléleti háttérére vonatkoznak, és csak esetenként utalnak a függelékkötetre. Másrészt éppen az első kötet az, amely csak minimális változtatásokkal, immáron a sokadik alkalommal jelenik meg.

Legutoljára 2009-ben épp a Századvég Kiadó publikált két kötetet, melyek a jelen kiadás első és második kötetével azonos szövegűek. A folytatás azonban elmaradt, s nyilván több, mint tíz évvel később már nem is feltétlenül lett volna érdemes ugyanabban a formátumban kiadni a valóban újdonságot képviselő harmadik kötetet és az *Appendix*-et.

A tanulmány tárgyát képező szöveg először 1996-ban és 1999-ben (Schlett, 1996; Schlett, 1999), majd 2004-ben (Schlett, 2004), illetőleg 2009–2010 között (Schlett, 2009; Schlett, 2010) jelent meg. Az első kiadás megjelenése óta idestova tehát negyed évszázad telt el. A munkának az a része, mely a magyar politikai gondolkodás történetét 1848-ig tárgyalja, azóta már megtalálta a helyét az egyetemi oktatásban és a tudományosságban is, recenziók íródtak a különféle kiadásairól. Önmagában tehát esetleg furcsának hathat egy először 25 évvel ezelőtt megjelent, s ezt követően lényegében többször változatlanul utánnyomott történeti-politológiai munkát, s az ebben kifejtett narratívát ismételtelen bemutatni. Az új, teljes kiadás, benne a korábban már publikált szövegrészekkel azonban kiváló apropó arra, hogy immár a mű egésze reflexió tárgyává váljon, valamint a korábban már lényegében változatlanul kiadott kötetek, illetve az újdonságot jelentő harmadik kötet és az *Appendix* közötti viszony is bemutatásra kerüljön. A mostani kiadást tisztán önmagában tekintve a vállalkozás egyik komoly problémája, hogy a most külön függelékkötetben közölt, nyilvánvalóan már az esetenként évtizedekkel korábban leírtakra reflektálva született fejtegetések nem épültek bele szervesen a narratíva gerincét adó első három kötetbe, másrészt viszont több esetben pusztán szó szerint megismétlik a korábbi kötetekben foglalt módszertani megállapításokat. Úgy véljük, az új sorozat akkor jelentett volna valódi novumot, ha a szerző a változatlan utánnyomás és az ahhoz csatolt függelék publikálásának nézetünk szerint elhibázott koncepciója helyett beépítette volna nemcsak a saját, az *Appendix*-ben megfogalmazott reflexióit az elbeszélésébe, de számolt volna az időközben megjelent szakmai reakciókkal, továbbá az első kiadás óta megjelent, friss teoretikus és empirikus esztétörténeti, illetve tágabb történettudományi és irodalomtörténeti szakirodalommal. Ebben a formában nemcsak annak a kornak a monumentumává merevedett az

ismételten kiadott első kötet, melyben keletkezett, de az is nyilvánvaló, hogy a „politikai gondolkodás történetének” schletti megközelítése már a narratíva megformálódása idején, a kilencvenes években is problematikusnak számított, úgy teoretikus alapjait, mint a felhasznált forrásanyagot tekintve. Jelen tanulmány egyik szerzője már 2012-ben jelezte a kötetekben érvényesülő megközelítés, s mindenekelőtt a „paradigma” Schlett-féle fogalmának problémáit és komoly korlátait (Nagy, 2012). Az akkor megfogalmazott kritika az újonnan elkészült kötetekkel kapcsolatban sem veszítette érvényét, a harmadik kötet ugyanis lényegében továbbra is a 19. században megjelenő modern politikai ideológiákból fakadó értelmezési igényhez hozzáigazított korábbi szemléleti alapokon épül fel. Az *Appendix* is inkább csak differenciálja, de lényegi pontokon továbbra sem korrigálja azokat az eredeti megközelítésből fakadó teoretikus problémákat, melyek a szemléleti-módszertani keret többé-kevésbé következetes érvényesítése következtében sajátos korlátok közé kényszerítik a történeti elbeszélést, egyúttal rugalmatlansága és lezártága miatt elzárják azt mind a tudományos fősodortól, mind a széles értelemben vett politikai kultúrával és politikai esztétikával foglalkozó innovatív megközelítésektől.

Miként a mű egészét, az államalapítástól 1848-ig terjedő időszak politikai gondolkodásának történetét összefoglaló első kötet elemzéseit is a szerző által kontextualistaként definiált szemléletmód határozza meg. A bevezetésben foglalt elméleti-módszertani alapvetés szerint a politikai gyakorlat és az ennek függvényeként felfogott politikai gondolkodás mindenkori kontextusa két fő alkotóelemből áll össze. Ezek egyike a politikai tér, amely a schletti megközelítés szerint azt a „sajátosan strukturált társadalmi-politikai közeget” jelenti, „amelyben a politikusok cselekednek” (Schlett, 2018a:42). A politikai tér tehát lényegében azon társadalmi-politikai keretrendszerrel, illetve szituációval egyenértékű, amely a cselekvő politikust az adott pillanatban körülveszi. Ide tartozik egyrészt minden, a „politika előtti világhoz” tartozó tényező a gazdálkodás módjától kezdve a társadalmi tagoltságon és a demográfiai helyzeten át a kulturális viszonyokkal bezárólag, másrészt a „politika világához” sorolható faktorok is, mint például a politikai berendezkedés, a politikai szerepek, az intézmények vagy akár a normák. A kontextuális keretek másik komponense a paradigma. Mint kiderül, alatta „egy zárt politikai és gondolati rendszer” értendő, amely „magába foglal egy sajátos politikai berendezkedést, beleértve az intézményeket, normákat, politikusi szerepeket, illetve meghatározott előfeltevéseket, értékelési és értelmezési mechanizmusokat, ismereteket, gondolkodás- és beszédmódokat, szerepfelfogásokat” (Schlett, 2018a:43).

A bevezetőben foglaltak értelmezése elé akadályokat gördít, hogy a két módszertani főfogalom fenti, meglehetősen általános definíciója nehezen teszi megragadhatóvá az általuk leírni hivatott jelenségek körét: a „politikai tér” és a „paradigma” alá sorolt részterületek jól látható tartalmi heterogenitásából egyfajta bizonytalanság adódik. Az olvasó ezen benyomását tovább erősíti, hogy a politikai gondolkodást meghatározó, a mindenkori kontextust alkotó két fő dimenzió bizonyos – nem csekély – átfedést mutat egymással, hiszen mind a „politikai tér”, mind a „paradigma” definíciójában integráns szerepet töltenek be egyrészt a politika világának olyan strukturális elemei, mint az intézmények, másrészt viszont olyan, leginkább a politikai kultúra alá sorolható komponensek is, mint a politikusi szerepek vagy a normák. Jól látható tehát, hogy a két terület precíz elválasztására nem kerül sor, ugyanakkor nem egészen világos, miért van szükség a két terminus éles fogalmi megkülönböztetésére akkor, ha

a tényleges meghatározás során kiderül, valójában egymással kontinuuus, jelentős átfedéseket mutató jelenségeköröket jelölnek. A zavart csak növeli, hogy a vonatkozó eszmefuttatásokban erre való reflexiót nem találunk, így marad némi kétely a tekintetben, hogy egyáltalán tudatos manőverről van-e szó.

A szerző a paradigma fogalmához – Thomas Kuhn klasszikus tudománytörténeti munkáját követve – a zárttság és a diszkontinuitás képzeteit köti. Miként a paradigma mibenlétét taglaló fejezet egy helyén fogalmaz, „...létezik [...] egy széleskörűen elfogadott «kódrendszer», értelmezési keret: a kor sajátos problematikája, szemlélete, értékrendje, fogalmi rendszere, nyelvezete, amelyen belül a politikai diskurzusok zajlanak. A «rendiség paradigmáján» belül másról és másként gondolkodnak és beszélnek a politikusok, mint a «liberális paradigmán» belül, ám az egyes paradigmákon belül nagyjából azonos jelentésük van a fogalmaknak, hogy úgy mondjuk, azonos nyelven beszélnek az ellenfelek is”.

Vagy máshol: „[A] vonatkozási és értelmezési rendszerek, gondolati struktúrák összeegyeztethetetlenek; itt is csak választás lehetséges, a paradigmák közötti választás. [...] [A] paradigmák között a süketek párbeszéde zajlik” (Schlett, 2018a:44).

A paradigmák illetén, homogén képletekként történő leírása meglehetősen problematikusá teszi az azokon belüli nézet- és érvrendszerek nyelvi-diszkurzív szinten történő differenciálását, az egyes paradigmák keretei között érvényre jutó különböző fogalomhasználatok, képzet- és értéktársítások árnyalt megkülönböztetését, illetve annak megragadását, hogy ezek hogyan viszonyul(hat)nak egymáshoz, illetve milyen interakciókba kerül(het)nek egymással a politikai viták során. Ami pedig ennél is súlyosabb problémát jelent egy alapvetően történeti megközelítést alkalmazó, illetve történeti tárgyú munka esetében, az az, hogy mindezen problémák nem csak szinkrón, hanem diakrón szinten is érvényesülnek. E módszertani keret egyik vakfoltja ugyanis a fogalomtörténeti perspektíva, amely gyakorlatilag teljes mértékben zárójelbe kerül, hiszen a paradigma zárt rendszerként való felfogására építő modell alapvetően érzéketlen a szemantikai mozgások történeti aspektusaira. Csupán egyetlen példát említve a sok közül: a rendi-nemesi gondolkodáson belül a 18. század végétől kezdve találunk arra utaló jeleket, hogy az „alkotmány” fogalmát a politikai szereplők a rendi-nemesi szabadságok összességét jelölő kifejezésként kezdték értelmezni; ez a terminus tehát csak ekkoriban kezdte felvenni azt a jelentéskört, amely aztán a 19. századi rendi sérelmi politika egyik kulcsfogalmává tette. A történeti forrásanyag alapján igen nehezen (sőt sehogyan sem) lehetne amellett érvelni, hogy a „rendi paradigma” szerző által is több évszázadosnak tételezett története során e fogalom (illetve latin megfelelője, a *constitutio*) alatt mindvégig ugyanazt értették volna a politikai szereplők. Mivel a politika nagyrészt a nyelvi közegben zajlik, illetve a nyelv médiumán keresztül nyer formát, a hasonló, fogalmi és diszkurzív szintű folyamatok a politikai gondolkodás történetének nem megkerülhető dimenzióját képezik – a „paradigma” kategóriájának az elemzői eszköztár központi terminusává avatása, főként pedig annak a fenti értelemben vett, homogén, zárt és konstans képletként való felfogása azonban szinte lehetetlenné teszi a fogalomtörténeti perspektíva szükséges mértékben történő figyelembevételét az értelmezői oldalon.⁴

A szerző által felvázolt modell emellett a paradigmák közti váltások elbeszélését is megnehezíti. Vagyis annak leírását, hogy miként válnak érvénytelenné a korábban domináns po-

zicióban lévő paradigmák és miképpen kerülnek a helyükbe újak. Kérdéses ugyanis, hogy egyáltalán hogyan kerül sor a politikának és a politikai gondolkodásnak a „paradigma” fogalma alá sorolt, egymástól szinte hermetikusan elválasztott makroszintű egységei közti átalakulások, átmenetek folyamataira, ha abból indulunk ki, hogy a politikai gondolkodás története a fenti, kifejezetten merev kereteken belül zajlik. E kérdéskör központi jelentőségét érzékelve a szerző külön alfejezetet szentel a problémának, amelyben továbbra is a kuhni modellt, mint mintát alkalmazva amellet érvel, hogy a politikai berendezkedést érintő, illetve a politikai gondolkodásban lezajló paradigmaváltásokat a tudományos forradalmak analógiájára kell elképzelniünk. Mint egy helyütt fogalmaz, „...a léhelyzetekben, érdekviszonyokban, az intézményekben, a világszemléletben, az értékrendben, a konfliktusok jellegében és megközelítési módjában bekövetkező egy ponton a politikai gondolkodás szempontjainak és témáinak, fogalmi készletének, szóhasználatának, nyelvi eszközeinek radikális megváltozását eredményezik. [...] E fordulat a paradigmaváltás” (Schlett, 2018a:44).

Arra az óhatatlanul felmerülő kérdésre azonban, hogy vajon miképpen mehet végbe egy ilyen radikális változás egyik pillanatról a másikra és mi módon eredményezheti az „előző” paradigmával lényegében diszkontinuus „új” paradigma megszületését, nem kapunk választ.

A bevezető fejezetben felvázolt paradigmamodell kapcsán mindazonáltal azt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem gondoljuk, hogy ne lehetne érvelni amellet, hogy a politikai gondolkodásnak létezik egy olyan makroszintű léptéke, melynek belső viszonyai leírására alkalmas lehet a „paradigma” szerző által ajánlott értelmezői kategóriája. Amit azonban túlzónak és torzító hatásúnak tartunk, az ennek kizárólagossá tétele és a paradigmának mint a politikai gondolkodás története egészét meghatározó általános, korokon átívelő strukturális állandónak a tételezése.

A 2018-as összkiadás során először megjelent *Appendix*ben a szerző összesen nyolc paradigmát különböztet meg egymástól az európai és ezen belül a magyar politikai gondolkodás történetében. A (1) gentilizmus, a (2) kora keresztény állammisztika (máshol: kora keresztény patrimonális állam), a (3) (csonka) hűbériség, a (4) rendiség (máshol: rendi dualizmus), az (5) abszolutizmus, a (6) liberalizmus, a (7) szocializmus és a (8) konzervativizmus (Schlett, 2018d) közül az első kötetben tárgyalt időszak tekintetében az első öt paradigma bír relevanciával. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy az első kötet elemzései és az *Appendix*ben található fenti felsorolás nem teljesen egyezik, hiszen a gentilizmus csak az utóbbi esetben tűnik fel önálló paradigmaként. Ennek megfelelően az első kötet bevezetőjében azt találjuk, hogy az abban tárgyalt mintegy nyolc és fél évszázad politikai gondolkodásának történetében „legalább négy paradigma különíthető el”, hiszen „a kora keresztény patrimonális állam, a (csonka) hűbériség, a rendi dualizmus, az abszolutizmus nemcsak az intézmények szintjén különböznek egymástól, hanem a gondolati struktúrákban is” (Schlett 2018a:45). Bár ezen ellentmondás explicit feloldása az első kötet vonatkozó részeiben nem történik meg, ez nem különösebben meglepő, hiszen a gentilizmust és annak „eszmei alapzatát jelentő barbár etnikai tudatot” a szerző – a középkori politikai gondolkodást feldolgozó részek csaknem egészéhez hasonlóan itt is Szűcs Jenő kutatásaira támaszkodva – az államalapítás előtti időszak meghatározó „gondolati modelljeként” kezeli. E modell ugyan hatott később is – mint Szűcs nyomán meg tudjuk, utolsó nyílt manifesztációinak a pogánylázadások tekinthetők –, az ezredforduló után

nyilvánvalóan elvesztette domináns szerepét.

Az elemzések során mindazonáltal az is kiderül, hogy a fenti felsorolás más elemeiről is elmondható, hogy nem teljesen egynemű jelenségeket jelölő, illetve nem azonos kategóriális szinten elhelyezhető fogalmakról van szó. Az aránytalanság már pusztán mennyiségi szempontból is szembevetendő: míg a liberalizmus első, mozgalmi szakaszát csak az első kötet több mint háromszáz oldal terjedelemben tárgyalja – nem beszélve a következőről, amelynek csaknem egészét a liberalizmus 1848 utáni története bemutatásának szenteli a szerző – a kora keresztény állammisztikával foglalkozó fejezet mindösszesen hét, a (csonka) hűbériséget tárgyaló fejezet pedig nem több mint négy oldal hosszú. Valamivel jobb a helyzet az egymással vetélkedő paradigmákként bemutatott rendiség és abszolutizmus esetében. Azonban jelentőségük és hosszútávú hatásuk figyelembevételével még a nekik szentelt mintegy kétszázötven oldal is aránytalanul kevésnek tűnik a liberális paradigmát leíró, több mint ezer oldal terjedelmű, az első két kötet túlnyomó hányadát elfoglaló részekhez képest. E szélsőséges terjedelmi kilengések tartalmi szempontokkal semmiképp sem indokolhatók, főképp akkor nem, ha komolyan vesszük, hogy a nyolc paradigma esetében azonos kategóriális szinten elhelyezhető, egymással legalábbis összemérhető súlyú és jelentőségű jelenségekről van szó. Nem kétséges, hogy mindez persze részben a szerző sajátos érdeklődésének és kutatási preferenciáinak is betudható, ám sejtésünk szerint ezen aránytalanságok egyben a paradigma-modell buktatóit is példázzák – nevezetesen azt, hogy milyen problémákhoz vezethet, ha egy közel ezer éves történet változatos és ellentmondásos, egyszerre sok szinten zajló valóságát néhány strukturális alaptényezőre redukálva kíséreljük meg leírni.

E sejtés tartalmi szempontból is megerősítést nyer, hiszen a szöveget olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy a fenti felsorolás egyes elemei nem csak, hogy nem azonos súllyal esnek latba az elemzések során, de az is felvethető, hogy közülük a szerző nem mindet kezeli a többivel „egyenrangú”, teljes értékű paradigmaként. Emellett pedig a politika és a politikai gondolkodás történetének olyan további „egységeit” is detektálja, amelyek valamilyen oknál fogva nem elégítik ki a „paradigmatágnak” az értelmező történész által felállított kritériumait, illetve olyanokat is felfedez, melyek megrekedtek a paradigmává válás útján. Ami az utóbbi változatot illeti, mindenekelőtt a konzervativizmus tekintetében fogalmazódnak meg kérdőjelek a szerző részéről, amennyiben komolyan elgondolkodik arról, hogy vajon a konzervativizmus ténylegesen paradigmává vált-e. A hűbériség magyarországi változata szintén kilóg a sorból, hiszen az (egyébiránt alapvetően összhangban a magyar középkorkutatás eredményeivel) mint „csonka hűbériség” kerül bemutatásra, tekintettel arra, hogy a „tiszta hűbéri szerkezet [...] integrálhatatlan volt a 13. századi magyar társadalomba” (Schlett, 2018a:76). Ezt és az említett szélsőséges terjedelmi eltéréseket figyelembe véve kérdés, hogy mi indokolja a hűbériségnek például a liberalizmussal vagy akár a rendiséggel való egy szinten történő kezelését.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Schlett István munkájában az 1526 előtti rendiség, illetve rendi dualizmus paradigmájának fő tendenciája mellett „mellékáramlatokat” is megkülönböztet, illetve a 18. század második felében teret nyerő felvilágosult politika esetében az „álparadigma” fogalmát is bevezeti. Ami az előbbieket illeti – ebben az esetben is Szűcs Jenőt követve – ilyenként tartja számon a humanizmust és a spiritualizmust, melyeket azonban kizár a politikai gondolkodás köréből. Mint leszögezi, e „szellemi áramlatok” nem tekinthetők

a politikai gondolkodás paradigmáinak, hiszen „egyik sem a politika szférájára vonatkozik; képviselőiket a politikán kívüli szempontok vezérlik.” Hogy mégis említést érdemelnek a politikai gondolkodás történetét tárgyaló munkában, azt az indokolja, hogy egyrészt befolyásolták azt, új elemekkel kiegészítve „a fő áramlat, a rendi «nacionalizmus» érvelési módját”, másrészt „néhány ponton a rendi társadalom- és politikaszemlélet kritikájához adtak elméleti és morális alapot” (Schlett, 2018a:138). E sorokat olvasva ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy hasonló, paradigmának ugyan nem minősíthető, de a politika szféráját befolyásoló „mellékáramlatok” megkülönböztetésére a kötetben máshol nem kerül sor. Amennyiben ugyanis a magyar politikai gondolkodás történetét a Schlett István által javasolt modell alapján kívánjuk elbeszélni, felvethető, hogy ilyen, nem kifejezetten politikai, ám a politikai gondolkodást befolyásoló áramlatok más korszakok vonatkozásában is detektálhatók volnának.

Más minőséget képvisel az álp paradigma fogalma, amely a felvilágosult politika rendi, abszolutisztikus és radikális irányainak minősítésére kerül bevezetésre a kötetben. A felvilágosodás és ennek magyarországi „átpolitizált” verziói, a felvilágosult rendiség, a felvilágosult abszolutizmus és a legradikálisabb változat, a magyar jakobinusok mozgalma ugyanis a szerző szerint bár látszólag paradigmatis érvénnyel határozták meg a 18. század második felének politikai viszonyait, valójában nem tekinthetők paradigmáknak. Ennek oka, hogy ténylegesen nem rendezték át a (hazai) rendiség és az (idegen) abszolutizmus ekkor már több évszázada meghatározó szembenállását: „A felvilágosult politika gondolati struktúráján belül maradván nem létezett megoldás a felvetődött dilemmákra.” Mint a szerző sommásan megállapítja, a nevezett irányzatok válaszai politikai értelemben terméketlennek bizonyultak, amit az is jól mutat, hogy a magyar jakobinus mozgalom bukása utáni évtizedekben az abszolutizmus és a rendiség egymással konfrontálódó paradigmáiról mintegy „lehámlott a felvilágosodás frazeológiája és helyükbe a régi érvelés lépett. Az udvar részéről a királyi hatalom korlátlanságának tétele adta az alapot, kiegészülve a magyarok «vadságának», «barbárságának» régi toposzaival. A nemesség részéről pedig a rendi alkotmány védelme, kiegészülve a rendi nacionalizmussal” (Schlett, 2018a:315). Nem kétséges, hogy a magyar rendiség és a bécsi központi kormányzat szembenállása a politika egészét meghatározó alapvető faktora az időszaknak, ám ennek fenti leírása arra is rávilágít, hogy milyen veszélyeket rejt magában, ha történeti jelenségek leírásakor bizonyos deduktív, magyarázó segédfogalmaknak (jelen esetben a paradigma terminusának) túlságos jelentőséget tulajdonítunk. Erre annak jelzésével világíthatunk rá, hogy a felvilágosult politika irányzatainak a „termékenység”/”terméketlenség” ellentétpárja mentén történő megítélése igencsak perspektívafüggő: felvethető ugyanis, hogy amennyiben ezt nem a rendiség és abszolutizmus „paradigmatáságának” mércéjével mérjük, egészen más eredményre juthatunk. A hasonló, „fejnehéz”, deduktív modellek alkalmazásával a történész azt a kockázatot vállalja, hogy túlságosan elvont értelmező terminusaihoz ragaszkodva adott esetben a kelletnél nagyobb mértékben redukálja a múlt összetett, ellentmondásos jelenségeit az adott elméleti kereten belül érvényesnek tekintett belső törvényszerűségeknek megfelelően.

A HAZAI POLITIKAI GONDOLKODÁS AZ
1848-AS FORRADALOMTÓL 1900-IG

Schlett István *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2. című műve (Schlett, 2018b) közvetlen folytatása az első kötetnek (Schlett, 2018a), amely az államalapítástól 1848-ig mutatja be és elemzi a hazai politikai gondolkodás történetét. A második könyv céljai ugyanazok, mint az elsőnek: először is bemutatni a politikát mint saját tevékenységi formát, másodsorban az adott kor gondolkodásmódjának feltárását, miképpen hatottak rá a belső és külső tényezők, amelyek aztán gyakorlati cselekvésben öltöttek testet, ezáltal formálva történelmünket. A gondolkodás kereteit, struktúráját, szimbolikáját, paradigmaváltásait és téziseit vizsgálva eljuthatunk az adott kor politikai cselekvéseinek értelmezéséhez, ami a jelen számára is hasznos tudást szolgáltat. Azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy a politikai alanyok *miért, miről és hogyan* gondolkodnak, ami által politikai cselekvőkké válnak (Mándi, 2015:15). A politikai gondolkodás a politikai cselekvés egyik alapfunkciója, ezáltal a vizsgálatot Schlett István úgy folytatja le, hogy ezt a párost kapcsolja össze, és keresi az összefüggéseit a magyar *historika* kiterjedt elemzési kerete mentén. A szerző könyve azonban nem történelemkönyv (Schlett, 2018b:817), de eszmétörténeti vonásokat hordoz magán (Bodnár-Király – Nagy, 2008:186). Nem tud minden történelmi folyamatra visszahatni, hiszen annak bemutatásához könyvtárnyi írott anyag sem lenne elegendő.

A második kötet 1848-tól vezet minket végig egészen az évszázad végéig. Észrevehető, hogy jóval szűkebb időkört ölel fel a kötet, mint az előző, ami már rámutat arra, hogy a korszak gondolkodása mennyire komplex és összetett lett, ahol a politikai gyakorlatot sem szimpla döntési mechanizmusok előzték meg, valamint egyre több gondolkodásmódnak volt esélye összecsapni. De ettől függetlenül nem egyedüliek, rengeteg más körülmény is hatott a történelem folyamának alakulására, de kétségtelenül kivételesen nagy szerepe van benne. A vizsgált korszak politikai gondolkodása sokszor csupán „vergődés” a komplex körülményekre nehezen adható válaszok miatt. Mondhatni számtalan alkalommal a döntések reményteli próbálkozások voltak csupán. Egy olyan jövőbeli forгатókönyvet akartak a társadalom számára kreálni, amelyekben a köz boldogsága a leginkább maximalizálható. Ennek érdekében a döntéshozók sokszor nyúlnak ideológiákhoz, világképekhez, eszmékhez.

A politikai gondolkodás története Magyarországon 2. című kötet egy ilyen ideológiának a válságától indulva jut el annak mérsékeltté válásáig, és mutatja be a gondolkodásmód átalakulásával járó útkeresést. Ez az ideológia nem más, mint a liberalizmus, amelynek gondolkodásbeli problémái, kihívásai, átalakulásai, alkalmazkodása, céljai, válaszai és konkurenciái a kötet központi témáját adják.

A könyv a liberalizmus első válságával indít az Ötödik rész legelején. 1849 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy az ideológiák sem mindenhatók, és nem nyújtják azokat a megoldásokat, amiben a politikusok oly mohón hittek. A „*népek tavasza*” és a „*világszabadság*” helyett új despotizmusok jöttek létre, amelyek a liberalizmus alaptéziseit megkérdőjelezték (Schlett, 2018b:13). Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után a liberális önbírálat megkezdődött Magyarországon, aminek a főbb jellegzetességeit és összefüggéseit ismerhetjük meg ebben a részben. A szerző Kemény Zsigmond és Eötvös József nézeteivel indít, akik még

mindig ragaszkodtak a liberalizmus alapértékeihez, és a forradalom bukását inkább a radikális Kossuth Lajos elhibázott politikájának eredményének tekintették. Az említett két szerző hatását tartja Schlett a forradalom után a berendezkedés, és az azt követő gondolkodás alapköveinek, ami nem is változik meg a mű egésze folyamán. Eötvös még megfogalmazza a mozgalmi liberalizmus kritikáját, aminek bukását az eszme félreértelmezése okozta elsődlegesen. Kemény azonban már próbál a jövőbe tekinteni, és a berendezkedő liberalizmus ideológiáját tárja elé, amire a legjobb megoldás a kormányzó liberalizmus. A politikai szándék nem más, mint a motiváció. Schlett szerint Magyarország politikai gondolkodásának mindent átható mozgatóereje a tárgyalt korszakban nem volt más, mint az útkeresés az Osztrák-Magyar Monarchián belül. A szükséges újrafogalmazás rengeteg kérdést felvetett: Nemzeti vagy semleges állam? Mi az uralkodó eszmének a valódi értéke, értelme? Mik a nem politikai szférák korlátai? Ahogy Schlett István is rámutat és érzékeltet, a gondolkodók tudták, hogy bármilyen választ is adnak ezekre a kérdésekre, a liberalizmusnak minden tekintetben módosulnia kell. Ehhez – ami főképp Eötvös értelmezésében látható – egy erős pragmatizmus szükséges, mivel a Széchenyi-féle moralizálás sem vezetett eredményre, ugyanis túlzottan szétszakította a politikai réteget. Így az intézményi politizálás hazánkban is háttérbe szorul jó időre az abszolutista akarattal szemben, annak visszatéréséig viszont magabiztos liberális eszmékre volt szükség, ami a gyakorlatban a passzív ellenállásban öltött testet.

A második kötet második fejezete (hatodik rész) pontosan az említett átalakult ideológiákból képződő politikai gyakorlatot viszi tovább, politikai programok formájában. Az új Ausztria programja valóban forradalmi változásokat hozott Magyarországon, bár nem olyat, amelyet a szabadságharc alakjai szerettek volna. Schlett István a fejezet során végig kiemeli a liberalizmust, mint a fő vezérelvet. A konzervatívok véleménye szerint a Kossuthi konzervativizmust tovább lehet vinni, azonban ez 1860-ban, amikor az uralkodó kiadja diplomáját a magyar helyzettel kapcsolatban, teljesen különbözik a Dessewffy által benyújtott tervtől, amelyben mind a birodalom, mind Magyarország egy „egészen új és epochális országlási rendszerben” jelenik meg (Schlett, 2018b:115). Schlett sokkal nagyobb sikernek éli meg, és ezért is elemzi hosszan a Deák Ferenc-féle passzív ellenállást, ami szerinte a kiegyezés egyik döntő kiváltó oka lett. A kiegyezés nem jöhetett volna létre a Kemény és Eötvös által lefektetett gondolkodásmód nélkül, amit aztán a Deák-párt gyakorlati politizálása során is alkalmazott. Ez annak is köszönhető, hogy a mérsékelt liberalizmus eszméje megjelent széles körű ellenállásban, ami által sok emberhez elért, és hallatni tudta saját hangját. Az egész kormányzást már áthatalta a politika, de a „48-asság” koncepciója olyan magas szintű szellemi és ideológiai műhelyekbe is elért, ahol nem csak a politikai tanok voltak elsődlegesek. A fegyveres konszolidáció elhozta azt, hogy Magyarország különállása gyakorlatilag megszűnjön, az uralkodó lebontotta a politikai szembenállás intézményeit és szervezeteit. A Bach-rendszer eredményeképp egy erős ellenállás jött létre, azonban a kiegyezéshez vezető utat nem mindenki a liberális elvek mentén képzelte el. A polgárosodás szintén megerősítette a rendszer elutasítottságát. Attól függetlenül, hogy rendkívül nagy ellentétek törtek fel a politikai gondolkodásban, az ellenállás eszméje és a gyakorlati programok érvényre juttatása egységessé kovácsolta a normál esetben különálló eszméket is.

A könyv hetedik része a mérsékelt liberalizmus rendszerének kiépítését feji ki az olvasó

számára. A Bach-rendszer 1858-as végével megindulhatott a politikai diskurzus a szereplők között, és elkezdődött a nemzetállam kiépítése az Osztrák-Magyar Monarchián belül. A kiegyezést Schlett István a mérsékelt liberalizmus sikerének tekinti, mivel megvalósult a nemzeti polgárosodás eszménye, ami véleménye szerint: „[A] nemzeti akarat teljes szabadsága a belpolitikában és paritáson alapuló befolyás a közös ügyekben.” (Schlett, 2018b:253).

Schlett egyenesen úgy véli, hogy a pártpolitikai kompromisszumokból a Deák-párt jött ki győztesen, ami egyenesen a többi ideológia és politikai program vereségét jelentette: *a nemzeti radikalizmusét, az neoabszolutizmusét, a liberalizált vagy föderális egységes állam programját, a konzervativizmus konstitucionalizmusát* (Schlett, 2018b:253). Így az 1867-es kiegyezés, mint új közjogi rendszer, a mérsékelt liberalizmus nem véletlenül hosszan taglalt tanainak gyakorlati valójában tudott létrejönni. Megváltozott az állam szuverenitása, az államszövetség a liberális alkotmányosságra épült. Deák Ferenc liberalizmusát – többször hangoztatva – a józan ész gondolkodásmódjának tartja a szerző.

Az erős konzervatív ellenzékre – élén a külhonban rekedt Kossuth Lajossal – Schlett gyakran az érzelmi politizálás műhelyeként utal, nem egy esetben kritikus hangnemben, ami a könyv felépítéséből és fókuszából is látható. Elismeri, hogy hatottak még a liberális gondolkodásra is a politikai szenvedélyek, de az érdekracionális gondolkodás, ami elengedhetetlen volt ebben a korszakban, csak a liberális politikai gondolkodásban öltött testet. A súlyos elmentések a két politikai gondolkodásmód között az első világháborúig jelen voltak a politikai diskurzusban, sőt, Schlett István szerint egyenesen a konzervatívok előretörése miatt omlik össze a dualizmus rendszere (Schlett, 2018b: 452). De az 1848 óta jelen levő ellentét, ami főképp Kossuth és Deák párharcában testesült meg, jól rámutat arra, hogy a politikában a racionalitás nem mindig a fő mozgatórugó, ezért vizsgálata különleges, komplex módszereket kíván. Még akkor is, ha igazából a két tábor célja ugyanaz, de a megvalósítás menete merően eltér egymástól. Végül a harcból Deák Ferenc került ki győztesen a kiegyezési törvények elfogadásával, de az érzelmi politizálás nem hagyott alább, ami – mint említettük – Schlett szerint elvezetett a dualizmus válságához is. A kiegyezés után meglendült a gazdasági növekedés, út nyílt a polgárosodás felé, megindult a városiasodás, az oktatás színvonala növekedett. Elmondható, hogy teljesen megváltoztatta a társadalmat a liberális gondolkodás és nem csak a nemzeti szuverenitás szempontjából. Ilyen körülmények között az amúgy is népszerű Deák Ferenc könnyen tudta pragmatizmusát az érzelmi politizálással szemben érvényesíteni: „... sokan más úton, más eszközökkel akarják előmozdítani a haza javát, mint amelyeket én célszerűeknek és lehetőknek tartok. Hiszen ki az, aki csálhatatlannak merné magát tartani! Az eszmésurlódások az igazságot derítik ki, a mozgalom alkotmányos életünknek éltető levegője, és míg ez az alkotmányosság körében forog, csak szerencse, nem kár a nemzetre nézve. A fölzaklatott szenvedélyek azok, mik keblemet aggodalommal töltik el. A szenvedély mindenkor rossz tanácsadó, s a törvényhozás terén, hol komoly és nyugodt megfontolás szükséges, gyakran veszélyes is lehet.” (Schlett, 2018b: 425).

A Deák-idézet jól szemlélteti Schlett István módszertanát és nézeteit, ami az egész könyvön végigvonul, azaz a racionális politizálás érvényességét az érzelmi politizálással szemben. Véleménye kiérezhető Deák ideológiájával egyetértésben, azaz a józan ész és a társadalmi hasznossági szemlélet előnye a szenvedélyektől túlfűtött politikával szemben. A 19. század vé-

gén is megfigyelhető, a 20. század Kossuth-képével kapcsolatos viták kapcsán Schlett egyértelműen a Kossuthot kritizáló, gondolkodásának realizálását nélkülöző párt mellett foglal állást.

A nyolcadik rész rávilágít arra, hogy a megerősödött liberalizmus eszméje, ha nem is kerül feltétlenül válságba, képes rendülni, ha nem egyértelmű, komplex kérdésekkel találja szemben magát. Ilyen az állam és egyház viszonya, az egyéni vagy kollektív szabadság, a liberális vagy fejlesztő állam dilemmái. Ezekben a kérdésekben hozott kompromisszumokat veszi végig a szerző a fejezet során, aminek a végére arra a megállapításra jut, hogy a gyakorlati politizálásba az elvszerűség gyakran beférkőzött, ezért már nem is lehet megkülönböztetni feketén-fehéren a politikai döntéseket, hanem „szürke,” kevert lett a metódus (Schlett, 2018b:610-626).

A liberalizmus elmúlt évszázadban és korunkban is látható ciklikussága eredményességéből válságba az egész könyvön áthúzódik, „végigrobog”. A kilencedik fejezet ismételten egy ilyen problematikus időszakba kalauzol el minket, mikor is a kiegyezés okozta örömmámor gyorsan szertefoszlik, és a liberalizmus teoretikusai és politikai végrehajtói ráeszmélnek, hogy a gyors társadalmi változásokhoz fűzött remények falakba ütköznek. A nemzeti polgárosodás és a társadalmi integráció veszélybe került. Az eredmények elmaradása természetesen magával hozta a politikai pártok közötti szakadék egyre súlyosabb elmélyülését is. A fejezet maga egyben egy konzervatív (azaz a Szabadelvű Pártra és Jobboldali Ellenzékre vonatkozó) kritika is, amelyet a szerző „öndefiníciós” jelzővel illet, amiből arra következtethetünk, hogy a konzervatívok csak a liberálisokkal szemben voltak képesek meghatározni magukat, és a már említett „szürke metódus” jelent meg gondolkodásukban. Ez is okozta vesztüket: nem voltak képesek olyan alternatívát nyújtani a kormányzó liberalizmussal szemben, ami ténylegesen megkülönböztette volna őket. Apponyi gyakorlatilag egyszemélyben testesítette meg a magyar konzervativizmust, ráadásul mérsékeltből formálódott át nemzeti radikálissá, ez pedig az adott történelmi korszakban nem talált befogadásra sem a társadalom, sem a politikai szféra részéről. Schlett egyértelműen a mérsékelt liberalizmust hozza ki a korszak győztes, és egyben sikerekkel átszőtt ideológiájának, mivel véleménye szerint a történelem eldöntheti, mik voltak azok a döntések, amelyek jónak vagy rossznak számítottak. Az elemzési keret is nem véletlenül a liberalizmus volt a második kötet szűk 60 éves periódusában: minden ellenfelével szemben győzni tudott, és meghatározta a politikát. A szerző azonban antagonisztikus állításba sodródik könyve végén, amit maga is elismer: végkifejlet-magyarázó elemzési szempontból a mérsékelt liberalizmus nem tudta elérni a végső célját, hisz egy világháborúba sodródott a monarchia, megmaradtak az etnikai törésvonalak, a kulturális ellentétek egymásnak feszültek, a társadalmi osztályok egyenetlenek maradtak. A válságok ismét a tanok újragondolására készítették a teoretikusokat.

A második kötettel Schlett István a politikai gondolkodás eszmetörténi, monografikus kánonjához szolgáltatott megkerülhetetlen művet a liberalizmus irodalmi, történelmi, politikai filozófiai, politikai gondolkodásbéli aspektusából. Az eszmetörténeti leírás módszertana nála egyértelműen a liberalizmust helyezi a vizsgálatok origójába, de a teoretikus-módszertan szempontjából ez ildomos volt, mivel olyan óriási mennyiségű anyagot kellett felhasználni, amely elvezet a kutatás keretének ilyen mértékű leszűkítéséhez. Ebből a szempontból a teoretikus keret konzisztens.

Schlett műve elsőként hozza magával a korszak saját értelmezését egy olyan nézőpontból,

amelynek hatásai a történelem későbbi eseményeiben is éreztetik hatásukat. A szerző paradigmaváltozások szakaszaiban mutatta be a gondolkodást, a Deák-féle gyakorlati politizálás melletti elkötelezettséggel. A teoretikus és pragmatikus összefüggések és gondolatok bizonyítását Schlett István korai idézetek ismertetésével teszi meg. A kánon megalkotásának nehézségei politikai gondolkodás szempontok szerint azonban szembeötlők a mű koherenciájának ellenére (Bodnár-Király, 2012:25). A heideggeri destrukciót teljesen maga mögött hagyva a dekonstrukció alapelveire épít, amely kivethető a liberalizmus-konzervativizmus opozíciójában. Kossuth szenvedélyes lázítása került szembe Deák higgadt elvszerűségével (G. Fodor, 2012:6). Azonban az ilyen ellentétek a saját gondolkodásunkba is beépítik az ellentét tradícióit, ezáltal konzerválják a hagyományok egy részét biztosan, de kötelezettséget is nyernek a korszerűsítésre.

JEGYZETEK

- ¹ HÓNICH HENRIK PhD, tudományos munkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet (Honich.Henrik@uni-nke.hu), NAGY ÁGOSTON, tudományos segédmunkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet (Nagy.Agoston@uni-nke.hu), KOI GYULA PhD, tudományos főmunkatárs, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék (Koi.Gyula@uni-nke.hu), SÁFRÁN JÓZSEF, tudományos segédmunkatárs, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék (Safran.Jozsef@uni-nke.hu).
- ² A Schlett István pályaképe című rész Koi Gyula; A hazai politika gondolkodás története a gentilizmus korától 1848-ig című rész Hónich Henrik és Nagy Ágoston; A hazai politika gondolkodás története az 1848-as forradalomtól 1900-ig című rész Sáfrán József munkája.
- ³ Az 1970-es években az alábbi személyek voltak az ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék óraadó oktatói, „külsős,” vagy másodállásban foglalkoztatott tanárai: Boros Zsuzsanna, Böhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Szabó Dániel, Szobolevszki Sándor, később Széll János. Demonstrátorok vagy a tanszéki diákkörhöz kötődő hallgatók voltak: Csillag István, Forgács Imre, Lengyel László, és mások (Bihari, 1999:8).
- ⁴ Megjegyzendő, hogy a paradigma fogalmát egészen más értelemben használja például John G. A. Pocock, aki azt a politikai nyelvekre vonatkoztatva éppenséggel azt hangsúlyozza, hogy mivel a politikai diskurzus természetéből adódóan és alapvetően „poliglott”, a politikai nyelvek paradigmaként való értelmezése nem lehet egyenértékű egy olyan modellel, amelyben egy bizonyos politikai nyelv más nyelveket kizsírítva egyeduralkodó szerepre tehet szert (Pocock, 1987:21).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bihari Mihály (1999): Köszöntő. In: Bihari Mihály – Cieger András (szerk.): „*Képzeltetek embert.*” *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Barátaitól, pályatársaitól, tanítványaitól.* Korona Kiadó – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. 7-9.
- Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston (2008): Egy különös eszmétörténeti kiméra. (Takács József: Modern magyar politikai eszmétörténet). *Politikatudományi Szemle*, 17. évf., 4. sz., 183–191.
- Bodnár-Király Tibor (2012): Adalékok A politikai gondolkodás története Magyarországon I-II. Szekfű-oltványaihoz. *Századvég*, 17. évf., 64. sz., 25-39.
- Elek Péter – Gunda Béla – Hilscher Zoltán- Horváth Sándor – Karsay Gyula - Kerényi György Koczogh Ákos – Kovács Imre – Pócsy Ferenc – Torbágyi László (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kémse község élete* (szerk.: gr. Teleki Pál). Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt. – Pro Christo Diákok Háza Falukutató Munkaközösség.
- G. Fodor Gábor (2012): Schlett műhelyében. Paula Schultz ismeretlen sírhelye. *Századvég*, 17. évf., 64. sz., 3-6.
- Horváth Zsófia (2018): Schlett István: Az egyetemre politika nem való. *888.hu* (2018.12.13.), <https://888.hu/sza->

- bad-vasarnap/schlett-istvan-az-egyetemre-a-politika-nem-valo-4164531/
- Mándi Tibor (2015): Politikai gondolkodás. In: Körösi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest. 13-34.
- Nagy Ágoston (2012): „A politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenziói. *Századvég*, 17. évf., 64. sz., 40–62.
- Pocock, John G. A. (1987): The concept of a language and the métier d'historien: some considerations on practice. In: Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. 19–38.
- Rác Anna (2019): Születésnap interjú Schlett István professor emeritussal. <https://www.ajk.elte.hu/content/szuletesnap-interju-schlett-istvan-professor-emeritussal.t.4771>
- Schlett István (1987): *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848-1906. Adalékok a politikai ideológiák jelentésváltozásához*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schlett István (1993): *Kisebbségkérdésben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schlett István (1996): *A magyar politikai gondolkodás története I*. Korona Kiadó, Budapest.
- Schlett István (1999): *A magyar politikai gondolkodás története II/1. A liberalizmus Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2004): *A politikai gondolkodás története Magyarországon I. A kezdetektől a polgári átalakulásig*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2009): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1. Századvég Kiadó, Budapest.*
- Schlett István (2010): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2. Századvég Kiadó, Budapest.*
- Schlett István (2018a): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1. Századvég Kiadó, Budapest.*
- Schlett István (2018b): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2. Századvég Kiadó, Budapest.*
- Schlett István (2018c): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 3. Századvég Kiadó, Budapest.*
- Schlett István (2018d): *A politikai gondolkodás története Magyarországon. Appendix*. Századvég Kiadó, Budapest.

Tózsér Anett

A Délvidék/Vajdaság turizmusának vizsgálata

Examination of Tourism in the Southland/ Vojvodina

Összefoglalás

A magyarországi történelmi terminológia szerint a Délvidéknek nevezett terület a trianoni békeszerződés következtében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. A Délvidék jelentős részét magába foglaló Vajdaság különleges státusszal bírt a délszláv államon belül, és bír ma is Szerbia részeként. Kutatásomban megvizsgáltam a Vajdaság eme különleges státuszát, valamint nemzetiségi összetételének jellegzetességeit. A változatos etnikai összetételének köszönhetően a Vajdaság kulturálisan is sokszínű, emellett a térség bővelkedik természeti értékekben, amelyek közül főként a gyógyfürdők jelentik a Vajdaság turizmusának meghatározó szegmensét. A kutatásomban elemeztem a térség turisztikai keresletének főbb elemeit, többek között a belföldi- és a külföldi turisták számának és a vendégéjszakák számának 2012 és 2019 közötti változásait a szerbiai turizmussal való összevetésben. A tanulmány elkészítéséhez szakirodalmi és a fejlesztési dokumentumokkal kapcsolatos vizsgálatot végeztem, valamint szakértői interjúkat készítettem. Feldolgoztam továbbá azokat a turisztikai vonatkozású adatokat, melyeket a Szerb Statisztikai Hivatal, illetve a Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium tett közzé. Kutatásom rámutat arra, hogy a járványhelyzet a Vajdaságban is jelentős mértékben csökkentette a vendégforgalmat, bizonytalan helyzetbe hozva ezzel a turisztikai szolgáltatókat és az önkormányzatokat.

Kulcsszavak: Délvidék, Vajdaság turizmusa, turisztikai kereslet, turisztikai kínálat

DR. TÓZSÉR ANETT, kutató, Nemzetstratégiai Kutatóintézet (anett.tozser@nsi.gov.hu).

Summary

According to Hungarian historical terminology, the area called the Southland went to the Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia as a result of the Treaty of Trianon. Vojvodina, which includes a significant part of the Southland, had a special status within the South Slavic state, and still has it as part of Serbia. In my research I examined this special status of Vojvodina as well as the characteristics of its ethnic composition. Due to its diverse ethnic composition, Vojvodina is also culturally diverse, and the region is rich in natural values, of which mainly spas form a key segment of Vojvodina's tourism. In my research, I analysed the main elements of tourism demand in the region, including changes in the number of domestic and foreign tourists and the number of guest nights between 2012 and 2019 compared to Serbian tourism. To prepare the study, I conducted a literature review and an examination of development documents, as well as expert interviews. I also processed the tourism-related data published by the Serbian Statistical Office and the Serbian Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications. My research points out that the epidemic situation in Vojvodina has also significantly reduced the number of tourists, thus putting tourism service providers and local governments in a precarious position.

Keywords: Southland, tourism in Vojvodina, tourist demand, tourist offer

BEVEZETÉS

A Vajdaság Szerbia legészakibb tartománya, amely Magyarországgal határos. Területén, mely az első világháború végéig a Magyar Királyság részét képezte, a mai napig jelentős számú magyar kisebbség él. A történelmi terminológia szerint a Délvidéknek nevezett terület a trianoni békediktátum értelmében a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. Ez magában foglalta a Bánság nyugati részét, Dél-Bácskát és a Szerémséget, amelyet együttesen Vajdaságnak nevezünk, továbbá a Drávaszöveget. A jugoszláv államban a soknemzetiségű Vajdaságból autonóm tartományt szerveztek, amely az önállóvá vált Szerbiában is megmaradt. A tanulmányban érintőlegesen bemutatom a Vajdaság speciális státuszának jellemzőit, a fő hangsúlyt azonban a Vajdaság turizmusának, kínálati és keresleti sajátosságainak a bemutatására kívánom helyezni. A térség fő turisztikai vonzerőit jelentik a városok szecessziós értékei, a történelmi várak, a népi építészet és népi hagyományok emlékei, a gyógyfürdők és a gasztronómiai örökség. Az ezekre épülő turisztikai kínálatot a természeti értékek (védett területek, gyógyfürdők), a kulturális értékek (épített örökség, szellemi értékek, gasztronómia) és a szálláshely-szolgáltatások szerinti részletezésben gyűjtöttem össze. A Vajdaság keresleti elemzése során a vajdasági területek teljesítményét összehasonlítottam Szerbia többi részének a teljesítményével is. Ennek kapcsán a vendégéjszakák számának változását vizsgáltam a 2012–2019. közötti időszakban. Feltártam ezen kívül a Szerbia iránti keresletnek az üdülőhelyek szerinti megoszlását is. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Vajdaság elsődleges turisztikai termékei a kulturális erőforrásokra épülő termékek. Ugyanakkor azt is kiemelhetjük, hogy a térség a tényleges turisztikai teljesítményének

nagy részét a fürdőhelyeken realizált vendég- és vendégéjszaka számokból nyeri. A járványidőszak a Délvidék turizmusát is jelentős mértékben visszavetette, a szálláshely – és vendéglátóipari szolgáltatások igénybevételének csökkenése miatt jelentős bevételtől estek el a szolgáltatók és az önkormányzatok.

MÓDSZERTAN

A kutatás során szakirodalmi elemzéssel feltártam a Vajdaság turisztikai értékeit, azonosítottam a térség turisztikai kínálati potenciálját. A természeti értékek között vizsgáltam a térségnek a védett természeti értékekkel, a különleges természeti jelenségekkel, a gyógy- és termálfürdőkkel való ellátottságát. A kulturális értékek között számba vettem a városok szecessziós emlékeit, a templomok, a várak, az ipari műemlékek, a népi építészet, a néphagyományok, a szellemi örökség értékeinek látnivalóit. Vizsgáltam a délvidéki szálláshely-szolgáltatás jellemzőit és azonosítottam a főbb desztinációkat és a jövedelemforrást jelentő turisztikai termékeket. A Vajdaság turisztikai erőforrásaira vonatkozóan kevés magyar nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre, azonban az kiemelhető, hogy az elmúlt időszakban több turisztikai fejlesztési dokumentum is született (Szerbia turizmusfejlesztési stratégiája 2015–2025, a Vajdasági magyar közösséget érintő idegenforgalmi fejlesztési stratégia 2018 vagy Zenta idegenforgalmi fejlesztésének programja 2017), amelyek hitelesen elemzik a régió turisztikai teljesítményének alakulását.

A turisztikai kereslet elemzése során az adatforrást elsősorban a Szerb Statisztikai Hivatal adatbázisa és a Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium adatközlései jelentették. E fejezetekben azt elemeztem, hogy a Szerbiába (ezen belül a Vajdaságba) érkező turisták száma miként változott, illetve, hogy a Vajdaságba érkező belföldi és külföldi turisták száma a Szerbiába érkező összes belföldi és külföldi turista számával összevetve hogyan változott. Megvizsgáltam a turistákat Szerbiába küldő országokat a beutazók és az általuk eltöltött vendégéjszakák vonatkozásában. Sor került még a Szerbia iránti keresletnek az üdülőhelyek szerinti vizsgálatára, kiemelt városok, fürdőhelyek és hegyvidéki központok bontásban. E vizsgálatok alapján vontam le a főbb következtetéseket.

A járványhelyzetnek a turizmusra gyakorolt hatásaival kapcsolatban 7 szakértői interjút készítettünk el a 2014–2020. közötti Európai Unió Interreg IPA CBC szerb–magyar határ menti projektek vezető partnereivel (Tózsér et al., 2020). Különösen a határ menti turisztikai projektek által kiváltott és a térségre gyakorolt hatásokat szerettük volna feltárni, ugyanakkor kérdéseket tettünk fel a járványidőszaknak a térségre és a projektekre gyakorolt hatásaival kapcsolatban is. Ebben a tanulmányban a járványhelyzetnek a térségre gyakorolt hatásaival kapcsolatban fogalmaztam meg a szakértők által kifejtett fontosabb megállapításokat.

EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

A Délvidék általános bemutatása

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés (magyar forrásokban gyakran békediktátum, illetve kényszerszerződés, békeparancs) meghatározta Magyarország új határait. A

Magyar Királyság szomszédságában soknemzetiségű államalakulatok jöttek létre az Osztrák–Magyar Monarchia romjain, jelentős számú magyar kisebbséggel. A béke következtében mintegy 3,3 millió magyar rekedt kívül az új magyar állam határain. Az első táblázatban az látható, hogy Magyarországtól mely országokhoz csatoltak területeket (1. táblázat). A mai Szerbia (amely a jelen kutatás tárgyát képező Vajdaságot is magába foglalja) területére az 1910-es népszámlálás adatai szerint 420 000 magyar került, ami az ottani lakosság 28%-át jelentette (A. Sajti 2004:16.). A trianoni békeszerződés értelmében a történeti Magyarországtól a délszláv államhoz került területek – Horvátország nélkül – mintegy 20 799 km²-t tettek ki (A. Sajti 1987:16). Ez a mai Vajdaság területét képező Dél-Bácskát (8 669 km²), a Nyugat-Bánátot (9 344 km²) és Szerémséget, valamint a Baranyai-háromszöget (1 213 km²), a Muravidéket és a Muraközt foglalta magába (Ördögh, 2016:16).

1. táblázat: Magyarország új határai a trianoni békeszerződés után

Elcsatolt terület	Fogadó állam	Terület (km ²)	Arány (%)	Megjegyzés
Erdély, Máramaros, Partium és a Kelet-Bánság	Románia	102.813	31,78	-
Felvidék, Kárpátalja és a Csallóköz	Csehszlovákia	61.646	18,9	Ma Szlovákia és Ukrajna
Drávaköz, Bácska, Nyugat-Bánság, Vendvidék nagyobb része (ma a Muravidék) és a Muraköz	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság	20.799	6,04	Ma Szerbia, Horvátország és Szlovénia
Őrvidék	Ausztria	4020	1,42	németül Burgenland
Szepes és Árva vármegye egyes települései	Lengyelország	589	0,20	-
Horvát-Szlavónország	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság	42 541	12,87	-
Fiume	független, majd Olaszország	21	0,0065	-

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Trianoni_b%C3%A9keszerz%C5%91d%C3%A9s

1941-ben a délszláv állam felbomlását követően Magyarország visszaszerezte a Muravidéket, a Muraközt és a Vajdaság egy részét (Bácskát és a Baranyai-háromszöget. Ugyanakkor a Bánság Szerbia része maradt német katonai igazgatás alatt) (Ördögh 2017:20). A magyar adatok szerint a visszacsatolt Délvidék 11 475 km²-es területén 1,1 millió lakos élt (A. Sajti 1987:16).

A második Jugoszlávia születése után, 1946. január 31-én hirdették ki a föderatív állam alkotmányát, melyben az országot hat tagköztársaságra (Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Macedónia) osztották fel, továbbá Szerbián belül kialakításra került két autonóm egység (Koszovó-Metóhiai Autonóm Körzet és a Vajdasági Autonóm Tartomány) (Ördögh, 2017:23).

Az 1974-ben elfogadott új alkotmány jelentősen növelte a tagköztársaságok önállóságát, megteremtette a két tartomány (Vajdaság és Koszovó) nagyobb autonómiáját. Mindez csökkentette Szerbia meghatározó szerepét az országon belül és kiváltotta a szerbek elégedetlenségét (Ördögh, 2016).

A 2002 februárjában elfogadott kisebbségvédelmi törvény elismerte a szerbiai nemzeti kisebbségek személyi autonómiához való jogát (nemcsak Vajdaságban, hanem egész Szerbia területén), ennek értelmében 2002 szeptemberében felállt a Magyar Nemzeti Tanács, és 2002. október 19-én megtartotta alakuló ülését. Fontos előírása volt a jogszabálynak, hogy a nemzeti tanácsok feladatainak ellátásához az államnak kell biztosítania a pénzeszközöket. (Ennek ellenére a pénzügyi források napjainkig problémát jelentenek.) A Vajdaság regionális területi autonómiájának a helyreállítása is megtörtént a 2002. február 5-i omnibusz-törvény jóváhagyásával, amikor 24 államigazgatási hatáskör került vissza a tartományhoz (Beretka, 2013).

Ma a Délvidék hivatalos neve Vajdaság Autonóm Tartomány. Ez a Szerb Köztársaság északi tartománya, székhelye Újvidék (Novi Sad), területe 21 506 km². Lakosainak száma a 2011. évi népszámlálási adatok szerint 1 931 889 fő volt. A Vajdaság Magyarországon kívül Horvátországgal és Romániával határos. A tartomány különleges státusza mellett etnikai összetétele is különleges: 25 különböző etnikai csoport teszi ki a régió lakosságának az egyharmadát. Ebből eredően Európában szinte egyedülálló módon maradt fenn egy multikulturális közeg. A Délvidék lakosságának nemzetiségi megoszlásában a magyarok részaránya a legmagasabb (13 százalék) (Palusek-Trombitás, 2017).

2008 szeptemberében a tartományi képviselőház megszavazta a tartomány statútumát, amelyet Szerbia parlamentje 2009. november 30-án elfogadott. Ennek értelmében jelenleg a Vajdaság Autonóm Tartomány a Szerb Köztársaság autonóm területi közössége, amelyben a polgárok érvényesítik a tartományi autonómiához való jogukat az Alkotmánnyal és törvénnyel összhangban (Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma, Palusek-Trombitás, 2017). A tartomány saját jelképeket használhat, saját törvényeket hozhat, nemzetközi megállapodásokat köthet, saját vagyonnal rendelkezhet. Székhelye Újvidék, második legnagyobb városa Szabadka. A tartománynak hat hivatalos nyelve van: szerb, magyar, horvát, román, szlovák, ruszin. A lakosságának nagy része görögkeleti szerb vallású, de jelentős számban élnek itt katolikusok, reformátusok, evangélikusok, továbbá mohamedánok és más, kisebb egyházak követői (Korhecz, 2009; Thomka et al., 2010).

Vajdaság lakossága a 2011-es népszámlálás alapján 1 931 809 fő, amelynek kétharmada (66,75 százalék) szerb nemzetiségű (1 289 635 fő). 2011-ben a Délvidék lakosságának nemzetiségi megoszlásában a magyarok részaránya 13 százalék, a becslült számuk 251 136 fő volt (Municipalities and Regions of the Republic of Serbia, 2012). A 2011-es népszámláláskor mért lakosság számát összehasonlítva a 2002. évi népszámlálás adataival elmondható, hogy 5 százalékkal csökkent a Vajdaságban élők száma (2 031 992 főről 1 931 809 főre) (Statistical Yearbook of the Republic of Serbia, 2012). A 2002-es népszámlálás óta a magyarok részaránya nagyobb mértékben csökkent a Vajdaságban, mint a szerb lakosság aránya. 2002-ben a Vajdaság lakosságának nemzetiségi megoszlásában a magyarok részaránya 14,28 százalék, becslült számuk 270 000 fő volt. Ezek szerint a magyarság részaránya 2011-re 7 százalékos

csökkenést jelzett (-18 864 fő). A németiség szinte teljesen eltűnt, de továbbra is számottevő a horvátok, a ruszinok, a szlovákok, a románok, a bunyevácok, a cigányok aránya. Kisebbszámban, de jelen vannak a macedónok, a bolgárok, a magukat jugoszlávnak, montenegróinak vagy ukránnak vallók is.

Vajdaság hivatalosan 7 körzetre van felosztva, amelyek az alábbiak: Észak-Bácskai körzet, Dél-Bácskai körzet, Nyugat-Bácskai körzet, Észak-Bánsági körzet, Közép-Bánsági körzet, Dél-Bánsági körzet és Szerémségi körzet. Ezek a körzetek nem mindig követik a tájegységek természetes földrajzi határait. A körzetek összesen 45 községre oszlanak, amelyek több kisebb falu és város közös közigazgatási egységeit jelentik, hasonlóan az egykori magyarországi járáshoz. A községek legjelentősebb települései a községközpontok, amelyek általában az egész község névadói is egyben. A Vajdaság 465 településéből 52 város, illetve városias jellegű. A Vajdaság területét a Duna, a Tisza és a Száva három nagy földrajzi tájegységre osztja: Bácska, Bánság és Szerémség. A földrajzi értelemben vett Bácska északi része ma is Magyarországnak, a magyar Alföldnek a része, így földrajzi értelemben Közép- és Dél-Bácska képezi a Szerbiához tartozó Bácskát. Bácska északi részén él a délvidéki magyarok háromnegyed része, központjuk Szabadka. A magyarság maradék egynegyed része a Bánságban és Újvidék környékén szétszórva él. A Bánságot (vagy más néven Bánátot) a román–szerb határ kettévágja, így csak Nyugat-Bánság képezi Szerbia részét. A Szerémséget a szerb–horvát határ osztja kettéfelé, így Szerbiához a Kelet-Szerémség tartozik (Thomka et al., 2010).

A DÉLVIDÉK TURISZTIKAI KÍNÁLATA

Természeti értékek

A Vajdaság területének több mint háromnegyed részét a mezőgazdaság hasznosítja. A helyi vagy országos védelem alatt álló területek nagysága a tartomány területének alig 6 százaléka. A tartománynak az egyetlen nemzeti parkja a Tarcál-hegység Nemzeti Park (Fruška Gora Nemzeti Park), amely Szerbiában a Vaskapu után a második legnagyobb. Ezen kívül található még itt 8 természetvédelmi terület is (például a szerémségi Obedi-láp, Erzsébetlak közelében a Császár-tó, vagy a Ludasi-tó).

A tartomány legmagasabb pontja a Bánságban található, ez a Verseci-hegység csúcsa, a Kudrici tető (641 m). A térség természeti érdekességeihez tartozik, hogy bár a Bánság mocsaras vidék volt – amit a 17. századtól kezdve lecsapoltak –, mégis itt található Európa egyetlen sivatagi jellegű vidéke, a Delibláti-homokpuszta, amelyet az „európai Szaharának” is neveznek. Különleges természeti érték még a Törökbecse és Aracs között húzódó Sóskopó, az Észak-Bánátban található nagy kiterjedésű szikes puszta, valamint a Telecskai-dombo, Európa legvastagabban rétegzett löszlerakódása (Thomka et al., 2010; A Délvidék legvonzóbb turistacélpontjai, 2017; Vajdaság Kincsei, 2019).

A gyógyfürdők a Vajdaság turizmusának meghatározó szegmensét jelentik. Palicson termálfürdő, Magyarkanizsán gyógyfürdő és gyógyközpont, Óbecsén a Sós-fürdő, Temerinben a Grisza-féle gyógyfürdő található. A melencei Ruszanda-tó a Bánság egyetlen működő gyógyfürdője. A Mohol közelében lévő gyógyvíznek, illetve gyógyhatású sárnak a tervek

szerint a közeljövőben megtörténik a turisztikai célokra való kiépítése. Az újvidéki Jódfürdő rehabilitációs központként működik, gyógyvizét Minakva néven palackozzák. Az apatini fürdő köré ugyancsak rehabilitációs és rekreációs központ épült. Kiemelhető még a bácskossuthfalvi rekreációs központ, az adai és az orlavai gyógyásár, a torontáltordai „keserevíz”, és a 2014-ben átadott pacséri gyógyfürdő (Thomka et al., 2010; G. Nagy, 2018).

Kulturális és örökségtételek

A Vajdaság gazdag az épített örökségekben, műemlék épületekben, várakban, ipari műemlékekben, amelyeknek a jelentős része nem hasznosul a turizmusban. Van azonban jó néhány olyan épített- és szellemi örökség, amelynek a turisztikai hasznosításáról is gondoskodtak. Ezek között említhetők a kulturális örökségek és ezen belül is a szecesszió emlékei: Szabadkán a zsinagóga, a Városháza épülete, a Leovits-palota, a Városi Múzeum. Palics szecessziós épületei a Víztorony, a Vigadó és a Női fürdő. Újvidéken a zsinagóga, a Vasember háza, a Jódfürdő épülete, Magyarkanizsán a városháza, az úri kaszinó épülete, Zentán pedig a Tűzoltólaktanya emelhetők ki (Vajdaság kincsei, 2019).

Az egyházi emlékek közül az aracsi templom és kő és az orosz-lamosi Templomdomb, a Bácsan épült Ferences templom, a verseci kegytemplom, az eleméri Szent Ágoston templom az itt élő magyarság önmeghatározásának szimbolikus műemlékeiként említhetők. A Vajdaságban több vár is épült, ezeknek azonban csak kis részük maradt meg jó állapotban. Ezek között kiemelt jelentőségű műemlék a nándorfehérvári vár, a Zimonyban álló vár Hunyadi-tornya, a bácsi királyi és érseki lovagvár, a péterváradai vár. Az al-dunai várak közül a legjobb állapotban Galambóc és Szendrő várát őrizték meg. Rednek és Szabács várának egyes részei szintén jól láthatók ma is.

A népi építészeti körében említhetők a napsugaras oromfalú parasztházak és a díszített vagy dísz nélküli kapuozlopok. A székelykevei, az adai, a temerini, a topolyai és a doroszlói tájház, a bezdáni Szentháromság kápolna, a tornyosi Magda-lak és a bácskossuthfalvi emlékház gyűjteménye ugyancsak a magyar népi építészeti emlékeit mutatják be.

A szellemi kulturális tájegységek közül a kupuszinai szellemi kulturális tájegység őrzi a kupuszinai nyelvjárást és meghatározó a több mint száz éve a délvidéki magyar népcsoportok részét képező bukovinai székelység által lakott tájegység is, itt kiemelten Székelykeve falu. A gazdag néphagyományok közül ismertek a bácskai lakodalmak, a ludasi mesemondás hagyománya. Egyházaskéren Borbály Mihály mesemondóra emlékeznek, Lukácsfalván a kancsikások hagyományát ápolják, Torontálvásárhelyen a kecskészás, Óbecsén pedig a játékhagyományokat őrzik.

A népi tánc kincs legarchaikusabb fajtáját képezik a tavaszi termékenységi rítusokhoz kötődő lánykörtáncok (karikázók). Ugyancsak említést érdemelnek a horgosi, illetve a horgos környéki táncok (csárdás egyedül, körcsárdás, friss csárdás, mars). A népviseletek között a doroszlói viselet a fiatalabb magyar népviseletek közé tartozik, és a kupuszinai sokszoknyás, eredeti palóc színvilágú, a bácskai svábok viseletének hatását is magán hordozó viselet is a mindennapok tartozéka. A vajdasági magyarság legkedveltebb búcsújáró helye a Doroszlói Szentkút. Csókán Szent Anna-kultusz létezik, Temerinben az Illés-napi

ünnap említhető, Mohol a jellegzetes úrnapi virágszőnyegek miatt vonzó. A töröktopolyai máriás búcsújáró kegyhely, a kupuszinai Szent Anna-napi templombúcsú, a topolyai Kálvária Golgotai szoborcsoportja és a péterrévei szerb szentkút is kiemelendő.

A Délvidék gazdag tájjellegű termékekben, ezen belül a borvidékek között a legjelentősebbek a szabadkai-horgosi homokvidék, a szerémségi, valamint a verseci és a Telecskai-dombok borvidékei. Ez utóbbi területen tevékenykedik a feketicsi Lódi borászat, a topolyai Brindza borászat, Csókán a Léderer család egyedi bora, a féledes vörös csikóvér. Karlócán is mintegy 40 család foglalkozik borászattal.

Észak-Bánságban Padé és környéke fűszer- és gyógynövénytermő vidék és Horgoson, valamint Martonoson is hagyományosan termesztik és dolgozzák fel a fűszerpaprikát. A bácsfeketehegyi-feketicsi meggy (prima) egy helyi tájfajta, és a belőle készült meggypálinka is kifejezetten Feketicsre jellemző terméke (Thomka et al., 2010; Vajdaság kincsei, 2019).

A települések főként a népi- és vallási hagyományokhoz és a helyi termékekhez kapcsolódó rendezvényeket szerveznek. A vajdasági értéktár említi a Doroszlói szüretbált, az Adához tartozó Valkaisoron az Aratóversenyt, Völgyparton a Jár a malom című rendezvényt, Törökfalun a Kenyérszentelőt, a bajsai Prélót (a régi vendégeskedések hangulatát felelevenítő hagyomány) és a torontálvásárhelyi Vitkay-vetélkedőt (a vajdasági magyar-ság zenei kultúrájának megőrzését szolgáló rendezvény) (Vajdaság kincsei, 2019).

A teljesség igénye nélkül további rendszeres fesztiválok még például a zentai Tiszavirág Fesztivál, az oromi Malomfesztivál, a magyarkanizsai Vajdasági Magyar Filmek Fesztiválja, a Nemzetközi Tamburazene Fesztivál; a Martonosi Nemzetközi Néptáncfesztivál, a tordai Durindó, a Palicsi Európai Filmfesztivál, a szabadkai Interetno Fesztivál, a zentai Mosolytenger Gyermekefesztivál.

Szálláshely-szolgáltatás a Délvidéken

A Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium adatközlése szerint az alábbi kereskedelmi szálláshelytípusokról gyűjtenek adatokat Szerbiában: garni szálloda, kemping, motel, panzió, turistaszálló, aparthotel, hotel.

Szerbiában 2019-ben összesen 403 db kereskedelmi szálláshely 20 399 db szobaszámmal és 31 957 férőhelyszámmal állt a turisták rendelkezésére (2. táblázat). A szálláshelyek 61 százalékát a szállodák, 31 százalékát a garni szállók tették ki, a többi szálláshely (így a kempingek, a motelek, a panziók, a turistaszállók, az aparthotelek) száma meglepő módon elenyésző volt. A legnagyobb férőhelyszámot a szállodák biztosították (a teljes férőhelyszám 80 százalékát). Ezen belül is a négycsillagos szállodák nyújtották a teljes férőhelyszámnak a 38 százalékát, a háromcsillagos szállodák pedig a 21 százalékát. A statisztikákban nem esik szó a falusi szálláshelyekről és a fizető vendéglátóhelyekről. Ezek az adatok valószínűleg az adatszolgáltatás hiányosságával magyarázhatók, a Szerb Statisztikai Hivatal honlapján nem érhető el a szálláshelykínálatra vonatkozó teljes körű adatsorok.

2. táblázat: Szálláshelykínálat Szerbiában 2019-ben

Kategória	Létesítmények száma (db)	Szoba- és apartman együttes száma (egységszám) (db)	Férőhelyszám (db)
Garni szálloda	132	3 135	4 835
Kemping	2	n.a.	n.a.
Motel	9	214	366
Panzió	3	74	149
Turistaszálló	7	311	652
Aparthotel	5	278	579
Kikötő szállás	1	8	16
Hotel *	9	909	1 709
Hotel **	34	1 370	2 271
Hotel ***	88	4 294	6 797
Hotel ****	111	8 207	12 316
Hotel *****	11	1 599	2 267
Hotel összesen	253	16 379	25 360
Összesen	412	20 399	31 957

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turisticka-inspekcija/>

A vajdasági szálláshelyek a szerbiai szálláshelyek 20 százalékát tették ki 2019-ben. A vajdasági szobák és apartmanok aránya a szerbiai szobák és apartmanok 16 százalékát, a vajdasági szálláshelyek férőhelyszáma pedig a szerbiai szálláshelyek férőhelyszámának 17 százalékát jelentették. Ezek szerint a vajdasági szálláshelyek szobaszáma úgy aránylott a szerbiai szálláshelyek szobaszámához, mint ahogyan a vajdasági szálláshelyek kapacitása aránylott a szerbiai szálláshelyek kapacitásához.

A vajdasági szállodák száma (3. táblázat) a szerbiai szállodák számának 18 százalékát, a vajdasági szállodai szobaszámok a szerbiai szállodai szobaszámok 15 százalékát, a vajdasági szállodák férőhelyei pedig a szerbiai szállodai férőhelyek 16 százalékát adták. Ez azt is jelenti, hogy a vajdasági szállodák szobaszáma is úgy aránylott a szerbiai szállodák szobaszámához, mint ahogyan a vajdasági szállodák kapacitása a szerbiai szállodák kapacitásához. A panzió, a turistaszálló és a motel elenyésző arányban volt jelen a vajdasági szálláshelykínálatban. Ez a kis arány már a szerbiai statisztikákban is tetten érhető. Ezek az adatok valószínűleg ugyancsak magyarázhatók a szerbiai adatszolgáltatás hiányosságaival: a Szerb Statisztikai Hivatal honlapján ebben az esetben sem érhető el a szálláshelykínálatra vonatkozó teljes körű adat-sorok.

3. táblázat: Szálláshelykinálat a Vajdaságban 2019-ben

Kategória	Létesítmények száma (db)	Szoba- és apartman együttes száma (egységszám) (db)	Férőhelyszám (db)
Garni szálloda	26	562	881
Motel	3	82	148
Panzió	2	38	51
Turistaszálló	3	139	270
Kikötői szállás	1	8	16
Hotel *	2	72	124
Hotel **	5	132	236
Hotel ***	19	677	1 117
Hotel ****	17	1260	2 154
Hotel *****	3	349	546
Hotel összesen	46	2 490	4 177
Összesen	80	3 319	5 543

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turisticka-inspekcija/>

A vajdasági települések között Újvidék, Magyarkanizsa, Zombor, Szabadka, Palics, Pancsova és Karlóca rendelkezett garni szállodákkal, Versec, Kiskér és Zombor rendelkezik motellel. Béskán és Zentán panziót, Antalfalván, Redneken és Újvidéken turistaszállót vehettek igénybe a turisták. Szállodával rendelkeztek többek között az alábbi települések: Újvidék, Szabadka, Zenta, Kelebia, Temerin, Ada, Versec, Verbász, Topolya, Karlóca, Ópazova, Bácspalánka, Torontálszécsány, Ópáva, Szávaszentdemeter, Nagybecskerek, Pecsence, Rednek. A legtöbb szálláshely Újvidéken, Szabadkán, Palicson volt elérhető.

A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiája (2018) megállapításai szerint a szálláshelyek többsége minőségileg már nem elégíti ki az igényes turisták elvárásait, így felújításra szorulnak. Ezen kívül, a szálláskapacitások hiánya is jelentősen korlátozza az ide látogató turisták számát.

SZERBIA FŐBB TURISZTIKAI DESZTINÁCIÓI, TURISZTIKAI TERMÉKEI

A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiája (2018) megállapította, hogy Szerbiát az egész országot tekintve négy fő idegenforgalmi desztinációra oszthatjuk fel: a Vajdaság, Belgrád főváros, Nyugat-Szerbia és Kelet-Szerbia.

A magyarság szempontjából legfontosabb vajdasági régió területén turisztikai szempontból kiemelkedik Újvidék és a Fruška gora (Tarcál-hegy) térsége, valamint Szabadka és Palics térsége. A szálláskapacitás is ezekben a városokban a legnagyobb, minden kategória tekintetében. Vajdaság más részein éppen a szálláshelyek hiánya képezi az egyik legnagyobb problémát.

Szerbia leglátogatottabb desztinációja jelenleg Belgrád. Nyugat-Szerbia is a legismertebb idegenforgalmi régiók közé tartozik, főként Zlatibor, a Tara és a Kopaonik hegyek turisztikai vonzereje miatt. Kelet-Szerbia valamivel elmaradottabb a turizmus terén, de az utóbbi években fontos fejlesztések történnek, egyre nagyobb figyelmet kap ez a térség is, elsősorban a Đerdap Nemzeti Park, Niš városa és a Stara Planina vonzereje, valamint egyes gyógyfürdők adottságainak következtében.

A Szerb Köztársaság Turizmusfejlesztési Stratégiája megállapítja, hogy Szerbia termékkínálatában ki kell emelni a természeti- és az ökoturizmust, az egészségturizmust, a falusi- és a kulturális turizmust, az üzleti turizmust és a folyami hajózás lehetőségeit. A fejlesztési dokumentumok azonban kitérnek arra is, hogy a Vajdaságban jellemző a „vajdasági márkák” hiánya. Lehetőségként fogalmazódik meg többek között a TDM szervezetek létrehozása és regionális jellegű turisztikai termékek kialakítása az állami- és a magánszektor együttműködésével.

SZERBIA ÉS A VAJDASÁG IRÁNTI TURISZTIKAI KERESLET VIZSGÁLATA

2019-ben a *Szerbiába érkező turisták száma* 3 689 983 fő volt (4. táblázat), amely 7,6 százalékos növekedést jelent az előző évhez képest. Ebből a *belföldi látogatók száma* 1 843 432 fő (7,2 százalékos növekedés), ami az összes látogató 49,9 százaléka. A *külföldi turisták száma* 1 846 551 fő volt (8 százalékos növekedés 2018-hoz viszonyítva), ami 50,1 százalékos részesedést jelentett a teljes vendégforgalomból. A legforgalmasabb hónapok a május, a nyári hónapok, a szeptember és az október voltak. A téli hónapokban csaknem a felére csökkent a vendégforgalom, tehát Szerbiára is jellemző a szezonális.

4. táblázat: *Vendégek száma Szerbiában 2012 – 2019. között*

Év	Vendégek száma (fő)						Részvétel a turizmus egészében (%)	
	Össz. (fő)	Index (%)	Belföldi (fő)	Index (%)	Külföldi (fő)	Index (%)	Belföldi	Külföldi
2012.	2 079 643	101	1 269 676	97	809 967	106	61,1	38,9
2013.	2 192 435	105,4	1 270 667	100,1	921 768	113,8	58	42
2014.	2 192 268	100	1 163 536	91,6	1 028 732	111,6	53,1	46,9
2015.	2 437 165	111,2	1 304 944	112,2	1 132 221	110,1	53,5	46,5
2016.	2 753 591	113	1 472 165	112,8	1 281 426	113,2	53,5	46,5
2017.	3 085 866	112,1	1 588 693	107,9	1 497 173	116,8	51,5	48,5
2018.	3 430 522	111,2	1 720 008	108,3	1 710 514	114,2	50,1	49,9
2019.	3 689 983	107,6	1 843 432	107,2	1 846 551	108,0	49,9	50,1

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turisticka-inspekcija/>

A *Vajdaságba* az elmúlt hat évben érkező turisták számát összehasonlítva a Szerbiába érkező turisták számával megállapítható, hogy a *Vajdaság 15-16 százalékban részesedett a Szerbiába érkező vendégforgalomból* (5. táblázat). Ez az arány az elmúlt hat évben nem mutatott egyenletes növe-

kedést, évente eltéréseket jelzett, de folyamatosan 15-16 százalék között változott. 2019-ben a belföldi turisták aránya 51 százalék, a külföldi turisták aránya 49 százalék volt a Vajdaságban realizált vendégforgalomban. Az elmúlt hat évben a belföldi turizmus teljesítménye 2016-ban volt a legnagyobb, ekkor a belföldi turisták aránya 55 százalék és a külföldi turisták aránya 45 százalék volt. A belföldi turisták aránya növekedésének oka lehet a belföldi utazásokat ösztönző üdülési utalványok 2014-ben történt bevezetése. Az elmúlt hat évben a belföldi turisták részesedése 52-55 százalék, a külföldi turisták részesedése 45-48 százalék között változott.

5. táblázat: Szerbiában és a Vajdaságban 2014 – 2019. között realizált vendégszámok

Időszak	Vendégszámok Szerbiában (fő)			Vendégszámok a Vajdaságban (fő)		
	Teljes	Belföldi	Külföldi	Teljes	Belföldi	Külföldi
2014.	2 192 268	1 163 536	1 028 732	341 483	183 602	157 881
2015.	2 437 165	1 304 944	1 132 221	413 332	227 291	186 041
2016.	2 753 591	1 472 165	1 281 426	446 492	243 439	203 053
2017.	3 085 866	1 588 693	1 497 173	496 625	269 025	227 600
2018.	3 430 522	1 720 008	1 710 514	538 472	278 516	259 956
2019.	3 689 983	1 843 432	1 846 551	561 657	287 419	274 238

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

A vendégéjszaka számokat vizsgálva az látható, hogy Szerbiában 2019-ben 10 073 299 vendégéjszakát regisztráltak (7,9 százalékos növekedés 2018-hoz képest) (6. táblázat). Ebből a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 6 062 921 (6,8 százalékos növekedés az előző év azonos időszakához képest), amely az összes vendégéjszaka szám 60,2 százaléka.

6. táblázat: Vendégéjszakák száma Szerbiában 2012 – 2019. között

Év	Vendégéjszakák						Részvétel a turizmus egészében (%)	
	Össz. (éjszaka)	Index (%)	Belföldi (éjszaka)	Index (%)	Külföldi (éjszaka)	Index (%)	Belföldi	Külföldi
2012.	6 484 702	98	4 688 485	94	1 796 217	109	75,3	24,7
2013.	6 567 460	101,3	4 579 067	97,7	1 988 393	110,7	69,7	30,3
2014.	6 086 275	92,7	3 925 221	85,7	2 161 054	108,7	64,5	35,5
2015.	6 651 852	109,3	4 242 172	108,1	2 409 680	111,5	63,8	36,2
2016.	7 533 739	113,3	4 794 741	113	2 738 998	113,7	63,6	36,4
2017.	8 325 144	110,5	5 150 017	107,4	3 175 127	115,9	61,9	38,1
2018.	9 336 103	112,1	5 678 235	110,3	3 657 868	115,2	60,8	39,2
2019.	10 073 299	107,9	6 062 921	106,8	4 010 378	109,6	60,2	39,8

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turisticka-inspekcija/>

A külföldi turisták 9,6 százalékkal több vendégéjszakát (4 010 378) töltöttek el 2018 azonos időszakához képest, amely az összes vendégéjszaka szám 39,8 százaléka volt. A vendégéjszaka számok esetében megállapítható, hogy bár a belföldi és a külföldi vendégarány között nem volt nagy a különbség, *a belföldi vendégek lényegesen több vendégéjszakát töltöttek el Szerbiában, mint a külföldi vendégek.*

A Vajdaságban az elmúlt hat évben *realizált vendégéjszaka* számokat összehasonlítva a Szerbiában realizált vendégéjszaka számokkal az mutatható ki, hogy *a Vajdaság körülbelül 14 százalékban részesedett a Szerbiában realizált vendégéjszaka számokból* (7. táblázat). Ez az arány az elmúlt hat évben nem mutatott növekedést, folyamatosan 14 százalék körül mozgott. 2019-ben a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 56 százalék volt, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 44 százalékot jelzett. Az elmúlt hat évben a belföldi turizmus teljesítménye 2017-ben volt a legeredményesebb, ekkor a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 59 százalék és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 41 százalék volt. Az elmúlt hat évben a belföldi turisták részesedése 56-59 százalék, a külföldi turisták részesedése pedig 41-44 százalék között változott. Ezek a megállapítások is azt igazolják, hogy *a Vajdaságban is a belföldi vendégek lényegesen több vendégéjszakát töltöttek el, mint a külföldi vendégek.*

7. táblázat: Szerbiában és a Vajdaságban 2014 – 2019. között realizált vendégéjszaka számok

Év	Vendégéjszaka számok Szerbiában (éjszaka)			Vendégéjszaka számok a Vajdaságban (éjszaka)		
	Teljes	Belföldi	Külföldi	Teljes	Belföldi	Külföldi
2014.	6 086 275	3 925 221	2 161 054	863 773	505 523	358 250
2015.	6 651 852	4 242 172	2 409 680	994 314	583 399	410 915
2016.	7 533 739	4 794 741	2 738 998	1 123 923	660 016	463 907
2017.	8 325 144	5 150 017	3 175 127	1 159 845	684 394	475 451
2018.	9 336 103	5 678 235	3 657 868	1 314 968	756 832	558 136
2019.	10 073 299	6 062 921	4 010 378	1 384 344	774 143	610 201

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

Szerbia küldő országait vizsgálva elmondható, hogy 2019-ben a legtöbb turista Kínából érkezett (144 961 fő; 41,6 százalékos növekedés). A kínai turisták a külföldi turistáknak körülbelül 10%-át tették ki 2019-ben, ami ötszörös növekedést jelentett 2018-hoz képest. Ennek a jelentős növekedésnek az lehet az oka, hogy 2016-ban a két ország megállapodást kötött a vízummentességről (Szerbia Köztársaság Nagykövetsége. Budapest-Magyarország). Az is kedvező a beutazó kínai turisták számára, hogy főleg Belgrádban már jelentős számú kínai étterem működik, az utcák egy részében mandarin nyelvű tájékoztató táblákat helyeztek el, illetve Kínából érkezett rendőröket foglalkoztatnak a szerb fővárosban a kínai vendégek eligazítására.

Szerbiában a legtöbb éjszakai tartózkodás (294 423; 12,1 százalékos növekedés) a Bosznia-Hercegovinából érkezett turisták körében volt tapasztalható, a legnagyobb vendégérkezés növekedést (54,4 százalék) a brazil turisták körében, a legnagyobb vendégéjszaka szám növe-

kedést pedig az ukrajnai turisták körében regisztrálták (100,3 százalék). Jelentős küldő ország volt még Bulgária, Törökország, Horvátország, Németország, Szlovénia és Montenegró is. És bár Magyarország Szerbiával ugyancsak határos, az innen eredő forgalom a töredékét teszi ki a szerbiai vendégforgalomnak. Magyarország a középmezőnybe tartozik Szerbia küldő országai tekintetében: 2019-ben 48 008 fő (8,3 százalékos növekedés) 88 933 vendégéjszakát (3,4 százalékos növekedés) töltött itt el.

A turisták átlagos tartózkodási ideje is utal arra, hogy *a belföldi vendégforgalom intenzívebb, mint a nemzetközi forgalom*: a turisták átlagos tartózkodási ideje Szerbiában 2018-ban 2,17 nap volt, a belföldi turisták tartózkodási ideje 3,28, a külföldi turistáké 2,17 nap volt. Az elmúlt hét évet vizsgálva elmondható, hogy Szerbiában 2012-ben volt a legmagasabb az átlagos tartózkodási idő (3,12 nap).

A Szerb Statisztikai Hivatalnak az üdülõhelyek típusai szerinti vizsgálata (8. táblázat) alapján az mutatható ki, hogy 2019-ben *Belgrádba* összesen 1 205 183 *turista érkezett*, ami 8,4 százalékos növekedést jelentett az előző évhez képest. Az ide érkező belföldi turisták száma (183 183 fő) 5,7 százalékkal nőtt, míg a Belgrádba érkező külföldiek száma (1 022 000 fő) 8,9 százalékkal nőtt 2018 azonos időszakához képest. Az *Újvidékre érkezett turisták száma* 204 473 fő volt, ami 3,8 százalékos növekedést jelentett az előző évhez viszonyítva. Ebből 69 867 fő volt a belföldi turisták száma, ami 3,7 százalékos növekedést mutatott. A külföldi turisták száma 134 606 fő volt, ami 3,9 százalékos növekedést jelzett az előző évhez képest. *A fürdőhelyekre érkezők száma* (670 044 fő) 12,3 százalékkal nőtt, ebből a belföldi turisták (547 239 fő) 12,3 százalékos növekedést, míg a külföldi turisták (122 805 fő) 12,1 százalékos növekedést mutattak. *A hegyvidéki központokba* összesen 638 521 turista érkezett, ami 7,1 százalékos növekedést jelentett 2018 azonos időszakához képest. A belföldi turisták száma (502 607 fő) 5,9 százalékkal, a külföldieké (135 914 fő) 11,5 százalékkal nőtt. Szerbia vendégszámainak további részét a statisztikai adatsorokban az „egyéb turisztikai helyszínek és más helyek” kategóriában jelölt vendégszámok tették ki.

8. táblázat: *Vendégek száma a szerbiai üdülõhelyeken 2018-ban és 2019-ben (fő)*

Üdülõhelyek	Vendégek száma 2018-ban					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	3 430 522	111,2	1 720 008	108,3	1 710 514	114,2
Belgrád	1 111 745	111,8	173 297	109,5	938 448	112,3
Újvidék	196 893	110	67 368	101,8	129 525	114,8
Fürdõhelyek	596 884	115	487 302	113,6	109 582	121,6
Hegyvidék	596 313	107,2	474 464	104,4	121 849	119,7
Egyéb turisztikai helyszínek	769 201	109	437 061	106,6	332 140	112,2
Más helyek	159 486	121,3	80 516	113,4	78 970	130,5

8. táblázat folytatása

Üdülöhelyek	Vendégek száma 2019-ben					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	3 689 983	107,6	1 843 432	107,2	1 846 551	108,0
Belgrád	1 205 183	108,4	183 183	105,7	1 022 000	108,9
Újvidék	204 473	103,8	69 867	103,7	134 606	103,9
Fürdőhelyek	670 044	112,3	547 239	112,3	122 805	112,1
Hegyvidék	638 521	107,1	502 607	105,9	135 914	111,5
Egyéb turisztikai helyszínek	799 111	103,9	450 944	103,2	348 167	104,8
Más helyek	172 651	108,3	89 592	111,3	83 059	105,2

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

Összességében elmondható, hogy a legnagyobb látogatottsággal a főváros, Belgrád rendelkezett. *Belgrád biztosította Szerbia teljes vendégforgalmának harmadát (33 százalékát). A hegyvidéki üdülőközpontok és a fürdőhelyek 17-18 százalékát, Újvidék pedig a teljes vendégforgalomnak körülbelül az 5,5 százalékát tette ki. Az öt legnépszerűbb szerbiai turisztikai célállomás Žitibor, Kopaonik, Belgrád, Újvidék és Vrnjačka Banja* (Fókuszban a turizmus fejlesztése. Idegenforgalmi fórum Palicson, 2018).

Ugyancsak az üdülöhely típusai szerinti vizsgálat alapján megállapítható (9. táblázat), hogy 2019-ben a *vendégéjszakák száma Belgrádban* (2 487 922 éjszaka) 8,7 százalékkal nőtt 2018 azonos időszakához képest, ebből a belföldi turistáké (377 752 éjszaka) 12,8 százalékkal, a külföldieké (2 110 170 éjszaka) 8 százalékkal nőtt. 2019-ben az összes éjszakai tartózkodás Újvidéken (393 112 éjszaka) 6 százalékkal csökkent 2018 azonos időszakához képest. A belföldi turisták vendégéjszakáinak száma 8,1 százalékkal csökkent (129 396 éjszaka), míg a külföldi turistáké (263 716) 5 százalékkal csökkent. A *gyógyfürdővel rendelkező üdülöhelyeken* összesen 2 781 627 vendégéjszakát regisztráltak, ez 9,4 százalékos növekedést jelentett. A belföldi turisták vendégéjszakáinak száma 2 427 434 fő volt (9 százalékos növekedés), míg a külföldi turistáknál 354 193 vendégéjszakát regisztráltak (12,2 százalékos növekedés). Ebben az időszakban a *hegyvidéki területeken* 2 302 273 vendégéjszaka (6 százalékos növekedés) volt megfigyelhető, ebből a belföldi turisták 1 919 201 éjszakát (5 százalékos növekedés), míg a külföldiek 383 072 éjszakát töltöttek el (11 százalékos növekedés). A vizsgálatok azt jelzik, hogy míg Belgrád a teljes vendégforgalomból 32 százalékban részesült, addig a vendégéjszakák számából 24,5 százalékban, azaz a teljes vendégéjszaka számnak a negyedét tette ki. A fürdővárosok a vendégéjszaka számok negyedét realizálták (25 százalék), a hegyvidékek csaknem a negyedét (22,8 százalék), Újvidék pedig 3,9 százalékban részesedett a teljes vendégéjszaka számból.

A fenti megállapítások szerint Szerbia a *tényleges turisztikai teljesítményének nagy részét a fürdőhelyeken eltöltött vendég- és vendégéjszaka számokból nyerte*. A szerbiai fürdők látogatósza (670 044 fő) 2019-ben 15 százalékkal nőtt 2018 azonos időszakához képest. A belföldi turisták számának növekedése (547 239 fő) 12,3 százalék volt, míg a külföldi turisták számának növekedése (122 805) 12,1 százalék volt.

9. táblázat: Vendégéjszakák száma 2018-ban és 2019-ben a szerbiai üdülőhelyeken (éjszaka)

Üdülőhelyek	Vendégéjszakák száma 2018-ban					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	9 336 103	112,1	5 678 235	110,3	3 657 868	115,2
Belgrád	2 289 464	114,6	334 997	109,7	1 954 467	115,5
Újvidék	418 312	123	140 736	129,5	277 576	120
Fürdőhelyek	2 542 391	114,1	2 226 627	113,8	315 764	116,4
Hegyvidék	2 172 906	104,5	1 827 830	104	345 076	107,4
Egyéb turisztikai helyszínek	1 539 478	111,5	927 939	110,5	611 539	113,1
Más helyek	373 552	124,1	220 106	120,8	153 446	129,1

Üdülőhelyek	Vendégéjszakák száma 2019-ben					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	10 073 299	107,9	6 062 921	106,8	4 010 378	109,6
Belgrád	2 487 922	108,7	377 752	112,8	2 110 170	108,0
Újvidék	393 112	94,0	129 396	91,9	263 716	95,0
Fürdőhelyek	2 781 627	109,4	2 427 434	109,0	354 193	112,2
Hegyvidék	2 302 273	106,0	1 919 201	105,0	383 072	111,0
Egyéb turisztikai helyszínek	1 705 309	110,8	980 527	105,7	724 782	118,5
Más helyek	403 056	107,9	228 611	103,9	174 445	113,7

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

A vendégéjszakák tekintetében a szerbiai gyógyfürdők teljesítménye ugyancsak kiemelkedő. A vendégek a gyógyfürdőkben 2019-ben 2 781 627 vendégéjszakát töltöttek el, és így összesen 9,4 százalékkal nőtt a látogatottság a 2018. év azonos időszakához képest. A belföldi vendégek által eltöltött éjszakák száma 2 427 434 volt, amely 9 százalékos növekedést mutatott az előző év teljesítményéhez képest. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (354 193) 12,2 százalékkal nőtt.

Szerbiában a Vrnjaka Banja volt a legkedveltebb fürdőhely, ennek látogatottsága (354 193 fő) 11,4 százalékkal, a vendégéjszakák száma (907 892 éjszaka) 11 százalékkal nőtt. Sokobanján történt a legnagyobb látogatottság növekedés (23,4 százalék), valamint itt növekedett a legnagyobb mértékben a vendégéjszakák száma (18 százalékkal). Ennek a növekedésnek több oka is lehet: a desztináció hatékony marketingkommunikációs tevékenysége, a folyamatos turisztikai beruházások és az üdülési utalványok igénybevétele (<https://sokobanja.rs/en/>). A fürdők teljesítményének összehasonlításával látható, hogy a vajdasági magyar fürdők, így különösen a palicsi,

a magyarkanizsai és az apatini fürdők az általuk realizált vendég- és vendégéjszaka számok szerint az él- és a középmezőnyben voltak. 2019-ben a gyógyfürdőkben regisztrált átlagos tartózkodási idő 4,15 nap volt (a belföldi turisták esetében 4,44 nap, a külföldiek esetében 2,88 nap). A belföldi turisták átlagosan a leghosszabb időt a Selters fürdőhelyen töltötték (21,24 nap), a külföldiek a leghosszabb ideig a Gamzigradska fürdőhelyen tartózkodtak (14,09 nap).

A VAJDASÁG TURIZMUSA A JÁRVÁNYHELYZET IDŐSZAKÁBAN

Szerbiában a járványhelyzet időszakában a turizmus, a közlekedés és a logisztika a legsúlyosabban érintett gazdasági ágazatok. A járványhelyzet első periódusában (március közepétől május 8-ig) az összes határátkelőhelyet (légi, szárazföldi vagy folyó) lezárták az utazók előtt. Ennek következtében a turisztikai ágazatot érintő kár március és április első fele között 2,7 millió eurót tett ki. A COVID-19 járvány a becslések alapján a KKV-k mintegy 85 százalékát érintette negatívan (2020. márciusi felmérés szerint) és a becslések szerint a turizmusban keletkező veszteségek 2020-ra legfeljebb 1 milliárd eurót tesznek ki. Szerbia kormánya 160 000 belföldi üdülési utalványt vezetett be annak érdekében, hogy ellensúlyozza a külföldi turisták elmaradásából adódó veszteségeket, valamint a Beruházási és Fejlesztési Alapon keresztül hitelfelvételi lehetőséget biztosított a turisztikai vállalkozások likviditása és forgótőkájük javítása érdekében. Emellett a munkaadók foglalkoztatást célzó támogatásokat, valamint adó- és járulékfizetési könnyítéseket vehettek igénybe (OECD 2020).

A turizmus a koronavírus követően május 4-től élenkülhetett meg újra az országban, ekkortól nyithattak ki az éttermek és a kávézók, lehetőség szerint oly módon, hogy a vendégek a kerthelységeken foglaltak helyet, biztonságos távolságot fenntartva egymástól. A helyközi közlekedés és a vasúti személyszállítás május 8-án indulhatott újra, valamint a bevásárlóközpontok is ezen a napon nyithatták meg kapuikat. Május 18-án újraindult a kereskedelmi légi utasforgalom Szerbiában. A Nikola Tesla Nemzetközi Repülőtérrel először a WizzAir indított járatot, május 21-től pedig már az Air Serbia gépei is közlekedtek. Május 25-től Szerbia és Magyarország állampolgárai szabadon áthaladhattak a határon (PCR-vizsgálatok és a kötelező 14 napos karantén nélkül). Szerbia ugyancsak megállapodást kötött a határok szabad átlépéséről Bosznia és Hercegovinával és Bulgáriával is, valamint Észak-Macedónia határát június végéig meg lehetett nyitni (Korlátozások és azok tervezett feloldási üteme, Szerbia. 2020. május 26.).

A kutatás idején a statisztikákban még nem állt rendelkezésre adatsor a járványhelyzet által befolyásolt vendégforgalom változásáról, azonban a járványhelyzet időszakában vizsgálatot végeztünk a szerb-magyar határ menti turisztikai projekteknek a térségre gyakorolt hatásairól. A 7 szakértői interjú keretében vizsgáltuk a járványhelyzetnek a turizmusra gyakorolt hatását is (Tőzsér et.al.,2020). A szakemberek tapasztalatai szerint a járványhelyzet következtében a turizmust érintő kiesések elsősorban a szálláshelyek, illetve a vendéglátóhelyek forgalmát érintették a legnagyobb mértékben. A rendezvények elmaradása ugyancsak mindkét esetben komoly kiesést hozott és hoz is magával: a szálláshelyek kihasználtsága és a vendéglátóipari szolgáltatások igénybevételének csökkenése miatt jelentős bevételtől esnek el a szolgáltatók. Szakértői tapasztalat szerint a tavalyi év adott időszakához képest a 2020-as év első hat hónapjában például Magyarkanizsa önkormányzata közel 60%-os turisztikai adóból származó bevételt

telkiesést tudhat maga mögött. A külföldről érkező turisták száma lényegesen csökkent ebben az időszakban, ami a határátlépési feltételek szigorításának is köszönhető.

Az is elmondható, hogy a vonzerők többsége március közepétől június végéig tartott zárva. Ebben az időszakban nem fogadtak látogatókat és elmaradtak a kiemelt rendezvények. A nyitást követően azonban fokozatosan tértek vissza a látogatók. Jellemzően inkább kisebb létszámú csoportok, baráti társaságok, családok érkeznek a térségbe a mai napig. A nagyobb buszos látogató csoportok azonban általában elmaradtak, éppúgy, mint a külföldi csoportok. A vonzerőkben a látogatók létszáma jellemzően 2020 augusztusában tetőzött.

A járványhelyzet a 2014–2020. közötti Európai Unió magyar-szerb határ menti turisztikai projektmegvalósítások nagy részét ugyan nem befolyásolta, ennek ellenére a projektek által célként kitűzött fenntarthatóságot és a multiplikátorhatást mégis kedvezőtlenül érintette. Voltak azonban olyan határon átnyúló turisztikai projektek is, amelyeknek a tervét és elképzeléseit a járványhelyzet és a vele járó megváltozott élethelyzet alaposan felülírta. A projektek folytatása volt a tét, hiszen rendezvényeket nem lehetett tartani és a két ország közötti mozgást is korlátozták a biztonsági okokból meghozott állami határozatok. Magyarországon rendkívüli jogrend lépett életbe, Szerbiában pedig veszélyhelyzetet hirdettek. A folyamatban lévő projektek esetében a 2020 márciusától júliusig tartó szigorítás és tiltó rendelkezés nem tette lehetővé, hogy a projektekben meghatározott módon teljesüljenek a kötelező indikátorok. A határ menti pályázatoknál ugyanis az a brüsszeli hatóság elvárása, hogy az egyeztetések személyes találkozásokra épüljenek, és ne online valósítsák meg azokat. Ennek következtében az újonnan elnyert projektek tervezett kezdését el kell halasztani és bizonytalan, hogy a vállalatokat milyen mértékben tudják megvalósítani. Volt azonban olyan projektgazda is, aki ebben a helyzetben áthidaló megoldásként online marketing kampánnyal helyettesítette a rendezvényeken való megjelenéseket és a nyomtatott kiadványok népszerűsítését. Az online marketing két influenszer bevonásával történt, akiknek a feladata az volt, hogy online térben ériék el a célközönséget, akik körében elektronikusan is letölthető volt az adott kiadvány. A projekt zárórendezvényét is online térben valósították meg (Tózsér et al., 2020).

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiájának (2018) megállapításai szerint a Vajdaság a természeti adottságok tekintetében a vízi-, a gyalogos-, a kerékpáros-, a lovas-, a horgász-, a vadász- és az ökoturizmus elterjedéséhez nyújtanak lehetőséget. Észak-Bácska, Észak-Bánság, Közép- és Dél-Bánság, továbbá Óbecse és Törökbecse egyaránt célterületnek számítanak az egészségturizmus, a falusi turizmus, a kulturális turizmus és a vadászturizmus szempontjából. A vajdasági régió területén a turisztikai kínálat sokfélesége és a látogatottsága szempontból kiemelkedik Újvidék és a Fruška gora (Tarcál-hegy), valamint Szabadka és Palics térsége.

A fejlesztési dokumentumban tett megállapítások ellenére azonban megállapítható, hogy a Vajdaság turizmusának termékpotenciálját jelentő természeti turizmus (vízi-, gyalogos-, kerékpáros-, horgász-, lovas-, vadász- és ökoturizmus) kiépítettsége az infrastruktúra és a termékcsomagok tekintetében egyelőre hiányos és további fejlesztéseket igényel. A természeti turizmusra

épülő termékek közül elsősorban az egészségturizmus lehetőségei emelhetők ki. Itt a fürdők teljesítményének összehasonlításával az látható, hogy a vajdasági magyar fürdők, így különösen a palicsi, a redneki, a magyarkanizsai és az apatini fürdők az általuk realizált vendég- és vendégéjszaka számok szerint a szerbiai fürdők élmezőnyében és középmezőnyében vannak. Az egészségturizmus mellett ma a turisták a kulturális turizmusnak több termékfajtáját vehetik igénybe, így a szecesszió épített örökségét bemutató és a helyi termékek megismerésére irányuló tematikus utakat, túrákat, vagy a néphagyományokra épülő rendezvényeket.

Különösen 2010-től a Vajdaságban növekvő tendenciát mutatott a külföldi turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. Megfigyelhető volt továbbá a belföldi turistaforgalom lassú, de folyamatos élénkülése 2014-től, amikor a szerb kormány elindította a belföldi turizmus fejlesztésére és a vendégéjszakák növelésére irányuló úgynevezett „üdülési utalvány” programját. A belföldi és a külföldi turisták aránya kiegyenlített, míg a vendégéjszaka számokkal kapcsolatban kimutatható, hogy a belföldi turisták több éjszakát töltenek el Szerbiában és a Vajdaságban, mint a külföldi turisták.

Az elemzések szerint az is kimutatható, hogy a magyarországi turisták kevésbé érdeklődnek a Vajdaság turisztikai értékei iránt. A Magyarországról irányuló vendégforgalom a töredékét teszi ki a szerbiai vendégforgalomnak, holott jelentős keresleti potenciált jelenthet e térség számára. A magyarországi turisták számára vonzóak lehetnek a magyarság értékei, a várak, a magyarság számára meghatározó történelmi emlékhelyek, a kiemelt jelentőségű műemlékek, a magyarság önmeghatározásának szimbolikus műemlékeiként kiemelhető egyházi emlékek, búcsújáróhelyek.

A Vajdaságban jellemző még a nemzeti és a regionális, valamint a helyi turisztikai identitás kiépítésének hiánya, a „vajdasági márkák” hiánya, illetve az állami- és a magánszektor együttműködésének hiánya a turisztikai termékek fejlesztésében. Lehetőségként fogalmazódik meg többek között a TDM szervezetek létrehozása, illetve a turizmus fejlesztéséért felelős szervezetek összehangolt tevékenysége regionális és helyi szinten, továbbá a regionális jellegű turisztikai termékek kialakítása, a régió érdekelt államaival együttesen a turisztikai kínálat előnyösebb helyzetének és vonzerejének növelése.

A turizmus növekedési periódusa a járványhelyzetben megtörni látszik. A járványidőszak a Vajdaság turizmusát is visszavetette, a szálláshely- és vendéglátóipari szolgáltatások igénybevételének csökkenése miatt jelentős bevételről estek el a szolgáltatók. A turistaszámok csökkenése következtében az önkormányzatoknál jelentkező idegenforgalmi adóbevételek is nagymértékben csökkentek. A turisztikai projektek tervezett kezdését is szükséges elhalasztani, hogy a projektgazdák a vállalásaikat teljes mértékben meg tudják valósítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. Sajti Enikő (1987): *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest.
A. Sajti Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág Kiadó, Budapest.
Beretka Katinka (2013): A pénzügyi autonómia jogi keretei a Vajdaságban. A tartomány jogi keretei elméletben és gyakorlatban. Dél-Kelet Európa–South-East Europe, *International Relations quarterly*, 4(1).
G. Nagy Lilla Imola (2018): *Délvidék titkai. Mi ér az ember, ha magyar?* Panonia-Print Kft., Topolya.

- Government of the Republic of Serbia Ministry of Trade (2016): Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia 2015–2025 (2016). Government of the Republic of Serbia Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications. Belgrade. Elérés: <http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2019. február 7.
- Jegdić Vaso – Dragica Tomka – Iva Škrbić – Ivana Volić – Bojana Radenković Šušić – Ivana Mišković (2017): *Ženta Idegenforgalmi Fejlesztésének Programja*. Sport és Idegenforgalmi Kar Tims Újvidék.
- Korhecz Tamás (2009): A vajdasági tartományi autonómia és nemzetiségi önkormányzat. In: Szarka László et al. (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Gondolat Kiadó, Budapest. 172–190.
- OECD (2020): *Tackling Coronavirus (COVID-19). Contributing to a global effort. The COVID-19 Crisis in Serbia*. Elérés: <https://www.oecd.org/south-east-europe/COVID-19-Crisis-in-Serbia.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.
- Ördögh Tibor (2016): Nacionalizmus és patriotizmus Szerbiában. In: Vargha Márk: *Kis népeskönyv*. Europa Varietas Institute, Budapest. 169–209.
- Ördögh Tibor (2017): A Vajdaság politikatörténete. In Ördögh Tibor (szerk.): *A Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka. 9–40.
- Palusek Erik – Trombitás Tímea (2017): Vajdaság demográfiai és migrációs jellemzői. In: Ördögh Tibor (szerk.): *A Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka. 41–72.
- Statistical Office of the Republic of Serbia. Elérés: <http://data.stat.gov.rs> Utolsó letöltés ideje: 2019. február 6.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2013): *Municipalities and regions of the Republic of Serbia*. Belgrade. Elérés: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/PdfE/G20122008.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2019. február 7.
- Statistical Yearbook of the Republic of Serbia 2012. Belgrade. Elérés: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/PdfE/G20122007.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2019. február 7.
- Thomka Orsolya – Kurcz Ádám István – Tóth Anikó (2010): *Délvidék – A Vajdaság és Belgrád. Bácska, Bánság, Szerémség és az Al-Duna*. Ketzal Kiadó Kft. Budapest.
- Tőzsér Anett – Dankai Péter – Balassa Endre (2021): *A Vajdaság turisztikai vizsgálata. A Magyarország és Szerbia közötti határ menti turisztikai projektek hatása a Vajdaság turisztikai fejlődésére*. Kutatási Jelentés. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.
- Vajdaság kincsei (2019): Vajdasági magyar értéktár. Vajdaság kincsei. Elérés: <http://ertektar.rs/> Utolsó letöltés ideje: 2019. január 7.
- Internet-1 (2020): *Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma*. Elérés: <https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=statut&j=HU> Utolsó letöltés ideje: 2020.szeptember 10.
- Internet-2 (2017): *A Délvidék legvonzóbb turistacélpontjai*. Elérés: <https://delhir.info/2017/11/20/delvidek-legvon-zobb-turistacelpontjai/>. 2017.11.20. Utolsó letöltés ideje: 2019. január 7.
- Internet-3 (2018): *Fókuszban a turizmus fejlesztése*. Idegenforgalmi fórum Palicson. Magyar Szó/Vajdaság/Szabadka. 2018. május 10. Elérés: https://www.magvarszo.rs/hu/3674/vajdasag_szabadka/183027/F%C3%B3kuszban-a-turizmus-fejleszt%C3%A9se.htm Utolsó letöltés ideje: 2019. március 4.
- Internet-4 (2020): *Korlátozások és azok tervezett feloldási üteme*, Szerbia. 2020. május 26. Elérés: <https://hepa.hu/uploads/ee6f29eea2df980b16417b2c0bc2688b.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2020.szeptember 11.
- Internet-5 (é.n.): *Magyarország új határai a trianoni békeszerződés után*. Elérés: https://hu.wikipedia.org/wiki/Trianoni_b%C3%A9keszerz%C5%91d%C3%A9s Utolsó letöltés ideje: 2020.szeptember 10.
- Internet-6 (é.n.): *Szerbia Köztársaság Nagykövetsége. Budapest-Magyarország*. Elérés: <http://www.budapest.mfa.gov.rs/hun/newstext.php?subaction=showfull&id=1483625721&ucat=106&template=HeadlinesCir&> Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.
- Internet-8 (2018): *A vajdasági magyar közösséget érintő idegenforgalom fejlesztési stratégiája 2018*. Készítette: Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Szolgálatának balkáni központja (CESCI Balkans). Újvidék – Szabadka. Elérés: https://www.prosperitati.rs/sites/default/files/a_vajdasagi_magyar_kozosseget_erinto_idegenforgalom_fejlesztési_strategija_7.7.pdf Utolsó letöltés ideje: 2019. február 8.
- Internet-9 (2019): Republic of Serbia Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications. Elérés: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turistica-inspekcija/> Utolsó letöltés ideje: 2019. február 7.
- Internet-10 (é.n.): Sokobanja. Elérés: <https://sokobanja.rs/en/> Utolsó letöltés ideje: 2019. november 6.

Vehrer Adél

A Sokoró honfoglaláskori mondavilága

Legends of the Sokoró Region from the Times of the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin

Összefoglalás

Nemzeti történelmünk mozzanatai a néphagyományban ugyanúgy megőrződtek, mint a középkori krónikákban. A Sokoró vidékének mondavilága valamennyi történelmi korszakból őriz értékes folklór hagyományokat. Jelen tanulmány a honfoglaláskori elemeket emeli ki ezek közül. Történeti forrásaink is igazolják, hogy az Árpád-házi emlékek közül sok kötődik a Pannonhalma környéki vidékhez. Az első monostorunkat körülvevő falvak Szent Istvánnal, Szent Imrével, Boldog Gizella királynéval kapcsolatos mondákat őriznek, emellett ma is él az Árpád fejedelemhez, a honfoglaló csapatok tetteihez, és a IV. Bélához kötődő történeti mondakincs. Őrzi az itteni lakosság a pozsonyi és a ménfői csatával kapcsolatos emlékeket is. Kulturális turisztikai jelentőségük mellett külön értéke ezeknek a ma is gyűjthető narratíváknak, hogy apáról fiúra hagyományozódtak és megőrzésük nemzeti történelmünk ezer évét öleli át.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N93, Y80, Z13

Kulcsszavak: néphagyomány, nemzeti történelem, nemzeti hősök, történeti monda, hunok-hsziungnuk

DR. VEHRER ADÉL, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar (vehreradel@gmail.com).

Summary

The aspects of our national history have been preserved in folklore as much as in medieval chronicles. Legends of the Sokoró region preserves valuable folklore traditions from all historical periods. The present study will highlight the elements of the period of the Hungarian conquest of the Carpathian Basin. Historical sources also confirm that many artefacts of the Árpád Dynasty are linked to the area around Pannonhalma. The villages surrounding our first monastery preserve legends related to Saint Stephen, Saint Imre (Emeric) and Queen Gisela the Blessed, and the historical legends related to Prince Árpád, the deeds of the conquering troops and to Béla IV are still alive today. The local population also preserves memories of the Battle of Bratislava and the Battle of Ménfő. In addition to their significance in cultural tourism, these narratives, which can still be collected today, have special value as they have been passed from father to son and have been preserved encompassing a thousand years of our national history.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N93, Y80, Z13

Keywords: folklore, national history, national heroes, historical legends, Huns-Xiongnus

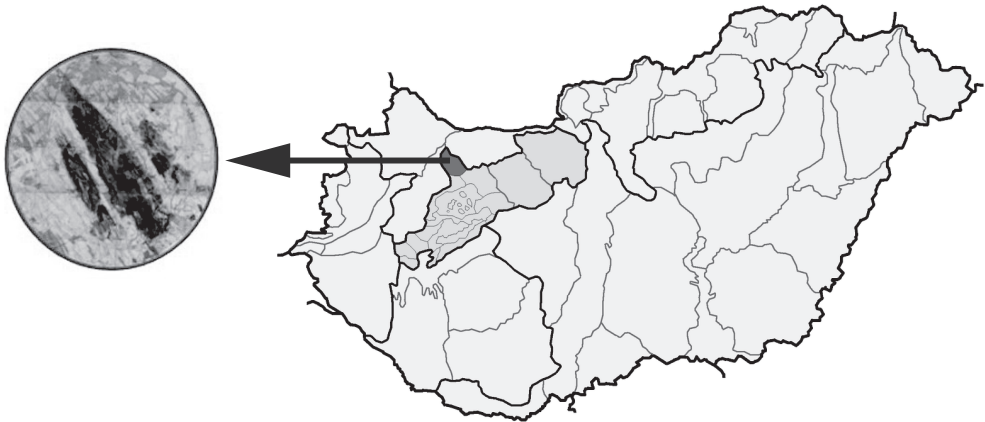
BEVEZETÉS

A magyar nép történelmének fontos eseményei a régi évszázadokban nemzedékről nemzedékre történő elmeséléssel öröklődtek apáról fiúra, és fontos részét képezték a nemzet tudásának. Íratlan tudás volt ez többnyire, és nem véletlen, hogy épp a néprajztudomány volt az a szakterület, amely a történeti mondák kutatását felvállalta. Ez a folyamat a 19. században indult el, amikor is Európa szerte megkezdődött a népköltészeti alkotások összegyűjtése és lejegyzése hazánkban, a nemzeti tudat erősítésének céljából. Mint ismeretes, a néprajz olyan tudomány, amely kisebb részt alapoz írott forrásokra, tudományának alapanyagait saját maga teremti meg, a terepmunka során készült interjúk lejegyzésével. A népköltészet-gyűjtő mozgalom kezdeti lelkesedésének lecsengését követően a 20. századra a történeti monda kutatása háttérbe szorult a többi népköltészeti műfajhoz képest. Az ezredfordulón élénkült fel újra az érdeklődés a magyar nép íratlan történetét őrző népmondák iránt.

Van még tehát esélyünk a feledés homályában rejtőzködő népi történelmünk felkutatására, amely nemcsak tudósi kötelezettség, de sok öröm, felfedezés forrása is. Előadásaimat követően számtalanszor feltették már nekem azt a kérdést, hogy a történeti monda, amelyet ismertettem, milyen valóságalappal bír. Ahogy azt iskoláskorunkban valamennyien megtanultuk, a mondának mindig van valami hiteles alapja, s arra rakódnak rá az erkölcsi tanulságot mutató, vagy éppen a szülőföldhöz kötődést erősítő, sokszor a mese világába kalauzolós csodás elemek. Napjainkban már felmerül az a kérdés is, hogy a néprajz, mint a történettudomány egyik segédtudománya, milyen mértékben tudja támogatni a forráshiányos történelmi események rekonstruálását. Ez másfélszáz évvel ezelőtt aligha volt kérdés, hiszen például Pesty Frigyes a templáriusokról szóló akadémiai székfoglalójában jórészt a néphagyományra

alapozott, és ezen adatokat tényként kezelte (Pesty, 1861). Mondakörök évszázadokat átívelő szájhagyományos kontinuitása a folkloristák többsége szerint is lehetetlen, mégis elgondolkodtató, hogy krónikáink adatait tényként fogadjuk el, csak azért, mert írott forrásnak tekintjük őket. Hétköznapi eleink számára ez a hiteles forrás az ősök emlékezete volt, a szájhagyományban megörökített számtalan történet és helyi monda. Szendrey Zsigmond írta a 20. század első felében, hogy a monda a történeti kutatás számára olyan, mint egy tárgyi lelet: nem egy eltűnt falu, régi építmény helyére éppen a népmonda vezette rá a kutatókat (Szendrey, 1925). A korszak több tudósa osztotta azt a véleményt, hogy a szájhagyomány a sztyeppe népek körében gyakran több évszázadon keresztül fennmaradt, így például a magyar nép hun rokonságával kapcsolatos szájhagyományt történeti szempontból forrásértékűnek tekintették (Hóman, 1925).

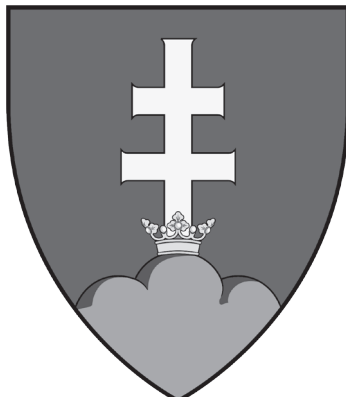
1. kép: A Sokoró elhelyezkedése és hármashalma

Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Sokor%C3%B3-dombs%C3%A1g>

A Sokoró tájegységének népe évezredek történeti mondahagyomány őrzője. A Sokoró név eredete a helytörténeti kutatókat régi idők óta foglalkoztatta. Matusek Antal szerint számos birtokos úr lakott ezen a vidéken, innen származik a Sok-ur, később Sokoró-vá alakult név (Matusek, 1859:49). Francsics szerint megalapozottabb, hogy sok ormárról kapta a dombos táj a nevét (Francsics, 1896:466). A Sokoró három dombvonulatból áll, központi települése Pannonhalma városa, amely világörökségi helyszíneként ismert Bencés Főapátságáról. A 996-ban alapított pannonhalmi monostor kulcsszerepet játszott a kereszténység elterjedésében a középkori Közép-Európában. A Sokoró hármashalma (Szemere, Csanak és Pannonhalma) egy háromhajós keresztény templom alaprajzát idézi meg, és a hagyomány szerint ez a három halom jelenik meg hazánk címerében, melyből az egyik a pannonhalmi Szent Hegyet jelképezi, mint a keresztény polgárosodásunk ősi tanúját (Jobbágyi, 2018:11).

2. kép: A hármas halom a magyar címerben

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1g_c%C3%ADmere

Kandra Kabos a 19. század végén ősi áldozóhelynek írja le Pannonhalmát, úgy véli, a kereszténység elfogadtatásához Árpád-házi királyaink továbbra is áldozatokat mutattak be ősi szokás szerint, ezáltal főpapi szerepben magukhoz ragadták ezt a rítust, majd a nevezetes helyeken monostort alapítottak. Minden nemzetségnek megvolt a maga áldozó helye, melyek a kereszténységben sem szűntek meg szent helyek lenni; hanem mint monostoros egyházak, továbbra is maradtak a vallási élet irányító központjai (Kandra, 1897:261-262).

RÓMAIAK, HUNOK, HONFOGLALÓK

A Sokoró honfoglalás előtti történelmének fontos momentum a Római Birodalomhoz csatlakozás. Pannonia provinciává való szervezése fokozatosan változtatta meg az itteni emberek életét és a táj arculatát (Szőnyi-Tomka, 1996:38-39). A tájegységben bőven vannak római lelőhelyek, római utak nyomai, amelyeket később a honfoglaló magyarok is használatba vettek (Fehér, 1874:384). A provincia megszervezése Pannonhalma környékén az I. század második felében, valószínűleg a Flavius-dinasztia idejében következett be. Ekkor a dombvidékre a villagazdaság volt jellemző. Az itt talált római leletek, agyagedények, érmék mellett római sírokra is bukkantak a feltárások során. A későbbi korokban megfordultak itt gótok, alánok, hunok, svébek, longobardok. A leletek között találunk ezüstös vagy aranyos csillogású pénzeket, illetve fibulákat, kardokat is (Szőnyi-Tomka, 1996:41-43). Ravaszd helyén római település volt, Téten római katonák táboroztak, Szerecsenyben egy osztag őrizte a Lovászpatonán és Téten át Arrabonába, a mai Győrbe vezető forgalmas út biztonságát. Kajárpécen ugyancsak római eredetű érmék, téglák, sírkövek, kőkoporsók kerültek felszínre (Márton, 1961:492).

A hun világbirodalomban kis pont volt az egykori Pannonia Prima provincia, alig több mint két évtizedig állt hun uralom alatt (433-454), de ez a két évtized éppen Attila idejére esett. A Sokoró vidékének régészeti emlékanyagából kiemelkedik az ebből az időszakból származó pannonhalmi hun fejedelmi lelet, amelyre 1979-ben bukkantak a győri régészek. Az

emléktárgy-együttes egy gazdagon díszített kardot, egy aranyveretes íjat és egy hun módra kantározott, aranylemezekkel ékes szerszámmal ellátott „hivatali lovat” tartalmaz. A pannonhalmi díszkard egyedülálló lelet Magyarországon. Külön érdekessége, hogy hasonló leletek a Fekete-tenger vidékéről, a Krím félszigetről, a Volga vidékéről és a Rajna mentéről kerültek elő, és a két, egymástól több ezer kilométerre eső csoportot térben és időben egyedül a pannonhalmi kard köti össze. Értékét növeli a teljes arany íjszerelék. A nomádok visszacsapó íjának markolatát és végeit ugyanis csontlemezekkel szokták merevíteni. A hunok híres „arany íján” ezeket aranylemezek jelzik. A régészeti források szerint egy ilyen íjjal nem lehetett lövést leadni, ez nem egy harcos díszes fegyvere, hanem hatalmi jelkép. Ráadásul a pannonhalmi lelet nem sírlelet, hanem belső-ázsiai halottas szokás szerint került a földbe: a főember lelkének búcsúztatásakor külön ásták el, így juttatva a másvilágra hatalmi jelvényeit. A halott vezért a közelben, titkos, jeltelen sírban temették el, amint ezt Attilával is tették a hagyomány szerint (Tomka, 1988:102-103).

Kandra Kabos a 19. században épp a temetkezési hagyományok kapcsán veti fel a magyar-hun-kínai rokonságot, amelyet további adatként a rovásírás hasonlóságával is igazolni próbál (Kandra, 1897:471). Ennek a hármas rokonságnak Kínában ma nagy az ismeretterjesztő szakirodalma, de tudományos elemzésekre is akad példa, kiemelve Attila király szerepét (霨霖, 2020). Valójában az elmélet eredete Edward Gibbon művéhez nyúlik vissza, aki a hunok (匈奴) őshazáját a Kínai Nagy Faltól északra fekvő sivatagba helyezi, s művében a hunok Kínából való kiűzetését leírja (Gibbon, 1869:97-98).

A honfoglalók emlékét helynevek is őrzik a Sokoró-vidéken. Gyórszemere neve a Huba nemzetségbeli Szemerére utal, Kajár névadója Quijár ispán, akitől I. István királyra szállt a birtok, Kispéc pedig a nemzetségek egyikének, Pécnek a nevét viseli. A legsokrétűbb honfoglaláskori emlék Pannonhalma városához kötődik. A Főapátság volt hazánkban az első kolostor. Szent István király olasz és cseh bencéseket hívott Szent Márton hegyére, akiknek térítő és tanító munkájához komoly adományt tett: a legyőzött Koppány, somogyi ispán népét és jövedelmének tizedét adta akolostornak. A bencés rend vezető szerepet vitt abban, hogy hazánkban megvalósuljon a feudális államrend, elterjedjen a keresztény vallás és megalapozódjon az egyházi műveltség. A bencések alapították az első iskolákat, ők írták latin nyelven az első okleveleket, törvényeket, történeti feljegyzéseket. Ugyancsak a bencések ismertették meg hazánkban az európai építészetet, az első román stílusú műemlékeink tőlük származnak. Bencés rendbeli volt az a szerzetes is, aki az első ismert magyar szöveget, a Halotti Beszédet leírta. Ebben a nagy jelentőségű kulturális munkában a rend központja, Pannonhalma járt élen. A főapát pedig az ország egyik legelőkelőbb méltóságának számított. Következésképp a Sokorótáj számos történelmi eseményben játszott főszerepet, jelentősége sok esetben országos hatókörű volt (Márton, 1961:492).

A Sokoró gazdag történelme predesztinálta annak népét a sokszínű történeti mondahagyomány megőrzésére. Változatosságával kiemelkedik a sokorói hagyományokból a tényői mondavilág emblematikus történelmi eseményeinkhez és nemzeti hőseinkhez kötődő hagyományainak összessége. A megőrzött emléanyagból legfigyelemreméltóbb a honfoglalás-kori hagyomány, amelynek középpontjában Árpád fejedelem és a róla elnevezett forrás áll.

ÁRPÁD FEJEDELEM KÚTJA

A honfoglalás-kori sokorói hagyomány emblematisztikus elemei közül kiemelkedik a tényőí Árpád-kút, vagy ahogy a legidősebbek nevezik: az Árpád-kút. Utóbbi elnevezés a régebbi, hiszen az Árpád régi magyar férfinév az ótörök eredetű árpa szó -d kicsinyítőképzős származéka. A helytörténeti szakirodalom csekély alkalommal említi a nevezetes forrást, ám a helybeliek közül még az ifjabbak is ismerik névmagyarázó mondáját napjainkban. A kőbe foglalt Árpád-kút közelében emléktábla hirdeti az arra járó turisták számára, hogy Árpád vezér és kísérete 903-ban erre járt és ivott a forrás vizéből (Bárdos, 1998c:850). A forrás keletkezését a helybeliek többféleképpen magyarázzák.

Az egyik nézet szerint az ezen a területen táborozó Árpád vezér lovának lába nyomán megsüllyedt a talaj, és friss forrásvíz tört a felszínre. Többek szerint a patanyom még ma is látható a kút mellett. Más vélemény szerint a Pannonhalma felől érkező honfoglalók sehol nem találtak vizet. Ekkor Árpád földbe szúrta kardját, és bővizű forrás tört föl. A harcosok a forrás vizével oltották szomjukat. Olyan is van, aki úgy véli, a lovaikat itatták meg itt a honfoglaló csapatok (Unti-Varga, 2009:176; Sulyokné, 2009:19).

A folklórszövegek szerint két, egymás közelében fekvő forrásról is szó van, amelyeket a helybeli idősök a Kis-Árpád-kút, illetve a Nagy-Árpád-kút elnevezéssel illetnek. Élesen elkülönül egymástól a két forrás története. A Kis-Árpád-kút hagyománya egyértelműen Árpád fejedelemhez kötődik, emberi fogyasztásra alkalmaz forrásvíz lelőhely, míg a Nagy-Árpád-kúttal kapcsolatban a nemzedékről nemzedékre hagyományozott élménytörténetet emelik ki a helybeliek. Eszerint a Nagy-Árpád-kút jóval bővizűbb volt, mocsaras, állatok itatására alkalmas, amelybe akár bele is fulladhattak az ott szomjukat oltó állatok, de akár a falut is elönthette volna a belőle feltörő víz, ha gyapjával tömött zsákokkal el nem tömők. A Kis-Árpád-kút egyértelműen pozitív helyszín, ahol évszázadokon át szomjukat olthatták az emberek Árpád fejedelemnek köszönhetően, míg a Nagy-Árpád-kút veszélyes hely, amelyről óvták gyermekeiket és állataikat a helybeliek. A hagyomány szerint további nevezetessége a forrásnak, hogy itt, az Árpád-kútnál keresztelték meg honfoglaló őseink gyermekeiket. Van olyan tényőí lakos, aki visszaemlékezik egy régi fából készült emlékoszlopra, amely a második világháború előtt a forrás mellett hirdette a honfoglalók emlékezetét. Állítólag ezt a kommunisták felgyújtották. 2016 szeptemberében újra emlékmű került az Árpád-kút mellé, a forrást megújították, és egy emlékkövet állítottak Árpád emlékére (Vehrer, 2019:25-35).

A forráskultusz nagyon régi hagyományokra tekint vissza, és sok nép vallásában megtalálható. Krónikáink számos adatot szolgáltatnak a honfoglalók forráskultuszára nézve. Vizek, források mellékén látjuk a régi magyarokat letelepedni, lakni, temetkezni. Krónikáink pannonhegyi szent forrása, amely mellett Árpád fejedelem eltemették például különleges tisztelenek örvendett. A szabolcsi zsinat kénytelen volt a magyar nép forrás- és víztisztelete ellen szigorú rendeletet kibocsátani. Ebben a rendeletben többek közt megemlítik, hogy az, aki valamelyik forrásnak áldoz, egy ökröt köteles adni büntetésül a zárdának. A népi hagyományok élénken emlékeztetnek a régi forráskultuszra, számon tartják egyes források csodás eredetét, hiszen eleink az apadó és áradó forrásoknak ősrégi idők óta különösen nagy jós tehetséget tulajdonítottak (Ipolyi, 1854:201).

A HONFOGLALÓK TÁBORHELYEI

Tényőn az Árpád-kút fölött magasodik a Tábor-hegy, ahol a hagyomány szerint Árpád katonái gyülekeztek. Tényő másik történeti mondája szerint a hunok, később a honfoglalók csapatai a helyi Táborvölgyben táboroztak. Ez a völgy három oldalról is magas dombokkal védett, a dombok tetejéről belátni a Sokoró-völgyet, tehát földrajzi adottságai okán a Táborvölgy seregek táborozására kiválóan alkalmas lehetett. Mint a helybeliek mondják, a Táborvölgy annyira eldugott hely, magas dombokkal körül-ölelten, hogy oda a nap is csak délben süt be. A honfoglalók lovaik itatására 36 méter mély kutat ástak az út közepén, amely még ma is megvan, és a legbővizűbb a táborvölgyi kutak között. A honfoglalás kori mondahagyomány a Táborvölgy felett fekvő Nyugodó domboldalhoz is kötődik, eszerint Árpád fejedelem itt pihent le katonáival, mivel innen jól lehetett látni a nyugatról közeledő ellenséget. Olyan tényői idős ember is van, aki szerint a honfoglalókat megelőzően a hunok táboroztak a Táborvölgy és a Nyugodó területén (Unti-Varga, 2009:177; Vehrer, 2019:47-53). Érdemes megfigyelni a teljes Kárpát-medencei mondakincsben, hogy még az új évezredben is gyűjthetők hunokkal kapcsolatos mondák. Az adatközlők egy-egy földrajzi hely, település történetével kapcsolatos narratíváik igazolására gyakran nyúlnak vissza a honfoglalás előtti régmúltba. Ugyanakkor megjelent egy olyan tudományos vonulat is, amely a történeti mondák egy részét sok esetben hiteles forrásként fogadja el (Jenei, 2020:162-163).

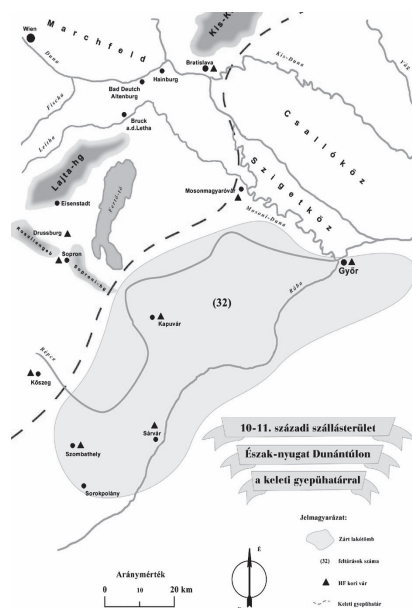
ÁRPÁD SÍRJA ÉS A POZSONYI CSATA

Legérdekesebb valamennyi tényői monda közül a Cipó-domb története. Ez a mesterséges keletkezésű, félgömb alakú domb a régészeti felmérések szerint temetkezési hely, bár még feltárás nem történt itt. Többek szerint késő bronzkori vagy kora vaskori halomsír. Ez a típusú temetkezés Győr-Moson-Sopron megye térségében több helyütt előfordul (Molnár, 2006:339-340) Miután a régészeti leírások sem teljesen egybehangzóak, a tényői lakosság többféle magyarázatot őriz a szájhagyományban a domb keletkezésével kapcsolatban. Vanak, akik szerint avar, gót vagy kelta eredetű a domb, mint temetkezési hely, mégpedig egy jelentős vezér sírhelye. A mai hagyomány szerint Árpád sírját rejtí a jelenleg is temetőként funkcionáló domb, s azt a katonái hordták össze a sisakjukban. A fejedelmet nem akarták a föld alá temetni, ezért hordták holttestére a földet. Mivel a sereg nagyon nagy volt, az odahordott földből egy domb keletkezett, amely alakja miatt később a Cipó-domb elnevezést kapta. Mai napig meg tudják mutatni azt a közeli árkot, ahonnan a földet elhordták (Vehrer 2019:36-46).

Árpád fejedelem temetkezési helye mai napig vitatott. A kora középkor egyik legjelentősebb ütközete volt a pozsonyi csata, melyhez a hagyomány szerint Árpád temetkezési helyének titka is kötődik. A honfoglaló magyarok 895-896-os bejövetele után a magyar fennhatóság területe nyugat felé 907-re már megközelítette a mai Ausztriában fekvő Enns folyó vidékét. A Keleti Frank Királyság azért akart döntő katonai csapást mérni a magyarokra, hogy megsemmisítse, vagy jelentősen visszaszorítsa őket a korábbi frank területekről, a Morva Fejedelemség és Pannónia területéről. A csata a keleti frank sereg megsemmisítő vereségével végződött, amelyben Luitpold bajor herceg és Theotmár salzburgi érsek is elesett. Szinte a teljes bajor

nemesség életét vesztette a csata során. A magyarok újabb területeket nyertek az Enns folyóig, mely 955-ig a magyar határvonal lett. A Kárpát-medencei letelepedés ekkor stabilizálódott honfoglalássá, ezzel a sorsdöntő csatával fejeződött be, egyben ez volt az első honvédő háborúnk. A győztes csatát követően több mint 120 évig nem lépett ellenséges katona a magyarok földjére, így a honfoglalók berendezkedhettek új hazájukban (Torma, 2008:11-166).

3. kép: A Dunántúl a Pozsonyi csata idején¹

Forrás: Torma, 2008:37.

A nevezetes pozsonyi csatára utalva, Szabados György történész hangsúlyozza, hogy nem tudjuk, Árpád megérte-e 907 nyarát, értesült-e a győzelemről. Megismerhetetlen körülmények között távozott e világról, ahogy érkezett. Sírját, földi maradványait sem lehet azonosítani, mint ahogy az összes többi magyar nagyfejedelmét sem. Személyiségjegyeiről sincs semmi biztos tudomásunk (Szabados, 2007). Hasonlóképpen vélekedik Kanyó Ferenc történész is, véleménye szerint furcsa, hogy Árpád jelentős történelmi pozíciója ellenére sem a nyugati, sem a bizánci források nem számoltak be haláláról. A honfoglaló magyar fejedelem egyszerűen eltűnt a krónikások híradásaiból, leszámítva a Tarih-i Ungurust. A latinról török nyelvre fordított 16. századi krónika Árpád halála kapcsán viszont hozzáteszi az alábbiakat: „hosszú ideig élt, évessel, ivással kellemesen töltötte idejét, ellenségei közül senki sem bántotta, senki sem támadt ellene, sok hónapot és évet élt át a szív nyugalmával, végül is el kellett fogynia élete magjának. [Eljött] a napja, megöregedett, elgyengült, megbetegedett, a szíve megtört, a korszak elfordította tőle arcát, és szemét betakarta földjével, vagyis elhalálozott.”² Ebből azonban még egyáltalán nem derül ki, hova temették el Árpádot, a folytatásban pedig nem

is ad róla hírt, hanem elkezd a honfoglaló fejedelem leszármazottainak történetét (Tarih-i Üngürüs, 1982).

Másik forrásunk, a *Gesta Hungarorum* azonban részletesebben tudósít Árpád sírjával kapcsolatban: „Aztán ahogy így mentek Árpád vezér meg nemesei, Szent Márton hegye tövében ütöttek táborn, s mind maguk, mind állataik ittak Szabária forrásából. Majd amikor a hegyre felhágtek, Pannónia földjének szépségét látva igen megörültek. ... Ezután az Úr megtestesülésének kilencszázhetedik esztendejében Árpád vezér is elköltözött ebből a világból. Tisztességgel temették őt el egy kis folyónak a forrása felett, amely kőmederben folyik alá Attila király városába. Egyszersmind ott a magyarok megtérése után a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egyház épült, amelyet fejérnek hívnak.” (Anonymus, 2003:123).

Mivel Árpád fejedelem temetkezési helye mai napig vitatott, így nem meglepő, hogy Anonymus fenti leírását a tényőiek magukra vonatkoznak érzik, s ezt igazolni vélik a helyi Árpád-forrás létével, valamint Pannonhalma közelségével, mindezt annak ellenére, hogy ezt a tényt történeti források nem igazolják. A legtöbb tényői szerint Árpád fejedelem a falujukban van eltemetve (Vehrer, 2018:36-46). Még ennél is meggyőzőbb az Árpád-kúttal való kapcsolatra utaló történet, amely csokorba fűzi a tényői honfoglaláskori néphagyományokat: „Gyerekkoromban hallottam, hogy a Táborvölgybe a honfoglaló magyarok táboroztak, ez nincs névhez kötve. Az Árpád-kút neve már egyértelműen arra utal, hogy Árpád vezér járt erre. A Cipó-dombról pedig azt tartják, hogy egy híres vezért temettek itt el. Megfontolandó, hogy van-e történelmi alapja ezeknek az elnevezéseknek. Árpád a csapataival erre jött Fehérvár felől, és innen kétnapi járásra van a pozsonyi csata színhelye. Azt mondják, hogy Árpád a csatában megsebesült, majd két napjára meg is halt. Mikor jöttek visszafele, lehet, hogy éppen Tényőn álltak meg. Ha ezt a három helyszínt összefűzzük, lehetséges, hogy a honfoglaló csapatok itt pihentek meg a Táborvölgyben, ittak az Árpád-kút vizéből és a Cipó domb lehet akár Árpád temetkezési helye is.” (Varga Gábor, Tényő polgármesterének közlése, 2018).

A források igazolják Árpád Sokoró-vidéki kötődését. Megyénk területének nagy részét Árpád fejedelem saját magának foglalta le törzsi szállásterületnek, ezért ajándékozhatta bőkezűen az itteni birtokokat Szent István a győri püspöknek és káptalannak, a Szent Adalbert prépostságnak, a bencéseknek és a Hédereknek. Emellett Árpád Győrt a honvédelem fő helyének jelölte ki, és a város kiemelkedő jelentőségét bizonyítja az is, hogy Koppány felnégyelt testének egyik részét Győr kapujára szegezték (Fehér, 1874:472,493,536).

A PANNONHALMI FŐAPÁTSÁG ÉS SZENT ISTVÁN SZÉKE

Pannonhalma ezer szállal kötődik Szent Istvánhoz és a keresztény magyar államiség megteremtéséhez. A város legfőbb látványossága a Pannonhalmi Főapátság, amely a Magyar Bencés Kongregáció központja. Az épületegyüttes a Bakony és a Kisalföld találkozásánál, a Szent Márton-hegyen fekszik. A Főapátságot 1996-ban a világörökség részévé nyilvánították, 2004-ben pedig Magyar Örökség-díjban részesült. A források a magaslato, melyen a Főapátság áll, Szent Hegynek is nevezik. 996-ban, amikor Géza fejedelem letelepítette itt az első szerzeteseket, Szent Asztrik lett Pannonhalma első apátja. Pár évvel később, 1000 környékén Szent István Asztrik apátot küldte el Rómába a pápához, hogy elismertesse az újonnan megterem-

tett államot. A pápa, II. Szilveszter, tudós emberként korábban a német-római császárnak, az ifjú III. Ottónak volt a tanára, így a pápa és a császár az ezredfordulón mester–tanítványi viszonyban tudtak együttműködni. Közös tervük az volt, hogy Krisztus születésének 1000. évfordulójára megteremtik az ezeréves birodalmat, azaz a keresztény Európát. Asztrik tehát igen szerencsés történelmi pillanatban érkezett Rómába. A hagyomány szerint koronát kapott a keresztény magyar királyság önállóságának elismeréseként, hogy azzal megkoronázhassa Istvánt. Az apátság jogait Szent István 1002-ben kelt kiváltságlevele erősítette meg (Juhász-Laczik Albin, 2020).

A Szent Hegy történetének fontos előzménye, hogy Szent Márton ezen a helyen született, és ezt a helyet választotta imádságos helyéül, míg Pannóniában élt. Pannonia nem nagy terület volt akkoriban, csupán a Szent Hegy aljában lévő első birtok, a többi közeli birtokok, falvak összességét értették alatta. Pannóniát másképpen Sabaria néven is említik a források, és az egyik tatárjárás kori birtokösszeírás Pannonhalmától délre helyezi. Ide kötődően megemlékeznek egy szent forrásról is, melyet Pannónia fejének, azaz Pánzsafőnek neveznek. Ennél a Szent Márton hegye melletti forrásnál (Sabaria forrásánál) Árpád vezér és tábora megállt és ittak vízből. Majd fölmentek a hegyre és onnan gyönyörködtek Pannónia földjének szépségében (Erdélyi, 1902:222). Pannonhalma városának korábbi neve Szentmárton. Ősidők óta lakott hely, egyes kutatók szerint a Civitas Pannonia nevű római kori város helyén épült (Bárdos, 1998a:747).

A néphagyomány Szent Istvánnal kapcsolatos emlékei egyben a Főapátsághoz is kötődnek. Ipolyi szerint zsolozsmák vagy káptalan gyűlések alkalmával ült a király azon a széken, melynek gyógyhatást tulajdonítanak. (Ipolyi, 1874:442) Szent István trónusa, a Királyi szék vörös márványkőből van kifaragva. A Főapátság altemplomában helyezkedik ez el, és azt tartják róla, hogy az a keresztény, aki ájtatossággal ráül, és a Boldogságos Szűz Máriának és Istennek esedezik, annak javul a hát- és derékfájása. (Esterházy, 1696:134-135; Magyar, 2000:175) A legendát több forrás is megerősíti, Zombory például Szent István kápolnájának nevezi az altemplomot, amely az egyház főoltára alatt áll. Kőpadot említ, melyen első királyunk buzgó áhítattal hallgatta a miséket. Szerinte, ha a fájós derekú ember ráül, meggyógyul (Zombory, 1862:190).

SZENT IMRE LEGENDÁJA

A történeti feljegyzések szerint István király fiát, Imre herceget a Pannonhalmi Főapátságban oktatták. Nem véletlen tehát, hogy tények és legendák egyaránt kötődnek a Sokoró vidékén Szent Imréhez. Pannonhalmától északra feküdt Szent-Imre falu, amely a 17. században még létezett, dombjain szőlő termett és templomáról is számot adnak a források (Fehér, 1874:548). A jelenleg használatos földrajzi név szerint Pannonhalma Illak-erdejében a Szent Imre-hegy őrzi a herceg emlékét. A Szent Imre-hegy a hagyomány szerint arról kapta a nevét, hogy Szent Asztrik itt üdvözölte a Főapátság látogatására érkezett Imre királyfit. A Herceg-hegy nevű dombon áll ma is az az 1896-ból származó emlékoszlop, melyet Magyarország millenniumakor emeltetett Fehér Ipoly pannonhalmi főapát. A legendák szerint 1031-ben Imre herceg egy vadászat alkalmával baleset áldozata lett, egy sebesült vaddisznó tépte szét (Franciscs, 1896).

A Szent Imréhez kötődő legenda szerint Pannonhalmán, általában a hegy lábánál fogadták a szerzetesek a kolostorba látogató herceget. Mikor Szent István egy alkalommal fiával együtt érkezett, Imre herceg a szerzetesek üdvözlésekor az egyiket hét csókkal tüntette ki (Ábrahám, 1997:316). A történet részletesen ekképpen hangzik: Mikor Imre herceg atyjával együtt ment Pannonhalmára, hogy szokásuk szerint ott imádkozzanak, a szerzetesek ünnepélyes menetben kivonultak a kolostorból a király és a herceg fogadására, és a hagyomány szerint arra a hegyre jöttek, melyet a nép azóta Imre magaslatnak nevez. Itt a jámbor lelkű király az őt megillető tiszteletet fiára háritotta, Imrét küldte előre, hogy az üdvözlés neki szóljon. A szerzetesek sorban Imre herceg elé járultak, aki az akkori kor szokása szerint csókkal üdvözölte őket. Mivel mindegyik szerzetes érdemeit jól ismerte, nem egyformán üdvözölte őket, hanem némelyiket csak egyszer, némelyiket háromszor, némelyiket ötször, legvégül pedig egy Mór nevű szerzetest hétszer csókolt meg. Csodálkozva látta ezt Szent István király, és sejtette, hogy ennek a megkülönböztetésnek fontos oka van, ezért mise után félrevonult fiával, és barátságos beszélgetés közepette kitudakolta tőle, hogy miért nem egyformán osztotta az üdvözlő csókokat a szerzetesek közt. Imre mindegyikük érdemeit és hibáit előadta, kiemelve Mór testvért, akit hétszer csókolt meg, mivel egész eddigi életében tiszta életet élt. István király meglegedett a válasszal, de meg akart győződni annak igazáról, ezért éjszaka újra visszatért titokban Pannonhalmára, hogy a szerzetesek imádságban való buzgóságát megfigyelje. Észrevétlenül bement a templomba, és látta, hogy az imádság végeztével a szerzetesek nagyreszt aludni mentek, csupán azok maradtak tovább is virrasztva a templomban, akiket Imre többször megcsókolt, és mindegyik a templomnak egy-egy félreeső szögletébe húzódva szoltárokat imádkozott. Ekkor előlépett a király, és mindegyikhez külön-külön odamenve, áldó szavakkal üdvözölte őket. Legutoljára Mór szerzeteshez ment, akit Imre hétszer csókolt meg, de Mór imádságába merülve nem is vette észre a királyt. Jámborságáról meggyőződve csakhamar a megüresedett pécsi püspöki székre nevezte ki őt Szent István (Karácson, 1899:7-8).

BOLDOG GIZELLA KIRÁLYNÉ FALUJA

Győrasszonyfa a környék legrégebbi Árpád-kori települése. Nevében őrzí Gizella királyné emlékét. A hagyomány szerint a királyné jobbágyainak faluja volt, mások szerint a királyné tulajdona volt a település határa. A 14. században jelenik meg az Asszonyfalvi családnév, a község birtokosai között (Borovszky, 1908:19; Sály 1998:625). Asszonyfa címerében a pajzsot záró királyi korona egykori birtokosára, a királynőre, a pajzsban lévő évszám (1150) pedig a település kora középkori gyökereire utal (Bedécs-Horváthné, 2003:70). Boldog Gizella királyné emlékét őrzí Győrasszonyfán az a dűlőnév is, mely a Lénia út nevet viseli. A hagyomány szerint ezen a régi úton járt fel Gizella misét hallgatni Pannonhalmára a szerzetesekhez (Ábrahám, 1997:315).

A Pannonhalmi Főapátság műkincsei közül kiemelt figyelmet érdemel a Gizella királyné által készített palást, mely a koronázási palásnak teljesen hű mása. A bizánci stílusú palást anyaga a legfinomabb fátýolszövet, és ugyanazon alakok, cifrázatok és feliratok láthatók rajta, mint a koronázási paláston. A palást története kalandos. Gizella a Boldogságos Szűz székesfehérvári templomának ajándékozta, majd a nemzeti ereklye 1543-ban került a fehérvári

egyház kincstárából Bécsbe. Onnantól kezdve egészen elfeledve hevert a palást a császári kincstárban, míg azt Mária Terézia a Pannonhalmi Főmonostornak ajándékozta. A rend 1756-ban történt feloszlásakor az ereklyét átadták a szombathelyi püspöknek, azzal a kikötéssel, hogy ha a rendet bármikor visszaállítják, a köpeny ismét Pannonhalma birtokába száll. Ennek megfelelően 1804-ben vette át Novák Krizosztom, a visszaállított rend főapátja a nemzeti ereklyét a szombathelyi kanonoktól (Fehér, 1874:668-669; Francsis, 1896).

IV. BÉLA KÚTJA

IV. Béla király kötődésére a Sokoró tájhoz számos példa akad, kivált adománylevelei kapcsán. Feljegyezték például, hogy 1253-ban és 1254-ben is hosszabb időn át tartózkodott Győrben, azzal a céllal, hogy a város és a megye lakosságának ipari és kereskedelmi tevékenységét fellendítse, és ehhez különféle kedvezményeket nyújtson (Kerekes, 1929:14). Nem véletlen, hogy a hagyomány Ravazd településhez köti IV. Béla megjelenését a Főapátság tőzsomszédságában. Ravazd a Szentmártoni Apátság ősi birtoka, és itt található a nevezetes Pannóniai Kút, Pándzsa ere vagy mai nevén IV. Béla király kútja (Vályi, 1799). A forrásról Anonymus is megemlékezik, eszerint Árpád vezér és nemesei Szent Márton hegye tövében ütöttek táborn, és mind maguk, mind állataik ittak Sabaria forrásából. Ezt követően a Szent Hegyről letekintve Pannónia földjének szépségében gyönyörködtek (Anonymus, 2003:123).

A források szerint az említett kútból Árpád vezér és táborja is ivott, majd a tatárok elől menekülő IV. Béla is itt oltotta szomját. A hagyomány ma inkább IV. Bélához köti a forrás létrejöttét. A kutat felirat díszíti, mely ezt az eseményt megörökíti, megmagyarázván egyszerűen a kút nevét is, mely a népnyelven Bélakútként ismert (Borovszky, 1908:55). Ravazd mellett csörgedez a „Béla kútja” nevű forrás, hol a Francsis (1896) szerint a mongoloktól űzött király a kútnál megpihent, egyúttal átvette Uriás pannonhalmi apáttól a kölcsönzött 800 márka ezüstöt (Francsis, 1896). IV. Béla királynak 1231-ben kelt levele egyébként Szent Forrás, Sabaria forrása, Pannonfő vagy Panosa néven is említi e forrást (Fehér, 1874:73). Bárdos (1998b) részletesebben idézi az oklevél szövegét: „Ahol a hagyomány szerint Szent Márton született, a középső völgyben van a szent forrás, amelyet Pannonia forrásának – caput Pannoniae – mondanak, s amelyik más forrásokkal együtt patakka lesz a Szent Villebald egyháza alatt, és Pándzsának (Panossa) hívják.” (Bárdos, 1998b:777-778).

A néphagyomány szerint Béla király földbe szúrt kardja nyomán fakadt a kénes vagy vasízű forrás, ebből ivott a király a serege, valamint a lovaik. A 17.-18. században nevezetes zarándokhely lett a gyógyító erejűnek hitt forrás. A Pannonhalmi Főapátság jóvoltából 1792-ben a forrás fölé barokk stílusú kútházat építettek, melyet később országosan védett műemlékké nyilvánítottak. 1992-ben került az épületre egy festmény, amely Szent Mártont ábrázolja akkor, amikor köpenyét egy koldussal megosztja. A kútház nyugati oldalán márvány emléktábla áll, melyen az alábbi, latin nyelvű felirat olvasható: „Ezt a pannon forrást egykor IV. Béla, Magyarország királya megízlelte és megszerette, a régisége miatt már pusztulásnak indult, Pannónia Szent Hegyének gondosságából most újra tisztábban bugyog fel a víz. 1792.” (Vehrer, 1989:19; Szűcs, 2020:86) Az 1800-as évek közepén az akkori főapát megújította a táblát, és a latin felirathoz ezt csatolta: „Itt pihent meg IV. Béla király 1241” (Fehér, 1874:551).

MÉNFI CSATA

Ménfő falu a királyi ménes szálláshelyének emlékét őrzi nevében. A településhez kötődő csata a Szent István uralkodása után bekövetkezett trónviszály fontos momentuma volt. 1044. július 5-e a Ménfői csata néven került be a magyar történelembe. Ezen a napon ütközött meg Aba Sámuel magyar király és a III. Henrik német-római császár által támogatott Orseolo Péter a királyi trónért. Orseolo Péter, korábbi magyar király, aki Szent Istvánt követte a trónon, III. Henrik császár udvarában készítette elő az Aba Sámuel magyar király elleni támadást, közben az üldözött magyar főurak a koronát is felajánlották neki, valamint támogatásukat a csata során. Péter, III. Henrik támogatásával 1044 nyarán a Dunától délre fekvő mocsarakon át támadt Magyarországra. Mivel ekkorra már a mellé pártolt magyar urak is segítették őt, jó terepismeretüknek köszönhetően a Rábcán és Rábán átkelve gyorsan eljutottak Ménfőig. Aba Sámuel a császáréval nagyjából azonos sereggel várta a betörő ellenséget, és Ménfőnél vívta meg a sorsdöntő ütközetet. Az összecsapás során a magyar király harcosainak nagy része átállt Henrik oldalára, vagy egyszerűen elhagyta a királyt. Másrészt, az időjárás sem kedvezett Aba Sámuelnek, hatalmas szélvihar borította porfelhőbe a magyar hadvonalat, célozni nehezen tudtak, a kilőtt nyílvesszőket a szélvihar félrevitte. Az ütközet így Orseolo Péter támogatójának döntő győzelmével ért véget, Aba Sámuel menekülni kényszerült, majd nemsokára meggyilkolták. Péter pedig végül visszakapta a trónt és felajánlotta azt hűbérül a Német-Római Birodalomnak. (Szabady, 1990:96-97) A ménfői csatában elesett sok német harcos után hosszú ideig Verloren-Bayer vagy „Veszett német” volt a település neve a népnyelvben, mivel a tetemek szaga miatt két hónapig nem lehetett megközelíteni a falut (Borovszky, 1908:42). A csata részletes menetéről a Képes Krónika is megemlékezik.

KIRÁLYSZÉK

Csanak (ívócsanak) szavunk a honfoglalás korából ered, fából készült merítőedény volt, amely összefüggést mutat a falura korábban jellemző szőlőkultúrával. A településhez kötődő Árpád-kori emlék a Királyszerék. Ma egy mesterségesen kialakított halom tetején egy kis kőkereszt emlékeztet bennünket arra, hogy 1244-ben IV. Béla a győr-csanaki határban ítélőszéket, törvénynapot tartott. A későbbiekben erre többször is sor került a könnyen megközelíthető dombok alatti réten (Fehér, 1874:604). IV. Béla király a tatárjárás után több ízben beutazta az országot, hogy igazságot szolgáltatson, és az elharapódzott visszaéléseket megszüntesse. A királyi ítélőszéket csakhamar felváltották a részországgyűlések, a nádor elnöklete alatti törvénynapok. Mivel Győr vármegye a kisebbek közé tartozott, Komárommal együtt tartotta gyűléseit, melynek helye gyakran a Királyszerék volt (Borovszky, 1908:22).

Ménfőnél 1351-ben Konth Miklós, 1394-ben Illosvay, 1375-ben és 1386-ban pedig Gara nádorok is tartottak üléseket. A 15. században a nádori ítélőszékek megszűntével külön közgyűléseket és külön vármegyei ítélőszékeket tartottak. Utóbbiak helyszíne továbbra is a Királyszerék maradt. A mesterséges dombon először fakereszt állt, amit Major János állított 1800-ban. Erről a fakeresztről az 1809-es Kismegyeri csata leírásában is szó esik, mint vörös kereszt. Az 1975-ös felújításkor Kolonits János földbirtokos, bíró síremlékét használták fel a kövön található felirat tanúsága szerint. Az emlékhely melletti utca ma is a Királyszerék nevet viseli (Szabady, 1990:97-98).

ZÁRÓ GONDOLATOK

A Sokoró vidékének mondavilága valamennyi történelmi korszakból őriz értékes folklór hagyományokat. Jelen tanulmány a honfoglaláskori elemeket emeli ki ezek közül. Történeti forrásaink is igazolják, hogy az Árpád-házi emlékek közül sok kötődik a Pannonhalma környéki vidékhez. Az első monostorunkat körülvevő falvak Szent Istvánnal, Szent Imrével, Boldog Gizella királynéval kapcsolatos mondákat őriznek, emellett ma is él az Árpád fejedelemhez, a honfoglaló csapatok tetteihez, és a IV. Bélához kötődő történeti mondakincs. Őrzi az itteni lakosság a pozsonyi és a ménfői csatával kapcsolatos emlékeket is. Folklorisztikai szempontból a hagyományanyagban szerepelnek helynév magyarázó, nemzeti hősökhez kötődő, háborúkkal, harcokkal összefüggő mondák, és szentekhez kötődő legendák. Kulturális turisztikai jelentőségük mellett külön értéke ezeknek a ma is gyűjthető narratíváknak, hogy apáról fiúra hagyományozódtak, és megőrzésük nemzeti történelmünk ezer évét öleli át. Mindez összességében hozzájárul nemzeti identitásunk további erősödéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ A térképen látható, hogy a zárt lakótömb fedi a sokorói részeket is.
- ² Az idézet forrása a Tarih-i Üngürüş, eredetileg latin nyelvű krónika, amelyet Mahmud Terdzümán, I. Szulejmán szultán bécsi zsidó családból származó tolmácsa, diplomatája saját állítása szerint 1543-ban, Székesfehérvár királyi könyvtárának elégetésekor mentett meg, és fordított le oszmán-török nyelvre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ábrahám Imre (1997): Pannonhalma nagyközség történelmet idéző helynevei. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. B. Gergely Piroska-Hajdú Mihály. Budapest-Miskolc. 313-318.
- Anonymus (2003): *Gesta Hungarorum*. A magyarok cselekedetei. Pannonia elpusztítása c. fejezet. Fordította: Pais Dezső. Szent István Társulat, Budapest.
- Bárdos Dezső (1998a): Pannonhalma In: Fekete Mátyás (szerk.) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. Szekszárd. 747-751.
- Bárdos Dezső (1998b): Ravasz In: Fekete Mátyás (szerk.) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. Szekszárd. 777-778.
- Bárdos Dezső (1998c): Tényő In: Fekete Mátyás (szerk.) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. Szekszárd. 849-851.
- Bedécs Gyula – Horváthné Volf Mónika (2003): Győrasszonyfa. In: Boda László (szerk.) (2003): *A pannonhalmi-dombság*. Kalauz turistáknak és természetbarátoknak. Szombathely. 70-71.
- Szabady János (1990): Győr-ménfőcsanak emlékhelyek. In: Borbély János (szerk.) (1991): *Tanulmányok Ménfőcsanak történetéből*. Győr-Ménfőcsanak Önkormányzatának Testülete. 95-104.
- Borovszky Samu (szerk.) (1908): *Magyarország vármegyéi és városai*. Győr vármegye.
- Erdélyi László (szerk.) (1902): Az apátság birtokai In: *A Pannonhalmi Főapátság története*, Első korszak, A megalapítás és terjeszkedés kora 996-1243. Szerk.: Erdélyi László, Stephaneum, Budapest.
- Esterházy Pál (1696): *Mennyei korona*. Akadémiai nyomda, Nagyszombat. http://real-r.mtak.hu/592/6/rmk_L_1496-RM_L_2r_0028-a.pdf
- Fehér Ipoly (szerk.) (1874): *Győr megye és város egyetemes leírása*. Budapest.
- Franciscs Norbert (1896): Győrmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. XIII. kötet. Budapest
- Gibbon, Edward (1869): *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története I-II*. Ráth Mór. Pest
- Hóman Bálint (2010): *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Studium, 1925. Budapest.
- Ipolyi Arnold (1854): *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest. <http://real-ms.mtak.hu/22159/1/>

K517_000986204.pdf

- Jenei György (2020): Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás. Történeti adalékok az eredetről, a történeti trendekről és a külső megítélésről. *Polgári Szemle*. 16. évf. 159-185.
- Jobbágyi Zsolt (2018): Égi bárka Pannon tájban. A Sokoró szent földrajza. Illés Nyomda, Győr
- Juhász-Laczk Albin (2020): *Szent István nyomában Pannonhalmán*. Zarándokfüzet. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- Kandra Kabos (1897): *Magyar Mythologia*. Kiadja dr. Pásztor Bertalan, Eger.
- Karácson Imre (1899): *Szent Imre herceg*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kerekes Sámuel (szerk.) (1929): *Győr - Moson - Pozsony közigazgatásilag egyesített vármegyék és Győr törv. hat. jogú, sz. kir. város részletes ismertetője és monográfiája az 1929-1930. évekre*. Budapest.
- Magyar Zoltán (2000): *Szent István a néphagyományban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Márton Béla (1961): A Sokorói Halomvidék. In.: Élet és Tudomány. 16. szám. 491-494.
- Matussek Antal (1859): Győr megye téthi járása. In.: *Győri Közlöny* III. évf. 13.sz. február 13. 49-50.
- Molnár Attila (2006): A Hallstatt-kultúra emlékei a Sokoró-vidéken. In. *Arrabona* 2006. 337-348.
- 霏霖 (2020): 认匈奴当祖先，土耳其人是匈奴的后裔吗 https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_8851519
- Pesty Frigyes (1861): *A templáriusok Magyarországon*. Pest.
- Sáry István (1998): Győrasszonyfa. In: Fekete Mátyás (szerk.) *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve*. Szekszárd. 625-626.
- Sulyokné Bazsó Szilvia (szerk.) (2009): *Tényő barangoló. pp. 106*.
- Szabados György (2007): Árpád fejedelem. Történet és emlékezet. *Magyar Tudomány* 2007/11 <http://www.matud.iif.hu/07nov/09.html>
- Szendrey Zsigmond (1925): Történeti népmondáink. *Ethnographia* 36. évf. 48-53.
- Szónyi Eszter –Tomka Péter (1996): Pannonhalma környékének története a bencések megjelenéséig. In: *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Pannonhalma. 38-46.
- Szűcs Mihály (2020): *A Sokoró és értékei*. Sokorói Tájegységi Értéktár Bizottság. Győr.
- Unti Mária – Varga Józsefné (szerk.) (2009): *Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei 2.* A Győri járás. Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr (Magyar Névarchívum. Győr-Moson-Sopron megye. <http://mna.unideb.hu/forras.php?megyeid=4&oldal=2>)
- Tarih-i Üngürüş (1982): *A magyarok története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tomka Péter (1988): A hun nagykirály kezenyoma Pannonhalmán. In: Borbély János (szerk.) *Kisalföldi kalendárium*. Széchenyi Nyomda, Győr. 102-104.
- Torma Béla Gyula (2008): A 907. évi Pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: Torma Béla Gyula-Veszprémy László (szerk.): *Egy elfeledett diadal*. A 907. évi Pozsonyi csata. Budapest. 11-166.
- Vályi András (1799): *Magyar országnak leírása* III. Buda.
- Vehrer Adél (1989): *Nemzeti történelmünk mozzanatai a sokoróaljai színhagyományban*. Néprajzi Pályázat. Kézirat
- Vehrer Adél (2019): *Tényő történeti mondavilága* Tényő Világa Egyesület az Élhetőbb Településért, Győr.
- Zombory Gusztáv (1862): A sz. Benedek-rendi atyák zárdája a Sz. Márton-hegyen. *Az ország Tükre*. 189-190.

Sárai-Szabó Kelemen – Dömötör Mihály

A győri bencés gimnázium második államosított tanéve és a szerzetesek visszatérése

The Second Nationalized School Year of the Benedictine Grammar School in Győr and the Return of the Monks

Összefoglalás

A második világháború lezárását követő koalíciós években az egyre fokozódó szovjet nyomásgyakorlásnak és a kommunista párt befolyásának növekedésével mindinkább szűkült az egyházak- és különböző felekezetek társadalmi mozgástere. A kiformalódó új hatalom a katolikus egyházat és azon belül a szerzetesrendeket titulálta fő ellenségnek, amelyek működésének ellehetetlenítésére fokozatosan vezettek újabb és újabb intézkedéseket. Már a nagybirtokrendszer 1945-ös államosítása is alapjaiban rengette meg a különböző szerzetesrendeket, hiszen működésük és intézményeik ellátásának anyagi alapjai rendültek meg ezzel és kerültek egycsapásra az államtól függő anyagi helyzetbe, erősítve így kiszolgáltatottságukat. A koalíciós éveket követően 1948-tól teljesen világossá vált, hogy az ország társadalmi, politikai- és gazdasági berendezkedését a szovjet mintára kiépülő kommunista diktatúra és az azt fenntartó nomenklátúra által meghatározott keretek fogják megszabni. 1948 nyarán megtörtént az ország oktatási intézményeinek jelentős hányadát kitevő egyházi fenntartású iskolák államosítása, új állami tantervek kidolgozása, amely folyamatnak a győri bencés gimnázium is áldozatul esett. 1948 szeptemberében az intézmény Állami

SÁRAI-SZABÓ KELEMEN, perjel, Szent Mór Bencés Perjelség, Győr (kelemosb@gmail.com); DÖMÖTÖR MIHÁLY, PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, (domotor.mihaly@sze.hu).

Czuczor Gergely Általános Gimnázium néven kezdte meg a tanévet és lett két évig ezáltal a város egyik szekularizált oktatás intézménye. Az államosítás folyamatának és az első tanévet követően a tanulmányban a második „államosított” tanévet tekintjük át, valamint az 1950-es év történéseit, amikor a gimnázium fenntartása újra visszakerült a magyar bencés rendhez. E két év során úgy tűnt, hogy a bencés gimnázium csak egy üde színfolt marad Győr történelmének palettáján, azonban a történelmi fejlődés másként alakította a folyamatokat és a győri bencés gimnázium továbbra is Győr és az ország meghatározó keresztény oktatási műhelyévé tudott válni. A győri gimnázium példájából továbbá fel tudjuk vázolni azokat a bel- és kultúrpolitikai technikákat is, melyeket a pártállam az egyházak visszaszorításában és intézményeik, javaik államosítása során alkalmazott.

Kulcsszavak: oktatás, Győr, kultúra, államosítás, bencés rend

Summary

In the coalition years following the end of World War II, with the increase of Soviet pressure and the influence of the Communist Party, the social room for manoeuvre of churches and various denominations narrowed. The emerging new power declared the Catholic Church, and within that the monastic orders, the main enemy, which gradually led to more and more measures to make it impossible for them to function. The nationalization of the large estate system in 1945 already shook the various orders of monks fundamentally, undermining the financial foundations of their operation and the care provided in their institutions, and making them instantly dependent on the state, thus increasing their vulnerability. After the years of the coalition, it became quite clear from 1948 that the social, political and economic system of the country would be determined by the framework defined by the communist dictatorship based on the Soviet model and the nomenclature that maintained it. In the summer of 1948, church-maintained schools, which constituted a significant proportion of the country's educational institutions, were nationalized, and new state curricula were developed, a process to which the Benedictine grammar school in Győr also fell victim. In September 1948, the institution began the school year as Gergely Czuczor State Secondary Grammar School and became one of the city's secularized educational institutions for two years. In this study, we review the second “nationalized” school year after the process of nationalization and the first school year, as well as the events of the 1950s, when the maintenance of the grammar school was returned to the Hungarian Benedictine order. During these two years, the Benedictine grammar school seemed to add only a dash of colour to the palette of Győr's history, but historical development shaped the processes differently and the Benedictine grammar school in Győr was able to become the dominant Christian educational workshop in Győr and the country. From the example of the grammar school in Győr, we can also outline the domestic and cultural policy techniques that the party state used in repressing the churches and in the nationalization of their institutions and goods.

Keywords: education, Győr, culture, nationalization, Benedictine order

BEVEZETÉS: 1950-RE KIALAKULÓ POLITIKAI KÖRNYEZET, TÁRSADALMI HELYZETKÉP

A második világháború lezárását követően a koalíciós éveknek is nevezett három esztendő következett, mely során a magyar kommunisták szovjet támogatással folyamatosan építették ki hatalmukat a stratégiailag meghatározó hatalmi ágak és gazdasági szektorok terén. A szovjet nyomásgyakorlás egyre inkább növelte erejét, hogy az állam berendezkedését egy pártrendszerre alakítsa át, mely folyamat eredményeként 1948-ra a Kommunista Párt vált a hatalom kizárólagos birtokosává, felszámolva a parlamentarizmus minden eszközét. Ahhoz, hogy a Kommunista Párt sikeres tudjon lenni az országban, szükséges volt a megfelelő ideológia megteremtése, amihez szükséges volt az oktatás teljes állami kontroll alá vétele, tehát az egyházi- és felekezeti intézmények államosítása. Az államosítás – a marxista gazdasági ideológia jegyében – az ipari-, mezőgazdasági - és kereskedelmi szektorban is zajlott, mely folyamattal egyidőben alakult ki a tervgazdálkodás szervezeti formái, melyben az erőltetett központosítás és centralizált hierarchia dominált (Romsics, 2010). A nagybirtokok 1945-ös államosítása nagy hatással bírt, hiszen így az államtól anyagilag függő helyzetbe kerültek az egyházak és az egyes szerzetesrendek is. Érdeemes megjegyezni, hogy a kollektivizálás és központosítás a társadalom számára azért vált még megrázóbbá, mert a folyamat párosult egy koncentrált egyház- és vallásellenességgel (Ö. Kovács, 2009).

A gazdasági jellegű támadások után más fronton is támadni kezdték az egyházakat- és szerzetesrendeket, hiszen a társadalom kommunista ideológiájú „hatékony” átalakításához a hatalomnak szüksége volt a kulturális-, az oktatási-, és a vallási élet intézményeit is felügyelete alá vonni és azokat saját ideológiájának eszközévé tenni. Már 1945-ben megindult az oktatásügy reformja az Ideiglenes Nemzeti Kormány irányításával, amely nem csak az intézményi struktúra átalakítását jelentette, hanem az oktatás tartalmának a módosítását is, mely célul tűzte ki a vallásos világnézet kiszorítását az oktatás területéről, az ifjúság neveléséből (Romsics, 2010). 1946 júliusában feloszlatták a Magyar Cserkészszövetséget, a KALÁSZ, a KALOT és a Katolikus Legényegyletek csoportjait, majd 1948-ban – a „fordulat évében” – a kommunista hatalom már reálisnak és szükségesnek érezte az egyházi oktatási intézmények államosításának nyélbe ütését. Az 1947–1948-as tanévben az általános iskolák 63%-a, a középiskolák 49%-a, az óvónőképzők 60%-a, illetve a tanítóképzők 74%-a egyházi fenntartású oktatási intézmény volt (Barkó 2014; Romsics, 2010).

1948 tavaszán sikeresen megegyeztek a református és evangélikus egyházakkal, majd ősszel alá is írták a megállapodásokat. A katolikus egyházzal azonban jóval lassabban és bonyolultabban haladt az államosítás végrehajtása. Június 11-én a nem állami iskolák és kollégiumok épületeit és felszerelését zárolták, majd június 16-án az Országgyűlés megszavazta a nem állami fenntartású iskolák államosításáról szóló XXXIII. tc. törvényt, amelynek értelmében 6.500 felekezeti és közési iskola került állami tulajdonba (Romsics 2010; Barkó 2014; Mészáros 1994). Az evangélikusok és izraeliták 1948 folyamán bizonyos megállapodásokat kötöttek az állammal működési kereteiket illetően, azonban a katolikus egyház fenntartásában nem maradt egyetlen oktatási intézmény sem (Barkó 2014, Romsics 2010). A törvény elfogadását követően azon szerzetesrendek, amelyek elsősorban tanítással foglalkoztak,

engedélyt kértek a püspöki kartól annak érdekében, hogy tárgyalásokat folytathassanak az állami hatóságokkal. A tárgyalófelek között volt *Sárközy Pál* kormányzó apát, *Sík Sándor* piarista tartományfőnök, *Borbély István* jezsuita provinciális, valamint *Endrédy Vendel* zirci főapát. A tárgyalások kimenetele sikertelennek bizonyult és további találkozókra a szerzetesrendek előjáróinak csak római engedéllyel volt lehetséges, mert a magyar püspöki kar elhatárolta magát az állammal való megegyezésektől (Rétfalvi, 2017).

Az 1948-as törvény értelmében a Pannonhalmi Szent Benedek rend által fenntartott nyolc gimnáziumot is államosították, köztük az 1626-ban jezsuiták által alapított és 1802-től bencés fenntartásban működő győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumot is (Bánhegyi 1977; Tóth 2011). Az államosítás következményeként az intézmény két tanéven keresztül Győri Állami Czuczor Gergely Gimnáziumként működött (Barkó, 2014; Sárjai-Szabó – Fekete, 2021).

A kommunista államhatalom 1950 nyarára már elég erősnek és biztosnak érezte magát ahhoz, hogy megkezdje a szerzetesek deportálását székházaiukból, amit követően az egyház már kénytelen volt tárgyalóasztalhoz ülni és megállapodásokat keresni a kommunista államapparátussal. Ez év szeptember 7-én megszületett a megegyezés az állam és a katolikus egyház között mely értelmében a győri gimnáziumot visszakapta a Pannonhalmi Szent Benedek Rend és így egyikévé lett annak a nyolc felekezeti gimnáziumnak, amely a négy évtizedes kommunista egypártrendszer idején működhetett és válhatott ezáltal a keresztény oktatás egyik „lángörzőjévé” (Bánhegyi, 1977).

A tanulmány kissé „hiánypótló” szándékkal vizsgálja a gimnázium történelmének e két évének második felét, valamint a visszakerülés folyamatát. Két esztendő nem túl sok idő ahhoz, hogy gyökeres strukturális változásokra kerüljön sor, azonban megfelelő időszak ahhoz, hogy új ideológiák mentén próbálják egy tradicionális intézmény jövőjét megszabni, az ott tanuló ifjúság világképét „alakítani”. Elsődleges forrásként a gimnáziumi jegyzőkönyveket, számbavételi dokumentumokat, illetve a politikai légkörnek megfelelő propagandisztikus hangulatjelentéseket, ideológiai megközelítésű igazgatói- és szaktanári jelentéseket használtuk fel.

1948 nyarán úgy tűnt, hogy a magyar oktatás biztos bástyáját jelentő győri bencés gimnázium csupán a történelmi emlékezeté marad és megszűnik a jelenben működő intézménynek lenni. A gimnázium történelmi kontinuitása e két év során „megszakadni” látszott és a bencések győri története lezárul. Fontos megjegyezni azt a kultúrtörténeti szempontot is, hogy az ország történelme során nem volt példa ilyen fokú intézményrendszerbeli átalakításokra, valamint az egyházi-, felekezeti és kulturális szervezetek ilyen drasztikus diszkriminációjára. A győri bencés gimnázium államosítási folyamata és a két „államosított” tanév rávilágít arra, hogy milyen hatalomtechnikai módszerekkel és bürokratikus eszközökkel manipulálta és irányította a kommunista államhatalom az ország társadalmi és gazdasági életét, belpolitikai folyamatait. A „sikeres” államosítási folyamat és a kibontakozással jellemezhető első „államosított” tanévet követően áttekintjük a második évet, illetve az 1950-es visszatérés belpolitikai körülményeit és folyamatát.

AZ ÁLLAMOSÍTOTT ISKOLA MÁSODIK TANÉVE 1949/1950

A miniszteri rendelet értelmében a gimnázium az 1949/50-es tanévben egy új általános gimnáziumi osztályt indíthatott (3299/1948-49., GYBGL, 1947-1948, 2. köteg). Az 1949/1950-es tanév a megszokott módon, a szükséges javítóvizsgák megtartásával kezdődött. 1949. augusztus 29-én összesen 32 tanuló tett javítóvizsgát, akik közül 9 tanulónak latinból, 17 tanulónak mennyiségtanból, 1 tanulónak természettanból, 3 tanulónak német nyelvből és 2 tanulónak magyar nyelvből kellett a szükséges vizsgát megtennie (2/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Az általános javítóvizsgák mellett magán- vagy különbözeti vizsgákra is sor került, amelyek egy nappal később augusztus 30-án zajlottak le. Ilyen, magán típusú vizsgát összesen 5 tanulónak kellett megtennie (1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-6/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A vizsgák sikerességét mutatja, hogy a résztvevő tanulók mindegyike elérte a legalább elégséges szintet, így évet ismételni nem kellett nekik.

A javítóvizsgák megszervezés eután a gimnázium személyi állományát illetően jelentős változás következett be, hiszen az előző tanévben megbízott igazgatót, *Žalai Józsefet* augusztus 31-i hatállyal a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium leváltotta tisztségéről és helyére *Csukás István* ugyancsak megbízott igazgató került (18/1948-49., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A gimnázium átadására augusztus 31-én sor került, ahol a volt megbízott igazgató *Žalai József*, mint átadó mellett a győri tankerületi főigazgatás részéről *Ládi Károly* gimnáziumi tanár és az új megbízott igazgató *Csukás István*, mint átvevő voltak jelen (53/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A gimnázium átadásának jegyzőkönyvében feltüntették, hogy *Ládi Károly* a gimnázium pénztárát és pénztári okmányait átvizsgálta és jóváhagyta, valamint megállapított az elszámolási végeredményt is (53/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Az igazgatói állást ért változások mellett a tanári karban is történtek változások, személycserék. Összességében csökkent a megelőző tanévhez képest a tanári kar létszáma, 20 főről 15-re. Ez főként a hitoktatás óraszámának erőteljes visszaeséséből, valamint a kisebb létszámú óraadói gárdából következik (359-423/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A főállású tanárok létszáma az előző tanévben – a megbízott igazgatóval együtt – 9 fő volt, amely az 1949/50-es tanévre ugyancsak 9 fő maradt. Az óraadó tanárok létszáma azonban 8 főről 5 főre csökkent (359-423/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Fontos megjegyezni, hogy az 1948/49-es tanévben még 3 főt számláló hitoktatói tevékenység az új tanévre 1 főre csökkent, azonban a tantárgyfelosztás nem is nevez meg aktuális gimnáziumi hitoktatót (180/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). *Gaál Lajos* testnevelő tanárt – aki már az 1947/1948-as tanévben is a gimnázium testnevelő tanára volt – október 6-án a Tankerületi Főigazgatóság a Nagy Jenő utcai általános iskolába áthelyezte (5695/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Rajta kívül *Makkos Jenőt* – aki 1948. augusztus 19-én érkezett a gimnáziumba – 1949 szeptember 7-én *Žalai József* megbízott igazgató felmentette a gimnáziumi működés alól (38-2/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Új szaktanár is került a tantestületbe, *Koncz József* személyében, aki a rajz tantárgy tanítását végezte a gimnáziumban, valamint főállású tanárként még *Bors Miklós* érkezett a gimnáziumba, aki történelem, latin, francia szakos volt – is (7260/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A tanári kar többi tagja maradt az előző tanév szerint.

1. táblázat: A Győri Állami Czuczor Gergely Gimnázium tantárgyfelosztása az 1948/1949-es tanévre

Név	Minősítés	Szaktárgy
Csukás István	mb. igazgató	magyar – latin
Dr. Bajomi Miklós	óraadó tanár	magyar – latin
Bálint Béla	rendes tanár	testnevelés
Bors Miklós	rendes tanár	történelem – latin – francia
Federmayer István	főhivatású óraadó	magyar – latin – orosz
Frank Emilné	rendes tanár	francia - német
Dr. Horváth Edit	rendes tanár	latin – német – angol – orosz
Horváth Dezső	rendes tanár	ábrázoló geometria – rajz
Molnár Endre	rendes tanár	történelem – földrajz
Ónodi Milán	rendes tanár	magyar – német
Szlavonits Ferenc	rendes tanár	
Tóth Endre	óraadó tanár	ének – zene
Schaub László	óraadó tanár	természettan – mennyiségtan
Budai Kálmán	óraadó tanár	mennyiségtan

Forrás: GTBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. kötet

A gimnázium egyéb alkalmazottai közül az altisztek (Bertal Ferencné, Horváth Lajos, Látó Kálmán) ugyancsak maradtak az előző tanév óta. A gimnázium személyi állományában bekövetkezett változások után az iskola tanulóinak magatartásbéli viszonyaira, illetve az esetleges fegyelmi ügyeire térünk át, hiszen a gimnázium, a tanári kar tevékenységét pedagógiai szempontból ezen a téren könnyebb vizsgálni. Az 1949/50-es tanévben az Állami Czuczor Gergely Gimnáziumba összesen 244 tanuló járt évfolyamonként a következő megoszlásban.

2. táblázat: Az Állami Czuczor Gergely Gimnázium tanulói létszáma évfolyamonként

Osztály	Tanuló
I.	49 fő
II. a.	27 fő
II. b.	25 fő
III. a.	37 fő
III. b.	27 fő
IV. a.	40 fő
IV. b.	39 fő

Forrás: GTBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. kötet

A tanév első tantestületi értekezletére 1949. szeptember 27-én került sor, ahol az új igazgató *Csukás István* a fegyelem területén a múlt évihez képest kisebbfajta javulást látott, de véleménye szerint még van „*csiszolni való*”. Kiemelte a nevelők munkafegyelmét, amely a „*pontos órákezdés, az óráközi felületek pontos és tevékeny megtartása, az órákra való lelkiismeretes felkészülés*” (214/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Fontos igazgatói utasítás volt továbbá, hogy a diákok részéről történt fegyelmezetlenségeket az osztályok közös ügyként kezeljék és a komolyabb esetek bírálásába a Diákszövetség fegyelmi tanácsát is vonják be (214/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Ezek után érdekes mozzanat, hogy október 21-én a gimnázium tanári testülete rendkívüli értekezletet tartott az iskolai fegyelem rossz állapotának orvoslása céljából. Az igazgató és tanári kar mellett jelen volt az állampárt az MDP iskolafelelőse is (254/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Az igazgató, mint az értekezlet elnöke kiemelte, hogy a gimnáziumi tanulók fegyelmi állapota rossz, amely főként magatartásbeli problémákat és a tanuláshoz való destruktív hozzáállást takarja. Az egyre teljesebbé váló és az oktatás minden szintjét átható osztályharcos politika a gimnáziumban is kezdte éreztetni hatását, mivel az igazgató kiemelte, hogy a rendbontó és nihil diákok java része klerikális és osztályidegen társadalmi környezetből érkeznek, mely negatív viselkedésüket alátámasztja.

Csukás igazgató kiemeli, hogy „*a tanári testületnek tehát az iskolai fegyelem kérdését mindenekelőtt politikai kérdésként kell kezelni*” (254/1949-50., GYBGL, 1948-1950). Az igazgató ezek után 8 tanulót név szerint is felsorolt, akiknek, ha magaviselete nem változik, a közeljövőben elbocsátandók. Az egyes tanulóknál a családi környezetet és főként az apa foglalkozását erőteljesen emelte ki az igazgató (254/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Ezt követően a Győr – Moson vármegye Tankerület Főigazgatója a 8 tanulóból 5-öt a vármegye összes középiskolájából kizárta további 5 diák pedig igazgatói megrovását jóváhagyta. A retorzió oka: demokrácia ellenes magatartás, valamint az iskolai munka tervszerű szabotálása (6434/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Az év folyamán a következő nevelőtestületi értekezletre november 25-én került sor, ahol az igazgató a fegyelmezés fontosságát újfent ideológiai alapokkal támasztotta alá. Az osztályfőnököknek a következő utasítást adta: „*a fegyelem a demokráciában új értelmezést nyert. Nem magánügy többé, hanem közügy*”. A fegyelmezetlen tanuló tehát nem csak a saját, hanem az egész osztály munkáját zavarja, tehát az egész közösség ellen vét, vagyis, mint „*közösség ellen elkövetett vétség esik elbírálás alá*” (254/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A tanév következő időszakában is voltak fegyelmi eljárások január 21-én, illetve február 7-én, amikor 2 tanulót magatartásbeli vétség indokával bocsátott el az igazgató a gimnáziumból (577/1950., 633/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Az április 15-én megtartott tantestületi értekezleten az igazgató újfent a fegyelem lazulásáról beszélt, melyet egyértelműen a klerikális múlt, illetve a klerikális környezet negatív hatásainak tudott be. Hibának róttá fel, hogy a nevelői testület fele még mindig gyakorolja vallását, valamint, hogy a diákok közül még a munkás származásúak is járnak reggelente misére. Az igazgató rávilágít, hogy a nevelők felelőssége ennek „javítása” tehát „*az ifjúság haladó politikai neveléséért*” (871/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Ahogy a fegyelmi ügyek vizsgálatából is látszik az 1949/50-es tanévre a gimnázium vezetőségén belül és magában a gimnáziumi oktatásban is egyre erőteljesebben kezdett ér-

vényesülni az a kommunista retorika, amely az osztályharcos szellemre és a sztahanovista munkaversenyre épül, illetve amely a nevelés terén a fő támpontokat fogja adni. A pedagógia szemszögéből az egyes tantestületi értekezleteken kiemelték a makarenkói módszer lényegét és sürgették annak mihamarabbi alkalmazását, bevezetését is (447/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Maga a kiéleződő munkaverseny szelleme a tantestületen belül is egyre inkább érezte hatását, amit mi sem példáz jobban, mint hogy december 7-én az igazgató vezetésével megtartották az első versenyértekezletet. Itt a tanári testület tagjai beszámoltak a felajánlásaik teljesítéséről, amelyek főként a tanulók ideológiai – politikai átnevelését szolgálták (427/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A második versenyértekezletre elég hamar, december 15-én került sor, ahol a gimnázium versenyfelelőse megállapította, hogy a kollektív munkafelajánlások teljesítése „igen jó úton halad” (465/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). *Csukás István* igazgató október 11-én rendkívüli értekezletet hívott össze, amelynek egyik fő témája a fegyelem és a fegyelmezés kérdése volt. A témakört illetően az igazgató egy tíz nappal korábbi Rákosi beszédre hivatkozva a pedagógusok „éberségére” és a „nemzetközi helyzet fokozottságára”, valamint a „reakciós” tanulók átnevelésére hívta fel erőteljesen a figyelmet (246/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Az igazgató kiemelte, hogy a gimnázium „szociális összetétele igen rossz”, mivel a tanulók többsége „reakciós/kulák, polgár, kereskedő, deklaszált elem”. Nagy gondnak vélte, hogy a gimnáziumban erőteljesen jelen van a klerikalizmus, a vallásosság szelleme, mind a tanulók, mind a tantestület körében, amely a gimnázium egyházi múltjával is magyarázható és fontos eszköznek az ideológiát jelölte meg a „sikeres harc” érdekében (246/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A „klerikális reakció” megfékezéséhez tartozik az a tény is, hogy az 1949/50-es tanévtől kezdve – az Elnöki Tanács által kiadott rendelet értelmében – a vallástan rendkívüli tantárggyá minősítették és maximális óraszámát heti kettőben állapították meg, tehát kivették a kötelező tantárgyak köréből (5207/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

1950 áprilisában a nevelő testület *Csukás* igazgató vezetésével munkatervet fogadott el, amely szeptemberig különböző – főként ideológiai, politikai – feladatok elvégzésére osztotta be a tantestületet. Ez jelenti a tanulók ideológiai alapú nevelését, de jelenti magának a tanári gárdának is az ideológiai képzését, amelyhez délutáni szemináriumok, továbbképzések álltak a rendelkezésükre. A gimnáziumi nevelést teljes mértékben áthatotta a versenyszellem, így a feladatokat teljesítésük mértékével az osztályok számára havi szintre bontották le. Ezekben az ideológiai alapú feladatokban a gimnáziumot két szervezet, a diákszövetség és szülői munkaközösség segítette, támogatta. Az igazgató hangsúlyozta azt is, hogy a gimnázium, illetve a két szervezet folyamatosan kapcsolatot tartott és ideológiai témában segítséget kért a Magyar Dolgozók Pártjától (817/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). November hónaptól a gimnázium helyet biztosított ún. Szülők Iskolájának, ahol – túlnyomó részt a diákok szüleinek – főként ideológiai és politikai témájú szemináriumokat tartottak, amelyeken két hónap alatt, öt alkalom során összesen 375 szülő vett részt (522/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A Tankerületi Főigazgatóságtól rendszeresen érkeztek körözhvények a gimnáziumba, amelyek rendszerint ünnepségek megtartására, békebizottságok alakítására, úttörőprogramokon való részvétele buzdították, mind a diákságot, mint a tantestületet (1072-10/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A körözhvények már felszólították az új ünnepkörök méltó

megünneplésére az iskolák figyelmét. Ilyen a november 7-i nagy októberi szocialista forradalom vagy Sztálin születésnapja, melyekre a diákoknak dolgozatokat, munkákat kellett készíteniük és a legjobbakat felterjesztették a Tankerületi Főigazgatósághoz (91/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Ugyancsak ilyen nagy hatású rendezvény az ifjúság napja rendezvény (október 29-én), amelyet a „Hős Szovjet Komszomol 31 éves fennállásának ünnepére szervezett a Főigazgatóság. Erre a megjelenés a gimnázium számára is kötelező (6304/1949., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

A fegyelmi és magatartásbéli viszonyok mellett egy gimnázium színvonalát, illetve egy tantestület munkájának eredményességét a tárgyi tudás gyarapodása, a szaktárgyak tanításának a minősége is fémjelzi. Emiatt is fontos, hogy a tantestületi értekezletek jegyzőkönyvei mellett a különböző szaktanárok, illetve szakfelügyelők jelentéseit, véleményét is szemügyre vegyük, mely a tanulóknak az 1949/50-es tanévben történt szakmai fejlődését, tárgyi tudásának növekedését tükrözik. Természetesen az ideológiai háttér és szemlélet itt, a különböző szaktárgyi jelentések során is erőteljesen megmutatkozik. Fontos megállapítani, hogy az 1949/50-es tanévtől vezették be a kötelező orosz nyelv oktatását, valamint – ahogy már előbb említésre került – a vallástant kivették a kötelező tantárgyak csoportjából (766/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

A tanév folyamán rendszerezsek voltak a tanulmányi felügyeletek, melyekről jegyzőkönyv formájában ránk maradt az orosz nyelv, a latin nyelv, a francia és a német nyelv, a történelem, ének, vegytan, illetve a földrajz tárgyak felügyeletének a beszámolóit (691/1950., 766/1949-50., 732/1950., 1212-17/1950., 1212-18/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). A szakfelügyelők minden esetben meg voltak elégedve a szaktanárok felkészültségével és órai munkájukkal. Különösen az újdonsült orosz nyelvtanárok (*Federmayer István, Dr. Horváth Edit*) szakmai felkészültségét emelte ki a szakfelügyelő (766/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Az órai fegyelem terén már mutatkoztak hiányosságok, amelyeket a jegyzőkönyvekben fel is tüntetnek, azonban ezek nem mondhatók súlyos kihágásoknak. Az esetleges szaktárgyi lemaradások okát egyértelműen a tankönyvhiány, vagy az ideológiai szempontból „nem alkalmas” tankönyvek jelentik. Az ideológiai és politikai szempontú értékelés minden tantárgynál, de különösen a történelemnél nagy hangsúlyt kapott, de a szakfelügyelő ezen a téren is elégedettséget közölt az érintett szaktanárral szemben (1212-16/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

Október 19-i jelentésében *Csukás* igazgató felvázolta, hogy ez a tanév már teljes egészében a szocializmusra nevelés jegyében indult, amelynek pontos menetét a nevelőtestülettel külön, év eleji konferencián tárgyalták meg. Az év eleji tapasztalatokról szólva az igazgató megállapította, hogy nagy az érdeklődés a diákok körében a különböző tantárgyak iránt – főként az újdonsült orosz nyelv iránt! –, azonban több esetben a tananyag túl nagy, illetve nem minden esetben áll rendelkezésre megfelelő tankönyv (pl.: földrajz, orosz nyelv) (238/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). A következő igazgatói jelentés február 17-én készült, amelyben az igazgató újfent néhány tárgy nehézségére, és túlterheltségére hívta fel a figyelmet (természettudományos tárgyak), valamint ideológiai síkon problémának ítélte a filozófia és a politikai gazdaságtan megszűnését, amely a tantestületen belül óraterhelési aránytalanságot is eredményezett. A diákok körében pedig kiemelte, hogy a munkás- és parasztszármazású

diákok általában a matematikában bizonyulnak gyengébbnek, a volt bencés diákok pedig politikailag mutatnak erőteljes gyengeségeket (661/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

A gimnázium állapotáról való félévi jelentésében *Csukás István* igazgató a tanulók lemorzsolódásával kezd, melynél rögtön megjegyzi, hogy a dolgozó osztályokra vonatkozóan ez nem fordul elő. Az egyes tanulók esetében a társadalmi osztályt és a vagyoni helyzetet minden esetben feltüntetik, hogy igazolni tudják azok „reakciós” voltát. Az igazgató a tanulmányi színvonalat minden tantárgyból megfelelőnek ítélte, egyedül az év eleji tankönyvhiány támasztotta nehézségekre hívta fel a figyelmet. A munkafegyelem terén már kevésbé pozitív véleményen van. Hat tanulót elbocsájtottak az év első felében fegyelmezetlenségi problémák végett, melyet az igazgató jelentett a tankerület irányába (395/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Szerinte a kihágások a „*klerikális befolyás által irányított tervszerű szabotázscselekmény*”, amellyel a tanári karnak folyamatosan meg kellett küzdenie. Az igazgató erőteljesen kiemeli a gimnáziumi munkaversenyeket is, melyek „áldásos” hatása az otthon töltött szünidők után gyengülni látszik. Érdekes megállapítás az igazgatótól, hogy az ügyvitel terén panasszal él felsőbb szervek irányába. Megjegyzi, hogy a féléves zárás, a sztálini munkaverseny és ünnepségi előkészületkor azonnali határidővel kértek statisztikai kimutatásokat, jelentéseket, amelyek nagyon megnehezítették a munkát. Megjegyzi továbbá, hogy a tanári gárda továbbképzése és ideológiai tanítása folyamatosan zajlik (624/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Pedagógiai szempontból érdekes levéltári forrás a tanári testületnek a január 28-án tartott I. félévi osztályozó értekezletéről készült jegyzőkönyv. Az igazgató ugyanis az értekezlet elején leszögezte, hogy az egyes tanulók értékelésénél nem csak a lexikális tudás elsajátításának mértékét veszik figyelembe, hanem egyúttal politikai feladatot is végeznek, tehát azt is értékelik, hogy mennyire azonosult a tanuló a demokratikus eszmékkel. Az igazgató ezt így fogalmazza meg: „*a szaktudáson kívül – politikai fejlettség, a demokratikus meggyőződés őszintesége, klerikális beállítottság, diákszövetségi, tanulóköri munka, újságolvasás, a tanulónak a munkához való viszonya, a munkaerőköls, a munkaverseny szellemétől való átfűtöttsége. Tehát az egész embert osztályozzuk*” (632/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Ez a korszakra jellemző – a marxista – leninista jegyekkel erőteljesen átfűtött munkaverseny alapú pedagógiai módszernek egy iskolapéldája.

Február 27-én kelt jelentésében az igazgató összefoglalja a tanulmányi eredményeket, a tanulmányi színvonalat szeptembertől kezdődően. Az egyes osztályok esetében a különböző tantárgyakban való haladást részletezte és az esetek túlnyomó részében kielégítőnek és szakszerűnek ítélte meg azokat. A tanulók munkafegyelmét illetően a tanórákról való késést jelölte meg fő problémának, amelyet ezentúl szigorúbban fognak venni. Egy tanuló eltávolításáról is számot adott *Csukás* igazgató. A tantestület és a diákszövetség folyamatosan részt vett politikai szemináriumokon, melynek gyakoriságát az igazgató kielégítőnek tartotta (697/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

Az április havi jelentésében *Csukás* igazgató kifejtette, hogy a hónapban nem volt lemorzsolódás a tanulókon belül, valamint, hogy az előírt tananyagot minden osztályban a tanmenetnek megfelelően elvégezték. Ez alól kivételt csak a II. a. és a III. a. osztályban a földrajz tárgya jelentett a szaktanár (Molnár Endre) betegsége és a szakhelyettesítés nehézsége miatt. Az igazgató hozzátette, hogy a tananyag elsajátításának minősége a szaktanárok véleménye szerint megfelelő. A tanulók munkafegyelme is tovább javult a reggeli késések megszűntek

és a mulasztott órák száma is erőteljes csökkenést mutatott. Az igazgató kitért az orosz nyelv és a természettudományos tárgyak oktatására, melyek esetében a szakfelügyelők kielégítőnek ítélték az eredményeket. A kommunista ideológia erőteljes nyomulását jelzi az is, hogy az igazgató külön kitér a tantestület továbbképzési aktivitásáról, a politikai szemináriumok való részvétel gyakoriságára, melyeket ugyancsak megfelelőnek ítélt az igazgató (884/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

Ugyancsak április havi állapotjelentésében az igazgató a szaktárgyak megfelelő elsajátítása mellett hangsúlyozta, hogy a diákszövetség munkája a munkaverseny vezetésében és az iskolai politikai légkör fejlesztésében nagyfokú hiányosságokat mutatott, melynek a fő oka a megfelelő számú káder hiánya. Emellett kiemelte, hogy maga az igazgatói munkakör és a nevelőtestület is adminisztratív túlterheléstől szenved, mely megnehezíti a klerikális reakció elleni küzdelmet is. Ezért javasolta a nevelő testület feltöltését, mely a terheket minden biznnyal csökkentené. A tantestület politikai szakszervezeti szemináriumokat végzett, melyet az igazgató külön kiemelt (885/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

A tantestületi értekezletek jegyzőkönyveiből, igazgatói jelentéseiből jól látszik, hogy az 1949/50-es tanév már egészében a szocialista eszme jegyében, a marxista, leninista ideológia talaján zajlott, hiszen a szaktárgyi ismeretek mellett szinte akkora súllyal szerepelt a politikai és ideológiai képzettség megléte, mind a tanulók, mind a tantestület körében.

A gimnáziumban a szülői munkaközösség is aktív szerepet vállalt a programok szervezésében és az ünnepségek rendezésében. Ezekről az eseményekről a munkaközösség havi beszámolóiból tudunk bővebb információkat kapni. Fő feladataikat négy csoportba gyűjtötték:

- egy iskolai műsoros est megrendezése,
- családlátogatás a tanulók szociális viszonyainak a megismerése végett,
- tanulókörök ellenőrzése,
- közreműködés az iskolai dekorációban.

A beszámolókból tudjuk, hogy ezek programpontok csak részlegesen valósultak meg (305/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). A feladatok megvalósítása az egész tanévet végig kíséri és néhol többet, néhol kevesebbet tudnak belőlük a szülők megvalósítani, aminek magyarázatára a kevés időt és a sok otthoni feladatot adták (420/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet). Fontos tény, hogy a Szülői Munkaközösség rendszerint a Diákszövetséggel együtt végezte kitűzött feladatait és az értekezleten részt vett egy delegált is az MDP-ből, a megfelelő ideológiai sík biztosítása végett (879/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

A tanév lezárásaként még fontos megjegyezni, hogy az érettségi vizsgákra bocsátott összes diák még az állami gimnázium berkein belül le tudta tenni azt (840/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. kötet).

Az iskolai munka meghatározó részét képezi az infrastrukturális ellátottság, a tanügyi eszközök felszereltsége és az oktatást biztosító eszközök, bútorok megléte, azok állapota. Az állami Czuczor Gergely gimnáziumnak az 1949/50-es tanévben rendelkezésre álló tanítási eszközeiről, vagyoni helyzetéről és infrastrukturális ellátottságáról bő információkkal rendelkezünk a fennmaradt levéltári forrásoknak köszönhetően.

Ideológiai szempontoknak megfelelően az iskolai könyvtárállományban selejteztést hajtot-

tak végre, melynek következtében sok, főként vallási témájú és a polgári kort idéző szépirodalmi munkákat (pl.: Szent Ágoston, Mikszáth Kálmán stb.) ítélték szanálásra. (881/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A könyvvállomány tekintetében mindenképpen meg kell említenünk, hogy *Csukás* igazgató, értesülvén a szerzetesrendek küszöbön álló feloszlatajáról, a Megyei Tanács irányában az a kéréssel fordult, hogy a volt bencés tanári könyvtár anyagát a gimnázium megkaphassa. Ugyanis az államosítás során ez a székház épületében maradt, így „kicsúszott” az államosításkor. A tanári karnak ellenben nem volt megfelelő számú szakkönyve, (úgy mint lexikonok, szótárak), ezért az igazgató nyomtatékosítva kérte a könyvtár mihamarabbi átadását a gimnázium részére (1200/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Értelemszerűen erre már nem kerülhetett sor, hiszen az augusztus 3-án kelt kérvény után pár héttel a gimnázium visszakerült a bencés rend fenntartásába. Fontos, hogy a gimnázium épülete mellett a rendház második emeletén található volt internátusi rész is állami tulajdonba került (668/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Április 6-án a gimnáziumban váratlan pénz-, vagyoni- és ügykezelés vizsgálata történt, amelyről részletes jegyzőkönyvet is kiállítottak. Ebben szerepel, hogy az államosítás során a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz került ingó és ingatlanvagyonok állapota megfelelő és hiányt nem találtak bennük. Részletes leírják a gimnázium helyiségeit az oktatási és műszaki létesítményekkel együtt. Az épületben három személy lakott, *Lató Kálmán*, *Horváth Lajos altisztek*, akik a portási és házmesteri teendőket végezték, ezért az általuk lakott helyiségek szolgálati lakásnak minősültek. Ezenkívül megjegyzik, hogy gimnáziumnak pénzbeli tartozása, illetve hátraléka nincsen (816/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Fontos még megtekinteni, hogy az egyes természettudományi tárgyak oktatásához szükséges eszközök és helyiségek (laboratorium) rendelkezésre álltak-e a gimnáziumban. A fizika szaktárgy esetében fontos, hogy a fizikaszertár anyagában a háború kevés kárt okozott, az a középiskolai tanítás követelményeinek megfelelő, emellett a fizikai előadóterem felszerelése is kielégítőnek mondható (662/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). A vegytanhoz és matematikához szükséges eszközöket a szakfelügyelő ugyancsak a középiskolai oktatásnak megfelelőnek ítélte. A vagyoni tárgyak terén még megemlítenőd, hogy a tanév folyamán a gimnázium több ízben is kért csónakokat a tanulók számára a Révai Gimnázium csónakházából (150/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg). Ezeket a kéréseket a pénzügyigazgatóság jóváhagyta és három db. csónakot kiutalta a gimnázium számára (197/1949-50., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

A háború utáni épülethiányt jól mutatja, hogy a gimnázium épületében a szülők iskolája mellett még az állami Műszaki Főiskola győri tagozata is működött, mely délutánonként három osztálytermet vett igénybe (703/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

Az állami Czuczor Gergely gimnázium második 1949/50-es tanéve – amint az előbbiekben láttuk a korszak viszonyaihoz képest sikeresnek mondható, hiszen megfelelő számú diákság mellet kielégítő anyagi és infrastrukturális viszonyok között tudták folytatni a munkát. A marxista – leninista ideológia, illetve a munkaverseny egyre inkább kezdett a gimnáziumba betörni, sőt mondhatni, hogy vezető ideológiává vált a hétköznapi oktatás, nevelés terén. Ez a folyamat 1950 augusztusában megszakadt az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás értelmében. Augusztus 30-án a Magyar Népköztársaság kormánya és a Magyar Püs-

pöki Kar képviselői aláírták a megállapodást, amely szerint a kormány biztosítja a katolikus egyház működési szabadságát és a teljes vallásszabadságot. Szeptember 7-én megszületett a megegyezés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint a Katolikus egyház képviselői között, amely egészen 1990-ig érvényben maradt. 1950. szeptember 13-án a győri áll. Ennek értelmében összesen nyolc katolikus egyházi oktatási intézmény került vissza és meghatározták a szerzetesek lehetséges maximum létszámát is, amely csak annyi lehet, amely az intézmények ellátásához feltétlenül szükséges (Gergely, 1990).

A megegyezés I. pontja szerint a bencések a pannonthalmi és győri gimnázium, a ferencsek az esztergomi és az újonnan létrejött szentendrei gimnázium, a piaristák a kecskeméti és budapesti gimnázium, a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációja pedig a budapesti és debreceni gimnáziumuk fenntartási jogát kapták vissza (Barkó, 2014). 1950-ben a magyar bencés rend teljes létszámát 80 főben határozták meg, a növendékség létszámát pedig 14 főben (Somorjai, 1996). 1950-ben tehát a Czuczor Gergely gimnázium megszűnt és az épületet a bencés rend visszakapta. A következő tanév (1950/51) újra a bencés rend irányításában kezdődött, a gimnázium épületét és a fenntartását visszakapta a bencés rend (1336/1950., GYBGL, 1948-1950, 1. köteg).

ÖSSZEGZÉS, KONKLÚZIÓ

Az „sikeres” államosítást és az első tanév „kísérletezéseit” követően az 1949/1950-es tanévben az állami gimnázium már szinte teljes spektrumában tudta alkalmazni azokat az oktatási és nevelői eszközöket, melyeket az kommunista hatalom megkövetelt az oktatási intézmények egészétől. A gimnázium működése és a tanév menete kezdett teljes egészében „belesimulni” a városi- és országos iskolahálózatba, amely a lelkes és ideológiai szempontból képzett oktatói gárdának volt köszönhető, azonban a „rég”i gimnáziumból megmaradt diákság világnézeti képe ezt megnehezítette. Érdekes tény, hogy a vallásos diákok és szüleik mennyire ragaszkodtak a régi tanáraikhoz, valamint a vallásos értékek és a keresztény nevelés hagyományaihoz és mely ragaszkodást nem is sikerült „elvenni” tőlük a két tanév során. A második tanév már tekinthető az Állami Czuczor Gergely Gimnázium teljes kibontakozásának, ahol az új tantervek és társadalomformáló törekvések teljes egészében kezdtek érvényre jutni.

E folyamat, ha 1950 nyarán másképpen alakulnak a belpolitikai feltételek minden bizonnyal tökéletesedet volna és a bencés gimnázium valóban a város történelmének egy darabját, szép emlékét alkotná ma. Azonban 1950 nyarán a bencések visszakapták a győri gimnáziumot így valamelyest lélegzethez jutva a diktatúra fullasztó légkörében és esélyt kapva, hogy a győri intézmény a keresztény értékek és nevelés egyik „átmentőjévé” váljon az elkövetkező negyven év államszocialista rendszerében. 1950 szeptemberében, a kommunista diktatúra talán „legnehezebb” időszakában újból megindult a bencés oktató és nevelő munka az intézmény falai között és kezdetét vette az az iskolatörténeti korszak, amikor külső politikai nyomás mellett regionális, sőt országos vonzáskörzetű iskolává, a keresztény nevelés szigetévé válik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barkó Gábor Ágoston (2014): *Változások a Győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium életében 1950-től napjainkig*. Szakdolgozat SSZHE Hittanár-nevelő szak, ELTE PPK., Történelemtanár, Budapest, p. 88.
- Bánhegyi Miksa OSB (1977): Gimnáziumunk mai élete. In: *A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Évkönyve (1977)* (szerk.: Bánhegyi Miksa OSB), pp. 13-15.
- Mészáros István (1994): ...*Kimaradt tananyag...Diktatúra és az egyház 1945-1956*. Márton Áron Kiadó, Budapest, pp. 128.
- Ö. Kovács József (2009): A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948-1953). *Aetas* 24, pp. 32-46.
- Rétfalvi Balázs (2017): *Sárközy Pál főapáti kinevezése* <http://cellbibl-digit.cellkabel.hu/retfalvy.balazs-sarkozy.pal.foapati.kinevezese.pdf> letöltés: 2021. október 22.
- Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 688.
- Sárai-Szabó Kelemen – Fekete Dávid (2021): A győri bencés gimnázium működése a II. világháború végétől 1949-ig. *Polgári Szemle*, 17, 1-3, 280-294.
- Somorjai Ádám (1996): A magyarországi bencés rend XX. századi történetének rövid vázlata 1983-ig. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 8, No. 1-2., pp. 137-148.
- Tóth Konstantin (2011): A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium életében bekövetkezett legfőbb változások az 1980-as évek végétől napjainkig. In.: *Heggyel az ég egybeesődik. Ünnepi kötet Korzenszky Richárd 70. születésnapjára*. (szerk.: Barkó Ágoston OSB – Somorjai Ádám OSB), Tihanyi Szent Gergely Alapítvány, Tihany, pp. 218-240.
- 2/1949-50. Jegyzőkönyv az 1949.évi augusztus 29-én az Állami Czuczor Gergely Gimnáziumban tartott javítóvizsgálatok alkalmával, 1949. augusztus 29., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-6/1949-50. Jegyzőkönyv, 1949. augusztus 30., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 18/1948-49. Felmentés igazgatói teendők ellátása alól, 1949. augusztus 31., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 53/1949-50.sz. Jegyzőkönyv, 1949. augusztus 31., GYBGL, Gimnáziumi iratok. 1. köteg
- 359-423/1949-50.sz. Tanárok, Egyéb alkalmazottak, 1949. december 8., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 180/1949/50.sz. Tantárgyfelosztás az 1949/50 iskolai évben., 1949. október 4., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 5696/1949.sz. Gaál Lajos testnevelési tanár áthelyezése, 1949. október 6., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 38-2/1949-50.sz. Működési Bizonyítvány, 1949. szeptember 7., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 7260/1949.sz. Koncz József úrnak, okl. középisk. rajztanár, 1949. november 26., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948-50. 1. köteg
- 214/1949-50.sz. Jegyzőkönyv., 1949. szeptember 27., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 254/1949-50.sz. Jegyzőkönyv., 1949. október 21., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 6434./1949.sz. Győri Áll. Czuczor G. Gimn. Igazgatóságának, 1949. október 31., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 577/1950.sz. Államvédelmi Hatóság, 1950. január 21., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 633/1950.sz. Jegyzőkönyv a győri áll. Czuczor Gergely gimnáziumban 1950. február hó 7 – én megtartott rendkívüli értekezletéről, 1950. február 7., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 871/1950.sz. Jegyzőkönyv, 1950. április 15., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 447/1949.sz. Jegyzőkönyv, 1949. november 21., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 427/1849.sz. Jegyzőkönyv az áll. Czuczor gimnáziumban 1949. december 7-én tartott I. versenyértekezletről, 1949. december 8., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 465/1949.sz. Jegyzőkönyv az áll. Czuczor gimnáziumban dec. hó 15-én tartott II. versenyértekezletről, 1949. december 15., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg

- 246/1949-50.sz. Jegyzőkönyv a győri áll. Czuczor Gergely gimnázium tanári testületének 1949. évi október hó 11-én tartott rendkívüli értekezletéről, 1949. október 11., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 5207/1949.sz. A vallástan, mint rendkívüli tárgy tanítása az 1949/50. iskolai évben, GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 817/1950.sz. Munkaterv, 1950. április 6., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 522/1950.sz. Sz.M. munkaverseny kiértékelése, 1950.január 6., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 1072-10/1950.főig.sz. Köörzvény, 1950.április 27., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 91/1949.sz. Köörzvény, 1949. november 3., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 468/1949-50.sz. Dolgozatok felküldése, 1949. december 19., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 6304/1949.sz. Megemlékezés az ifjúság napjáról, 1949. október 27., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 766/1949-50.sz. Jegyzőkönyv, mely készült 1950. március 22-én a győri Czuczor Gergely gimnáziumban az orosz nyelvi tanulmányi felügyelet alkalmával, 1950. március 22., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 632/1950.sz. Jegyzőkönyv a győri áll. Czuczor Gergely gimnázium tanári testületének 1950. évi január hó 28-án tartott I. félévi osztályozó értekezletéről, 1950. január 28., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 -1950. 1. köteg
- 697/1950.sz. Jelentés február hóról, 1950.február 27., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 884/1950.sz. Április havi jelentés, 1950. április 26., GYBGL, Gimnáziumi iratok. 1948 – 1950, 1. köteg
- 885/1950.sz. Főigazgató Úr!, 1950. április 26., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 305/1949/50.sz. Jelentés a Szülői Munkaközösség október havi munkájáról, 1949. november 4., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 420/1949-50.sz. Jegyzőkönyv, 1949. november 24., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 -1950. 1. köteg
- 879/1950.sz. Jegyzőkönyv, 1950. április 18., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 840/1950.sz. Kimutatás az 1949/50. évi június havi érettségi vizsgálatra jelentkezőkről, 1950. április 15., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 881/1950.sz. Selejtezendő könyvek jegyzéke, 1950. április 24., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 1200/1950.sz. Megyei Tanács IX. ügyosztályának, 1950. augusztus 3., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 668/1950.sz. Jegyzőkönyv, 1950. február 18., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 816/1950.sz. Jegyzőkönyv, 1950. április 6., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1948 – 1950. 1. köteg
- 662/1950.sz. Jegyzőkönyv, 1950. február 16., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 150/1949-50.sz. M.Áll. Pénzügyigazgatóság, 1949. szeptember 29., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 40.675/4-1949.sz. Állami Czuczor Gergely Gimnázium, 1949. november 11., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 197/1949-50.sz. Határozat, 1949. október 3., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg
- 703/1950.sz. VKM. IV./1. ügyosztályának, 1950. február 18., GYBGL, Gimnáziumi iratok, 1928 – 1950. 1. köteg
- 1336/1950.sz. Győr, 1950. szeptember 13., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1948 – 1950. 1. köteg

Giday András

Kettős deficit Magyarországon a 70-es és 80-as években

Dual Deficit in Hungary in the 1970s and the 1980s

Összefoglalás

A 70-es, 80-as évtizedben a külkereskedelmi hiány mellé nagy költségvetési deficit is társult. A folyamat megértéséhez két kérdés megválaszolása elengedhetetlen. Az egyik: „Volt-e oksági kapcsolat a kettő között? A másik: „Mi volt a kapcsolatuk a beruházási ciklussal?” Ezen kérdéskörök elemzése után a tanulmány megállapítja, hogy a beruházások ciklikus megugrása volt a közös ok mindkét deficit mögött. Az élenkülő beruházások, a termelés növekedése sok importot igényelt. A másik oldalon pedig a beruházások finanszírozása a költségvetés hiányát is megemelte. A beruházások visszafogásával átmenetileg mérsékelhető volt a behozatal, és a költségvetési kiadások is csökkenhettek. A költségvetés pozícióját javította az is, hogy az áremelésekkel megelőzték a fogyasztói ártámogatások terhének a növekedését. A külkereskedelemben gyorsabban sikerült a visszafogás, míg a költségvetési pozíció javítása ennél hosszabb időt igényelt.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E62, F32, F42, P21

Kulcsszavak: költségvetési politika, folyó fizetési mérleg, ikerdeficit, szocialista gazdaság

PROF. DR. GIDAY ANDRÁS, a közgazdaságtudományok kandidátusa (andras.giday@gmail.com).

Summary

In the 1970s and 1980s, foreign trade deficit was accompanied by a high budget deficit. To understand the process, it is essential to answer two questions. One of them is: Was there a causal relationship between the two? The other is: How did they correlate with the investment cycle? After an analysis of these issues, it is concluded that the cyclical surge in investment was the common reason behind both deficits. Pick-up in investment projects and the increase in production required substantial imports. On the other hand, project financing also increased the budget deficit. By imposing restraints on CAPEX projects, imports could be temporarily reduced and budget expenditures could decline. The position of the budget was also improved by the fact that the burden of consumer price subsidies did not increase, due to the higher consumer prices. In foreign trade, curbing was faster, while the improvement of the budgetary position took longer.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E62, F32, F42, P21

Keywords: fiscal policy, current account, twin deficit, socialist economy

BEVEZETÉS

Magyarország 1990-ben megörökölt tetemes külső adóssága az egyes években nagy értéket elérő külkereskedelmi hiányok miatt keletkezett. A jegybank, az általa felvett külső források zömét a költségvetésnek adta tovább, ezzel finanszírozták azt a magas keresletet, amelyik a túlzott importot eredményezte. Magyarországon a szocializmus alatti ciklikus gazdasági változásokat már a 80-as években is behatóan elemezték, az akkori elemzések azonban nem foglalkoztak a ciklus költségvetési hatásaival. Azóta pedig nem készült olyan mélyreható analízis, amelyik a költségvetés és a folyó fizetési mérleg együttes hiányát és ezek kapcsolatát elemezte volna.

E tanulmány a két évtizedes időszakban egymás mellé állítja a fizetési mérleg deficitet és a költségvetés hiányát. Az írás a „tyúk vagy tojás” dilemmára keresi a választ: a külkereskedelmi hiány okozta a költségvetési deficitet, vagy fordítva, a költségvetés túlköltekezése miatt következett be a külkereskedelmi hiány? Emellett arra is választ keres, hogy az ikerdeficitnek milyen kapcsolata volt a magyar beruházási ciklussal. Az elemzés felhasználta egyes évek költségvetési háttérszámításaiban található adatokat is. A tanulmány csak utal arra, hogy a költségvetési hiányban mekkora volt 1989 előtt a Magyar Nemzeti Bank (MNB) felé fizetett kamatterhek szerepe.

AZ IKERDEFICIT AZ IRODALOMBAN

A világ országait érintően sokszor elemezték már az ikerdeficit jelenségét. A fejlődő országok esetében például jó áttekintést ad Furceri és Zdzienicka (2018) tanulmánya. Az ikerdeficit említése miatt sok közgazdász már eleve a Nemzetközi Valutaalapra (IMF) és annak programjaira asszociál, és ez nem véletlen. Az IMF olyan leegyszerűsített modell alapján végezte az elemzését a 80-as évek végéig, amelyben szoros kapcsolatot feltételeztek a költségvetés és a

fizetési mérleg folyamatai között. Ma már tudjuk, hogy a kapcsolat sok országban lazább, és azt is, hogy az 1-nél magasabb értékű költségvetési multiplikátor miatt a költségvetés radikális lefaragása még esetenként súlyosbíthatja is a helyzetet, mivel elmélyíti az adott országban a recessziót. Magyarországon a költségvetési hiány elemzése számára merőben új helyzetet teremtett Németh Miklósnak az a bejelentése 1989 novemberében, hogy a magyar állam adósságának az adatai torzítottak voltak. Az Állami Számvevőszék 1992-ben készített jelentésében bemutatta, hogy az egyes években mekkora volt az eltitkolt deficit, és ezen a bázison állapította meg az állam valós adósságát. A MNB 1993-ban készített elemzést az eladósodásról, melyben megadták az egyes évek valós költségvetési hiányait (MNB, 1993).

A témában járatos szakértők figyelmét a 90-es évek első felében a folyó költségvetési helyzet értékelése és az adósság piacositása kötötte le. Később pedig 1997-ben a jegybanki devizatartozásnak a költségvetés általi átvétele volt az újabb, kielemezésre váró kérdés. Nem foglalkoztak az 1990 előtti költségvetés kérdéseivel az adósság IMF-orientációjú kezelését kritizáló szakértők, csak a külső adósság kialakulására és a lehetséges mozgástér feltérképezésére koncentráltak, illetve a beruházási ciklust elemezték (lásd: Soós, 1986; Bródy, 1983; Wiener, 1985).

A CIKLUS SZOKÁSOS LEFOLYÁSA

A válság általában azzal vált súlyossá, hogy a beruházások „elfutottak”, ráadásul a belső és a rubelpiacra is nőtt a termelés. Ezzel egyidejűleg (épp ezek miatt) tetemes importnövekedés jelentkezett a konvertibilis relációban. Emiatt gyakran részleges (vagy akár teljes) beruházási stoppot rendelt el a gazdaságirányítás, a konvertibilis relációban törekedtek az import fékezésére, illetve a kivitel növelésére, csökkentették a reálberek növekedését, igyekeztek visszafogni a KGST-kivitel emelkedését. A mérsékelt építőipari igények miatt egy-két éven belül enyhült a beruházási piac túlfeszítettsége, a konvertibilis relációjú import fékezése miatt pedig javult a külkereskedelmi mérleg.

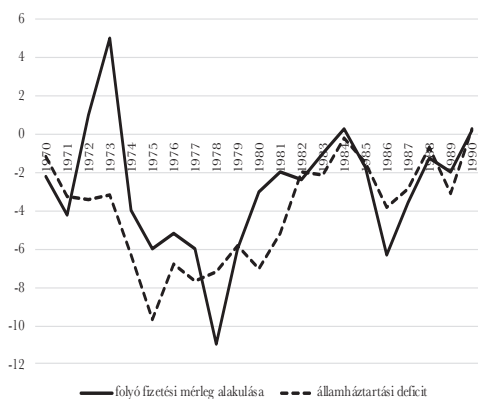
Három külső sokk erősen hatott a külső egyensúlyunk alakulására:

- cserearány-veszteségünk, mindkét relációban;
- élelmiszer-kiviteli lehetőségek visszaesése a Közös Piac korlátozásai miatt;
- nemzetközi pénzüpiaci kamatok megugrása 1980-tól.

A hazai ciklikusság szakértői elemzői a beruházási hajlamnak és az emiatt magas konvertibilis külkereskedelmi hiánynak az elemzésére koncentráltak. A rubel relációjú egyenleg alakulását nem emelték ki, ez az akkori folyamatok ismeretében jogos is volt. Felvetődik a kérdés, hogy a magyar ikerdeficit szempontjából a dollár és rubel reláció együttesére vonatkozó teljes folyó fizetési mérleget kell-e egybevetni a költségvetési deficitekkel, vagy elegendő csupán a konvertibilis relációjú folyó fizetés mérleg és a költségvetés hiányainak az összevetése (1. és 2. ábra). A két görbepáros egy vonatkozásban tér el egymástól jelentősen, ez pedig a 1972–73-as évek jelentős fizetésimérleg-többlete, a teljes forgalom figyelembevételére esetén. A 3. ábra mutatja az eltérés okát, a rubelforgalom jelentős kiviteli többletét ezekben az években (az ábrán a rubel és a konvertibilis relációjú külkereskedelmi egyenlegek és a nettó kamatkiadások alakulása szerepel). Két tényezőt érdemes kiemelni. Az egyik a rubelforgalom jelentős pozitív

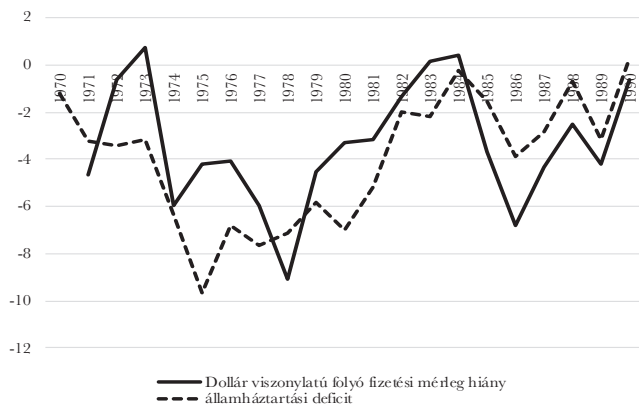
egyenlege, amely megmagyarázza, hogy a folyó fizetési mérleg miért tért el egymástól a 70-es évek első felében. A másik tényező a 80-as évtizedben a magas kamatkiadás, emiatt évi 3–4%-os konvertibilis külkereskedelmi többletet kellett volna GDP-arányosan felmutatni azért, hogy ne növekedjen tovább a külső adósság. A 1. ábrán látszik, hogy 1970 és 1990 között viszonylag szorosan együtt mozgott a költségvetési deficit és a dollár relációjú folyó fizetési mérleg hiány. Ettől eltérő volt azonban az 1974–75-ös időszak, mert ekkor a külső árak emelkedésétől ártá-mogatásokkal védte meg a költségvetés a termelőket.

1. ábra: GDP-arányos pénzügyi hiányok (folyó fizetési mérleg dollár- és rubelhiánya együtt, valamint az államháztartási mérleg deficitje (%)

Forrás: fizetési mérleg: Kóczyán, 2019; államháztartási deficit: KSH, ÁSZ, MNB

2. ábra: Dollárviszonylatban kialakult folyó fizetési mérleg hiánya egybevetve az államháztartás hiányával (GDP %-ában)

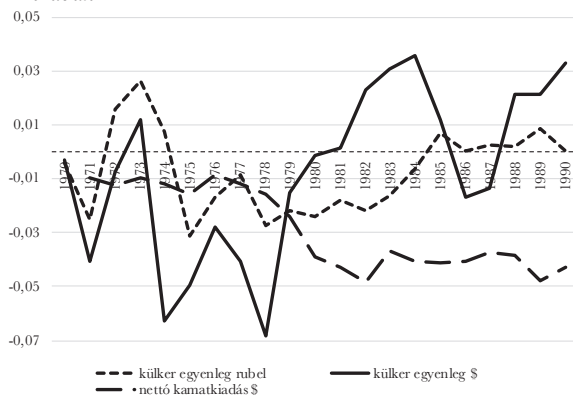

Forrás: ÁSZ, 1992; MNB, 1993

A ciklus időbeli lefutása során a beavatkozások elsődleges célja egyrészt a beruházási gondok enyhítése volt, másrészt a konvertibilis relációban a túl magas import csökkentése (vagy a kivitel felemelése a magas importhoz). Az intézkedések hatásai általában gyorsabban jelentkeztek a külkereskedelemben, mint a költségvetési deficitben. A fejlesztések esetében maga a beruházási folyamat determinálta, hogy mikor várható eredmény (akkor, amikor befejezik az építést, vagy akkor, amikor a beruházási stop miatt 1–1,5 év múlva lecsökken a kivitelezés alatt álló beruházások értéke). Meg kell jegyezni, hogy 1983-ig a döntések során általában nem nyomott erősen a latban az, hogy javuljon a költségvetés deficitje, és kisebb legyen az állam adóssága. Ami számított, az a nem rubel relációjú külkereskedelem deficitje és a beruházási piac túlfűtöttségének az enyhítése. Dollár relációjú importot eredményezett a KGST és a fejlődő országok felé irányuló kivitel konvertibilis importigénye is. A fejlődő országok felé irányuló akkori kivitelünk magas hiteligénnyel járt. Ezek miatt még magasabb nyugati hiteket kellett felvennünk. A KGST-be kivitt érték 15–17%-a konvertibilis relációból behozott anyag, alkatrész stb. volt.

Az MNB számára a külső adósság kamatainak finanszírozása nagy feladatot jelentett, ezért 1981–82-től a vállalati hitelkamatokat magas szintre emelte. A kamat emelése negatívan érintette azokat az adósokat, akik korábban 6–8%-os nominális kamatú hitellel vettek fel hitelt vagy fejlesztési kölcsönt. Hátrányos volt azoknak az ágazatoknak, amelyek rá voltak utalva arra, hogy a készleteiket hitelből finanszírozzák (pl. bútorigar, élelmiszeripar). A kamatemelés mellett akadt más, negatívan értékelhető MNB-lépés is. Ilyen volt a turista- és a kereskedelmi árfolyam egységesítése 1979–1980-ban. Ahelyett, hogy a jegybank felvállalta volna a várható IMF-kritikával szemben a kettős árfolyam megvédését, eltörölte ezt a rendszert. Az átlagos devizakitermelési szintre beállított kereskedelmi árfolyamot tette egységessé ahelyett, hogy azt a határárfolyam felé mozdította volna el. A fentiekkel szemben az MNB pozitív hatású belépésére példa a konvertibilis exportot fejlesztő hitelcsomag és annak sikeres lebonyolítása a 70-es évek második felében.

3. ábra: A külkereskedelmi mérleg egyenlege rubel- és dollárviszonylatban, valamint a nettó dollár-kamatkiadások a GDP %-ában

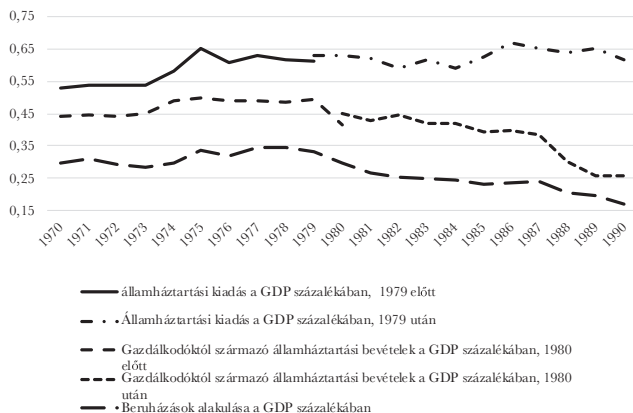
Forrás: Külkereskedelmi statisztikai évkönyvek, MNB, 1993; Lóránt, 1981 (Megjegyzés: Fuvarral együtt)

A KIADÁSOK ÉS A BEVÉTELEK VÁLTOZÁSA

A következő pontokon a költségvetési kiadások rendszerjelleggel változtak. 1974-ben a megemelkedett világpiaci árak ellenére változatlan maradt az energiahordozók, anyagok ára, tetemes termelői ártámogatással (ezt a támogatást 1976-ra lecsökkentették). Az állami lakásépítés magas szintjéből 1981-től visszalépett az állam. Ezt helyettesítette azzal, hogy a kedvezményes OTP-kölcsönök viszonylag magas összegét a családi ház építéseknel is lehetett alkalmazni. A 70-es évek végén visszalépés következett be az állami nagyberuházásoknál (ez alól 1986-ig kivételt jelentettek az energetikai fejlesztések). A vállalkozások fejlesztési lehetőségeit erőteljesen visszafogták 1979-ben, az erre a célra felhasználható források megkurtításával. A fogyasztói ártámogatások relatív nagyságának (GDP-hez viszonyított értékének) a csökkentése 1984-től figyelhető meg. Az állami kiadások egyes tételeinél akadt példa automatizmus jelleggel fellépő növekedésre is. Ilyen volt 1987–88-tól az infláció felpörgése miatt az állami kamattámogatás megugrása a rögzített kamatozású lakossági kölcsönök után.

A bevételi struktúrában is változások következtek be. 1975–76-ban a termelői árak emelésével lecsökkent a vállalatok jövedelme, amelyet az eszközlekötési járulék csökkentésével kompenzált a kormányzat. 1980–81-ben bevezették az exportkövető árrendszert, amely növelte a vállalati szektor költség szintjét. Ennek ellentételezésére ekkor megszüntették az eszközlekötési járulékot. Ugyanakkor a világpiaci szintre emelt árak elvonták az alacsonyabb belföldi előállítás, illetve KGST beszerzési árak közti különbözetet (ez volt a kütefa). Bevezették a szja-t és az áfát, és ezzel csökkenteni tudták az addigi magas vállalati adóterheket. Külső hitelre volt szükség mind a költségvetési hiány finanszírozásához (mivel nem volt ehhez belső megtakarítás), mind a külkereskedelmi hiány fedezése érdekében. A folyó fizetési mérleg egyik tétele, a külföld felé fizetett nettó kamat az 1979-től kezdődő időszakban évi 1 milliárd dollár körüli volt.

4. ábra: Az államháztartás éves kiadásai egybevetve a gazdálkodóktól származó bevételekkel és a beruházások alakulásával a GDP %-ában

Forrás: Saját számítás Külkereskedelmi statisztikai évkönyvek alapján

A 4. ábra egyik görbéje az államháztartási kiadások értékét mutatja (a GDP-hez viszonyítva). Látható, hogy a 70-es évek elején a GDP 53–55%-át tette ki az állami kiadás, ez az érték 1974-től felszökött 62–65%-ra, a 80-as évek elején 61–65% volt. A mutatóról érdemes megjegyezni, hogy 1979–80-tól módszertani változás lépett be, ezért törés van a görbében. A társadalombiztosítási kiadások GDP-arányos értéke folyamatosan emelkedett. Ennek háttérében főleg a nyugdíjkiadások emelkedése állt, de a családi támogatások is jelentősen emelkedtek (a családi pótlékot 1989-ig a tb finanszírozta). A nettó kamatkiadás GDP-arányos értéke a 70-es évek közepén ment fel 1,5%-os értékre, az azt megelőző évek 0,6–0,8%-os szintjéről, a 80-as évek derekán is ezen szint körül mozgott. Ezeknek a kamatkiadásoknak kb. a harmadát/negyedét olyan tartozások után fizették, amelyeknél más volt a haszonélvező fél (pl. alapjuttatások, vállalatoknak adott állami kölcsönök). 1989-től az MNB felé fennálló minden tartozása után 6%-os kamatot fizetett a költségvetés, majd 1990-től 7%-ot. Az akkor kimutatott 450 Mrd Ft-nyi állomány után ez évente legalább 27–35 Mrd Ft-nyi kamat volt, azaz a GDP 1,5–2%-a. Ezek fölött jelentkezett még a lakásépítési kölcsönök alacsony kamata miatti kamattámogatás. Ennek értéke a 70-es években a GDP 0,4%-a volt, de az infláció miatt fokozatosan emelkedve, 1987-ben már az 1%-ot közelítette, majd 1988–90-es időszakban 1,5–2% volt évente.

MOZGÁSTÉR A KÖLTSÉGVETÉSI ÉS A KÜLKERESKEDELMI HIÁNY MÉRSEKLÉSÉHEZ

A rendszerváltás előtt magas volt az állami újraelosztás mértéke. Elvileg ez akár lehetőséget is adhatott volna a költségvetési deficit lefaragásához akkor, amikor kiderült, hogy nagy a külső hiány, és elszaladtak a beruházások. A helyzet azonban nem volt ilyen egyszerű: egyrészt a gazdasági szférából elvont adónak, járuléknak a harmada csak azért kellett, hogy oda visszapumpálja a költségvetés, másrészt az egyik legnagyobb állami kiadási tétel a beruházás volt, ahol a visszafogásnak csak 2-3 év múlva lett jelentős hatása (átlagosan 4-5 év alatt készültek el a beruházások, az állami nagyberuházások esetében pedig nem volt ritka a 6-8 éves kivitelezési idő).

Ha megnézzük a 70-es, 80-as éveket a költségvetési egyenleg szempontjából, akkor a következő adódik:

- A beruházási visszafogásnak nagy szerepe volt a deficit lefaragásában. A 70-es évek közepén a GDP 2%-ával csökkentették az állami beruházási kiadást. Az 1979 utáni öt évben pedig az újabb csökkentés a GDP-hez viszonyítva 5 százalékpont volt.
- Jellemző, hogy a „kiköltekezés” éveiben a tb-kiadások általában növekedtek (a GDP-hez viszonyítva). Viszont a visszafogás később ezeket nem érintette, hanem az elért magasabb szinten maradt az értékük. De csak addig, amíg nem következett be pár éven belül az újabb gazdaságpolitikai lazítás időszaka, mert akkor ismét tovább emelkedett a ráta.
- Az oktatási kiadások szintje emelkedett a 80-as évek első felében és közepén (dacára annak, hogy akkor egy hosszú visszafogási periódus volt).
- A vállalati szektorral szemben a költségvetés vagy az elvonások növelésével, vagy a támogatások csökkentésével tudta javítani a pozícióját. 4-5 évente újraszabták a vállalati gazdálkodás

szabályozóit és az árféltételeket, ekkor az elvonásokat is módosították, és az árakat is változtatták. Ennek során a döntő szempont a vállalati szektor pozíciója volt, az, hogy a cégeknek mennyi forrásuk lesz beruházások, készletek finanszírozására, mennyire tudják emelni a kereseteket. Az másod- vagy harmadrangú probléma volt, hogy maga a költségvetés egyenlege mennyivel javul. Az ár- és szabályozó alku során a vállalatok a hatékonysági tartalékaikról nem tettek említést, viszont 1-2 éven belül ezeknek a mobilizálásával a vállalati jövedelmek a vártnál jobban emelkedtek. Azaz a tervben, a költségvetésben leírthoz képest többletforrások keletkeztek, amelynek az elköltése a beruházási többleteket, a vártnál nagyobb keresetemelést stb. eredményezett. Az állam pedig „futhatott a pénze után”, azon gondolkozva, hogy miként csökkenti a vállalati jövedelmeket. Erre 2-3 éven belül sor is került, vagy úgy, hogy egyoldalú áremelésekkel növelték a költségeket (és így kisebb lett a nyereség), vagy úgy, hogy megemelték egyes adókat. A támogatások csökkentésére csak akkor került sor, amikor az árakat is módosították (általában ekkor beépítették a támogatást az árba).

- Csak néhány évben (1979–80, 1988–89) alkalmazott módszer volt az, hogy a vállalati szektortól jelentős nettó adósságtörlesztést vártak el (nagyobb törlesztést, mint amekkora az új hitelek folyósítása volt). Így csökkent a vállalatok beruházásra, készletezésre fordítható jövedelme. Ekkor ezt a forrást (az ún. országos hitelmérleg közbeiktatásával) a költségvetés használhatta fel a hiánya finanszírozására.
- A lakossági reáljövedelmek jelentős csökkentése esetén a költségvetési deficit kisebb lett (mert ekkor csökkentették a lakossági ártámogatásokat). Ilyen intézkedésre két ízben kerítettek sort, először 1979 nyarán, a fogyasztói árak 16%-os emelésével, másodszor pedig az 1988-as adóreformmal (16%-os infláció 1988-ban). Mindkét esetben a következő 2-3 évben is az előző szint alatt maradt a reálbér. Figyelemre méltó egyébként, hogy a külkereskedelem valóban jelentős javulására mindig az ilyen drasztikus lakossági áremelést követő egy-két évben került sor.
- A költségvetési deficit alakulására a külkereskedelem hiány mérséklése ellentétes irányú hatást gyakorolt. Az export növelése az exporttámogatás összegét emelte. Az importcsökkenés pedig bevételkiesést eredményezett (vámok és illetékek). A fenti kettő közvetlen hatás együttesen a GDP 1,2–1,8%-ával egyenlő értékben növelhette az állami deficitet egy kiigazítás két-három éves időszakában. Ezen közvetlen hatások mellett persze közvetett hatások is jelentkeztek, mindekenélőtt az importnál. Az import csökkentése ugyanis visszafogta a termelés bővülését, ami a vállalati szektortól beszédhető adók, járulékok összegét mérsékelte. A nagy külkereskedelmi hiány lefaragása tekintetében mozgástér a következőkben kínálkozott. Mivel a magas import éveiben a behozatal jelentős hányada a készletállományt növelte, a visszafogás nem veszélyeztette jelentősen a folyó termelést, ugyanis a következő egy-két évben fel lehetett használni a magas anyagkészletet. Az 1976–78. évi konvertibilis import többlete mintegy egyharmad részben a készletek növekedését táplálta (Boda, 1981). A belföldi felhasználás csökkentése esetén visszafogottabb lett az importigény, 1978–81-re a behozatali többlet csökkentésének a 80%-a mögött a belső kereslet visszafogásának a hatása állt (Juhász, 1982). A 70-es évek viszonylag liberális (konvertibilis relációjú) importengedélyezési rendszere miatt rövid távon behozatalcsökkentést lehetett elérni az importengedélyezés radikális szigorításával. Ezzel élt is a kormányzat 1980-tól, amellyel elérték azt, hogy 1980 után a vállalatok nem tudtak jelentős összegű importkészletet felhalmozni.

AZ EGYES CIKLUSOK JELLEMZÉSE

Az alábbiak a külkereskedelmi és az államháztartási mérleg szempontjából jellemzik az egyes ciklusok gazdasági folyamatait.

1970–1973

Ezt az időszakot a későbbi korszak hektikus kilengéseihez viszonyítva az egyensúly aranykorának is nevezhetjük. Ekkor is lezajlott persze egy szokásos ciklus, amelyet az jellemzett, hogy 1971-ben megbomlott az egyensúly a beruházási piacon, mivel túl sok beruházás indítására került sor. Ezzel egyidőben nagyarányú volt a készletfelhalmozás is (a termelés biztonsága érdekében). A fentiek következtében megugrott a tőkés import 1971-ben, nagy deficit alakult ki ebben a relációban. Erre válaszul erősen korlátozták az indítható beruházások számát és értékét, egyre több terméket vontak az ún. keretgazdálkodás alá (energiahordozók és az abból készített termékek, hengerelt áruk stb.). 1972 és 1973 során sikeres volt az egyensúlyi helyzetre való visszabilentés: a készletnövekedés csökkent, a beruházások befejezetlen állománya alig nőtt, a kedvező nyugati konjunktúra kihasználása révén 1972–73-ban nőtt a kivitel, és 1973-ra aktívum alakult ki. Ebben az időszakban következett be a szabályozási visszafordulás, ugyanis 1973-ban kijelölték az 50 legnagyobb ipari vállalatot azzal a szándékkal, hogy a központi vezetés „kiemelt figyelemmel” kísérhesse őket.

1970-re jelentős bérszintbeli különbségek alakultak ki (1968-tól) egyes vállalatcsoportok között, ezért 1971-től lazították a kapcsolatot a nyereségszint és a béremelés lehetősége között. Ugyanakkor a nyereségesség javítását nagyobb béremelési lehetőséggel honorálta a rendszer. 1973 májusában központilag döntöttek a nagyipari munkások béremeléséről, ami 8%-os ipari és 6%-os építőipari béremelést jelentett. A vizsgált időszakban teljesedett ki az ötnapos munkahétre való átállás.

A szabályozók 1971. évi változtatását követő időszakban bekövetkezett az ilyenkor szokásszerű eltolódás a vállalati szektor által felhasználható jövedelmek irányába, a központ rovására. Rubel relációban 1970 után erősen emelkedett a kivitel, és 1972–1973-ban jelentős aktívum jött létre, amely még 1974-ben is fennmaradt. A rubelbehozatal növelése érdekében kedvezményes hitelt adtak azoknak a cégeknek, amelyek erről a piacról behozott berendezéseket vásároltak. Az árfolyamok nem változtak. 1972–73-ban kedvező volt a konjunktúra Nyugat-Európában, amelyet a magyar vállalatok sikeresen ki tudtak használni, 1973-ban például 21%-kal lett magasabb a kivitel volumene ebben a relációban.

1974–1978

Az 1974–78. évi időszak erős külső sokkal köszöntött be. Az arab–izraeli háború után megugrottak a világpiaci olajárak, amelyet a nyersanyagárak emelkedése követett. A magyar gazdaság 20%-os cserearányromlást szenvedett el a konvertibilis relációjú külkereskedelmében, ami éves szinten 300 millió dollárral emelte meg az importszámlát. A gazdaságpolitika ennek ellenére nem változtatott a belső árakon, amely 40 milliárd forint importár-támogatással volt

csak lehetséges 1974-ben.

Késve, csak 1975–76-ban lépett a gazdaságpolitika. Egyrészt sok nyersanyag és energiahordozó árát a meghatározó tőkés importárokhoz igazította, azaz felemelte, másrészt az így emelkedő termelési költség szint miatt csökkentette az elvonásokat. A megbomlott külső egyensúly miatt 1975–76-ra visszafogottabb termelési célokat jelöltek meg, azt remélve, hogy ez idő alatt érezhetően javíthatják az egyensúlyt. Ez a cél csak az első évben teljesült. Az 1975 decemberében elfogadott 1976. évi terv már újra magasabb növekedési ütemet célzott meg.

A beruházások az 1975-ös nyugalmi időszak után 1977–78-ban igencsak elfutottak, megnőtt a befejezetlen beruházások állománya, késedelmes volt a kivitelezés. A készletek úgyszintén nagymértékben emelkedtek. Az átmeneti javulás után 1978-ra tetemes külkereskedelmi passzívum alakult ki, a hiányok miatt tőkés bankoktól kellett nagy összegű hiteleket felvenni. A GDP növekedése ugyan stabilan évi 5–6%-osnak látszik a KSH adatai alapján, valójában 1974-től megtört a növekedés, mert jelentős cserearányromlás következett be, mely az adott év GDP-növekedésének nagyobb hányadát „elvitte”. Látszott, hogy a szokásosnál sokkal drasztikusabb visszafogásokat kell majd foganatosítani. 1976-tól már nem kezelték abszolút tabuként sem az alacsony inflációt, sem az évente jelentős reálbér-emelkedést. Ezt jelezte, hogy 1976 májusában hatósági áremelésre került sor a hús- és a tejtermékek piacán.

A cserearányromlás az első két esztendőben (1974–75) a tőkés relációban jelentkezett, majd 1976-tól a KGST-kapcsolatokban is. A gazdaságpolitika a magasabb külső inflációtól úgy „védté” a magyar gazdaságot, hogy a termelői árak nagyobb változtatása során felértékeltek a forintot a tőkés valutákhoz képest, de volt, amikor a rubelhez képest is. 1978-ban a Szovjetunió 850 millió rubeles hitelt adott ahhoz, hogy a magasabb energiaárakat, nyersanyagárakat a magyar fél ki tudja fizetni, és a hitelt Magyarország áruszállítással törlesztette. Ezért a rubel relációjú kivitel dinamikusán emelkedett, több évben is külkereskedelmi aktívumot értünk el. Ennek a kivitelnek a növelését a fejlesztési programok új kapacitásai is segítették.

A 70-es évek közepétől sikeres hitelkonstrukciót működtetett az MNB (meghirdetésekor 45 milliárd Ft összeggel) azon fejlesztések finanszírozására, amelyek növelték az exportot. Ez pár év múlva éves szinten 1 milliárd dollárral növelte a nettó exportot (Doros, 1980).

1979–1984

Ebben az időszakban három drasztikus lépéssorozatra került sor. Egyrészt erősen visszafogták a beruházásokat, másrészt nagy lakossági áremelésre került sor, harmadrészt pedig kötött devizagazdálkodásra tértek át. A lakossági áremelések két évre reálbércsökkenést eredményeztek. A beruházások volumene 1980-tól minden évben csökkent, az 1979-es 33%-ról 24%-ra esett a beruházási ráta. Az állami lakásépítéseket visszafogták. A kötött devizagazdálkodás bevezetésével pedig elejét tudták venni a vállalati szektor nagyarányú készletfelhalmozásának. Ezen túlmenően a kormány energia- és anyagtakarékossági programokat is hirdetett, amelyekhez állami támogatást biztosított. Az időszak eredménye volt a visszafogott import révén a külkereskedelmi egyenleg javulása, továbbá a fajlagos energiafelhasználás csökkenése. 1979-től az új állami beruházások indítását korlátozták. A vállalati forrásokat azzal csapolták meg, hogy megemelték a kötelező tartalékalap-képzést, a nyereség 15%-áról annak 25%-ára, a fej-

lesztési forrásokra ható kedvezményeket pedig csökkentették. 1980-tól új árrendszerre tértek át, amely az exportárakhoz igazította a belső árakat. Az így számottevően megemelt árak és az ennél alacsonyabb import, illetve a hazai beszerzési árak között jelentős volt a különbség, ez teljes egészében befizetésre került a költségvetésbe.

Az ipari termelés már csak 1–3%-kal emelkedett évente, sőt az egyik évben visszaesés is történt. A költségvetési hiány a 6–7%-os szintről fokozatosan 2%-ra csökkent (a GDP-hez viszonyítva). Ebben nagy szerepe volt a biztos bevételt hozó kűtefa 1980. évi bevezetésének. A konvertibilis export ösztönzésére adott addigi támogatások egy részét 1980-tól átkeresztelték kűtefa-visszatérítésre, amelyet a GATT-tal is elfogadtatott a magyar fél.

A lakossági fogyasztói árakat mintegy 16%-kal megemelték 1979 nyarán. Az ezt követő években is legfeljebb a reálbérek szintjének a megőrzését hirdették, és nem annak növelését. A reáljövedelmek valamelyest emelkedtek 1981-től, mert a társadalmi juttatások egyre kiterjedtebb kört értek el (nyugdíjasok számának az emelkedése, családi pótlék stb.). Számos területen lehetőséget adtak bértömeg-szabályozásra a 70-es évek második felétől. Ugyanis a foglalkoztatottak száma demográfiai okok miatt csökkenő volt.

1981-től a vállalatok a konvertibilis relációból beszerzett anyagokhoz, gépekhez csak akkor tudtak hozzájutni, ha a külkereskedelmi tárca által felügyelt, a korábbinál jóval szigorúbb rendszerben engedélyt kaptak az importra. A legfontosabb szempont az volt, hogy a cég mennyivel tud hozzájárulni a konvertibilis relációjú kivitelhez.

1981-ben a Szovjetunió másfél millió tonnával csökkentette az évente általa szállított kőolajat. Ez krízissel felérő helyzetet teremtett az energiaigényes magyar nehézipar számára. Ebben a helyzetben a kormányzat energiamegtakarító programot hirdetett, pár év alatt érezhetően csökkent az ipar által felhasznált energia. A másik oldalon pedig a 80-as évek legelején gőzerővel folytak az energetikai beruházások, a hazai energiabázis megerősítése céljából. A visszafogott import miatt a kivitelben elért eredmények a konvertibilis külkereskedelem javulását eredményezték a 80-as évek első felében. Ebben fontos szerepe volt a dollár elszámolású magyar-szovjet hús-gabona konstrukciónak is. A 80-as évek elejétől az addigi szállítási szint feletti gabona és hús esetében dollárban fizetett a szovjet fél, pontosabban kőolajat szállított devizáért, világpiaci áron.

Annak érdekében, hogy mérsékeljék az új árrendszerre való áttérés miatti inflációt, most is a forint felértékelésének a módszerét alkalmazták, összességében még így is 22%-os volt a termelői árak emelkedése 1981–82-ben. A kűtefa beszedése lehetőséget adott a vállalati elvonások csökkentésére, erre szükség is volt, mert a megemelkedett költségszint csökkentette az elérhető jövedelmet, megszűnt az eszközelekötési járulék és az illetményadó. 1981–84-ben a vállalatok egyes alapjait érintően a zárolás, elvonás eszközével is élt a kormányzat, nehogy túl sok forrásuk legyen beruházásra. Ebben az időszakban jelentősen lecsökkentették az állami bérlakásépítést, a korábban elindított építési programok folytatásakor már nagyrészt a magántulajdonú konstrukciót alkalmazták. 1983-tól a családi házak építése jelentősen emelkedett amiatt, mert a családi házat építő párok számára is elérhetővé vált a magas összegű kedvezményes kölcsön, illetve szociálpolitikai támogatás (ezek addig csak a telepszerű építések esetében voltak elérhetőek).

A hitelezés a beruházási visszafogás kiszolgálója lett 1979 után. Egyrészt elrendelték, hogy új beruházáshoz ne nyújtsanak hitelt, csak a gyors kivitelezésű konvertibilis kivitelt növelő fejlesztés volt kivétel ez alól. Másrészt a hitelező (a monobank, az MNB) arra törekedett, hogy lekösse a vállalatok szabad fejlesztési forrásait, ennek fő eszköze az ún. forgóalap-feltöltés volt. Amennyiben a cég fejlesztési alapjában volt pénz, akkor a bank vizsgálni kezdte, hogy a tartós készletállományát miből finanszírozza. Ha a többletforrás egyik oka az volt, hogy a korábbi banki hitelkérelemben jelzettnél magasabb lett a vállalat jövedelme, akkor a bank sok esetben azt mondta ki, hogy ezt a tartós forgóeszközhitel előtörlesztésére kell fordítani.

1984-től áttértek az új vállalati formákra, vállalati tanácsok alakultak az állami cégek zöménél. 1981-től a bérszabályozás kötöttségei mellett új lehetőségként egy kisebb lazítást vezettek be, a vállalati gazdasági munkaközösségek alapítását. Ezt viszonylag széles körben alkalmazták a vállalatok. Ennek előnye a kereseti kiadásokkal szemben az volt, hogy költségként lehetett elszámolni az ilyen kiadást a cégeknél. Az ilyen elszámolásnak a lehetősége 1988 januárjában szűnt meg, ami a vállalati gazdasági munkaközösségek tömeges felszámolásához vezetett.

1985–1990

1984 decemberében hirdette meg a politika az élénkítés programját, 1985-től kezdődően. Az első két év (1985–86) együttesen 4%-os reálbér-emelkedése hozzájárult az egyensúlyi pályáról való lecsúszáshoz. A korábbi élénkítési időszaktól eltérően ebben a ciklusban csak kisebb szerep jutott a beruházásoknak. 1986–87-ben együttesen 10%-kal emelkedett a beruházási volumen, amely jóval elmaradt az 1970–71. évi 29%-os vagy az 1977–78. évi 18%-os emelkedéstől. A vizsgált periódusban a beruházási ráta átlagosan 21%-os volt (az előző évtized szintjétől jóval elmaradt). Ebben a két évben, 1985–86-ban a behozatal 13%-kal nőtt, ettől elmaradt a kivitel emelkedése. Az ipar összességében 7%-kal emelte a termelését az időszak alatt.

Új szabályozórendszert vezettek be 1985-ben, amelynek fő eleme az egységes érdekelt-ségi alap volt, az egyes felhasználási célokra kivetett, célzott adókkal szabályozták ennek az elköltését (felhalmozási adó, kereseti adó). A bérszabályozás mértékeit úgy állították be, hogy a jövedelmezőbb vállalatok keresetemelési lehetősége jelentős volt. Kiugróan, nominálisan 8,4%-kal emelkedett 1985-ben az átlagkereset, ami a reálbérek növekedését jelentette. 1986-ban megismétlődött az, hogy viszonylag (a tervhez képest) magas lett a keresetek emelkedése.

Az első két évben volt ugyan némi GDP-emelkedés, de ezt „elvitte” a cserearány-vesztéség. 1985-ben a gazdálkodás külső feltételei sem voltak kedvezőek: egyrészt jelentős aszály volt, másrészt az 1985-ös csernobili katasztrófára hivatkozva a nyugati vevők csak a szokásosnál alacsonyabb áron voltak hajlandóak megvenni a magyar élelmiszereket, harmadrészt pedig a szokatlanul hideg tél 300 millió dollár többletimportot okozott. Az 1985-ös évben 500 millió dollárral romlott a konvertibilis külkereskedelmi egyenleg, 1986-ban pedig újabb 300 millió dollárral.

A vállalatok 1985-ben az emelkedő forrásaikat elköltötték a keresetek emelésére és beruházásra, így a konvertibilis külkereskedelem 1981 óta először újra passzívumot mutatott. Mivel az elosztható GDP nem emelkedett, nemcsak a külső pozícióban, hanem belföldön is

meg kellett jelennie valahol a hiánynak, ez okozta a költségvetési deficit megugrását. A vártat meghaladó 1985. évi költségvetési hiány mögötti egyik fontos ok a rubel elszámolású cse-rearányok változása miatt csökkenő kűtefa-bevétel volt, a másik pedig a pénzintézetek vártnál alacsonyabb nyeresége, amely miatt csökkent a tőlük beszedett nyereségadó.

1986 őszén 8%-kal leértékelték a forintot, amelynek érdekessége volt, hogy ekkor speciális technikával elkerülték, hogy az exportárkövető rendszer miatt automatikusan emelkedjenek a belföldi árak. 1987 tavaszán aztán hivatalosan is bejelentették, hogy megszűnt az exportárkövetés addigi rendszere, helyette piaci árakra tértek át. Így az ekkori újabb 8%-os leértékelés mintegy 4 százalékponttal emelte a termelői árakat, a tovagyrűző kétéves hatása alatt.

Az élénkítés kudarcra miatt 1987-re már az egyensúly javítását helyezték előtérbe. Az éves tervben a termelés olyan mérsékelt, 2%-os növekedését hirdették meg, amely mellett egyrészt szinten marad a belső felhasználás, másrészt a konvertibilis relációban az egyenleg nullszaldóssá javul. A termelés növekedése be is következett, de a belső felhasználás mindkét fő eleme (lakossági fogyasztás, beruházás) is ehhez hasonló ütemben, 2%-kal növekedett. A külkereskedelem passzívuma csökkent ugyan, de nem szűnt meg. Amennyiben a céloktól való elmaradás okait keressük, akkor a nyereség vártat meghaladó növekedését, az 1988-as adóreform miatt előrehozott lakossági vásárlásokat és a feltételezettnél gyengébb exportképességet lehet megjelölni. 1987-ben ugyan a reálbérek 1%-kal csökkentek, de a nyugdíjak és más pénzbeli tb-juttatások miatt a reáljövedelem összességében szinten maradt, ugyanúgy 9,3%-kal nőtt, mint a fogyasztói árak.

Jelentős volt 1987-ben a beutazó turizmusból származó bevétel. Konvertibilis relációban ez 370 millió dolláros aktívumot mutatott (rubel relációban pedig 300 millió rubelt). Rubel relációban a külkereskedelmi egyenleg is többletet mutatott, amit az itt fennálló adósság törlesztésére fordítottak. Az államháztartás hiánya a vártnál kisebb lett, mert a kűtefa-bevétel jelentős, 15 milliárd Ft-os többletet mutatott, viszont ettől elmaradt a vállalatoknak nyújtott támogatások összegének az emelkedése (7 milliárd Ft).

1987–89-ben a nem rubel elszámolású kivitel jelentős sikereket ért el, kihasználva az akkor erős nyugat-európai konjunktúrát. A dollár elszámolású magyar külkereskedelem deficitje az 1986. évi 470-ről 1987-ben 320 millió dollárra mérséklődött, majd 1988-ban közel 500 millió dollár exporttöbblet keletkezett, 1989-ben pedig 600 millió dollár körüli lett ez az aktívum. A kedvező eredmények hatását azonban lerontotta a világútlevél 1987. év végi bevezetése nyomán kialakuló bevásárlóturizmus. A szektor konvertibilis devizaegyenlegének a szokásos aktívuma passzívumba váltott át 1988-ban. Rubel relációban az export-import pénzügyi hidak egyenlege negatív volt.

1987 januárjától kétszintű lett a bankrendszer, az MNB-ről levált három kereskedelmi bank. Az első évben viszonylagos likviditási bőséggel rendelkeztek. 1988-ban azonban az MNB meghirdette a hitelcsökkentést, és jelentős jövedelmet szivattyúzott ki folyamatosan a bankszettortól, ez volt a magas hitelkamatok egyik fő oka. A betétek mintegy 15%-át kötelező volt elhelyezni a jegybanknál, amely erre kamatot nem adott. Ezzel szemben a bankoknak 1987 közepétől legalább 15%-os, 1988 közepétől pedig 20% feletti kamatot kellett adniuk a betétet elhelyező ügyfeleknek. A kereskedelmi bankoknak mindez akkor évi 40–50 milliárd Ft-ba került, ami a GDP mintegy 2%-a, tekintélyes érték.

1988-ban került sor az adóreformra, a két új adónem, az szja és az áfa bevezetésére. A termelői árak az átállással 3%-kal csökkentek. Az energia- és nyersanyagigényes termékek árai alig változtak, ezzel szemben a feldolgozóipar termelői árai nem csökkentek. A munkaigényesebb szolgáltatások árai pedig érezhetően nőttek. A bérek kötelező bruttósításával teremtettek fedezetet a vállalatok ahhoz, hogy meg tudják fizetni a dolgozóik keresete után az szja-t, és így ne csökkenjen a nettó bérek nominális értéke senki számára sem. Az adóreformot kísérő fogyasztóiár-emelkedés is hozzájárult a reálbérek csökkenéséhez, ez 3 év alatt együttesen 7%-os volt.

Az adóreform lehetőséget adott a fő jövedelemtulajdonosok jövedelmeinek az átrendezésére. A vállalati adóknak az új adókkal való helyettesítése mellett az alapcél a vállalati nyereség 40%-os csökkentése volt, amely esetén az állami centralizáció mértéke csökkenthető volt. Ezzel az egységnyi jövedelemből kevesebbet kellett befizetni a költségvetésbe, és magasabb hányad maradhatott a cégeknél. Ugyan nem sikerült maradéktalanul elérni a számszerűen megfogalmazott célokat, de mégis elmondható, hogy az új helyzet a korábbtól lényegesen eltérő feltételeket hozott. A vállalati szektortól beszedett adók GDP-arányos szintje csaknem a harmadával csökkent 3 év alatt, az 1987. évi 38%-ról 1990-re 26%-ra csökkent le. A csökkenés főleg a megszűnt adónemek miatt következett be.

A kiadási oldalon jelentősen csökkentek a vállalati szektor támogatásai. Az államháztartás kiadásainak a GDP-arányos értéke az 1987. évi 65%-ról lecsökkent, egészen a 61%-os szintig, 1990-ben. Ebben a folyamatban egyik fontos elem volt az ártámogatások csökkentése, ezek értéke 1987-ben még a GDP 8,2%-át érte el, 1990-re viszont már csak ennek a felét, 4,1%-ot. Az ártámogatás megszűnését általában az árak arányos emelkedése követte, amelyet a fogyasztó vagy megfizetett, vagy nem, de a lényeg, hogy egyikük sem fordult a költségvetéshez az árak támogatása érdekében (ha mégis, akkor elutasították azt). Az adóreformmal átrendeződött az államháztartás szerkezete is: mivel az szja zöme tanácsi bevétel lett, ezért a költségvetés jelentősen csökkentette a támogatását a tanácsi szféra felé. Az inflációs folyamat a kiadásokat is átrendezte: egyrészt a betétikamat-emelkedés miatt az államra háruló lakossági kamattámogatás a háromszorosára nőtt 1987-től 1990-ig, másrészt viszont az állam a kereskedelmi bankok magas kamatjövedelme miatt tekintélyes nyereségadó-bevételre tett szert 1988-tól. A gazdaságpolitikai szemléletváltás hatása is érződött a kiadási oldalon. Csökkentek az ártámogatások, és az állami beruházási kiadások reálértéke egyre kisebb lett. Az szja és az áfa bevezetése miatt az adók kimutatott összege csupán az elszámolási módszer miatt is emelkedett.

Ezen felül technikai változásra is sor került az államháztartás egyes rendszerei között. A költségvetés és a tb-alap között feladatcsere zajlott le 1990 tavaszán. Az állam átvette a családi pótlékok finanszírozását, viszont a másik oldalon átadta a tb-nek az egészségügyi kiadások finanszírozását, annak járulékfedezetével együtt.

Az inflációs ráta 1988 utáni emelkedésében, a leértékelések mellett nagy szerepe volt annak, hogy adómentesen lehetett emelni a kereseteket egy meghatározott limitig. Ez a korlát a „hozzáadott érték/foglalkoztatott létszám” mutató éves növekedésének a fele volt, azaz, ha a cégnél évi 20%-kal nőtt az egy dolgozóra jutó hozzáadott érték, akkor 10%-os béremelés esetén nem volt külön terhe a cégnek. Mivel a keresleti oldalon ritkán ütköztek a versenytársak

ellenállásába, ezért a vállalatok széles köre élt az olyan inflációs áremeléssel, amelyik a vállalat hozzáadott értékének növelését, és ezzel magasabb kereseti szint elérését eredményezte. Az 1985 utáni két-három évben az ország dollárban kifejezett külső adóssága csaknem a duplájára emelkedett az adósságállományon keletkezett tetemes árfolyamvesztéség miatt.

1988–1990-ben évente 2%-kal csökkent a foglalkoztatottak száma. A beruházások trendje csökkenő volt, kiváltképp 1990-től, a beruházási ráta csak 20% körüli volt. A stagnáló ipari termelés 1990-re átfordult csökkenésbe. 1990-ben enyhe pozitívumot mutatott a folyó fizetési mérleg, mert az ún. NEO (net errors and omissions: tévedések és kihagyások) sorban 700 millió dolláros többlet szerepelt (a lakosság által, engedély nélkül átváltott valuta értéke jelent meg ebben a NEO-számban).

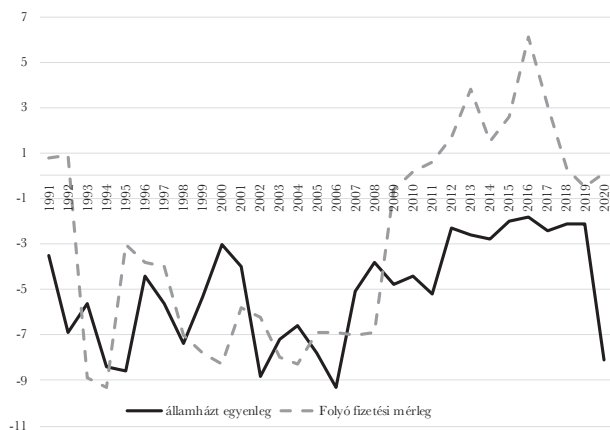
A kormány 1988 közepén csomagtervvel lépett elő, melyben a liberalizációnak nagy szerepet szánt, az ún. „A” változatú gazdaságpolitikai változatban.

1990 UTÁNI IDŐSZAK

A 90-es évek legelején pozitív volt a magyar fizetési mérleg azért, mert a fizetési nehézségek miatt kényszerexportra kényszerültek a vállalatok. Pár év alatt azonban megemelkedett a külkereskedelmi hiány. Egyrészt a szovjet utódállamok felvevőpiacának a fizetéseképtelensége miatt, másrészt beérett az 1992. évi csőd és felszámolási hullám hatása: sok exportkapacitás kiesett. Ugyanakkor az államháztartási deficitet megemelte a magas kamat, amelyet az államnak az általa kényszerből átvett követelések¹⁶ után kellett fizetnie. Az 1993–1995 évi ikerdeficit egyenes úton vezetett egy kiigazítási csomaghoz. A Bokros program (1995) a kiadások drasztikus visszafogása miatt nagy áldozatot követelt. Hatására a költségvetési deficit csökkent, a leértékelés és az importilleték pedig a külkereskedelmi hiányt mérsékelte.

A 90-es évek legvégén a FÁK (Független Államok Szövetsége) országok fizetéseképtelensége vezetett nagyobb külkereskedelmi deficithez. 2002-től a Medgyessy-kormány túlzott költekezése miatt megugrott az államháztartás deficitje. Ezzel egyidőben a 2001. évi forint felértékelődés, illetve a béremelések és a lakossági hitelezés felfutása megemelt importigényt jelentett. Ezért 2004–2006-ra ismét egy klasszikus ikerdeficit alakult ki. A 2006. évi ún. „össződi programmal” ugyan a kirívó hiány valamelyest csökkent, de a pénzpiacokról már nem lehetett hitelt felvenni. Ezt tetetözte a 2008 szeptemberi spekulációs támadás a forint ellen. A teljes államcsődöt csak egy gyors és masszív (25 milliárd eurós) IMF-EU hitelcsomaggal lehetett elkerülni. A 2009-es válság idején a külkereskedelmi hiány csökkent. Az IMF sugallta visszafogás, majd a 2010-es Orbán-kormány szigorú kiadási politikája miatt az államháztartási deficit is fokozatosan csökkent. A 2010-es évek közepére jelentős fizetési mérleg többlet alakult ki, amely azonban nullszaldó körüli értékre váltott 4–5 év alatt a 2016-utáni évek béremelkedése végett felfutó importkereslet miatt. A pandémia miatt 2–3 évben (2000–2022) magas az államháztartási deficit. A fizetési mérleg azonban nullszaldó körüli maradt, de ezen belül a külkereskedelmi többlet növekedett, míg a turizmus nettó devizahozama jelentősen esett¹⁷.

5. ábra: Magyarország államháztartási és folyó fizetési mérleg egyenlegei a GDP %-ában 1990 és 2020 között

Forrás: ÁSZ, MNB

A környező sorstárs országok közül sok el volt adósodva a 80-as évek végéig. Sokak szerint az adósságválság és az azzal járó infláció volt az utolsó csepp abban a pohárban, amely miatt Jugoszlávia részére esett szét 1991-ben. Lengyelország számára 1991-ben bejelentették a hitelei 40%-ának az elengedését és 1993-ban Bulgária adósságán is csökkentettek. 2003-ban Szerbia adósságának a nagyobb hányadát elengedték. Ha valaki azt keresi, hogy Magyarországnak most miért magasabb az adóssága, mint a sorstárs országok legtöbbszörének, akkor ennek az a legfontosabb oka, hogy a mi külső adósságunkból soha semmit nem engedtek el, – nem úgy, mint pl. a lengyeleknél és a bolgároknál. Az EU-ba való belépést követően a volt szocialista országok zömében egy másik mutató is jelentős szerepet kapott a nettó devizahelyzet változásának az értékelésre. Ez az ún. külső finanszírozási képesség, amely a folyó fizetési mérleg mellett tartalmazza a nettó transzferegyleteket is. Az EU-tól érkező nettó transzferek értéke átlagosan sokszor eléri a GDP 2-2,5%-át, ami javítja az adott ország devizális helyzetét¹⁸.

KÖVETKEZTETÉSEK

A 70-es és 80-as évtizedben Magyarországon szorosan együtt mozgott a költségvetési deficit és a folyó fizetési mérleg hiánya. Az egyensúly drasztikus felborulása a 70-es évtized második felében nem volt véletlen. A belső felhasználás 60%-át kitevő lakossági fogyasztást, a közösségi kiadásokat és a dinamikus lakásépítést az akkori vezetés tabuként kezelte, amelyeket nem érinthetnek érdemben a visszafogások. De a többi területen is csak „fél szívvel” csökkentették a belföldi felhasználást, a beruházások 1976. évi visszafogását ismét két év gyors emelkedése követett, a reálbérekben a 1976. évi kisebb növekedést újra magasabb emelkedés követett.¹⁹ Ráadásul sok esetben gazdaságot serkentő intézkedéseket is meghoztak, ilyen volt a beruházások növelése – leginkább a központi fejlesztési programoknál, de más vállalati területeken is. Másrészt 1980-ig érdemben nem nyúltak hozzá az akkor viszonylag liberális vállalati im-

portgazdálkodási rendszerhez. Ilyen politika mellett a külkereskedelmi hiány magas volt, az „egyenlegező tétel” a külföldi hitelfelvétel lett.

Jelen tanulmány elején feltett „tyúk vagy tojás” kérdésre az a válasz adható, hogy a beruházások ciklikus megugrása volt a közös ok a külkereskedelmi és a költségvetési hiány növekedése mögött. Az élénkülő beruházások, a termelés növekedése több importot igényelt. A másik oldalon pedig a beruházások finanszírozása a költségvetés hiányát is megemelte. A ciklus következő periódusában beruházások visszafogásával mérsékelhető volt a behozatal, és a költségvetési kiadások is csökkenhettek. A költségvetés pozícióját javította az is, hogy az áremelésekkel megelőzték a fogyasztói ártámogatások terhének a növekedését. A külkereskedelemben gyorsabban javult az egyenleg, míg a költségvetési pozíció javítása ennél hosszabb időt igényelt.

JEGYZETEK

- ¹ Hét év esetében, lásd Pénzügyminisztérium Részletező adatok a költségvetés végrehajtásához.
- ² Ezért nem tudjuk elemezni azt sem, hogy az adott év hiánya mögött mekkora volt az ún. elsődleges deficit, és mekkora a pénzügyi tételek miatti hiány.
- ³ A fejlődő országoknak gyakran kormányhiteket adott a magyar fél.
- ⁴ Ez akkor 6–8%-os reálkamatokat eredményezett.
- ⁵ Különbözeti termelői forgalmi adó. A kőolaj esetében pl. forintra átszámolt rubelár jelentősen elmaradt a világpiaci ár szintjére beállított belföldi ártól, a kettő különbözetét vonta el ez az adó.
- ⁶ 1981-től minden költségvetési kapcsolatban a bruttó elszámolásra tértek át. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1980-as évre két adatot adott meg a KSH.
- ⁷ PM Részletező adatok a költségvetés végrehajtásához 1971, 1974, 1987.
- ⁸ Ezenfelül minden forintleértékelés mértékével megemelkedett az adósság állománya 1984-től.
- ⁹ Ha például a kivitel 10%-kal nőtt, és a behozatal 10%-kal csökkent, akkor az előbbi a GDP 0,4–0,6%-át jelentő kiadást igényelt, a vámbevételek stb. kiesése pedig a GDP 0,4%-ára rúgott, azaz együttesen közel 1 százalékponttal rontották a költségvetés hiányát. Ehhez hozzáadódott a következő év(ek) hatása, de a második és harmadik évben a külkereskedelmi javulás általában már ennél mérsékeltebb volt.
- ¹⁰ Lóránt Károly szerint a behozatal 60%-a a termelés közvetlen célját szolgáló anyag, alkatrész volt. Az ipar importigényessége az 1970 előtti emelkedés után 1970-től már nem változott érdemben, egyik relációban sem.
- ¹¹ Addig elsősorban az átlagbér-szabályozás dominált, részben azért, nehogy a vállalatok tömegesen bocsássanak el dolgozókat.
- ¹² 1985-ben a vállalatok nyeresége nem nőtt kiugró mértékben. A jövedelemcentralizáció azonban csökkent, mert 35%-ra csökkent a nyereségadó mértéke.
- ¹³ Az 1988. évi 20 milliárd Ft állami bevétellel szemben 40 milliárd Ft volt a kiadás, mindenekelőtt az élelmiszerek esetében. A másik oldalon viszont mintegy 60 milliárd Ft körüli volt az éves bevétel az import kűtefából a rubelért behozott cikkek után.
- ¹⁴ Pl. az állami és tanácsi finanszírozású beruházások után áfát is kellett fizetni, ehhez a költségvetésben kiadásként oda kellett adni az áfát.
- ¹⁵ E felett a szint felett azonban a béremelés tömege beleszámított a nyereségadó alapjába.
- ¹⁶ Bank és hitelkonszolidáció, rubel követelések, lakáshitelek felének az átvállalása.
- ¹⁷ 2021-ben az Audi nagy osztalék-kivétele (6 mrd €) miatt egy évre a folyó fizetési mérleg negatív lett.
- ¹⁸ Tehát például egy átlagosan GDP arányosan 2%-os folyó fizetési mérleghiány például finanszírozható ebből a forrásból.
- ¹⁹ Hiába vesztette el az ország a külső kapcsolataiban tartósan a GDP-jének 20%-át.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Állami Számvevőszék (1992): *Jelentés az állami költségvetési adósság ellenőrzéséről*. Állami Számvevőszék, Budapest.
- Antal László (1979): *Fejlődés – kitérővel. A Pénzügykutatási Intézet, Budapest*.
- Barta Imre (1986): A vállalati beruházások döntéselőkészítésének tapasztalatai. *Pénzügyi Szemle*, 30. évf., 12. sz.
- Boda György (1981): A magyar gazdaság importigényességéről. *Közgazdasági Szemle*, 28. évf., 10. sz., 1148–1163.
- Boda György – Forgón Mária (1988): *Az importigényesség alakulása Magyarországon, 1950–1986*. KSH, Budapest.
- Bródy András (1983): A beruházási ciklus elmélete és szabályozása. *Gazdaság*, 17. évf., 3. sz., 57–71.
- Csikós-Nagy Béla (1983): Az árrendszer továbbfejlesztése. *Pénzügyi Szemle*, 27. évf., 10. sz., 724–736.
- Doros Béláné (1980): A vállalati döntésű beruházási kifizetésekről. *Pénzügyi Szemle*, 24. évf., 5. sz.
- Furceri, Davide – Zdzienicka, Aleksandra (2018): Twin Deficits in Developing Economies. *IMF Working Paper*, No. 18/170.
- Gáspár Pál (1998): *Ikerdeficit a magyar gazdaságban*. Pénzügykutató Rt., Budapest.
- Gidai Erzsébet (1995): *A magyar eladósodási folyamat jellemzői és kiváltó okai*. Reális Zöldek.
- Hetényi István (1981): A VI. ötéves terv pénzügypolitikájáról. *Pénzügyi Szemle*, 25. évf., 3. sz., 8–9. sz.
- Juhász Jánosné (1982): Hol tartunk a pályamódosításban? *Társadalmi Szemle*, 37. évf., 8–9. sz.
- Kóczyán Balázs – Sisak Balázs (2019): *Új korszakba léptünk – az 5 legfontosabb tényező az évtizedes folyó fizetési mérleg többletünk mögött*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/koczian-sisak-uj-korszakba-leptunk-az-5-legfontosabb-tenyezo-az-evtizedes-folyo-fizetesi-merleg-tobbletunk-mogott.pdf.
- Lóránt Károly (1981): *Iparpolitika és ipari fejlődés a hetvenes évtizedben*. Makrotrend.
- Lőkös János (1981): A lakosság jövedelmének és fogyasztásának alakulása. *Társadalmi Szemle*, 36. évf., 3. sz., 33–42.
- Marinovich Endre (1987): A külkereskedelem tervei és feladatai 1987-ben. *Pénzügyi Szemle*, 31. évf., 3. sz.
- Medgyessy Péter – Szabolcsi János – Kamarás Károly (1980): Az 1980. évi szabályozóváltozások egyes vonásai. *Pénzügyi Szemle*, 24. évf., 5. sz.
- MNB (1993): *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. MNB Műhelytanulmányok, Budapest.
- Muraközy László (1987): Gondolatok a költségvetés bevételeiről és kiadásairól. *Pénzügyi Szemle*, 31. évf., 4. sz.
- Pongrácz László (1987): A bér- és keresetszabályozás mai kérdései. *Társadalmi Szemle*, 42. évf., 7. sz., 11–19.
- Pénzügyminisztérium: Részletező adatok a költségvetés végrehajtásához. 1971, 1976, 1984, 1987.
- Pulai Miklós – Vissi Ferenc (1984): Munka közben. *Társadalmi Szemle*, 39. évf., 7–8. sz., 27–39.
- Soós Károly Attila (1986): *Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Szikszay Béla (1985): Árrendszerünkről. *Társadalmi Szemle*, 40. évf., 1. sz.
- Vígvári András (szerk.) (1990): *Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, Budapest.
- Vincze Imre (1981): Árpolitika és pénzügyi szabályozás a VI. ötéves terv időszakában. *Pénzügyi Szemle*, 25. évf., 6. sz.
- Wiener György (1985): Vállalati beruházás és jövedelemszabályozás. *Társadalmi Szemle*, 40. évf., 1. sz., 40–54.
- Zala Júlia (1984): Árszintvédelem – dinamikus gazdaság. *Társadalmi Szemle*, 39. évf., 10. sz., 33–47.

Prugberger Tamás

A facere típusú szerződések alakulása a gazdasági társasági jogalanyiség módosulása tükrében

Development of Facere-type Contracts in the Light of the Changes in Corporate Legal Personality

Összefoglalás

Az új magyar Ptk. a közkereseti és a betéti társaságot is jogi személynek minősítette. Ezért a velük – mint kisvállalkozásokkal – kötött tartós vállalkozási, valamint megbízási szerződések nem minősülnek munkaviszonynak annak ellenére, hogy ha pl. alvállalkozóként fővállalkozó számára építkezésként, vagy egy termékgyártó cégnek tartós beszállítóként alkatrészeket gyártanak, gyakran a munkavállalói jogviszonyhoz hasonlóvá válik alárendelt helyzetük. A tartós vállalkozási és megbízási szerződésnél alkalmazott hagyományos vállalkozási és megbízási jogviszony ugyanis elsősorban a megrendelő és a megbízó érdekeit védi és nem a vállalkozóét, valamint a megbízottét, mely utóbbiakét az egzisztenciális függetlenség és az ügyfélkör korlátlanúsága védi. Ez az egzisztenciális függetlenség és ügyfélkör korlátlanúság a tartós vállalkozási és megbízási jogviszonynál nem áll fenn, ezért helyzetük kiszolgáltatott. Ez azzal volna megszüntethető, ha a tartós vállalkozás és megbízási elszakadna az alapszerződéstől, „sui generis” szerződéssé válna.

Kulcsszavak: alárendeltség, alvállalkozás, fővállalkozás, jogi személyiség, közkereseti és betéti társaság, tartós vállalkozási és megbízási jogviszony

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS DSc, professor emeritus, Miskolci Egyetem,
(prugberger.tamas@t-online.hu).

Summary

The new Hungarian Civil Code has classified limited partnership and general partnership as legal entities, too. Therefore, long-term business and agency contracts concluded with them, as small businesses, do not qualify as employment relationships, even though, for example, when they manufacture components as a subcontractor for a main contractor in the construction industry, or as a permanent supplier for a manufacturer, their subordinate position often becomes similar to that of an employee. Namely, the traditional business and agency relationship applied in long-term business and agency contracts primarily protect the interests of the customer and the principal and not those of the contractor or the agent, whose interests are protected by existential independence and unlimited clientele. Existential independence and unlimited clientele do not exist in the case of long-term business and agency relationships; therefore, their status is vulnerable. This situation could be solved if permanent business and agency became detached from the basic contract and became a “sui generis” contract.

Keywords: subordination, subcontracting, main contractor, legal personality, general partnership and limited partnership, long-term business and agency relationship

PROBLÉMAEXPONÁLÁS

A tanulmány két kérdéskörre koncentrálna. Az egyik a Szladits Károly által szintetizált hagyományos magánjogon belül a vállalkozóként és munkáltatóként egyaránt megjelenő és az 1959. évi IV. tv.-el megalkotott első Polgári Törvénykönyvben a többszöri és átfogó módosítások ellenére jogi személyiség nélküli gazdasági társaságoknak az új, második Polgári Törvénykönyvben (2013: V. tv.) jogi személyiséggel felruházott gazdasági társaságokká történt átalakítása. A másik a munkatevékenységgel, valamint az ügyvitellel összefüggő jogügyleteknek a Szladits Károly szerkesztői és Vincenti Gusztáv valamint Villányi Miklós szerzői koncepciója szerinti szélesebb összefüggésen keresztül történő vizsgálata, amely túlmege a szerződéseken és vizsgálja az e körbe tartozó egyoldalú jogügyleteket is.¹ E két gazdaság-magánjogi jogterület a gyakorlatban nem egy esetben össze is kapcsolódik egymással, amire főleg beruházásoknál fő-, és alvállalkozói hálózati rendszerek kialakításánál kerül sor. A fővállalkozó ilyen esetekben részvénytársasági (Rt.) vagy korlátolt felelősségű társasági (Kft.), esetleg szövetkezeti formában működő nagyobb volumenű cég, amely a megrendelője számára többretű feladatteljesítését több alvállalkozóra osztja le, amelyek között közkereseti (Kkt.) és betéti társaságok (Bt.), sőt időnként egyéni cégek és cégbejegyzés nélküli egyéni vállalkozók is találhatók. A cégbejegyzés nélküliek általában a lakóhely szerint illetékes önkormányzati hivatal által kiállított vállalkozási igazolvány birtokában dolgoznak. Közöttük találhatók szép számban olyanok is, akik nem saját számlára, szabad vállalkozóként dolgoznak, hanem látszat vállalkozóként vagy a fővállalkozó (generálkivitelező), vagy valamely reszortfeladatot ellátó alvállalkozó részére formailag olyan tartós, quasi kényszer al-vállalkozóként dolgozik az őt foglalkoztató fővállalkozói vagy alvállalkozói szervezetében, mint azok, akiket munkaviszony formájában foglalkoztat. Teszi

ezt azért, hogy mentesüljön a munkavállaló egészség-, és nyugdíjbiztosítása után fizetendő havi járulékösszeg munkáltatót terhelő rész megfizetése alól.²

Ezek a kérdések ilyen élesen nem merültek fel sem az első, sem a második világháborút megelőző magyar polgári jogi, illetve magánjogi kodifikációs kísérletek során. Probléma csupán az volt, hogy az I. Világháborút megelőző polgári törvénykönyv tervezetekbe, valamint az 1928. évi Magánjogi Törvényjavaslatba (Mjt. jav.) bekerüljön az ipartörvényből a „munkaszabályzati”, másképpen szólva a „kollektív”-, illetve a „tarifaszerződés”, vagy se. Magyarországon ez akkor jogrendszer-tagozódási kérdést nem vetett fel.³ Nem úgy, mint a két világháború közötti német munkajogtudományban, ahol Hugo Sinzheimer felvetette, hogy a kollektív szerződés intézményének elismerésével a munkaszerződést indokolt lenne kivenni a Ptk.-ból (BGB) és mind az individuális-, mind pedig a kollektív munkajogviszonyt önálló jogviszonyként kellene kodifikálni.⁴ Ez a nézet a legújabb magyar jogi irodalomban Kiss Györgynél szintén felmerült (Kiss et al., 2020:91-92. és 2020:277-278) és lényegében ezzel összefüggésben alkotta meg azt a kodifikációs javaslatát a 2012. évi I. tv.-el összefüggésben, hogy a nyugat-európai munkajogi szabályozáshoz hasonlóan az olyan önfoglalkoztatót, aki nem a saját, hanem a foglalkoztatója számlájára dolgozik, „munkavállalóhoz hasonló személynek” kell tekinteni. Ez annyit jelentene, hogy esetükben az individuális és kollektív munkajogi szabályokat, vagy közülük legalább is azokat, amelyek a munkavállalók egzisztenciális és szociális biztonságát védik, reájuk is alkalmazni kell.⁵

A KÖZKERESETI (KKT.) ÉS A BETÉTI (BT.) TÁRSASÁGNAK AZ ÚJ PTK-BAN JOGI SZEMÉLYISÉGGEL TÖRTÉNT FELRUHÁZÁSÁNAK A KÉRDÉSE

A 2013. évi új Ptk. (2013: V.tv.) a hagyományos magánjogi jogi személyiségi elmélettel szemben a közkereseti társaságot (Kkt.) és a betéti társaságot (Bt.) a kereskedelmi forgalom biztonsága érdekében jogi személyiséggel ruházta fel. Mind az első világháborút megelőző két magyar Polgári Törvénykönyv Tervezet, mind azok tökéletesítésével az 1928-ban vitára kiadott Magánjogi Törvényjavaslat (Mjt.) a kereskedelmi társaságok közül csak a részvénytársaságot, a korlátolt felelősségű társaságot (Kft.) és a szövetkezetet ruházta fel jogi személyiséggel, míg a Kkt.-t és a Bt.-t nem. E két „merkantilis societas” csupán perképesiséggel rendelkezett a német jogi megoldáshoz hasonlóan azzal a különbséggel, hogy míg Magyarországon valamennyi itt megjelölt kereskedelmi társaságot az Mjt. magába foglalta,⁶ addig a német BGB csak a jogi személyiség nélküli első kettőt szabályozta, míg a jogi személyiséggel rendelkező kereskedelmi társaságok valamennyi típusát külön törvényekbe foglalta.⁷ Az 1959. évi magyar Ptk.-ban a kereskedelmi társaságokat érintő e jogalanyiságbeli probléma azért nem mutatkozott meg, mivel a kodifikációjának az időszakában az állam-szocialista gazdasági rendszernek megfelelően az állami vállalat, a szövetkezet és részben a magán kisiparos és kiskereskedő elégitette ki a fogyasztói igényeket kötött „népgazdasági” tervezési rendszer keretében. Az 1970-es évek közepén megindult gazdaságirányítási reform hatására a Sárközy Tamás által elkészített és 1982. évi VI. tv.-el hatályba lépett első, majd 1984-től ugyancsak a tőle származó második Gazdasági Társasági Törvény (Gt.) a jogalanyiség kérdését mindenképpen az Mjt.-hez hasonlóan szabályozta a kereskedelmi társaságoknak gazdasági társaságokká átkeresztelve e négy típusát.⁸

A Kkt.-nek és a Bt.-nek jogi személyiséggel történő felruházása a forgalom biztonsága és zökkenőmentes lebonyolítása szempontjából mindenképpen előnyös lépés volt, amire magam is tettem javaslatot a „Disserationes Savariensis” kiadványsorozat 2002-ben megjelent 16. sz. füzetében (Prugberger et al., 1997:20-26). Annak érdekében, hogy a Kkt.-t és a Bt.-t jogi személynek el lehessen ismerni, bizonyos mértékig meg kellett változtatni a jogi személyiség hagyományos tanát. Nem lehetett tovább tartani azt a korábbi elméletet, hogy a jogi személy vagyona és szervezete teljesen elkülönül a tagokétól, amit rugalmasabbá kellett tenni annak kimondásával, hogy csak az alapítójától elkülönült vagyonnal kell rendelkeznie és azt sem kell kimondani, hogy az ügyvezetését és képviselését ellátó szervezete a tagoktól teljesen elkülönítve, tőlük függetlenül működik (Ptk. 3: 2. § 5. bek.). Csak így hozható összhangba a Kkt. valamennyi tagjának és a Bt. valamennyi beltagjának azzal az egyetemlegesen fennálló kötelezettségével, hogy helytállni tartozik a társaságnak a társasági vagyon által nem fedezett tatozásaiért. A Tagok és a beltagok ugyanis a társaságnak a társasági vagyon által nem fedezett kötelezettségeiért korlátlanul és egyetemlegesen kötelesek helytállni.

Mint már szó esett róla, ez a szabály a forgalom biztonsága és zökkenőmentes lebonyolítása érdekében jött létre, csak úgy, mint a jogi személy lépcsőzetesen és hierarchizáltan tagolt elmélete, amely azt demonstrálja, hogy egy magasabb jogi személyiséggel felruházott szervezeti egységen belül lefelé irányulva azonos és különböző szinteken az adott szervezet a benne lévő szervezeti egységeket vagyon-elkülönítés mellett jogi személyiséggel ruház fel.⁹ Tágabb értelemben beszélhetünk osztott és lépcsőzetes jogalanyiságról is, ahol nemcsak jogi személynek minősülő társas cégek, hanem társas cégnek nem minősülő egyéni-családi cégek, vállalkozások is szerepelhetnek, amelyek közül a többség nem jogi személy, de közöttük egy-személyes Rt. vagy Kft. is lehet, amely viszont jogi személy. Ilyen lehet akár egy szervezeten belül elkülönített vagyonnal rendelkező egyszemélyes vagy csoportos átalány-elszámolási egység (gebin), amely legtöbbször nem jogi személy, hanem természetes személyiségű jogalany (Prugberger et al., 1989:38-47; 1989:50-80). Ilyen vagy hasonló jellegű helyzet bekövetkezhet tőzsdei jogügyletek útján is, amikor egy cég egy vagy több cég részvényeinek a megvásárlásával részvényt pakettet megszerezve saját szervezetébe jogi személyiség megadásával betagozza, vagy formálisan önálló, de szolgáló vállalatként meghagyva határozza meg annak működését. Egy cég egy másik céget azonban a tőzsdén kívül is megvásárolhat úgy, hogy jogi önállóságát is elvonva teljesen betagozza a maga szervezetébe, de megtartva formális önállóságát –*szatelit* vállalatoként tartósan bedolgozó-beszállítójaként vagy alvállalkozójaként foglalkoztatja. Ha az ily módon szolgálóvá vált társas cég látszólagos önállóságát megtartva, tartós bedolgozójává válik a végső termékösszeállítást elvégző termékkibocsátó cégnek, szerződéses integrációba kerül vele tartós vállalkozói szerződés formájában. Azonban gyakori az ügyvitelnek és a jogi képviselőnek is ilyen kiszervezése bizalmi alapon könyvelői társaság vagy jogiroda részére, amikor is tartós megbízási, ügyviteli szerződés létesül a felek között. Az is előfordul, hogy az uralkodó vállalatok mintegy *szolgáló vállalti forma* keretében tartós vállalkozási és/vagy megbízási jogviszonyt létesítve foglalkoztatnak önálló vállalkozókat és iparszerű ügyvitelt végző személyeket. Ha az ilyen szabadfoglalkozású önfoglalkoztató személyek nem a saját számlájukra és veszélyükre, hanem a foglalkoztatójuk számlájára és veszélyére végzik a munkát, azt csak formális kényszerszállalkozási és/vagy megbízási jogviszonyban tehetik, mivel foglalkoztatók a

foglalkoztatottjaik után nem akarják a kötelező nyugdíj-, és egészségbiztosítás megkötését követő járulékfizetésnél a munkáltatót terhelő részt viselni. Ha pl. egy építkezésen a fővállalkozó alvállalkozóinak egyike vagy másika így foglalkoztat quasi *saját alvállalkozójaként* személyeket, minden további nélkül megteheti. Ez a fővállalkozóra semmiféle kötelezettséget nem hárít. Ugyanakkor, ha az ilyen kényszer „*al-al vállalkozó*” a munkavégzés során megsérül, kiszolgáltatott helyzetbe kerülhet, különösen akkor, ha a sérülés a fővállalkozó hibájából történt. A fővállalkozó az alvállalkozóval megegyezhet úgy, hogy az „*al-alvállalkozó*” sérelmére állítsák be az ügyet úgy, hogy nem következett be üzemi baleset. Minél több az áttétel, annál nagyobb ennek a veszélye. Mindez amellett szól, hogy helytálló lett volna, ha a 2012. évi I. törvénnyel hatályba léptetett új Mt. 3. §-ába bekerült volna az a szabály, hogy aki formálisan vállalkozói, vagy megbízási jogviszony keretében a munkavállalóhoz hasonló tevékenységet folytat egy foglalkoztató részére, az munkavállalóhoz hasonló személynek minősülve a nyugat-európai államokhoz hasonlóan élvezze a munkajogviszonyból adódó munkavállalót egzisztenciálisan és szociálisan védő minimál standardokból álló kedvezményeket.¹⁰

Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a munkavállalóhoz hasonlóan más érdekében függő munkavégzésben tevékenykedő önfoglalkoztatóhoz hasonló helyzetben lehet egy olyan egyéni, családi cég és/vagy társas kisvállalkozás, amely felett egy fővállalkozó, vagy alvállalkozó áll és a jogviszony majdnem olyan fölél-alárendelt helyzetű, mint amilyen az itt említett önfoglalkoztató jogviszonya. Nem véletlen, hogy a közép-európai régió posztkommunista államainak európai uniós tagokká válásával nem került kiterjesztésre e régió államaira az önfoglalkoztatásról szóló 86/613. sz. irányelv, sőt a 2010/4. sz. irányelvvel hatályon kívül helyezésre is került. Ennél fogva nemcsak, hogy nem volt kötelező figyelembe venni a közép-európai országokban a hatályon kívül helyezett irányelvet, hanem éppen az ellenkezőjét várta el az új tagállamoktól az Európai Unió. Vagyis azt, hogy az új tagállamokban a kényszervállalkozási és/vagy megbízási jogviszonyban dolgozó, saját kötelező társadalombiztosítási járulékaikat egyedül fizető dolgozókra a munkajogviszony egzisztenciális és szociális védő szabályai ne terjedjenek ki. Ugyanakkor a régi tagállamok esetében a munkavállalókhoz hasonlóan dolgozókra a régi tagállamokban most is változatlanul érvényesülnek az immár tíz éve hatályon kívül helyezett irányelv rendelkezései.

A nyugat-európai államok munkajoga jogalkotási szinten is az egyéni vállalkozói tevékenységek között különbséget tesz aszerint, hogy az *iparszerűen vállalkozói tevékenységet folytató*, valamint megbízások intézését felvállaló személyek a megrendelőiktől és/vagy megbízóiktól gazdaságilag függetlenek vagy függő jogviszonyban állnak és ha igen, az mennyiben jelent személyi függőséget is. Ha személyi függőség is valamilyen formában fennáll a megrendelőtől vagy a megbízótól, akkor már munkavállalóhoz hasonló helyzetről van szó. Ez áll fenn akkor, ha az ilyen személy nem a saját számlájára és veszélyére, hanem az őt foglalkoztató számlájára és veszélyére dolgozik. Ez esetben, ha a tevékenysége során az ilyen foglalkoztatott formális vállalkozó, vagy megbízott az ügyfélnek kárt okoz, a foglalkoztatójának kell helyt állnia. Ugyanis a szerződést a foglalkoztatójával, nem pedig azzal kötötte meg, akinek a kárt okozta. Jóllehet, az önfoglalkoztatás és a munkavállalóhoz hasonló személy intézménye a nyugat-európai jogokban a természetes személyek munkavégzéssel összefüggő jogügyletkötésénél biztosít védelmet, ami azonban kiterjedhet olyan többalanyú munkavégzésre is, amikor

a munkát végzők a foglalkoztató számára csoportban dolgoznak, azonban a csoportnak nincs jogi személyisége. Ez áll fenn a legtöbb államban nemcsak a polgári jogi társaság vagy munkaközösség keretében folyó munkánál, hanem az olyannál is, ahol azt Kkt. vagy Bt., vagy esetleg családi vállalkozás keretében végzik. A nyugat-európai államokban azok, akik ilyen szervezeti keretek között csoportosan vagy megosztva, de közösen végzik a munkát, védve vannak, mert munkavállalókhöz hasonló személyeknek minősülnek. Az új Ptk. szerint azonban ez a védelem már a Kkt. és a Bt. esetében már nem áll fenn, mert ez a két társasági forma jogi személyé vált. E két szervezeti keretben dolgozók az oroszországi megoldáshoz hasonlóan csak szakszervezetbe történő belépéssel juthatnának védelemhez, ahol a kisvállalkozások az ágazati tevékenységüknek megfelelő szakszervezetekhez csatlakozva részesülnek jogi védelemben.¹¹

Hasonló problémák azonban a normális cégszerűen működő egyéni-családi és a társasági formák közül nemcsak a Kkt. és Bt. formában működő, hanem a kis taglétszámú Kft-ék és szövetkezetek esetében is fennállhat, főleg olyankor, amikor egy nagyvállalkozás számára alvállalkozóként, vagy *tartós szatelit vállalkozásként* bedolgozói tevékenységet folytatnak. Ilyen esetekben hasonló tartós vállalkozási, alvállalkozási, vagy megbízási jogviszonyok alakulhatnak ki, amelyeknél a szolgáltató kis-, esetleg középvállalkozás a megrendelő fővállalkozó, összeszerelő foglalkoztató céghez viszonyítva alárendelt, nem egyszer kiszolgáltatott helyzetben van. Jogi védelmük már csak a forgalom biztonsága miatt is fontos. Ugyanis egy profitéhes tartósan foglalkoztató fővállalkozó cég egy neki bedolgozó és vele kiszolgáltatott alvállalkozói helyzetben álló céget tönkre tehet, amiből származó kiesése gazdasági kapcsolati láncolatokat zavarhat meg és a munkaerőpiacon a kínálati oldalt terhelheti meg.

Ezek a problémák szociálisan feszítik nemcsak a gazdaságot, hanem a fogyasztók, a szolgáltatást igénylők széles rétegeit is. E kérdés megoldása együtt jelentkezik a nem jogi, hanem a természetes személyek olyan gazdasági és foglalkoztatási szempontból fennálló függő helyzetével, amely munkavállalóhoz hasonlókká kényszeríti őket.

A MUNKAVÁLLALÓHOZ HASONLÓ ÖNFOGLALKOZTATÓ SZEMÉLYEK VÉDELME

Európa valamennyi államában, függetlenül attól, hogy nyugati, vagy keleti, vagy pedig közép-ső felében helyezkedik el, főleg germán-német hatásra az állami és a magánbányászatban, valamint az állami pénzverdékben kialakult a *bánya-társasládák intézménye*, amelyben a munkáltató, vagyis a bányatulajdonos és a bányászok, az utóbbiak öregségük vagy betegségük miatt tartósan vagy átmenetileg munkaképtelenné válásuk esetére a munkáltatói szolidaritással ötvözve közösen létrehozták szolidaritási pénzalapjaikat. E segélyegyletek a *bánya-társasládákból* nőttek ki, amelybe a bányamunkások megosztva a tulajdonossal általában az alapbér, illetve a vállalati beralap meghatározott százalékát egyenlő arányban havonta folyamatosan befizették. Ez mind a tulajdonosi, mind pedig a munkavállalói oldalt általában feles arányban terhelte. Ez először az állami tulajdonban álló cégeknél alakult ki, amelyek nehézipart működtették abból az elvből kiindulva, hogy a munkáltatót gondoskodási kötelezettség (*Fürsorgepflicht*) terheli a munkavállalójával és családjával szemben. Mindez betegsége esetén abban mutatkozott meg, hogy felgyógyulásáig, legfeljebb azonban hat hétig betegszabadságon van és ez alatt

az idő alatt a munkáltatótól az átlagkeresetét kapja meg. A betegszabadságra járó összeg, az előbb említett segélyládába – a munkáltató és a munkavállalók által – történt befizetésekből tevődött össze. Addig, amíg a bismarki kötelező társadalombiztosításnak mind a nyugdíj, mind az egészségbiztosítási ága általánossá nem vált, a szociális gondoskodás ilyen közös teherviseléssel valósult meg. Betegség esetén ezzel összefüggésben, ha hat hét után sem várható el a munkavállaló regenerálódása és keresőképessé válása, mind a két fél rendes felmondással megszüntethette a munkaviszonyt. Ahogy a kötelező társadalombiztosítás általánossá vált, valamennyi európai államban általában fele-fele arányban viselte és viseli ma is a munkáltató és a munkavállaló a munkavállaló nyugdíj-, és egészségbiztosítását. Ez alól Nyugat-Európában Franciaország jelent annyiban kivételt, hogy ott a havi járulékok kétharmadát a munkáltató viseli, a munkavállaló csak az egyharmadát (Prugberger, 2008).¹² Magyarországon és a közép-európai régió új tagállamaiban még kedvezőtlenebb a munkáltatók terhére a volt szovjet hatásra kialakult arány, mivel a járulékok háromnegyedét a munkáltatónak kell viselnie, míg a munkavállaló a járulék terheknek csak egynegyedét viseli (Károlyi-Prugberger et al., 2018:26-32).

Mivel a munkáltatók a nyugat európai országokban szabadulni igyekeztek a munkavállalói biztosítás járulék-fizetéseinek e közös teherviselése alól és arra „játszottak”, hogy az általuk foglalkoztatott dolgozók maguk intézzék és fizessék a kötelező társadalombiztosítással járó járulékterheket, csak tartós vállalkozási és/vagy megbízási szerződéssel voltak őket hajlandók foglalkoztatni. Ennél fogva jogviszonyuk formálisan vállalkozási és/vagy megbízási szerződés volt, tartalmilag azonban egyértelműen munkajogviszony. Mivel az 1970-es években Európa nyugati államaiban a szociális piacgazdaság jóléti társadalmi rendszere uralkodott, az egyes államok vagy törvényi szabályozással, vagy elvi bírósági határozattal kialakították az önfoglalkoztatásnak olyan rendszerét, amelyben, ha az önfoglalkoztatott nemcsak gazdaságilag, de egzisztenciálisan is függő helyzetbe kerül a foglalkoztatójával, akkor őt munkavállalóhoz hasonló személynek kell minősíteni. Ez annyit jelent, hogy az ilyen, formálisan vállalkozónak minősülő, de függő munkát végző jogviszonyára a munkajognak valamennyi, vagy leglényegesebb munkavállalót védő individuális szabálya érvényes rá, de részben még a kollektív jogi előírások is.

A *germán jogrendszer*hez tartozó államok közül Németországban a *Tarifsengesetz* 1974. évi novellájának 12.§-a, Ausztriában a 104/1985. sz. alatt megjelent Munka-, és Szociális bírósági törvény 54. §-a mondja ezt ki, míg Svájc esetében a Szövetségi Bíróság 118. II. 157. sz. elvi határozata, Hollandiában pedig a kantonbírák állásfoglalása.¹³

A *frankofon-latin jogrendszer*hez tartozó államok esetében a francia *Code du travail* tételesen meghatározza azokat a quasi vállalkozói tevékenységi köröket, amelyeknél a munkaviszonyhoz hasonlóság miatt a Code du travail valamennyi előírásait alkalmazni kell, és ugyancsak tételesen felsorolja azokat is, amelyeknél a Code du travailnek csak a munkavállalót védő leglényegesebb szabályait, mint amilyenek a munkaidőre, túlmunkára, fizetett szabadságra, munkabérre és a felmondásvédelemre vonatkozó előírások.

Hasonló szabályozás érvényesül Belgiumban is, ahol mind erről a Code du travailhoz hasonló rendszerezett jogszabálygyűjtemény szól.¹⁴ Olaszországban a *Codice Civile* az ipari és kereskedelmi szabadfoglalkozásúak (*liberi professionisti*) vállalkozási vagy megbízási, vagy pedig ne-

vesített ügynöki szerződéssel saját kockázatra és számlára teljesítik megbízójuk megrendeléseit, megbízásait. Ezzel szemben azokat, akik megbízóik, megrendelőik kockázatára és számlájára dolgoznak a 276/2003. sz. decretum 61-69. cikkelye a Codice Civile 113. cikkelyéből levezetve munkavállalóhoz hasonló alárendelt *lavoratori parasubordinato*-nak minősíti és megbízóikkal szemben fennálló vitás ügyeiket a Codice civile procesuale munkaügyi vitákra vonatkozó fejezete szerint kell elbírálni.

Spanyolországban a Munka Törvénykönyvnek megfelelő *Estatuto del trabajo*-n túlmenően az *Estatuto del trabajo autnomo* (LETA) két csoportra osztja a műszaki és a szellemi szabadfoglalkozásúak csoportját. Közülük a *trabajador por cuenta propia* vállalkozói kockázatot visel, míg a *trabajador por ajena* vállalkozói kockázatot nem visel, hanem az, akinek dolgozik és aki a munkájának a gyümölcsét (*frutto del trabajo*) viseli. Róluk a LETA 2. fejezete szól és azok tartoznak ebbe a körbe, akik nem a saját számlájukra, hanem megbízójuk számlájára és kockázatára teljesítenek. Hogy a két kategória közül kik tartoznak ebbe a körbe, azt a munkaügyi bíróság estenként állapítja meg (Stefanescu, 2013; Kresting, 2012).

Magyarországon az ezredfordulót követő második évtized elején már előrehaladott állapotban párhuzamosan futó munkajogi és polgári jogi kodifikációs munkálatok időszakában Kiss György a Jogtudományi Közlöny 2013. évi 1. számában közzétett tanulmányában arról írt, hogy Magyarországon a nyugat-európai országokkal ellentétben hiányzik a munkavállalóhoz hasonló személy jogállásának a szabályozása, amit rendezni kellene. Mint a 2012. év közepén hatályba lépett új Munkatörvénykönyvet előkészítő kodifikációs bizottság tagja, ezt a hiányt pótolni szeretne volna, mégpedig a német megoldás analógiájára olyként, hogy az új Mt. 3. §-a kimondta volna, hogy aki rendszeresen ugyanannál a foglalkoztatónál formálisan vállalkozói jogviszonyban alkalmazott igénybe vétele nélkül munkakört ellátva munkát végez, munkavállalóhoz hasonló személynek kell tekinteni és rá nézve az Mt. előírásait kell alkalmazni. Ezt a 3. §-t a 2011 júliusában kiadott Mt. javaslat tartalmazta, azonban sajnálatos módon a végleges szövegből kiiktatásra került. Ennek következtében nincs meg Magyarországon a függő munkában vállalkozási, vagy megbízási formában foglalkoztatottak számára az a védelem, ami Nyugat-Európában az ilyen módon foglalkoztatottak részére fennáll. Félő ezért, hogy ismét elindul egy olyan irányzat az egyre erőteljesebben liberalizálódó gazdaságban, hogy főleg a külföldi érdekeltségű nagyvállalkozók, ahol lehet, az önfoglalkoztatást fogják alkalmazni olyan esetben is, ahol a feladatvégzés folyamatos és függő munkavégzés jellegű. Ezért a *de lege ferenda* megoldás a Kiss György által elkészített Mt. javaslat szerint történő megoldás elfogadása, vagyis a jelenlegi Mt-nek a munkavállalóhoz hasonló önfoglalkoztatásra vonatkozó 3. §-ával történő kiegészítése lenne. Addig viszont, amíg erre nem kerül sor, *de lege lata* a bírói gyakorlatnak kellene a problémát megoldania. Ennek megfelelően azoknál a foglalkoztatottaknál, akik tartós vállalkozónak, vagy megbízottnak minősítve nem saját kockázatra és saját számlára, hanem a megbízónak, megrendelőnek alárendelve dolgoznak tartósan, vállalkozásnak vagy megbízásnak nyilvánított jogviszonyukat a Ptk. 6:92. § (2) bekezdése alapján munkaszerződést palástoló szerződésnek minősítve érvénytelennek, a palástolt munkaszerződést pedig érvényesnek szükséges minősíteni.

A magyar munkaügyi és közigazgatási bírói gyakorlat már évtizedek óta ennek megfelelően bírálja el az ilyen ügyeket.¹⁵ Akkor járna el azonban következetesen a munkaügyi bíróság, ha – az ilyen palástoló tartós vállalkozási és megbízási szerződéssel, valóságban azonban mun-

*kaviszornynak minősülő szerződésel foglalkoztatott munkavállaló által a kötelező társadalombiztosításnak a munkáltató által fizetendő részét, amelyet a kényszervállalkozási/megbízási szerződésel áttérhelt az általa foglalkoztatott személyre – hivatalból kimondaná, hogy az így kifizetett összegek jogalap nélküli gazdagodást jelentenek, ami visszajár a munkavállalónak. Ennek megfelelően kellene eljárni akkor is, ha a foglalkoztató az ilyen munkavállalóhoz hasonló foglalkoztatottakat családtagok bevonásával áltársasági szerződés keretében foglalkoztatja.¹⁶ Innen pedig csak egy lépés, hogy a munkavállalóhoz hasonló jogviszonyokhoz közelállók alakuljanak ki egyéni-családi és társas cégek, valamint jogi személyiséggel nem rendelkező polgári jogi társaságok és munkaközösségek között valóságos társasági és tartós vállalkozási, valamint megbízási szerződésel. Ilyenre főleg bedolgozási formában *szatelit vállalkozásként*, valamint alvállalkozási jogviszonyban kerül sor.*

TARTÓS VAGY HUZAMOS VÁLLALKOZÁSI ÉS MEGBÍZÁSI JOGVISZONY TERMÉSZETES ÉS MŰVI (FINGÁLT) JOGALANYOK ESETÉBEN

A piaci eladásra késztermékeket előállító, gyártó cégek az egyes alkatrészek, alkotóelemeket előállítását végző cégekkel, vállalkozókkal általában hosszú távú kooperációs szerződéseket kötnek, amelyek *szatelit vállalkozásként* készítik el a készterméket előállító cég részére az adott alkatrésztípusokat. Az összeszerelést végző készterméket előállító cég és a részére alkatrészt előállító egy vagy több cég között többnyire hosszú távú kooperációs vállalkozási szerződés létesül, amely annyiban közelít a munkaviszonyhoz, hogy nem egyes megrendeléseket ad az összeszerelő üzem és fizet ki az alkatrészt előállító *szatelit vállalatnak*, hanem dömpingben küldi a megrendelést és havi átalányban fizet. Hasonló a helyzet a kereskedelmi beszállításnál is, amikor a kiskereskedő a nagykereskedőtől kapja meg az árut. Abban az esetben viszont, ha az egyes áruk különböző fajtájúak, minőségűek és értékűek, az esetben az átalány-ellenértékfizetés nem megoldás. Ilyenkor a történelmileg kialakult havi és/vagy évi keretmegrendelésekkel összefüggő keretelszámolásokra kerül sor, nem egyszer keretbiztosítási jelzőlog alkalmazásával. Ezek a hosszútávú keretmegbízási, keretvállalkozási jogviszonyok. Az ilyen tartós együttműködésű vállalkozási és megbízási kapcsolatok kialakulása sokszínű lehet és létrejöhet a legkülönbözőbb vállalkozási formák között. Így szabad foglalkozásúak, egyéni-családi cégbejegyzett, valamint cégbejegyzés nélküli vállalkozások, valamint kisebb-nagyobb formátumú kereskedelmi társaságok között.

Kiemelkedik közülük az olyan beruházás, amely építkezéssel függ össze. A nagy beruházások esetében a legtöbbször nemcsak épületfelhúzásáról van szó, hanem ennél jóval többről. Ma már egy lakó-, vagy középület megépítésénél nemcsak egy épület egyszerű felhúzását kell a tervek alapján elvégezni, hanem olyan területek is figyelembe kell venni mint: a mélyépítési és statikai tervek alapján mélyépítészeti munkálatokat, az épületfelhúzást, továbbá a felszín alatti és felszín feletti technológiai szerelési munkákat, úgymint a vizesblokkok, a vízvezeték és az elektromos-, valamint a távfűtési hálózat kialakítását.

Mindez komoly kivitelezési hálótér kialakítását teszi szükségessé, ahol a generálkivitelezőnek a feladata egy olyan alvállalkozói hálózati rendszer kialakítása, amely minden kivitelezési munkarész-területet lefed. Nagyméretű beruházásoknál gyakori az olyan több-

szintű lépcsőzetes háló, ahol a fő generálkivitelező több reszort generálkivitelezőt irányít és így nem egyszer kialakul a fő-, és alvállalkozók többszintű lépcsőzetes láncolata. Jóllehet, az egyes alvállalkozók feladatai elkülönülnek nemcsak egymástól, hanem a fővállalkozótól is, mégis előfordul, hogy az alvállalkozó hasonló függésbe kerül a fővállalkozótól, mint ami a munkajogra jellemző. A fővállalkozók az új Mt. óta legszívesebben alvállalkozóikat munkavállalóként alkalmazzák, minthogy az új Mt. munkabaleset esetén a munkáltató részére a korábbi jóval nehezebb „vis maior” alapú veszélyes üzemi kimentés helyett a sokkal könnyebb kimentési lehetőséget adó ellenőrzési körön kívüliséggel, valamint az előre nem láthatósággal mentheti ki magát vagy csökkentheti a felelősségét. Ennek a veszélye azonban valószínűleg mégsem áll fenn, mert alvállalkozóként, vagy tartós vállalkozóként, megbízottként történő kapcsolat esetén a fővállalkozónak nem kell a munkavállaló kötelező társadalombiztosításának teherviseléséhez hozzájárulniuk.

Ennél fogva nagyobb volumenű tartós fő-, és alvállalkozói kapcsolatok esetében nem valószínű, hogy a fővállalkozó az alvállalkozójával, vagy alvállalkozóival fennálló gazdasági együttműködést függő munkaviszonyhoz hasonlóvá kívánná alakítani. Ha azonban mégis ilyenre kísérlet történne valamely fővállalkozói szerepet betöltő vállalkozás részéről bedolgozó alvállalkozójával szemben, a helyes eljárás az lenne, ha a bíróság az előbbi pontban már kifejtettek szerint megállapítaná a tartós vállalkozási és/vagy megbízási jogviszony tényleges munkaviszonyt palástoló jellegét, ami érvényes lehet akkor is, ha az önfoglalkoztató nem, vagy csak látszat gazdasági társaság vagy cég. Ez esetben a jogügyleti kapcsolatot munkaviszonyként kezelve kötelezni lenne szükséges a „quasi fővállalkozót”, hogy a munkavállalóhoz hasonlóvá degradált alvállalkozója részére kifizesse azokat a biztosítási járulékteherket, amelyeket neki kellett volna kifizetnie munkaszerződés-kötés esetén. Ha viszont a munkavállalóhoz hasonló jogviszonnyá ledegradált quasi alvállalkozó nem egyszerű természetes személy, hanem polgári jogi társaság vagy munkaközösség, vagy ha azok valamelyike is, de cégbejegyzéssel rendelkezik, vagy gazdasági társaság (Kkt., Bt., vagy Kft., esetleg szövetkezet), abban az esetben az így leplezett tényleges tartós vállalkozási, alvállalkozási viszonyt lenne szükséges helyreállítani, mégpedig a Ptk. XXX-VII. és /vagy XXXIX. fejezetébe foglaltak alapján.

Itt viszont indokolt utalni arra, hogy nemcsak tartós megbízási, hanem tartós vállalkozás esetén is a jogviszony huzamossága, tartóssága következtében a munkaviszonyhoz hasonlóan alakul a felek közötti kapcsolat. Ez mindenekelőtt az elszámolásban, a vállalkozási és/vagy a megbízási díj átalányjellegű kifizetésében, a tartós vállalkozásnál az eredménykötelmi jelleg háttérbe szorulásával és a bizalmi jelleg előtérbe kerülésében, a tartós megbízási jogviszonynál pedig bizonyos mértékig a vállalkozáshoz hasonló eredményorientáltság formájában jelenik meg. Ezt fejezi ki a megbízási jogviszony felmondását rendező 6:278. §-ánál, hogy a főszabályt jelentő bármelyik fél részéről történő bármikori felmondás mellett tartós megbízási esetén a felek megállapodhatnak a felmondás jogának a korlátozásában és abban, hogy meghatározott idő előtt rendes felmondást a másikkal szemben egyik fél sem gyakorol. A tartós megbízási szerződéseknél e szabálynak a megfogalmazása nagyon is indokolt, mivel a megbízások felvállalásával hivatásszerűen foglalkozó, ha egy vagy néhány megbízónak tartósan leköti magát, csak szűk ügyfélkört

tud magának kialakítani. Ennél fogva, ha a tartós megbízásnál a megbízott megbízási jogviszonya hirtelen megszűnik, a munkavállalóhoz hasonlóan kerülhet kényelmetlen helyzetbe a nagyobb megélhetési jövedelmet nem biztosító kis ügyfélköre következtében. Hasonló a helyzet a tartós vállalkozás esetében is a „megrendelő” részéről a neki tartósan lekötött vállalkozóval szembeni felmondása esetében is. Ennek ellenére azonban a 6:249. §-a, a megrendelő részére a szerződés teljesítésének a megkezdése előtti bármikori elállási, a teljesítés megkezdését követően pedig a bármikori felmondási jogát biztosítja azzal, hogy a vállalkozónak a vállalkozási díj arányos részét megfizetni, valamint az elállással, illetve a felmondással okozott kárt köteles megtéríteni azzal a korláttal, hogy a kártalanítás a vállalkozói díjat nem haladhatja meg.

A megrendelői elállásnak és felmondásnak ez a szabálya a tartós vállalkozási jogviszonynál nem, vagy csak igen körülményesen alkalmazható. A 6:248. § a szerződés lehetetlenülésének a szabályait az alkalomszerű vállalkozási modellre figyelemmel az érdekkörökre tekintettel rendezi, holott a tartós vállalkozásnál az érdekkörök összecsúsznak és a munkavégzés díjazása sem pusztán eredményorientált, hanem kombináltan eredmény-, és időorientált jellegű, aminél fogva a honorárium is automatikus rendszerességgel visszatérő jellegű. Ezért itt is szükséges lenne beiktatni hasonló felmondást korlátozó szabályt, mint amit a 6:278. § a tartós megbízás esetében lehetővé tesz. Sőt megítélésem szerint mind a tartós vállalkozás, mind a tartós megbízás esetében túl kellene menni ezen és a lakásbérleti-, még inkább a munkaszerződéshez hasonlóan mind a tartós vállalkozás, mind a tartós megbízás esetében meghatározott idejű felmondási időhöz kötni a rendes felmondást.

Alkalmazni lehetne a bizalmi vagyonkezelés felmondására vonatkozó 6:326. § (1) bekezdés b.) pontját mind a két esetben, az itt szereplő három hónapos felmondási határidővel, vagy még inkább a Ptk. XLI. fejezetében foglalt közvetítői szerződés 2. alcímében szabályozott tartós válfajára vonatkozó előírásokat. A 6:296. § értelmében, ha a határozott időtartamra kötött tartós közvetítői szerződést a felek tovább folytatják, határozatlan időtartamúvá alakul át. A határozatlan időtartamút viszont a 6:297. § értelmében mindkét fél a másikkal szemben, a hónap utolsó napjára mondhatja fel, amelynél a felmondási idő az első évben egy hónap, a másodikban két hónap, a harmadikban és minden továbbiiban három hónap. Ezt kellene a tartós megbízás és vállalkozás esetében is általánossá tenni. Ennek figyelembevételével indokoltnak látszana mind a 6:249., mind pedig a 6:278. §-t ennek megfelelően kiegészíteni, vagy a tartós közvetítéshez hasonlóan külön alpontba foglalni a tartós vállalkozást és a tartós megbízást.

Úgy vélem ez egy megfelelő érdekvédelmet biztosítana a kényszerből és nem saját akaratból tartós vállalkozóként és/vagy megbízási jogviszonyként munkaviszonyhoz hasonló munkakört, valamint hasonló módon alvállalkozói tevékenységet ellátó természetes személyek, csoportos munkát végző jogi személyiség nélküli társaságok, valamint jogi személyek részére. Meg kívánom jegyezni azonban, hogy nem ez lenne a tökéletes megoldás.

AZ ELSZALASZTOTT TÖKÉLETES MEGOLDÁS

A tökéletes megoldás az lett volna, amit a Polgári Jogi Kodifikációs Főbizottság elnöke, Vékás Lajos professzor is eredetileg szeretett volna, de ami ellen kezdetben a szakszervezeti, majd pedig a munkáltatói szövetségek tiltakoztak: azaz, hogy a munkaszerződés bekerüljön a kötelmi jog különös részébe. A szakszervezetek attól tartottak, hogy ha, a munkaszerződés bekerül a Ptk-ba, az Mt. munkavállalókat védő szociális minimál-standardjai szűkülni fognak, a munkáltatói szövetségek attól féltek, hogy a szociális minimál-standardokat valóban erősen leszűkített 1972. évi Mt.-t követően elkészülő Ptk-ba ha bekerülne a munkajogviszony, tágítaná az Mt. munkavállalói érdekeket védő előírásait. Közvetlenül az új Ptk. tervezetnek az országgyűléshez történt benyújtása előtt Szalma Józseffel törvényjavaslatot dolgoztam ki, melyet a Tervezetnek az egyes szerződéseket tartalmazó harmadik részébe a vállalkozási (XV. cím) és a megbízási típusú (XVI. cím) szerződések közé XVa címként, a munkavégzéssel és a szolgáltatással összefüggő viszonyoknak megjelölve helyeztünk volna el, beleértve a magánmunka-, és a közszolgálati, valamint a kollektív szerződést (Prugberger-Szalma, et. al. 2012c:16-17). Ezen annyit módosítanék, hogy helyesebb lenne XVIa. címként a megbízási típusú szerződések után elhelyezni és ezt követően pedig szintén egy újabb, XVIIb. címben a tartós vállalkozási és megbízási szerződés szabályozni, amit azért lehetne együtt, mert a tartósság következtében a vállalkozási és a megbízási elemek keverednek bennük. Megbízási, bizalmi jelleg akkor is van bennük, ha tevékenység effektív eredményfelmutatási jellege dominál, de ha a bizalmi-ügyleti jelleg áll előtérben, legtöbbször akkor is releváns az eredmény, mint motívum. Ebben az esetben, amit korábban felvettem, vagyis a 6:249. és a 6:279. § ott megjelölt tartalmú kiegészítése szükségtelen volna, mivel az ott megjelölt felmondási – megszüntetési kiegészítések feleslegessé válnának, mivel azok lényegében egyfajta „sui generis” szerződésben kerülnének rendezésre.

Ebben az esetben még markánsabban kidomborodna az a hagyomány, amelynek az eredeti szerződés csoportosítási rendszerének struktúrája a Grosschmidéknál az I. Világháborút megelőző Ptk. tervezetek, valamint a 1928-as Magánjogi Törvényjavaslat egyes szerződések csoportosítási rendszerében megfogalmazódtak és amelynek struktúrája némi módosításokkal megtalálható az 1959. évi Ptk.-ban is, de amely módosítások elhagyásával a csoportosítási rendszere „visszaközeledett” Grosschmid, valamint Szladits és körüknek sorrend-csoportosítási elképzeléseihez.

A tanulmány a NK FjH Alap támogatásával a 120158 sz. pályázat keretében készült.

JEGYZETEK

- ¹ Vincenti Gusztáv (1942): A munka jogviszonyai. Munkabérelti és szolgálati szerződés. In: Szladits K. (főszerk.): Magyar magánjog, IV. kötet, Kötelmi jog különös része. Grill Károly könyvkiadó, Budapest. (lásd: 43-50. §§ Munkabérelti, szolgálati szerz., 51. § vállalkozás, 52. § alkuszi ügylet, 53. § díjkitűzés (VI. fejezet); Villányi László (1942): Ügyvitel. In: Szladits K. (főszerk.): Magyar Magánjog, IV. kötet. Kötelmi jog különös része. Grill Károly könyvkiadó, Budapest, VII. Fejezet, 665–667. (54. § Megbízás, 55. § Megbízás nélküli ügyvitel, 56. § letét, 57. § fogadói felelősség). (itt feldolgozott kötelmek csoportosítva, kölcsön, vétel-csere, tartás-, életjáradék, ajándékozási szerződések, bérlet-haszonbérlet, ingyenes használat, munka jogviszony, ügyvitel). Követi a Magánjogi Törvénykönyv javaslatának (Mjt.) sorrendjét (VI-XII. címek). In: Térffy Gyula (1936): Igazságügyi zsebtörvénytár, Magánjogi Törvénykönyv javaslata. Grill Könyvkiadó, Budapest. Kisebbsé módosításokkal ezt vette át az 1959. IV. tv.-vel életbeléptetett első Ptk. is.
- ² Nyugat-Európában kialakult gyakorlat, amit a jóléti államok vagy jogalkotási úton, vagy a szolgálati szerződés szabályaiból levezetve bírósági elvi állásfoglalásokkal, majd pedig európai gazdasági közösségi irányelvvvel igyekeztek ellensúlyozni.
- ³ Ld. Vincenti I. sz. jegyzetben hiv. mű 43-50. §§-ait, és a MJT. szolgálati szerződésre vonatkozó szabályait.
- ⁴ Sinzheimer, Hugo (1927): Über Grundgedanken und die Möglichkeit eines Einheitsarbeitsrechts in Deutschland. 1. Aufl. Frankfurt am Main, Europa Verlag; Aufl. Europa Verl. 1976.
- ⁵ Kiss György (2013): A munkavállalóhoz hasonló személy problematikája az Európai Unióban és e szabályozás hiánya a magyar Munka Törvény Könyvében. Jogtudományi Közlöny, 1. sz. 68. évf. 1. sz. 1–14.
- ⁶ 1975:XXXVII. tc. (Keresk. tv.) I. Rész VI. cím. ált., VII. c. Kkt., VIII. c. Bt., IX. c. Rt-ok, X. c. szövetk. Ugyanígy a 2013:V. tv. (új Ptk.) is.
- ⁷ Im deutschen Handelsgesetzbuch vom 10. 05. 1897. Offene Handelsgesellschaft (OHG) § 105-160, Kommanditgesellschaft (KG) § 161-177/a. Stile Gesellschaft 230-256. §, Aktiengesetz vom 1965 (AG), Genossenschaftsgesetz vom 1898 (eG.) Im Zivilrecht/Wirtschaftsrecht 18. Aufl. Nomos Verlag 682-694., 822., 1000. p.; Jogirodalmi rendszerbe foglalását adja Kallwas, Wolfgang: Privatrecht 16. Aufl. Verlag U. Thiemons 368-370. p. (Personengesellschaften OHG., KG., StG.), Kapitalgesellschaften: Aktiengesellschaft (AG.), Aktiengesellschaft auf Kommandit (AGK), Gesellschaft mit beschränkte Haftung (GmbH), eingetragene Genossenschaft 370-373.
- ⁸ 1988:VI. tv és 1997: CXLIV. tv. a gazdasági társaságokról, inkorporálva és szintén gazdasági társaságoknak elnevezve 2013: V. tv. (új Ptk. III. Rész X-XIV. cím és IV. Rész)
- ⁹ Sárközy Tamás (1985): A jogi személy elméletének átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 134-246. (a német elméletben Fabricius, Ott és Ostheim); A szövetkezeti szervezetre leképezve ld. Prugberger Tamás (1987): A jogalanyiság strukturális felfogásának megjelenése és alapproblémái a szövetkezetek gazdasági és szervezeti életében. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények (könyvsorozat), 201. Agrárinformációs Vállalat kiadása, Budapest, 38-47. (theoria ism.) és 50-80. (realizálódása a szövetkezeteknél).
- ¹⁰ Prugberger Tamás (2012): Magyar munka-, és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel. Novotni Kiadó, Miskolc. 1. kiadás, 1. nyomás, 158.; Prugberger Tamás (2013): Magyar munkajogi és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel. Novotni Alapítvány, Miskolc, 2. nyomás 155., 2. kiadás 1-2. nyomás 238-239.; Gyulavári Tamás (2014): A szürke állomány. Gazdaságilag függő munkavégzés a munkaviszony és az önfoglalkoztatás határára. Jogtudományi Monográfiák. 6. Pázmány Press, Budapest, 97.
- ¹¹ Berki Erzsébet (1992): A munkaügyi kapcsolatok rendezésének alakulása Oroszországban az 1991-92. év fordulóján. Kereskedelmi Szemle, 6. sz. 40-42.; Scharf, Alex (1996): Gewerkschaften und sozialpartnerschaftliche Strukturen in der russischen Föderation. WIRO – Wirtschaft und Recht in Osteuropa, 5. sz. 164-165.
- ¹² Ld. Prugberger Tamás (2008): Az európai szociális jog vázlata. Debreceni Egyetem ÁJK. és Lícium Art Kft. közös kiadása, Debrecen, IV. (egészségbiztosítás) és V. (nyugdíjbiztosítás) fejezet (A fedezetrendszer részletes szabályainak országankénti bemutatása).
- ¹³ Nevians, Nicole (2002): Die Arbeitnehmerähnliche Person. Dunkler et Humblot Verlag, Berlin. (D.); Wachter, Gustav (1980): Wesensmerkmale arbeitnehmerähnliche Person. Schriften zum Sozial-, und Arbeitsrecht. Band. 53. Duncker & Humblot Berlin. (A.); Portmann, Wolfgang —Stockli, Jan Fritz (2013): Schweizerisches Arbei-

- itsrecht, 3. Aufl. DIKE Verlag, Zürich – St. Gallen, 8-10.; Van Voss, Heerma G. J. J. (2006): *Inleiding Nederlands Sozialrecht*. Fűjfte druk Boom Juristische uitgewers, Den Haag 39-40.
- ¹⁴ Isenberg, Sandra (2003): *Arbeitsähnliche Status in Frankreich*. Dispositionsmanuskript, IAAEG. Universität Trier.; Iura Europae. Droit du Travail – Arbeitsrecht (1993), C.H. Beck Verlag, München-Berlin/Édition technique juris chasseours, Paris I. Vol./Band. 30.00-2.3. 20-16 (B.)
- ¹⁵ Handó Tünde (2003): *Leplezett szerződések a munkaügyi bíróságok előtt*. Cég és Jog, 5. évf. 7-8. sz.
- ¹⁶ Prugberger Tamás - Fabók András (2012): *A munkaszerződés, a szolgálati szerződés és a díjkitűzés elhatárolásának problémái a biztosítási ügyletkötői szerződések tükrében*. Magyar Jog, Magyar Jog, 47. évf. 12. sz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berki Erzsébet (1992): *A munkaügyi kapcsolatok rendezésének alakulása Oroszországban az 1991-92. év fordulóján*. *Kereskedelmi Szemle*, 6. sz. 40-42.
- Gyulavári Tamás (2014): *A szürke állomány. Gazdaságilag függő munkavégzés a munkaviszony és az önfoglalkoztatás határán*. *Jogtudományi Monográfiák*. 6. Pázmány Press, Budapest, 97.
- Handó Tünde (2003): *Leplezett szerződések a munkaügyi bíróságok előtt*. *Cég és Jog*, 5. évf. 7-8. sz.
- Isenberg, Sandra (2003): *Arbeitsähnliche Status in Frankreich*. Dispositionsmanuskript, IAAEG. Universität Trier.
- Iura Europae. Droit du Travail – Arbeitsrecht (1993), C.H. Beck Verlag, München-Berlin/Édition technique juris chasseours, Paris I. Vol./Band. 30.00-2.3. 20-16.
- Kallwas, Wolfgang: *Privatrecht* 16. Aufl. Verlag U. Thiemons 368-370.
- Kapitalgesellschaften: *Aktiengesellschaft* (AG.), *Aktiengesellschaft auf Komandit* (AGK), *Gesellschaft mit beschränkte Haftung* (GmbH), *eingetragene Genossenschaft* 370-373.
- Károlyi Géza – Prugberger Tamás (2018): *A társadalombiztosítás fedezetrendszerét érintő jogi szabályozás időszerű kérdéseiről*. *Új Magyar Közigazgatás*, 1. sz. 26-32.
- Kersting, Anna-Lena (2012): *Die arbeitnehmerähnliche Person im spanischen Arbeitsrecht*. Nomos Verlag, Baden-Baden.
- Kiss György (2013): *A munkavállalóhoz hasonló személy problematikája az Európai Unióban és e szabályozás hiánya a magyar Munka Törvény Könyvében*. *Jogtudományi Közlemények*, 1. sz. 68. évf. 1. sz. 1–14.
- Kiss György (2020): *A foglalkoztatás rugalmassága és a munkavállalói jogállás védelme*. Wolters Kluwer, Budapest, 91-92. és 277-278.
- Nevians, Nicole (2002): *Die Arbeitnehmerähnliche Person*. Dunkler et Humblot Verlag, Berlin.
- Portmann, Wolfgang – Stockli, Jan Fritz (2013): *Schweizerisches Arbeitsrecht*, 3. Aufl. DIKE Verlag, Zürich – St. Gallen, 8-10.
- Prugberger Tamás (1987): *A jogalanyiség strukturális felfogásának megjelenése és alapp problémái a szövetkezetek gazdasági és szervezeti életében*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények (könyvsorozat), 201. Agrárinformációs Vállalat kiadása, Budapest, 38-47. és 50-80.
- Prugberger Tamás (1989): *Belső vagyoni és vállalkozási viszonyok az önkormányzati vállalatoknál*. Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények (könyvsorozat), 205. SZÖVORG kiadás, Budapest, 38-47. és 50-80.
- Prugberger Tamás (1997): *A jogalanyiség, a dologi jog és a kötelmi jog kapcsolatának funkcionális elmélete*. Dissertationes Savarienses 16. Savaria Press, Szombathely, 20 - 26.
- Prugberger Tamás (2008): *Az európai szociális jog vázlata*. Debreceni Egyetem ÁJK. és Lícium Art Kft. közös kiadása, Debrecen.
- Prugberger Tamás (2012a): *Magyar munka-, és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel*. Novotni Kiadó, Miskolc. 1. kiadás, 1. nyomás, 158.
- Prugberger Tamás – Fabók András (2012b): *A munkaszerződés, a szolgálati szerződés és a díjkitűzés elhatárolásának problémái a biztosítási ügyletkötői szerződések tükrében*. Magyar Jog, Magyar Jog, 47. évf. 12. sz.
- Prugberger Tamás – Szalma József (2012c): *A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk*. *Gazdaság és Jog*, 10. 16-17.
- Prugberger Tamás (2013): *Magyar munkajogi és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel*. Novotni Alapítvány, Miskolc, 2. nyomás 155., 2. kiadás 1-2. nyomás 238-239.
- Sárközy Tamás (1985): *A jogi személy elméletének átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 134-246.
- Scharf, Alex (1996): *Gewerkschaften und sozialpartnerschaftliche Strukturen in der russischen Föderation*. WIRO – Wirtschaft und

- Recht in Osteuropa, 5. sz. 164-165.
- Sinzheimer, Hugo (1927): *Über Grundgedanken und die Möglichkeit eines Einheitsarbeitsrechts in Deutschland*. 1. Aufl. Frankfurt am Main, Europa Verlag.
- Stefanescu, Alexandra (2013): Die arbeitnehmerähnliche Person in italienischen Recht. *Studien zum ausländische vergleich und internationalen Arbeitsrecht*. IAAEG. Band 31. Nomos Verlag.
- Térffy Gyula (1936): *Igazságügyi zsebtörvénytár, Magánjogi Törvénykönyv javaslata*. Grill Könyvkiadó, Budapest.
- Van Voss, Heerma G. J. J. (2006): *Inleiding Nederlands Sozialrecht*. Fűjfte druk Boom Juristische uitgewers, Den Haag 39-40.
- Villányi László (1942): *Ügyvitel*. In: Szladits K. (fűszerk.): *Magyar Magánjog IV. kötet. Kűtelmi jog kűlönűs rűsze*. Grill Károly kűnyvkiadó, Budapest, VII. Fejezet.
- Vincenti Gusztáv (1942): *A munka jogviszonyai. Munkabűleti űs szolgalati szerzűdűs*. In: Szladits K. (fűszerk.): *Magyar magánjog, IV. kűtet, Kűtelmi jog kűlönűs rűsze*. Grill Károly kűnyvkiadó, Budapest.
- Wachter, Gustav (1980): Wesensmerkmale arbeitnemerahnliche Person. *Schriften zum Sozial, und Arbeitsrecht*. Band. 53. Duncker & Humblot Berlin.
- Zivilrecht/Wirtschaftrecht 18. Aufl. Nomos Verlag 682-694., 822., 1000.

Printz János Károly

Magyar sikerek az olimpiákon

Hungary's Olympic Successes

Összefoglalás

Az ókori Olümpiában több mint egy évezreden át minden negyedik esztendőben megrendezett versenyeket a görögség körében nagy érdeklődés kísérte, s ugyanez érvényes immár világszerte a 125 éves jubileumához érkezett újkori olimpiai játékokra is. Az olimpiai bajnoki cím megszerzése mindig is nagy dicsőséget jelentett, szűkebb pátriájukban életre szóló elismeréssel övezve a diadalmaskodó sportolókat. Magyarország a játékok újjászületése óta részese az olimpiai mozgalomnak. Nemzetünk sportolói két kivétellel valamennyi újkori nyári és téli olimpián képviselték hazánkat, és a nyári játékokról egy alkalommal sem tértek vissza elsőség nélkül, legutóbb pedig megszületett az első magyar aranyérmes helyezés a téli olimpiák történetében is. A magyar olimpikonok kezdetektől fogva figyelemre méltó teljesítményt nyújtanak a játékokon. Ennek köszönhetően Magyarország a különböző statisztikák, értékelések tanúsága szerint igazi „sportnemzetként” őrzi helyét a világ élvonalában, a leggazdagabb eredménylistával büszkélkedő országok között. Ezt igazolja az idén Tokióban megrendezett olimpia hat aranyérmes és ezzel együtt húsz dobogós magyar helyezése is.

A tanulmány célja, hogy a Tokióban elért magyar sikerek kapcsán rövid áttekintést nyújtson az olimpiák történetének egyes releváns vonatkozásairól, a magyar sportolók olimpiai sikereiről. A tanulmány más részről azt vizsgálja, hogy milyen mozgástere van az olimpiai eredmények értékelésének és elemzésének, beleértve a dinamikus megközelítéseket és a nemzetközi összevetéseket is.

Kulcsszavak: Olümpia, olimpizmus, olimpiai játékok, olimpikonok, magyar csapat, bajnoki cím, aranyérem, érmes helyezések

DR. PRINTZ JÁNOS KÁROLY, címzetes egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológati Egyetem, a Magyar Olimpiai Akadémia Tanácsának tagja (printzjk@printzest-arsa.hu).

Summary

The games that took place in the ancient city of Olympia every four years for over a millennium held great interest for the people of Greece, and the same is true for the modern Olympics, which have recently celebrated their 125th anniversary. The title of Olympic champion has always commanded great respect, granting victorious athletes lifelong recognition in their homeland. Hungary has been a part of the Olympic Movement since the revival of the Games. Our athletes have represented our nation at every Summer and Winter Olympic Games except for two, and they never returned without victories from the Summer Games. Not too long ago, the first Hungarian gold medal was won in the history of the Winter Olympics. The performance of Hungarian Olympians has always been remarkable. As a result, statistics and assessments show that Hungary is a real sports nation, among countries that boast the best results. This has been demonstrated by the six gold medals and altogether twenty podium finishes achieved in Tokyo. With the recent successes at the Tokyo Olympics in mind, the purpose of this paper is to provide a brief overview of certain relevant aspects of the history of the Olympics and the success achieved by Hungarian athletes throughout the years. It also aims to examine the room for manoeuvre of the evaluation and analysis of the Olympic results, including dynamic approaches and comparisons with international results.

Keywords: Olympia, Olympism, Olympic Games, Olympians, Hungarian team, championship, gold medal, podium finishes

A 2020. ÉVI TOKIÓI NYÁRI OLIMPIA 2021-BEN

A 2021-es év egyik leginkább várt eseménye a nyári olimpia volt, amelynek megrendezését sok kétely, aggodalom kísérte. Polémiák közepette és szigorú intézkedések mellett 2021. július 23-án végül fellobbanhatott Tokióban az olimpiai láng, és megkezdődhettek a küzdelmek. Pontosabban folytatódtak, mert az utóbbi olimpiákon kialakult gyakorlat szerint már az ünnepélyes megnyitót megelőzően sor került az olimpiai program néhány eseményére, így – immár hagyományosan – labdarúgómérkőzésekre. A XXXII. nyári olimpiai játékok mindenképpen rendhagyó módon illeszkedtek be az olimpiák sorába, történetébe. Mint ismeretes, a világ sportjának legnagyobb rendezvényét egy évvel korábban, 2020-ban kellett volna megtartani, de az akkori járványügyi helyzet miatt ezt nem lehetett vállalni, s a játékok egy évvel történő halasztásáról született döntés. Ilyen az olimpiák történetében még nem fordult elő, és megrendezésük szigorúan négyéves ritmusát eddig semmi nem törte meg, kivéve azt a váltást, amikor két téli olimpia megrendezése között csak két esztendő telt el, ezáltal megteremtve annak lehetőségét, hogy az addig azonos években megtartott téli és nyári versenyek a továbbiakban jó értelemben „kerüljék egymást”.

Az alapelv ugyanis ez idáig megkérdőjelezhetetlenül az volt, hogy olimpiák elmaradhatnak, de a jó előre odaítélt megrendezésüket halasztani nem lehet. A kijelölt nyári olimpiák sorából eddig három maradt el, az első világháború miatt a 1916-ban Berlinbe tervezett já-

tékok, a második világháború következtében pedig az 1940. évi olimpia, amelynek helyszíne eredetileg éppen Tokió lett volna, majd Helsinki, illetve a négy évvel későbbre, Londonnak odaítélt XIII. sorszámú játékok.

Fontos szabály, hogy a nyári játékok sorának számozása az elmaradt játékokra vonatkozóan is megmarad. Ez azt is jelentette, hogy a mostani, végül is sikeresen lezajlott tokiói olimpia a XXXII. sorszámot viselte, de ténylegesen a huszonkilencedik megrendezett nyári olimpia volt. Az első alkalommal 1924-ben megrendezett téli játékok közül eddig kettő maradt el (1940-ben és 1944-ben), amelyek azonban sorszámot sem kaptak. A meghiúsult tokiói olimpia évében a téli játékok rendezője szintén japán város, Szapporo lett volna, majd a svájci St. Moritz kapta meg a rendezés jogát, amely egy újabb döntéssel a bajor Garmisch Partenkirchenre szállt át. Végül a három jelölt közül ekkor egyik sem rendezhette meg a versenyeket, bár ezt később ketten is (St. Moritz 1948-ban, Szapporo 1972-ben) pótolhatták, „Garmisch” pedig – a svájciakhoz hasonlóan – előzőleg (1936-ban) már fogadhatta a téli olimpiát. Az 1944-es téli helyszín várományosa, az olasz Cortina d’Ampezzo volt, ahol ténylegesen csak tizenkét évvel később kerülhetett sor olimpiai versenyekre, s a városkának hét évtized múltán – Milánóval közös rendezőként – erre újra lehetőség lesz (Horváth, 2021).

Az olimpiai játékok tavalyi halasztása nem érinti a továbbiak időpontját, ütemezését. A következő nyári olimpiára így módon három év múlva kerül sor Párizsban, majd Los Angeles már az eredeti ritmus szerint négy esztendővel később következik. Ezekre az időkre már remélhetőleg helyre áll a „világ rendje”, a járvánnyal való világméretű küzdelemben.

Az egy éves kivárás sajnos nem hozott olyan változásokat, amelyek az olimpia megrendezését a megszokott módon – az infrastruktúrában és a lebonyolítás módjában persze egyre fejlődve – tették volna lehetővé. A versenyek gyakorlatilag zárt kapuk mögött zajlottak, az olimpikonoknak szigorú járványügyi előírásokhoz kellett igazodniuk, s mindez érezhetően rányomta a bélyegét az olimpiai játékok hangulatára. Az előbbieket ellenére elmondható, hogy a második tokiói olimpia – amely megőrizte 2020-as évjáratát – más volt, mint a többi, de a maga nehézségeivel, sajátosságaival együtt, beleértve a külsőségeket is, mégis bevonult a kiemelkedő játékok sorába.

Különböző aspektusokból nem egyszer felmerül, hogy mitől olimpia egy olimpia? És ez a kérdés talán most különösen jogos volt. A nézők a stadionokból, csarnokokból, uszodákból ugyan nagyon hiányoztak, de a távolból figyelemmel kísérhették a küzdelmeket. A versenyek, amelyek – akár csak korábban – esetenként most is rendkívül kiélezettek voltak, tiszteletreméltó teljesítményekkel, eredményekkel, sőt, rekordokkal zárultak. A tokiói olimpián most is csodálni lehetett a nagy egyéniségeket, az esélyek valóra váltását, vagy éppen a nagy meglepetéseket. Az érmeik ugyan ezúttal különös módon, saját kezűleg kerültek a legjobbak nyakába, de – mint mindig – most is fényesen csillogtak. Az olimpia, majd ezt követően a paralimbia Japánban és világszerte a sport nagy ünnepe volt. Mindebből kivették részüket a magyar küldöttség tagjai is. Olimpiai csapatunk sportolói a küzdelmekben méltóan képviselték hazánkat, miközben hat olimpiai bajnoki címet, 14 további érmet helyezést, valamint 156 ún. olimpiai pontot szereztek. Ez bármely megközelítésben, a múltunk, az olimpiai hagyományaink, a nemzetközi mezőny vagy a várakozások tükrében is kiemelkedő teljesítmény, Magyarország számára nagy elismerést jelent.

AZ OLIMPIAI JÁTEKOK BÖLCΣŐJE ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSE – MAGYAROKKAL

Az újkori olimpiai mozgalomba a kezdetektől fogva bekapcsolódtak a magyarok is. A modern játékok születésnapja pontosan ismert, 1894. június 23-án a párizsi Sorbonne-on, az amatőrség kérdésének szentelt konferencián fogadták el a résztvevők a francia *Pierre de Coubertin* javaslatát az ókori olimpiák felújításáról, és egyben döntöttek a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) megalakításáról. Az olimpiai eszme újjászületése kétségkívül elsősorban a francia bárónak és pedagógusnak köszönhető, de támogatói és követői között ott találjuk a magyar *Kemény Ferencet* is, aki helyet kapott a NOB-ban, és 1907-ig tevékenykedett a testületben (Kertész – Vad, 2009).

Magyarország kezdetektől kivívott rangját az olimpiai mozgalomban mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy az Athénba tervezett első olimpia megrendezésével kapcsolatban tapasztalt bizonytalanságok idején Budapest is felmerült – a millenniumi ünnepségekbe illeszkedő – lehetséges helyszínként. *Kemény Ferencnek*, a NOB tagjaként fontos szerepe volt abban is, hogy a párizsi döntést jó egy évvel követően, 1895. december 19-én létrejött, és *Berzeviczy Albert* elnöklétével megkezdte munkáját a Magyar Olimpiai Bizottság (Takács, 2012).

A coubertini gondolat az ókori eszményekhez és modellhez nyúlt vissza, ami nem volt előzmények nélküli. Az antik olimpiai eszmét a reneszánsz hozta újra felszínre, majd a századok során egyre gyakrabban jelentek meg utalások, sőt tanulmányok a dicső múltból, és nem egy helyen – így Angliában, de Görögországban is – rendszeresen lokális versenyeket tartottak olimpiai jelzővel (Szabó, 2012). Helyi, regionális játékok napjainkban is léteznek, de ezek nem jelentenek igazi riválist az olimpiai játékoknak, sőt több is a NOB védnöksége alatt áll (Szikora, 2021). Ismeretes, hogy az ókori Olümipia mintaadó rendezvényei is a hozzá hasonló jellegű kultikus versenyek köréből emelkedtek ki, amelyek közül a delphoi (püthói), a nemeai és az iszthmoszi játékok feltétlenül kiemelést érdemelnek (Mező, 1929; Keresztényi, 1980; Kertész, 2008). Az olimpiák felújításának a XIX. században kétségkívül az ókori helyszínek régészeti feltárása adta a legnagyobb lökést. Az 1875-től 1881-ig tartó ásatások a német Ernst Curtius vezetésével zajlottak (Takács, 2012).

Az olimpiai gondolat említéséről Magyarországon a *Kisvárdai János* professzor 1490-ben tartott sárospataki előadásáról készült jegyzetek alapján van legrégebbi dokumentum, amelyet diákja, *Szalkai László* – későbbi esztergomi érsek – hagyott az utókorra, és „Szalkai-kódex” néven vált ismertté. A későbbi korokból is több olimpiával kapcsolatos mű maradt ránk, amelyeknek szerzői közül feltétlenül említést kell tenni *Berzesenyi Dánielről*, aki az ókori modell gyakorlati megvalósítását is szorgalmazta. Ez utóbbira később talán a legjobb példát *Vermes Lajos* testnevelő szolgáltatta, aki a Szabadka melletti szűkebb pátriájában a XIX. század közepén „palicsi olimpiákat” rendezett (Szabó, 2012; Takács, 2017b).

Ami az etalonnak számító ókori játékokat illeti, kezdetei több tudós szerző szerint is a „ködös múlt homályába” vesznek. Az első biztos időpontként a Kr. e. 776 tekintendő, mivel ebből az évből ismert az első feljegyzett bajnok, a stadionfutó Koroibosz neve, s ettől kezdve számították később a görögök a négyéves olimpiai ciklusokat. Ezt megelőző fix dátum még a Kr. e. 884, amikor a hagyomány szerint az *éliszi király*, *Iphitosz*, a szomszédos Piszatisz uralkodója *Kleoszthenész* és a spártai törvényhozó, *Lükurgosz* úgy döntöttek, hogy *Zeusz* tiszteletére

négy évente megrendezik az olümpiai versenyjátékokat (Kertész, 2008, 2021).

Az ókori olimpiák történetének végét az ezzel foglalkozó művek leginkább éppen a Zeusz-kultusz betiltásától számítják, amely *I. Theodosius* kelet-római császár uralkodásához kapcsolódott, aki egyik verzió szerint betiltotta az olümpiai versenyeket is. Számos forrás a Kr. u. 393-at rendeli ehhez (Takács, 2017a). Az újabb kutatások és a publikációk viszont inkább a Kr. u. 408 és 450 között hatalmon lévő *II. Theodosius*hoz kötik az olümpiai játékok végétét és végét, aki leromboltatta a pogány templomokat, s ez minden bizonnyal az olümpiai Szent Liget mellett, az ókori Stadionban és más létesítményekben megrendezett versenyek befejeződését is jelentette (Kertész, 2008, 2021). Már korábban ismertté váltak azonban olyan kutatási eredmények, amelyek szerint az olümpiai játékok még egy ideig más helyszínen folytatódtak (Keresztényi, 1962, 1980). Tény viszont, hogy Olümpiát ezekben az időkben (a Kr. u. VI. században különös erősséggel) földrengések sújtották, valamint áradások áldozata lett, mint az is, hogy ezzel együtt az ókori olimpiák legalább 1000 éves történetéről beszélhetünk (M. I. Finley – H. W. Pleket, 1980).

Pierre de Coubertin kezdeményezése az ókori mintát több tekintetben modernizálta. Így az állandó helyszín helyett a megrendezés jogát „globalizálta”, újabb és újabb lehetőséget kínálva az ezt vállaló, ezért versengő városoknak. Első alkalommal azonban az olimpia görög földön maradt, 1896 áprilisában Athén várta az olimpikonokat (K. Georgiadis, 2003), ahová 13 országból meg is érkeztek. Köztük a magyar küldöttség, amely kiváló úszónk, *Hajós Alfréd* két bajnoki címének és más szép eredményeknek köszönhetően megkezdte hazánk sportolójának azóta is sikeres olimpiai szereplését.

AZ ÚJKORI OLIMPIAI JÁTÉKOK FEJLŐDÉSE

Az újjászületést jelentő első újkori olimpiát követő időszakról dióhéjban csak annyit, hogy a játékok sora „gyermekbetegségektől” kezdve a növekedés szépségein és nehézségein keresztül, a lendületes és problémás korszakokon át, magában hordozta egy sikeres fejlődéstörténet minden velejáróját (Gallo, 2008, 2011; Keresztényi, 1980). Az olimpiák lebonyolításának változásait, a versenyeket és a külsőségeket az előbbieik alapján lehet szakaszokra bontani (Maraniss, 2008; Preuss, 2015; Printz, 1989). Az egyes szerzők az újkori olimpiák történetének periódusait és inflexiók pontjait többféle megközelítésben jelölik meg, amelyek részletesebb tárgyalása meghaladja e tanulmány kereteit. Az 1900-as évek első három olimpiája, kezdve Párizssal, a világkiállítások árnyékában zajlott, a francia főváros versenyekre és különösen a St. Louis-ra illik a „zűrzavaros” jelző. Négy évvel később, 1908-ban az angolok igyekeztek a két rendezvényt különválasztani. Ennek köszönhetően olimpiai hangulat és „igazi” olimpiai stadion fogadta a sportolókat a Temze-parti városban. Meg kell említeni, hogy a következő, stockholmi olimpiára való készülődés közben, 1910-ben jelent meg *Pierre de Coubertin* nagy hatású „Une Olympie moderne” című munkája. Az 1912. évben rendben és a kor igényeinek megfelelően lezajlott játékok után nyolc év szünet következett, majd az olimpiák története újabb szakaszának lezárását sajnos egy újabb világháborúhoz köthetjük.

A múlt század húszas-harmincas éveiben sokban gazdagodott az újkori olimpizmus. 1920-ban *Antwerpenben* megjelent az ötkarikás zászló, négy év múlva Párizsban vált véglegessé

és ismertté az olimpiák jelmondata: Citius, Altius, Fortius, amely éppen Tokióban egészült ki egy újabb nagyon fontos szóval: „Together, azaz „Communiter”. (A négy szó közismert magyar jelentése pedig „Gyorsabban, Magasabban, Erősebben – Együtt”.) A párizsi fővárosban olimpiai falut nyitottak, igaz ez még egy barakknegyed volt, amelynek kapuján azonban a „Village Olympique” díszlett. Ezt az elhelyezést messze felülmúlta nyolc évvel később *Los Angeles* 700 kényelmes háza. Itt tértek át a rendezés tizenhat napos rendjére is. Olimpiai lángot először 1928-ban *Amszterdamban* gyújtottak, a berlini stadionba – többek között Magyarországon keresztül – már Olümpiából érkezett a grandiózusra hangszerelt esemény megnyitójára (Kertész – Vad, 2009).

A második világháborút követő olimpiák – és ezt a számok is igazolják – kiegyensúlyozott fejlődést mutattak, komoly zökkenőkkel. Különösen érvényes volt ez a távoli *Melbourne*-ben 1956-ban rendezett (a lovas versenyek erejéig *Stockholmmal* megosztott) versenyekre. A római és az 1964-es tokiói olimpiák ideje joggal nevezhető a technika váltás időszakának (Maraniss, 2008), amikor a játékok szó szerint is új pályára kerültek. A mélypontot ekkor az olimpiai mozgalom szempontjából a terrortámadással sújtott müncheni játékok jelentették. A rendezés és az infrastruktúra finanszírozási gondjaival küzdő *Montreal* esete már a nyolcvanas évek elejének hullámvölgyét is előrevetítette, amikor politikai tényezők is nyomasztólag hatottak a rendezőkre (Moszkva, Los Angeles másodszor) és az egész olimpiai mozgalomra. Szűl 1988-ban a kilábalás reményét hozta, amelynek jegyében a rendezők azóta is törekszenek a „minden idők legjobb” olimpiáját létrehozni... A fogalom tartalmához a reformokat kezdeményező Nemzetközi Olimpiai Bizottság 2014. december 8-9-én *Monte Carlóban* elfogadott „Olympic Agenda 2020” című dokumentuma kívánt iránymutatást adni. Az anyag címében is megjelölt esztendőben azonban új kihívásokkal kellett szembenézni, amelyek hatására a nyári játékok kényszerű halasztásáról született döntés. A kezelhetőnek ítélt járványügyi helyzetben a tokiói olimpiát – rendhagyó módon – egy év késéssel meg lehetett nyitni, s végül emlékezetes rendezvényre, versenyekre került sor *Japánban*.

A téli játékok története a nyárinál jó negyedszázaddal később, 1924-ben indult a francia *Chamonix*-ban rendezett versenyek átminősítésével. A havas és jeges események ettől kezdve a nyári játékokkal azonos években zajlottak, egészen a kilencvenes évekig, amikor egy ritmusváltással eltávolodtak egymástól. Ily módon *Lillehammertől* kezdve minden második évre jut egy nyári vagy téli olimpia. (A norvég városban 1994-ben megrendezett téli olimpia az 1992. évi albertville-i játékokat követte.) Utóbbiak történetében is voltak zökkenők, a háború miatti elmaradások, lemondások, szerényebb vagy éppen különleges feltételek közepette megrendezett versenyek. Mindezek felkeltették és fenntartották a sportszerető világ érdeklődését, amely napjainkban a 2022-re tervezett pekingi téli olimpiára fókuszál. Mint ismeretes, a következő téli olimpiai játékokat a kínai fővárosban rendezik 2022. február 4. és 20. között. Ezzel *Peking* lesz az első olyan helyszín, amely nyári és téli játékoknak egyaránt otthont ad.¹

MAGYAROK AZ OLIMPIÁKON

A magyar csapat az immár 125 éves múlttal rendelkező újkori olimpiák közül mindössze kétőn nem vett részt. Az 1920-ban megrendezett *antwerpeni* olimpiára vesztes központi hatalom-

ként Magyarország nem kapott meghívást, 1984-ben viszont politikai megfontolásból, több nemzettel együtt, távol maradt a *Los Angeles*-i nyári játékokról. A magyar olimpiai küldöttség egyik nyári olimpiáról sem tért vissza bajnoki cím nélkül, a csúcst a *Helsinki*-ben 1952-ben elért 16 elsőség jelenti. Magyarország minden téli olimpián részt vett, olimpiai bajnokokkal azonban csak a legutóbbi versenyek óta büszkélkedhetünk, a rövidpályás gyorskorcsolya váltó tagjainak személyében.

Minden olimpiai siker és részvétel, megannyi történet, amelyek nem férnek bele egy rövid írás kereteibe. Az eredménylista megtalálható a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványában (Aján et al., 2016), amely a következő év elején jelenik meg ismét, kiegészülve a legutóbbi olimpiák magyar sikereivel. A magyar sportolók nyári és téli olimpiákon elért helyezéseit a később következő táblázatok foglalják össze. Az olimpiákon az aranyérmes helyezés közkeletűen a bajnoki cím, az aranyérmek száma pedig a kommunikációban és a publikációkban a megszerzett elsőségek szinonimája. Teljesen elfogadott ezért az a megfogalmazás, mely szerint a magyar olimpikonok az eddigi nyári és téli játékokon összesen 183 aranyérmet, valamint 158 ezüstöt és 181 bronzot szereztek.

A dobogón a párosok, csapatok mindegyik tagja megkapja a saját érmét, ezért az ilyen győzelmek esetén a ténylegesen átvett medálok száma többszöröse lehet az elsőség gyanánt vagy dobogós helyezésként számba vett és kommunikált (egy) aranyból, ezüstből vagy bronzból. A Millenáris Parkban 2021. július 21-én – „Világraszóló Bajnokaink” címmel – megnyitott és október 10-én zárt olimpiatörténeti kiállításon a bajnokok falán 302 arckép volt interaktív módon elérhető. Az addigi olimpiai aranyérmes magyar sportolók száma a tokiói olimpián bővült, mivel Kopasz Bálint, Lőrincz Tamás, Milák Kristóf, Tótká Sándor, valamint a kajakos hölgyek közül Baranyi Dóra és Kárász Anna nyakába először került, míg Csipes Tamara, illetve Kozák Danuta (korábban ötször is), valamint Szilágyi Áron (Londonban és Rióban egyaránt) már megismerhették ezt az élményt. Ezek szerint az eddigi magyar olimpiai aranyérmesek száma együttesen háromszáznolc. „Pengés” vetélkedők rögtön közbeszólnának, hogy az első athéni olimpia záróünnepségén minden olimpiai győztes jutalomban részesült, diplomát, valamint ezüst- vagy rézérmeket (aranyat nem) és egy olajágot kaptak (Szabó, 2012). A statisztikák azonban mindezt természetesen aranyérmet érő elismerésként tartják nyilván.

Az olimpiák 308 magyar bajnoka közül 165 sajnos már nem él, 143-an viszont – itthon vagy távolabb – velünk töltik mindennapjaikat. A tornában ötszörös aranyérmes Keleti Ágnes a világ legidősebb élő olimpiai bajnoka, és 101. életévében is aktív és vidám résztvevője a különböző rendezvényeknek. A legifjabb magyar olimpiai győztes a Tokióban is „berobbant” úszónk, Milák Kristóf, a maga 21 évével, míg az érmesek körében az ugyanott kiváló teljesítményt nyújtó húsztendős Magyarai Alda a legfiatalabb, aki kapusként nagyban hozzájárult a női vízilabdacsapat bronzérmes helyezéséhez (www.mob.hu).

A táblázatok alapján első ránézésre kirajzolódnak azok a tendenciák, amelyek a magyar olimpiai sikereket jellemezték, s ezt az ábrák is megerősítik. A magyarok által elért dobogós helyezések száma egészen *Amszterdami*g tíz vagy annál kevesebb volt, sportolóink kezdetben olimpiánként jellemzően két-három aranyérmes pozícióval gazdagították a magyar sikereket.

Az aranyérmek számát tekintve a II. világháború előtti csúcst (Berlin) tizenkét évvel később Londonban sikerült „beállítani”, majd következett a mindent felülmúló helsinki tizenhat, amely azóta is kiemelkedik a magyar olimpiai győzelmeket illusztráló grafikonokon.

Szikár statisztikai megközelítésben az 1945-öt követően megrendezett olimpiákon a magyarok átlagban 8,2 aranyat nyertek. A szélsőértékek egyike a pekingi 3, a másik az említett 16. Érdekes módon nyolcas a sorban középső érték (a medián) is, s leggyakrabban nyolc magyar aranyéremmel zárultak az elmúlt majd’ 75 év olimpiái. Ez azt sugallhatja, hogy mi magyarok olimpiánként nyolc aranyra vagyunk „kvadrálva”? Egyáltalán nem. Az olimpiák története mindaddig azt igazolta, hogy „természetrajzukba”, szépségükbe az esélyek, álmok valóra válása és megghiúsulása egyaránt beletartozik. Éppen ezért még az sem irreális várakozás, hogy a magyarok teljesítménye egyszer majd a helsinki diadalt is felülmúlja. A magyar érmek számát tekintve is Helsinki a listavezető (42), amelyet München (35), illetve „holtversenyben” Mexikóváros és Moszkva (32-32) követ. Az elvárásoknál és értékeléseknél arra is figyelemmel kell lenni, hogy az olimpiai mozgalom kisugárzása egyre szélesedik. (Jól illusztrálják ezt a táblázatok és a kapcsolódó ábrák). A nyári olimpiákon résztvevő országok száma – kisebb zökkenőkkel – jó ideig folyamatosan és dinamikusan növekedett.

A résztvevő országok száma az első athéni olimpiát követő 1900. évi párizsi játékokra megduplázódott (13-ról 26-ra nőtt), Berlinben már megközelítette az ötvenet (49), s 1948-ban Londonban meg is haladta azt (59). Száznál több nemzet sportolói először 1968-ban Mexikóvárosban vettek részt az olimpián, s az országok száma már a kétezres években, görög földön haladta meg a kétszázat (Athén: 202 ország), és azóta e szám felett is maradt. (Az olimpián Tokióban is ott volt a menekült státuszú sportolók csapata.)

A Chamonix-ban rendezett téli versenyek 16 ország sportolóival zajlottak, a téli olimpiákon résztvevők küldöttségek száma hat évtizeddel később, 1984-ben Szarajevóban közelítette meg az ötvenet (49), négy év múlva Calgaryban pedig már félszáz feletti (57) volt. A négy legutóbbi olimpián már nyolcvan vagy annál több ország vett részt, számuk *Phjongcsangban* (92) már a százat kezdte közelíteni.

Az első újkori olimpián 245 versenyző vett részt. Az olimpián versengő sportolók száma már *Párizsban* túllépte az ezret (1 225 fő), ami tizenkét év alatt, *Stockholmra* megduplázódott (2 547 olimpikon). Ötezer fölé a játékok fejlődésének egyik inflexiós pontját jelentő római olimpián került a sportolói létszám, a tízezret pedig 1996-ban *Atlantában* (10 306 fő) haladta meg először. Az újkori játékok százéves jubileumán rendezett olimpiát követően a létszám 11 ezer körül „stabilizálódott”, *Tokióban* pedig újra kezdte közelíteni a 12 ezret. A résztvevő sportolók számának dinamikus növekedése összefüggésben van az országok körének bővülésével, az olimpiák gazdagodó programjával, amely új sportágak, versenyszámok megjelenésével járt együtt, s ezek között egyre magasabb a hölgyeknek, újabban pedig vegyes csapatoknak megrendezett olimpiai küzdelmek aránya.

Tokióban rendeztek első alkalommal versenyeket gördeszkázásban, karatében, sportmászásban és szörfözésben, de újdonság volt a 3x3-as kosárlabda, a freestyle BMX is. A résztvevők számának kordában tartását szolgálja a kvalifikációs rendszer alkalmazása, az olimpiák programjának visszatérő felülvizsgálata (pl. egyes versenyszámok elhagyása vagy körforrás-szerű megrendezése). A program lezajlott „karcsúsításához” sorolható az ún. mesterséges

helyezések megszüntetése (Nagy, 2020), mivel korábban előfordult, hogy egy teljesítménnyel két olimpiai helyezést (egyéni és csapatban – a csapattagok egyéni eredményeinek pontszámának, egyéni helyezési számának stb. egyszerű összeadásával) el lehetett érni, például öttusában, tornában.

A téli olimpián résztvevők száma már a második alkalommal (*St. Moritz*, 1928) megközelítette az ötszázat, az ezret 1964-ben *Innsbruckban* lépte túl (1 186 fő), kétezernél többen először az 1998-ban *Naganóban* rendezett téli játékokon vettek részt (2 177 fő), a legutóbbi phjongcs-hangi téli olimpián versenyzők száma pedig a háromezret közelítette (2 833 fő). Az előzetes várakozások szerint a *pekingi* téli olimpián hozzávetőlegesen 85 ország 2 900 sportolója mérte majd össze erejét, tudását 2022 februárjában (www.mob.hu).

A magyar sportolóknak bővülő lehetőségek mellett, de egyre nagyobb konkurencia közepette kell helytállniuk az olimpiákon. Az 1896. évi athéni olimpián résztvevő magyar küldöttség hét tagja közül öten dobogós helyezést értek el. Mint ismert, első bajnokunk két elsőséget tudhatott magának úszásban. Az 1904-ben *St. Louisba* utazó négy magyar olimpikon közül három pontot érő helyezéssel tért vissza. Ezúttal Halmay Zoltán szerzett úszásban két bajnoki címet. Hasonló arányok a későbbi olimpiák nagyobb magyar delegációitól természetesen nem voltak elvárhatóak. A magyar sportolók létszáma már a *stockholmi* olimpián meghaladta a száz főt, később hat olimpiai helyszínen kétszáznál több olimpikon képviselte Magyarországot (Berlin, München, Moszkva, Barcelona, Atlanta, Athén). Nem sokkal maradt el ettől a *tokiói* magyar csapat, amelyben az olimpián résztvevő női versenyzőink létszáma (93 fő) először haladta meg a férfiakét (82 fő). A téli olimpiai játékokon ez többször is előfordult.

A téli olimpiákra általában szerény létszámú magyar küldöttség utazott. A magyar olimpikonok legnépesebb delegációja az 1964. évi *innsbrucki* játékokokon vett részt. Igaz, ekkor a jégkorongtornára is kijutott a magyar csapat. Nyolc évvel később *Szapporoban* mindössze egy versenyző, a műkorcsolyázó Almássy Zsuzsa képviselte Magyarországot, s pontszerző (5.) helyezést ért el. A legutóbbi, *phjongcs-hangi* magyar team 19 tagja 15 olimpiai pontot gyűjtött, s végre „megtört a jég”. A huszonharmadik téli olimpiáról aranyéremmel térhettek vissza a sportolóink, a rövidpályás gyorskorcsolyázás férfi váltójának sikere következtében, a darabszámot tekintve nem is eggyel.

1. táblázat: A magyar sportolók nyári olimpiákon elért helyezései és „olimpiai” pontszámai (1896-2020)

Az olimpia éve	Az olimpia helyszíne	I. helyezés arany	II. helyezés ezüst	III. helyezés bronz	IV. helyezés	V. helyezés	VI. helyezés	Pontszám
1896	Athén	2	1	3	2	-	1	38
1900	Párizs	1	2	2	3	3	-	40
1904	St. Louis	2	1	1	1	1	-	28
1908	London	3	4	2	5	4	1	73
1912	Stockholm	3	2	3	5	3	2	66
1924	Párizs	2	4	4	2	4	5	69

Az olimpia éve	Az olimpia helyszíne	I. helyezés arany	II. helyezés ezüst	III. helyezés bronz	IV. helyezés	V. helyezés	VI. helyezés	Pont-szám
1928	Amszterdam	5	5	-	3	4	3	80
1932	Los Angeles	6	5	5	4	6	2	113
1936	Berlin	10	1	5	7	8	4	136
1948	London	10	5	13	10	10	2	199
1952	Helsinki	16	10	16	6	9	7	269
1956	Melbourne	9	10	7	10	11	6	199
1960	Róma	6	8	7	9	7	4	155
1964	Tokió	10	7	5	7	15	6	182
1968	Mexikóváros	10	10	12	4	7	2	196
1972	München	6	13	16	9	9	10	226
1976	Montreal	4	5	13	10	9	10	163
1980	Moszkva	7	10	15	13	13	10	234
1988	Szöul	11	6	6	14	15	12	215
1992	Barcelona	11	12	7	5	11	9	211
1996	Atlanta	7	4	10	8	6	7	152
2000	Sydney	8	6	3	5	10	4	137
2004	Athén	8	6	3	8	8	6	144
2008	Peking	3	5	2	8	6	4	94
2012	London	8	4	6	4	5	7	129
2016	Rio	8	3	4	4	5	1	110
2020	Tokió	6	7	7	10	9	3	156
	ÖSSZESEN	182	156	177	176	198	128	3 814

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján²

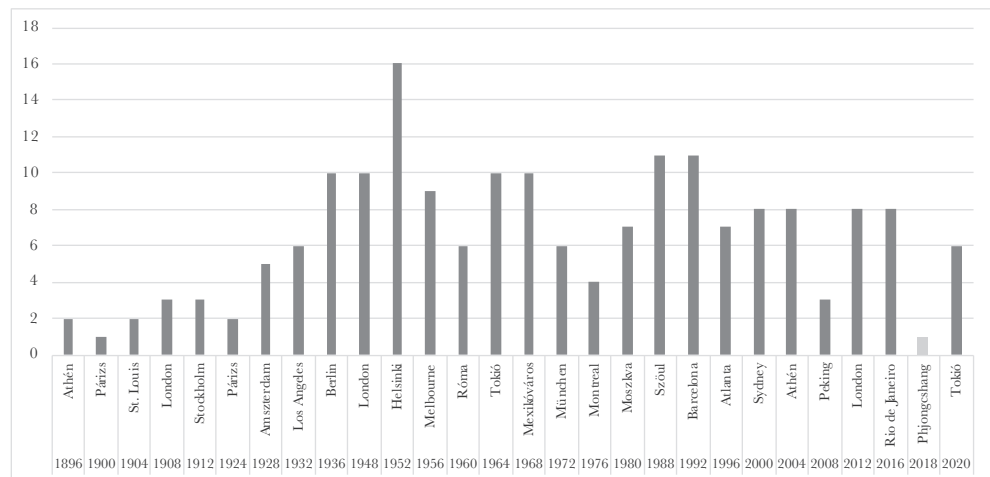
2. táblázat: A magyar sportolók téli olimpiákon elért helyezései és „olimpiai” pontszámai (1924-2018)

Az olimpia éve	Az olimpia helyszíne	I. helyezés arany	II. helyezés ezüst	III. helyezés bronz	IV. helyezés	V. helyezés	VI. helyezés	Pont-szám
1932	Lake Placid	-	-	1	1	-	-	7
1936	Garmisch-P.	-	-	1	1	-	-	7
1948	St. Moritz	-	1	-	1	1	-	10

Az olimpia éve	Az olimpia helyszíne	I. helyezés arany	II. helyezés ezüst	III. helyezés bronz	IV. helyezés	V. helyezés	VI. helyezés	Pont-szám
1952	Oslo	-		1	-	-		4
1956	Cortina d' A.	-	-	1	-	-	-	4
1968	Grenoble	-	-		-	-	1	1
1972	Szapporo	-	-	-	-	1	-	2
1976	Innsbruck		-	-	-	1	-	2
1980	Lake Placid	-	1	-	-	-	-	5
2006	Torino	-	-	-	1	1		5
2010	Vancouver	-	-	-	-	1	1	3
2014	Szocsi	-	-	-	-	-	1	1
2018	Phjongcs-hang	1	-	-	1	2	1	15
	ÖSSZESEN	1	2	4	5	7	4	66

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján³

1. ábra: A magyar sportolók által szerzett olimpiai bajnoki címek számának alakulása az újkori játékokon

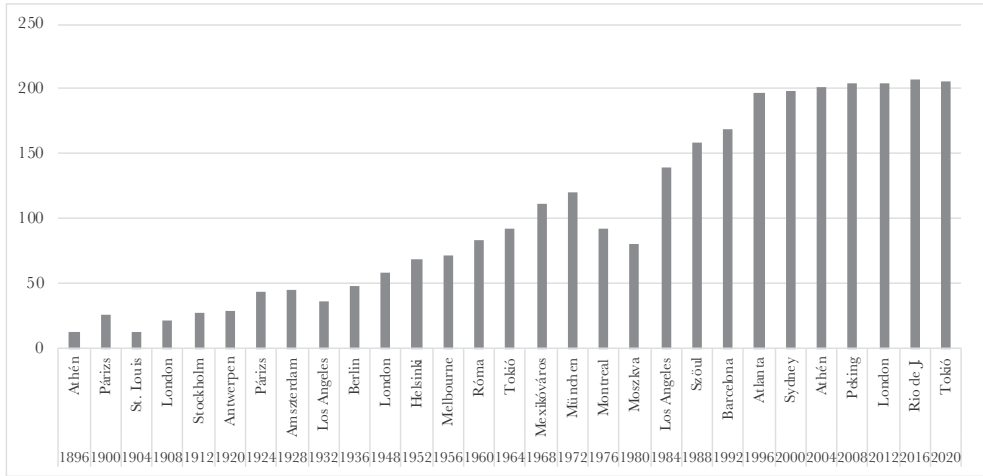
Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

3. táblázat: A nyári olimpiai játékokon résztvevő országok és sportolók számának, valamint a program sportágainak és versenyszámainak alakulása (1896-2020)

Az olim- pia éve	Az olimpia helyszíne	Orszá- gok száma	Részt- vevők (fő)	Sport- ágak száma	Ver- seny- szá- mok	Ma- gyar férfiak (fő)	Ma- gyar nők (fő)	Ma- gyar résztvé- tel (fő)
1896	Athén	13	245	9	43	7	-	7
1900	Párizs	26	1 225	18	87	17	-	17
1904	St. Louis	13	687	15	87	4	-	4
1908	London	22	2 035	22	110	63	-	63
1912	Stockholm	28	2 547	14+1	102	119	-	119
1920	Antwerpen	29	2 669	22+1	154	-	-	-
1924	Párizs	44	3 092	18+1	126	86	3	89
1928	Amszterdam	46	3 014	15+1	109	93	16	109
1932	Los Angeles	37	1 408	15+1	117	52	2	54
1936	Berlin	49	4 066	20+1	129	197	19	216
1948	London	59	4 099	18+1	136	107	21	128
1952	Helsinki	69	4 925	18	149	162	27	189
1956	Melbourne	72	3 342	18	151	91	20	111
1960	Róma	83	5 348	18	150	153	27	180
1964	Tokió	93	5 140	20	163	150	32	182
1968	Mexikóváros	112	5 531	19	172	135	32	167
1972	München	121	7 123	22	195	187	45	232
1976	Montreal	92	6 028	22	198	124	54	178
1980	Moszkva	80	5 217	22	203	182	81	263
1984	Los Angeles	140	6 797	22	221	-	--	-
1988	Szöul	159	8 465	24	237	152	36	188
1992	Barcelona	169	9 367	26	257	159	58	217
1996	Atlanta	197	10 306	27	271	148	66	214
2000	Sydney	199	11 084	29	300	109	69	178
2004	Athén	202	11 902	29	301	119	90	209
2008	Peking	204	10 904	28	302	88	83	171
2012	London	204	10 958	26	302	93	59	152
2016	Rio de J.	207	11 237	28	306	88	66	154
2020	Tokió	206	11 417	33	339	82	93	175

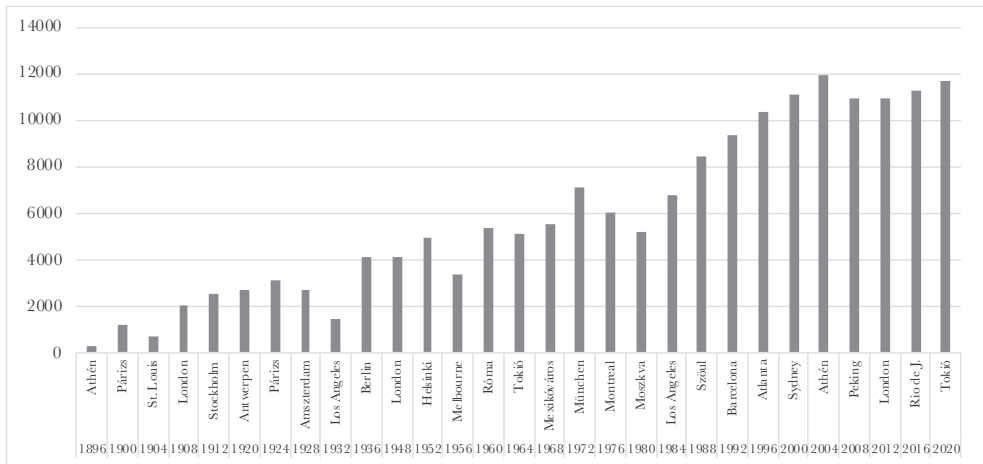
Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján⁴

2. ábra: A nyári olimpiai játékokon résztvevő országok számának alakulása

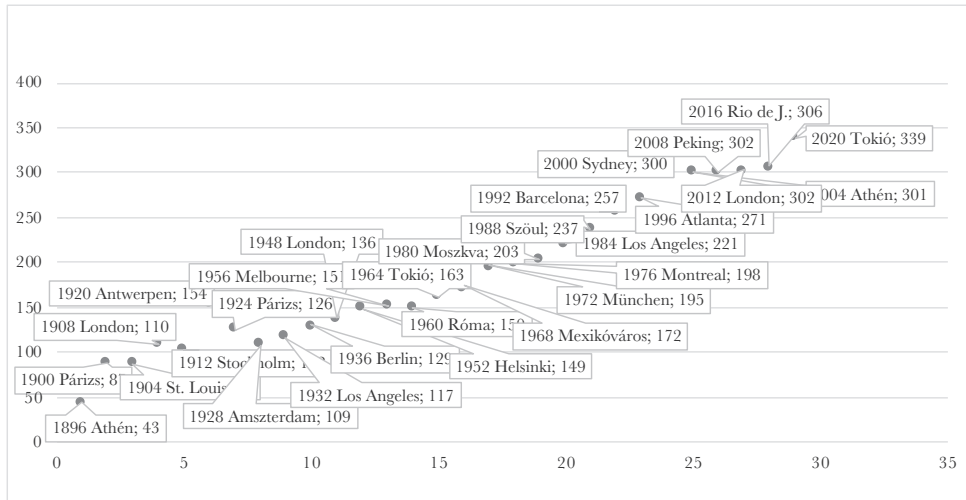
Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

3. ábra: A nyári olimpiai játékokon résztvevő sportolók számának alakulása

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

4. ábra: A nyári olimpiai játékokon megrendezett versenyszámok számának alakulása

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

4. táblázat: A téli olimpiai játékokon résztvevő országok és sportolók számának, valamint a program sportágainak és versenyszámainak alakulása (1924-2018)

Az olimpia éve	Az olimpia helyszíne	Országok száma	Résztvevők (fő)	Sportágak száma	Versenyszámok	Magyar férfiak (fő)	Magyar nők (fő)	Magyar részvétel (fő)
1924	Chamonix	16	294	4	14	4	-	4
1928	St. Moritz	25	495	5	13	12		12
1932	Lake Placid	17	306	4	14	2	2	4
1936	Garmisch-P.	28	755	4	17	22	3	25
1948	St. Moritz	28	713	5	22	17	5	22
1952	Oslo	30	732	4	22	8	4	12
1956	Cortina d' A.	32	818	4	24	1	1	2
1960	Squaw V.	30	665	4	27	2	1	3
1964	Innsbruck	36	1 186	6	34	22	6	28
1968	Grenoble	37	1 293	6	35	8	2	10
1972	Szapporo	35	1 232	6	35	-	1	1
1976	Innsbruck	37	1 128	6	37	2	1	3

1980	Lake Placid	37	1 071	6	38	1	1	2
1984	Szarajevó	49	1 277	6	39	7	2	9
1988	Calgary	57	1 428	6	46	3	2	5
1992	Albertville	64	1 808	6	57	13	11	24
1994	Lillehammer	67	1 801	6	61	5	11	16
1998	Nagano	72	2 177	8	68	8	9	17
2002	Salt Lake C.	77	2 399	8	78	14	11	25
2006	Torinó	80	2 608	7	84	11	8	19
2010	Vancouver	82	2 632	7	86	6	9	15
2014	Szocsi	88	2 780	7	98	7	9	16
2018	Phjongcsang	92	2 833	7	102	9	10	19

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

A téli olimpiák sportágainak száma az adatok szerint viszonylag stabil, miközben a résztvevők és a versenyszámok köre dinamikusan bővül. Ennek oka abban keresendő, hogy a szakanyagok, statisztikák néhány hagyományos sportág-csoportba sorolják a versenyszámokat, a program belső struktúrája viszont szélesedik. Ebből következik, hogy több forrás is 15 sportágra/szakágra bontja a versenyeket.

AZ OLIMPIAI SIKEREK ÉRTÉKE, ÉRTÉKELÉSE

Először is, az olimpiai sikerek értékének felvezetésénél nem lehet elfeledkezni a klasszikus kijelentésről, mely szerint az olimpián nem (annyira) a győzelem, hanem a részvétel fontos. Az idézett gondolatot nem egyszer az újkori olimpiák atyjának, *Pierre de Coubertin*nek tulajdonítják, akitől a modern játékok kapcsán valóban sok alapvetés származik, de a szóban forgó tétel nem tőle hangzott el először, hanem 1908. július 19-én, az akkori olimpia idején, a londoni Szent Pál Katedrálisban Ethelbert Talbot pennsylvaniai püspöktől. A fáma szerint azonban pár nap múlva maga a NOB elnöke is használta az utókorra szállóigeként megmaradt e megfogalmazását. Nem vitatható, hogy az olimpiai sportágot választó fiataloknak leghőbb vágya lehet, hogy részt vehessenek a világ legnagyobb sporteseményén, képviselve hazájukat, érezve és átérezve annak nagyszerűségét, hangulatát.

Az olimpiai játékok középpontjában azonban mégis csak a küzdelem és a versengés áll, és „győzni az olimpián”, az ezt megélők szerint mással össze nem hasonlítható élmény, mint ahogyan a nemzetünk képviseltében versenyzők sikeréért való szurkolás is az, történjen az akár a helyszínen, akár távolból, a képernyők előtt vagy bármely más módon. Az olimpiai sikerek egyértelműen mérhetőek olimpiai bajnoki címekben, érmekben, helyezésekben vagy „egyszerűen” csak a résztvevők kiváló, másokat vagy korábbi saját magukat felülmúló tel-

jesítményében. Egy-egy sportoló esetében a legnagyobb eredmény az olimpiai bajnoki cím, de az aranyérmek száma a legfőbb mutatója az egyes nemzetek sportolói olimpiai szereplésének is. Nagyon komoly rangja van minden dobogós helyezéseknek, szépen csillognak az ezüst- vagy bronzérmek is, s elismerést érdemelnek a „nem érmes” kiváló teljesítmények.

Az előbbiekből következően az olimpiai sikereket jellemzően a bajnoki címekben, aranyérmekben, az érmekek számában mérjük. Ebben fejeződnek ki az előzetes várakozások, majd az aranyérmek és a további medálok száma áll az utólagos elemzések, értékelések fókuszában. A két mérőszámmal („Hány aranyat/érmet nyerünk, szereztünk?”) hasonlítják jellemzően össze a versenyzők, szakemberek és szurkolók a tényleges eredményeket az előzetes esélylatolgatással, elvárásokkal, mások, más nemzetek olimpiai teljesítményével vagy korábbi időszakokkal.

Közben a jó helyezésekről sem lehet elfeledkezni, amelyek közül a „pontszerző” pozíciók – a dobogóson kívül hagyományosan a 4-6. helyek – bírnak legnagyobb értékkel. Az olimpiákon a nemzetek, az egyes országok sportolójának delegációi között a teljes teljesítményt illetően hivatalos verseny ugyan nincs, az elért első helyek számát, az éremtáblázaton elfoglalt helyet mégis számon tartják, kiegészülve egy olyan nem hivatalos pontversennyel, táblázattal, amely a különböző sportágakban elért helyezéseket számítja át és összesíti, és ezzel a módszerrel rangsorolja az országokat. A pontszerző helyek értéke a jelenleg szélesebb körben alkalmazott táblázatokban: az I. hely: 7, a II.: 5, a III.: 4, a IV.: 3, az V.: 2, és végül a VI.: 1 pont. A felsorolt pontszámok „megállapodás” alapján használatosak. Más nagyságrendeket és más különbségeket rendelve az egyes helyezésekhez, matematikailag az összesített pontszámok is módosulhatnak, de a rangsorolást az elvégzett próbaszámítások alapján érdemben általában nem befolyásolják. Csak egy példa, ha az első helyet 7 ponttal szemben 10-zel ismernék el (van ilyen verzió), a legutóbbi *tokiói* olimpia ponttáblázatának első huszonöt helyén csak három változás (helycsere) történne, amelyek Magyarország 13. pozícióját nem érintenék.

A „nem hivatalos” olimpiai ponttáblázat a kommunikációban és a publikációkban a tapasztalatok szerint egyre inkább visszaszorul, és inkább az éremtáblázattal vetik össze az egyes országok olimpiai küldöttségeinek teljesítményét. Ismeretes, hogy az éremtáblázat logikája szerint a rangsort elsődlegesen az aranyérmek száma határozza meg, egyenlőség esetén az ezüstérmek száma dönt, és ugyanez érvényes az ezüstök és bronzok viszonylatában.

A magyar sportolók küldöttsége a nyári olimpiai játékok éremtáblázatán, illetve nem hivatalos pontversenyében több alkalommal is előkelő helyen végzett. Ilyen szempontból is a *helsinki* olimpia jelentette a csúcst, amikor mindkét ranglistán a harmadik helyen szerepelt Magyarország. A magyar küldöttség „dobogós” helyezést ért még el a berlini olimpia éremtáblázatán, s az 1952. évvel együtt 1948 és 1988 között hat olyan olimpia volt, amikor az éremtáblázaton és az olimpiai pontok szerint egyaránt az első hat hely valamelyikén lehetett megtalálni nemzetünket. A szóban forgó rangsorokban az utóbbi olimpiákon is a legjobbak (az első húsz) között végeztek a magyarok, de – jórészt az olimpia mezőny kiteljesedése miatt – a korábbiaknál valamivel szerényebb helyezéseket érve.

Az olimpiák programjának, valamint a résztvevők számának bővülésével, és ezzel összefüggésben a konkurencia erősödésével egyre inkább előtérbe kerültek az eredmények komplexebb elemzésének, értékelésének módszerei, amelyek az egyes országok teljesítményének bemutatásánál több ismértve is támaszkodtak. Ide sorolhatók elsősorban olyan fajlagos mutatók,

mint az adott országok lakosságára (pl. egy millió főre) jutó olimpiai bajnoki címek, érmek vagy „olimpiai pontok” számának alakulása, vagy gazdasági mutatók bevonása az elemzésekbe (pl. az egy főre jutó GDP mértékének korrelációja a számokban kifejezett olimpiai eredményekkel). A vizsgálódások nem egyszer valamely minta alapján, az országok, résztvevők meghatározott csoportjaiban (pl. földrajzi régiók, olimpiai hagyományaik szerint kategorizálva) veszik górcső alá az egyes országok eredményességét. Magyarország az előbbi megközelítések mindegyikében jó helyen található, az egy (vagy éppen egymillió) főre jutó olimpiai sikerek alapján pedig az élenjárók között keresendő.

A lakosságarányos olimpiai sikerek tekintetében alig van mást nemzet, amely megelőzi hazánkat, és ez érvényes az újkori olimpiák eddigi történetére, egészen a legutóbbi időkig. Kétségtől ez alapvetően a nyári olimpiákra igaz, mivel a téli sportok nagy hagyományokkal rendelkező nemzetei szorgalmasan gyűjtögetik havon és jégen az érmekeket és helyezéseket. Ebből következően a nyári és téli olimpiákon elért első helyeket együttesen számításba véve a nagy sporthagyományokkal bíró, hasonló lélekszámú *Svédország*, valamint a jelenleg *Magyarország* lakosságának alig több mint felét kitevő népességgel bíró *Norvégia* előttünk van, ami az előbbiekből következően a fajlagos adatokra is érvényes. Csak a nyári olimpiák alapján azonban a bajnoki címeket és az érmek számát tekintve is megelőzzük a két északi országot.

Ami a legutóbbi tokiói szereplést illeti, Magyarország küldöttsége az éremtáblázat 15. helyén, a ponttáblán pedig a 13. helyen zárta a versenyeket. Az olimpián résztvevő országok közül egy tucatnyi – köztünk hazánk – esetében érte el, vagy haladta meg az egymillió főre eső érem száma a kettőt, s az egymillió főre jutó bajnoki címek számát illetően is az első húszban biztosított helyet a hat aranyérem. Mindez azt jelenti, hogy a lakosság számára vetített eredmények listájában eddig kivívott pozíciót az adatok szerint sikerült megőrizni, bár eddig a hazai pálya előnyével az olimpiák során a magyar sportolóknak még nem volt módjuk élni...

A népességszám tükrében végzett elemzések érzékenyek a szélső értékekre, így egy-egy kis lélekszámú állam versenyzőinek akár egy-egy sikere is az élre repítheti olimpikonjait. Jó példa erre is *Tokió*, ahol például *San Marino* küldöttsége az olimpiák történetében először szerzett érmet, sőt egyszerre hármat (1 ezüst, 2 bronz, sportlövészetben, illetve birkózásban), ami nagyon magas fajlagos teljesítmény a jó harmincezres lakosságszám alapján. Érdekes összevetésekre nyújt alkalmat egy olyan elemzés, hogy egy-egy olimpián a résztvevő küldöttségnek az elérhető a bajnoki címek, az aranyérmek/érmek vagy nem hivatalos pontok milyen arányát sikerül megszerezni. Az elérhető pontok a versenyszámok alapján kiszámíthatók. A számonkénti 22 (7+5+4+3+2+1) pont alkalmazásánál azonban ügyelni kell arra, hogy nem mindegyiknél lehet azonosan figyelembe venni valamennyi helyezést, például azért, mert a harmadik-negyedik helyek sorsát nem döntik el. Ilyenkor két bronzérmes van, negyedik helyezett viszont nincs. A *Tokióban* megrendezett 339 versenyszám (Nemzeti Sport, 2021) eredményhirdetésekor a férfi magasugrás két győztesének holtversenye miatt 340 bajnok (egyén vagy csapat) állhatott a dobogó legfelső fokára, s így eggyel kevesebb, 338 lett a második helyezettek száma. A bronzérmesek között is volt egy holtverseny (női talajtorna), a küzdősportokban pedig jellemzően 2-2 bronzérem talált gazdára (birkózásban 18, cselgáncsban 15, karatében 8, ökölvívásban 13, taekwondóban pedig 8 versenyszámban.) A harmadik helyezettek, azaz bronzérmesek, száma Tokióban az előbbieket követőben 402 volt.

Ezzel a módszerrel értékelve a magyarok tokiói szereplését, az olimpián végül is az összes bajnoki címnek közel 2%-át (1,8%-át), illetve az érmei – beleértve az aranyakat – hasonló részét szerezték meg, és nagyjából a „minden ötvenedik” érvényes az összes olimpiai pontszámból való részesedésre is. A megszerzett medálok számának százalékos arányaival kiegészített éremtáblázat első hat helyezettjének adataiból kitűnik, hogy a *Tokióban* megszerezhető érmei (érmes helyezések) több mint egytizedét az *Egyesült Államok* versenyzői nyerték meg. *Kína* sportolójának teljesítménye is közelített az összes érmei 10%-ához, s a kiegyensúlyozottabb éremgyűjteményüknek köszönhetően ilyen megközelítésben az Orosz csapat és *Nagy-Britannia* is megelőzte az éremtáblán előttük lévő *Japánt*. Az olimpiai bajnoki címeket illetően az *Egyesült Államok* és *Kína* sportolói „fej-fej mellett” haladtak, s az „aranytermésből” mindkét küldöttség részesedése végül meghaladta a 11%-ot. A 0,3 százalékpontos (11,5%-11,2%) különbség egyetlen aranyérem eltéréseiből (39-38) adódik, az *Egyesült Államok* javára.

Az éremtábla 1-6. helyét elfoglaló delegációk együttesen az aranyérmek közel felét (48,0%-át), a második helyek 42,3%-át, míg a bronzok egyharmadát (33,6%-át), így az érmes helyezések 40,9%-át tudhatják magukénak.

Az előbbi számsorok az olimpiai család tagjai érmeiben mért eredményességének erős koncentrációját jelzik, az érmei színe szerinti arányok ugyanakkor a dobogós helyezést elérő országok körének szélesedésére is utalnak. Ezt támasztja alá az éremtábla 1-25. helyezett országainak együttes teljesítménye is, mely szerint az érmei háromnegyedét (74,9%-át) szerezték meg, a bajnoki címekből viszont 80,9% volt a részesedésük. A szóban forgó módszer erőnye, hogy az összes megszerezhető érem tükrében alkalmas a koncentráció mérésére, ugyanakkor százalékos arányok/ hányadok pontos megállapításához finomításra szorul. A versenyszámok jelentős részében ugyanis a szabályok szerint még elméletileg sincs mód arra, hogy egy-egy nemzetet egynél több induló képviseljen, azaz hét pontnál többet érjenek el. Tipikusan ide sorolhatók például – sok más mellett – a csapatok részvételével zajló labdajátékok, bár az újkori játékok „hajnalán” rendezett olimpiák erre is nyújtottak kivételeket (Miller, 2003).

5. táblázat: Egyes országok érmeinek száma és részesedése a megszerezhető összes éremből a 2020-as tokiói nyári olimpián

Rang-sor	Ország	Arany db	Ezüst db	Bronz db	Érmek db	Arany %	Ezüst %	Bronz %	Érmek %
1.	Egyesült Államok	39	41	33	113	11,5	12,1	8,2	10,5
2.	Kína	38	32	18	88	11,2	9,5	4,5	8,1
3.	Japán	27	14	17	58	7,9	4,1	4,2	5,5
4.	Nagy-Britannia	22	21	22	65	6,5	6,2	5,5	6,0
5.	Orosz csapat	20	28	23	71	5,9	8,3	5,7	6,6

Rang-sor	Ország	Arany db	Ezüst db	Bronz db	Érmek db	Arany %	Ezüst %	Bronz %	Érmek %
6.	Ausztrália	17	7	22	46	5,0	2,1	5,5	4,2
1-6.	Együtt	163	143	135	441	48,0	42,3	33,6	40,9
15.	Magyarország	6	7	7	20	1,8	2,1	1,7	1,9
1-25.	Együtt	275	258	276	809	80,9	76,3	68,7	74,9

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Sport online felületén megjelent Éremtábla alapján

Az előbbieket azt igazolják, hogy az olimpiai eredmények vizsgálata sem nélkülözheti az összetettebb, sajátos megközelítéseket, az egymással releváns módon összevethető információk alkalmazását. Jó példát nyújtott az előzőekre egy Nemzeti Sportban megjelent elemzés, amely a közép-európai országok körében értékelte a tokiói olimpiai szereplést (Nemzeti Sport, 2021), a számok tükrében rámutatva *Magyarország* hagyományosan kiemelkedő teljesítményére, amellyel őrzi kivívott vezető helyét a térségben.

Az olimpiai szereplés végső soron az egyes olimpiákon esetében is értékelhető szikár módon, bajnoki címeik érmeik, pontszerző helyezéseik alapján. Minél közelebb kerül az elemzés az adott sportolóhoz, annál jobban kiegészülhetnek az előbbi klasszikus mennyiségi ismérvek minőségi elemekkel, a versenyző személyiségének jegyeivel, felkészülésének körülményeivel, hátterével stb.

Ami a magyar olimpiákon egyéni éremtáblázatot illeti, *Tókió* a legjobbak körében annyiban hozott változást, hogy Kozák Danuta a kajak négyesben elért sikerével bekerült a hatszoros magyar olimpiai bajnokok körébe, Kárpáti Rudolf és Kovács Pál társaságába.

6. táblázat: A háromnál több olimpiai bajnoki címet szerző magyar sportolók névsora

Név	Sportág	Aranyérmek száma	Olimpiai szereplés időszaka
Gerevich Aladár	Vívás	7	1932-1960
Kárpáti Rudolf	Vívás	6	1948-1960
Kovács Pál	Vívás	6	1936-1960
Kozák Danuta	Kajak- kenu	6	2008-2020
Egerszegi Krisztina	Úszás	5	1988-1996
Keleti Ágnes	Torna	5	1952-1956
Darnyi Tamás	Úszás	4	1988-1992
Fuchs Jenő dr.	Vívás	4	1908-1912
Kulcsár Győző	Vívás	4	1964-1976

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság *Magyarok az Olimpiai Játékokokon 1896-2016* című hivatalos kiadványa alapján

Az egyéni teljesítmények értékelésénél figyelemmel kell lenni arra is, hogy az olimpiai éremgyűjtésnek sportáganként, illetve versenyszámonként eltérőek a lehetőségei. A labdajátékokban a csapat tagjainak olimpiánként egy-egy érem megszerzésére van lehetőségük. Hasonló mondható el az egyéni számok jelentős részére is, így például az ökölvívásra, súlyemelésre vagy éppen a vitorlázásra. Nem véletlen, hogy a tanulmány megszületésének idején az olimpiák hőseinek tiszteletére rendezett konferencia interaktív programjában (www.mob.hu, 2021) a résztvevők számos olyan olimpikont is megjelöltek a legnagyobb egyéniségek között, akik az előbbi névsorban nem szerepelnek vagy nem is szereztek bajnoki címet, de más teljesítményükkel, egyéniségükkel kitűntek az olimpiák magyar résztvevői közül. (Többek között az egyaránt háromszoros aranyérmes kiválóságok, az öttusázó Balczó András és a vízilabdázó dr. Kárpáti György, továbbá a labdarúgó Palotai Károly, valamint Puskás Ferenc, a kalapácsvető Zsivótzky Gyula és az 1984-es olimpiára kvalifikáló, de oda el nem jutó női kosárlabdacsapat is szerepelt a hősökre benyújtott szavazólapokon.)

Számos következtetés vonható le az olimpiai sikerek sportágankénti vizsgálata alapján is. Egyes országoknak, nemzeteknek vannak kifejezetten sikeres olimpiai sportágai, versenyszámai és ez alól szerencsére Magyarország sem kivétel. A férfi kardvívásban évtizedeken át csak magyar siker született csapatban és egyéniben is, hármas olimpiai sorozatot produkált Egerszegi Krisztina kétszáz háton, Kozák Danuta (eddig) a kajak négyesekben ülve, Papp „Laci” ökölvívásban, a párbajtőr-csapat 1964-től 1972-ig, a férfi vízilabdacsapat 2000-től 2008-ig. *Tokióban* Szilágyi Áron is feliratkozott a triplázók közé, és még előtte a pálya (Nemzeti Sport, 2021), Gerevich Aladár ötvenegyedik évében járt, amikor kardvívásban a hetedik aranyérmét Rómában megszerezte. A fiatalabb érdeklődők számára talán meglepő, hogy az olimpiák férfi labdarúgótornái éremtáblázatának élén Magyarország áll három első hellyel (1952, 1964, 1968), valamint egy-egy másodikkal (1972) és harmadikkal (1960).

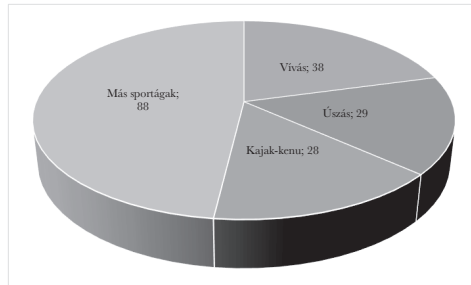
A következő táblázat tanúsága szerint a magyar sportolók (beleértve a művészeti versenyeket is) eddig kereken tizenöt sportágban szereztek olimpiai aranyérme/ke/t, harminc sportágban értek el érmes helyezés/eke/t. Ezekből mindössze egy, a korcsolyázás tartozik a téli olimpiák programjába. A táblázatban felsoroltaknak szinte mindegyike valamilyen szempontból sikersportágnak minősíthető. Itt lehet utalni pl. a vízilabdázók kilenc diadalára. E vizes sportág huszonnyolc megrendezett olimpia programján szerepelt, de egy alkalommal (1904-ben) a torna mindössze egy csapat részvételével „zajlott”. Az előbbiekből következik, hogy a férfi pólósok küzdelmei az olimpiák egyharmadán magyar elsőséggel zárultak. A vívásból, úszásból és kajak-kenuból szerzett aranyérmes helyezések (95) az összes magyar olimpiai bajnoki cím (183) több mint felét (51,9%-át) teszik ki, s magas a részesedésük (1781 pont, azaz 45,9%) a magyar sportolók által elért olimpiai pontokból is. Ezt illusztrálják az 5. és 6. ábrák is.

7. táblázat: A magyar sportolók olimpiai „pontszerző” helyezései sportáganként (1896-2020)

Sor-szám	Sportág	I. helyezés arany	II. helyezés ezüst	III. helyezés bronz	IV. helyezés	V. helyezés	VI. helyezés	Pont-szám
1.	Vívás	38	24	28	26	25	14	640
2.	Úszás	29	27	20	29	27	19	578
3.	Kajak-kenu	28	31	27	21	14	13	563
4.	Birkózás	20	17	19	29	24	14	450
5.	Torna	15	11	14	13	11	14	291
6.	Atlétika	10	12	18	19	21	13	314
7.	Ökölvívás	10	2	8	2	21	-	160
8.	Öttusa	9	8	6	3	3	3	145
9.	Vízilabda	9	3	5	4	5	2	122
10.	Sportlövészet	7	3	7	4	9	11	133
11.	Labdarúgás	3	1	1	-	1	-	32
12.	Súlyemelés	2	9	9	7	6	15	143
13.	Cselgáncs	1	3	6	-	12	-	70
14.	Korcsolyázás	1	2	4	5	7	4	66
15.	Művészeti v.	1	2	1	-	-	-	21
16.	Kézilabda	-	1	2	7	1	1	37
17.	Evezés	-	1	2	2	6	4	35
18.	Vitorlázás	-	1	1	-	-	-	9
19.	Lovaglás	-	-	1	2	1	1	13
20.	Tenisz	-	-	1	-	1	-	6
21.	Karate	-	-	1	-	-	-	4
22.	Röplabda	-	-		2	1	1	9
23.	Asztalitenisz	-	-	-	2	-	-	6
24.	Kerékpározás	-	-	-	1	6	2	17
25.	Kosárlabda	-	-	-	1	-	-	3
26.	Lovaspóló	-	-	-	1	-	-	3
27.	Műugrás	-	-	-	1	-	-	3
28.	Taekwondo	-	-	-	-	2	-	4
29.	Íjászat	-	-	-	-	1	-	2
30.	RG	-	-	-	-	-	1	1
	ÖSSZESEN	183	158	181	181	205	132	3880

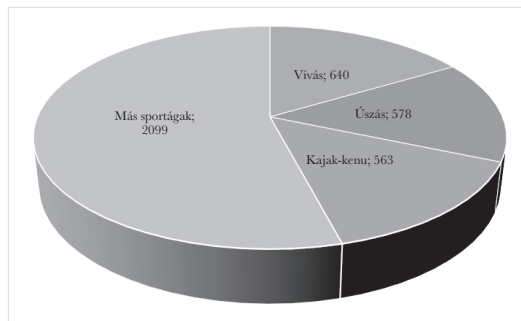
Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Olimpiai Bizottság Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016 című hivatalos kiadványa alapján

5. ábra: A magyar „sikersportágak” részesedése a magyar olimpiai bajnoki címekből

Forrás: Saját szerkesztés a tanulmány 7. táblázata alapján

6. ábra: A magyar „sikersportágak” részesedése a magyar sportolók által elért olimpiai pontokból

Forrás: Saját szerkesztés a tanulmány 7. táblázatának adatai alapján

A magyar bajnoki címek Tokióban is a lista „dobogós” helyeit elfoglaló három sportágban, valamint a közvetlenül mögöttük „sorakozó” birkózásban gyarapodtak, a következők szerint.

8. táblázat: Magyar olimpiai bajnokok Tokióban a XXXII. nyári olimpián

Olimpiai bajnok	Sportág	Versenyszám
Lőrincz Tamás	Birkózás	Férfi kötöttfogás, 77 kg
Kopasz Bálint	Kajak-kenu	Férfi kajak egyes, 1000 m
Tótka Sándor	Kajak-kenu	Férfi kajak egyes, 200 m
Bodonyi Dóra Csipes Tamara Kárász Anna Kozák Danuta	Kajak-kenu	Női kajak négyes, 500 m
Milák Kristóf	Úszás	Férfi 200 m pillangó
Szilágyi Áron	Vívás	Férfi kard egyéni

Forrás: Saját szerkesztés

A tokiói ezüstérmes helyezések közül kettőt-kettőt a kajak-kenu és az úszás versenyszámaiban szereztek a magyar sportolók, egyet-egyet pedig birkózásban, vívásban és – az olimpiák története során először – vitorlázásban (Berecz Zsombor). Az egy-egy bronzérmes helyet hozó kajak-kenu és vívás mellé „belépett” a cselgáncs, a karate és az öttusa, továbbá vízilabdában a férfi és a női csapat is a dobogó harmadik helyére állhatott. A pontszerzők közé a 4-6. helyek alapján „feliratkozott” még a kerékpározás, a sportlövészet és a taekwondo. Így olimpikonjaink összességében egy tucat sportágban gyűjtötték össze a 42 pontszerző helyezés alapján a 156 olimpiai pontot. A legutóbbi téli olimpián a magyar sportolók kizárólag rövidpályás gyorskorcsolyázásban értek el pontszerző helyezést, mégpedig ötöt. Ebből egy az érmes hely, de az aranyat ért a férfi 5000 méteres váltó tagjainak (Burján Csaba, Knoch Viktor, Liu Shaoang, Liu Shaolin Sándor), s az első téli olimpiai bajnokságot jelentette ez a siker Magyarországnak (Amler, 2018).

Következzet Peking!

ÖSSZEGLÉS

Az ókori görögök által az emberiségre hagyott egyik legnagyobb örökség az OLIMPIA. A négyévente – kétéves „csúsztatással” – sorra kerülő nyári, illetve téli játékok még azokat is megmozgatják, akik nem tartoznak a sportrajongók közé. Az olimpiák megnyitásának közeledtével egyre gyakrabban vetődik fel a kérdés – a közbeszédben, a sajtóban, de hivatalosan is –, hogy hány aranyat, hány érmet várhatunk, a versenyek alatt pedig nap mint nap sokak számolják, miként valósultak meg a várakozások, az álmok. Ilyenkor újra meg újra latolgatni lehet az esélyes versenyzők, csapatok sikereinek valószínűségét, mindig számítva kellemes meglepetésekre is. Majd minden lezajlott versenyszám és mérkőzés után következhet az értékelés!

Az olimpián szereplő magyar delegációk eredményessége egyéni számokban indulók és csapatok teljesítményéből áll össze. A kitűzött célok megvalósulásának értékeléséhez, más országok, nemzetek szereplésével történő összevetéséhez hatékony módszerekre van szükség. Az „érmekben való” gondolkodásból adódóan országok, küldöttségek összehasonlításához kézenfekvő az éremtáblázatok használata, fel-feltűnik azonban a nem hivatalos „pontverseny”, amely az egyes nemzetek (küldöttségek) által elért helyezéseket konvertálja egyetlen pontértékkel kifejezhető adattá, s ezáltal képezi alapját az olimpián résztvevő országok által nyújtott teljesítmények rangsorolásának. Magyarország mindkét megközelítésben *Tokióban* is az élenjárók közé tartozott, s különösen érvényes ez akkor, ha újabb ismérvként az egyes országok lakosságának számát is bevonja az értékelés.

Az olimpiai eredmények elemzési módszereinek mélyebb vizsgálata alapján a tanulmány arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a komplex értékelésekhez olyan modelleket indokolt használni, amelyek az említett mennyiségi kategóriák mellett sportszakmai, társadalmi, gazdasági hatásokat számba véve jutnak el megfelelő következtetésekhöz. A rendszeres elemzések folyamatosan támaszt nyújthatnak a magyar olimpikonok eredményességének megítéléséhez, illetve megerősítéséhez, s egyben hozzájárulhatnak a mindenkorai olimpiai felkészüléshez, a magyar sportolók újabb sikereihez is.

A jövőképet illetően záruljon a tanulmány Thomas Bachnak, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnökének a Pekingbe induló olimpiai láng meggyújtásakor megfogalmazott gondolatával, mely szerint törekeny világunkban az olimpiai játékok mindig hidat képeznek, illetve sohasem emelnek falakat (www.mob.hu, 2021).

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány lezárása idején érkezett a hír, hogy Olümpiában meggyújtották a pekingi olimpia lángját, a száz nap múlva kezdődő téli játékok és a paralimpiai játékok „apropóján” (www.mob.hu, 2021. 10. 18.), majd arról is, hogy a láng megérkezett Kínába, ahol rövid ünnepség után a pekingi olimpiai toronyba szállították. Innen körülbelül 1 200 fáklyavívó által jut majd el az olimpiai stadionba, a pekingi, zhangjiaokou és yangqingi versenyzónák érintésével (www.mob.hu, 2021. 10. 21.).
- ² A szakirodalomban előforduló eltérések esetében is mérvadónak tekintett MOB hivatalos kiadvány felhasznált adatai itt és a tanulmány további táblázataiban, ábráin kiegészülnek a 2018. évi pjjongcshangi és/vagy a 2020-as tokiói olimpiára vonatkozó adatokkal, azok megjelenítésével.
- ³ A táblázat csak azokat a téli olimpiákat tartalmazza, amelyeken a magyar sportolók „pontoszerző” (1-6.) helyezést értek el.
- ⁴ Az ausztrál lóbevételi tilalom miatt az 1956. évi nyári olimpia lovasversenyeit Stockholmban tartották. A táblázat adatai a két helyszín együttes adatait tartalmazzák. Az 1912-től 1948-ig megrendezett szellemi versenyeket egyes mérvadó források nem minősítik önálló sportágnak, emiatt ezt a táblázat is külön (+1-ként) jelöli.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- G. A. Christopoulos – J. C. Bastias. (1982): *The Olympic Games in Ancient Greece*. Ekdotike Athenon S.A., Athens
- Fábián László (2021): *A magyar csapat szereplése Tokióban*. Magyar Olimpiai Akadémia 74. Vándorgyűlése, Szentendre
- M. I. Finley – H. W. Pleket (1980): *Az olimpiai játékok első ezer éve*. Móra Kiadó, Budapest
- Gallov Rezső (2011): *Londoni olimpiák 1908 – 1948 – 2012*. Kossuth Kiadó Zrt., Budapest
- Gallov Rezső (2008): *Olimpiák Peking előtt*. Magyar Edzők Társasága, Budapest
- Horváth Vilmos (2021): Az elmaradt olimpiák története. In: *Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 2020* (szerk. Győr Béla és Vasvári Ferenc), Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- K. Georgiadis. (2003): *Olympic Revival*. Ekdotike Athenon S.A., Athens
- Keresztényi József (1962): *Olimpiai játékok Daphnéban*. Testnevelési Tudományos Tanács, Budapest
- Keresztényi József (1980): *Az olimpiai története (Olümpiától Moszkváig)*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kertész István (2008): *Ez történt Olümpiában*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen
- Kertész István (2021): Ez történt Olümpiában. In: *Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 2020* (szerk. Győr Béla és Vasvári Ferenc), Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- Kertész István – Vad Dezső (2009): *Citius Fortius Altius Olimpia tegnap és holnap*. Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- Magyarok az Olimpiai Játékokon 1896-2016*; főszerkesztő: dr. Aján Tamás; szerzők: Hencsei Pál, Ivanics Tibor, Szabó Lajos, Takács Ferenc. (2016). Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- D. Maraniss (2008): *Rome 1960 The Olympics that changed the World*. Simon and Schuster, New York
- Mező Ferenc (1929): *Az olimpiai játékok története*. Országos Testnevelési Tanács, Budapest. (Hasonmás kiadás: Babits Kiadó, Szekszárd, 2004)
- D. Miller (2003): *Athens to Athens – The Official History of the Olympic Games and the IOC*. Mainstream Publishing Company Ltd., Edinburgh
- Nagy Barnabás (2020): Mesterséges helyezés. In: *Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 2019* (szerk. Hencsei Pál és Horváth Vilmos), Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- The Olympic Games of Athens (1896) – (Hasonmás kiadás: The Central Council of the Olympic Games in Athens, 1966)

Printz János Károly: Magyar sikerek az olimpiákon

- Olimpiai játékok Athéntól Athénig (2004) – (Ford.: L' Équipe Les Jeux Olympiques, 1896-2004. Paris, Musée Olympique Lausanne). Kossuth Kiadó, Budapest
- H. Preuss (2015): *Olimpia és gazdaság*. BOM a Magyar Sportért Alapítvány, Budapest
- Printz János (1989): Az olimpiák lebonyolításának pénzügyi kérdései. In *Olimpiatörténeti tanulmányok*. (szerk. Dr. Som Ferenc és Dr. Szakály Sándor). Eötvös József Kollégium, Budapest
- Sport 2018; főszerkesztő: Amler Zoltán (2018). Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- Szabó Lajos (2012): *Magyar olimpiai sikerek Athéntól Londonig*. Kossuth Kiadó Zrt., Budapest
- Szikora Katalin (2021): *Regionális játékok és az olimpiai mozgalom*. In. Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 2020 (szerk. Győr Béla és Vasvári Ferenc), Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- Takács Ferenc (2017a): *Az olimpiák kultúrtörténete*. B32 Nyomda Kft., Budapest
- Takács Ferenc (2012): *Az olimpiák múltja - jelene - jövője*. Magyar Olimpiai Bizottság, Budapest
- Takács Ferenc (2017b): *Irodalom és testkultúra*. Pauker Holding Nyomdaipai Kft., Budapest

Báger Gusztáv

Könyvismertetés Pulay Gyula: „Integritásmenedzsment – A bizalom megteremtése és megőrzése” című könyvéről

Book Review on "Integrity Management – Building and Maintaining Trust" by Gyula Pulay

ÖSSZEFOGLALÁS

Az integritásmenedzsmentről írt első hazai szakkönyv a szervezeti integritást erősítő és fenntartó folyamatot interdiszciplináris szemléletben mutatja be. Ennek kiemelt figyelmet fordít a vezetői szerepvállalás fontosságára, lehetőségeire, ismertetve a gyakorlatban is jól alkalmazható módszereket. Az integritásmenedzsmentet nem különálló vezetői feladatként, hanem a menedzsmentkontroll rendszer részeként tárgyalja. A könyv alapvető üzenete az, hogy az integritásra törekvés a szervezeti kiválóság elérésének az útja. A szerző integritási kultúra és gyakorlat továbbfejlesztését szolgáló javaslatainak befogadását nagymértékben megkönnyíti a könyv áttekinthető szerkezete, tiszta, könnyen érthető, a szépirodalmi mércét elérő,

színes példákkal, találó idézetekkel teletűzdelt stílusa.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: H830, K4, K420

Kulcsszavak: integritásmenedzsment, vezetői szerepvállalás, integritási kultúra

SUMMARY

The first Hungarian reference book on integrity management presents the process of strengthening and maintaining organizational integrity adopting an interdisciplinary approach. It pays special attention to the importance and possibilities of leadership, describing the methods that can be applied in practice. Integrity management is not discussed

PROF. DR. BÁGER GUSZTÁV, egyetemi tanár, az MNB elnöki főtanácsadója
(bagerg@gmail.com).

as a separate managerial task, but as part of the management control system. The basic message of the book is that the pursuit of integrity is the way to achieve organizational excellence. The author's suggestions for the further development of an integrity culture and practice are greatly facilitated by the clear structure of the book, its clear, easy-to-understand style that reaches the standard of fiction, full of vivid examples and apt quotes.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H830, K4, K420

Keywords: integrity management, leadership, integrity culture

ÚT A SZERVEZETI KIVÁLÓSÁG ELÉRÉSÉHEZ

Az integritási megközelítés korrupció elleni magyarországi alkalmazásának tizedik évében megjelent az első tudományos igényességű hazai szakkönyv az integritásmenedzsmentről. A könyv két szempontból is hiánypótló. Az egyik az integritásközpontú vezetés alapfogalmainak és alapmodelljeinek a sokoldalú, elmélyült, ugyanakkor a gyakorlati alkalmazást is elősegítő bemutatása. A másik a szervezeti integritást erősítő és fenntartó folyamatban a vezetői szerepvállalás szükségességének és lehetőségeinek részletes ismertetése.

Az alapfogalmakat és alapmodelleket a könyv interdiszciplináris megközelítésben és új módon tárgyalja. A szervezeti integritást nemcsak mint a korrupció megelőzésének eszközt mutatja be, hanem mint a szervezeti értékek követését, és minden ezekkel ellentétes magatartás elutasítását. Így válik az integritás a szervezet iránti bizalom megteremtésének és megőrzésének zálogává. A szerző több tudományág érvkészletét felhasználva, meggyőzően rajzolja fel azt az utat, ahogyan a szervezeti érték meghatározása és kinyilvánítása után megvalósulhat a szervezet közösségeinek és tagjainak az azonosulása a szervezeti értékkel, majd annak a szervezeti kultúrának a kialakulása, amely erősíti az értékkövetést és akadályozza az annak ellentmondó döntések meghozatalát. E folya-

matban kiemelkedően fontos az integritásnak a szervezeti értékhierarchia csúcsára helyezése, és annak felismerése, hogy az átláthatóság, az elszámoltathatóság és az eredményesség azok a további értékek, amelyek követése leginkább hozzájárulhat a szervezet iránti bizalom megőrzéséhez. Ugyanakkor minden szervezetnek meg kell találnia és tudatosítania kell azokat a stabilizáló értékeit, amelyek megszilárdítják, és azokat a lendítő értékeit, amelyek dinamizálják a működését.

A vezetők számára a könyv alapvető üzenete az, hogy az integritásra törekvés nem valami kívülről elvárt magatartás, idegen test a szervezet irányításában, hanem a szervezeti kiválóság elérésének az útja. Ebben a szempontból is nagyon előremutató, hogy a könyv az integritásmenedzsmentet a menedzsmentkontroll rendszer részeként tárgyalja. A szerző a nemzetközi szakirodalom alapján rámutat arra, hogy a műszaki szemléletet meghaladó, korszerű menedzsmentkontroll-rendszerek – ésszerű korlátok között – teret adnak a dolgozók kezdeményezéseinek, a decentralizált döntéshozatal azonban csak akkor lehet eredményes, ha a besztottak döntéseik során a szervezeti értékeket tartják szem előtt, azaz a szervezeti integritás érvényesül.

A vezetők szemléletének tágitása szempontjából fontos értéke a könyvnek a szervezeti integritási és a compliance szemléletek kapcsolatának, összefüggéseinek a bemutatása is. Ennek jelentőségét növeli, hogy hazánkban az integritási szemlélet elsősorban az államigazgatásban és a költségvetési szervek körében érvényesül, a vállalati szférában azonban jelenleg a compliance típusú szemlélet követése áll előtérben. Ugyanakkor az integritás követelménye egyre inkább megfogalmazódik – kormányhatározatban is szereplő módon – az állami, valamint az önkormányzati tulajdonú vállalatokkal, sőt az üzleti vállalkozásokkal szemben is. Ezért lényeges, hogy a szerző – történeti fejlődésüket is ismertetve – nem állítja mereven szembe a két megközelítési módot, de rámutat azokra az előnyökre, amit az integritás középpontba állítása jelenthet, a tisztán compliance alapú megközelítéshez képest.

Széles körben elterjedt vélemény szerint, a nem kielégítő vezetői (különösen a csúcส์vezetői) hozzáállás a szervezeti integritás megteremtéséhez jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az integritási megközelítésben rejlő lehetőségeket mind ez ideig nem sikerült teljeskörűen kihasználni. Ezt figyelembe véve különösen fontos és időszerű, hogy a könyv a csúcส์vezetők lehetséges és célszerű szerepvállalására fókuszál.

Az integritást erősítő és fenntartó vezetői szemlélet és magatartás útjainak-módjainak az ismertetését a szerző nem – a nemzetközi szakirodalomban szokásos – „receptek” közlésével próbálja „kipipálni”, hanem éppen ellenkezőleg az integritásmenedzsment lényegi-tartalmi folyamatait tárja fel és mutatja be a csúcส์vezető szemszögéből. A vezetői nézőpont kiemelését jól szemlélteti, hogy a könyv minden fejezete „Üzenet a vezetőknek ...” című résszel zárul, amely összefoglalja az adott fejezet vezetőknek szóló – gyakran nemcsak az értelemre, hanem az érzelmekre is ható – tanulságait. E részekből – de persze tartalmi kérdéseket kifejtő alfejezetekből is – olyan értékes tapasztalatokat és gyakorlati javaslatokat ismerhet meg a könyv olvasására időt szánó vezető, amelyek nemcsak a racionalitás vezetői döntéshozatalban segítik, hanem útmutatást adnak ahhoz is, hogy miként segítheti elő munkatársai érzelmi azonosulását a szervezeti értékekkel, amelynek az integritás megszilárdításában kiemelkedő jelentősége van.

Nézzünk három példát a könyvnek csúcส์vezetők számára megfontolandó üzenetei közül!

- Ha a vezető által is legfontosabbnak tartott értékek mélyen beépültek a szervezeti kultúrába, akkor az rendkívül megkönnyíti a vezető munkáját. Ezt szemlélteti annak a karvezetőnek a könyvben felidézett valós története, aki szemmozdulatokkal képes a kórus munkáját irányítani. Ha viszont egy csúcส์vezető új értékeket tűz a szervezet zászlajára, akkor szembe találja magát a szervezeti kultúra megcsontosodott értékeivel és vélekedéseivel, ezért az új értékeket támogató szervezeti kultúrát csak türelmesen, fokozatosan, szívós kitartással tudja megteremteni.

- A csúcส์vezető hiába emeli ki egyes értékek fontosságát, és mutat jó példát a saját munkájában, ha ezen értékek közvetését a középvezetőkön nem kéri számon –, akkor a beosztottak is figyelmen kívül hagyják azokat, hiszen számukra a közvetlen vezetőik jelentik az elsődleges mintát. „Közelebb az ing, mint a mente.” idéz ennek alátámasztására a könyv egy régi bölcsességet. (Amúgy több hasonló népi bölcsmondás is fűszerezi, és teszi még olvasmányosabbá a könyvet.)
- A csúcส์vezetőnek leginkább arról kell gondoskodnia, hogy legyenek olyan szervezeti értékek, amelyekkel a munkavállalók különböző csoportjai azonosulni tudnak, amelyekért érdemes mindennap bemenniük a munkahelyükre, és tisztességesen, felelősségteljesen ellátni a feladataikat.

Az integritási kultúra és gyakorlat több irányú továbbfejlesztését szolgáló javaslatok befogadását nagymértékben megkönnyíti a könyv világos, áttekinthető szerkezete, valamint az, hogy a fontosabb szakmai tartalmakat és összefüggéseket a szerző keretes írásokban mélyíti el, illetve foglalja össze, nem megtörve a fejezetek fő mondanivalójának a logikáját.

A könyv értéke a tiszta, könnyen érthető és immár a szépirodalmi mércét elérő, színes példákkal, találó idézetekkel teletűzdelt stílusa. Joggal remélhető, hogy ez az érték arra ösztönzi a közsféra és az üzleti szféra döntéshozóit, a szakemberek szélesebb körét, valamint a felsőoktatás oktatóit, hallgatóit, hogy elmélyülten tanulmányozzák a könyv gazdag tartalmát. Külön kiemelem a könyv – vezetők melletti – másik célcsoportját, az integritási tanácsadókat, akiknek a munkáját nagyban segítheti az elméleti ismeretek rendszerezése és a könyvben ismertetett számos gyakorlati módszer is.

Pulay Gyula: Integritásmenedzsment
A bizalom megteremtése és megőrzése
Akadémiai Kiadó
ISBN: 9789634546337
Terjedelem: 288 oldal

Ercsey Zsombor

Monográfia az adóztatás történetéről

Monograph on the History of Taxation

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja, hogy bemutassa Szilovics Csaba, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar tanszékvezető egyetemi tanárának új monográfiáját. A szerző munkájában az adózás rendszerének kialakulását vizsgálja, amely nemcsak témájában, hanem a felhasznált módszert illetően is számos újdonságot hordoz magában. A kötet végig veszi a legfontosabb ókori civilizációk fejlődését és az adóztatás területén megmutatkozó tendenciákat és specifikumokat.

Kulcsszavak: adózás, jogtörténet, ókor, pénzügyi jog

SUMMARY

The aim of this study is to present the new monograph by Professor Csaba Szilovics, head of the Department of Financial and Business Law (Faculty of Law, University of Pécs). In his work, the author examines the formation of the system of taxation, which contains several novelties in terms of both the topic and the method used as well. The book covers the development of the most important ancient civilizations, and the trends and specifics emerging in the field of taxation.

Keywords: taxation, legal history, ancient history, financial law

BEVEZETÉS

2021 elején jelent meg Szilovics Csaba, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Pénzügyi Jogi és Gazdasági Jogi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának új monográfiája, amelyben a Szerző arra tesz kísérletet, hogy az adóztatás történetének kezdeteire vonatkozó ismeretanyagot rendszerezve, monografikus igény-nyel feldolgozza.

A mű célja az volt, hogy a különböző tudományterületeken vonatkozó eredményeiből egy összefüggő rendszert alkosson, amely „képes hitelesen leírni és megmagyarázni az adók és az adózás rendszerének kialakulását.” A Szerző saját megfogalmazása szerint: „[...] nem az egyes államok, vagy az emberiség egészének történetét szerettem volna megírni. Számomra a népek és csoportok történelmi fejlődése csak ürrügy volt, amit egyfajta sorvezetőként és az olvasókat segítő térképként használtam fel, annak érdekében, hogy érthetőbb módon és hitelesebben mondhassam el az adózás kialakulásának és az első fejlődési szakaszának az általam rekonstruált történetét.” (Szilovics, 2021:13). A Szer-

DR. ERCSEY ZSOMBOR PHD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar (ercsey.zsombor@kre.hu).

zőnek a fejlettebb adórendszerrel rendelkező államok bemutatásával az volt a célja, hogy a későbbi példákon keresztül mutass be a legkorábban létrejött adórendszerek hasonlóságait és különbségeit.

Ahogy Lentner Csaba is megfogalmazta az előszóban, a szerző interdiszciplináris módon a történelemtudomány, a régészet és a szociológia, valamint a jogtudomány eredményeit felhasználva közelíti meg az őskor és az ókor időszakát. Hatalmas ismeretanyagra támaszkodva vezet végig az Olvasót az első adók kialakulásától a fejlett birodalmak létrejöttéig, mindvégig izgalmasan és szintetizáló módon.

A munka nem csupán hiánypótló tartalma, de szemléletmódja miatt is figyelmet érdemel. Világos logikával cáfolja meg azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy az adózás egyidős az államok születésével, és az első közterhek megállapítására a kormányzatok és a törvények megalkotására volt szükség. A Szerző gondolatmenete alapján ennek éppen az ellenkezője az igaz, és az első közmunka- és terményadók, hadiadók és a kötelező katonai szolgálat tették lehetővé az államok létrejöttét. Ennek értelmében az adózásra nem az államiság megszilárdulásának következményeként, hanem kialakulásának alapfeltételeként tekinthetünk.

A cél egy olyan összefüggő rendszer megalkotása volt, amely alkalmas arra, hogy az adók és az adózás rendszerének kialakulását le tudja írni. A Szerző megállapítja, hogy a régészet és a történettudomány képviselői aránylag kevés figyelmet szenteltek az adózás történetének vizsgálatára, a kutatások homlokterében főként a család és a hatalomgyakorlás intézményei voltak, ugyanakkor az adózást, ami „a *Kr.e. IV–III. évezredtől minden nagyobb közösség működéséhez szükséges forrásokat biztosította, csak mellékesen említik meg*” (Szilovics, 2021:10).

A Szerző az első szerkezeti egységben tárgyalja azokat az alapvető módszertani kérdéseket, amelyek rögzítése nélkülözhetetlen egy hasonló léptékű munka elvégzése előtt. Ugyancsak ebben a fejezetben kaptak helyet az alapvető társadalomtörténeti és társadalomelméleti aspektusok, amelyek általánosságban hozzájárultak az adózás kialakulásához. A Szerző hat pontban rögzítette a legfontosabb elemeket. Külön alfejezet foglalkozik a hatalom és az egyén kapcsolatával, a korabeli

szolgáltatások adójellegével, a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás kérdésével, a közösségek személyi és vagyoni védelmével, az éhezés és a szakrális védelem szerepével. Az is vizsgálat tárgyát képezte, hogy létezhet-e adózás állam nélkül és állam adórendszer nélkül. Abból a szándékoltan pontatlan, de gyakran ismételt definícióból indult ki a Szerző, hogy az adózás kultúráktól független alapvonása, a közpénzeket újraelosztó állam az adófizetők munkájával előállított értéktöbblet és vagyon egy részét sajátítja el annak érdekében, hogy akár kényszerrel is biztosítsa a hatalom számára fontos gazdasági és politikai célok megvalósításához szükséges anyagi forrásokat.

Ez a gondolatmenet szükségképpen vezetett el ahhoz a széles körben napjainkban is érvényesülő helytelen véleményhez, hogy az adózás egyidős az állammal, tehát az adókötelezettségek megjelenéséről kizárólag az ókor fejlett korszakától beszélhetünk. Egyetlen állam sem működhetett és ma sem létezhet adórendszer nélkül, továbbá állami akarat, jogrendszer és kormányzat hiányában az adórendszer sem jöhetett volna létre.

Ezt követően veszi górcső alá a Szerző az egyes adók kialakulásának folyamatát. Az egyes adótípusokat kiemelve elemzi, amelyeken belül a különböző civilizációk vonatkozó folyamatait veti egybe. Elsőként az adózás gazdasági és politikai feltételeinek létrejöttét elemzi a hordaközösségek korában (Kr. e. XV–IX. évezred), majd a letelepedés korszakát, amelyet *Gordon Childe* terminológiáját átvéve, neolitikus forradalomnak nevez. Ezt követően a két mezőgazdasági modell szerint differenciálva mutatja be a fejlődés egyes lépéseit, megkülönböztetve egymástól a kiszámíthatatlan és rugalmas esőzékes, valamint a konzerváló jellegű, öntözéses termelésen alapuló civilizációkat.

A Szerző közmunkaadókkal kapcsolatban már rögtön az alfejezet elején rögzíti, hogy a tárgyalt adónem a legkorábbi rendszeres adózási forma volt. Rögzíti a mezőgazdasági munka, az építkezések, ezen belül is a védelmi építkezések kialakulásának alapkérdéseit és -vonalait, valamint elemzi a kötelező katonai szolgálatot, mint a közteherviselés egyik korai fajtáját, különös tekintettel a folyóvízgyi kultúrák hadseregeire, a törzsi társadalmakra, a görög poliszok katonai szolgálatára,

a Római Birodalom és a kínai civilizáció katonai szolgálatára.

Röviden összegzi a terményadó alapvető jellemzőit, majd a szabadok és a rabszolgák adókötelezettségével kapcsolatban többek között kínai, Josephus Flavius alapján ókori zsidó, majd perzsa, indiai és mezoamerikai példákon keresztül mutatja be a legfontosabbnak ítélt aspektusokat. Ezt követően mutatja be az ajándék társadalmi szerepét és adóvá alakulásának folyamatát, majd részletezi a hadiadók rendszerét. A hadiadóknak három fő típusát különbözteti meg, a hadisarcot, a hadi zsákmányt és a saját közösségre megállapított belső hadiadót, a subsidiumot, vagy collectát (Szilovics, 2021:112).

A fejezet utolsó elemeként a termékadók kialakulásának folyamatát foglalta össze, példaként hozza a meghódított Nubiát, amely Egyiptom számára évezreteken keresztül elefántcsontot, párduchórt, ébenfát, rabszolgákat és aranyat szállított (Szilovics, 2021:119).

A harmadik – *Az első fejlett adórendszerek jellegzetességei* című – fejezetben a szerző a legfontosabb – és ahogyan már az elnevezésben is rögzítésre került – meghatározott fejlettségi szintet elérő kultúrák vonatkozó eredményeit veszi górcső alá. Elsőként az egyiptomi birodalom egyes korszakai elemzésére kerül sor. Szilovics Csaba az államfejlődés kezdeteit követően a tudományterület bevett korszakolása alapján vizsgálja Egyiptom adórendszerének változásait. Az első adókkal kapcsolatban hangsúlyozza az adók beszedésének megkönnyítésére létrehozott közigazgatási egységek, a nomosok, valamint a termelésirányításban és az adók beszedésében fontos szerepet játszó templomok jelentőségét (Szilovics, 2021:123). Az archaikus kort követően ismerteti az óbirodalom korának, az első átmeneti kor, a közép- és újbírodalom korának, az ún. utolsó független szakasz (Kr. e. X–III. század) és a ptolemaiوسي kor legfontosabb vonatkozó jellegzetességeit. A kronologikus tárgyalást az egyiptomi adózást meghatározó egyes tényezők vizsgálata követi: a női nem, és az ez alapján eltérő szabályok, valamint a lakóhely szerepe.

Ezt követően tér rá a Szerző a görög adórendszer kialakulásának vizsgálatára, különös

tekintettel az athéni adórendszer fejlődésére. Peisizisztratosz, Drakón, Szolón és Kleisztenész reformjainak bemutatását követően a Kr. e. V. és IV. század fejlődését is rögzítette. A kínai adórendszer fejlődéstörténetének felvázolása a Kr. e. IV. évezreddel veszi kezdetét, amikor a Sárga-folyó termékeny síkságain szervezettebb emberi csoportok jelentek meg. A Szerző ezt követően rögzíti a Csou-kor, az un. harcoló fejedelmek korának adózását, majd mutatja be az átmenet és a Han kor kapcsolódó főbb tendenciáit. Az első fejlett adórendszerek jellegzetességeit bemutató fejezet utolsó nagy szerkezeti egysége a Római Birodalom adóigazgatásába enged betekintést. A Szerző elsőként azokat a hatásokat mutatja be, amelyek megfigyelhetők az ókori római adóztatáson. Már rögtön az alfejezet elején két jelentős megállapítást tesz a fejlődő város adórendszerét illetően: „A római adórendszert kezdetben az etruszk, majd a görög, végül a megszállt provinciák adózási gyakorlata, továbbá a római politikusok és az egyszerű polgárok személyisége együtt formálta az ókor legfejlettebb adórendszerévé. A várost alapító különböző etnikumú földművelő és harcos népesség készpénz és terményadó hiányában nem hozhatott létre koherens adórendszert és adóigazgatást.” (Szilovics, 2021:162). Ezt követi a Római Birodalom történetének három nagy korszakának, a köztársaság, a principátus és a dominátus korának adóztatásszempon্তু bemutatása. A római adórendszer legfontosabb adónemei közül külön tárgyalja a vagyonadó, a földadó, a fejadót és a vagyonforgalmi és fogyasztási adókat, vámokat és illetékeket.

A monográfiát az önálló tanulmánynak is beillő összegzés zárja, amelyben hét alfejezet összegzi az eredményeket. Az első adók kialakulásával kapcsolatban megállapítja a szerző, hogy a kutatás legfontosabb eredményének azt tartja, hogy „az adózás a modern értelemben vett államok megalakulását évszázadokkal, esetleg évezredekkel megelőzve jött létre, amikor a kislétszámú közösségek a tagjaikat terhelő közmunka-kötelezettségekről, az első nagyléptékű beruházásaikról döntést hoztak. Ezek a z első munkakötelezettségek adók voltak, amelyek nélkül az államok létre sem jöhettek volna, mert az őskori és kora ókori gazdaságok technikai színvonalán a redistribúciónak semmilyen más módja nem

tölthette volna be a közösségi feladatok finanszírozásának feladatát” (Szilovics, 2021:202).

Fontos megállapítás, hogy az adók és adórendszerek nem az állam kiépülésének következményei, hanem előzményei és szükségszerű alapjai voltak, amelyek az esőzéses és az öntözéses mezőgazdasági termelési rendszerekben eltérő módon jöttek létre és fejlődtek. Az adók fogalmával kapcsolatban hangsúlyozza a Szerző, az adózáshoz nem volt szükség feltétlenül az állam létezésére, hanem az adott közösség által elismert, legitim hatalomra, vagy egységes közösségi akaratra volt szükség, és ezzel egy időben szükségképpen az adórendszer is létrejött.

A monográfia legfontosabb eredményei között kap helyet annak hangsúlyozása is, hogy a közmunkának rendkívül nagy volt a szerepe az adórendszer kialakulásában, amelynek oka az volt, hogy egy adott közösségi feladat nagysága meghaladta azt a szintet, amit egy adott törzs vagy csoport tagjai önkéntes munkájuk felajánlásával teljesíteni tudtak. A Szerző a szolgáltatással és az ellenszolgáltatással kapcsolatos megállapításait követően összegzi a kutatás jellegzetességeit, továbbá röviden kitér a kutatás néhány jellegzetességére, amely egy utólagos módszertani értékelésnek is felfogható.

A kutatás fókuszában a fő adónemek voltak, amely szempont érvényesült azokban az esetekben is, amikor a korszak- és időhatárokkal szigorú értelmezése más periodizálást kívánt volna. A Szerzőnek nem volt módja az adózáshoz kapcsolódó jogintézmények létrejöttét, a kereskedelmi környezet és az információáramlás szerepét bőven tárgyalni, mert az a munka szigorúságot és következetességet igénylő kereteit szétfeszítették volna. Szilovics Csaba műve zárásaként a kötet utolsó alfejezetében felvillantja az őskori adózás néhány mai jogrendszerben is megfigyelhető maradványát, például a katonaállítás modern megfelelőjeként a sorkatonaságot említi.

A MŰ LEGFONTOSABB ÉRDEMEI

A mű forrásbázisát első sorban a történettudomány, a régészet és a jogtudomány alapmunkái képzik. A szerző azonban nem elégszik meg a ma-

gyar nyelven is megjelent eredmények szintetizálásával, jelentős mértékben használja fel az egyes tudományterületek mértékadó szerzőinek angol és német nyelven megjelent opusait is, valamint a francia nyelvű alapunkák is helyet kaptak a szakirodalmi bázisban.

Újszerű, hiánypótló alkotás, ezt a korszakot adójogi szempontból érdemben és mélységben még nem vizsgálták. Sűrű szövésű mű, ilyen szintű adóelméleti munkát kortárs szerzőtől nem találunk a tudományban. Az adóztatás és adójog eredetéről ugyanis érdemben nem szóltak szerzők: a kezdetekről és adórendszer kialakulásáról ilyen átfogó mű ilyen gondolatokkal még nem született.

A Szerző nagyívűen, átfogóan, de mégis részleteiben elemzi, hova fejlődtek ezek az adórendszerek, és egyáltalán, hogy jöttek létre, hogyan fejlődtek ki, és milyenek lehettek. E körben rámutat, hogy alapvetően modernnek voltak, még a fogyasztást terhelő adók is megjelentek.

A Szerző meglátásaival tabukat dönt, és számos adójogi gondolkodó álláspontjával, valamint az oktatott tananyaggal ellentétes véleményt, illetve következtetéseket fogalmaz meg az adó és adórendszer fogalmával, valamint a modern adórendszer kialakulásával összefüggésben. Ennek megfelelően a nagyívű munka megítélésem szerint kifejezetten jó vitaindító, és érdemes lenne egy-egy részét alapul véve mélyebbre ásni az adott térség adójogi történetét vizsgálva.

Erre tekintettel kijelenthetjük, hogy a Szerző által vélhetően elérni kívánt cél megvalósul: az alkotás elgondolkodtatja és tovább gondolásra sarkalja az olvasót, így a vélelmezhetően gondolatébresztésnek is szánt mű tovább vezeti a forgatóit. A munka egy-egy gondolata is megérné a további részletes kifejtést, így várakozásom szerint lesznek olyan kutatók, akik a szerző által megfogalmazott gondolatok továbbvitelével, azokra építkezve fogalmaznak majd meg kutatásuk eredményeképpen további meglátásokat.

Dr. Szilovics Csaba: Az adózás eredetéről:

Az adórendszerek ősi gyökerei

Kiadó: Novissima Kiadó, Budapest, 2021.

ISBN: 978-615-5499-84-5

Terjedelem: 221 oldal

Filczér-Plósz Krisztina

A Közös Agrárpolitika rendszere

The Common Agricultural Policy System

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen recenzió Halmi Péter *A Közös Agrárpolitika rendszere* című, 2020-ban megjelent művének ismertetésére vállalkozik. A kötet A modern állam gazdasági szerepének legújabb dimenziói elnevezésű Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében folytatott kutatások eredménye. A tanulmánykötet célja a Közös Agrárpolitika rendszerének közérthető megismertetése, mélyebb elemzése és rendszerezése. Alkotói az agrárpolitika területén dolgozó vezető szakemberek és egyetemi oktatók. A nyolc tanulmányt felölelő könyv olvasható, ugyanakkor magas tudományos színvonalat képviselve tankönyvként is kiválóan használható.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: A12, E02, G28

Kulcsszavak: agrárgazdaság, mezőgazdasági finanszírozás, oktatás, nemzetközi kapcsolatok

SUMMARY

This book review undertakes to present ‘The Common Agricultural Policy System’, a work by Péter Halmi, published in 2020. This volume is the result of research conducted within the framework of the Ludovika Special Research Workshop entitled ‘The Latest

Dimensions of the Economic Role of the Modern State’. This collection of studies aims at providing a clear understanding, deeper analysis and systematisation of the Common Agricultural Policy system. It is written by leading experts and academics working in the field of agricultural policy. The handbook, comprising eight studies, makes an interesting read but also represents high scientific quality, making it an excellent textbook.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: A12, E02, G28

Keywords: agricultural economics, agricultural funding, education, international relations

BEVEZETÉS

Halmi Péter Széchenyi-díjas magyar közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, akinek a fő kutatási területei a nemzetközi gazdaságtan, a makroökonómia, az összehasonlító gazdaságtan, illetve az agrár-közgazdaságtan. Halmi Péter kiemelkedő eredményeket ért el az európai integráció makroökonómiájában, a potenciális növekedés irányzatai, az európai növekedési és felzárkózási modell sajátosságai, a pénzügyi és

FILCZER-PLÓSZ KRISZTINA, PhD hallgató, NKE KDI (krisztina.filczér@gmail.com).

gazdasági válság növekedési hatásai, a strukturális reformok, továbbá az általa bevezetett tudományos meghatározás, a mélyintegráció hatásmechanizmusai feltárása terén. Halmai Péter számos magyar és idegen nyelven megjelenő tanulmánnyal és tankönyvvvel gazdagította az akadémiai életet.

Halmai Péter legújabb, *A Közös Agrárpolitika Rendszere* című kötete „A modern állam gazdasági szerepének legújabb dimenziói” elnevezésű Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében végzett kutatások keretében jelent meg 2020-ban, a Dialog Campus kiadónál.

A vidékfejlesztési támogatások révén az Európai Unió hozzájárul a tagállamokban a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás versenyképességének javítása, a környezet és a vidék védelme, a vidéki életminőség javítása és a vidéki gazdaság diverzifikációja, valamint a helyi vidékfejlesztési megközelítések előmozdítása céljából végzett beruházásokhoz. Az Unió támogatja a tagállamok vidékfejlesztési programjait, amelyek az EU integráció kiemelt területét képezik. A Közös Agrárpolitika (KAP) dinamikus szakpolitika és reformok sorozatán keresztül alakították ki úgy, hogy megfeleljen az európai mezőgazdaság előtt álló új kihívásoknak. Az EU azért hozta létre és hajtja végre a Közös Agrárpolitikát, hogy meg tudjon felelni a különböző alapvető kihívásoknak, mint például:

- az élelmezésbiztonság szavatolása minden európai polgár számára,
- a globális piacok és az árak ingadozásainak kezelése,
- a vidéki területek fejlődésének fenntartása Unió-szerte,
- a természeti erőforrások fenntarthatóbb módon történő felhasználása, vagy
- az éghajlatváltozás mérsékléséhez történő hozzájárulás.

A Halmai Péter szerkesztésében megjelent kiadvány tartalmának és szerkesztésének köszönhetően kitűnően használható kötet született. Nemcsak az agrárfelsőoktatás számára, hanem közgazdasági, külgazdasági és jogi jellegű felsőoktatási intézmények, valamint az európai integráció témaköreire iránt érdeklődő

szakemberek részére is. A szerzők közérthető formában elemezték az EU agrárrendszerét, az európai agrárintegrációt, továbbá a nemzetközi agrárkereskedelempolitikát. A kötet értékét növeli, hogy az alkotók az agrárpolitika működtetése területén dolgozó vezető szakemberek és egyetemi oktatók, így a legaktuálisabb ismereteket is be tudták építeni a műbe.

A KÖTET TARTALMI FELÉPÍTÉSE

A könyv kitűzött fő célja az európai integráció szélesebb témakörén belül a Közös Agrárpolitika rendszerének megismertetése, mélyebb elemzése és rendszerezése. A KAP az összes uniós tagország közös szakpolitikája. Irányítása és finanszírozása uniós szinten, uniós költségvetési források felhasználásával történik. Maga a KAP témaköre folyamatosan időszzerű, hiszen az uniós érdeke, hogy az európai mezőgazdaság jövőjét biztosítsa. Ennek okán a KAP az évek során továbbfejlődött, igazodva a változó gazdasági viszonyokhoz, valamint a polgárok elvárásaihoz és szükségleteihez. Az EU Miniszterek Tanácsa, az EU Parlament és a Bizottság a horvát elnökség végén megállapodtak abban, hogy a Közös Agrárpolitika reformját két évvel elhalasztják, többek között a jelenlegi COVID19 okozta világjárvány miatt. Az új KAP-ról eredetileg 2020-ban kellett volna megállapodni és 2021 elején kellene hatályba lépnie.

A kötet kéziratai eredetileg a Közös Agrárpolitika születése, az 1958. évi stresai konferencia hatvanadik évfordulójának évében, 2018-ban készültek el. 2020 tavaszán a szerzők lehetőséget kaptak a szöveg időszzerűsítésére.

A könyv legelején a szerkesztő¹ rövid bevezetése olvasható. A kötet nyolc tanulmányt ölel fel, amelyek az alábbi területeket foglalják magukba:

- a Közös Agrárpolitika (KAP) rendszerének fő sajátosságai, az eredeti modell alapproblémái;
- a KAP reformjainak hajtóerői, fő fejleményei egészen 2020-ig;
- a KAP és a nemzetközi agrárkereskedelempolitika;
- az EU keleti bővülésének következmé-

- neyei, a KAP és a reform adaptálása hazánkban, illetve más új tagállamokban;
- piacszabályozás, piaci szervezetek mechanizmusa;
- a ténylegesen működő agrárstruktúra bemutatása;
- az EU élelmiszer- és agrártermék-szabályozási rendszere és minőségpolitikája.

A fejezetek diagramokkal, táblázatokkal és ábrákkal színesítve segítik az adott témák megértését. A fejezetek végén a felhasznált irodalom és az áttekintendő fogalmak támogatják az olvasót a kívánt részben való elmélyülésben.

A kötet fejezetei elméleti és gyakorlati ismereteket adnak az uniós agrárpolitikáról, annak történetéről, fejlődéséről, gazdasági és kereskedelmi viszonyairól. Természetesen a hazai agrárgazdaság vonatkozásai, a csatlakozás feltételei, a beilleszkedés fő tényezői is szerepelnek a kötetben. Képet kapunk a vidékfejlesztési programokról és általános jellemzőiről is. Ugyanakkor a megfelelő helyeken a szerzők jelzik az tagállamok felelősségét az adott KAP rendszer nemzeti alkalmazása tekintetében.

A könyv első két fejezetét a szerkesztő, Halmai Péter írta. A Közös Agrárpolitika rendszere című szerkezeti egységben a szerző az európai mezőgazdaság szerkezetének jellemzőit tárja fel, s összehasonlítja a magas versenyképességű tengerentúli országok agrárgazdaságainak a jellemzőivel. Halmai kiemeli, hogy „*az EU-országok agrártermelése a végtermék-előállításán túl, a vidéki közösségek fenntartásának célját is szolgálja*”. A közös, majd egységes piac rendszerében az agrárgazdaságban közös piacrend kiépítése szükséges. A KAP alapvető jellemzője a közös finanszírozás, amelynek keretéről, alakulásáról (csökkenéséről), annak okairól és mechanizmusairól részletes elemzést kapunk. A második fejezet (*A Közös Agrárpolitika reformja*) a reformok folyamatát elemzi. A mélyreható változtatások révén a KAP rendszere többlépcsős átalakításon ment keresztül. A kötetben helyet kapott a 2013-2020 közötti rendszer bemutatása és a 2020 utáni fejlemények körvonalazása. A fejezetben a szerző több megoldási lehetőséget is felvázol a KAP jövőjét illetően. Álláspontja szerint a piaci koordináció

szerepe lesz meghatározó a további reform folyamatában.

Elekes Andrea a Közös Agrárpolitika kereskedelempolitikai összefüggéseit² mutatja be. Kiemeli, hogy az Európai Unió sokáig elzárkózott a GATT keretei közötti tárgyalóktól, azonban az Uruguay-forduló részeként elfogadott Mezőgazdasági Megállapodás áttörést jelentett a kereskedelemtorzító intézkedések kiküszöbölésében. Részletezi a megállapodást és az azt követő további agrárkereskedelmi fejleményeket. A Szerző bemutatja, hogy az Unió agrárkereskedelempolitikájának kibontakozása milyen preferenciális kapcsolatok kiépítésével járt. Azok főbb jellemzőit, közöttük partnerségi megállapodásait is, áttekinthetően összefoglalva tárgyalja.

Vásáry Miklós „*A Közös Agrárpolitika átvétele az új tagállamokban*” című fejezetében az Unió keleti kibővülésére vonatkozó összefüggéseit tárgyalja. Fontos szerepet kap a fejezetben a hazai vonatkozások bemutatása is. A csatlakozási kritériumok tárgyalását követően a magyar agrár-csatlakozás³ előzményeit, annak menetét és feltételeit tárgyalja. A magyar agrárgazdálkodás fő folyamatainak adatait elemzi, s rávilágít a fő ágazatok termelésének arányváltozására a legutóbbi 20 év tekintetében. Körvonalazza a jövőbeni nélkülözhetetlen szerkezeti változásokat, mind hazánk, mind a többi keleti tagállamok számára. Kiemeli a KAP támogatásainak lehetséges, a nemzeti implementációtól sem független pozitív szerepét a szükséges folyamatok előmozdítása tekintetében.

Nagy Attila a „*Közös piaci szervezetek, közös piacszerzés*” című fejezetében az egyes mezőgazdasági ágazatok eltérő piacsabályozását tekinti át. A legutóbbi agrárpiaci reform markáns módosításait, a piaci folyamatok változásainak rendszerét és támogatási programjait részletesen bemutatja a fő ágazatok tekintetében. A piactámogatás keretében a magyar érintettséget is elemzi, és számokkal alátámasztva mutatja be az adott támogatási programok megvalósulását.

Maácz Miklós az általa írt fejezetben a vidékfejlesztési rendszerét⁴ tekinti át. Megvilágítja a vidék fogalmát és a vidéki területek lehatárolását, amely a vidékfejlesztési támogatások igény-

bevételeinek alapja. Részletesen ismerteti, hogy miben tér el a vidékfejlesztés a területfejlesztéstől, miközben azonos elrendő stratégiai célokkal rendelkeznek. Képet kapunk az EU szintű átfogó célokról és a vidékfejlesztési program tartalmi elemeiről, a fejlesztési programok hazai struktúrájának a tükrében.

Pál Zsombor tanulmánya az Unióban ténylegesen működő agrárstruktúrát mutatja be, számokkal és diagramokkal együtt. A részletes meg-
alapozás lehetőséget kínál az egyes tagállamok összehasonlítására. A Szerző a makrogazdasági mutatókat alapul véve ír a keleti és déli, valamint a nyugati és északi tagállamok közötti eltérésekről. Halmai Pétert idézve „A mezőgazdaság nemzetgazdasági szerepe jelentős különbségeket mutat a tagországok között”. Az egyes tagállamokat összehasonlítja különböző mutatók, úgymint a termelékenységek, a jövedelem vagy az élelmiszer-fogyasztás alapján.

Szegedyné Fricz Ágnes az élelmiszer-biztonsági, minőségi kérdéseket⁵ járja körbe. A vertikális és horizontális szabályozás fontosságába avatja be az Olvasót, valamint a szabványosítási munka szerepére is rávilágít. Az EU-n belül az emberi egészség védelme magas szinten elvárás, és ennek megfelelően a fejezetben megismerhetjük az ennek érdekében létrehozott szabályozást, mind állattenyésztési, mind növényügyi, mind higiéniai területeken. A fejezet további nagyon fontos témája a genetikailag módosított organizmusok témaköre. Az EU 1990 óta magas szinten szabályozta a génmódosított növények termesztését és forgalmazását. Hazánk kiemelten fontos stratégiai kérdésként kezeli a géntechnológiával módosított növényekkel kapcsolatos tevékenységek szabályozását és a magyar mezőgazdaság GMO-mentes státuszának megőrzését. A bizalmat elősegítheti, hogy előbbiek szigorú szabályozás oltalma alatt állnak.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mindent egybevetve a kötet alapvetően kézikönyv, azonban tankönyvként is megállja a helyét. A Szerzők a tárgyalt témakörök magas szintű ismeretével, egyidejűleg gyakorlati szakpolitikai tapasztalatokkal is rendelkeznek. Az

egyes problémakörök megértéséhez szükséges elméleti háttér alaposan bemutatásra került mindegyik fejezetben, jellemzően közgazdasági összefüggésekkel és szemléltető illusztrációkkal alátámasztva. A mű fontos értéke a tárgyalt témakör szélesebb összefüggéseibe történő beillesztése.⁶ A könyv olvasmányos, ugyanakkor egyidejűleg magas tudományos színvonalat képvisel. Az egyes fejezetek külön-külön is felhasználhatók, így az érdeklődő a saját kíváncsisága szerint is válogathat a témakörökből. Ám a fejezetek úgy épültek egymásra, mind stílusuk, mind a szemléltető eszközök (ábrák, táblázatok) tekintetében, mintha egyetlen szerző által írott művet forgatna az Olvasó. Az európai integráció agrárpolitikai területét kiválóan összefoglaló tanulmánykötet jól szolgálhatja az érintett szakembereken túl az európai integráció, azon belül az agrárintegráció iránt érdeklődő olvasókat is.

Halmai Péter (szerk.): A Közös Agrárpolitika rendszere. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020.

ISBN: 9789635312825

Terjedelem: 342 oldal

J E G Y Z E T E K

- ¹ A kötet szerkesztője számos, a témakört rendszerező mű szerzője: Halmai P. (1995, 1996, 2001a, 2001b, 2002, 2004a, 2007, 2010, 2015a, 2020c), illetve Elekes – Halmai – Uzonyi – Vásáry (2003), Elekes – Halmai (2009).
- ² E témakör előzményeiről ld. bővebben: Halmai, P. – Elekes, A. (2001, 2003) Elekes – Halmai (2005, 2008).
- ³ A KAP átvétele magyar agrárgazdaságra gyakorolt hatásairól ld. pl.: Halmai, P. (2003, 2004b, 2006), Halmai – Pálovics (1997)
- ⁴ A témakör szélesebb összefüggéseiről ld. pl.: Csatári – Halmai – Tóth (2009), Csatári – Halmai – Vásáry (2010)
- ⁵ A témakör közgazdaságtani összefüggéseiről ld.: Elekes – Halmai – Uzonyi (2007).
- ⁶ Annak alapját képezik a kötet szerkesztőjének fontos átfogó integrációgazdaságtani művei. Azok közül a legutóbbi évekből kiemeltet igényelnek: Halmai, P. (2014, 2015b, 2017, 2018a, b, c, 2019, 2020a, b, d, e.), illetve Halmai – Elekes (2013a, b), Halmai – Vásáry (2010).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csatári Bálint – Halmai Péter – Tóth Erzsébet (2009): A vidék jövője - az agrárpolitikától a vidékpolitikáig, In: Banczerowski, Januszné; Bárdosi, Vilmosné Horányi Krisztina; Horváth, Csaba; Szemenyei, István; Wagner, Péter (szerk.): *Stratégiai kutatások, 2008-2009 : Kutatási jelentések*, Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia
- Csatári Bálint – Halmai Péter – Vásáry Viktóra (2010): *Új vidékpolitika felé. Változó európai paradigma, növekvő hazai kihívások*, In: Szarka, L; Horányi, K; Horváth, Cs (szerk.) (2010) Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia
- Elekes Andrea – Halmai Péter – Uzonyi Györgyné – Vásáry Viktória (2003): *Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája*, Fogalomtár. Budapest, Agroinform
- Elekes Andrea – Halmai Péter – Uzonyi Györgyné (2007): Az élelmiszer-biztonság közgazdasági hatásai. *Külgazdaság*, Vol. 51, No. 11–12. 38–59.
- Elekes Andrea – Halmai Péter (2009) The „hottest topic” of the budgetary review: will the CAP survive? *Intereconomics: Review of European Economic Policy* 44: 5 pp. 300-308.
- Elekes Andrea – Halmai Péter (2013a): Growth Model of the New Member States: Challenges and Prospects, *Intereconomics: Review of European Economic Policy* 48: 2 Pp. 124-130.
- Elekes Andrea – Halmai Péter (2013b): Az új tagállamok növekedési modellje: Kihívások és kilátások, *Külgazdaság* 57: 7-8. pp. 32-66.
- Halmai Péter (1995): *Az Európai Unió agrárrendszere*, Mezőgazda Kiadó, Budapest
- Halmai Péter (1996): Kiigazítás vagy reform? Az európai Közös Agrárpolitika a kilencvenes években. *Európa Fórum* 4. sz.
- Halmai Péter – Pálovits B. (1997): Az EU-tagság agrárgazdasági hatásmechanizmusai. *Külgazdaság*, 41. évf. 2. sz.
- Halmai Péter (2001a): A Közös Agrárpolitika. In: Kende T. – Szűcs T. szerk.: *Az Európai Unió politikái*. Budapest, Osiris.
- Halmai Péter (2001b): A Közös Agrárpolitika (CAP) reformjának elméleti alapjai, Szent István Egyetem, Gödöllő
- Halmai Péter (2002): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Budapest, Mezőgazda.
- Halmai Péter (2004a): Az agrárgazdaság EU-adaptációja. Várható feszültségek, gazdaság- és társadalompolitikai kihívások, *Politikatudományi Szemle* XIII: 1-2.
- Halmai Péter (2004b): *A reform ökonómiaja*. Budapest, KJK KERSZÖV.
- Halmai Péter (2006): *A magyar agrárgazdaság EU-beilleszkedése, Fejlesztés és Finanszírozás*, 2006/2. sz.
- Halmai Péter (szerk.,2007): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Budapest, Mezőgazda.
- Halmai Péter (2010): Közös Agrárpolitika. In Kengyel Á. szerk.: *Az Európai Unió közös politikái*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Halmai Péter – Vásáry Viktória (2010): Real convergence in the new Member States of the European Union (Shorter and longer term prospects), *European Journal of Comparative Economics* 7: 1 pp. 229-253.
- Halmai Péter (2015a): Közös mezőgazdasági politika. In Kende T. szerk.: *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Budapest, Wolters Kluwer.
- Halmai Péter (2015b): Az európai növekedési potenciál erőzítője és válsága, *Közgazdasági Szemle* 62: 4 pp. 379-414.
- Halmai Péter (2018a): Az európai növekedési modell kifuladása, *Közgazdasági Szemle* 65: 2 pp. 122-160.
- Halmai Péter (2018b): A Brexit lehetséges gazdasági hatásai, *Európai Tükör: az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata*, XXI: 2 pp. 7-32.
- Halmai Péter (2018c): Európai reformok: Többsebességű Európa? Differenciált gazdasági integráció versus átfogó reform, *Európai Tükör: az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata* 21: 3 pp. 21-44.
- Halmai Péter (2019): Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben, *Közgazdasági Szemle* 66: 6 pp. 687-712.
- Halmai Péter (2020a): *Európai gazdasági integráció*. Budapest, Dialóg Campus.
- Halmai Péter (2020b): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiaja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halmai Péter (2020c): Közös Agrárpolitika. In Kengyel Á. szerk.: *Az Európai Unió közös politikái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halmai Péter (2020d): A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete, *Közgazdasági Szemle* 67: 9 pp. 837-877.
- Halmai Péter (2020e): GMU 2.0? Felelősség versus szolidaritás? *Külgazdaság*, 2020. 9-10. szám

Farkas Szilveszter

Recenzió a Közpénzügyek című könyvről

Book Review on Public Finances

ÖSSZEFOGLALÁS

A Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Karának közpénzügyi műhelyében készült mű átfogó ismereteket nyújt a magyarországi közpénzügyi gazdálkodás rendszeréről. Az államháztartási gazdálkodás elméleti alapjaiból kiindulva, a jelenlegi jogszabályi keretfeltételek ismertetésére támaszkodva elemzi a központi és önkormányzati költségvetési funkciókat és közfeladatokat, valamint az ezeket megvalósító intézményi működési gyakorlatot. A kötet szakmaiságot és olvasmányosságot ötvöző stílusával alkalmas az államháztartás működése iránt érdeklődők tájékoztatására, valamint az egyetemi hallgatóság közpénzügyi ismereteinek megalapozására.

Kulcsszavak: államháztartás, közpénzügyek, társadalombiztosítás, Vigvári András

SUMMARY

This work, produced in the public finance workshop of the Faculty of Finance and Accountancy of Budapest Business School, provides comprehensive information on the system

of public finance management in Hungary. Drawing on the theoretical fundamentals of public finance management, and based on presenting the current legal framework, it analyses the central and municipal budgetary functions and public duties, as well as the institutional operational practice of performing them. With its style, alloying professionalism and reading ease, the book is able to provide information for those who are interested in how public finance works and lay the foundations for the knowledge of public finances of university students.

Keywords: public finances, social security, András Vigvári

A KÖTET LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI ÉS SZÜKSÉGESSÉGE

A Saldo Kiadó gondozásában megjelent kötet bemutatójára 2020 elején tavaszán kerülhetett volna sor, de a hirtelen fellépett járványveszély miatt ez megghiúsult. Így indokolt, hogy a kiadvány megjelenésére ezzel az ismertetéssel is felhívjuk az érdeklődő Olvasók figyelmét.

DR. HABIL. FARKAS SZILVESZTER, főiskolai tanár, Budapesti Gazdasági Egyetem (farkas.szilveszter@uni-bge.hu).

A Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Karának oktatói közössége nem előzmények nélkül vágott bele a feladatba. Az egyetem közpénzügyi képzésének meghonosítója a 2014-ben elhunyt *Vigvári András* professzor volt, aki intézetigazgatóként meghatározó szerepet játszott az oktatási formák és tartalmak kialakításában és fejlesztésében. Több évtizedes pénz- és kutatóintézeti tevékenysége keretében szerzett tapasztalatait összegző publikációi között található a monografikus igénygel íródott „Közpénzügyeink” című kötete. Meghatározó jelentőségű azoknak a szerzői közösségeknek a munkássága is, melyek vezetése alatt készítették el az önkormányzati pénzügyekkel foglalkozó „A családi ezüst”, valamint a rendszerváltozást követő évtizedek hazai rendszerleírását tartalmazó, „A közpénzügyek nagy kézikönyve” című műveket. Az évezred második évtizedében indult társadalom- és gazdaságpolitikai változásokat bemutató, „Rendhagyó bevezetés a közpénzügyek tanulmányozásába”, illetve „A magyar államháztartás és az Európai Unió pénzügyei” című művek publikálásával zárult életművét egyetemi oktatótársai folytatták, s e kötetben foglalták össze a közpénzügyek működési mechanizmusát, valamint jelenlegi hazai gyakorlatát.

A kötet szerzői elsősorban az üzleti tanulmányokat folytató hallgatók közpénzügyi ismereteinek tágitásában vállalnak feladatokat. *Szükséges-e, és milyen mélységben az alapvetően profitorientált üzleti szféra szakembereinek képzése során a közpénzügyi kérdések iránti érdeklődés felkeltése, az ezekhez kapcsolódó ismeretek oktatása?* A kérdést a Complex Kiadó gondozásában 2009-ben megjelent „A közpénzügyek nagy kézikönyve” című mű előszavában így válaszolják meg a szerkesztők (Gyórfi–Vigvári–Zsugyel):

„Bátran mondhatjuk, hogy a közszektor működése modern vegyes gazdaságok működésének egyik kulcskérdése. A fejlett és közepesen fejlett országok nemzeti össztermékük 40–60 százalékát közvetlenül használják fel a közpénzügyek csatornáin. ... A vegyes gazdaság kialakulásával a hagyományos állami feladatok mellett a gazdasági egyensúly biztosításában és

a jóléti rendszerek működtetésében kulcsszerep jut a közfinanszírozásnak.”

Az üzleti szférában tevékenykedő gazdasági szereplők rendszeresen üzleti kapcsolatba kerülnek a közszféra szereplőivel, számos esetben versenytársakként vagy üzleti partnerként működnek együtt a közszektor intézményeivel. Elengedhetetlen tehát, hogy jövőendő partnereik motivációit, lehetőségeit, tevékenységi korlátait megismerjék, erre vonatkozó ismereteiket folyamatosan karban tartsák és bővítsék.

A KÖTET SZAKMAI ÉRTÉKEI

A *Közpénzügyi Kompendium* alcímet viselő kiadvány az adott tudományterület főbb kérdéseit és az ezekkel kapcsolatos megoldásokat vázlatosan, de rendszerező igénygel mutatja be, így haszonnal forgathatják a közpénzügyek iránt érdeklődő elméleti és gyakorlati szakemberek éppúgy, mint a vizsgákra készülő közgazdász hallgatók. A kötet egyszerre kíván megfelelni a közpénzügyek elméleti kérdéseiről érdeklődő szakemberek, valamint a közgazdasági tanulmányaikat folytató hallgatók igényeinek. Tárjgjalja a főbb közpénzügyi témák legfontosabb elméleti felismeréseit éppúgy, mint a magyarországi költségvetési politikai keretfeltételeket és az ezekből fakadó gazdálkodási gyakorlatot.

A kötet bevezető része az állam és a közpénzügyek működésének elméleti alapjaival foglalkozik, és bemutatja a közszektorban tevékenykedő szereplőket, melynek során tudatosítja, hogy a modern vegyes gazdaságban a hagyományos költségvetési feladatokat felvállaló szervezetek mellett kiemelkedő és egyre növekvő szerep jut az állami vagyonelemekkel gazdálkodó piaci szervezeteknek, valamint a civil szektor állami és önkormányzati feladatokat átvállaló, illetve közpénzekkel gazdálkodó szervezeteinek is. Az államháztartás működésének megértése feltételezi a jogszabályi keretfeltételek ismeretét is. Mivel a 2010. évet követően ebben jelentős változások történtek, különösen hasznos a közpénzügyek jogi szabályozását ismertető fejezet, amely a gazdasági szakemberek

számára közérthető formában tárgyalja ezt az elengedhetetlen ismeretanyagot. Ezt követően kerül sor a központi költségvetés tervezési, végrehajtási és zárszámadási feladatainak bemutatására, majd az ennek keretében központi végrehajtó funkcióval rendelkező Magyar Államkincstár működését elemzi. Az államkincstári feladatokkal kapcsolatos történeti ismertetés és a nemzetközi gyakorlat tapasztalatai alapozták meg azt a folyamatot, melynek során az 1990-es évek kihívásai alapján kialakult az az intézményi megoldás, mely mára a központi és önkormányzati gazdálkodás meghatározó intézményévé tette a Magyar Államkincstár intézményét.

Külön fejezetek foglalkoznak az államháztartás ellenőrzési, számviteli és beszámolási rendszerével. Az államháztartási gazdálkodás ellenőrzésében az Állami Számvevőszék és a Magyar Államkincstár, valamint a kormányzati kontrollrendszer átfogó hatáskörrel rendelkezik. Mivel ezek a feladatok az elmúlt három évtizedben fokozatosan kialakított intézményrendszer keretében valósulnak meg, ezért indokolt e kiadvány keretében részletes ismertetésük. A gazdaság működtetése során meghatározó jelentőségű az államadósság kezelése, melynek jelentősége messze túlmutat a költségvetési szempontokon, és átfogó gazdaság- és társadalompolitikai hangsúlyt kap. Az államadósság keletkezése és kezelése mellett ez a fejezet figyelmet szentel az államadósság mérés módszertani problémáinak is. Ezen felül bemutatja az 1990 és 2017 közötti időszak magyar államadósságának alakulását, illetve az ezek kezelése során szerzett hazai és nemzetközi tapasztalatokat.

Ezt követi a közpénzügyek nemzetközi kezelésével foglalkozó fejezet, amelyben helyet kapott a többszintű kormányzással és adópolitikával kapcsolatos eltérő tapasztalatok áttekintése, valamint az európai uniós költségvetési gyakorlat vázlatos ismertetése is. A közfeladatok ellátására vonatkozó speciális szabályozás leírása keretében külön alfejezetek tárgyalják a nyugdíj- és egészségbiztosítási, valamint az egészségügyi és oktatási feladatok közpénz-

ügyi összefüggéseit. Ezek a közfeladatok joggal számíthatnak kiemelt érdeklődésre, és a költségvetési kiadások közötti részesedésük nagyságrendje miatt amúgy is a gazdaságpolitikai csatározások homlokterében állnak. Itt a tartósan ítélt megoldások bemutatása mellett helyet kapnak a továbbfejlesztés alternatív lehetőségei is. A társadalombiztosítási nyugdíjrendszer tárgyalása során nemcsak a szorosan vett költségvetési szempontok jelennek meg, hanem betekintést kap az Olvasó a történelmi fejlődés során gyakorolt megoldási módokba, valamint a fenntarthatóság távlati lehetőségeivel is megismerkedhet.

A nyugdíjbiztosítási szolgáltatások felsorolását követően az ezeket biztosító finanszírozási háttér bemutatása következik. A magyar egészségbiztosítási rendszer szolgáltatásainak ismertetése után az egészségügyi ellátás forrásainak elosztására alkalmazott teljesítményfinanszírozási rendszer rövid bemutatása is megtalálható. A közoktatási feladatok ellátásának rendszere, és az erre a célra az elmúlt évtizedben kialakított intézményrendszer bemutatása szintén helyet kapott a kötetben, bár az elmúlt időszak oktatáspolitikai intézkedései kapcsán létrehozott intézményi megoldások – különösen a felsőoktatás területén – még korántsem tekinthetők véglegesnek.

Külön alfejezetben jelenik meg a nonprofit szektor szerepe a közfeladatok ellátásában, hiszen az utóbbi években örömdetesesen megnőtt a civil szervezetek, elsősorban az alapítványi és egyesületi aktorok szerepe és a kezelt közpénzek összege is. Kiemelkedő az egyéb, általuk bevont pénzügyi és természetbeni források mértéke is, így ma már egyes területeken meghatározó a jelenlétük. Viszonylag új jelenség a hazai közfeladat ellátásban, hogy az alapítványi és egyesületi szervezetek mellett egyéb szereplők is megjelennek ezen a terepen. Így indokolt, hogy a politikai pártok, egyházak gazdálkodási funkciói, az állami és önkormányzati forrásokból való részesedésük indoklása is helyet kapjon a kiadványban. A kötet záró fejezete a közbeszerzési rendszerre vonatkozó ismereteket közvetíti. A közbeszerzési rendszer megfelelő működése

alapvető jelentőségű a közpénzek hatékony felhasználásában.

Jelen kiadvány valamennyi releváns közpénzügyi témakört olyan formában tárgyalja, hogy éppúgy alkalmas legyen mind az egyes témákkal még csak ismerkedő hallgatók eligazítására, mind a közpénzügyi részterületek új ismeretanyagának gyakorlott szakemberek számára történő rendszerezett bemutatására. A közpénzügyekkel ismerkedő Olvasók számára segítséget nyújt a kötet végén található, az alapvető fogalmakat tartalmazó jegyzék és ezeknek magyarázata, míg a tárgyalt témák alaposabb megismerését a hivatkozott hazai és nemzetközi szakirodalom felsorolása teszi lehetővé. Az egyes fejezetek szerzői: Fellegi Miklós, Gárdos Csaba, Hegedűs Szilárd, Molnár Petronella, Párniczky Tibor, Pocsai Erzsébet, Tóth Gitta, Sisa Krisztina. A kötet szerkesztési feladatait Zsugyel János vállalta, aki a mű belső arányainak megtartásáról és a kiadvány stiláris egységről gondoskodott.

Zsugyel János (Szerk.): Közpénzügyek
Kiadó: Saldo Kiadó, Budapest, 2019.
ISBN: 9789636385736
Terjedelem: 336 oldal

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gyórfi Dezső – Vigvári András – Zsugyel János (szerk.)
(2009): *A közpénzügyek nagy kézikönyve*, Complex Kiadó, Budapest
- Vigvári András (2005): *Közpénzügyeink*. KJK-KER-SZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest
- Vigvári András (szerk.) (2007): *A családi ezüst: Tanulmányok az önkormányzati vagyongazdálkodás témaköréből*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest
- Vigvári András – Sivák József (2012): *Rendhagyó bevezetés közpénzügyek tanulmányozásába*. CompLex Wolters Kluwer, Budapest
- Vigvári András – Sivák József – Szemlér Tamás (2013): *A magyar államháztartás és az Európai Unió közpénzügyei*. Complex Kiadó Kft., Budapest

Drabancz Áron

Túlnépesedő világ?!

A fertilitási ráták elemzése

An overpopulated World?!

The Analysis of Fertility Rates

ÖSSZEFOGLALÁS

A teljes termékenységi arányszám és reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értéke alapvetően határozza meg egy ország hosszú távú demográfiai arculatát. Globális szinten a két mutató értéke az elmúlt években jelentősen csökkent, ám a két ráta közötti különbség szűkülésével a világ globális népességnövekedés lassulni kezdett. Egy demográfiai változókra vonatkozó átfogó klaszterelemzés eredményei alapján megállapítottam, hogy a demográfiai átmenet hossza az egyes régiókban jelentősen eltér. Az amerikai és ázsiai kontinens országaiiban összességében a demográfiai átmenet sokkal gyorsabban megy végbe, az afrikai országokban azonban az átmenet jóval lassabb, a fertilitási ráták továbbra is magas értéket vesznek fel. Emiatt a „túlnépesedő” kifejezés már inkább csak a fejletlenebb afrikai térségekre vonatkoztatható, a legtöbb fejlődő országban a jövőben a túlnépesedés helyett sokkal inkább az előregedés jelenthet fokozódó problémát.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: J11, J13, N30

Kulcsszavak: népességnövekedés, teljes termékenységi arányszám, reprodukтивitás, reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta

SUMMARY

The value of the total fertility rate and the replacement fertility rate determines a country's long-term demographic image. At a global level, the values of the two indicators have declined significantly in recent years, but as the gap between the two rates has been narrowing, global population growth has begun to slow. Based on the results of a comprehensive cluster analysis of demographic variables, I found that the length of the demographic transition varies significantly from region to region. Overall, in the countries of the Americas and the Asian continent, the demographic transition is much faster, but in African countries, the transition is much slower, and fertility rates continue to take high values. For this reason, the term “overpopulation” can now only be applied to less developed regions of Africa, and in most developing countries, aging, rather than overpopulation, may pose a significant problem in the future.

DRABANCZ ÁRON, doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem (aron.drabancz@gmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: J11, J13, N30

Keywords: population growth, total fertility rate, reproductivity, replacement fertility rate

BEVEZETÉS

A világ népessége egy hosszú folyamat végén lassan a demográfiai átmenet utolsó fázisába lép. A demográfiai átmenet első fázisa nagyjából az ipari forradalom kezdetéig állt fenn, ameddig a magas halálozási és születési számok stagnáló, lassan növekvő globális népességhez vezettek. A Nyugat-Európából kiinduló, a 18-19. században bekövetkező technológiai, közegészségügyi és társadalmi változások hatására a második fázisban a halandóság a világban lassan javulni kezdett, azonban a termékenység változatlanul magas maradt, így gyors népességnövekedés vette kezdetét sorról sorra a világ nagyobb térségeiben. A 3. és 4. fázisban a halálozási arányszám csökkenése mellett a születési arányszám még jelentősebben kezd el csökkeni, így a népesség növekedése lassan stabilizálódik, majd az 5. fázisra mind a halálozási, mind a születési arányszám alacsony szinten stabilizálódik, így a népesség növekedése megáll (Andorka, 2006).

Tanulmányomban a fertilitási ráták segítségével vizsgálom meg, hogy a világ országai a demográfiai átmeneten miként haladnak át, a teljes termékenységi arányszámmal a születési arányszámot, a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási rátával pedig halálozási arányszámot becsülve. Az első mutató jó mutatója a termékenységnek, hisz megadja, hogy a szülőképes korú nők életük során mennyi gyermeknek adnának életet, ha az adott év termékenységi adatai állandósulnának (Demográfia, 2020), a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta számítása során pedig a szülőképes korig használjuk fel a mortalitási mutatókat, így a mutató az adott ország halálozási mutatóinak is jó leképezője. Hosszú távon, ceteris paribus egy ország népessége növekszik, ha a teljes termékenységi arányszám nagyobb, mint a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta, és csökken,

ha a termékenység a reprodukciós szint alá kerül. Tanulmányomban a két mutató értékeinek változását elemzem 1950-ben, 2015-ben, illetve 2040-ben. Egyéb demográfiai változókkal karöltve végzek klaszterelemzést 1950-ből, illetve napjainkból származó adatokkal, hogy megállapítsam az egyes térségek főbb tendenciát.

A tanulmány következő 2. fejezetében röviden áttekintem a témához kapcsolódó fontosabb szakirodalmakat, a 3. fejezetben bemutatom a fontosabb változókat és klaszterelemzés módszertanát, a 4. fejezetben pedig bemutatom az eredményeket, majd a záró fejezetben összszegem a tanulmány megállapításait.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Egy ország népességének nagymértékű átstrukturálódása jellemzően mindig valamilyen technológiai paradigmaváltáshoz kötődik. Globális tekintetben a köeszközök elterjedése, majd a vadászó-gyűjtögető életmódról a mezőgazdaságra és állattenyésztésre való áttérés növelte meg először jelentősen az egyének túlélési esélyeit, mely lassú, globális népességnövekedéshez vezetett. A legkiterjedtebb és legnagyobb horderejű változás azonban a 18-19. században, legelőször Nyugat-Európában végbemenő gyors technológiai és tudományos fejlődés következménye. A javuló mortalitási mutatók miatt a térség népességnövekedése jelentősen meglódult (lásd 1. táblázat), amely később a világ minden egyes részén teret nyert. Mára Európában a ciklus azonban szinte teljesen lezárult, alacsony születési és halálozási arányszámok jellemzőek a térségben, az országok nagy részében a népesség már érdemben nem növekszik.

Globális tekintetben is egyre inkább ez érvényesül, ugyanis az ENSZ (2019) előrejelzései alapján az évszázadunk elején becsült 1,29%-os népességnövekedési ráta 2100-ig évi 0,03%-osra lassulhat. A világ országai között természetesen továbbra is nagy különbségek adódnak, hisz egyes térségekben a nők továbbra is akár 5-nél is több gyermeket vállalnak (pl.: Niger, Mali, Csád), máshol viszont az átlagos

1. táblázat: Becsült és várható népesség, illetve az éves népességnövekedési ütem európai országokban 1750-2100 között (millió főben)

	Franciaország		Németország		Hollandia		Magyarország	
	Népesség (m. fő)	Növekedési ütem	Népesség (m. fő)	Növekedési ütem	Népesség (m. fő)	Növekedési ütem	Népesség (m. fő)	Növekedési ütem
1750	25 000	-	15 000	-	1 900	-	-	-
1800	27 349	0,179%	22 377	0,803%	2 047	0,149%	-	-
1850	37 366	0,626%	33 413	0,805%	3 057	0,805%	-	-
1900	38 451	0,057%	56 637	1,061%	5 104	1,03%	6 854	-
1950	41 736	0,164%	68 376	0,377%	10 114	1,377%	9 293	0,611%
2000	59 015	0,695%	81 401	0,349%	15 926	0,912%	10 043	0,155%
2050	67 587	0,272%	80 140	-0,056%	17 165	0,15%	9 042	-0,21%
2100	65 498	-0,063%	74 741	-0,218%	15 760	-0,171%	7 887	-0,273%

Forrás: Saját szerkesztés Haines (2001), KSH (2020), illetve az ENSZ (2019) adatai alapján

gyermekszám az 1-et is alig haladja meg (pl.: Dél-Korea, Tajvan). Az eltérés erősen magyarázható az egyes térségek fejlettségével is: a fejlettség és a termékenység között fordított J-alakú kapcsolat figyelhető meg, vagyis globálisan egy ország fejlettségének növekedése érdemben csökkenti a teljes termékenységi arányszám értékét, ám egy viszonylag magas fejlettségi szinttől már enyhén emeli (Myrskylä et al., 2009). A gazdasági fejlettség mellett a csökkenő termékenység okai között még az együttélés formájának megváltozása (házasságok számának csökkenése/élettársi kapcsolat előretörése, válások számának növekedése) (Buck és Scott, 1994), a nők fokozódó gazdasági függetlenedése (Cherlin, 1992), munkaerőpiaci aktivitásának erősödése (Rosenfeld és Birkelund, 1995) és az egyedül élő személyek elfogadottságának növekedése (Furstenberg, 1992) is megemlíthető.

Emellett a gyermek-kép is átalakult az évszázadok során: a gyermekhalálozások visszaszorulásával egy gyermek értéke „megnövekedett”, erősödött az irányukba mutatott érzelmi kötődés és az érdek is, hogy megfelelő képzést kapjanak (Stone 1977, Schlumbohm, 1980). A társadalom átalakulásával, a növekvő egészség-

ügyi és oktatási költségek miatt a gyermekek felnevelése egyre többbe került, és a gyermekek első munkavállalási időpontjának kitolódásával ma már a szülőknek jellemzően tovább és több pénzzel kell támogatni gyermekeiket, mely az alacsony vagy nulla fertilitást egyre racionálisabbá teheti. A jólét növekedésével a világ összes országában egyre növekszik – tisztán közgazdaságtan megközelítés alapján – a gyermekvállaláshoz kapcsolódó költségek nagysága, így a gyermekvállalási hajlandóság visszaszorulása a jövőben is megmaradhat.

VÁLTOZÓK ÉS A MÓDSZERTAN BEMUTATÁSA

A klaszterelemzés egy osztályozó eljárás, amelynek célja megmutatni a megfigyelt sokaságon belül, hogy létezik-e az elemeknek olyan csoportja, részsokasága, amelyben az elemek a vizsgált ismérvek mentén jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a sokaság többi eleméhez. A klaszterelemzés több módon végezhető el, attól függően, hogy pontosan milyen algoritmus alapján történik az elemek klasszifikálása, valamint, hogy milyen távolságmétrikát, illetve az adatoknak milyen standardizált formáját hasz-

2. táblázat: Az öt demográfiai változó egymás közötti korrelációi a 2015 és 2020-as adatok alapján

	TTA	RSZTFR	Medián életkor	Gyermekkori függőségi ráta	Időskori függőségi ráta
TTA	1				
RSZTFR	0,84	1			
Medián életkor	-0,89	-0,74	1		
Gyermekkori függőségi ráta	0,98	0,82	-0,93	1	
Időskori függőségi ráta	-0,68	-0,57	0,90	-0,71	1

Forrás: Saját számítás az ENSZ (2019) adatai alapján

náljuk (Kovács, 2014). A kutatás során én szten-derdizált adatokon hierarchikus klaszterelem-zést használtam Ward módszerrel, amelyben a program a pontok euklideszi távolságainak négyzetei alapján optimalizált. A klaszterelem-zés előírása, hogy a maximális klaszterszám nem haladhatja meg a megfigyelések gyökét ($\sqrt{195} \approx 13,96$), vagyis jelen tanulmányban maximum 13-14 klaszter képezhető (Kovács, 2014). Továbbá a kívánt klaszterszám kiválasztásakor a

$$k \leq \sqrt{\frac{n}{2}}$$

hüvelykujj szabály is alkalmazható, így végül 10 klaszterrel végeztem el az elemzésemet ($\sqrt{195/2} \approx 9,87$) (Kovács, 2014).

A klaszterelemzést 195 országra végzem el, mely országokban él ma a világ össznépességének 99,95%-a. Egyes országok 1950-ben még nem léteztek, azonban ezen országokra is voltak visszamenőleg adatok, így az elemzés egész időtartán 195 országgal tudtam elemezni. Az elemzésben 5 változót szerepeltettem: teljes termékenységi arányszám, reprodukciós szinthez tartozó fertilitás, gyermekkori függőségi ráta, időskori függőségi ráta és medián életkor. Az utóbbi három változó szerepeltetésének célja, hogy a fertilitási mutatók mellett az országok jelenlegi demográfiai képe is megjelenjen az eredményekben: a gyermekkori függőségi ráta (0-14 évesek/15-64 évesek) a fiatal generáció arányáról, az időskori függőségi ráta (65+ éve-

sek/15-64 évesek) és a medián életkor pedig az idősebb generációkról árul el sokat egy adott országban. Az öt változó egymás közötti korrelációja eléggé erős (2. táblázat), amely miatt a klaszterelemzés szeparáló tulajdonsága sajnos kevésbé érvényesülhet. A korreláció erőssége és iránya nagyjából az intuíciónak és az elméletnek megfelelő, hisz például a demográfiai átmenet elején lévő országban magas a teljes termékenységi arányszám értéke, így a gyermekkori függőségi ráta is, továbbá a várhatóan alacsony fejlettségi szint miatt a mortalitási mutatók is rosszak, így a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási értéke magas, a medián életkor és az időskori függőségi ráta értéke pedig alacsony.

A reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta nem volt közvetlenül elérhető az ENSZ adatbázisban, kiszámításához a Világbank (2019) és az ENSZ (2019) adatbázisait használtam fel, amelyek éves vagy ötéves intervallumban tartalmazzák a kohorszok szerinti népesség- és halálozási számadatokat, a nemek születéskori arányát, az egyes kohorszok halálozási számait és a várható élettartamot 1950-től 2100-ig. Három ország adatsora nem volt teljes, ezen országok reprodukciós szinthez tartozó fertilitási rátáját a hiányzó évekre más országok értékei alapján becsültem.¹ A mutató becslése során az adott évi halálozási és kohorsszám alapján számítottott a korosztályi túlélési ráta (p), mely a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta számításának alapja²:

3. táblázat: A teljes termékenységi arányszám és a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta 1950-ben

	TTA	RSZTFR
Átlag*	5,05	2,99
Medián	6,00	2,82
Minimum	1,98	2,12
Maximum	8,00	4,87
Alsó kvartilis	4,15	2,43
Felső kvartilis	6,70	3,42
Szórás	1,65	0,64
Relatív szórás	32,77%	21,27%

*Népességszámmal súlyozva. Forrás: Saját számítás az ENSZ (2019) alapján 1950 és 1950-1950-es adatokkal

$$RSZTFR_T = \frac{1/\sum_{t=1}^6 p_{5t}}{SR_T}$$

A 30 éves korig fennálló ötévenkénti túlélési adatok (p) szorzatának reciproka és a megszülető gyermekekre jutó lányok (SR) hányadának aránya adja meg a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értékét. Vagyis a ráta számításakor fennálló megoszlása a születéseknek nemek szerint illetve a nők körében az elkövetkező 30 évben várható mortalitási adatok határozzák meg egy adott országban a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értékét. Adathiány miatt 30 évet határoztam meg anyai életkornak, azonban 15 és 40 éves kor között nagyon kevés nő hal meg, így ez valószínűleg érdemben nem befolyásolta az eredményeket.

EREDMÉNYEK

Az elkövetkezőkben először idősorosan, három időpontban (1950, 2015, 2040) vizsgálom meg a teljes termékenységi arányszám, illetve a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta alakulását, majd az 1950 és a 2015-2020-as adatokon alapulva keresztmetszeti módon, öt változóval végzett két klaszterelemzés főbb eredményeit mutatom be.

1950-ben még a világ népességének 97%-a olyan országban lakott, ahol a teljes termé-

kenységi arányszám értéke meghaladta a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értékét. A teljes termékenységi arányszám átlagosan több, mint 2-szer volt nagyobb, mint a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta. Viszonylag sok országban viszont még nagyobb volt az eltérés, erre példa, hogy a medián, illetve a felső kvartilis esetében a két mutató értékében az eltérés inkább 3 közele. A két mutató értékei viszonylag nagy terjedelmet fedtek le akkoriban, a teljes termékenységi arányszám, illetve a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta relatív szórása 32,77%, illetve 21,27% környéken alakult.

Ezzel szemben napjainkra a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értékeinek terjedelme jelentősen szűkült, a relatív szórás már csak 5,48% körül alakul. A teljes termékenységi arányszám értékei még jelentősebben csökkentek az elmúlt évtizedekben, ám ez szemben a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási rátával ahol leginkább a fejletlen térségek mutatói csökkentek, ez szinte az egész sokaságot érintette, így a relatív szórás még emelkedett is az említett időtávon. A változások hatására a két mutató közötti eltérés jelentősen szűkült, így ma már csak a világ népességének kevesebb mint egyharmada él olyan országban, ahol nagyobb a teljes termékenységi arányszám, mint a reprodukciós szinthez tartozó fer-

4. táblázat: A teljes termékenységi arányszám és a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta 2015-ben

	TTA	RSZTFR
Átlag*	2,42	2,19
Medián	2,24	2,11
Minimum	1,11	2,06
Maximum	6,95	2,64
Alsó kvartilis	1,72	2,08
Felső kvartilis	3,59	2,20
Szórás	1,27	0,12
Relatív szórás	52,56%	5,48%

*Népességszámmal súlyozva. Forrás: Saját számítás az ENSZ (2019) alapján 2015 és 2015-2020-as adatokkal

tilitási ráta. Ez azt is jelenti, hogy ha világon nem javulnának a mortalitási mutatók, akkor középtávon a világ népességének kétharmada már olyan országban élne, ahol a lakosság lélekszáma csökkenő.

A jövőben az ENSZ előrejelzése szerint a folyamatok hasonlóan alakulhatnak: a világ népességének már csak 28%-a fog olyan országban élni, ahol a két mutató értéke pozitív, így hosszú távon – ceteris paribus – növekedő a népesség. A teljes termékenységi arányszám értéke már a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta értékét közelítheti, és mindkét mutató

értéke és relatív szórása tovább csökkenne. Ez a világ népességének növekedését is jelentősen lelassíthatja, évszázadunk második felében várhatóan már csak 1 milliárd fővel bővül a világ népessége, míg 2000-2050 között a bővülés több, mint 2,5 milliárd fő.

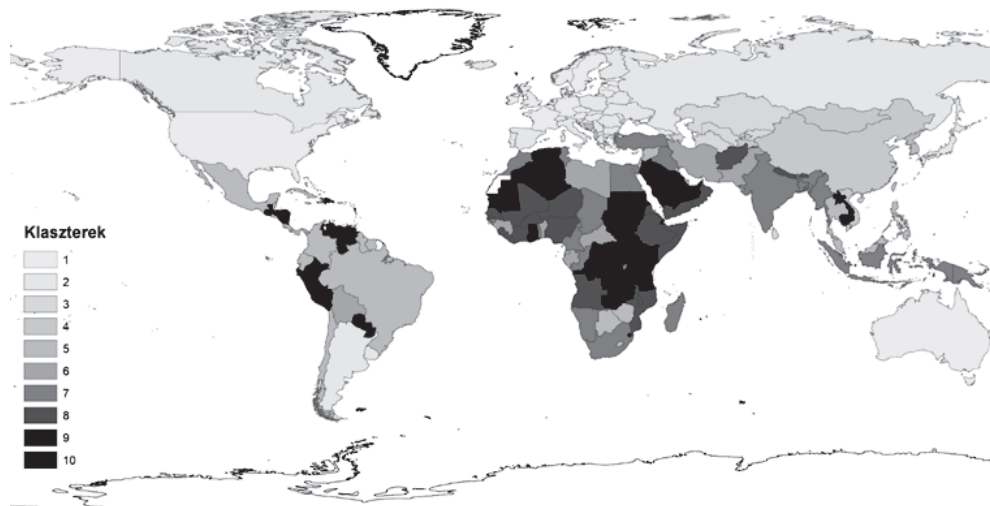
Az öt változóval elvégzett klaszterelemzés eredményeit 1950-re és 2015-2020-ra vonatkozóan az 1. és 2. ábra tartalmazza.³ Az 1. ábrán a klaszterek a klasztercsoport átlagos teljes termékenységi arányszáma alapján kerültek sorbaállításra, így látható, hogy az átlagosan legkisebb értékkel rendelkező országok jellemzően euró-

5. táblázat: A teljes termékenységi arányszám és a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta 2040-ben

	TTA	RSZTFR
Átlag*	2,16	2,14
Medián	1,88	2,09
Minimum	1,32	2,05
Maximum	4,70	2,37
Alsó kvartilis	1,68	2,07
Felső kvartilis	2,56	2,12
Szórás	0,70	0,06
Relatív szórás	32,60%	2,72%

*Népességszámmal súlyozva. Forrás: Saját számítás az ENSZ (2019) alapján 2040 és 2040-2045-ös adatokkal

1. ábra: A klaszterek elhelyezkedése a Ward módszerrel elvégzett hierarchikus klaszterelemzés után 1950-es adatokon, a klaszterek számozása a teljes termékenységi arányszám klaszterátlagai alapján (1 – TTA legkisebb; 10 – TTA legnagyobb)

Forrás: Saját szerkesztés ENSZ (2019) adatai alapján ArcMap program segítségével

pai országok, míg a legnagyobb értékkel rendelkezők kivétel nélkül Afrika legszegényeibb országai. A klasztercsoportok között érdemi átrendeződés történt 1950 és 2015-2020 között. A II. világháború után ugyanis a harmadik világ országai között nagyrészt egyenlően oszlottak még meg a demográfiai átmenet legelején álló országok. Az 1950-es évek adatai alapján készült klaszterelemzés kapcsán a legmagasabb teljes termékenységi arányszámmal rendelkező klaszterben 12 afrikai, 5 ázsiai, 5 latin-amerikai és 2 óceániai ország szerepelt. Ellenben a 2015-ös adatokon elvégzett klaszterelemzés során az utolsó klaszterben már csak afrikai országok voltak jelen (Közép-afrikai Köztársaság, Csád, Kongói Demokratikus Köztársaság, Mali, Niger, Nigéria, Sierra Leona, Szomália), és itt még mindig az 1950-es éveket idéző volt a teljes termékenységi arányszám és a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta közötti eltérés mértéke.

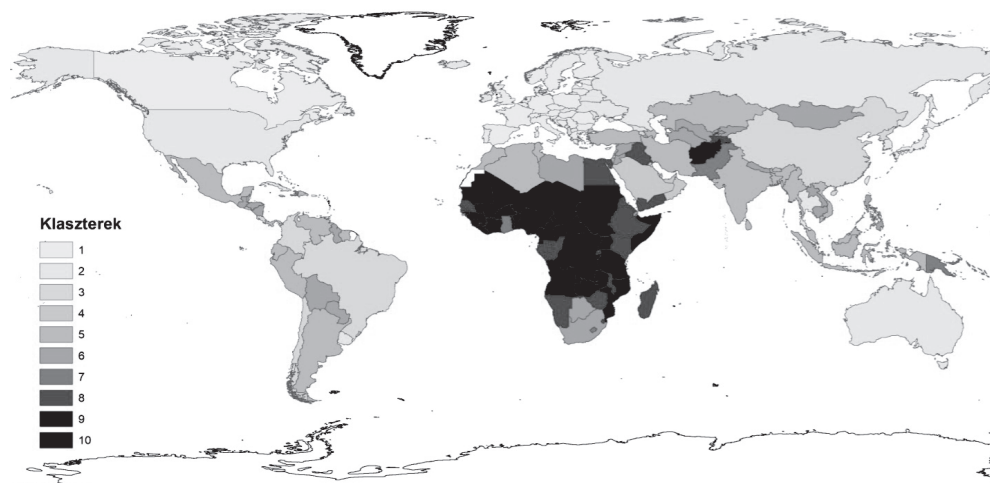
Emiatt az elkövetkező években ezen országokban folytatódhat a népességrobbanás, a 8 ország 2015-ben 336 milliós népessége 2040-ig várhatóan évi 2,63%-os népességnövekedéssel

642 millióig növekedhet. A túlnépesedés vagy a túlságosan gyors népességnövekedés szakszó használata így ezen országokra nézve továbbra is teljesen megalapozottnak tűnik.

Azonban Afrika és pár ázsiai (pl.: Afganisztán, Jemen, Irak és Pápua Új-Guinea) országot leszámítva a legtöbb fejlődő országra már nem jellemző a teljes termékenységi arányszám és a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta érdemi eltérése. A legnépesebb fejlődő országok közül Kínában, Brazíliában már kevesebb gyermeket vállalnak, mint ami ceteris paribus kellene a népesség fenntartásához, Indiában, Mexikóban és Bangladesben a két mutató értéke nagyjából megegyezik és Pakisztánban is csak átlagosan nagyjából 1-el vállalnak több gyermeket, mint ami a reprodukcióhoz szükséges lenne.

A világ 10 legnépesebb országa közül egyedül Nigéria esete kiugró, ahol még most is közel 3 a két mutató különbsége. A fejlődő országok gyors átalakulására példa a 4-es klasztercsoport (Maldív-szigetek, Bahrein, Brunei, Kuvait, Omán, Katar, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek) is, mely jellemzően a mára köolaj-

2. ábra: A klaszterek elhelyezkedése a Ward módszerrel elvégzett hierarchikus klaszterelemzés után 2015-ös adatokon, a klaszterek számozása a teljes termékenységi arányszám klaszterátlagai alapján (1 – TTA legkisebb; 10 – TTA legnagyobb)

Forrás: Saját szerkesztés ENSZ (2019) adatai alapján ArcMap program segítségével

termelésből meggazdagodó államokat tartalmaz. Ezen országok gyors meggazdagodása a társadalmi és demográfiai átmenetet rendkívüli mértékben felgyorsította: a teljes termékenységi arányszám ezekben az országokban ma már a reprodukciós szint alatt alakul, azonban a mutató korábbi nagyon magas értékeit sejteti, hogy az időskori függőségi ráta az összes klaszter közül itt a legalacsonyabb. Szaúd-Arábiában például az olajárrobbanást megelőzően még átlagosan 7,3 gyermeket vállaltak a szülők, mára azonban ez az érték 2,34-re csökkent. Az ország Bahrainnal és az Egyesült Arab Emírségekkel karöltve 1950-ben még a legnagyobb teljes termékenységi arányszámmal rendelkező klasztercsoportba tartozott, mára azonban már csak a 6. legnagyobb.

A demográfiai átmenetben való gyors előrehaladás alapvetően Afrikán kívüli fejlődő térségben volt jellemző. Ezt jól mutatja, hogy 1950-ben még a 8., 9. és 10. klasztercsoportban lévő országok 50%-a volt afrikai, addig 2015-re ez az arány 79%-ra nőtt. Afrika lemaradását érzékelteti a 6. táblázat is. Az afrikai országokhoz kapcsolódó klaszterszámok átlaga egyedül ezen

a kontinensen növekedett a vizsgált időtávban. Ez két okból is figyelemreméltó: egyrészt az alacsony teljes termékenységi arányszámmal rendelkező klaszterekbe 2015-be relatíve több ország került, mint 1950-ben, így a klaszterszámok átlaga alapvetően is 0,57-el csökkent. Másrészt már az 1950-es években is relatíve nagy volt a lemaradása az afrikai országoknak (átlag: 7,63), mely relatív lemaradás napjainkig még tovább növekedett. Ez nem azt jelenti, hogy az afrikai országokban ne kezdődött volna el a demográfiai átmenet, a születések számának csökkenése, azonban ez a folyamat a kontinensen összességében csigalassúságú más fejlődő térséghez viszonyítva.

A gazdasági fejlődés mértéke és a demográfiai átmenet gyorsasága ezen elemzés kapcsán is részben előtűnik. 1950 és 2015 között összesen 8 ország lépett „előre” legalább 5 klasztert. Ezen országokban az elmúlt években jelentős gazdasági növekedés ment végbe: Algéria és Peru kivételével ezen országokban vagy az olaj (Bahrain, Egyesült Arab Emírségek, Szaúd-Arábia) vagy a turizmus (Dominikai Köztársaság, Mauritius, Saint Vincent és a Grena-

6. táblázat: Az egyes kontinenseken lévő országok klaszterszámátlagainak* változása 1950 és 2015-2020 között

	1950	2015-2020	Különbség
Afrika	7,63	8,11	0,48
Amerika	5,7	3,92	-1,78
Ázsia	5,78	4,86	-0,92
Óceánia	6,08	5,58	-0,5
Európa	1,78	1,32	-0,46
Világ	5,46	4,88	-0,57

*Országgal súlyozva. Forrás: Saját számítás az ENSZ (2019) alapján 1950 és 2015-2020-as adatokkal

dine-szigetek) járult hozzá jelentős mértékben a gazdasági fejlődéséhez. Ellenben 13 ország lépett „vissza” legalább 3 klasztert, köztük a csődök során keresztülmenő Argentína, polgárháborúkban megtépzott afrikai országok (pl.: Zimbabwe, Csád, Közép-afrikai Köztársaság), illetve a Szovjetunió felbomlása után jelentős és hosszan tartó gazdasági pangást megélt délszovjet utódállamok (Kirgizisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán).

ÖSSZEGRÉS

A tanulmányban a fertilitási rátákon keresztül tekintettem át a főbb demográfiai folyamatokat. A gazdasági és társadalmi folyamatok hatására az elmúlt években a fertilitási ráták jelentősen csökkentek számos fejlődő országban. Az 1950-től napjainkig a teljes termékenységi arányszám megfigyelése, illetve a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta jelentős csökkenése azonban egyenlőtlenül ment végbe. Egyrészt a fertilitási ráta relatív szórása érdemben nem csökkent globális mértékben, a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta relatív szórása azonban jelentősen mérséklődött, vagyis a mortalitási mutatók tekintetében 1950-hez képest az egyes országok egymástól való relatív távolsága jelentősen csökkent. A jövőben a két mutató értéke még tovább csökkenhet, azonban a teljes termékenységi arányszám nagyobb fokú csökkenésével párhuzamosan a

magas születésszám egyre kevésbé határozhatja meg a világ népességének növekedését.

Másrészt az elmúlt évtizedek folyamatai eltérően érintették a világ különböző térségeit. Összességében az elmúlt évtizedekben sikeresebb, nagyobb gazdasági fejlődésen keresztülmenő országok a demográfiai átmeneten is gyorsabban haladnak keresztül. A fejlődő régiók közül az afrikai országok relatív lemaradása erősödött, a térségben a fertilitási mutatók továbbra is magas értékeket vesznek. Ezzel szemben Ázsia és Amerika kontinensén összességében gyors demográfiai átmenet ment végbe az elmúlt hetven évben, a térség országainak nagy részében a népességnövekedés jelentősen lelassult, a teljes termékenységi arányszám sok esetben már a reprodukciós szint alatt marad. Ez hosszú távon a népességnövekedés stagnálásba, csökkenésbe való fordulását és a térség elöregedését eredményezheti.

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítószámú „Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek” című projekt, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Kooperatív Doktori Programja támogatta.

JEGYZETEK

¹ Montenegró, Szíria, valamint Makaó értékeivel helyettesítettem Szerbia, Palesztina és Tajvan hiányzó értékeit.

- ² A ráta megadja, hogy mennyi gyermeket kell átlagosan egy nőnek szülnie ahhoz, hogy a szülőképes korú nők száma ceteris paribus ne csökkenjen.
- ³ Az elemzés a tanulmány fókuszja miatt kizárólag a fertilitási eredmények bemutatására vonatkozik. Összességében a változók közötti magas korrelációs érték miatt a létrejött klaszterátlagok a korrelációs mátrix értékeihez igencsak hasonlóak, tehát a nagyobb átlagos teljes termékenységi arányszámmal rendelkező klaszterekben jellemzően magasabb a reprodukciós szinthez tartozó fertilitási ráta és a gyermekkorai függőségi ráta, míg alacsonyabb a medián életkor és az időskori függőségi ráta.
- (2009), pp. 741-743.
- Rosenfeld, R. A. – Birkelund, G. E. (1995): *Women's part-time work: A cross-national comparison*. European Sociological Review 11. pp. 111-134.
- Schlumbohm, J. (1980): Traditional collectivity and modern individuality: Some questions and suggestions for the historical study of socialization: The examples of the German lower and upper bourgeoisie around 1800. *Social History* 5: pp. 71-103.
- Stone, L. (1977): *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. New York: Harper and Row.
- Világbank (2019): <https://data.worldbank.org/> Letöltés ideje: 2019. december 10.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a Szociológiába*. Osiris Kiadó.
- Buck, N. – Scott, J. (1994): *Household and family change*. In N. Buck et. al.: *Changing Households: The British Household Panel Survey 1990-1992*. University of Essex: ESRC Centre on Micro-Social Change, 61-82.
- Cherlin, A. (1992): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge: Harvard University Press.
- Demográfia (2020): <https://demografia.hu/hu/tudas-tar/fogalomtar/38-teljes-termekenységi-aranysszam> Letöltés ideje: 2020. március 30.
- ENSZ (2018): <http://www.un.org/en/development/desa/population/> Letöltve: 2018. február 25.
- ENSZ (2019): <https://population.un.org/wpp/> Letöltés ideje: 2019. december 17.
- Furstenberg, F. F, Jr. (1992): *Family change and the welfare of children: What do we know and what can we do about?* paper presented at the Seminar on Gender and Family Change in Industrialized Countries. Rome, January.
- Haines, M. R. (2001): *The population of Europe: The Demographic Transition and After*. Encyclopedia of European Social History. <https://www.encyclopedia.com/international/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/population-europe-demographic-transition-and-after> Letöltve: 2018. február 25.
- Kovács Erzsébet (2014): *Többváltozós adatelemzés*. Typotex Kiadó
- KSH (2018): <http://www.ksh.hu/> Letöltve: 2020. július 9.
- Myrskylä, M. – Kohler, H-P – Billari, F.C. (2009): *Advances in development reverse fertility declines*. Nature 460.7256

Berényi Laura

Gondolatok a munkajog dogmatikai fejlődéséről, különös tekintettel a munkáltatói koncepció alakulására

Thoughts on the Dogmatic Development of Labour Law, Especially the Development of the Concept of the Employer

ÖSSZEFOGLALÁS

A munkajog dogmatikai fejlődési ívének és a munkajog önálló jogággá válását eredményező folyamat feltérképezésének kiemelt jelentősége van a napjainkban hatályos munkajogi szabályozás, ezen belül is a munkáltatói koncepcióra vonatkozó szabályok legteljesebb megismerése érdekében. Azonban, az önálló jogággá válás folyamatának tekintetében jelen tanulmány keretében vizsgálódásom tárgyává tettem a munkavégzés ókori hagyományinak tanulmányozását, illetőleg azon folyamat feltérképezését, hogy a XVIII-XIX. században lezajló gazdasági, társadalmi közeg változásai milyen

befolyással bírtak a hatályos munkajogi szabályozás kialakulásában. A fejlődési folyamat során kulcsfontosságú szempont lett bizonyos védőintézkedések átültetése a munkajog szabályozási rendszerébe, amelyek ezt megelőzően más kötetmek esetében nem kerültek alkalmazásra, továbbá kiemelten jelentős tényezőként jelent meg a magánautonómia biztosítása kollektív viszonylatban is.

Kulcsszavak: felelősségteljes innováció, versenyképesség, regionális versenyképesség

SUMMARY

The mapping of the dogmatic development curve of labour law and the process as a result of which it became an independent branch of law is of paramount importance in order to have a complete understanding of labour law regulations in force today, including the rules on the concept of the employer. However, with regard to the process of becoming an independent branch of law, within the framework of this study I have examined the ancient traditions of work and explored the process of how changes in the economic and social environment in the 18th and 19th centuries affected labour law regulation. During the development process, the transposition of certain safeguards into the regulatory system of labour law, not applied to other obligations previously, have become a key aspect; furthermore, the observance of private autonomy also in collective relationships have appeared as a significant factor.

Keywords: employer, dependent work, industrial revolution, private autonomy

BEVEZETÉS

A hatályos munkajogi szabályozás és ezen belül a munkáltató koncepcióját érintő több mint két évszázados szüntelen alakulási folyamat legteljesebb megismerése érdekében elengedhetetlen azon folyamatok, kulcsfontosságú szabályozási mérőkövek vizsgálata, amelyek mind nagy hatással bírtak a jelenkori szabályozási tendenciák kialakulására. Ebből adódóan nélkülözhetetlen görcső alá venni a múlt és elődeink munkájának eredményét, amely a munkajog rendszerében a munkáltatói minőség viszonylatában érezte hatását.

Meggyőződésem szerint annak érdekében, hogy minél teljesebb és valóságosabb képet lehessen felvázolni a kutatásom tárgyát illetően, elengedhetetlen egyfajta rendszerszemlélet¹ a vizsgálódásom során. A gazdasági és társadalmi környezet folytonos alakulásának következtében a munkajogi szabályozás is

szüntelenül formálódik, s igyekszik lépést tartani a gazdasági és társadalmi eseményekkel annak érdekében, hogy a lehető legjobban alkalmazkodjon a változásokhoz. *Prugberger* megállapítása szerint, a munkajog a polgári államokban egy evolúciós jogfejlődés eredménye² (*Prugberger*, 2001:73). Ezen kijelentés véleményem szerint helytállóan írja le a modern munkajog kialakulásának több mint két évszázados fejlődési ívét, amely során az egyszerű bérleti szerződésből (*locatio conductio*) az egyéni és kollektív kapcsolatokat alakító önálló jogággá fejlődött (*Kiss*, 2005:15). Evolúciója alatt számos tényező együttesen fejtette ki hatását a munkajog alakulását tekintve,³ amelynek legmeghatározóbb folyamánként a munkajog klasszikus magánjogtól való elválását lehet megfigyelni, amely anélkül történt meg, hogy teljes mértékben elveszítette volna a klasszikus magánjogi elvek és értékek által hordozott szemléletet (*Kiss*, 2005:15). A munkajog és magánjog kapcsolatában tehát a kezdeti időkben önazonosságot lehetett felfedezni a szerződéses liberalizmus időszakában, majd egyfajta távolodási tendencia jelent meg az állami beavatkozás idején, mely a szabályozás közjogi elemekkel tarkítását eredményezte. A munkajog egészen az 1970-es évekig fokozatosan távolodott a magánjog elveitől, ám azt követően, napjainkban is egyre erősödő tendenciaként megfigyelhető a munkajogi szabályozás újbóli közeledése a klasszikus magánjog felé.⁴

Mindezek fényében számos megválaszolandó kérdés felvetődhet a vizsgálódás további irányait tekintve, amelyek közül jelen dolgozatomban a következő kérdésköröket igyekszem feltérképezni:

- Milyen ókori hagyományokkal rendelkezik maga a munkavégzés, s az erre vonatkozó szabályozás?
- Miként alakul a függőségi viszony az egyes korszakokban; a gazdasági vagy pedig a személyi jellegű hierarchikus függés a meghatározóbb?
- Hogyan hatott a XVIII-XIX. században

lezajló gazdasági, társadalmi közeg változása a munkajogi szabályozásra?

- Továbbá, vizsgálódásom tárgyát képezi a megszülető szabályok kötőerejének alakulására vonatkozó kutatás is.

A KEZDET... AVAGY A „MODERN MUNKAJOG” ALAPPILLÉREI

A munkatevékenység, vagyis az ember által kifejtett, alapvető emberi tevékenység az emberiség egész történetében kiemelt szerepet játszik, egészen a kezdeti időktől. Így tehát a munka, kizárólag az emberek egymás közötti kapcsolatteremtő magatartásaként kerülhet vizsgálódásom fókuszába (Kiss et al., 2005:15), vagyis többek között a munkafolyamat, mint közgazdasági fogalom elemzése túlterjeszkedik jelen kutatásom keretein.

Úton a munkajog egységes dogmatikai alapjainak meghatározása felé a jogviszony tárgyára tekintettel

A munkajog, mint diszciplína a szabályozási tárgyat illetően nem más, mint a munkaviszony és az arra vonatkozó szabályok összessége a tradicionális felfogás értelmében. Ezen koncepciótól kissé tágabb értelmezéssel a munkajog egy normatív keretet jelent a munkaerő-piac valamennyi létező és működő intézménye számára, így a gazdálkodó szervezet, a szakszervezet, a munkáltatói érdekképviselő és az állam, mint munkáltató és jogalkotó számára. Továbbá, kétséget kizáróan megállapítható, hogy a munkajog szoros összefonódást mutat a társasági joggal, társadalombiztosítással és a pénzügyi joggal. Az elemzések kiindulópontja a munkaviszony, mint elkülönülő gazdasági és jogi kategória létezése (Jakab, 2018:19). Igazodva a munkajog elméletéhez, amely szerint a munkajogviszonyban – bár mellérendelt felek szerződnek egymással a polgári jogi alapokat tekintve (Kiss et al., 2000:6) – alapvetően alá-fölérendeltségi helyzet alakul ki a szerződő felek között, a munkavállaló egzisztenciális függése a munkajog mindenkor eszmei alapjának tekintendő (Kun, 2016:406). Így ebben az érte-

lemben mindez nem más, mint a függő munka joga (Kiss, 2014:42).⁵

Ezen alapvető, a modern munkajog esszenciális velejárójaként számontartott hierarchikus függés történeti kialakulásának feltérképezését kutatásom jelen pontjához érve nélkülözhetetlennek vélem megejtetni.

Az egyéni szükségletek kielégítésén túlmenően már a technológiai fejlődés viszonylag alacsony fokán megjelent a kifejezetten más személy számára történő munkavégzés (Kiss, 2005:15). Ennek egyik változataként a más részére egy meghatározott terméket önállóan előállító, szolgáltatást önállóan nyújtó munka jelent meg, mely tevékenység a piaci forgalomban megjelenő áru képében testesíti meg az emberek közötti kapcsolatot. Viszont az egyén saját, illetőleg mások szükségleteinek kielégítését közvetlenül az egyén által kifejtett munka is reprezentálhatja. Mindez nem jelent mást, minthogy az egyik ember a másik számára, a saját munkaerejének felhasználásával munkát végez. Ez olyan jellegű kapcsolatot hoz létre a felek között, melynek következtében az egyik fél úgy képes gondoskodni a saját megélhetéséről, hogy munkaerejét meghatározott ellenérték fejében mások rendelkezésére bocsátja. Az önálló munkavégzéshez képest mindez általánosságban egy olyan erős gazdasági és személyi jellegű függő viszonyt hoz létre a felek között, mely a modern munkajog egyik lényegi alappilléret jelent.

A munkaszerződés alapján végzett önálló, függő munka dogmatikailag a római jogban a bérlet (*locatio conductio*) intézményéből fejlődött ki az autark gazdaság jogából, az árutermelő, antik piaci viszonyoknak megfelelő jogrend kialakulásával egyidőben.⁶ A bérlet, a modern munkajog közvetlen dogmatikai előképe gyanánt rendkívül tág szabályozási körrel bírt, így számos élethelyzet jogi rendezésében szerepet játszott (Kiss, 2005:46). Ezek közül kiemelést érdemel a munkabérlet (*locatio operarum*) intézménye, mely a szabad ember munkaerejének bérbevételét jelentette a munkáltatója által, munkával töltött idejének arányos díjazása (munkabér) fejében. Ezen konstrukció

keretében többnyire csupán fizikai jellegű munkavégzésre szerződtek a felek. A szellemi munkák körében, a nagyobb társadalmi értékkel számontartott tevékenységek vonatkozásában a mai megbízási jogviszony (vagyis az úgynevezett *mandatum*) elsődlegessége volt a jellemző. Ez eredetileg ingyenes jogügyletként terjedt el, csupán később jelent meg, hogy adott esetben *honorariumot* kötöttek ki a felek a feladat teljesítéséért (Kiss, 2005:45-49). Fontosnak vélem továbbá megemlíteni a függőségi viszony egyik speciális formájaként a későbbi korokban elterjedt *iusiurandum liberti* intézményét, mint a munkavégzés egyik formáját. A római jog valamennyi korszakában jelentős különbség mutatkozott a státus viszonyokat tekintve a szabad születésű polgár és a felszabadított rabszolga (*libertinus*) között. A felszabadított rabszolga a patrónusával egy sajátos bizalmi, ám mindemellett függőségi viszonyban is állt, mely meghatározott kötelezettségek teljesítésével járt a jövőre nézve mindkettőjük viszonylatában, ezzel egyfajta speciális függő, hierarchián alapuló helyzetet teremtvé. Ugyanis a felszabadított rabszolga számos esetben kötelezte magát egy esküvel megerősített ígéret alapján arra, hogy elvégez meghatározott munkákat a patrónusa részére (*operae artificiales*) (Kiss, 2005:49-50).

A munkajog kialakulásának idején a hangsúly egyértelműen a munkát végző személy kiszolgáltatottságát eredményező *gazdasági függésre* helyeződött, mely nem csupán egy általános jellemzőként, hanem konkrét ismérvként, a szóban forgó felek viszonyában közvetlenül érezte hatását. Az idő előrehaladtával, azonban a gazdasági jellegű függés egyeduralgó koncepcióját felváltotta a *személyi függőség* elmélete a munkajog egységes dogmatikai alapjainak megteremtése érdekében. A *Sinzheimer* és iskolája által képviselt felfogás lényegi koncepciója úgy szólt, hogy a munkavállalók a teljesítményükhöz a teljes személyiségüket is adják, amelynek következtében sajátos függőségi helyzetbe kerülnek. Mindez pedig a polgári joggal való szembenállás premisszáján alapult (Kiss, 2000:4). Ezen teória hívei egy korábbi elmélethez nyúltak vissza. Úgy vélték, hogy a

szolgálati szerződést (*Dienstvertrag*) az ősi státusjog alapozza meg, s valamennyi ilyen szerződés sajátos személyi-uralkodó viszonyt keletkeztet a szolgálatot adó és szolgálatot igénybe vevő – munkáltató és munkavállaló – között (Zöllner-Loritz, et al., 1992:44-46). Ennek következtében sajátos „szinallagma” alakul ki a felek viszonylatában, melynek két főpillére a munkaadó gondoskodási kötelessége, valamint a munkavállaló hűségkötelessége. A munkajogviszony ún. „személyiségi-közösségi” jellegének felerősödése vitathatatlanul pozitív lendületet adott a munkajog dogmatikai fejlődésének a későbbiekben, azonban anakronisztikus vonásaiból adódóan egyúttal negatív hatásait is érezte. (Kiss, 2000:4). A későbbi kritika találóan mutat rá, hogy „az a tézis, amely szerint a munkajog egységes rendszere csak akkor jöhet létre, ha a munkajog sajátos fundamentumból, a függőségből, és nem 'a munkajogtól idegen szabadságposztulátumból' indulunk ki – végzetes tévedés volt”.⁷

A feudalizmus évszázadaiban a munkavégzés alapvetően a jobbágyi státusz keretei között volt elképzelhető. Ebben az időszakban a munkát végző személy (jobbágy) a földesúri birtokon teljesített szolgálatot, vagyis azon a földön élt, s abban a házban lakott, amely a földesúr tulajdonát képezte. Mindez olyan speciális függőségi helyzetet teremtett közöttük, mely akár élethosszig is tarthatott.⁸ A jobbágy – a rabszolga jogállásával szemben – nem jogtárgy, hanem jogalany, helyzetét élete valamennyi szegmensére kiterjedően a státusza determinálta. Életviszonyait nem saját maga alakította, ebben egyedüli és meghatározó szerepe a földesúrnak volt. Helyzetét a hűbéri gondoskodás és az ennek fejében történő szolgáltatás és engedelmesség határozta meg alapjaiban. A teljesítendő szolgáltatásnak jogalapját egyedül a jobbágy státusz jelentette, vagyis fontos, hogy nem azért kapott a jobbágy földet, mert egy meghatározott szolgáltatást teljesített, hanem azért kellett teljesítenie, mert ez is a jobbágy létet meghatározó állapot része. Az elvégzendő munkát a földesúr határozta meg, s a jobbágy „munkajogviszonyának” időtartama megegyezett jogállapotának, vagyis

életének tartamával (Kiss, 2005:50).

Mindezek fényében kijelenthető, hogy a jobbágyság sajátos helyzetében bár központi elemet játszott a hierarchia, s a teljes kiszolgáltatottság, ám mégsem tekinthető viszonyuk a munkajogviszony elődjének. A római jogi hagyományok továbbélése szinte Európa minden pontján megfigyelhető volt, ennek köszönhetően a munkabérlet intézménye is sikeresen kiállta az idő próbáját. Azonban a munkabérlet mellett a céhekben dolgozó segédek, legények (Kiss, 2005:52).⁹ valamint a bányamunkások jogviszonyai is befolyásolták a mai munkajogviszonyokra vonatkozó szabályozás alakulását.

Fontos, jogviszonyt keletkeztető tényezőként megjelent ebben a korban maga a szerződés, mely ugyan létrehozta a felek között a jogviszonyt – kötelmi jellegű kapcsolatot teremtve ezzel – ám a jogviszony tartalmának alakítására már nem volt hatással, mivel a patriarchális tekintélytisztelt szinte valamennyi jogviszony tartalmát és létét alapjaiban határozta meg (Kiss, 2005:51).

Általánosan elfogadott a szerzők körében, hogy a mai „modern” munkajog az iparosodás következtében egyfajta *válaszreakcióként* alakult ki és formálódott, melynek során a szabályozás középpontjába a munkát vállaló fél fokozottabb védelme, a biztonság megerősítése került. Mindezt az a változó társadalmi, gazdasági közeg hívta életre, mely alapjaiban változtatta meg a termelés szerkezetét a XVI-II-XIX. században. Ebből adódóan a kialakuló munkajogi szabályozás kulcsfontosságú szerepe a munkafeltételek meghatározásában rejlett, válaszul az akkori munkakörülmények elviselhetetlenségére. Alapvetően tehát a jogszabályi háttér megalkotását egy paradigmaváltás hívta életre (Jakab et al., 2018:22-24).

Az ipari forradalom hatása

A XIX. század közepére a céhes, illetve a manufaktúrák keretei közötti munkavégzést felváltotta a gyári termelés. A földjétől megfosztott, s hatalmas számban felszabaduló munkaerő gyárakban, üzemekben tudott el-

helyezkedni. A mezőgazdaságban egykoron jobbágyként élők bér munkásokká váltak, illetve mások háztartásában vállaltak különböző szolgáltatásokat. Ezen korszak a szerződéses szabadság korszakának tekinthető, melyben a munkaszerződés jogintézménye játszott kiemelt szerepet. Hiszen a magánjogi munkabérlet s az ennek alapját és kereteit meghatározó munkaszerződés teljes mértékben alkalmas volt arra, hogy leképezze a gyártulajdonos és a munkavállaló között létesülő, díjazás ellenében munkavégzésre irányuló jogviszonyt. Ebből adódóan a bér munkások tömege rendszerint ezzel a magánjogi szerződéstípussal kötelezte magát munkavégzésre. Kiemelendőnek vélem, hogy ebben az időben bár még nem beszélhetünk a munkajogról úgy, mint önálló jogágról, a jogviszony alapjait jelentő hierarchikus alá-fölérendeltségi viszony már ekkor éreztette hatását, s mintegy folyamatosan feszegetve a magánjog kereteit előrevetítette a szabályozási tendenciák alakítását.

A munkaerő áruba bocsátására a jogrendszer az ipari forradalom idején mindezek fényében a magánjog, a vagyoni jog elveit s megoldásait alkalmazta. A kezdeti időkben a munkaszerződést klasszikus magánjogi szerződésnek kezelték, melyből adódóan a tulajdon szabadsága abszolút elsőbbséget élvezett a munkavállalói érdekekhez képest. Azonban, az idő előrehaladtával láthatóvá vált, hogy hosszabb távon nem tartható a munkajog kizárólagosan a magánjog keretei között, hiszen a magánjogi viszonyok alanyai a piacon mellérendelt felek, ezzel ellentétben a munkáltató és a munkavállaló közötti aszimmetria, hierarchikus függés kétséget kizáróan áthatja a jogviszony egészét (Hajdú-Kun, 2011:59). Ebben az időben így még nem beszélhetünk munkajogról, mint önálló jogágról, hiszen akkoriban a magánjog részét képezte.

Kiemelést érdemel véleményem szerint az a gazdasági tény, amely a változások alapvető mozgatóját jelentette; *az iparosodás idején a tőkésnek munkára, munkaerőre volt szüksége, így megvásárolta azokat.* Ezen a munkaerő-piacon a tőkésnek nem volt szüksége munkaerő-feleslegre,

s a munkavégzés kockázatait a munkáltató a munkavégzőre telepítette (Bellace, 2018:13). Viszont amennyiben a munkavégzőre olyan jellegű kockázatokat telepítünk, amelyek viselésére nincs felkészülve, s amelyekkel szemben eszköztelen, mindez határozottan a munkajog kizárólagosan magánjogi jellegének kérdésességét veti fel.

A MAGYAR JOGFEJLŐDÉS

A XIX. század negyvenes éveiben jelentek meg az első munkajogi tárgyú törvények a kereskedőkről, illetőleg a gyárak jogviszonyairól, s ezekben már olvashatók utalások a szabad munkaerő szerződés általi hasznosításáról. A szabadságharc bukását követően a császári és királyi helytartóság ideiglenes utasításai útján történt meg a kereskedelmi és ipari viszonyok rendezése 1851-ben. Kiemelést érdemel az osztrák ipartörvény-tervezet, mely hatását tekintve mérföldkönek számít a magyar jogfejlődésben, tekintettel arra, habár nem lépett hatályba, a gyakorlatban mégis alkalmazásra került. A magyar gazdaság, s ezen keresztül a jogrendszer egészére kiemelt hatással bírt az 1862. évi osztrák kereskedelmi törvény, valamint az 1872. és az 1884. évi ipartörvények.

Az 1884. évi ipartörvények

Alapvető mérföldkönek számít a modern munkajog kialakulásának útját tekintve a második ipartörvény. Kiemelt jelentősége abban rejlik, hogy bár tartalmát tekintve a szerződéses liberalizmus ideológiájának jegyeit foglalta magában, számos olyan rendelkezést tartalmazott, mely a felek közötti status quo megteremtésére irányult (Kiss, et al., 2005:66-67).

A törvény szerint az iparos és a segédje közti viszony szabad egyezkedés tárgya, ám minde mellett fokozatosan nagyobb szerepet kapott a biztosabb, kiszámíthatóbb foglalkoztatás megteremtése. Az 1884. évi XVII. törvénycikk számos garanciális szabályt rögzített a gyári munkások foglalkoztatásával kapcsolatban. Többek között meghatározásra került azon

követelmény, amely szerint a műhelyekben munkarendet kell kifüggeszteni. Tartalmát tekintve a munkarendnek rendelkeznie kell ennek körében: a munkaidő tartamáról, a leszámolás idejére, valamint a munkabér kifizetésére vonatkozó feltételekről, a munkát felügyelők jogairól, a munkásokkal való bánásmódról megbetegedésük, balesetük esetén, a felmondásra vonatkozó szabályokról, valamint a kiszabható pénzbírságról a munkarendet áthágó munkásokkal szemben.¹⁰

Az ipartörvény továbbá szólt a munkások életének és egészségének kiemelt szerepéről, amikor úgy rendelkezik, hogy „minden gyáros köteles gyárában a saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, ami tekintettel az ipariüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál.”¹¹ A gyári munkások kiszámíthatóbb foglalkoztatási körülményeihez jelentősen hozzájárult továbbá a munkabér kifizetésére vonatkozó kritériumok rögzítése, mely szerint a gyáros köteles a munkásai részére a munkabért készpénzben fizetni, s amennyiben a felek eltérően nem állapodtak meg, úgy a kifizetésnek heti rendszerességgel kell történnie. Azonban, a szabályozás fenntartotta annak lehetőségét is, hogy a munkást adott esetben lakással, tűzifával, földhaszonélvezettel, s akár orvossággal is ellássa a munkát adó, az érték járó összeget pedig a munkabérből vonhatta le.¹²

A felek közötti helyzet kiegyenlítése érdekében az ipartörvény létrehozta az ipartestületeket, melyek alapvető célja: „az iparosok közt a rendet és az egyetértést fenntartani; az iparhatóságnak az iparosok közt fentartandó rendre irányuló működését támogatni, az iparosok érdekeit előmozdítani, s őket haladásra serkenteni.”¹³

Mindezek fényében világosan kirajzolódik, hogy az ipartörvény előfutára volt az állami beavatkozásnak, s a hatálya alá tartozó területeken hosszú időre stabilizálta a munkajogi viszonyokat (Kiss, 2005:67).

A világháborúk időszaka

A két világháború közötti időszak munkajog-

gi kodifikációs tendenciáit szemügyre véve a legalapvetőbb állításként a szabályozásbéli széttagoltság, s a tartalmi differenciáltság fogalmazható meg. A magánmunkajogra vonatkozó egységes szemlélet kialakulásának és szabályozásának hiánya összefüggésben állt a magánjog kodifikációjának elmaradásával. Az 1900-as és 1908-as magánjogi törvénytervezetek azonban a gyakorlatban érvényesültek, mégis a következő fontos állomást a szabályozást tekintve az 1937. évi törvénycikk jelentette, amely egységesen, valamennyi magánszolgálati viszonyra kiterjedt, így egyfajta kerettörvényként került alkalmazásra (Kiss et al., 2005:67-68).

A munkavégzésre irányuló szabályok alapvetően diszpozitív jellegűek voltak 1945 előtt, hiszen a munkajogot ebben az időben még a magánjog részének tekintették. Ezt követően az 1948-as évtől kezdve azonban egyre inkább a kógenia irányába mozdult a szabályozás, összhangban a szocialista ideológia centralizmusával, s a tervgazdálkodással. Mindeközben az 1945 és 1948 közötti átmenti időszakban ezen két szempont váltakozása, kölcsönhatása a meghatározó, valamint megjelent a modern, hatályos magyar munkajog jogforrási rendszerének is az alapját képező elv, a „*klaudikáló kógenia*”, vagyis a kedvezőbbség elve. A háborút követően megszülető első magánjogi szabályok tehát a kötelező erőtlő a munkavállaló javára eltérést engedtek, ám a szocializmus eltérő szemlélete, gazdasági körülményei szükségtelessé tették ezen haladó logika fenntartását. Az 1948-as esztendő tehát meghatározó fordulatot hozott, tekintettel a szovjet típusú szocialista munkajog recepciójára, mely szakítva az addigi magánjogi hagyományokkal, egyértelműen közjogias jellegű – állami beavatkozáson nyugvó – munkajogi szabályozást teremtett (Kun et al., 2004:349-389; Kiss et al., 2005:68-72).

ZÁRÓ GONDOLATOK

A munkavégzésre vonatkozó munkajogi szabályozás gyökereinek feltérképezéséhez, a mai alapvető szabályozási tendenciák vizsgálatához közel két évszázaddal is érdemesnek bizonyul

visszameneni az időben.

Azonban, véleményem szerint a lehető legteljesebb vizsgálódás érdekében nem nélkülözhető a római jogi alapok feltérképezése, mely máig érezteti hatását a magánjogi alapokkal rendelkező mai, modern munkajog esetében egyaránt.

Kutatásom során, mintegy összegzés gyanánt úgy vélem, indokolt és helytálló lehet kijelenteni, hogy a függő munka rendkívül meghatározó fundamentumait egészen a történelem kezdeti szakaszában vizsgálhatjuk. Ezek köréből alapvetően jelen kutatásomban a függőségi viszony alakulásának fókuszából tanulmányoztam a munkajog dogmatikai fejlődését.

Míg a gazdasági, társadalmi fejlődés bizonyos szakaszán a gazdasági jellegű függőség volt domináns, addig más időkben, s más nézetek szerint a személyi jellegű hierarchikus függés volt a meghatározó. Mindez összhangban áll a szüntelenül változó társadalmi és gazdasági környezettel, tekintettel arra, hogy a munkajog is ezen globális gazdasági és társadalmi közeg által meghatározott, jelentősen befolyásolva az adott korszak munkáltatóit megillető jogosultságok, s teljesítendő kötelezettségek körét.

Kulcsfontosságú megállapításként véleményem szerint kiemelendő, hogy a szolgáltatás – a munkajogviszony tárgya – szerződésbeli meghatározása egy olyan *differentia specifica*, mely ténylegesen rámutat a személyi és gazdasági függőség koncepcióján túlmenően a jogviszony alapvető meghatározottságára, s kereteire. Ennek mentén, a munkajog alapvetően „azon személyek jogának tekintendő”, akik nem állnak az önállóság azon fokán, hogy ne lenne szükséges a munkaerjük hasznosítása más személy érdekében. Mindezekre tekintettel a munkajog dogmatikai fejlődése során két alapvető szempontot kellett figyelembe venni: Egyrészt olyan védőintézkedéseket (*Schutzbestimmungen*) kellett átültetni a munkajog szabályozási rendszerébe, amelyek nem voltak ismertek más kötelmeknél. Másrészt rendkívül fontos feladat lett az egyre inkább kollektív viszonylatban érvényre jutó magánautonómia fenntartása (Kiss et al., 2000:3-17).

Az egészséget nem veszélyeztető és biztonságos munkakörülmények kialakítására vonatkozó határozott fellépés a munkavégzők részéről kétségkívül olyan visszafordíthatatlan folyamatot eredményezett, mely fokozatosan elvezetett a munkajog tisztán magánjogi jellegének elhalványulásához, utat engedve az állami beavatkozásnak. Az iparosodás következtében egy olyan kapcsolat alakul ki a munkavállaló és a munkáltató viszonyában, melynek az alapját egyedül a szerződés, azaz a munkaszerződés képezi. A felek a szerződésben szabadon rögzíthetik a foglalkoztatás körülményeit, összhangban a jogszabályi háttérrel. Vagyis eltűnik a jobbágy-földesúr relációjában megmutatkozó kölcsönös kötelezettségvállalás; egy olyan szerződést láthatunk, amely alapján a munkáltató vállalja, hogy a munkáért bért fizet, mely szabályozási mérőföldkő jelenti a mai modern munkajog kialakulását, s önálló jogággá válását, melyben a magánjogi szellemiség, s a közjogi elemek összhangjának megteremtése nézetem szerint a jövőre vonatkozóan is kardinális kérdéskört jelent.

Mindezek fényében, álláspontom szerint kiemelendő, hogy a munkajog tárgya – a más részére végzett önállótlan, függő munka – olyan prioritást jelent, mely alapjaiban határozza meg a munkajog rendeltetését, a munkajog dogmatika fejlődését, s a munkáltatói koncepció szüntelen formálódását.

JEGYZETEK

¹ „A rendszer nem más, mint részeknek vagy elemeknek egészé rendeződése vagy kombinációja – hogy csak az atom – molekula – sejt – szerv – organizmus – ökológiai rendszer egymásra épülésének hierarchiáját hozzuk példaként. A rendszer az elemek folyamatos változása – pl. a szervek a sejtek cserélődése, a társadalmak a tagjaik születése és halála – közepette is fenntartja magát. A rendszertörvények a szellemi jelenségekre is alkalmazhatók. A fogaskerekekből bizonyos rendezettség mellett lesz a toronyóra, a betűk bizonyos rendezettség mellett válnak szöveggé, s a jogi normák bizonyos rendezettség mellett állnak össze jogrendszerre. Mint általában az alkotóelemek, a jogi normák összetartozása is kétféle képet mutat-

hat: a halmazét és rendszerét. A halmaz az elemek pusztja egymás mellettsége, ... A halmazszerű állapotot haladja meg a renddé szervezett rendszer. ...” Szabó Miklós (2006): Jogrendszer. In: Szabó Miklós (szerk.): Bevezetés a jog-és államtudományokba, Bibo Kiadó, Miskolc.

² Lásd még: Deakin, Simon (2000): The many Futures of the Employment Contract. ESCR Centre for Business Research, University of Cambridge, Working Paper No. 191. 2.

³ Ebben az evolúciós fejlődésben nemcsak a változó gazdasági környezetnek és a technológiai fejlődésnek van szerepe, hanem az annak hatására megváltozott munkáltatói struktúrájának is. Jelen vizsgálódásom kereteit meghaladja a változó munkáltatói struktúra vizsgálata, azonban a jövőbeni kutatásaim tárgyát ez fogja képezni.

⁴ Kiss György kifejezetten nagy hangsúlyt fektet műveiben a felek konszenzusának jelentőségére a munkaviszony alakításában, mely véleményem szerint a munkajog magánjoghoz történő fokozatos közeledésére világít rá. Lásd erről: Kiss György (2014): Foglalkoztatás gazdasági válság idején – A munkajogban rejlő lehetőségek a munkajogviszony tartalmának alakítására (jogdogmatikai alapok és jogpolitikai indokok). Állam-és Jogtudomány, 1. 36.; Kiss György (2017): A munkajog szabályozásának dilemmái, Miskolci Jogi Szemle Különszáma, 12. (2) 273-274.

⁵ „A munkajog léte végeredményben a „szabad munkaszerződés” (freier Arbeitsvertrag) megszületésének köszönhető, amely a közjogi megközelítés helyett szabad utat engedett a szerződéses szabadság eszméjének, és ezzel a magánjog érvényesülésének. Ezzel együtt azonban a magánjog rendjében megjelent egy olyan imparitás, amely a szerződés, majd a teljesítés folyamatában a jogviszony – ha a fejlődés e korai fázisában ez a különbségtétel megtehető egyáltalán – alakítását az egyik fél hatalmába adta. Ez az egyenlőtlenség, amelyből egyenesen következett az egyes munkavállaló tartós függősége, gyakorlatilag kizorította a szerződés elvét (Verdrängung der Vertragsorientierung), amely azért is ellentmondásos, mert ebben a relációban a függőség alapja maga a szerződés volt.”

⁶ locatio conductio operarum: a szabad ember munkájának bérbevétele (vagyonilag jellegű csereszerződés), locatio conductio operis: műbérlet, locatio conductio rei: dolgobérlet, mandatum: magasabb szellemi munka végzésére. Gyulavári Tamás meghatározása szerint: a munkajog a jogilag szabályozott munka-

- végzések közül a más részére, ellenérték fejében, szerződés alapján, alárendeltségben végzett, önállóan munkával foglalkozik. Lásd erről: Gyulavári Tamás (2013) (szerk.): *Munkajog*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. Lásd még: Prugberger Tamás – Nadas György (2014): *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*. Wolters Kluwer, Budapest, 27-31., Hajdú József – Kun Attila (2011): *Munkajog I.*, Patrocínium Budapest. 31-40., Prugberger Tamás (2006): *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*, Budapest, KJK Kerszöv, 33. és azt követő oldalak.
- ⁷ Richardi, Reinhard (1988): *Der Arbeitsvertrag im Zivilrechtssystem*. ZfA, 7. A személyi függőség elméletéhez kapcsolódóan kiemelendő, hogy a munkajogviszonyban megjelenő és felerősödő személyiségi jellegén túlmenően a függőségből adódó védelmi igény ma is tetten érhető a munkajogi szabályozásban. Ezzel szemben, a hivatkozott kritika arra helyezte a hangsúlyt, hogy a munkajog dogmatikai megalapozásánál nem tekinthető elhatárolási jellemzőnek a saját léthez kapcsolódó gondoskodási képtelenség.
- ⁸ Janice R. Bellace ezt a kapcsolatot írja le a „tied cottage” kifejezéssel, utalva a felek kötöttségére, amelyet a földesúr tulajdonán való letelepedés és gazdálkodás jelentett. Ez volt még jellemző a középkori céhkerektek között működő családi műhely és kereskedés esetében is, ahol a segéd, inas, valamint a mester között hasonló tartós bizalmi kapcsolat állt fenn egészen a manufaktúrák megjelenéséig, a céhrendszer felbomlásáig. A segédek és a tanulók gyakran a mesternél laktak, és a céh ügyelt arra, hogy őket háztartási munkára ne alkalmazzák. Bellace, Janice R. (2018): *The Changing Face of Capital: The Withering of the Employment Relationship in the Information Age*. In: Hendrickx, Frank. – Stefano, D. Valerio. (eds.): *Game Changers in Labour Law. Shaping the Future of Work*. Bulletin of Comparative Labour Relations – 100. Kluwer Law International BV, Netherlands, 11-12. Lásd továbbá: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László (1991): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Pécsi Szikra Nyomda, 113-115. és 123.; Wenzel Gusztáv. (1877): *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből (4. 9). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.; Prugberger Tamás (1978): *A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszertervezési kérdései*, Szövetkezeti Kutatóintézet Közlemények, 133. sz. könyv. SZÖVORG, Budapest. 16-18.
- ⁹ Létrejöttek idővel az ún.: „legénycéhek” abból adódóan, hogy a céhmesterek számos esetben akadályozták a legények mesterré válását. Arra szövetkeztek, hogy „egyenrangú félként állapítsák meg a szerződési feltételeket a mesterekkel, illetve az alkalmazás tekintetében saját tagjaiknak előjogokat biztosítsanak, a képzésben is közreműködjenek.”
- ¹⁰ 1884. évi XVII. törvénycikk 113.§ Lásd: Dr. Pap Dávid: *Ipártörvény (1909): (1884. évi törvénycikk.)*. Magyar Törvények Grill-féle kiadása, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 103.
- ¹¹ 1884. évi XVII. törvénycikk 114.§
- ¹² 1884. évi XVII. törvénycikk 118.§
- ¹³ 1884. évi XVII. törvénycikk 126.§

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bellace, Janice R. (2018): *The Changing Face of Capital: The Withering of the Employment Relationship in the Information Age*. In: Hendrickx, Frank. – Stefano, D. Valerio. (eds.): *Game Changers in Labour Law. Shaping the Future of Work*. Bulletin of Comparative Labour Relations – 100. Kluwer Law International BV, Netherlands.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László (1991): *Magyar állam- és jogtörténet*. Pécsi Szikra Nyomda, Budapest.
- Deakin, Simon (2000): *The many Futures of the Employment Contract*. ESCR Centre for Business Research, University of Cambridge, Working Paper No. 191. 2.
- Pap Dávid: *Ipártörvény (1909): (1884. évi törvénycikk.)*. Magyar Törvények Grill-féle kiadása, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Gyulavári Tamás (2013) (szerk.): *Munkajog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hajdú József – Kun Attila (2011): *Munkajog I.*, Patrocínium Budapest.
- Jakab Nóra (2018): *Európai és magyar munkajogi szabályozás a változó gazdasági viszonyok között, különös tekintettel a magyar munkajogi kodifikációra*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Kiss György (2000): *Az új Ptk és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni munkaszerződésekre*. Polgári Jogi Kodifikáció, 1.szám.
- Kiss György (2005): *Munkajog*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kun Attila (2004): *A magyar munkajog kezdetei és helyzete 1945 és 1949 között*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica: Publicationes Doctorandum Juridicorum 4: 11 pp.
- Kun Attila (2016): *Az új Munkatörvénykönyve*. In: Jakab, András; Gajdoschek, György (szerk.) *A magyar jog-*

- rendszer állapota*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet
- Prugberger Tamás (1978): *A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszertagozódási kérdései*, Szövetkezeti Kutatóintézet Közlemények, 133. sz. könyv. SZÖVORG, Budapest.
- Prugberger Tamás (2001): Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni és a kollektív munkaszerződésre. In: Manfred Ploetz – Tóth Hilda (szerk.): *A munkajog és a polgári jog kodifikációs és funkcionális összefüggései*. Tanulmánykötet. Novotni Kiadó, Miskolc.
- Prugberger Tamás (2006): *Európai és magyar összehasonlító munka-és közszolgálati jog* KJK Kerszöv, Budapest.
- Prugberger Tamás – Nádás György (2014): *Európai és magyar összehasonlító munka-és közszolgálati jog*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Richardi, Reinhard (1988): *Der Arbeitsvertrag im Zivilrechtssystem*. ZfA, 7.
- Szabó Miklós (2006): Jogrendszer. In: Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog-és államtudományokba*, Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Wenzel Gusztáv (1877): *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből (4. 9). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zöllner, Wolfgang – Loritz, Karl-Georg (1992): *Arbeitsrecht*. München, C.H. Beck.

Bosnyák-Simon Nikolett

A környezeti számvitel fejlődésének áttekintése és összekapcsolása a vállalatok tevékenységének környezetvédelmi aspektusaival

Reviewing the Development of Environmental Accounting and Linking it with the Environmental Aspects of Companies' Activities

ÖSSZEFOGLALÁS

A környezeti számvitel területe elméleti és gyakorlati szempontból is egyre inkább fontos és aktuális kérdéskör. A szerző munkája során a környezeti számvitel történeti áttekintésére fókuszál. Alapvető cél a különböző aspektusokból történő megközelítésének és definiálásának kronologikus áttekintése, bemutatása. Ezen kívül a vállalatok környezetvédelmi és társadalmi tevékenységének átfogó ismertetése, végezetül a környezeti számvitel fejlődésével történő párhuzamba állítása. A környezet kérdését és a vállalatok üzleti kérdéseit összekapcsoló folyamat készítette arra a számvitel tudományát is, hogy a vállalatok környezeti és társadalmi hatásait meg-

felelően kezelje, és erről – mint információs rendszer – az érdekeltek felé információt szolgáltatson. A szakirodalomban fellelhető források alapján, a környezeti számvitel fejlődése 5 szakaszra osztható fel, mely szakaszok (néhány év eltéréssel ugyan) jól párhuzamba állíthatók a vállalatok környezetvédelmi tevékenységének fejlődési fázisaival.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: D21, M14, M41, Q01, Q56

Kulcsszavak: környezeti számvitel, környezeti hatások, környezetvédelem, CSR

BOSNYÁK-SIMON NIKOLETT, PhD hallgató, Pannon Egyetem (simon.nikolett@gtk.uni-pannon.hu).

SUMMARY

The field of environmental accounting is becoming an increasingly important and current issue from both a theoretical and a practical point of view. The author's work focuses on a historical overview of environmental accounting. The basic goal is to chronologically review and present its approach and definition from different aspects, and beyond that, to provide a comprehensive description of the environmental and social activities of companies, and finally, to draw a parallel with the development of environmental accounting. After all, the process linking the issue of the environment with the business issues of companies has also led the science of accounting to properly manage the environmental and social impacts of companies and to provide information about this to stakeholders as an information system. Based on sources found in literature, the development of environmental accounting can be divided into 5 stages, which (albeit with a difference of a few years) can be well equated with the development phases of companies' environmental activities.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: D21, M14, M41, Q01, Q56

Keywords: environmental accounting, environmental effects, environmental protection, CSR

A KÖRNYEZETI SZÁMVITELI RENDSZER LEHATÁROLÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

A számvitel e lehatárolt területének – *environmental accounting* –, meghatározása igen szerteágazó. Tulajdonképpen a magyar fordítása nem is képes mindezt megragadni, ugyanis ebbe beletartozhatnak a nemzeti elszámolási rendszerek (GDP; makro szint), illetve az ahhoz kapcsolódó környezetvédelmi számlák (*satelite accounts*), a természetes mutatószámokkal dolgozó ökológiai számviteli rendszerek (ökológiai mérlegek), valamint a vezetői és a pénzügyi környezeti számvitel is (mikro szint) (Csutora–Kerekes, 2004). Ehhez kapcsolódóan, munkája érdemi,

tartalmi részét megelőzően a szerző fontosnak tartja tisztázni, hogy mikro szinten, azaz a gazdálkodó szervezetek szintjén vizsgálja a környezeti számvitelt, mint a hagyományos számviteli rendszer egy részterületét.

Jelen tanulmány a környezeti számvitel fogalomrendszerével, illetve e terület elméleti háttérével kapcsolatban készült publikációkra alapozva igyekszik áttekinteni és összefűzni a környezeti számvitel fogalmának fejlődését, kezdve egészen a gyökerektől. Ám előtte lényeges röviden és átfogóan feltárni azt, hogy pontosan miért vált szükségessé a hagyományos számviteli rendszer keretén belül a környezeti számvitel lehatárolása.

A XXI. század egyik legnagyobb kihívását kétségtelenül a környezeti problémák jelentik (Kerekes et al., 1995), mely problémák mára már globális méreteket öltöttek. A tény vitathatatlan: a vállalatok tevékenységének környezetvédelmi aspektusai egyre inkább lényegessé, és sarkalatos üggyé válnak napjainkban. A környezetvédelem tehát kiemelt jelentőséggel bír, és számos tudományterületet érint. Valamennyi diszciplína felismerte már e tényt, és igyekszik megfelelően reagálni a környezetvédelemmel, tágabb értelemben a fenntarthatósággal, a fenntartható gazdasági növekedéssel kapcsolatban felmerült kihívásokra. E diszciplínák alól a számvitel sem képez kivételt, hiszen a társadalmi és környezeti számvitel fogalomrendszerének megjelenésével éppen ezekre a problémákra/kihívásokra hivatott reflektálni. Még mielőtt e részterületek feltérképezésre kerülnek, elsőként érdemes áttekinteni azt, hogy mi is az alapvető funkciója, szerepe a hagyományos számviteli rendszernek.

A piaczgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen, hogy a piac szereplői számára hozzáférhetően, döntéseik megalapozása érdekében a gazdálkodó szervezetek vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről és azok alakulásáról megbízható, pontos, lényeges és nem utolsó sorban objektív információk álljanak rendelkezésre. A számvitel alapvető feladata, hogy megbízható és valós összkép biztosító tájékoztatást nyújtson a szervezetek jövedelemtermelő képessé-

géről, vagyonáról, vagyonának alakulásáról, pénzügyi helyzetéről és jövőbeli terveiről (2000. évi C. törvény).

A számvitel üzleti nyelvnek tekinthető (Riahi-Belkaoui, 2005), amely lehetővé teszi, hogy minden érdekelt féllel közölje a vállalatok teljesítményével kapcsolatos információkat (Eugénio et al., 2010). A társadalmi változások erőjeként is operacionalizálható, a cselekvések és eredmények láthatóvá és érthetővé tételének lehetőségén keresztül. Mint olyan, biztosíthatja azokat a mechanizmusokat, amelyek felelősséget és elszámoltathatóságot eredményeznek (Dillard et al., 2005).

A környezeti problémák fokozódásával a környezettudatosság az 1960-as és 1970-es években növekedni kezdett (Dillard et al., 2005), melynek hatására a vállalatok társadalmi és környezeti felelőssége egyre inkább előtérbe került nemcsak az érdekelt felek, hanem a széles körben értelmezett nyilvánosság előtt is (Eugénio et al., 2010). Ennek érthető következményeként valamennyi érintett megfelelő információszolgáltatást várt el, és vár el napjainkban is a vállalatok környezeti tevékenysége kapcsán (is). Azonban a hagyományos számviteli rendszer – mint a vállalatok információs rendszere – e tekintetben jelentős hiányosságokkal küzd. Hiszen alapvetően nem szolgáltat megfelelő és elegendő információt a vállalatok környezetvédelmi tevékenységéről az érdekeltek, azaz a beszámoló adatait felhasználók számára. A hagyományos rendszert tekintve tehát, sem a pénzügyi sem a vezetői számvitel nem ad pontos információt arról, hogy a környezetet a vállalati tevékenység mennyiben sújtja, hogy a környezeti, társadalmi költség pontosan milyen magas (Ván, 2012b).

Ennek következtében megfogalmazódott a hagyományos számviteli rendszer keretén belül egy olyan terület/alrendszer kidolgozásának szükségessége, mely megfelelően tudja kezelni ezeket, és megfelelő információt is szolgáltat a gazdálkodó egységek társadalmi és környezeti hatásairól.

A KÖRNYEZETI SZÁMVITEL FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

Habár a társadalmi és a környezeti számviteli gyakorlat pontos kezdetét nehéz meghatározni, számos szerző egyetért abban, hogy kialakulása valamikor az 1960-as és 1970-es évek közé datálható (Gray–Bebbington, 2001; Parker, 2005). Ugyanis már ebben az időben születtek olyan nézetek, melyek a hagyományos számviteli rendszer és a környezetvédelem összeegyeztetésének szükségességét emelték ki. Hiszen addig a hagyományos számviteli rendszer – ahogyan a szerző erre a fentiekben tett utalást – csak a pénzügyiségben kifejezhető hatások szempontjából vizsgálta, illetve mutatta be a vállalatot, biztosítva ezzel a döntéshozók számára a szervezetek összehasonlíthatóságát. Mára már azonban a környezeti kérdések a vállalatvezetők egyik legfontosabb problémájává váltak (Schaltegger–Burritt, 2010).

A tanulmány ezen részésében a szerző röviden egy átfogó képet kíván nyújtani arról, hogy pontosan hová is nyúlnak vissza a környezeti számvitel gyökerei, valamint, hogy az elmúlt évtizedek során milyen fejlődési fázisokon esett át. Ennek kapcsán, a környezeti számvitel kibontakozását, fejlődési tendenciáit feltáró szakirodalmi források alapján 5 fő fázis különíthető el (Ván, 2012a).

Kibontakozás (1960-as évek)

Két lényeges kiadványt kell megemlíteni a vizsgált témakörhöz kapcsolódva. Az egyik Howard R. Bowen (1953) könyve „Az üzletember társadalmi felelőssége” (Social Responsibilities of a Businessman) címmel. Ebben jelent meg elsőként a „vállalatok társadalmi felelőssége” fogalom. Míg a másik Rachel Carson (1962) „Néma tavasz” (Silent Spring) című műve, mely a környezetvédelem és a fenntarthatóság kapcsolatára fókuszált (Staib, 2005; Ván, 2012a).

Reagálva az új kihívásokra, ez a periódus a társadalmi számvitel iránti tudatosság növekedésének kezdetét, kibontakozását öleli fel, mely elsőként olyan területeken jelent meg, mint a

vállalati etika és a társadalmi felelősség (Loew et al., 2004). A számvitel – a hagyományos számviteli rendszer hiányosságainak felismerése következtében – a szóban forgó kihívásokra kezdetben tehát az úgy nevezett társadalmi számvitel keretei közt reagált.

Kezdeti idők (1970-es évek)

A történelmi nézetek szerint a társadalmi számvitel az 1970-es évek folyamán vált aktív kutatási és gyakorlati területté (Gray–Bebington, 2001). A téma iránti érdeklődés a környezeti terheléssel kapcsolatos aggodalmak fokozódásával kezdett egyre inkább erősödni. Ennek következtében, 1972-ben jelent meg a Római Klub „Növekedés határai” (The Limits to Growth) című jelentése, mely a gazdálkodó szervezetek tevékenységének káros következményeit tárgyalta (Meadows et al., 1972). Szintén ebben az évben, közel azonos témakörben rendezték meg a Stockholmi Konferenciát.

A társadalmi számvitel területén jelentősen megnövekedett az amerikai kutatók száma, akik többnyire a menedzsment területéről érkeztek. Ebben a periódusban (még kevésbé kiforrott) empirikus kutatásaik során elsősorban azzal a kérdéskörrel foglalkoztak, hogy a gazdasági társaságok milyen felelősséggel tartoznak a társadalomnak (Gray, 2002; Mullerat, 2010; Csáford, 2009). Emellett már akkor is akadt olyan, a vizsgált témakör szempontjából leginkább releváns kutatás, mely a társadalmi felelősség-vállalás és a profit közti kapcsolat vizsgálatára irányult. E kutatások megállapították, hogy bár közvetlen ok-okozati kapcsolat nem definiálható egyértelműen, ezek a tényezők nem függetlenek egymástól (Bowman–Haire, 1975).

Látható, hogy a kutatások alapvetően a vállalatok tevékenységének társadalmi vetületére fókuszáltak. Habár akkoriban a társadalmi számvitelről szóló tudományos írások még leginkább ad hoc jellegűek voltak, semmiképp sem tekinthetők lényegtelennek. A környezeti számvitel elkülönült fogalma nem jelent még meg, a környezeti tevékenységet érintő információk nyilvánosságra hozatala továbbra is a

társadalmi számvitel keretén belül jelent meg. Fontos megemlíteni, hogy ebben az időszakban az American Accounting Association pozitívan támogatta a társadalmi (és a környezeti) számvitel fejlődését (Gray, 2002).

Mindazonáltal a '70-es évek végén, a kibontakozást követően viszonylag rövid ideig visszaesés mutatkozott a számvitel – hagyományos értelemben vett – szerepének megkérdőjelezését, ezáltal a társadalmi számvitel területe is háttérbe szorult. Ennek egyszerű oka, hogy a piaci szereplők még ekkor is leginkább a gazdasági jólétre fókuszáltak (Perego, 2005).

Új hullám (1980-as évek)

A rövid visszaesést követően, az 1980-as évek derekán egyre inkább elterjedtek a vállalatok etikai jelentései. Ennek következtében egy átfogó tudományos irodalom jelent meg, amelynek célja volt feltárni, hogy a multinacionális vállalatok (MNC-k) milyen mértékben számolnak be etikai, társadalmi és környezeti kérdésekről (Adams, 2004).

Az etikai kérdéseken túlmenően, ami a szervezetek tevékenységének környezeti aspektusait illeti, a '80-as évek súlyos környezeti katasztrófái, ipari szerencsétlenségei jelentősen felerősítették a környezeti kérdések iránti érdeklődést is, hiszen a vállalati tevékenységek ekkor már globális méreteket öltött környezeti problémákat idéztek elő. Egyértelműen rámutattak az emberi tevékenységek környezeti és társadalmi hatásaira, és előtérbe helyezték a gazdálkodó egységek környezetvédelmi tevékenységének szükségességét.

Mindezek hatására, az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottság, más néven Brundtland-bizottság által 1987-ben közzétett „Közös jövőnk” című jelentés a gazdasági növekedés új korszakát sürgette, olyan növekedést, amely erőteljes, ugyanakkor társadalmilag és környezetiileg egyaránt fenntartható (Gyulai, 2013:797). A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit, anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket (WCED, 1987). A Bizottság fenntartható fejlődésre vonatkozó

akciótervét (Agenda 21) 1992-ben fogadtál el a Riói Egyezmény keretében. Ez alapvetően rákényszerítette a gazdálkodó egységeket arra, hogy felismerjék a környezeti menedzsment létjogosultságát, ezen túlmenően, mint a fenntartható fejlődés kulcselemét kezeljék (Madarasiné, 2009). Ezt követően a fenntartható fejlődés nemcsak a tudományos életben, hanem a gazdasági szereplők körében is kiemelt kérdéskörre vált, továbbá visszavonhatatlanul bekerült a köztudatba is.

Még inkább reflektálva a környezeti problémákra, ebben a periódusban már megkezdődik a környezeti számvitel fogalomrendszerének elkülönülése a társadalmi számviteltől. Ehhez kapcsolódóan, intenzív fejlődést mozdított elő e területen a specializált számviteli folyóiratok megjelenése is, úgy, mint az Accounting, Auditing and Accountability és a Journal of Accounting and Public Policy. A publikációk alapvető célja a számviteli jelentések fontosságának hangsúlyozása, valamint a környezeti információk hiteles bemutatása (Ván, 2012b).

Ebben a fejlődési szakaszban ugyan a környezeti számvitel elkülönült a társadalmi számviteltől, és egyre inkább előtérbe került, szinte autonóm területté vált (Eugénio et al., 2010:288), egységes fogalomrendszer, keretelv a környezeti számvitelen belül még nem alakult ki ekkor (Gray et al., 1995b).

Érésű fázis (1990-es évek)

Az 1990-es években a társadalmi hatások kimutatása és bevonása az éves jelentésbe már nem töltött be jelentős szerepet, helyettük immáron a környezeti információk domináltak (Gray, 2002). Következésképp a társadalmi számvitel egyre inkább háttérbe szorult, míg alrendszere, a környezeti számvitel egyre fokozottabb figyelmet kapott, kiemelt kutatási területté vált.

Egyre több kutató és szakember kezdett el foglalkozni a terület elméleti alátámasztottságának kidolgozásával. Alapvető cél volt a környezeti számvitel fő keretelveinek, modelljeinek a meghatározása. Elkington '90-es évek elején kidolgozott Triple Bottom Line koncepciója

például a pénzügyi, társadalmi és környezeti dimenzióit integrálja, ezen kívül a fenntarthatóság és a vállalati érték közti kapcsolatot hangsúlyozza. Míg Mathews modellje a külső érdekelt felek számára dolgozott ki társadalmi szerződésre épülő pénzügyi, társadalmi és környezeti jelentési modellt (Perego, 2005).

Továbbá fontos megjegyezni, hogy ezzel egy időben más kutatási területek is jelentős hatást gyakoroltak a környezeti számvitelre. Ilyen terület többek közt az ellenőrzés és a stratégiai menedzsment. Utóbbi területén például egyre több környezeti ügyekhez kapcsolódó publikáció készült, hiszen egyre kiemeltebb téma a gazdálkodó szervezetek és a környezet közti kapcsolat fontossága (Mathews, 1997).

Napjainkban (megközelítőleg a 2000-es évektől)

A nyilvánosság egyértelműen nagy érdeklődést mutat a társadalmi és környezeti kérdések iránt. Ez arra hívta fel a vállalatok figyelmét, hogy legyenek társadalmilag felelősségteljesebbek és jobban kezeljék környezeti hatásukat (Wilms-hurst–Frost, 2000), valamint, tudatosítsák szervezetüknél, hogy ez hozzáadott értéket jelenthet számukra (Eugénio et al., 2010). Válaszul sok vállalat kifejlesztett környezetvédelmi vezetési és számviteli rendszereket, valamint fokozta társadalmi és környezeti nyilvánosságra hozatali gyakorlatát (Gray et al., 1995a, Guthrie–Parker, 1989).

Mindezek olyan kutatások növekedéséhez vezettek, amelyek az éves jelentésben közölt környezeti információkat elemzik, valamint iparági szinten vizsgálták azt, hogy ezek az információk befolyásolják-e a befektetői döntéseket a vizsgált szervezeteknél. Továbbá, szintén kiemelt kutatási témává vált a vállalat pénzügyi teljesítménye és a társadalmi felelősségvállalás közti kapcsolat feltárása (Mathews, 2000).

S míg a kutatások alapvetően a környezeti számvitel „termékére”, a környezeti jelentésekre és azok elemzésére fókuszáltak, addig többek közt például az ISO 14000 standard sorozat a vállalati környezeti vezetői rendszerekre, azok relevanciájára hívta fel a figyelmet (Madarasiné, 2009).

Napjainkban, üzleti szempontból egyre inkább nő az érdeklődés az iránt, hogy a környezeti vonatkozású költségeket és bevételeket jobban megértsek, mérjék és kezeljék. Jelenleg az a legnagyobb kihívás a környezeti számviteli rendszerrel szemben, hogy a vállalatok integrálni tudják azt a mindennapi gyakorlatba (Ván, 2012b).

A FOGALOMRENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Ahogy azt eddig láthattuk, a fenntarthatóság, a vállalatok társadalmi felelősségvállalása, a gazdálkodó egységek tevékenységének társadalmi és környezeti hatásai iránti egyre szélesebb körű érdeklődés által támasztott kihívásokra reflektálva, a hagyományos számviteli rendszeren belül elsőként a társadalmi számvitel jelent meg, mint a hagyományos számviteli rendszer alrendszere, melyet a szakirodalom eleinte szinonimaként használt a környezeti számvittel (Lamberton, 2005). A megfelelő fogalomhasználat sokáig a társadalmi és környezeti számvitel (*social and environmental accounting*) volt (Perego, 2005, Eugénio et al., 2010).

A tanulmány következő részében a szerző a társadalmi számvitel (*social accounting*), majd a környezeti számvitel (*environmental accounting*) fogalmát kívánja feltérképezni, továbbá a hagyományos számviteli rendszeren belüli elhelyezéseket, kapcsolatukat kívánja feltárni.

A fenntarthatósági és a társadalmi számvitel meghatározása

Mielőtt azonban a társadalmi számvitel fogalma kerülne górcső alá, a fogalomrendszer könnyebb áttekintése végett célszerű a fenntarthatósági számvitel területét, fogalmát is megismerni, és abból kiindulni. Átfogóan, a fenntarthatósági számvitel a számviteli rendszernek az a területe, amely méri, valamint elemzi a társadalmi és gazdasági fenntarthatóságot (Lamberton, 2005; Schaltegger–Burritt 2010). Ez tehát nagyon komplex részterület, amely a szervezet tevékenységének társadalmi, környezeti és gazdasági oldalát érinti, és egyben integrálja is eze-

ket. Ebből kiindulva, a társadalmi számvitel és a környezeti számvitel ennek egy-egy további alrendszereként foghatók fel. Arra a kérdésre, hogy ezek pontosan milyen kapcsolatban álltak/állnak egymással a számviteli rendszeren belül, a következő meghatározások adnak választ.

A '90-es évek derekán néhány kutató úgy vélte, hogy mivel a társadalmi számvitel sok ember számára sok jelentéssel bír, meghatározása és elemzése nehéz lehet. Véleményük szerint a társadalmi számvitel a jelentéstétel kiterjesztésének tekinthető, amellyel a gazdálkodó szervezetek tájékoztatást nyújtanak a munkavállalókról, termékekről, szolgáltatásokról a társadalom számára, valamint megelőzik vagy csökkentik a környezet szennyezését. Ez alapján a környezeti kérdést – ekkor még – a társadalmi számvitel részének tekintették (Eugénio et al., 2010:288). Gray (2002) szerint a társadalmi számvitel új elszámolások megnyitását jelenti. Brown és társai ennél egzaktabb megfogalmazást adtak. Meglátásuk szerint a társadalmi számvitel egyfajta kommunikációs folyamatként értelmezhető, amely egy szervezet gazdasági tevékenységének a társadalmi és környezeti hatásait közvetíti a társadalom felé, és a fókuszban a vállalat átláthatósága van (Brown et al., 2006).

A fejlődési szakaszokra visszautalva néhány gondolat erejéig, a környezeti számvitel az 1960-1980 közötti időszakban egyértelműen a háttérben mutatott némi fejlődést, majd sokáig a társadalmi és környezeti számvitel megnevezést használták széles körben. Az „Új hullám” szakaszban különültek el egymástól a fogalmak, és a környezeti számvitel autonóm területté vált. E folyamatok következtében a környezeti számvitel első, egzakt meghatározásai az 1990-es évek elején jelentek meg az áttekintett szakirodalomban. Azonban még mielőtt a környezeti számvitel definícióinak fejlődése kerülne ismertetésre, a három részterület hagyományos számviteli rendszeren belüli kapcsolatrendszerének áttekintése kap helyet a tanulmány ezen részében.

Az értelmezések alapján elmondható, hogy a fenntarthatósági számvitel tekinthető a legbő-

vebb kategóriának, ami integrálja a társadalmi számvitelt. Végezetül a környezeti számvitel a társadalmi számvitel alkategóriája, amely a vállalat és a természeti környezet közti kapcsolatot integrálja (Eugénio et al., 2010). Hasonló formában megfogalmazva, Adams is úgy vélekedik, hogy a környezeti jelentések egyértelműen az etikai jelentések részhalmazára, és általában a társadalmi jelentések részhalmazának is tekinthetők, de mint a társadalmi és etikai jelentések leggyakoribb típusa, külön címkét igényel (Adams, 2002).

A fentiek alapján, e három fogalom hagyományos számviteli rendszeren belüli kapcsolatrendszerét az 1. számú ábra szemlélteti.

Az eddigiek alapján láthattuk, hogy mikor jelent meg, illetve hogyan bontakozott ki a társadalmi és környezeti számvitel területe. A következőkben már kizárólag a környezeti számvitel fogalmára, illetve annak időbeli fejlődésére fókuszál a szerző.

Környezeti számvitel – a tudományos, kutatói megközelítés definícióinak fejlődése

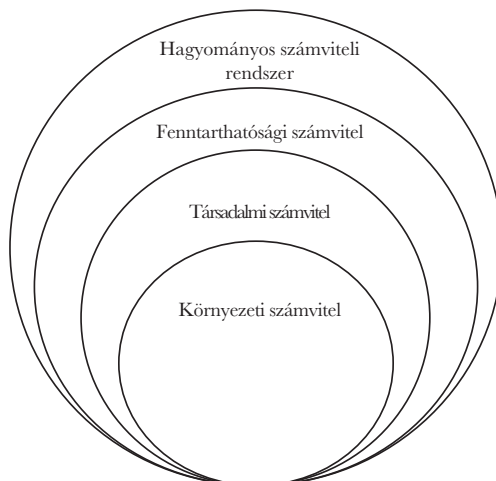
A környezeti számvitel a '80-as években különült el egzakt módon a társadalmi számvitel

fogalomrendszerétől és vált fokozatosan a hagyományos számvitelen belül egyre jelentősebb területté. Intenzív fejlődés az „Érési fázis”-ban bontakozott ki, amikor is már jóval több kutatás irányult a környezeti számvitel területének feltérképezésére. A szakma ugyanis felismerte az elméleti alátámasztottság égető szükségességét (Ván, 2012b), és ettől kezdve foglalkozott mélyebben a környezeti számvitel definíciójával. Az idők folyamán többféle megközelítésben, több definíciója született, mivel tartalmának vizsgálatával és e tevékenység ideológiai helyének meghatározásával szimultán több kutató, szakember is foglalkozott.

Egy korai definíciója Senge nevéhez köthető, aki a hagyományos számvitelből kiindulva úgy közelítette meg a környezeti számvitel fogalmát, hogy az szigorú értelemben véve csak azokat a konkrét kötelezettségek és kiadások kimutatását célozhatja meg, melyek bírósági, jogi ítéletekből vagy megelőző tevékenységhez kapcsolódó kiadásokból erednek (Senge, 1993).

Meghatározásában ő egyértelműen a kötelezettségeket és kiadásokat azonosította a környezeti számvittel. Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy az üzleti gyakorlatban

1. ábra: A környezeti számvitel elhelyezése a hagyományos számviteli rendszerben

Forrás: Saját szerkesztés Adams (2002), Eugénio et al. (2010) alapján

hosszú ideig jellemző volt, hogy a menedzsment a környezeti számvitel területét pusztán csak a kötelezettségekkel, illetve a költségekkel kötötte össze. Ám kutatások mára már bizonyították, hogy a környezeti hasznok kimutatása is igen releváns tényező (Ván, 2012b), valamint, hogy a környezeti tevékenységek rendszerezett és hiteles kommunikálása a versenyképesség növelésének egy fontos tényezője lehet.

Schaltegger és szerzőtársa e terület feladataira helyezik a hangsúlyt. Véleményük szerint a környezeti számvitel a számvitel egyik ága, amely azokat a tevékenységeket, módszereket és rendszereket foglalja magában, amelyek egy meghatározott gazdasági rendszer környezetvédelmi problémáit vagy környezetvédelmi tevékenység gazdasági hatásait tartják nyilván, elemzik, jelentésbe foglalják (Schaltegger–Burritt, 2000).

Nagyon átfogó meghatározást dolgoztak ki, amely a szerző véleménye szerint kiválóan összefoglalja a rendszer működésének alapvető elveit, feladatait. Olyan, a környezeti kérdések kezelésének rendszereként határozták meg a környezeti számvitelt, amelyben egyaránt benne rejlik a környezeti információk vállalaton belüli feldolgozása, valamint a piaci szereplőknek (kifelé) történő kommunikálása (Madarasiné, 2009). Azaz, a környezeti számvitel pénzügyi és vezetői számviteli rendszerének szerepét egyaránt hangsúlyozzák. (A hagyományos számviteli rendszer dichotómiája tehát ebben az alrendszerben is jelen van.) Látható, hogy itt már a társadalmi hatás egyértelműen háttérbe szorult, és helyette a környezetvédelmi problémák, illetve a vállalkozás által folytatott tevékenység környezetvédelmi aspektusai kerültek fókuszba. Továbbá fontos megemlíteni, hogy a környezeti számvitel hagyományos számviteli rendszeren belüli kiemelt szerepének hangsúlyozása e szerzőpáros nevéhez köthető. Rámutattak arra, hogy a hagyományos számviteli rendszernek egyrészt a társadalmi hatások mérésében, másrészt a környezetvédelem területén jelentős hiányosságokkal rendelkezik.

A '90-es évek derekán a performatív megközelítés dominált, melynek lényege, hogy a szóban forgó fogalom, tevékenység – jelen esetben a környezeti számvitel – értelmezése nem a definíciókon, szabályokon alapul, hanem a felhasználó értelmezésétől függ. E megközelítésben értelmezte Perry–Sheng (1999) szerzőpáros. Meglátásuk szerint a vállalkozások őszi törekvése környezetvédelmi teljesítményüket meghatározó kérdések kommunikálására.

Bebbington és szerzőtársai (1999) a számvitel új formáinak kialakulását látták e terület kidolgozása mögött. Munkájukban úgy fogalmaztak, hogy a környezeti számvitel az elméleti számvitel egyik központi részévé vált.

Korábban már utalt rá a szerző, hogy kialakulásakor és azt követően is hosszú ideig a menedzsment az üzleti gyakorlatban pusztán a költségekkel, illetve a kötelezettségekkel azonosította a környezeti számvitel fogalomrendszerét. Azonban, a '90-es évek végén, a 2000-es évek elején egyes kutatók az éves jelentésben közölt környezeti információkat, az információk befektetői döntésekre gyakorolt hatását is elemezni kezdték. Ennek kapcsán Beets és Souther eredményei azt igazolták, hogy a vállalati környezeti jelentések értékes hatást gyakorolhatnak a befektetési döntésekre is (Beets–Souther, 1999). E kutatási eredményekre reflektálva, e jelentések nemcsak arra ösztönzik a vállalatokat, hogy fegyelmezettebbek legyenek környezeti teljesítményükkel kapcsolatban, ami egyben környezeti kockázatukat is csökkenti, hanem ésszerű üzleti megfontolást is takar, hiszen pozitív PR-t terem, továbbá a jó „zöld” jelentések megkülönböztető szerepet adnak a vállalatoknak (Kolk, 2000).

Reyes (2002) a környezeti számvitelt a hagyományos számviteli rendszer olyan részterületeként írja le, amely azokkal a tevékenységekkel, módszerekkel és rendszerekkel foglalkozik, amelyek feljegyzik, elemzik és bemutatják (közzéteszik) egy meghatározott gazdasági rendszer (egy cég vagy egy nemzet) környezettel kapcsolatos pénzügyi hatásait.

Ez idő tájt, a 2000-es évek elején találkozhatunk a hazai szakirodalomban a környezeti számvitel fogalmával. Csutora (2001) úgy fogalmaz, hogy e területnek a feladata egyrészt a környezetvédelem pénzügyi vonzatainak kimutatása és vizsgálata, másrészt a gazdasági tevékenység bizonyos környezeti tényezőkre gyakorolt hatásainak elemzése. A hazai forrásokban gyakran a környezeti elszámolások országos (makro) és vállalati (mikro) szintjének definiálásához kötik a meghatározását. Pál (2003) megfogalmazása kapcsán ennek a területnek alapvető feladata egyrészt a gazdálkodás hatására a természeti erőforrásokban bekövetkezett változások számbavétele (makro szint) másrészt a környezeti költségek és okozók feltárása (mikro szint).

Szintén a 2000-es évek elején, nemzetközi szinten, a fenntartható vállalati tevékenység aspektusából vizsgálva a szakemberek úgy fogalmaztak, hogy a környezeti számvitel előállítja, elemzi, valamint felhasználja a pénzügyi és nem pénzügyi információkat annak érdekében, hogy optimalizálja a vállalat környezeti és gazdasági teljesítményét a fenntartható üzletmenet elérése érdekében (Bennett et al., 2003). E megközelítésben már megjelenik – mint általános számviteli alapelv – a vállalkozás folytatásának elve, melynek lényege, hogy a beszámoló elkészítésekor és a könyvvizetés során abból kell kiindulni, hogy a gazdálkodó a belátható jövőben is fenn tudja tartani működését, folytatni tudja tevékenységét, nem várható a működés beszüntetése vagy bármilyen okból történő jelentős csökkenése (2000. évi C. törvény). Emellett fontos kiemelni a stratégiai tervezésnek, mint a stratégiai menedzsment kiemelt területének a megjelenését is.

Kósi–Valkó szerzőpáros néhány évvel később a környezeti számvitelt úgy definiálja, mint a számviteli információs rendszeren belül a szervezet működése során a környezeti tényezőkről nyert, rendszerezett – a döntés előkészítéshez és az ellenőrzéshez megfelelő formában megjelenített – fizikai, illetve monetarizált információk halmaza (Kósi–Valkó 2006:94). Az ő meghatározásuk alapvetően a

környezeti számvitel vállalaton belüli információs szerepét emeli ki. Azaz a vezetői információs szerepére fókuszál.

Korábban Schaltegger definíciójában egyaránt benne rejtett a környezeti információk vállalaton belüli feldolgozása, és a piaci szereplőknek történő kommunikálása is. Néhány évvel később, azonban már ők is a környezeti vezetői számvitel területére összpontosítottak alapvetően. Egy bővített fogalmat definiáltak, hiszen a környezeti vezetői számvitel területét további két részterületre bontották fel. Úgy fogalmaztak, hogy a környezeti számvitel olyan kutatást, gyakorlatot testesít meg, ami arra irányul, hogy egy szervezetnek milyen hatása van a természeti környezetre, illetve a környezetnek a vállalatra. Mindez értelmezhető és kifejezhető pénzügyi és fizikai egységben is (Schaltegger–Burritt, 2010). Azaz, mind monetáris, mind fizikai mérési rendszerrel egészíti ki a számviteli rendszert, így napjainkban megkülönböztethető a monetáris és a fizikai környezeti vezetői számvitel.

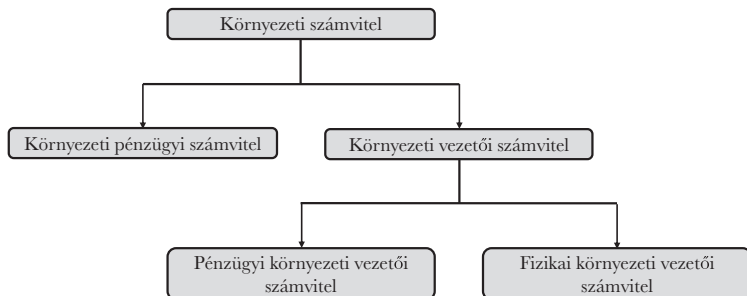
A fentiek összegzéseként, valamint a könnyebb áttekinthetőség céljából a 2. számú ábra a környezeti számvitelen belül elkülöníthető alrendszereket szemlélteti.

Átfogóan, lényegét tekintve tehát azt mondhatjuk, hogy a környezeti számvitel a számvitelnek az a lehatárolt területe, amely a környezeti problémákra/kihívásokra hivatott reflektálni. Egy jóval szűkebben értelmezett területe a számviteli rendszernek, ugyanakkor mégis túlmutat annak lényegi feladatkörén. A számviteli rendszernek ez az ága foglalkozik vállalati szinten a környezeti problémák kezelésével, mely lényegében a hagyományos számviteli rendszert kiegészítő alrendszernek tekinthető. A környezeti számvitel a környezeti teljesítmény mérését segíti, amellyel szoros kapcsolatban áll a vállalatok társadalmi szerepe (Ván, 2012b).

A KÖRNYEZETI SZÁMVITEL FELÉRTÉKELŐDÖTT SZEREPE A VÁLLALATOK ÉLETÉBEN

A környezeti számvitel hagyományos számviteli rendszeren belüli funkciójának, fejlődési sza-

2. ábra: A környezeti számvitel alrendszerei

Forrás: Saját szerkesztés Madarasiné (2009), Schaltegger–Burritt (2010) nyomán

kaszainak, illetve különböző megközelítéseinek bemutatását követően, ebben a részben a vállalatok működésében betöltött egyre fontosabb szerepére szeretne rámutatni a szerző.

Vitathatatlan, hogy a vállalatok – a környezethez és a társadalomhoz fűződő kapcsolatuk tekintetében – sosem voltak önálló szervezetek. Hiszen egyrészt mindenkor reagáltak a komplex és összefonódó környezetre, és az onnét származó információkra, de ugyanakkor függenek is attól (Staib, 2005). A gazdaság, a társadalom és a természeti környezet viszonya, a közöttük lévő kölcsönhatás rendkívül összetett. (Németh, 2006).

Fenntarthatóság és/vagy gazdasági növekedés?

A fenntarthatóság alapvetően az antropocentrizmus és az ököcentrizmus ellentétes nézeteiben gyökerezik. E két nézet kompromisszumának tekinthető (Staib, 2005), mely az elmúlt néhány évtizedben, a Brundtland-jelentés kiadása óta vált lényeges kérdéskorré az üzleti életben is. A fenntartható fejlődés biztosítja a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy a jövő generáció szükségleteinek kielégítését veszélyeztetné (WCED, 1987).

A környezet, a társadalom és a gazdaság közötti egyensúly elérése lényeges tehát ahhoz, hogy a jelen szükségletei úgy teljesüljenek, hogy ne veszélyeztessék a jövő generációk esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket.

A fenntartható fejlődés, mint cél a fenntarthatóság e három pillérének egyensúlyával érhető el. Mára társadalmi elvárások alakultak ki a fenntartható fejlődés, az átláthatóság és az elszámoltathatóság iránt, az egyre szigorodó jogszabályok mellett, és ez arra készteti a szervezeteket, hogy hozzájáruljanak a fenntarthatóság környezeti pilléréhez (MSZ EN ISO 14001:2015).

A tudományos életben számos elmélet született már a környezetvédelem társadalmi és gazdasági összefüggéseinek vonatkozásában. Ami a fenntarthatóság és annak gazdasági növekedéshez fűződő viszonyát illeti, a teóriák két nagy csoportja állítható szembe egymással. Az egyik csoport képviselői úgy vélik, hogy a gazdasági növekedés a fenntarthatóság bizonyos korlátját jelenti, míg ezzel szemben a másik csoport épp ellenkezően ítéli meg. Németh (2006) a vállalatok környezetvédelmi tevékenységét vizsgálta a versenyképességben. Kutatási eredményei tükrében azt a következtetést vonta le, hogy azon gazdálkodó egységek, melyek tudatosan hangsúlyt helyeznek a környezeti és társadalmi tevékenységekre, növelni tudják versenyképességüket. A környezetvédelem, a gazdasági verseny és a vállalati versenyképesség között erősödő, összetett kölcsönhatás áll fenn (Németh, 2006).

A szerző maga is az utóbbi állásponttal ért egyet. Lényegében a vállalatok szükségletévé vált, hogy reagáljanak a fokozódó környezeti

problémákra, és fontos szerepet töltsenek be a környezeti hatások csökkentésében. Mind belső, mind külső tényezők lényegében kényszerítik erre. Egyrészt a belső érdekeltek arra számítanak, hogy vállalatuk környezettudatos módon végzi tevékenységét. Másrészt, külső tényezőként, jelen van a környezetvédelmi szabályozás, azaz a jogszabályi előírásoknak való megfelelés kényszere, valamint a piaci partnerek elvárásai, aktivista csoportok tevékenysége, és nem utolsósorban a megváltozott társadalmi elvárások (Staib, 2005).

A vállalat külső befolyásoló csoportjai

A fentiekhez kapcsolódóan, reflektálva a külső érdekeltekre, néhány gondolat erejéig mindenképp megemlítendő, hogy e kategórián belül mely befolyásoló csoportokhoz köthető a környezeti információk megjelenítésének szükségessége és igénye. Ezeket a csoportokat szemlélteti

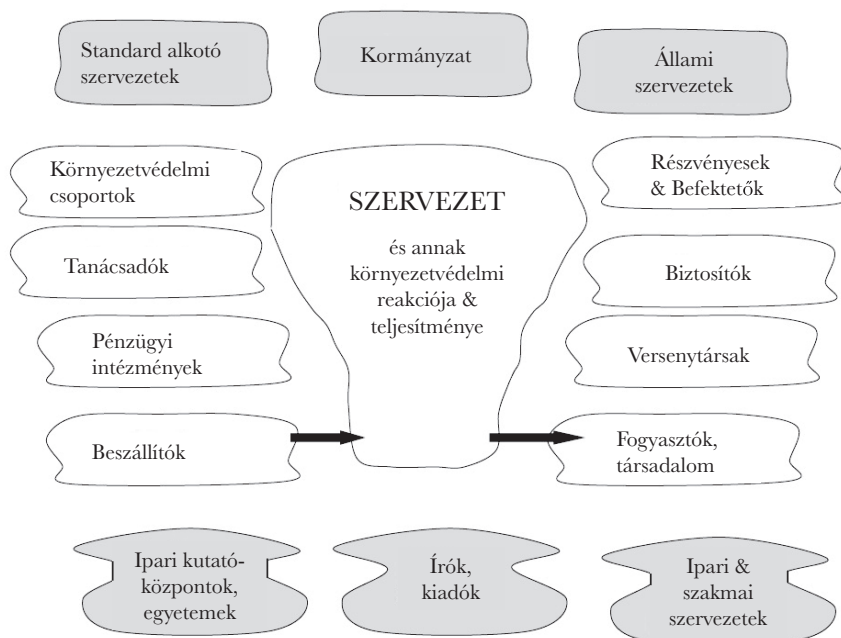
a 3. számú ábra.

Látható, hogy számos érdekelt fél gyakorol hatást a vállalatok környezetvédelmi tevékenységére. Ezek közül kiemelendő a fogyasztók, tágabb értelemben a társadalom csoportja. Valószínűleg ez tekinthető a legfontosabb ösztönző tényezőnek a vállalatok számára napjainkban.

A társadalmi – és szűkebb értelemben véve a fogyasztói – preferenciák az utóbbi időszakban ugyanis lényegesen átalakultak. A zöld fogyasztókkal a fogyasztók egy olyan köre alakult ki a piacon, amely többek közt olyan termékeket keres, melyeket újból felhasználható anyagokba csomagolnak, továbbá környezetbarát termékekhez, illetve márkákhoz ragaszkodik (Elkington et al., 1990).

Így a számvitel mellett a marketing is egyértelműen azon diszciplínák közé tartozik, amely megfelelően igyekezett reagálni a környezetvédelem, és tágabb értelmezésben a fenntartható gazdasági növekedés kihívásaira. Mivel a világ-

3. ábra: A vállalat külső befolyásoló csoportjai

Forrás: Saját szerkesztés Hoffman (2001), Staib (2005) nyomán

méretű kompetitív marketing alapvető tényezői közé tartozik a fogyasztói trendek és elvárások alapos kiismerése, így bizonyíthatóan nagy volt a jelentősége a zöld fogyasztói értékek és viselkedések kiismerésének, és az arra való reagálásnak. A marketingtudomány életre hívta a „zöld” marketing területét (Staib, 2005).

Mindezek tükrében a szerző egyértelműen egyetért azzal az állásponttal, miszerint a gazdálkodó egységeknek fel kell ismerniük ezeket a megváltozott preferenciákat, elvárásokat, és rá kell ébredniük arra, hogy a környezetre gyakorolt hatásuk, illetve a környezeti tevékenységük rendszerezett és következetes bemutatása hosszú távon egészen egyszerűen nem kerülhető el, és ezek bemutatása a legitimációt, illetve a versenyképességet támogató eszközzé válhat számukra (Madarasiné, 2009).

ÖSSZEGZÉS

A vállalatok felelőssége a kezdetektől nagyobb annál, hogy tulajdonosai számára nyereséget termeljenek (Staib, 2005). A '60-es években mutatózó környezeti problémák, a későbbi környezeti katasztrófák, ipari szerencsétlenségek (1974, Seveso; 1984, Bophal) minden kétséget kizáróan rávilágítottak arra, hogy a vállalatok milyen jelentős hatással bírnak és mekkora felelősséggel rendelkeznek a környezetük és a társadalom iránt. Ennek következtében a tudományos élet képviselői mellett a nyilvánosság figyelme is fókuszatosan a környezeti problémákra irányult.

A környezeti és társadalmi aspektusok fontossá válásával a vállalatok szükségletévé vált, hogy reagáljanak a fokozódó környezeti problémákra, és fontos szerepet töltsenek be a környezeti hatások csökkentésében. Mind belső, mind külső tényezők lényegében kényszerítették erre. Ehhez kapcsolódóan Frankel (1998) négy szakaszra osztotta fel a vállalatok környezetvédelmi tevékenységének korszakait. Ezeket a szerző – munkája összegzéseként – a környezeti számvitel már fentebb ismertetett fejlődési szakaszaival állítja párhuzamba, melyet az 1. táblázat szemléltet.

Jól látható, hogy néhány év eltéréssel ugyan, de a vállalatok környezetvédelmi tevékenységé-

nek, valamint a környezeti számvitel területének fejlődési szakaszai jól párhuzamba állíthatók. A számvitel már a kezdetekben felismerte a környezetvédelem és ezzel együtt a vállalatok környezetre gyakorolt hatások elemzésének fontosságát, így már a vállalatok környezeti és társadalmi aspektusok fontossá válásával egy időben reagált az új kihívásokra.

A fejlődési szakaszok áttekintése során láthatuk, hogy a szervezetek környezeti és a társadalmi hatásokat is figyelembe vevő információigénye a számvitel egy külön fejlődési területének tekinthető (Ván, 2012a). A '60-as években fejlődésnek indult a társadalmi és a környezeti számvitel, mely közvetlenül az 1960-as és 1970-es évek üzleti és társadalmi felelősségvállalási kérdésköréből nőtt ki, dominánsan vezetői felhangokkal és aggodalmakkal (Gray, 2002), és melyet sokáig a szakirodalom szinonimaként használt (Lamberton, 2005). A megfelelő fogalomhasználat a társadalmi és környezeti számvitel (social and environmental accounting) volt korábban (Perego, 2005, Eugénio et al., 2010).

Közülük a környezeti számvitel 1960-1980 között egyértelműen a háttérben mutatott némi fejlődést, a társadalmi számvitel alrendszeréként. Majd az „Új hullám” szakaszban a két fogalom elkülönül egymástól, és a környezeti számvitel területén intenzív fejlődés bontakozott ki. E folyamatok következtében a környezeti számvitel első, egzakt meghatározásai az 1990-es években jelentek meg. Majd ezt követően már jóval több kutatás irányult a környezeti számvitel területének feltérképezésére mind elméleti, mind gyakorlati kérdéseit illetően.

Jelen tanulmányban alapvetően kronologikus sorrendben haladva kerültek bemutatásra a tudományterület kiemelkedő kutatóinak meghatározásai. A fogalom fejlődésének áttekintése kapcsán láthattuk, hogy a kutatók többsége tartalmi oldaláról definiálta a környezeti számvitelt.

Az ismertetett definíciók közül a Schaltegger és szerzőtársa definíciójára érdemes visszautalni néhány gondolat erejéig. A szerző meglátása szerint nagyon jól megragadták és összegezték a környezeti számvitel területének alapvető lényegét. Olyan, a környezeti kérdések kezelésének

1. táblázat: A vállalatok környezeti tevékenységének és a környezeti számvitel fejlődésének szakaszai

Vállalatok környezetvédelmi tevékenységének szakaszai		Környezeti számvitel fejlődésének szakaszai		A periódus főbb jellemzői
Szakasz megnevezése	Szakasz kezdete	Szakasz megnevezése	Időszak	
Első	1962	Kibontakozás	1960-as évek	Carson (1963) „Néma tavasz” (Silent Spring) című művének megjelenése. A társadalmi számvitel iránti érdeklődés kibontakozása.
		Kezdeti idők	1970-es évek	Kevésbé kiforrott empirikus kutatások a társadalmi számvitel területén. Majd néhány éves visszaesés.
Második	1984	Új hullám	1980-as évek	A környezeti katasztrófák és az ipari szerencsétlenségek kapcsán (pl. 1984 Bhopal, 1989 Exxon Waldez) a vállalatok felelősségének kérdéskörének előtérbe kerülése.
	1989			A fenntartható fejlődés fogalmának elterjedése az üzleti gyakorlatban. A környezeti számviteli rendszer jelentőségének fokozódása.
Harmadik	1992	Érési fázis	1990-es évek	A környezetvédelmi szabályozás térnyerése számos országban. A környezeti számvitel elméleti hátterének, a fő keretelveknek a kidolgozása.
Negyedik	2004-től napjainkig	Napjainkban	~2000-től	Modellek, keretrendszerek kiépítése. Fő kérdéskör a környezeti számvitel mindennapi gyakorlatba történő integrálása.

Forrás: Saját szerkesztés Frankel (1998) és Ván (2012a) nyomán

rendszereként határozták meg ezt az alrendszert, amelyben egyaránt benne rejlik a környezeti információk vállalatban belüli feldolgozása, valamint a külső érdekeltek felé történő kommunikálása. Azaz, a környezeti számvitel pénzügyi és vezetői számviteli rendszerének szerepét egyaránt hangsúlyozzák.

Napjainkban a környezeti információk feldolgozásának és megjelenítésének módszerei, módjai, illetve a jelentős környezeti kezdeményezések tartalmi és jelentési struktúráik mind abba az irányba mutatnak, hogy a gazdálkodó szervezetek környezettel kapcsolatos tevékenységének működésének információs rendszere,

kommunikációs eszköze – azaz a környezeti számvitel – a számvitel vezetői számviteli ágához rendelhető, mint annak egyik alrendszere (Madarasiné, 2009).

Ettől függetlenül természetesen a gazdálkodó egységek működésében a számvitel rendszer ténylegesen csak abban az esetben tudja betölteni fő funkcióját, ha két alrendszere, azaz a vezetői és pénzügyi számvitel egymásra épül és egymást kiegészíti. Hiszen ez biztosítja valamennyi érdekelt fél, befolyásoló csoport megfelelő tájékoztatását.

A szerző, munkája lezárásaként David Attenborough, brit természettudós, dokumentumfilm-es, az ismeretterjesztő televízióműsorok egyik úttörőjének szavait idézi: „A földi élet jövője attól függ, hogy képesek vagyunk-e cselekedni. Sokan egyénileg is megtesznek minden tőlük telhetőt, ám valódi sikert csak akkor érhetünk el, ha gyökeres változások mennek végbe a társadalomban, a gazdaságban és a politikában” (ecolounge.hu).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adams, Carol A. (2004): The ethical, social and environmental reporting-performance portrayal gap. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 17., no. 5., 731–757.
- Bebbington, Jan – Gray, Rob – Owen, David (1999): Seeing the wood for the trees: taking the pulse of social and environmental accounting. *Accounting Auditing and Accountability Journal*, vol. 12., no. 1., 47–51.
- Beets, S. Douglas – Souther, Christopher C. (1999): Corporate environmental reports: the need for standards and an environmental assurance service. *Accounting Horizons*, vol. 13., no. 2., 129–145.
- Bennett, Martin – Rikhardsson, Pall M. – Schaltegger, Stefan (szerk.) (2003): *Environmental Management Accounting – Purpose and Progress*. Kluwer Academic Publishers, Netherlands
- Bowen, Howard R. (1953): *Social Responsibilities of a Businessman*. New York, Harper
- Bowman, Edward H. – Haire, Mason (1975): A strategic posture toward corporate social responsibility. *California Management Review*, vol. 18., no. 2., 49–58.
- Brown, Darrell – Dillard, Jesse – Marshall, R. Scott (2006): *Triple Bottom Line: A business metaphor for a social construct*. Departament d'Economia de l'Empresa, Universitat

- Autónoma de Barcelona, Spain
- Carson, Rachel (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin Co.
- Csáfor Hajnalka (2009): *Vállalatok társadalmi felelősségvállalása, regionális vizsgálat az Észak-magyarországi Régióban*. Doktori értekezés, Budapest
- Csutora Mária (2001): *A vállalati környezetvédelmi költségek számbavétele*. Tisztább Termelési Kiskönyvtár III, Budapest
- Csutora Mária – Kerekes Sándor (2004): *A környezetbarát vállalatirányítás eszközei*. KJK KERSZÖV, Budapest
- Dillard, Jesse – Brown, Darrell – Marshall, R. Scott (2005): An environmentally enlightened accounting. *Accounting Forum*, 29, 77–101.
- Elkington, John – Hailes, Julia – Makower, Joel (1990): *The Green Consumer*. Penguin, New York
- Eugénio, Teresa – Lourenco, Isabel – Morais, Ana Isabel (2010): Recent developments in social and environmental accounting research. *Social Responsibility Journal*, vol. 6., no. 2., 286–305.
- Frankel, Carl (1998): *In Earth's Company, Business, Environment and the Challenge of Sustainability*. New Society Publishers, Canada in Staib, Robert (2005): *Environmental Management and Decision Making for Business*, PALGRAVE MACMILLAN
- Gray, Rob (2002): The social accounting project and Accounting Organizations and Society Privileging engagement, imaginings, new accounting and pragmatism over critique? *Accounting, Organizations and Society*, 27, 687–708.
- Gray, Rob – Bebbington, Jan (2001): *Accounting for the Environmental*. Sage Publications, London
- Gray, Rob – Kouhy, Reza – Lavers, Simon (1995a): Corporate social and environmental reporting: a review of the literature and a longitudinal study of UK disclosure. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 8., no. 2., 47–77.
- Gray, Rob – Kouhy, Reza – Lavers, Simon (1995b): Methodological themes: constructing a research database of social and environmental reporting by UK companies. *Accounting Auditing and Accountability Journal*, vol. 8., no. 2., 78–101.
- Gyulai Iván (2013): Fenntartható fejlődés és fenntartható növekedés. *Statisztikai Szemle*, vol. 91., no. 8-9., 797–822.
- Hoffman, Andrew J. (2001): *From Heresy to Dogma, An Institutional History of Corporate Environmentalism*, Stanford, California: Stanford University Press in Staib, Robert (2005): *Environmental Management and Decision Making for Business*, PALGRAVE MACMILLAN
- Kerekes Sándor – Dennis, Rondinelli – Vastag Gyula (1995): A vállalatok környezeti kockázatai és a vállalat-

- vezetők felelőssége. *Közgazdasági Szemle*, vol. 17., no. 9., 882-895.
- Kolk, Ans (2000): Green reporting. *Harvard Business Review*, vol. 78., no. 1., 15-16.
- Kósi Kálmán – Valkó László (szerk.) (2006): *Környezetmenedzsment*. TYPOTEX, Budapest
- Lamberton, Geoff (2005): Sustainability accounting – a brief history and conceptual framework. *Accounting Forum*, 29, 7–26.
- Loew, Thomas – Ankele, Kathrin – Braun, Sabine – Clausen, Jens (2004): *Significance of the CSR debate for sustainability and the requirements for companies*. Future e.V. and Institute for Ecological Economy Research GmbH, Berlin
- Madarasiné Szirmai Andrea (2009): *A pénzügyi kimutatások valóságtartalmát a környezeti információk tükrében*. Ph.D. Doktori értekezés, Budapest
- Meadows, Donella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jorgen – Behrens, William W. (1972): *The Limits to growth: A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York
- Mathews, M.R. (1997): Twenty-five years of social and environmental accounting research: Is there a silver jubilee to celebrate? *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 10., no. 4., 481–531.
- Mathews, M.R. (2000): *The Development of Social and Environmental Accounting Research 1995-2000*. Discussion Paper Series, 205, Massey University, School of Accounting, Palmerston
- Mullerat, Ramon (2010): *International Corporate Social Responsibility: The Role of Corporations in the Economic order of the 21st Century*. Kluwer Law International
- Németh Patricia (2006): *A vállalati környezetvédelmi tevékenység szerepe a versenyképességben, a piaci sikerességben*. Ph.D. értekezés, Budapest
- Pál Tamás (2003): *Számviteli rendszerek, speciális eljárások*. Economix Kiadó, Miskolc
- Parker, Lee D. (2005): Social and environmental accountability research A view from the commentary boxes. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 18., no. 6., 842–860.
- Perego, Paolo (2005): *Environmental Management Control, An Empirical Study on the Use of Environmental Performance Measures in Management Control Systems*. Ponsen and Looijen BV, Wageningen
- Perry, Martin – Sheng, Teng Tse (1999): An overview of trends related to environmental reporting in Singapore. *Environmental Management and Health*, vol. 10., no. 5., 310–320.
- Reyes, Maria Fatima (2002): The Greening of Accounting: Putting the Environment onto the Agenda of the Accountancy Profession in the Philippines. *Environmental Management Accounting: Informational and Institutional Developments*, 215-220.
- Riahi-Belkaoui, Ahmed (2005): *Accounting Theory*, 5th ed., Thomson, London
- Schaltegger, Stefan – Burritt, Roger (2000): *Contemporary Environmental Accounting: Issues, Concepts and Practice*. Greenleaf
- Schaltegger, Stefan – Burritt, Roger L. (2010): Sustainability accounting for companies: Catchphrase or decision support for business leaders? *Journal of World Business*, 45, 375–384.
- Senge, S.V. (1993): Accounting for the environment: an analysis of issues. *Ohio CPA Journal*, vol. 52., no. 1., 33–42.
- Staib, Robert (2005): *Environmental Management and Decision Making for Business*. PALGRAVE MACMILLAN
- Ván Hajnalka (2012a): A környezeti számvitel, mint a számviteli rendszer új kihívása. *Pénzügyi Szemle*, vol. 57., no. 4., 469-484.
- Ván Hajnalka (2012b): *Környezeti hasznok és kimutatásuk a környezeti vezetői számvitelben*. Doktori értekezés, Szeged
- WCED (1987): *Our Common Future*, United Nations
- Wildavsky, Aaron (1994): Accounting for the environment. *Accounting, Organizations and Society*, vol. 19., no. 4–5., 461–481.
- Wilmschurst, Trevor – Frost, Geoff (2000): Corporate Environmental reporting: A Test of Legitimacy Theory. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 13., no. 1., 10-26.
2000. évi C. törvény a számvitelről
 ecolounge.hu <http://ecolounge.hu/rolunk/kedvenc-idezetek>

Kelemen-Hényel Nikoletta

Az európai építőipari mikrovállalkozások árbevételének hatása az európai uniós tagországok makrogazdasági mutatóira

The Impact of the Sales Revenues of European Construction Micro-enterprises on the Macroeconomic Indicators of the Member States of the European Union

ÖSSZEFOGLALÁS

Az európai vállalkozások meghatározó része a KKV-k csoportjába tartozik, emiatt szerepük kiemelkedően fontos a nemzetgazdaságban. Az építőipari KKV-k jelentősége megkérdőjelezhetetlen az Európai Unióban. A szektor a GDP közel 10%-át állítja elő és hozzávetőlegesen 42,9 millió munkahely teremtését garantálja. A kutatásomban azt vizsgálom, hogy milyen direkt, illetve indirekt hatások mutathatóak ki az építőipari KKV-k árbevétele és a makrogazda-

sági mutatók között, ha abból a feltételezésből indulok ki, hogy a megtakarítások direkt hatása az építőipari mikrovállalkozások árbevételén keresztül, további indirekt hatásokat fejtenek ki a GDP-re, a munkanélküliségi rátára, valamint az inflációra. A kutatás eredményeként fő megállapításom, hogy az építőipari mikrovállalkozások árbevételének pozitív hatása az elmaradott európai tagországoknál jelentősebb volt.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: A10, A19, P43, H20

KELEMEN-HÉNYEL NIKOLETTA, PhD hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola (henyel@henyel-kelemen.de).

Kulcsszavak: Európai Unió tagországok, árbevétel, építőipar, makrogazdasági mutatók, mikrovállalkozások

SUMMARY

The decisive majority of the European enterprises are SMEs; therefore, SMEs have a prominent role within the national economy. Without doubt, construction SMEs are very important within the European Union. This sector produces nearly 10 percent of the GDP of the EU and guarantees the creation of some 42.9 million jobs. In my research, I examined the direct and indirect impacts that may be shown between the sales revenue of the construction SMEs and the macro-economic indices, if we assume that the direct impact of savings exerts further indirect impacts on the GDP, the unemployment rate and the inflation through the sales revenues of the construction micro-enterprises. The main finding of my research was that the sales revenue of the construction micro-enterprises had a more significant positive impact in less developed European Members States.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: A10, A19, P43, H20

Keywords: Member States of the European Union, sales revenue, construction industry, macro-economic indices, micro-enterprises

BEVEZETÉS

A kis- és közepes vállalkozások szerepe kiemelkedően fontos a piacgazdaságban. A KKV-k hatása az európai gazdaságra megkérdőjelezhetetlen, hiszen ez a szektor adja a munkahelyek több, mint 90%-át az EU tagországokban (Európai Parlament, 2021). Az építőipari szektor jelentős szerepet játszik a tagországok jövedelemtermelésében, a külföldi tőke áramlásában, a beruházásokban és a munkahelyteremtésben is. A vállalkozások a mindennapi tevékenységükkel hozzájárulnak a jóléti társadalom működéséhez, gyarapodásához. A KKV-k gazdasági szerepe felértékelődött az elmúlt 30 évben, elsősorban azáltal, hogy a nagy-

vállalatok az értékláncok mentén a tevékenységeik jelentős részét kiszervezték. A világ hamar ráébredt arra, hogy a KKV-szektor fejlesztése elengedhetetlen, így Japán és Amerika után az Európai Unió is lépéseket tett a KKV-szektor fejlesztésére. Az Európai Unió már a 2000-es évektől kiemelt figyelmet fordított a KKV-k vállalkozási képességeinek és a támogató keretrendszerének megerősítésére.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A KKV-k szerepe igen fontos mind a gazdasági növekedés, mind a munkahelyteremtés előmozdítása, de a társadalom fejlődése szempontjából is (Csath, 2015). Az Európai Unióban a KKV-k száma az összes vállalkozás közel 99%-át teszi ki, így értelemszerűen szoros kapcsolatban áll a munkahelyek számával, ami eléri az összes foglalkoztatottak kétharmadát a magánszektorban (Eurostat Yearbook, 2010). Az építőipari KKV-k jelentősége megkérdőjelezhetetlen az Európai Unióban. Az építőipari szektor a GDP közel 10%-át állítja elő (Losoncz, 2019) és közel 42,9 millió munkavállaló közvetlenül vagy közvetve függ az építőipari szektortól (IW, 2020). Az Európai Bizottság által készített több jelentés is megállapítja, hogy az építőipari szektor teljesítménye nagymértékben meghatározza a teljes gazdaság alakulását.” (Bizottság, 2012), (European Commission, 2015a).

Barsi (2002) munkájában hivatkozik egy további jelentésre – SECTEUR –, amely szerint az Európai Unió beruházásainak több mint a fele építőiparinak tekinthető és az építőipar az egyetlen olyan szektor, ahol minden egyes új munkahely további két munkahelyet teremt más ágazatokban. Közel 2 millió építőipari vállalkozás működik aktívan az Európai Unióban, amelynek 92%-a *mikrovállalkozásnak* minősül. A *mikrovállalkozások* főbb problémája közé tartozik, hogy tőkeellátottságuk és likviditásuk (Barsi, 2002), valamint az innovációs képességük nagyon alacsony (Bencsik – Filep, 2020).

A szektor az egyik legérzékenyebb ágazatok közé tartozik, amelyet súlyosan érintett a 2008-ban kitört pénzügyi világválság (Vasa, 2010;

Lentner et al., 2020). A beruházási kedv 2011-ben a 2009-es adatokhoz viszonyítva 16%-os visszaesését mutatott. A válság országonként eltérő hatást váltott ki: míg a közép-európai országokban – mint Magyarország és Románia – az ingatlanárak hirtelen csökkenése okozott drámai visszaesést az építőiparban, addig más országokban a hitelpiac bedőlése eredményezte az építőipari teljesítmény zsugorodását (Európai Bizottság, 2012; European Commission, 2015a; European Commission, 2015b; Bite et al., 2020).

Lengyel és Rechnitzer 2002-ben részletesen elemezte az EU tagság várható hatásait a KKV-szektorra vonatkozóan. Mivel a magyar vállalkozásokat a közös piacra való lépés egy teljesen új helyzet elé állította, véleményük szerint a kisvállalkozások fogják leginkább megsejnedni – a csak jelentős befektetésekkel végrehajtható – a követelményeknek való megfelelést. Annak ellenére, hogy az építőipar szerepe a magyar nemzetgazdaságban megkérdőjelezhetetlen, a szektor nem tudta elérni, hogy egy stabil háttérrel rendelkező intézményesültséget hozzanak létre (Lengyel–Rechnitzer, 2002). Lengyel és Rechnitzer arra az álláspontra jutottak, hogy az építőipari vállalkozások versenyképességének a kulcsa a vállalati együttműködésben, a hálózatosodásban és a klaszterezésben rejlik.

Bajmóczy (2002) szerint az építőipari ágazaton belül a 2000-es évek elején egyáltalán nem volt jellemző a vállalkozások együttműködése, amely nehezítette a klaszterek kialakulását. Egyes kutatók szerint azonban a vállalkozások a specializálódást túl kockázatosnak tartják. A dán gazdaságban az építőipari szektor komoly jelentőséggel bír, emiatt nagy hangsúlyt fektetnek a szektor versenyképességének növelésére. Emiatt a dán kormány már 1999-től különböző intézkedésekkel segítette az építőipari szektort (Danisch Government, 1999). A dán kormány felhagyott a szétaprózott iparági programokkal és helyette iparágcsoportokra koncentrált intézkedéscsomagokkal próbálta a versenyképességet erősíteni. Rájöttek, hogy a fejlődés inkább a vállalkozások, szektorok, piacok és intézmé-

nyek közötti kapcsolatokban rejlik (Bajmóczy et al., 2002). A dán gazdaság versenyképességének növekedése érdekében 2000 és 2001 között a következő célokat fogalmazták meg (Bajmóczy et al., 2002):

- az építőipari vállalkozások közötti együttműködés erősítése,
- folyamatos információáramlás az építőipari vállalkozások helyzetéről és teljesítményéről,
- az iparosodottság fokának növelése,
- az építőipari munka minőségének növelése,
- a kutatás és fejlesztés előtérbe helyezése.

Ezeket figyelembe véve Buzás (2002) és kutatótársai a magyar építőipar klaszterének lehetséges fejlesztési stratégiáira tettek javaslatot. Véleményük szerint nem létezik egy bevált klaszter-sablon, mely minden egyes országban működne. Álláspontjuk szerint klaszter-fejlesztés van, amely révén a klasztert a kormányzati és a magánszervezetek sajátosságaihoz, valamint folyamatos változásaihoz alakítják (Buzás et al., 2002). Az általános klaszterfejlesztésnél mérvadó OECD irányelvei (OECD 2001) alapján a következő fontos észrevételeket is figyelembe kell venni a kutatók szerint. Az építőipari klaszter alatt kell érteni minden, az építőiparhoz köthető szolgáltatást. Jelen esetben a tervezéstől kezdve a termelési láncban keresztül az ingatlan ügyekig. Az építőipar meghatározó cégei, amelyek az értéklánc-rendszer végén állnak, elkezdnek egymás stratégiai szövetségeseivé válni. Amikor ez a folyamat nyilvánvalóan körvonalazódik, ekkor szükséges a kormányzati háttértámogatás (Buzás et al., 2002).

KUTATÁS MÓDSZERTANA

Felhasznált adatbázis

A szekunder kutatás adatbázisát az Európai Unió Statisztikai Hivatala, azaz a EUROSTAT, valamint a Világbank statisztikai adatbázisa szolgáltatott. Az európai építőipari KKV-kat érintő adatsorokat az EUROSTAT oldalán található adatbázisból töltöttem fel.

A szervezet részletesen publikálta az európai építőipari KKV-k méret szerinti mennyiségét, valamint árbevételét, országokra lebontva. Ennek az adatbázisnak köszönhetően tudtam a mikrovállalkozások kapcsolatát vizsgálni az Európai Unió tagországainak makrogazdasági mutatóival kapcsolatban.

Már a kutatás kezdetén kiderült, hogy az EUROSTAT, valamint a Világbank adatbázisa sok esetben hiányos. Amíg az EUROSTAT oldala a KKV-szektorra érintő statisztikai jelentésekben nem bővelkedik, addig a Világbank statisztikai adatai csak 2018-ig érhetőek el. Így a szervezet által publikált adatokból töltöttem fel a kutatás alapjául szolgáló adatbázisomat. A tagországok egyes makrogazdasági mutatóit – GDP, infláció, megtakarítás – a Világbank statisztikai oldalán értem el hiánytalanul, 2000–2018-as időszakra, addig a munkanélküliségi rátát, a megtakarítást és a EU támogatásokat az EUROSTAT (ESA 2010) oldaláról gyűjtöttem be. A két statisztikai oldal által publikált adatok eltérő pénznemben voltak megadva. Így azokat az adattömböket, amelyek dollárban voltak meghatározva, a Világbank által publikált rögzített árfolyamon váltottam át euróra.

Klaszteranalízis

A vizsgálat során klaszteranalízis elemzést végeztem az Európai Unió 27 tagországra a 2000-2019 közötti időszakra vonatkozóan. A klaszteranalízis egy olyan eljárás, amellyel

adattömböket tudunk viszonylag homogén csoportokba sorolni, azaz klasszifikálni. Célom az volt, hogy olyan csoportokat hozzak létre, amelyek jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más csoport tagjaihoz. Makrogazdasági mutatókból származó adattömböket próbáltam homogén csoportokba sorolni. Vizsgálataim során a hierarchikus Ward módszert alkalmaztam (Jánosa, 2015 alapján). A Ward-kritérium, egy olyan módszer, amelynél arra törekszünk, hogy az összes klaszter belső heterogenitása (euklideszi távolság alapján) a lehető legkisebb legyen az egész klaszterstruktúrára vetítve.

ÚTELEMZÉS

Az útelemzés (Structural Equation Modelling – SEM) során a változó korrelációs összetevőkre bontása történik. Az út diagrammon a változók közötti utak mutatják, hogy a magyarázó változók – jelen esetben a megtakarítás / fő – hatása milyen úton jut el az eredmény változókig, jelen esetben a többi makrogazdasági változókig. Az útelemzés során arra is választ kapunk, hogy a változók között milyen erősségű parcionális, totális vagy indirekt kapcsolat található. Kutatásomban többek között arra kerestem a választ, hogy az építőipari vállalkozások árbevétele milyen hatást gyakorol a GDP-re, az inflációra és a munkanélküliségre.

A modellben az illeszkedések vizsgálatakor a következő illeszkedési teszteket/indexeket vizsgáltam:

1. táblázat: Illeszkedési mutatók ajánlott értéke

Illeszkedési mutató	Ajánlott érték
RMSEA	< 0,06
IFI	> 0,90
NFI	> 0,90
RFI	> 0,90
TLI	> 0,90
CFI	> 0,90

Forrás: Münnich, 2012

- RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation, Megközelítési négyzetes középérték),
- NFI (Normed Fit Index, Normalizált illeszkedési mutató),
- IFI (Incremental Fit Index, Inkrementális illeszkedési mutató),
- CFI (Comparative Fit Index, Összehasonlító illeszkedési mutató),
- RFI (Relative Fit Index, Relatív illeszkedési mutató),
- TLI (Tucker–Lewis Index).

EREDMÉNYEK

Az elemzés a hierarchikus eljárások közül a WARD-féle eljárás keretében került alkalmazásra, ami a gazdasági kutatásokban nemcsak rendkívül elterjedt, de az egyik nagy előnye, hogy a megfelelő klaszter felosztásokat eredményezi (Jánosa, 2015). A Ward-kritérium, egy olyan módszer, amelynél arra törekszünk, hogy az összes klaszter belső heterogenitása (eukléd-

szi távolság alapján) a lehető legkisebb legyen az egész klaszterstruktúrára vetítve (Jánosa, 2015). Abból a feltételezésből indulok ki, hogy az adatbázisban a tagországok esetében kiugró vagy nagyon eltérő adatok nincsenek. A klaszterizálás eredményeképpen 6 csoportra tudtam bontani a 27 ország 19 vizsgált évét. A 2-es táblázatban az EU tagállamainak standardizált makrogazdasági adatai alapján létrejött klaszterstruktúra klaszterközéppontjai láthatóak.

Az elemzésben az interakciók számát szükséges volt alacsonyabb értékre állítani az alapértelmezett 10 interakciónál, hogy a csoportokban lévő mintaszám ne legyen alacsony. A klaszterképzést véglegesítve hat klasztercsoportot kaptunk. A 2-es táblázat tartalmazza a vizsgált tényezők klaszterközéppontjait, valamint a klasztercsoportokhoz rendelt évek számait (csoportok tagjainak száma). A klaszterek elnevezésénél a klaszterközéppontok nyújtottak segítséget.

Az első klasztercsoportot *Mintaország*nak neveztem el. A vizsgált csoportba kizárólag Lu-

2. táblázat: Az EU tagállamainak sztenderdizált makrogazdasági adatai alapján létrejött klaszterstruktúra klaszterközéppontjai

Csoportok tagjainak száma	Infláció	Munkanélküliség	Államadósság	GDP per lakosság	EU Büdzsé per lakosság	Államadósság	Megtakarítás GDP	Csoportok besorolása
46	-0,340	2,344	0,349	-0,696	-0,342	-0,203	-0,740	Krízisben lévő államok
159	-0,241	-0,039	0,926	-0,138	-0,154	-0,149	-0,424	Fejlődő, de eladósodott államok
135	0,087	-0,059	-0,873	-0,723	-0,198	0,112	-0,004	Fejlődő országok
120	-0,316	-0,542	-0,055	0,916	-0,284	-0,555	0,622	Jóléti államok
17	-0,139	-0,917	-1,342	3,152	4,478	0,542	3,085	Minta országok
28	2,467	-0,038	-0,786	-1,062	-0,414	-0,133	-0,775	Lemaradók

Forrás: saját készítés és számítás az EUROSTAT (Eurostat 2020.) adatai alapján

xemburg tartozott, ahol az alacsony infláció mellé szintén alacsony munkanélküliség társul. Az államadóssági ráta ennél a csoportnál a legkisebb, míg a háztartások megtakarításai a legmagasabbak. Luxemburg esetében az EU-tól kapott támogatás egy főre eső értéke a legmagasabb a többi csoportéhoz képest.

A *Mintaország* után a második legjobb mutatókkal rendelkező csoport a *jóléti államok* voltak. A főleg nyugat-európai országokból álló csoport, az egyik legjobb gazdasági eredményekkel rendelkezik. A 6 csoportra vetítve, itt a legkisebb az inflációs ráta, illetve a második legalacsonyabb munkanélküliségi mutatóval rendelkezik. Magas GDP adatok mellé, magas megtakarítás és alacsony államadósság társul. Az elemzés a következő államokat sorolta a jóléti országok közé: Ausztria, Németország, Dánia, Finnország, Írország, Hollandia és Svédország.

A vizsgált mutatók alapján a *felzárkózó országok* közé kerültek azok az országok, amelyek alacsony államadóssággal, közepes megtakarítással és alacsony inflációval jellemezhetőek. Ezeknél az országoknál a támogatás, valamint a GDP az adott ország létszámra vetítve alacsonynak jellemezhető. Itt helyezkednek el azok a Kelet-Európai országok, amelyek a 2000 években lettek az EU tagjai. A klaszterképzés eredményeképpen a következő országok kerültek a felzárkózó országok csoportjába: Belgium, Ciprus, Franciaország, Görögország, Magyarország, Olaszország, Portugália és Szlovénia.

A *fejlődő, de eladósodott országokat* rendszerint a következő közös jellemzők kötik össze: magas az államadósság mértéke, alacsony mértékű a háztartások megtakarítása, közepes mértékű az infláció és magas a munkanélküliségi ráta. Annak ellenére, hogy az országok súlyosan eladósodottak, az egy főre jutó GDP értéke magasnak értékelhető. A csoport EU-s támogatásának mértéke közepesnek tekinthető. Ennél a klasztercsoportnál a következő országok találhatók: Portugália, Görögország, Szlovákia.

A *krízisben lévő országocsoportot* kedvezőtlen gazdasági mutatók jellemzik. A csoport tag-

jait rossz munkanélküliségi mutató és magas államadósság jellemzi. A háztartások kevés megtakarítással rendelkeznek, valamint a GDP az adott ország létszámára vetítve a második legrosszabb értékeket éri el az Európai Unióban. A krízisben lévő tagállamok EU-s támogatásának mértéke közepesnek tekinthető. A klaszterképzés eredményeképpen a következő országok kerültek a csoportba: Bulgária, Csehország, Spanyolország, Litvánia, Lettország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia.

Az utolsó klasztercsoportot *lemaradónak* neveztem el. A csoportba kerülő országok gazdasági mutatói a legrosszabbak az Európai Unióban. Magas inflációs ráta mellett, az 1 főre eső GDP adatok messze az EU átlag alatt helyezkednek el. Az ide sorolt országok háztartásai kevés megtakarítással, valamint magas államadóssággal rendelkeznek. A klaszterképzés eredményeképpen a következő országok kerültek a csoportba: Románia, Bulgária, Magyarország, Litvánia.

A mikrovállalkozások és a tipizált tagországok oksági kapcsolatának bemutatása

A KKV-szektor és a makrogazdasági mutatók oksági kapcsolatát az útelemzés (SEM) segítségével vizsgáltam. A nyílak az 5 változó (megtakarítás, GDP, infláció, munkanélküliség, építőipari kvv) közötti oksági kapcsolatot hivatottak jelezni. A megtakarítás kiindulópontjaként szolgáló változó az ok, a nyíl végpontjában (GDP, infláció, munkanélküliség, építőipari kvv-k), az okozati változók találhatók. Az általam vizsgált 5 manifeszt változó: megtakarítás, GDP, infláció, munkanélküliség, építőipari kvv-k árbevétele. A modellemben, a megtakarítás az egyetlen olyan változó, amelynek egyetlen másik (modellben szereplő) változó sem az okozója, ezt tehát kiinduló magyarázó változónak tekinthető, míg a modellben szereplő többi változó endogén (GDP, infláció, munkanélküliség, építőipari kvv-k árbevétele) változónak tekinthető. Az útelemzés során a változó korrelációs összetevőkre bontása történik. Az út diagramon a változók közötti utak mutatják,

3. táblázat: Klaszterscsoportok a sztetendvizálás után

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
AUT	NA	NA	NA	NA	NA	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
BEL	NA	NA	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3	2
BGR	4	4	4	4	6	6	6	6	6	5	5	6	5	5	5	5	5	5	5	5
CYP	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5
CZE	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3	5	5	5	3
DEU	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
DNK	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
ESP	5	5	5	5	5	5	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
EST	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3
FIN	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3
FRA	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
GRC	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4
HUN	3	3	3	3	3	3	3	6	3	3	6	3	6	3	3	3	3	3	3	3
ITA	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	NA
LTU	4	4	5	5	5	5	5	5	6	5	4	5	5	5	5	5	5	6	5	5
LUX	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	NA
LVA	5	5	5	5	6	5	6	6	6	4	4	5	5	5	5	5	5	6	5	5
MLT	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5	5	5	5	NA
NLD	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
POL	4	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
PRT	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5
ROU	6	6	6	6	6	6	6	5	5	5	6	6	5	6	5	5	5	5	6	6
SVK	4	4	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
SVN	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3	3	3	3	3	3	3
SWE	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	5

Forrás: saját készítés és számítás az EUROSAT adatai alapján

4. táblázat: Mutatók mértékegységének meghatározása

Mutató megnevezése	Mértékegység meghatározása
EU költség per fő	euró per fő
GDP arányos államadósság	százalékpont
GDP per fő	euró per fő
Infláció	százalékpont
Építőipari KKV-k árbevétele	1 lakosra jutó KKV árbevétel 1000 euróban
Megtakarítás per fő	euró per fő
Munkanélküliség	százalékpont

Forrás: saját szerkesztés

hogy a megtakarítás/fő milyen úton jut el a többi makrogazdasági változóig. Az útelemzés azt is megmutatja, hogy a változók között milyen erősségű parcionális, totális vagy indirekt kapcsolat található (Münnich, 2012). Kutatásomban többek között arra kerestem a választ, hogy az építőipari vállalkozások árbevétele hogyan hat a GDP-re, az inflációra és a munkanélküliségre.

Meghatároztam a makrogazdasági mutatók és az építőipari KKV-k mértékegységeit. Az EU költségét, a megtakarítást és a GDP-t euro/főben határoztam meg a vizsgálat során. A kutatásba bevont tagországok esetében a további három mutatót az aktuális lakossági létszámmal osztottam, így az egységek meghatározása a következő módon alakult: egy főre jutó GDP, megtakarítás, valamint a EU-költség.

A 5-ös táblázatban láthatók a kutatás eredményeként megkapott illeszkedési indexek. A TLI értéke a modellben 0,695, ez azért kisebb mint 0,9, mert maga a modell a nem szignifikáns kap-

csolatokra érzékenyebb. Itt érdemes megjegyezni, hogy az illeszkedési index 0,9 alatti értéke az alacsony elemszámhoz is köthető. A makrogazdasági mutatók és az építőipari árbevétel közötti kapcsolatok nem minden esetben szignifikánsak.

Az 6-os táblázat részletezi a kapott eredményeket a *Mintaország* esetében. Ha az építőipari mikrovállalkozás 1 lakosra jutó árbevétele 1 millió euróval növekszik, akkor a munkanélküliségi ráta ez a változó 0,539 százalékponttal megnöveli. A mikrovállalkozások árbevételének emelkedése, a munkanélküliségi rátára negatív hatással van. Itt érdemes lenne további kutatásokat végezni arra vonatkozóan, hogy a mikrovállalkozások árbevételének emelkedése milyen tényezők miatt hat negatíván a munkanélküliségi rátára. A *Mintaország* esetében az is megállapítható, hogy ha az építőipari mikrovállalkozások 1 lakosra jutó árbevétele 1 millió euróval növekszik, akkor a GDP 7131 euro / fővel emelkedik.

Ameddig a *mintaország* megtakarítása nem

5. táblázat: A modell illeszkedésének indexei

Model	NFI	RFI	IFI	TLI	CFI
	Delta1	rho1	Delta2	rho2	
Default model	0,977	0,65	0,981	0,695	0,98

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

6. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a mintaországban

Mintaország			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,02	0,078	-0,259	0,795
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	7,131	0,268	26,641	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	0,539	0,084	6,428	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,529	0,086	6,178	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,041	0,027	1,526	0,127
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	-0,13	1,08	-0,121	0,904
Infláció	<---	Munkanélküliség	-0,392	0,234	-1,672	0,095
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	0,009	0,147	0,063	0,95
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,06	0,083	0,715	0,475

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

hatott az vállalkozások árbevételére, addig a jóléti államok esetében a megtakarítás 1 eurónyi növekedése 0,093 euró árbevétel növekedést generál az építőipari mikroállalkozásoknál. A kutatás eredménye rámutat arra, hogy a munkanélküliségi ráta 2,328 egységgel csökken, ha

az építőipari mikroállalkozás árbevétele 1 millió euróval növekszik.

A felzárkózó államok esetében is pozitívan hat a megtakarítás növekedése a mikroállalkozások árbevételének növekedésére. A megtakarítás 1 eurós növekedése 0,2 eurót generál a

7. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a jóléti államoknál

Jóléti államok			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,093	0,015	5,995	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	0,278	0,643	0,432	0,665
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	2,328	0,23	10,106	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	1,978	0,108	18,369	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,414	0,043	-9,73	p<0,001
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	-0,186	0,225	-0,827	0,408
Infláció	<---	Munkanélküliség	-0,122	0,058	-2,084	0,037
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	-0,042	0,017	-2,552	0,011
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,038	0,048	0,787	0,431

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

8. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a felzárkózó államoknál

Felzárkózó államok			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,2	0,066	3,024	0,002
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	-1,637	1,052	-1,556	0,12
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	-2,287	1,236	-1,851	0,064
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	3,65	0,332	10,985	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,484	0,394	1,229	0,219
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	0,719	0,896	0,802	0,423
Infláció	<---	Munkanélküliség	-0,028	0,098	-0,29	0,772
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	-0,458	0,113	-4,044	p<0,001
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,871	0,508	1,716	0,086

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

mikrovállalkozások árbevételében.

A felzárkózó, de eladósodott klaszterek esetében, a megtakarítás 1 €-s növekedése, 0,245 eurós árbevétel növekedést vált ki az építőipari mikrovállalkozásoknál.

A krízisben lévő országok esetében, a megtakarítás 0,01 euróval (0,235 euró) kisebb hatást fejt ki a mikrovállalkozások árbevételére, mint a felzárkózó, de eladósodott klaszterek esetében. A krízisben lévő klasztercsoport esetében

9. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a felzárkózó, de eladósodott államoknál

Felzárkózó, de eladósodott államok			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,245	0,016	15,177	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	0,868	1,609	0,54	0,589
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	-1,455	1,341	-1,085	0,278
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	2,162	0,412	5,248	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,168	0,343	-0,488	0,625
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	0,569	0,835	0,682	0,495
Infláció	<---	Munkanélküliség	-0,299	0,076	-3,94	p<0,001
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	-0,007	0,063	-0,106	0,916
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,306	0,242	-1,263	0,207

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

10. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a krízisben lévő államoknál

Krízisben lévő országok			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,235	0,016	15,036	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	2,946	0,848	3,473	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	-2,768	0,893	-3,099	0,002
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	1,65	0,227	7,285	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,117	0,238	-0,491	0,624
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	1,832	0,702	2,611	0,009
Infláció	<---	Munkanélküliség	-0,22	0,055	-3,976	p<0,001
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	-0,251	0,059	-4,28	p<0,001
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-0,155	0,178	-0,873	0,382

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

elmondható, hogy az 1000 főre eső GDP-t 2,946 euróval emeli meg, ha az építőipari mikrovállalkozások 1 főre eső árbevétele 1 millió euróval növekszik. Szintén szignifikáns kapcsolat került megállapításra a munka-

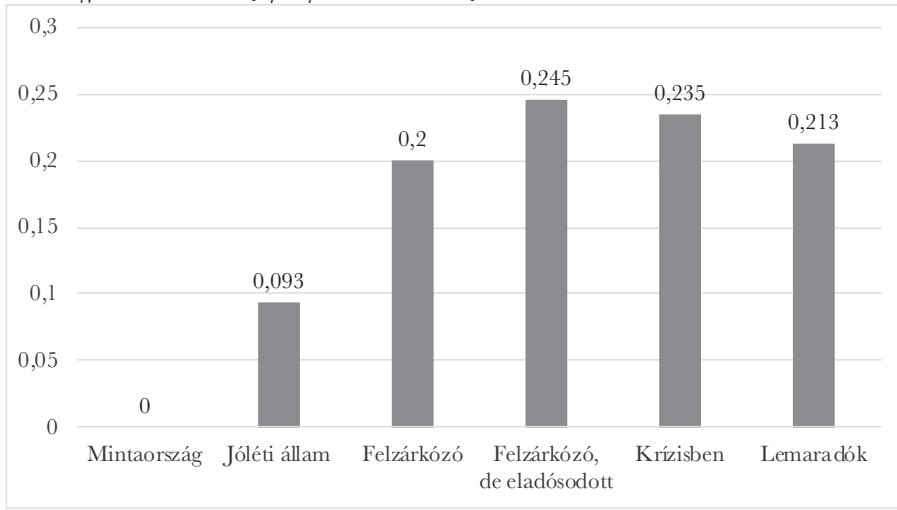
nélküliségi ráta és az infláció tekintetében. A munkanélküliségi rátát 2,768 százalékponttal, az inflációt pedig 2,768 százalékponttal csökkentti, ha az építőipari mikrovállalkozások 1 főre eső árbevétele 1 millió euróval növekszik.

11. táblázat: Szignifikáns kapcsolatok mértéke a lemaradó országoknál

Lemaradó országok			Becslés	St. hiba	C.R.	P
Árbevétel_0_9	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,213	0,032	6,55	p<0,001
GDP_per_k_fő	<---	Árbevétel_0_9	-1,651	0,936	-1,764	0,078
Munkanélküliség	<---	Árbevétel_0_9	-4,313	2,045	-2,109	0,035
GDP_per_k_fő	<---	Megtakarítás_per_k_fő	3,955	0,261	15,167	p<0,001
Munkanélküliség	<---	Megtakarítás_per_k_fő	0,938	0,57	1,645	0,1
Infláció	<---	Árbevétel_0_9	28,368	2,947	9,625	p<0,001
Infláció	<---	Munkanélküliség	0,129	0,225	0,572	0,568
Infláció	<---	GDP_per_k_fő	-0,159	0,491	-0,323	0,746
Infláció	<---	Megtakarítás_per_k_fő	-8,46	2,095	-4,039	p<0,001

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

1. ábra: A megtakarítás hatása az építőipari mikrovállalkozások árbevételére

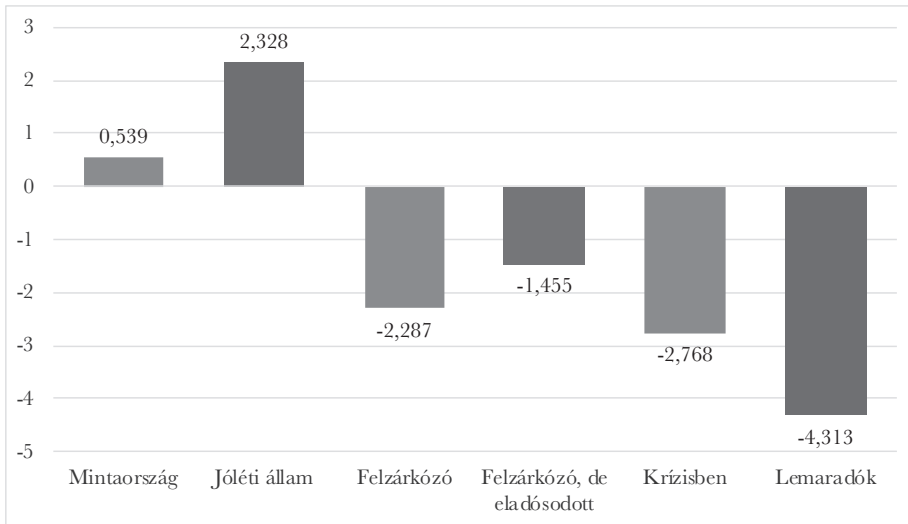
Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

A lemaradó államok esetében egy érdekes eredmény született, miszerint az építőipari mikrovállalkozások árbevételének növekedése az inflációs ráta (39,851) növekedéséért felelős.

KÖVETKEZTETÉSEK

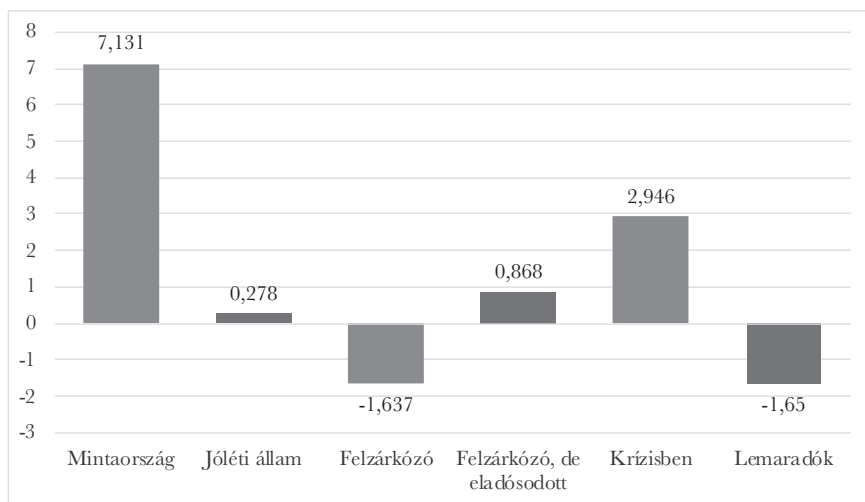
Az empirikus kutatásban két fő kérdést helyeztem a középpontba: a megtakarítás milyen hatást vált ki az építőipari mikrovállalkozások

2. ábra: Az építőipari mikrovállalkozások hatása a GDP-re

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

3. ábra: Az építőipari mikrovállalkozások hatása a munkanélküliségre

Forrás: saját szerkesztés és számítás az Eurostat, Worldbank adatai alapján

árbevételében, valamint az építőipari mikrovállalatok árbevételének 1 egységnyi növekedése milyen indirekt hatással van az adott klasztercsoportok makrogazdasági mutatóira.

A 1. ábrán látható, hogy a megtakarításnak mekkora árbevétel generáló ereje van a 6 klasztercsoportban. A „mintaország” kivételével, az összes klasztercsoportban az eredmények szignifikáns kapcsolatot mutattak. A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a megtakarítás pozitív árbevétel növelő hatása a luxemburgi mikrovállalkozásokon kívül minden más európai kisvállalkozásnál kimutatható. A kutatás rámutat, hogy a 2004 után csatlakozott tagországok esetében a megtakarítás növekedése 245%-kal nagyobb hatást fejt ki az építőipari mikrovállalkozások árbevételének növekedésében, mint a jóléti államok esetében.

Az építőipari mikrovállalkozások hatása a GDP-re nem minden esetben nyert igazolást. Az eredmények alapján a 6 klasztercsoportból 3 esetében volt kimutatható szignifikáns kapcsolat. Azaz, az építőipari mikrovállalkozások árbevételének növekedése nem minden klaszterben generálja a GDP növekedést. A

2-es ábra alapján Luxemburnak az 1 főre eső GDP-jére van a legerőteljesebb hatása az építőipari mikrovállalkozások árbevételének növekedése. Ebben az esetben, ha az építőipari mikrovállalkozás árbevétele 1 millió euróval növekedett, akkor 7,131 euróval növeli az 1000 főre eső GDP-t. A felzárkózó (közép-európai országok többsége) és a krízisben (kelet-európai országok) lévő országok esetében is közel 3,8 euróval és 2,9 euróval növeli az 1000 főre eső GDP értékét.

Az 3-as ábrán mutatom be az építőipari mikrovállalkozások és a munkanélküliség esetében kapott eredményeket. A felzárkózó, de eladósodott klaszteren kívül, az összes további csoportnál szignifikáns kapcsolatot kaptunk. Az eredmények tekintetében kijelenthető, hogy az építőipari mikrovállalkozások árbevételének 1 millió euróval történő növekedése negatív hatással van a mintaországra, valamint a jóléti államokra. Ezek esetében a munkanélküliség 0,539 ponttal és 2,328 ponttal növekedett. A felzárkózó országok, a krízisben lévő országok és a lemaradók esetében is csökkenti a munkanélküliséget, ha az építőipari mikrovállalkozások 1 lakosra jutó árbevétele 1 millió euróval

növekszik.

A tanulmány első részében a szegmenshez tartozó szakirodalmat tekintetem át, amely során az építőipari KKV-k és az építőipar klaszterek lehetséges stratégiájának fejlesztésére kaptunk megoldásokat. Az eredményeket összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy az építőipari kisvállalkozások árbevételének hatása az elmaradott európai tagországok makrogazdasági mutatóira jelentősebbnek tekinthetők. Tekintve, hogy a téma specifikussága miatt szinte alig van elérhető forrás a témában, így az eredmények elméleti szinten értelmezhetőek, mivel összehasonlításukra jelen kutatásban nem volt lehetőségem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajmóczi Zoltán – Buzás Norbert – Gonda Rudolf – Patik Réka – Szél Adrián (2002): *Építőipari klaszter - Esettanulmányok. A hazai építőipar versenyképességének javítása* Győr: Régió Art Kiadó. 125 - 168.
- Barsi Boglárka (2002): *Az építőipar helyzete az EU csatlakozás után. A hazai építőipar versenyképességének javítása: Klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.* Győr Régió Art Kiadó. 63-72.
- Bencsik Andrea – Filep Bálint (2020): *Relationship Between Knowledge Management and Innovation. Disruptive Technology: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications, edited by Information Resources Management Association, IGI Global, pp. 531-554.* <http://doi.org/10.4018/978-1-5225-9273-0.ch026>
- Bite Pál – Konczosné Szombathelyi Mária – Vasa László (2020): The Concept of Labour Migration from the Perspective of Central and Eastern Europe. *Economics and Sociology* 13:1 pp. 197-216. , 20 p. (2020) <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-1/13>
- Buzás Norbert – Kállay László – Lengyel Imre (2003.): *Kis- és középvállalkozások a változó gazdaságban.* <https://eco.u-szeged.hu/kutatas-tudomany/tudomanyos-kozlemenyek/kis-kozepvallalkozasok-gazdasagban> 2020.10.05. 108-112.
- Csath Magdolna (2015): *Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hogyan tűnt el a magyar ipar?* Kairosz Kiadó, Budapest, 160-166.
- Danish Government (1999): *Structural Monitoring - International Benchmarking of Denmark. Köppenhága:* Danisch Government.
- Európai Bizottság (2012): *Az uniós építőipar és az abban működő vállalkozások fenntartható versenyképességi stratégiája .* Európai Unió. Brüsszel
- European Commission (2015a): http://ec.europa.eu/growth/smes/cosme/index_en.htm, 2021.06.28.
- European Commission (2020): http://ec.europa.eu/growth/smes/promoting-entrepreneurship/index_en.htm, 2021. 06. 28.
- European Commission (2020) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_13_1152 7-8.
- Eurostat (2020): *Presse Portal Eurostat:* <https://www.presseportal.de/pm/121298/3793963> 2020.10.07.
- Európai Parlament (2020): <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/63/a-kis-es-kozepvallalkozasok>, 2020.10.07.
- Eurostat yearbook (2010): *Europa in figures* <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/ks-cd-10-220>, 2020.10.08.
- Hertog, P. – Sinderen, J. – Roelandt, T. – Hove, N. (1999): *Cluster Analysis and Cluster Policy in the Netherlands. Boosting Innovation.* Paris: OECD.
- Jánosa András (2015): *Adatelemzés IBM SPSS Statistics megoldások alkalmazásával.* Budapest: Magyar Könyvvizsgálói Kamara Oktatási Központ Kft. 210-212.
- Lengyel Imre – Rechnitzer János (2002): *A hazai építőipar versenyképességének javítása: Klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.* Győr, Magyarország: Régió Art Kiadó.
- Lentner Csaba – Vasa László – Hegedűs Szilárd (2020): The Assessment of Financial Risks of Municipally Owned Public Utility Companies in Hungary Between 2009 and 2018. *Montenegrin Journal of Economics* 16 : 4 pp. 29-41.,
- Losonczi Miklós (2019): *Az uniós keretfeltételek és a kis- és középvállalkozások nemzetköziesedésének néhány kérdése.* https://uni-bge.hu/Kutatasi-tevekenység/dokumentumok/Prosperitas/2019_2/Loconcz.pdf 1-6.p.
- Münnich Ákos (2012): *Strukturális egyenletek modellje,* Debrecen, Kiadó: Debreceni Egyetem, 77-102.
- OECD (2002): *Clusters transition economies- progress,* <https://www.oecd.org/cfe/leed/2089148.pdf>
- Röhl, K. (2017): *Europäische Mittelstandspolitik.* Forschungsberichte aus dem Institut der deutschen Wirtschaft Köln: https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2017/344566/IW-Analyse_116_2017_Europaeische_Mittelstandspolitik.pdf
- Vasa László (2010): *Experiences of the CEE countries on overcoming of the world economic crisis.* In: Abishev, A (szerk.) 5th Annual International Scientific Forum "Ryskulov Readings" Alma-Ata, Kazakhstan: Ekonomika Baspasy, pp. 37-52.

Biljana Gutić-Bjelica

The Last Barrier

Bosnia and Herzegovina, and Serbia as the Last Barrier Between Hungary and Immigrants

ÖSSZEFOGLALÁS

When migratory movements from the Middle East and North Africa towards Europe started in 2011, and in even greater numbers in 2015, few could envisage the scope and number of spheres that would be affected. Migrations labelled as critical, meaning that immediate solutions needed to be found, have brought clashes between Brussels and national states to the surface. These clashes over quotas of immigrants that each of the EU members had to accept have led to security issues related to the functionality of the Schengen Agreement. The countries of the Western Balkans, predominantly Bosnia and Herzegovina (BiH) and Serbia, but also North Macedonia and most of all Turkey – although not members of the EU – still carry this burden exhausting their capacities. As for BiH, this new reality is causing political and security frictions in the country itself. Upon taking office, von der Leyen announced a new Pact on Migration and Asylum, but little has emerged on what this pact would entail. This leaves border countries and asylum seekers alike to grapple with a failed system.

The following paper aims at giving a cross-section of the MENA migratory status in the countries most affected by this phenomenon.

Special focus is given to Greece, as the first EU/Schengen entry point on this route toward the EU, as well as Bosnia and Herzegovina (BiH) and Serbia, as these countries now serve as a sort of parking lot for thousands of immigrants stuck on their way. The paper tests the hypothesis that those two countries are the last barrier of unwanted immigration before their entry into Hungary and/or Croatia.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: B15, D72, F51, F52, F53, H12

Keywords: the Balkan route, immigration crisis, EU, Bosnia and Herzegovina, Hungary

INTRODUCTION

On September 22, 2015, the EU Council of Ministers passed Decision 2015/1601. This offered relief from the crisis to Italy and Greece by relocating asylum-seekers to other EU member states. According to the decision, Hungary needed to examine applications and receive 1,294 asylum-seekers. So far, Hungary has accommodated none. After its proclamation that it rejects to receive any, Hungary has been subjected to political consequences.

BILJANA GUTIĆ-BJELICA, Corvinus University of Budapest, doctoral school student (biljana.gutic-bjelica@stud.uni-corvinus.hu).

On the other side, Bosnia and Herzegovina as well as Serbia, neither of which are members of the EU, have become a *parking lot* for all of the immigrants that managed to reach the outer EU borderline after crossing Turkey, Greece, and North Macedonia. The question is, how is it possible that thousands of people crossed so many borders illegally from their countries of origin to the borders of Hungary and Croatia, which are the outer borders of the EU?

A final and comprehensive EU strategy on immigration management is yet to be adopted and enforced. Until this happens, transit countries will continue to face challenges that they are facing now – to provide accommodation, food, and medical care to immigrants already on their territories, while being aware of the possibility that the numbers will grow. The social, health, security and economic system of the transit countries are below the capacities needed in such situations. While all those countries, especially Turkey and Greece, do receive substantial financial aid from the

EU and other international organizations to mitigate the consequences, the capacities provided are still below the levels required, as numbers of this crisis are unprecedented in every aspect and category possible.

The migration and refugee crisis on the Western Balkan Route began in the second half of 2015 and lasted until 8 March, 2016 when this Route was officially closed. The closure of an organized and controlled transit of migrants across the Western Balkans has opened up space for illegal migration and criminal networks' operations, with particular focus on smuggling and trafficking.

In a short period of time, between January and March 2021, approximately 21,550 refugees and migrants (over 17% of whom were children) arrived in Europe. While arrivals drastically decreased in Greece (by 90%), Montenegro (64%) and Bosnia and Herzegovina (43%) compared to the same period in 2020, arrivals increased by approximately 170% in Italy, 84% in Bulgaria and 41% Serbia. (The newly arrived populations

Figure 1: The Western Balkans Route

Source: DW, *Migrant routes through the Balkans to Germany*¹

are mainly from Tunisia (19.3%), Algeria (12.7%), Morocco (7.1%), Bangladesh (7%), Afghanistan (6%), Cote d'Ivoire (5.9%) and Syria (5.6%). Other declared countries of origin include Algeria, Democratic Republic of Congo, Iran, Iraq, Myanmar, Pakistan and Somalia². With the arrival of spring and milder weather during the reporting period, a further increase of arrivals is expected.

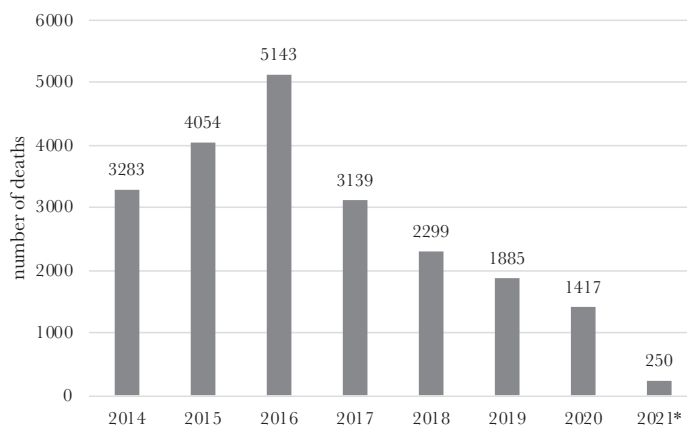
Turkey

In 2016, the EU and Turkey reached a deal to block irregular migration routes into Greece. However, in February 2020, Turkey announced that it would no longer enforce the deal. Since signing the EU-Turkey Statement in March 2016, migrants and refugees have attempted to use alternate paths to reach Europe, including sea crossings from Turkey to Greece. According to the agreement, migrants entering Greece would be immediately returned to Turkey, where Syrian nationals would receive temporary protection status. This so-called “swap arrangement” was also a part of the deal, meaning that for every Syrian considered inadmissible in terms of seeking and granting asylum in the EU and forced

back to Turkey, another Syrian from Turkey would be allowed to enter Europe and apply for asylum. Following the announcement from the Turkish Government in February 2020 that the Turkey-EU borders would be opened from the Turkish side, the International Organization for Migration (IOM) observed an increase in immigrant arrivals. One of the popular transit routes migrants use to leave Turkey and enter Greece is the Aegean Sea, as well as the land border between Turkey and Greece along the Maritsa River. Both routes, especially the maritime one, are dangerous (according to the IMO, more than 21,000 migrants have died trying to cross the Mediterranean since 2014).

Turkey remains home to the largest refugee population in the world with some four million refugees and asylum-seekers still on its territory. According to the latest available figures from the Turkish Directorate General of Migration Management (DGMM), there are more than 4.5 million foreign nationals present in Turkish territory, 3.6 million of whom are seeking international protection. Most of those seeking international protection are Syrians (3,650,496 individuals) who are granted the temporary protection status in Turkey.

Figure 2: Migrants dead or missing in the Mediterranean Sea by year

Source: Statista 2021³

Greece

Greece is not only the first EU/Schengen entry point, but since geographically it is an archipelago, it also has the most vulnerable point in the Union (Tózsá - Sallai, 2018). Since the 1990s, migration has become a part of Greek public discourse, mainly through a rhetoric that focuses on the unauthorized entry of immigrants in the country.

The most significant developments in Greece were the arrival of refugee populations in 2015 and the change of government, from the coalition of right-wing New Democracy (ND) and the Panhellenic Socialist Movement (PASOK) to the coalition of left-wing SYRIZA and the nationalist, conservative, right-wing Independent Greeks (Ilias et al., 2020:41).

Another key discourse of that time focused on the role of Greece in the management of European borders, especially due to its geographical position, which was a key argument regarding the uneven migration burdens that Greece had to manage. Greece called for “common (EU) responsibility” as well as “solidarity” in border management, arguing that immigration, especially illegal immigration, was not only a problem for the countries of the South.

A series of measures have since been taken, such as the implementation of the EU–Turkey Statement and the ongoing NATO and Frontex operations under the scope of a more effective border control. As the recommendation of the European Commission highlights, even though Greece has taken a number of measures to deal with the situation, further efforts are needed. Specifically, the European Commission insisted on the need for a) more effective screenings in terms of the identification and registration procedures and b) systematic fingerprinting and transmission of data to the EURODAC databases to be compared with European databases.

Towards the end of 2012, a new electronic surveillance system was introduced along the Greek-Turkish land borders and the construction of a 12km fence was completed, making

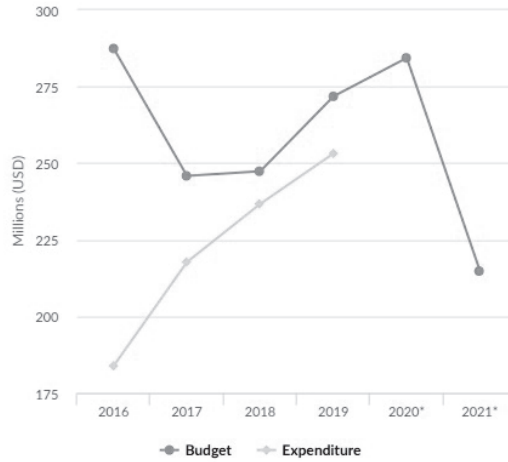
the entry from this part of the land borders along the Evros River practically impossible. These measures led to refugees and migrants attempting to enter Greece by sea and especially through the north-eastern sea borders, reaching a peak between the summer of 2015 and March 2016. Until today, the north-eastern sea borders still remain the main entry points (Aggelos et al., 2019).

Since in February 2020, Turkey announced that it would no longer enforce the 2016 accord between Ankara and the European Union, Greek Prime Minister Kyriakos Mitsotakis stated, ‘no illegal entries into Greece will be tolerated’. The Greek government took steps in response to the Turkish Government’s decision, including deploying forces to the border, suspending asylum applications and vowing to deport those who enter the country illegally.

In 2018, 36 000 new immigrants obtained a residence permit longer than 12 months in Greece (excluding EU citizens), 18.6% more than in 2017. In 2019, the number of first-time asylum applicants increased by 15.3%, to reach around 75 000. The majority of applicants came from Afghanistan (24,000), Syria (11,000) and Pakistan (6,400). The largest increase since 2018 concerned nationals of Afghanistan (+12,000) and the largest decrease concerned nationals of Iraq (-4,100). Of the 33,000 decisions taken in 2019, 53% were positive.⁴

The Greek government adopted all the regulations and directives issued by the EU in this sphere and adapted their own previous ones. Smuggling and the readmission of illegal immigrants proved to be the most challenging aspect in border management and entry control. Operation Aspida was launched in August 2012 and its main purpose was to strengthen border controls by enhancing the physical presence of patrols along the Greek–Turkish land borders. In contrast to the Evros fence, covering only 5% of the land borders between Greece and Turkey, Operation Aspida was deployed along 206 km of the Evros River (Ilias et al., 2020).

Figure 3: Budgets and Expenditure for Greece (Budget for 2021: US\$150,528,583)

Source: UNHCR, 2021 Planning Summary⁵

North Macedonia

When North Macedonia was facing the peak of the migrant crisis during 2015 and 2016, it erected a fence on parts of its border with Greece. Reports showed that more than a million people had crossed the border and ever since, the army has been deployed along it. Despite the efforts, North Macedonian authorities reported a drastic increase in the numbers of illegal entries and refugee smugglers.

According to the UNHCR, the total estimated number of arrivals in mixed movement up to the end of 2020 is 41,257; 211 asylum claims were submitted in 2020 and 2 persons were granted subsidiary protection.⁶

In 2020, the Minister of Internal Affairs declared that North Macedonia deployed partner police officers in joint patrols on the southern border. 'Currently, 131 police officers from eight countries are deployed and we have the material and technical resources to close the border and prevent a new wave of migrants towards the territory of this country, and thus towards the territory of the European Union'⁷.

A state of crisis caused by immigration was

declared in North Macedonia in 2015. It expired in late March 2021 and was then reintroduced again on 2 April, 2021 by a decree issued by the President of North Macedonia and the Supreme Commander Stevo Pendarovski. The decree of 2 April re-engaged the army on the southern and northern borders of that country in order to prevent the illegal entry of migrants⁸.

Serbia

According to UNICEF⁹, despite the de-facto closure of the Balkan route in early March 2016, a constant stream of refugees and migrants continue to arrive in Serbia, mainly from North Macedonia, Albania, Montenegro, Bulgaria, and Bosnia and Herzegovina – with strong support from cross-border smuggling and trafficking networks. Since 2015, more than 1.5 million refugees and migrants have passed through Serbia, of which between 25-33% were children. During 2020, the number of refugees and migrants present in Serbia at any given time was around 7,000, of which around 6,000 were accommodated in reception, transit

and asylum centres. Serbian Commissariat for Refugees and Migration (SCRM) noted 3,180 newly registered persons in January 2021 (compared to 1,695 in February 2019) and 2,273 in February 2021 (compared to 2,633 in Feb 2020). Most new arrivals transit through North Macedonia. What is notable is the increase in the number of arrivals originating from Somalia in the first two months of 2021, with the top three nationalities of arrivals being Afghanistan, Syria and Somalia¹⁰. According to some NGOs in Serbia, the number of migrants gathering on the Serbian border hoping to make it on to Western Europe is increasing (Internet-2). For the vast majority of them, remaining stuck here is not an option at all.

Bosnia and Herzegovina (BiH)

Since the beginning of 2018, close to 70,000 refugees and migrants arrived in Bosnia and Herzegovina via the Western Balkans migration route. Restrictive COVID-19 measures slowed down the movement along the route. According to the UN, around 8,000 refugees and migrants are currently present in the country¹¹. A humanitarian crisis has become a reality with nearly 2,000 persons sleeping outside in freezing temperatures. The European Union provides emergency assistance and urges the authorities to act to save lives, identify suitable

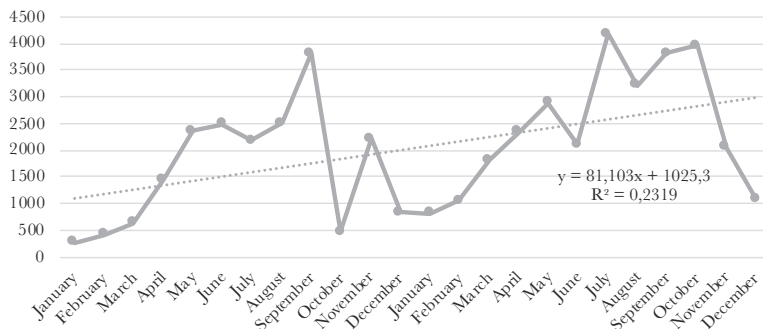
accommodation facilities and respect fundamental rights.

Since early 2018, the EU has provided €89 million directly to Bosnia and Herzegovina and through implementing partners. This funding helps address the immediate and mid-term needs of the refugees, asylum seekers and migrants. It is also meant to help the country strengthen its migration management capacities. This support includes €13.8 million in humanitarian aid to provide emergency assistance, implemented by international humanitarian organizations. This emergency response addresses the needs of refugees and migrants with a focus on the Una-Sana Canton, Tuzla and Sarajevo area¹².

The following chart comprises a summary of data for 2019-2020.

Bosnia and Herzegovina does not have a uniform strategy for immigration management, either. The opposite attitudes of political actors at local, entity or state level are so much in dissonance that this obviously cannot lead to any harmonized institutional proceedings and decrees. An additional challenge for Bosnia and Herzegovina is its history of a recent (1992-1995) inter-ethnic, inter-religious and civil war in which Muslims fought Christians; and Middle East mujahideens¹⁴ who entered BiH during the war and committed severe atrocities against Christians. Around 330 of its citizens

Figure 4: Illegal migrants in BiH

Source: Migration Profile for BiH for the year 2019¹³

were fighting with the so-called Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) and were deported to BiH during the last couple of years. Some of the eminent security experts in BiH, like Dzevad Galijašević¹⁵, consistently claim that among the immigrants present in BiH, there must be former ISIL fighters present. This claim was confirmed in several cases by BiH authorities¹⁶.

The numbers given above prove several definitive conclusions:

1. The uprisings of the Arab Spring accompanied with the economic situations in the countries where it took place, followed by the war in Syria and the general instability of the region, have produced so far¹⁷ hundreds of thousands of migrants who would do whatever it takes to leave the region of the Middle East and reach Europe¹⁸;
2. Even if the influx of immigrants stopped now, it would be naive to expect that all those who have already reached so far, at the very entrance gate of the EU, will peacefully go back to their countries of origin;
3. The EU has still not reached any unanimously adopted agenda for the MENA immigration and humanitarian crisis management – all that has been done so far has been the budgets allocated to the transit countries mentioned above, which are essentially being paid to keep immigrants within their own borders.

Hungary

The Hungarian Government has a firm position that migration should not be supported and encouraged, but that it should instead be stopped¹⁹. It accused European left-wing parties of promoting multiculturalism without considering strengthening border protection or stopping illegal migration, dubbing the Hungary Helps Programme as a solution to the migration crisis, and noting that just recently it had helped 200 Syrian refugee families return to their homes.

Besides presenting immigrants as cultural (Tózsza–Sallai, 2018) and security threats, Hungary also presents them as a “very serious” health risk. “It is in Europe’s security interest to stop migration. The discussion should focus on stopping rather than handling migration” said Foreign Minister Szijjártó. The Visegrad Group has started cooperation with Morocco, Libya and Tunisia to curb the waves of illegal migration. Resettlement quotas should not be mandatory in the EU as this encourages human smugglers and migrants.²⁰

CAUSES OF ANTI-IMMIGRATION SENTIMENT IN EUROPE

What can be some of the causes of such an anti-immigrant sentiment that prevails in many European countries at the moment? According to Malnar and Malnar (2015) (as quoted in Petrovic, 2019), Southeastern European Countries (SEC) perceive migration as an important factor of a demographic change. Some authors claim that Europe is facing an identity crisis (Borborici, 2016), others argue that clashes between different ethnic-religious groups are imminent (Fox, 2018). The same argument has been given by Varshney (2009:278), who claims that ethnic conflicts are a more regular feature in pluralistic democracies. After 9/11, many see immigration to be in direct connection with possible Islamisation and the radicalization of societies (Rakic et al., 2012), perceiving it as a threat to their own security. Security is principally concerned with freedom from threat, and thus, whatever constitutes a threat is, de facto, a security issue (Buzan et al., 1998:23).

CONCLUSION

This paper claims that for the time being, Bosnia and Herzegovina and Serbia are the last barrier that still keeps unwanted immigrants out of the EU and its two main entrance points – Croatia and Hungary –, even admitting immigrants that both Hungary and Croatia have managed to push back out of their territories.

According to the Hungarian Helsinki Committee (HHC), a human rights NGO based in Budapest, since 2016, Hungary has managed to push more than 50,000 people back to Serbia²¹.

One of the obvious and logical solutions, advocated by Hungary and its governmental programme Hungary Helps, would be to resolve the problems in the countries of origin, such as Syria, including rebuilding those countries and their economies and allowing its emigrants to go back home.

Another solution would be to relocate immigrants into the EU countries that are willing to receive them, even in numbers higher than the initial quotas provided, and stop forcing the countries that do not want immigrants within their borders, such as the V4 countries. Receiving countries should then be provided with additional financial aid from EU funds.

In this way, the agony would stop, people would be allocated to the countries that consider this option as viable and sustainable, and current transit countries that do suffer from the enormous numbers of immigrants on their territories would be also relieved from this kind of financial and social burden. Social stability tends to be disturbed as well due to the anti-immigrant sentiment prominently perceived within Christian communities of the countries concerned.

Until this scenario comes to life, the countries hit by the immigrant crisis will remain under these burdens. Although at the end of this chain, Bosnia and Herzegovina and Serbia share the destiny of the countries that have no capacity to push the immigrants back or send them further into the EU.

Fighting illegal immigration pouring through smuggling networks, biases, and backlash toward immigration, they remain the last barrier to the waves of the illegal immigrants until, and if, a change of the situation occurs.

NOTES

- ¹ Available at <https://www.dw.com/en/refugees-on-new-balkan-route-stuck-in-limbo/a-44509373>
- ² <https://reliefweb.int/report/greece/unicef-refugee-and-migrant-response-europe-humanitarian-situation-report-39-1-january>, visited on 25 May 2021
- ³ Available at <https://www.statista.com/statistics/1082077/deaths-of-migrants-in-the-mediterranean-sea/>
- ⁴ <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/2d808a82-en/index.html?itemId=/content/component/2d808a82-en>, OECDLibrary, visited on 25 May 2021
- ⁵ Available at <https://reporting.unhcr.org/sites/default/files/pdfsummaries/GA2021-Greece-eng.pdf>, p.3
- ⁶ UNHCR: Republic of North Macedonia Bi-annual Fact Sheet, February 2021, available at <https://reliefweb.int/report/republic-north-macedonia/unhcr-republic-north-macedonia-bi-annual-fact-sheet-february-2021>
- ⁷ Available at <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/3/7/sjeverna-makedonija-nece-dozvoliti-ulazak-migranata>
- ⁸ Available at <https://www.danas.rs/svet/predsednik-severne-makedonije-ponovo-angazovao-vojsku-na-granici-zbog-migranata/>
- ⁹ <https://www.unicef.org/serbia/en/refugee-and-migrant-crisis>, visited on 20 May 2021
- ¹⁰ <https://reliefweb.int/report/serbia/unhcr-serbia-monthly-update-january-february-2021>, visited on 18 April, 2021
- ¹¹ https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/20212201_bosnia_short_note_acaps.pdf, visited on 18 April, 2021
- ¹² file/Downloads/bosnia_and_herzegovina_2021-02-10.pdf, European Commission site, visited on 18 April, 2021; https://ec.europa.eu/echo/where/europe/bosnia-and-herzegovina_en
- ¹³ Available at <https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2020/07/Bosnia-and-Herzegovina-Migration-Profile-for-the-year-2019.pdf>
- ¹⁴ Marko Rakic & Dragisa Jurisic (2012) Wahhabism as a Militant Form of Islam on Europe's Doorstep, *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:9, 650-663, DOI: 10.1080/1057610X.2012.702671
- ¹⁵ Dzevad Galijašević, *Epitaf za Bosnu: Bosna posle Alije i Bin Ladena*, 2017.
- ¹⁶ Detsche Welle, 20 Feb 2019, accessible at <https://>

- www.dw.com/hr/bih-teroristi-me%C4%91u-migrantima/a-47597431, visited on 29 April, 2021
- ¹⁷ “UN projections estimate that 500 to 750 million people will enter Europe in the future”, as quoted in David Vucic, Sigurnosna prijetnja hrvatskom prostoru, p. 5, 2019
- ¹⁸ Aleksandar Saša Gajć, Geopolitics of Syrian Migration and EU, Institute for Political Studies, Belgrade, 2016.
- ¹⁹ Retrieved on 21 may 2021 from <https://abouthungary.hu/news-in-brief/justice-minister-migration-should-not-be-encouraged-but-stopped>
- ²⁰ Retrieved on 21 may 2021 from <https://about-hungary.hu/news-in-brief/fm-eu-relations-with-southern-neighbors-should-rest-on-efforts-to-stop-migration>
- ²¹ Retrieved on 20 May 2021 from <https://www.infomigrants.net/en/post/29944/hungary-4-903-push-backs-after-eu-court-declared-them-illegal>
- and Herzegovina.
- Rekšć, M. (2019): *New Balkan migration route and its impact on transit countries*. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Yearbook of the Institute of East-Central Europe. Issue: 4/2019. Poland.
- Tózsá I. – Sallai J. (2018): Geostategy at the EU's South-Eastern Gate. УПРАВЛЕНИЕЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ . № 6.
- Varshney, Ashutosh (2009): *Ethnicity and Ethnic Conflict*, in The Oxford Handbook of Comparative Politics.
- Vučić, D. (2019): *Sigurnosna prijetnja hrvatskom prostoru*.
- Internet-1: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2020/03/25/greek-turkish-border-crisis-refugees-are-paying-the-price-for-the-eus-failure-to-reform-its-asylum-system/>
- Internet-2: <https://www.infomigrants.net/en/post/27630/numbers-of-migrants-in-serbia-hoping-to-cross-borders-increasing>

REFERENCES

- Aggelos Ilias – Nadina Leivaditi – Evangelia Papatzani (2019): Border Management and Migration Controls in Greece Greece Country
- Borborici, A.M. (2016): *The Immigration Crisis – Reflections Concerning the Crisis of European Identity*. Bulletin of the Transilvania University of Brasov 9 (58):1-20.
- Boros T. (2017): The EU Quota Ruling Q&A: Trending Issues on Migration. *What are the Reasons for the Hungarian Government Reaction*. Friedrich Erbert Stiftung.
- Buzan, B. – Wæver, O. – Wilde, J. (1998): *Security: A New Framework for Analysis*- Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Fox, Jonathan (2018): *An Introduction to Religion and Politics, Theory and Practice*, Second Edition.
- Galijašević, D. (2017): *Epitaf za Bosnu: Bosna posle Alije i Bin Ladena*.
- Ilias, A. – Leivaditi, N. – Papatzani, E. – Petracou, E. (2020): *Border Management and Migration Controls in Greece. Greece Country Report*. University of the Aegean.
- Petrović, Željko (2019): *Dayton Peace Agreement*, The Basic Constitutional Order.
- Rakic, M. – Jurisic, D. (2012): *Wahhabism as a Militant Form of Islam on Europe's Doorstep*, *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:9, 650-663.
- Gajić, A. S. (2016): *Geopolitics of Syrian Migration and EU*. Institute for Political Studies, Belgrade.
- Migration Profile for Bosnia and Herzegovina for the year 2019. (2020): Ministry of Security of Bosnia

Vágner Vivien

Hajléktalan emberek foglalkoztatásának elősegítése

Promoting the Employment of Homeless People

ÖSSZEFOGLALÁS

A koronavírus-járvány okozta válság komoly kihívások elé állította a munkáltatókat és a munkavállalókat egyaránt. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a hátrányos helyzetű munkavállalók. Tanulmányomban kiemelten a hajléktalan emberek foglalkoztatásáról írok. Először ismertetem a 2020-as év magyar munkaerőpiaci folyamatait. Majd bemutatom a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű csoportokat. Ezt követően a hajléktalan emberek csoportjával foglalkozom. Kifejtem a koronavírus válság hatását a hajléktalan emberek foglalkoztatására. Megvizsgálom a hátrányos helyzet és a felnőttképzés kapcsolatát. Ismertetem az alacsony végzettségűek csoportját. Foglalkozom a felnőttképzés lehetőségeivel a hátrányok csökkentésében, továbbá az egész életen át tartó tanulással. Kifejtem a kompetencia, kompetenciamenedzsment fogalmát. Helyzetelemzést készítek és megfogalmazom a problémát, feltárom annak lehetséges okait. Végül bemutatom azt a két fő modellt, amelyek célja a tartósan közterületeken élő, összetett szükségletű hajléktalan emberek hatékony kigondozása.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: B55, E24, J64

Kulcsszavak: szociális biztonság, támogatási rendszer, közszolgálat

SUMMARY

The coronavirus crisis has posed serious challenges to employers and employees alike. Disadvantaged employees found themselves in a particularly difficult situation. My study focuses on the employment of homeless people. First, I describe the Hungarian labour market developments in 2020. Then, I present the groups that are disadvantaged in the labour market. After that, I focus on the group of homeless people. I explain the impact of the coronavirus crisis on the employment of homeless people. I examine the relationship between the disadvantaged situation and adult education. I describe the low-qualified group of workers. I discuss the potential of adult learning to reduce disadvantages and lifelong learning. I explain the concepts of competency and competency management. I carry out a situation analysis and formulate the

VÁGNER VIVIEN, PhD hallgató, Pannon Egyetem (vagner.vivien@gtk.uni-pannon.hu).

problem, exploring its possible causes. Finally, I present two main models for the effective care of homeless people with complex needs living permanently in public spaces.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: B55, E24, J64

Keywords: homelessness, employment, competencies

**A 2020-AS ÉV MUNKAERŐPIACI FOLYAMATAI
MAGYARORSZÁGON**

A 2020-as év első hónapjaiban megjelent és gyors ütemben terjedni kezdett Európában a koronavírus okozta betegség, ami Magyarországon március hónapban jelentkezett. A vírus terjedése elleni védekezés érdekében bevezetett intézkedések jelentősen befolyásolták a munkaerőpiaci folyamatokat. 2020 első félévében a foglalkoztatottak átlagos létszáma a 15-74 éves népességben 4 millió 437 ezer fő volt, 67 ezerrel fővel kevesebb, mint az előző év azonos időszakában (KSH adatok alapján).

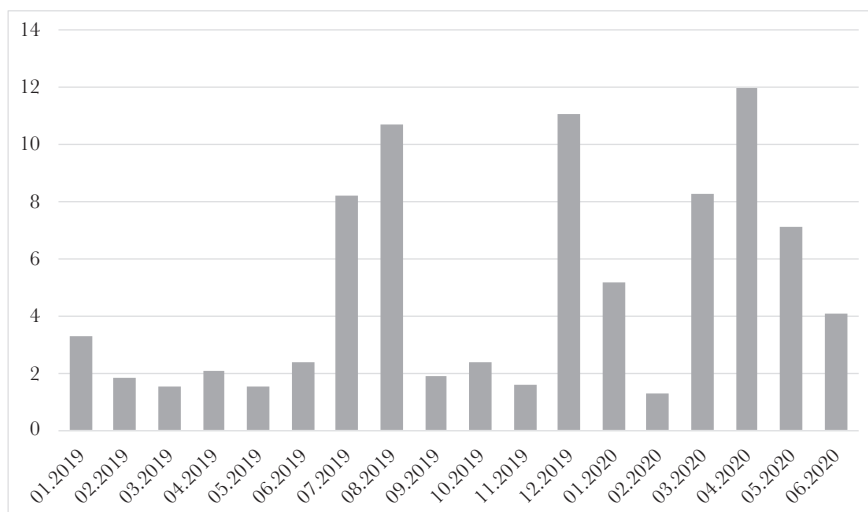
A megváltozott helyzetre a munkáltatók eltérő válaszokat adtak. 2020 II. negyedévében a

munkáltatók egy része átmenetileg szüneteltette a tevékenységét a dolgozók munkaviszonyának fenntartása mellett, ez több mint 73 ezer munkavállalót érintett. Sok szülő kénytelen volt szüneteltetni a munkavégzést a digitális oktatásra való átállás, valamint az óvodák, bölcsődék bezárása miatt. Sokan fizetett vagy fizetés nélküli szabadságra mentek, a szabadságon és a betegszabadságon lévők száma duplája volt az előző év azonos időszakaihoz képest.

A munkától való kényszerű távolmaradás következményeként jelentősen csökkent a ledolgozott munkaórák száma. Áprilisban 9,5 órával csökkent a heti ledolgozott munkaórák száma. A munkával töltött idő drasztikusan lecsökkent a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás, feldolgozóipar, művészet, szórakoztatás, szabadidő, szépségápolás és fizikai közérzetet javító szolgáltatásokat magába foglaló egyéb szolgáltatás ágazatokban (ksh.hu).

A munkanélküliek átlagos száma 2020 I. félévében 194 ezer fő, a munkanélküliségi ráta 4,2% volt. A munkanélküliek száma 33,3 ezer fővel, a munkanélküliségi ráta 0,7 százalékponttal nőtt az előző év azonos időszakához képest (ksh.hu).

1. ábra A foglalkoztatottakon belül azok aránya, akik a referenciahéten nem dolgoztak

Forrás: KSH Munkaerőpiaci folyamatok, 2020. I. félév

MUNKAERŐ-PIACI SZEMPONTBÓL HÁTRÁNYOS HELYZETŰ CSOPORTOK

A hátrányos helyzet egy relatív fogalom, így a definíciója sokféle és összetett. Foglalkoztatás-politikai szempontból hátrányos helyzetű az, akinek a munkaerő-piaci esélyei az átlagnál alacsonyabbak. A támogatások megállapításának szempontjából hátrányos helyzetű személynek tekintik azt, aki:

- legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, vagy
- a foglalkoztatás megkezdésekor az ötvenedik életévét betöltötte, vagy
- 25. életévét be nem töltött pályakezdő álláskereső, vagy
- a foglalkoztatás megkezdését megelőző 16 hónap alatt legalább 12 hónapig, 25. életévét be nem töltött pályakezdő álláskeresőnek nem tekinthető személy esetében 8 hónap során 6 hónapig álláskeresőként volt nyilvántartva vagy,
- a saját háztartásában legalább egy 18 évesnél fiatalabb gyermeket egyedül nevel vagy,
- a foglalkoztatás megkezdését megelőző 12 hónapon belül gyermekgondozási segélyben, gyermeknevelési támogatásban, illetőleg terheségi gyermekágyi segélyben, gyermekgondozási díjban vagy ápolási díjban részesült, vagy
- a foglalkoztatás megkezdését megelőző 12 hónapon belül előzetes letartóztatásban volt, szabadságvesztés, vagy elzárás büntetését töltötte (Nagy, 2011).

Hátrányos helyzet kialakulásának az okai

A hátrányos helyzet kialakulásának léteznek társadalmi és egyénhez kötődő okai. A legfontosabb társadalmi okok az alábbiak:

- földrajzi adottságok: lakhely típusa, közlekedési lehetőségek;
- gazdasági körülmények: „mélyszegénység”, munkanélküliség, hajléktalanság;
- nyelvi és kulturális háttér: nemzetiségek, menekültek.

Számos egyénhez kötődő ok is ismeretes, mint pl. kor, nem, vagy a képzettség, amely az ismerethiány, a kommunikációs és szocializációs problémákon keresztül okozhat problémákat. De ide sorolható még:

- a szegénység;
- a szexuális irányultság;
- a testi, érzékszervi, szellemi fogyatékos-ság;
- a mentális- és pszichés problémák;
- a káros szenvedélyek – drog, alkohol, dohányzás, játék-szenvedély (Alliquander, 2013).

HAJLÉKTALAN EMBEREK CSOPORTJA

A hajléktalanságnak sok megközelítési módja létezik. A probléma értelmezhető jogi, munkaerő-piaci, iskolázottsági, közgazdasági, lakásügyi, pszichiátriai, fejlődéstani és egyéb szempontokból (Breitner, 1999).

Magyarországon sokféle statisztika létezik a hajléktalan emberek számáról. A legtöbb esetben a hajléktalanellátó-rendszerben található férőhelyek számát veszik alapul. A Menhely Alapítvány és a Medián Közvélemény- és Piacutató Intézet felmérte a lakosság hajléktalan emberekkel kapcsolatos attitűdjét. A kutatás során kiderült, hogy hány embernek volt a megkérdezéskor közvetlen tapasztalata a hajléktalansággal. Az eredmények azt mutatták, hogy a felnőtt korú lakosság 7%-ának van olyan ismerőse, rokona, vagy családtagja, aki hajléktalan. Ezek szerint több mint 600.000 embernek közvetlen tapasztalatai vannak erről az élethelyzetről (Győri, 2021).

Koronavírus-járvány okozta válság hatása a hajléktalan emberek foglalkoztatására

A „Február Harmadika” kutatást a szociális ellátó rendszerben dolgozó szakemberek 1998 óta minden évben az „év leghidegebb napján” végzik el. A Február Harmadika munkacsoport szakértőinek becslése szerint egy téli napon 14.000 ember van hajléktalan helyzetben Magyarországon, közülük 10.000 ember va-

lamilyen hajléktalan szálláson, 4.000 ember közterületen alszik. 2021-ben 1500 közterületen élő és 5200 hajléktalan szállón élő ember válaszolt az országos adatfelvétel kérdéseire.

A járvány következtében a munkaképes korban lévő hajléktalan emberek 42%-ának csökkent a jövedelme, közel minden második dolgozó hajléktalan ember elveszítette a munkáját, másfél-kétszeresére nőtt a semmiféle jövedelemmel nem rendelkezők aránya. Ezen változások a válaszadók 20-30%-ánál az alapvető szükségletek kielégítését (táplálkozás, öltözködés, gyógyszerek beszerzése) is folyamatosan korlátozza. A válság a hajléktalan emberek mentális állapotára is hatást gyakorolt (szorongás, félelem, ritkuló emberi kapcsolatok), a hajléktalan emberek többsége kilátástalanul tekint a jövőbe (Győri, 2021).

FELNÓTTKÉPZÉS A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ MUNKAVÁLLALÓK ESETÉBEN

Alacsony végzettségűek csoportja

A hátrányos helyzetűek csoportján belül a legnépesebb csoportot az úgynevezett alacsony végzettségűek alkotják (Nagy, 2011). Alacsony végzettségűeknek azokat a személyeket nevezik, akik a munkaerőpiac szempontjából a minimumszintet sem érik el az iskolázottság területén. Ide sorolják a 8 osztályos általános iskolát be nem fejezetteket, és azokat, akik ugyan befejezték alapfokú tanulmányaikat, de más szakképesítést nem szereztek (Andorka, 2003). Az alacsony végzettségűek csoportját háromféleképpen definiálja a szakirodalom, abszolút, relatív és nemzetközi mércével mérten alacsony végzettségűek.

Abszolút csoport

Azok a munkaerő-piaci személyek tartoznak az abszolút csoportba, akik az iskolai végzettség tekintetében egy meghatározott minimumszintet sem érnek el. Nincs értelme végzettségi szintjüket valamihez viszonyítva vizsgálni, olyan alacsony végzettséggel ren-

delkeznek. Ebbe a csoportba sorolhatók azok, akik a nyolc osztályt nem végezték el, illetve azok is, akik elvégezték az általános iskolát, de egyéb szakképesítéssel nem rendelkeznek (Cserné, 2006).

Relatív csoport

A relative alacsony végzettségűek definiálása az iskolai erőforrások társadalmon belüli eloszlását vizsgálja, s ennek bizonyos hányadát (pl. alsó kvantilis) tekinti „iskolai szegénynek” (Öry, 2005).

Nemzetközi mércével mérten alacsony végzettségűek csoportja

A globalizációnak köszönhetően a végzettségi szint nemzetközi viszonylatban való mérésének súlya fokozatosan nő. A végzettségi szint nemzetközi viszonylatban való mérésének súlya egyrészt a globalizációs, másrészt az EU munkaerőpiacának teljes megnyitása irányába vezető folyamatokat tekintve fokozatosan nő. A munkavállalók versenyképességének fokozása az egyre nyitabb munkaerőpiacon elengedhetetlen, hiszen az a végzettség, ami hazánkban elegendőnek bizonyulhat, lehet, hogy nemzetközi szinten nem versenyképes, vagy fordítva. Az alacsony végzettségűek e szempont szerinti definiálása tehát az alacsony végzettséget a világ és az EU végzettségi szintjének viszonylatában határozza meg (Öry, 2005:26).

Amennyiben konkrétan meg akarjuk nevezni az alacsony végzettségűeknek nevezett csoport tagjait, akkor a fenti definíció-lehetőségeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy alacsony végzettségűeknek tekinthetjük egyrészt azokat, akik még az általános iskolát sem fejezték be, másrészt a munkaerőpiac szereplőinek azon tagjait, akik ugyan elvégezték az általános iskolát, ugyanakkor ezen kívül semmilyen végzettséget nem szereztek, azaz szakma nélkül szintén kevés esélyük van az elhelyezkedésre (Cserné, 2006:20).

A hátrányos helyzet és a felnőttképzés kapcsolata

A hátrányos helyzetű munkavállalók munkaerőpiaci esélyeit ronthatja, hogy egyes csoportoknak közvetlen vetélytársává vált a technikai és technológiai innovációk köre. A modern eszközökhöz kapcsolódó tudás az alapelvárások közé emelkedett. A kiélezett versenyben már az élethosszig tartó tanulás nem elegendő, kulcskompetenciákra, kompetenciacsomagokra van szükség (Alpek, 2017).

Tudásalapú társadalomban élünk több értelemben is. A tudás generálja a fejlődést, és a munkaerőpiac igénye is nő a magasan képzett munkaerő iránt. Aki korán kiszorul az iskolarendszerből, vagy nem tudja folyamatosan frissíteni ismereteit, könnyen a társadalom peremére szorulhat (Stöckert- Kozák, 2014:16).

A hátrányos helyzetű személyekkel való oktatási célú foglalkozások szerepe egyre inkább felértékelődik. A társadalmi előrejutásban a végzettség és a képzettség meghatározó tényező, azonban a társadalom tagjai nem egyformán képesek ezekhez a lehetőségekhez hozzájutni. Egyes társadalmi csoportok mindenkor természetes módon szerzik meg a szükséges tudást, annak érdekében, hogy lépést tudjanak tartani a fejlődéssel, míg más társadalmi csoportoknak segítségre van szükségük ehhez. Ezen tudáshoz való hozzájutási különbség tartós társadalmi rétegződéshez vezethet, melyet az oktatás és a képzés kiterjesztésével lehet mérsékelni (Farkas, 2013).

Az alacsony iskolai végzettség nem az elsajátított ismeretek „kis mennyisége” miatt teremt hátrányt, hanem a további ismeretek befogadásához nélkülözhetetlen attitűdökben, a fejlődést megalapozó kommunikációs készségekben mutatkozik meg. Egy munkakör betöltéséhez manapság már nem elegendő a megfelelő végzettség, szakképzettség, gyakorlat, olyan munkaerő iránt van igény, aki képes a megújulásra, gyorsan tud alkalmazkodni, folyamatosan átképezhető, fejleszthető. Olyan dolgozókat keresnek, akik nem csak a szakmájukhoz kapcsolódó tudással rendelkeznek, hanem a hatékony munkavégzéshez szükséges tulajdonságokkal

is, mint például jó kommunikációs és problémamegoldó készség, meggyőző érvelés, gyors helyzetfelismerő- képesség, kompromisszum-készség, flexibilitás, mobilitás, teherbírás, stressztűrés, nyitottság és kreativitás (Farkas, 2013).

A hátrányos helyzetűek esetén a következő elvárások jelentkezhetnek a képzéssel kapcsolatban:

- Megkülönböztetett bánásmód.
- A személyiség stabilizálásának elérése, fejlesztése.
- Tanulási motiváció, a tanulási készség, kommunikációs készség fejlesztése.
- A munkaköri képesség megnevezése, pályaaorientáció.
- A hiányzó alapismeretek pótlása.
- A szükséges szakmai és mentális készségek elsajátítása.
- Nyílt, hozzáférhető, rugalmasan egymásra épülő rendszerek alkalmazása.
- A képzést megelőző és a képzés folyamán szükséges szolgáltatások biztosítása (Halmos, 2005:15).

A felnőttképzés lehetőségei a hátrányok csökkentésben

A képzési cél:

- A hátrányos helyzet miatt kialakult társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölése.
- „Megfelelő” munkaerő biztosítása a munkaadók számára.
- Funkciói:
- A munkavállalói kompetencia rés csökkentése.
- Az identitástudat, érdekérvényesítő képesség kialakulásának támogatása.
- A társadalmi hasznosságérzet kialakítása.
- A biztonságérzet támogatása.
- A jövőkép kialakítása (Halmos, 2005:18).

Egész életen át tartó tanulás

A hátrányos helyzetű csoportok munkaerőpiaci esélyeinek javítása kapcsán fontos beszélni

az egész életen át tartó tanulásról, mivel az elmúlt években alapvető változások zajlottak le a társadalom és gazdaság, az alkalmazott technológiák, a munkaerőpiac és a szociális szféra területein.

EGÉSZ ÉLETEN ÁT TARTÓ TANULÁS FOGALMA

Az egész életen át tartó tanulásnak számos fogalma létezik. Az élethosszig tartó tanulás egy összetett fogalom, országonként eltérő meghatározással. Sok európai országban az élethosszig tartó tanulás és a felnőttképzés szinonimának számít (Óhidy, 2006). Lifelong learning fogalma magába foglalja a formális keretek közötti képzéseket, mint például az iskolai, felsőfokú képzést, felnőttképzést, és a nem formális keretek között folyó egyéni és szociális fejlődést (Colardyn, 2004). Az LLL koncepció azokra a tevékenységekre vonatkozik, amelyeket az emberek egész életük során az ismereteik, készségeik és képességeik fejlesztése érdekében végeznek kompetenciák bizonyos területein, személyes, társadalmi vagy foglalkoztatási motívumok miatt (Colardyn, 2005).

Egész életen át tartó tanulás életkor szerint

- 0-5 életév között: Ebben az időszakban rengeteget tanulnak a gyerekek, ez alapot biztosít számukra a későbbi tanuláshoz, fejlődéshez. Ekkor elsősorban a szimulációnak van nagy szerepe, mivel a gyerekek lemásolják szüleik, kortársaik és környezetük viselkedését.
- 6-24 életév között: Ebben a korban a tanulás elsősorban az oktatási intézményekben folyik alap, közép és felsőfokú szinteken. Ilyenkor a családnak, a társadalmi szervezeteknek, a vallásnak és a médiának van a legnagyobb szerepe a tanulásban.
- 25-60 életév között: Ez a korosztály főként informális módon tanul a médián keresztül, a munkahelyükön, kollégáiktól, trainingeken. Ezek a felnőttek a tapasztalataikból és a problémáik meg-

oldásán keresztül tanulnak, ezért szükségük van az értelem, az adottságok és az integritás folyamatos fejlesztésére.

- 60 évnél idősebb korosztály: A 60 évnél idősebb emberek sokat tanulhatnak az életkorukhoz igazodó tevékenységektől, pl. művészet, zene, sport, kézművesség és szociális munka. A korosztály tagjai közösségi önkéntes munkát is végezhetnek szervezetekben, klubokban és egyesületekben (Laal, 2014).

Az egész életen át tartó tanulás a következő változások miatt válik egyre inkább szükségszerűvé

- Munkaerő-piaci igények megváltozása.
- Változó társadalmi környezet: tudás alapú gazdaság és társadalom (a korábban meghatározó munkaerő, energia, technika mellett/helyett), információs társadalom, valamint nagyon gyorsan változó tudás, ismeretek szükségessége a mindennapok és a munka világában.

Kompetencia, kompetenciamenedzsment

A munkavállaló akkor válik alkalmassá a munka elvégzésére, ha az ismeretek és a rábízott feladatok összhangban állnak a munkavégző kompetenciáival. Azonban az egyén oldaláról történő megközelítésen belül is találkozhattunk kisebb különbségekkel. A legjelentősebb megkülönböztetési szempont az, hogy vajon ezek a képességek tanulhatóak-e, vagy veleszületettek. A jelenleg domináns irányzat a képességek elsajátíthatóságát hangsúlyozza, míg a tradicionális nézet szerint a képesség nem a befogadóképességtől függ, hanem inkább a munkavállaló hajlandóságától és tehetségétől, amit az adott szituációban kamatoztatni képes (Garavan, 2001).

KOMPETENCIA FOGALMA

A szakirodalomban számos kompetencia fogalom létezik, mivel a területen számos kutató tevékenykedik, a meghatározások igencsak sokszínűek. Mindebből az is következik, hogy

minden kutató saját céljainak megfelelő kompetencia definíciót használ, vagy a fogalmi sokszínűséget támogatva, alkot és a saját szempontrendszerének megfelelően csoportosítja, kategorizálja a kompetenciákat (Gyökér, 2010). A kompetencia egyenlő a sikeres alkalmazkodással. Egyben az autonóm személyeknek az a törekvése, hogy a munka és a magánélet világát aktívan befolyásolja (Forgács, 2002). A munka világában a kompetencia fogalma az emberi erőforrás menedzsment valamennyi területén alkalmazható, nevezetesen a munkaköri követelmények meghatározásában, a toborzásban és kiválasztásban, a teljesítmény-értékelésben, az ösztönzés-menedzsmentben, a karrier- és utánpótlás-tervezésben és a személyzetfejlesztésben (Elbert, 2000).

Mivel szerepe van a változásokban és a változások kezelésében, a változásmenedzsmentben is, így tehát a szervezeti stratégia részeként megfogalmazott és annak megvalósításához szükséges kritikus kompetenciák valamennyi emberi erőforrás rendszerben megjelennek (Dobák, 2001).

HELYZETELEMZÉS ÉS A PROBLÉMA MEGFOGALMAZÁSA

A következőkben a szakirodalom és a témában készült kutatások alapján helyzetelemzést készítek és megfogalmazom a probléma okait.

Probléma okozatai

A Február Harmadika kutatócsoport eredményei szerint Magyarországon egy téli napon 14.000 hajléktalan ember van az utcán. A 14.000 hajléktalan ember közül 4.000 embernek lakhatási támogatásra, 7.000 embernek lakhatási és szociális támogatásra, 700 embernek ápolást, gondozást nyújtó intézményi ellátásra lenne szüksége. A jelenlegi szociális szállásnyújtás valamilyen formája 2.300 ember állapotának felel meg. A hajléktalan emberek, saját bevallásuk szerint, 43%-uk súlyos, krónikus beteg, 39%-ukat egy éven belül kórházban kellett kezelni (Győri, 2021).

A hajléktalan emberek többségének jelenleg a közfoglalkoztatási programokban van lehetősége dolgozni. A munkáltatók elmondása szerint várnák a munkavégzésre felkészült hajléktalanokat, azonban nem tudják, hogy hol érhetik el őket, és arra sincs pontos módszertani leírás, hogy hogyan kell a már munkaképesé tett személyekkel sikeresen együttműködni. Azonban a munkaadók sok esetben előítélettel fordulnak a hajléktalan emberek felé. A hajléktalan emberek számára a munkavállalás során az egyik legjelentősebb problémát az önálló lakhatás hiánya jelenti. Az önálló lakhatás hiánya már az álláspályázás során gondot jelent. Számos munkáltató hátrányosan megkülönbözteti a hajléktalan embereket, nem ad számunkra munkát. Munka hiányában pedig nem megoldható az önálló lakhatás.

Amennyiben egy hajléktalan embernek sikerül elnyerni egy állást, megfelelő lakhatás hiányában nem tud felkészülni a másnapi munkára (tisztálkodás, pihenés).

Probléma a munkásszállók telítettsége, hiánya, illetve az, hogy sok munkáltató csak abban az esetben ad lehetőséget a munkásszálláson való lakhatásra, amennyiben a jelentkező állandó bejelentett lakcímmel rendelkezik.

Hiányosak a hajléktalan emberek munkavállaláshoz szükséges információi. A hajléktalan emberek többségének nincs információjuk olyan alapvető munkavállaló ismeretekről, mint például szerződéskötés, a bruttó és a nettó fizetés közötti különbség, táppénzre és szabadságra való jogosultság és azok feltételei, az igénybevétel módja, szerződésbontás, panaszkezelés.

Gyakran a kiválasztás módszerei sem elég kidolgozottak. Az esetek többségében a munkáltató és a munkavállaló csak a szerződéskötéskor találkozik, ezért nincs lehetőség a munkavállaló tényleges készségeinek, tudásának felmérésére. Az utóbbi ok miatt előfordulhat, hogy valaki nem a kompetenciáinak legmegfelelőbb munkakörbe kerül, ami jelentősen csökkenti a motivációt. Hiányzik

a munkavállalással kapcsolatos stresszorok, konfliktusforrások kezelésének lehetősége.

Probléma a jelentős mértékű fluktuáció a hajléktalan munkavállalók körében, elsősorban egészségügyi, valamint munkaszocializációs, motivációs problémák miatt.

Az elhelyezkedésben és munkában maradásban nehézséget okoz a beilleszkedés, emiatt nagymértékű a lemorzsolódás.

Az állások megpályázásában további gondot jelent a hajléktalan emberek számára, az önértékelési problémák, a bizonyítványok elvesztése, a fényképes önéletrajz hiánya. A hajléktalan munkavállalók számára nehézséget okoz az, hogy az első fizetésük megérkezéséig nincs megélhetésük, így sok esetben inkább napi/ heti fizetéses munkát keresnek.

PROBLÉMA OKAINAK FELTÁRÁSA

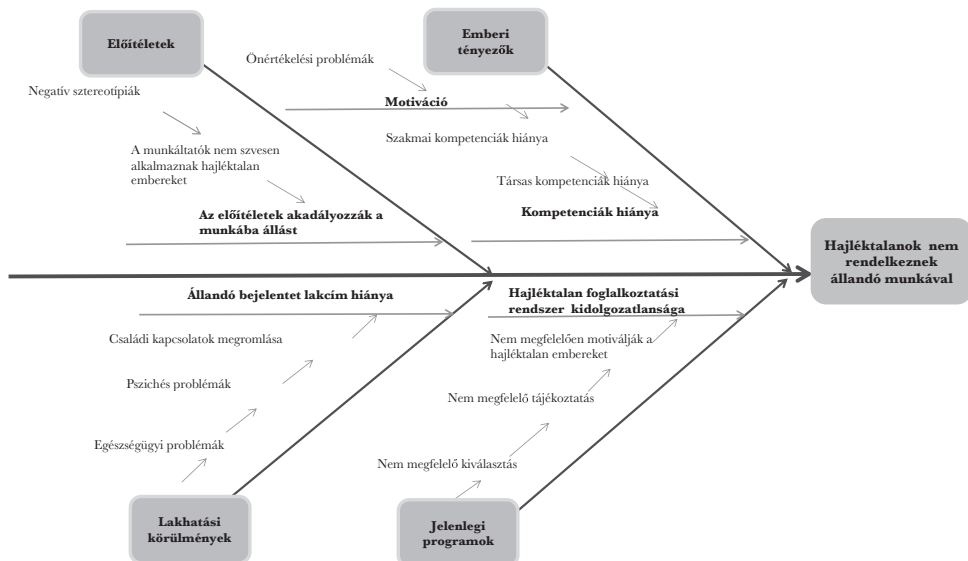
Következtetések, a probléma okainak összefoglalása

A kutatások alapján az alapprobléma, hogy a hajléktalan emberek többsége nem rendelkezik állandó munkával. A hajléktalan embe-

rek nyílt piaci elhelyezkedését több probléma együttese akadályozza. Az első probléma az, hogy az előítéletek akadályozzák a hajléktalanok munkába állását, a hajléktalan emberekről kialakult negatív sztereotípiák miatt a munkáltatók nem szívesen alkalmazzák őket. A második probléma a lakhatási körülményekhez kapcsolódik. A hajléktalan emberek elhelyezkedését akadályozza az állandó bejelentet lakcím hiánya, ehhez a problémához elsősorban a családi kapcsolatok megromlása, az egészségügyi és pszichés problémák vezetnek.

A következő problémák az emberi tényezőkhöz kapcsolódnak. Probléma a kompetenciák hiánya. Továbbá probléma lehet a szakmai kompetenciák hiánya, vagy azok megkopása, illetve a társas kompetenciák hiánya is, melyek elengedhetetlenül fontosak lennének a munkába álláshoz- munkában maradáshoz. Az emberi tényezőkhöz kapcsolódik a motiváció hiánya is, ide sok tényező vezethet, többek között az önértékelési problémák is. Az utolsó probléma a jelenlegi programokhoz kapcsolódik, a hajléktalan foglalkoztatási

2. ábra Ishikawa diagram

Forrás: Saját szerkesztés

rendszer jelenleg még nem elég kidolgozott. A hajléktalan embereket gyakran nem megfelelően választják ki az adott munkakör betöltésére, nem megfelelően tájékoztatják őket, illetve a motiválásuk sem megfelelő.

MEGOLDÁSI JAVASLATOK

A hajléktalan emberek elhelyezkedésének egyik fő gátló tényezője az állandó lakhely hiánya.

A nemzetközi gyakorlatok alapján két fő lakhatás-központú megoldást különböztethetünk meg a tartósan közterületeken élők összetett szükségletű hajléktalan emberek hatékony kigondozására, a Lépcsőzetes és az Első a lakhatás modellt.

Lépcsőzetes modell

A lépcsőzetes modellben a hajléktalan emberek fokozatosan jutnak el az önálló lakhatáshoz a szociális szolgálatok támogatásával. Az önálló lakóhely ebben az esetben az egyéni problémák (pl. alkoholizmus, viselkedési problémák) megoldásának, az előírt „kezelés” és támogatói programok követésének „jutalma”.

A modell kritikája

A modell kritikája szerint az előírt „fejlődési szakaszok” felesleges stresszt okoznak, a program elején a privát szférát és autonómiát minimalizálják, a képességek fejlesztése életszerűtlen módon történik.

Összességében a lépcsőzetes megközelítésmód, mint folyamat évekig eltarthat, nagymértékű lemorzsolódással, a hajléktalan élethelyzet fenntartásával járhat, ha sokan megrekednek a programok legalsó szintjein.

„Housing First” („Első a lakhatás”) modell

Az „Első a lakhatás” modell filozófiája szerint a lakhatás alapvető emberi jog, azt nem kell kiérdemelni az egyéni problémák előzetes megoldásával. Az „Első a lakhatás” programok rögtön önálló lakhatás biztosítására törekednek albérlleti szerződésekkel, az általános lakáspiachoz való közvetlen hozzáféréssel és az adott lakóközösségbe történő integrációval. Ez a megoldás is lehetőséget nyújt a szakmai támogatásra, terápiára, mégsem teszi ezeket kötelezővé, és főképpen, nem képezi előfeltételét a lakhatásnak.

3. ábra Housing First és Staircase Modell összehasonlítása

Forrás: Saját szerkesztés

A program célja a hajléktalan emberek gazdasági és társadalmi integrációjának elősegítése.

Az „Első a lakhatás” modell megközelítése összhangban van az átalakuló nemzetközi szociálpolitikai-jóléti gyakorlattal, amely intézménytelenítésre, decentralizációra és a rászoruló életkörülményeinek normalizációjára (hétköznapivá tételére) törekszik az ellátó helyre összpontosított támogatás helyett az egyénközpontú támogatással (Hannele, 2009).

A támogatás rugalmas, nem ítélező és nyílt végű, azaz nincs meghatározott határideje. Az „Első a lakhatás” program rendelkezhet célzott, átfogó szolgáltatásokkal, mentálhigiénés dolgozókkal. Léteznek esetmenedzsment alapú „Első a lakhatás” szolgáltatások, ahol a dolgozók fő feladata a külső egészségügyi szolgáltatások koordinálása, szociális munka, intenzív esetkezelési szolgáltatás.

A program segítségével megszerzett munka fontos szerepet játszhat a hajléktalanságból való kilépés megkönnyítésében és fenntartásában.

A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az „Első a lakhatás” modell különböző változatai hosszútávon mind eredményesek.

A modell indokoltsága

Többek között Finnországban is az „Első a lakhatás” modellt alkalmazzák. Finnországban 1997-ben körülbelül 20.000 ember volt hajléktalan, 2008-ra ez a szám 8000-re esett vissza, 2014-ben pedig 8000 alá csökkent ez a tendencia, céljuk a hajléktalanság teljes felszámolása. Ezek alapján elmondható, hogy a modell elősegítheti a hajléktalan emberek elhelyezkedését és munkában maradását.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alliquander Anna (2013): *Hátrányos helyzet, szociális helyzet, munkanélküliség, kisebbségek*. Budapest, SE Népegészségtani Intézet, pp.5-12.
- Alpek B. Levente (2017): *Hátrányos helyzetű csoportok munkaerőpiaci-területi esélyei Magyarországon*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori

- Iskola, pp. 5-15.
- Andorka Rudolf (2003): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó. pp.105-115.
- Breitner Péter (1999): *A hajléktalanná válás lépcsőfokai*. Esély, 1999/1 pp.84-104.
- Colardyn D. – Bjonavold J. (2004): Validation of Formal, Non-Formal and Informal Learning: Policy and practices in EU Member States, Progress in: *European Journal of Education*, Vol.39, pp. 70-81.
- Cserné Adermann Gizella – Fodor Imréné – Koltai Dénes – Kövesi Gusztáv – Kövesi Jenő – Muity György – Nemeskéri Zsolt – Szép Zsófia – Vámosi Tamás – Váradi Ákos (2006): *A felnőttek foglalkoztathatóságának növelésére irányuló komplex képzési modellek, különös tekintettel a hátrányos helyzetű csoportokra, javaslatok intézkedésekre*. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, pp.27-32.
- Dobák Miklós (2001): *Szervezeti formák és vezetés*. Budapest, KJK Kerszöv Kiadó, 264p.
- Elbert F. Norbert – Karoliny Mártonné – Farkas Ferenc – Poór József (2000): *Személyzeti/Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, p. 579.
- Farkas Éva (2013): *A láthatatlan szakma, Tények és tendenciák a felnőttképzés 25 évéről*. Pécs, typiART Médiaműhely Kft, pp. 202-210.
- Forgács Katalin (2002): Új évezred, „új gazdaság”, új munkaerő? *Munkaügyi szemle*, 46 évf. 3. szám, pp.9-10.
- Garavan, T.N. – Morley, M. – Gunnigle, P. – Collins, E. (2001): Human capital accumulation: the role of human capital development, Progress in: *Journal of European Industrial Training* Vol.25, pp.48-68.
- Gyökér Irén – Finna Henrietta – Krajcsák Zoltán (2010): *Emberi erőforrás menedzsment*. Budapest BME-GTK Üzleti Tudományok Intézet, pp.87-94.
- Halmos Csaba (2005): *A felnőttképzésben résztvevők elhelyezkedése, különös tekintettel a hátrányos helyzetű rétegekre, régiókra*. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, pp.15-20.
- Hannele Taino – Peter Fedriksson (2009): *The Finnish Homelessness Strategy: From a 'Staircase' Model to a 'Housing First' Approach to Tackling Long-Term Homelessness*. Pori, Diacornia University of Applied Sciences and Ministry of the Environment, pp.181-199.
- Marjan Laal (2014): *Lifelong Learning and Art*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, pp. 4047-4051
- Nagy Márta (2011): *Speciális andragógia*. Győr, Szent István Egyetem, pp. 45-48; 80-83.
- Óhidy Andrea (2006): Lifelong Learning – az oktatáspolitikai koncepciótól a pedagógiai paradigmáig. *Új*

Pedagógiai Szemle, 7–8.

Óry Mária (2005): *Hátrányos helyzetű csoportok helyzete a munkaerőpiacon*. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, pp. 20-25.

Stöckert-Kozák Annamária: Élethosszig tartó tanulás, Nem csak tudásátadásról van szó. *Új Pedagógiai Szemle*, 63. évf. 2. szám, p. 16.

Győri Péter – Gurály Zoltán – Szabó Andrea (2021): *Világjárvány veszélyében lakástalanul* [számítógép-fájl]. URL: https://drive.google.com/file/d/13F-hRO_2-CaMdX6_oKHBENGt2VOSuMBxu/view [2021. augusztus 10.]

Housing First in Finland (2016), [számítógép-fájl]. URL: http://www.housingfirst.fi/en/housing_first/housing_first_in_finland/housing_first_in_finland [2021. július 20.]

Munkaerőpiaci folyamatok, 2020. I. félév [számítógép-fájl]. URL: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf202/index.html#cskkentateljestettmunkarkszma> [2021. augusztus 16.]